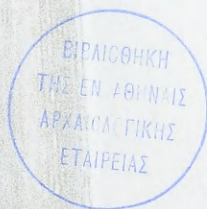

Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Λο 20

Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 152
© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72
Fax (01) 3644 996

ISSN 1105-7785

ISBN 960-7036-52-2

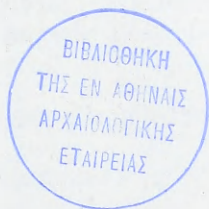
Ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου: Εἰρήνη Μεϊτάνη

Καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Λούση Μπρατζιώτη

ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1995

(ΑΕ10)

(Ref.3)
YE 1
(152)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	xi
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	xiii
 ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ	 1
'Ανακάλυψη-Έρευνα-Χρονολόγηση	1
Πρωτοελλαδική περίοδος (2800-1900 π.Χ.)	6
Μεσοελλαδική περίοδος (1900-1575 π.Χ.)	9
'Υστεροελλαδική περίοδος (1575-1050 π.Χ.)	12
'Εμφάνιση καὶ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ	12
Τὰ Μυκηναϊκὰ κέντρα	19
 ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ Ι ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1575-1500 π.Χ.)	
Τάφοι	23
Λακκοειδεῖς τάφοι. Ταφικοὶ Κύκλοι	24
Ταφικὰ ἔθιμα	30
Οἱ νεκροὶ τῶν Ταφικῶν Κύκλων	33
'Η τέχνη τῆς 'Υστεροελλαδικῆς Ι περιόδου	36
Λιθοτεχνία	36
'Επιτύμβιες στήλεις	36
Λίθινα ἀγγεῖα	39
Μεταλλοτεχνία	42
'Αγγεῖα ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα	42
Προσωπίδες	60
Χαλκουργία	65
'Οπλοτεχνία	67
Κοσμηματοτεχνία	79
Σφραγιδογλυφία	89
Τεχνουργήματα ἀπὸ φαγεντιανῇ	98
 ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΙΙ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1500-1400 π.Χ.)	 103
Τάφοι	103
Θαλαμωτοὶ τάφοι	103

Θολωτοὶ τάφοι	105
Ταφικὰ ἔθιμα	107
Σημαντικοὶ θολωτοὶ τάφοι	109
Θολωτοὶ τάφοι Μυκηνῶν	109
Ὁ θολωτὸς τάφος στὸ Βαφειὸ	118
Ὁ θολωτὸς τάφος στὰ Δενδρὰ	120
Ὁ θολωτὸς τάφος στὸ Μυρσινοχώρι/Ρούτση	121
Καταγωγὴ τῶν θολωτῶν τάφων	122
Ἡ τέχνη τῆς ΥΕ II περιόδου	125
Μεταλλοτεχνία	125
Ἀγγεῖα ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα	125
Κοσμηματοτεχνία	131
Σφραγιδογλυφία	137

ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΙΙΙ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1400-1050 π.Χ.)

Ἡ τέχνη τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου	143
Ἀρχιτεκτονική. Ἀκροπόλεις καὶ ἀνάκτορα	143
Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ	148
Ἱστορική εἰσαγωγή	148
Τείχη καὶ πύλες	154
Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρόπολης	167
Τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο	169
Τὸ ἀνάκτορο	174
Οἰκίες ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη	181
Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΤΙΡΥΝΘΑΣ	182
Τὸ ἀνάκτορο	192
ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ	197
Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου	208
ἌΛΛΑ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ	211
Ἡ ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν	211
Ἡ ἀκρόπολη τῶν Θηβῶν	214
Ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γλᾶ	215
Τὸ «ἀνάκτορο» τοῦ Ὁρχομενοῦ	219
Ἡ ἀκρόπολη τῆς Ἰωλκοῦ	219
Τοιχογραφίες	220
Ἡ τεχνικὴ τῶν τοιχογραφιῶν	221

<i>Ἡ τοιχογραφία στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα</i>	223
<i>Διακοσμητικὴ καὶ λειτουργικὴ ιδιότητα τῶν τοιχογραφιῶν</i>	227
<i>Εἰκονογραφικὰ θέματα</i>	229
<i>Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου</i>	241
Πλαστικὴ	249
<i>Εἰδωλοπλαστικὴ</i>	253
<i>Ὅπλοτεχνία</i>	266
<i>Μεταλλοτεχνία-Κοσμηματοτεχνία</i>	272
<i>Σφραγιδογλυφία</i>	281
<i>Ἐλεφαντουργία</i>	289
 ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ (1575-1050 π.Χ.)	305
Εἰσαγωγή	305
ΥΕ I 1575-1500 π.Χ.	307
ΥΕ II 1500-1400 π.Χ.	307
ΥΕ III A καὶ ΥΕ III B (1400-1200 π.Χ.)	314
ΥΕ III Γ (1200-1050 π.Χ.)	327
Λάρνακες	336
 Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΓΡΑΦΗ	347
<i>Ἡ ἀποκρυπτογράφηση</i>	348
<i>Οἱ πινακίδες καὶ τὸ περιεχόμενό τους</i>	352
 Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ	361
Πηγές γιὰ τὴ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας	363
 Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ (1400-1200 π.Χ.)	379
<i>Ἐσωτερικὴ ὀργάνωση</i>	379
<i>Ἐμπορικὴ δραστηριότητα</i>	381
<i>Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ</i>	387
 ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	395
<i>Οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσας»</i>	396
<i>Ὁ Τρωικὸς Πόλεμος</i>	399
<i>Οἱ καταστροφές στὴν Ἑλλάδα</i>	404
 Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ	413

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ	421
ΧΑΡΤΕΣ	422
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ Α-Γ	427
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	449
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	454
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	497
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ	517
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	519

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἱστορία ἐνὸς ἔθνους ἀρχίζει ἀπὸ τὴν στιγμή πού μιὰ ομάδα ἀνθρώπων κοινῆς καταγωγῆς, πού μιλοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα καὶ συνδέονται μὲ κοινὲς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, συνήθειες καὶ συνείδηση τοῦ παρελθόντος τους, ἐγκαθίστανται μόνιμα σὲ ἓνα γεωγραφικὸ χῶρο καὶ ἀναπτύσσουν ἓνα πολιτισμὸ πὺ εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν βασικῶν αὐτῶν στοιχείων. Σ' αὐτὸ ἔρχονται μὲ τὸν καιρὸ νὰ προστεθοῦν καὶ μερικὰ ἄλλα, σοβαρὰ ἢ ὄχι ἀλλὰ πάντως δευτερεύοντα, πού ὀφείλονται στὴν προσαρμογὴ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν στὸ νέον περιβάλλον τους καθὼς καὶ σὲ καλλιτεχνικὲς καὶ τεχνολογικὲς ἐπιδράσεις πού προέρχονται ἀπὸ ἄλλους, συνήθως γειτονικοὺς, πολιτισμοὺς. Ἡ ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ ἔθνους ὅμως, καὶ συνεπῶς ἡ συνειδητὴ του ταύτιση μὲ τὴν κοιτίδα του καὶ μὲ τὸ παρελθόν του δὲν πηγαίνει πέρα ἀπὸ τὴ δυνατότητα ἀναδρομῆς πρὸς τὰ πίσω πού τοῦ παρέχουν οἱ κοινὲς ἀναμνήσεις καὶ ἡ ἐπίγνωση τῆς διαρκείας του μέσα στὸ χρόνο, ἐπίγνωση πού προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀσαφῆ ἐνθυμήματα τῆς παραδόσεως καὶ τὶς συγκεκριμένες πληροφορίες τῆς μεγάλης αὐτῆς ἀνακαλύψεως τῶν Ἑλλήνων, τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, τῆς μελέτης τῶν γραπτῶν πηγῶν, πού ἐμπλουτίστηκε καὶ διευρύνθηκε τελευταῖα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχαιολογικῶν μεθόδων.

Ὡς τὰ τέλη περίπου τοῦ περασμένου αἰῶνος ἡ ἀρχαιολογία δὲν ἔμοιαζε νὰ ἔχει πολλὰ νὰ προσφέρει· ἔως ὅτου ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα νὰ ἀρχίσει νὰ συμπληρώνει τὶς καθαρὰ ἱστορικὲς πηγές, ἡ ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν ἔφτανε γιὰ τοὺς Ἕλληνες τὸ πολὺ μέχρι τὶς ἀρχὲς τῆς πρώτης χιλιετίας π.Χ. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Schliemann δὲν ἔφεραν μόνον στὸ φῶς τὰ ἐντυπωσιακὰ κατάλοιπα ἐνὸς ἀγνώστου ὥς τότε λαμπροῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ, κυρίως, ἔδειξαν τὸ δρόμο πού ἔπρεπε νὰ πάρει ἡ ἔρευνα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς προϊστορίας, δρόμο πού ἀκολούθησαν μὲ σύστημα καὶ ἐπιτυχία ὁ Χρ. Τσούντας, ὁ Α. Evans καὶ οἱ διάδοχοί των. Χάρη σ' αὐτὴν τὰ ὅρια τῆς ἀρχαιογνωστικῆς γιὰ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν περιοχὴ του ὠθήθηκαν πρὸς τὰ πίσω κατὰ χιλιετίες καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου σ' αὐτὸ τὸν χῶρο καθορίστηκε μὲ ὅση ἀκρίβεια ἐπιτρέπουν τὰ εὐρήματα. Γνωρίζουμε τώρα ὅτι γύρω στὸ 2000 π.Χ. ἄρχισαν νὰ εἰσδύουν καὶ νὰ ἐγκαθίστανται στὸ νότιο ἄκρο τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου οἱ φορεῖς ἐνὸς πολιτισμοῦ πού διέφερε ἀπὸ ἐκείνον πού εἶχαν ἀναπτύξει οἱ προηγούμενοι κάτοικοι. Ὅτι ὁ

πολιτισμός αὐτὸς ἐπεκράτησε, διαμορφώθηκε καὶ ἐξελίχθηκε χωρὶς διακοπὲς καὶ χωρὶς τὴν προσθήκη ἄλλου ἐθνικοῦ στοιχείου σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς προϊστορικῆς περιόδου ἀλλὰ καὶ τῆς ἀρχαιότητος ἐν γένει. Ὅτι τὰ σωθέντα δείγματα τῆς γραφῆς ποὺ υἱοθέτησε καὶ χρησιμοποίησε δείχνουν ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν φορέων τοῦ ἦταν ἐλληνική. Ὅτι λίγο μετὰ τὴν ἐγκατάστασὴ τοὺς οἱ πρωτοἔλληνες αὐτοὶ ἦρθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ θάλασσα καὶ ἔμαθαν νὰ τὴν χρησιμοποιοῦν ὡς ἀρτηρία ἐπικοινωνίας μὲ τὶς Κυκλάδες, τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, τὴν Αἴγυπτο καὶ προπαντὸς τὴν Κρήτη. Ὅτι ἀντάλλαξαν ἐπιδράσεις μὲ τὶς περιοχὲς καὶ τὶς χῶρες αὐτὲς χωρὶς νὰ ἐπηρεαστεῖ ἡ ἐθνικὴ τοὺς ταυτότητα ὅπως τὴν ἐξέφραζαν ἡ θρησκεία τοὺς, τὰ ταφικά τοὺς ἔθιμα, τὰ τεχνουργήματά τοὺς καί, κυρίως, ἡ γλῶσσα τοὺς. Ὅτι λίγο μετὰ τὰ μέσα τῆς δευτέρης χιλιετίας ἐπικράτησαν πολιτικὰ καὶ πολιτιστικὰ στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Κρήτη διατηρώντας συγχρόνως πυκνὲς καὶ ἐπωφελεῖς ἐπαφὲς μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Μεσογείου. Ὅτι ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωση τῶν διαφόρων κρατῶν καὶ ἡγεμονιῶν τοὺς, καθορισμένων λίγο-πολύ ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ διαμόρφωση τῆς χώρας, ἦταν πολὺ πρὸ πολυσχιδῆς καὶ ἐξελιγμένη ἀπὸ ὅσο τὴν εἰκονίζει ἡ ἐπικὴ παράδοση, ποὺ ὑποτίθεται πὼς τὴν ἀπηχεῖ. Καί, τέλος, ὅτι στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ δευτέρη στὴν πρώτη χιλιετία ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἀτόνησε ἀλλὰ δὲν χάθηκε. Ὁ κορμὸς ξεράθηκε, οἱ ρίζες τοῦ ὅμως, βαθιὲς καὶ ἐπίμονες, σώθηκαν, καὶ οἱ παραφυάδες ποὺ πετάχτηκαν θέριασαν, κάλυψαν τὸ ξεραμένο στέλεχος καὶ ἔδωσαν τὸ πλῆγμα ἀπὸ ὅπου βλάστησε ἀργότερα τὸ ἐλληνικὸ θαῦμα.

Τὸ ἐγχειρίδιό αὐτὸ τῆς κυρίας Ντόρας Βασιλικοῦ-Τσιλιμίγκρα παρέχει κατὰ τρόπο ἐμπεριστατωμένο, εὐληπτο καὶ ἐνήμερο τὸ πρῶτο αὐτὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἐκδοσὴ τοῦ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία συμπληρῶνει ἓνα αἰσθητὸ κενὸ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς βιβλιογραφίας.

ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ
Ἀκαδημαϊκὸς

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία ἔχει κάνει ἀλματώδη πρόοδο. Ἡ μεθοδικὴ ἔρευνα καὶ οἱ ἐπιτυχημένες ἀνασκαφές ἔχουν φωτίσει πολλές σκοτεινές πτυχές τῆς πρωτοϊστορίας καὶ ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ ἐξέχοντες ἐπιστήμονες πολλὰ ἀξιόλογα συγγράμματα, μελέτες καὶ μονογραφίες.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν ἀποσκοπεῖ νὰ δώσει λύσεις στὰ διάφορα προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν προϊστορικὸ ἀρχαιολόγο, οὔτε θέλει νὰ προβάλει θεωρίες καὶ νὰ στηρίζει ὑποθέσεις. Ἐξάλλου μερικά ἐρωτηματικά θὰ μείνουν ἴσως γιὰ πάντα μετέωρα. Σκοπὸς τοῦ ἐγχειριδίου αὐτοῦ εἶναι, ἕναν αἰῶνα σχεδὸν μετὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Schliemann καὶ τοῦ Τσούντα, νὰ παρουσιασθεῖ ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε σήμερα γιὰ τὸν Μυκηναϊκὸ πολιτισμό, χωρὶς φυσικὰ νὰ ἐξαντληθεῖ τὸ θέμα, διότι εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατο νὰ ἀναφερθοῦν ὅλα τὰ μνημεῖα. Ὑπερίσχυσε ἡ θέληση νὰ κατανοήσουμε τοὺς Μυκηναίους καὶ ν' ἀντιληφθοῦμε τί πίστευαν, πῶς ζοῦσαν καὶ ποιές ιδέες ἢ ποιά βιώματα θέλησαν νὰ ἐκφράσουν μὲ τὴν τέχνη τους.

Θεωρήθηκε σκόπιμον σ' ἕνα ἔργο σὰν κι αὐτὸ νὰ παρουσιασθοῦν τὰ διάφορα ἱστορικὰ καὶ πολιτισμικὰ στοιχεῖα σύμφωνα μὲ μιὰ χρονολογικὴ σειρὰ ὥστε ἡ ἐξέλιξη τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης νὰ ξεδιπλώνεται ἀβίαστα. Ἀναγκαστικὰ ὅμως, γιὰ νὰ διατηρηθοῦν οἱ ἐνότητες, ἡ χρονολογικὴ ἀλληλουχία δὲν τηρήθηκε ἀπόλυτα· ἔτσι παραδείγματος χάριν οἱ μεγάλοι θολωτοὶ τάφοι τοῦ «Ἀτρέως» καὶ τῆς «Κλυταιμνήστρας» ἐξετάζονται στὸ κεφάλαιο τῶν θολωτῶν στὴν YE II περίοδο ἐνῶ ἀνήκουν στὴν YE III. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὀρισμένα χρυσὰ δαχτυλίδια ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 1400 καὶ ἐξετάζονται μὲ τὴ σφραγιδογλυφία τῆς YE III περιόδου διότι προέρχονται ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν καὶ ἀποτελοῦν ἕνα σύνολο ποὺ δὲν θὰ ἦταν εὐστοχο νὰ διαχωρισθεῖ· ἐξάλλου οἱ χρονολογικές ἀποκλίσεις εἶναι πολὺ μικρές στὴν περίπτωσι αὐτή. Τὰ καλλιτεχνήματα —μεταλλικὰ ἀγγεῖα, σφραγίδες, κοσμήματα καὶ ἄλλα—, ἀποτελοῦν ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀντικείμενα γοήτρου, ταφικὰ κτερίσματα πριγκιπικοῦ χαρακτήρα· αὐτὰ ἐξετάζονται χρονολογικὰ καθὼς βλέπουμε ὅτι κάθε ἐποχὴ ἀντιπροσωπεύεται μὲ ἀντικείμενα ποὺ ἔχουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ οἱ τοιχογραφίες περιλαμβάνονται στὸ κεφάλαιο τῆς YE III

περίοδου διότι τότε οί τέχνες αὐτὲς ἀποκοτῶν μνημειακὸν χαρακτῆρα καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίοδο ἀνήκουν τὰ πρὸ ἀξιόλογα παραδείγματα. Ἡ ἔλεφαντουργία περιλαμβάνεται ἐπίσης στὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, παρόλο ποὺ ὑπάρχουν ἔλεφαντουργήματα καὶ ἀπὸ παλαιότερες ἐποχές, γιὰ μετὰ ἀπὸ τὸ 1400 ἡ τέχνη αὐτὴ ἐμφανίζει ἐξαιρετικὴ ἀνθησιν.

Ἡ κεραμικὴ, τὸ κατεξοχὴν ἐργαλεῖο τοῦ ἀρχαιολόγου καθὼς σ' αὐτὴν βασίζεται ἡ στρωματογραφία καὶ ἡ χρονολόγησις, ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τὴν ταξινομήσιν στὴν ὁποία ἐντάσσονται οἱ ἄλλες μορφὲς τέχνης καὶ ἀποτελεῖ αὐτοτελὲς κεφάλαιο ὅπου ἐξετάζεται ὡς σύνολο μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐξαιρετικῆς τῆς συνέχειας. Στὴν κεραμικὴ γίνεται μὲ σαφήνεια ἀντιληπτὴ ἡ ἐξέλιξις τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ξεκινᾷ παίρνοντας τὴν ἔμπνευσί της ἀπὸ τὴ μινωικὴ Κρήτη ἕως οὗτο — καὶ ἀφοῦ συντήξει τὰ ἑλλαδικὰ μὲ τὰ μινωικὰ χαρακτηριστικὰ — φθάσει σὲ μιὰ ὀριακὴ ἀπλούστευσις στὴν ἀρχὴ τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων.

Στὴν Κρήτη καὶ στὶς Κυκλάδες — ἰδιαιτέρα στὴ Θήρα — γίνονται μόνον σποραδικὲς ἀναφορὲς χρήσιμες γιὰ συγκρίσεις ἢ ἀντιπαραθέσεις διότι ἂν καὶ ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ ἐξῆς, οἱ περιοχὲς αὐτὲς περιλαμβάνονται στὴ σφαῖρα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅμως ἀποτελοῦν χωριστές, μεγάλες ἐνότητες ποὺ δὲν ἐντάσσονται στὰ πλαίσια τοῦ ἐγχειριδίου αὐτοῦ. Ἐπίσης, οἱ πλαστικὲς μορφὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Κέας ἀναφέρονται στὸ κείμενο, ἀλλὰ δὲν περιγράφονται, ἐπειδὴ τυπολογικὰ δὲν ἀνήκουν στὸ κύριο σῶμα τῆς μυκηναϊκῆς πλαστικῆς.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν ἔχει ὑποσημειώσεις μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἔτσι θὰ εἶναι πρὸ εὐχρηστο. Στὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν εἰκόνων δίνονται οἱ διαστάσεις τῶν ἀντικειμένων, ἡ προέλευσις, ἐφόσον εἶναι γνωστὴ, καὶ ὁ ἀριθμὸς εὐρετηρίου τοῦ Μουσείου στὸ ὁποῖο ἀνήκουν· γιὰ τὶς σφραγίδες σημειώνεται ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς ποὺ φέρουν στὸ CMS. Γιὰ τὶς σύγχρονες ὀνομασίες ἀρχαίων θέσεων ἔχει τηρηθεῖ ἡ ὀρολογία ποὺ ἀναφέρεται στὸν Γενικὸ Ὁδηγὸ Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος τῆς ΓΥΣ. Ἐὰν δὲν ὑπάρχει διαφορετικὴ ἔνδειξις, ὅλα τὰ σχέδια καὶ τοὺς χάρτες ἔχει ἐπεξεργασθεῖ ὁ Εὐ. Ὀλύμπιος, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ.

Στὴν βιβλιογραφίαν τηρήθηκε κατάταξις κατὰ θέματα. Ἐχουν ἐπιλεγεῖ βιβλία καὶ ἄρθρα ποὺ θὰ βοηθήσουν τὸν ἀναγνώστη νὰ ἐμβαθύνει σ' ἓνα ὀρισμένο θέμα, ὁπότε θὰ ἔχει καὶ τὴ δυνατότητα νὰ διευρύνει τὸν βιβλιογραφικὸ ὀρίζοντα. Οἱ τίτλοι τῆς γενικῆς βιβλιογραφίας (ἐγχειρίδια, ἄρθρα καὶ βιβλιογραφία κατὰ περιοχάς) καλύπτουν τοὺς διάφορους τομεῖς τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ· στὶς βιβλιογραφικὰς παραπομπάς, σὲ ἐπὶ μέρους

θέματα δὲν ἐπαναλαμβάνονται τὰ γενικὰ αὐτὰ ἔργα ἀλλὰ μόνο εἰδικὲς μελέτες. Ἀπὸ τὴν ἀφθονήν βιβλιογραφία πού ἀναφέρεται στὸν Ὅμηρο καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη σκόπιμα ἔχει γίνει μιὰ μικρὴ μόνο ἐπιλογή μελετῶν πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου. Τὰ θέματα πού ἀφοροῦν τοὺς Δωριεῖς καὶ τὴν ἀφίξή τους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο περιλαμβάνονται σὲ πολλὰ ἔργα τῆς γενικῆς βιβλιογραφίας καθὼς καὶ σὲ μελέτες πού ἀσχολοῦνται μὲ τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Μιὰ διεξοδικὴ ὅμως ἀναφορὰ στοὺς Δωριεῖς θὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τοῦ ἐγχειριδίου αὐτοῦ καὶ θὰ ἔβρισκε καλύτερα τὴ θέση της στὴν περίοδο τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων.

Πολλοὶ ἐπιστήμονες καθὼς καὶ φίλοι ἐρευνητὲς βοήθησαν μὲ τίς γνώσεις τους, τὴν ὑποστήριξή τους ἢ τὴν παραχώρηση φωτογραφικοῦ ὕλικου. Ὁφείλω εὐχαριστίες στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαίτερα στὸν Γενικὸ Γραμματέα κ. Βασίλειο Πετράκο γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον μὲ τὸ ὁποῖο περιέβαλε τὴ μελέτη αὐτή. Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς καθηγητὲς κ.κ. Μαρία Παντελίδου-Γκόφα, Δήμητρα Θεοφανοπούλου-Κοντοῦ καὶ Ἀγγελὸ Δεληβορριά γιὰ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποίαν συζήτησαν μαζί μου θέματα πού σχετίζονται μὲ τίς μελέτες τους, καθὼς καὶ τὸν καθηγητὴ κ. Χρῆστο Ντούμα γιὰ τὴ γενναιόδωρη παραχώρηση φωτογραφικοῦ ὕλικου.

Ἐκφράζονται εὐχαριστίες στοὺς Διευθυντὲς τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων τῆς Κύπρου κ.κ. Μ. Λουλλουπῆ καὶ Δ. Χρήστου· στὴν ἐπίτιμη Διευθύντρια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Ὁλγα Ἀλεξανδρῆ-Τζάχου· στὴν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Καίτη Δημακοπούλου· στὴν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Πέπη Κρυστάλλη-Βότση· στὴν ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Ἑλένη Κονσολάκη· στὴν κ. Ἑλένη Μωράτη· στὴν κ. Ἀναστασία Χρυσόχοϊδη· στὸν κ. Γ. Λιόντο καὶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ ἑλληνικοῦ τμήματος τοῦ ICOM· στὴν ἐπίτιμη Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου· στὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου κ. Χαρ. Κριτζά· στὸν καθηγητὴ κ. Ι. Σακελλαράκη· στὸν καθηγητὴ κ. Γ. Κορρέ· στὸν κ. Ἀρ. Χριστόπουλο γιὰ τὴν παραχώρηση φωτογραφιῶν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Ν. Τομπάζη· στὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἀρχαιότητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τὴν κ. Δέσποινα Δανιηλίδου· στὸν ἀρχιτέκοντα κ. Ἀλ. Γούναρη· στὴν ἱστορικὴ κ. Κατερίνα Νικολάου.

Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸ προσωπικὸ τῆς Δ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων στὸ Ναύπλιο, τὴν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Φανή Παχύγιαννη καὶ τίς κυρίες Ἑλένη Παλαιολόγου, Ἀλκῆστη Παπαδημητρίου καὶ Αἰκατερίνη Μπαράκη γιὰ τὴν προθυμία τους νὰ ἐξυπηρετήσουν στὴ φωτογράφιση δύσκολου ὕλικου καὶ τὴν ταύτιση ἀντικειμένων.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμὰ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο, τὴν κ. Νέλλη Λαζαρίδου καθὼς καὶ τὴν κ. Μαίρη Ἀνδρουλάκη γιὰ τὶς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς ανασκαφὰς τοῦ Κι. Kilian στὴν Τίρυνθα· τὸν Δρα C. Picon, Διευθυντὴ τοῦ Τμήματος Ἑλληνικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν Ἀρχαιοτήτων στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης· τὴν καθηγήτρια Stella Miller· τὴν Δρα E. Tucker Blackburn· τὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ ἰδιαίτερα τὴν Δρα Carol Zerner, τὴν Δρα Νάνσυ Μπουκίδη, τὴν Δρα Nancy Winter καὶ τὴν κ. Εὐαγγελία Μανιᾶτη· τὸν καθηγητὴ L. Vance Watrous γιὰ τὶς συμβουλές του σχετικὰ μὲ τὴ χαρτογραφία τῆς μυκηναϊκῆς Κρήτης, τὸν Δρα A. Sherratt γιὰ τὶς πληροφορίες του σχετικὰ μὲ τὸν A. Evans· τὸν καθηγητὴ Al. Pasquier, Διευθυντὴ τοῦ τμήματος Ἑλληνικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, τὴν Δρα Eva Rystedt, τὸν Δρα I. Pini, τὴν Δρα Imma Kilian-Dirlmeier, τὸν καθηγητὴ R. Hägg· τὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, τὴν Δρα Penelope Mountjoy, τὴν κ. Diana Wardle καὶ ἰδιαίτερα τὴν τ. Διευθύντρια Δρα Elisabeth French ποὺ μοῦ παραχώρησε ἀπλόχερα φωτογραφίες καὶ σχέδια καὶ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ συμβουλευθῶ ἀδημοσίευτο ὑλικό.

Τὴν καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης ἀνέλαβε ἡ Λούση Μπρατζιώτη, στὴν ὁποία καὶ ἀπευθύνω τὶς θερμότερες εὐχαριστίες μου.

Ἡ Εἰρήνη Μεϊτάνη ἐπιμελήθηκε μὲ μεγάλη φροντίδα τὸ κείμενο καὶ τὴν τελικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου. Ἡ Ἀγνή Σακελλαρίου μοῦ διέθεσε φωτογραφικὸ ὑλικό, καὶ συζήτησε μαζί μου προβλήματα τῆς μεταλλοτεχνίας καὶ τῆς σφραγιδογλυφίας ποὺ γνωρίζει τόσο καλά. Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης ἀφιέρωσε ἀπὸ τὸν χρόνο του γιὰ νὰ διαβάσει τὸ κείμενο καὶ ἐπέτρεψε τὴν ἀναδημοσίευση πολλῶν σχεδίων του· ἡ βαθιά του γνώση γιὰ τὸν Μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ ὑπῆρξε γιὰ μένα πολὺτιμη. Τοὺς εὐχαριστῶ καὶ τοὺς τρεῖς μὲ ὅλη μου τὴν καρδιά.

Τέλος, ἕνα μεγάλο εὐχαριστῶ στὸν Χρῆστο Μπουλώτη γιατί χωρὶς τὴ δική του ἐνθάρρυνση τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε γραφεῖ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ἀνακάλυψη - Ἐρευνα - Χρονολόγηση

Ἡ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἡ Χαλκοκρατία, ἀρχίζει στὴν Ἑλλάδα λίγο μετὰ τὸ 3000 π.Χ. καὶ θὰ διαρκέσει περίπου 2000 χρόνια, ἕως τὸ 1100 π.Χ. Ὄνομάζεται ἔτσι ἐπειδὴ ὀρισμένα ὄπλα, σκεύη καὶ ἐργαλεῖα καθημερινῆς χρήσεως ἦταν ἀπὸ χαλκὸ, ἀρχικὰ καθαρὸ καὶ λίγο ἀργότερα ἀπὸ ἓνα κράμα χαλκοῦ καὶ κασσίτερου ποὺ ὀνομάζεται ὀρείχαλκος.

Ἡ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ διαίρεῖται σὲ τρεῖς περιόδους: τὴν Πρώιμη (2800-1900), τὴ Μέση (1900-1600) καὶ τὴν Ὑστερή (1600-1100).

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Χαλκοκρατίας ἀναπτύχθηκε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἓνας ὑψηλὸς πολιτισμὸς, ὁ Αἰγαιακὸς, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τρεῖς μεγάλες ἐνότητες: τὸν Μινωικὸ πολιτισμὸ, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴν Κρήτη, τὸν Κυκλαδικό, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὶς Κυκλάδες, καὶ τὸν Ἑλλαδικό, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Καθεμιὰ ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτὲς ἔχει τὴ δική της χαρακτηριστικὴ πολιτιστικὴ ἐκφραση, τὰ κοινὰ σημεῖα ὅμως εἶναι πολλὰ καὶ ὑποδηλώνουν συνεχεῖς ἐπαφὲς καὶ ἀλληλεπιδράσεις στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀναπτύχθηκε κυρίως στὸν αἰῶνα μας καὶ μάλιστα μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον. Περίπου ὡς τὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰ. ὡς μόνη ἑλληνικὴ τέχνη ἐθεωρεῖτο ἡ κλασικὴ, ἡ τέχνη τοῦ Παρθενῶνα· ἔτσι, ἡ ἀρχαϊκὴ καὶ ἡ γεωμετρικὴ τέχνη, ποὺ ἔγιναν γνωστὲς ἀργότερα, φάνηκαν παράξενες καὶ ἰδίως ἡ γεωμετρικὴ θεωρήθηκε βάρβαρη καὶ τάραξε τὶς συμβατικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἀρχαιολογία ἔδωσε τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ἓναν θαυμάσιον πρόλογο στὴν ἑλληνικὴ τέχνη, ἓναν ὁλόκληρον καλλιτεχνικὸ κύκλο χρονολογικὰ τοποθετημένο πρὶν ἀπ' αὐτὸν ποὺ ἦταν ἤδη γνωστός. Ἐπίσης, ἐνῶ παλαιότερα ἡ ἑλλη-

νική τέχνη έθεωρείτο έντελώς αὐτόνομη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν γύρω της κόσμo, σήμερα εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ σπάργανά της γνώρισε ἀρχαιότερους πολιτισμοὺς καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ αὐτοὺς· οἱ ἐπαφές αὐτὲς ἦταν γόνιμες καὶ συνεχίσθηκαν ἕως τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1870 ἡ ἀρχαιολογία τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδας ἦταν στὸ στάδιο τῆς ἐξερεύνησης. Διάφοροι περιηγητὲς μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Πausανία στὸ χέρι ἔψαχναν γιὰ κυκλώπεια καὶ πελασγικά τείχη, καὶ ὅταν ὀρισμένα «περίεργα» ἀγγεῖα ἔρχονταν στὴν ἐπιφάνεια, ἦταν δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν καὶ νὰ ταξινομηθοῦν.

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μιλοῦν λίγο γιὰ τὴ Μινωικὴ καὶ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Ὁ Ἡρόδοτος γνωρίζει τοὺς μύθους. Ὁ Θουκυδίδης, στὴν ἀρχὴ τῶν *Ἱστοριῶν* (I, 4-12), ἀναφέρει τὸ μεγαλεῖο τῶν Μυκηνῶν, τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τοὺς Πελοπίδες. Γνωρίζει ἐπίσης τὸν δυνατὸ Μίνωα ποὺ πρῶτος ἄσκησε θαλασσοκρατία στὸ Αἰγαῖο. Ἡ παράδοση εἶχε κρατήσῃ ὥς τότε ζωντανὲς τὶς μνῆμες τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου καὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Ἑρακλειδῶν. Οἱ ἀρχαῖοι ἱστοριογράφοι, οἱ Ἀτθιδογράφοι, ὁ Ἐρατοσθένης, τὸ Πάριος Χρονικὸ, δίνουν ἐπίσης διάφορες χρονολογίες ποὺ οἱ παλαιότεροι ἐρευνήτῃς τὶς θεωροῦσαν ἐντελῶς ὑποθετικὲς καὶ ποὺ ἡ σύγχρονη ἐρευνα ἀπέδειξε ὅτι βρίσκονται ἀρκετὰ κοντὰ στὴν πραγματικότητα: Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὶς πηγές, ἡ ἴδρυση τῆς ἀθηναϊκῆς βασιλείας καὶ ὁ Κέκροψ τοποθετοῦνται στὸ 1581 π.Χ.· ἡ ἴδρυση τῆς Καδμείας ἀπὸ τὸν Κάδμο, ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴ Φοινίκη, στὸν 15ο αἰῶνα π.Χ., ὅπως καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Μίνωα· στὸν 13ο αἰῶνα π.Χ. τοποθετεῖται ὁ πόλεμος τῶν Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Θησέα· στὸ 1184 π.Χ. ὁ Τρωικὸς Πόλεμος καὶ στὸ 1104 π.Χ. ἡ ἐπιστροφή τῶν Ἑρακλειδῶν, ἡ λεγόμενη Κάθοδος τῶν Δωριέων.

Πέρα ἀπὸ τὰ λίγα αὐτὰ στοιχεῖα, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ συγχέονταν μὲ τὸν μῦθο μέσα στὸ ὁμηρικὸ ἔπος καὶ στὰ ἔργα τῶν τραγικῶν ποιητῶν. Ὁ Ὅμηρος περιγράφει ἐκτενῶς τοὺς Ἀχαιοὺς, τὸν τρόπο ζωῆς τους, τὶς ἑχθρες τους, τὰ πλούτη τους, τὴν κοινωνία τους —πρωτόγονη καὶ συγχρόνως ἐκλεπτυσμένη—, τὴ δύναμη τῶν Μυκηναίων καὶ τὴν ἐπιρροή τους πάνω στοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες. Οἱ τραγικοὶ ποιητὲς πάλι, ἀντλώντας ἀπὸ τὴν ἥρωικὴ παράδοση, παραδίδουν τὴ γενεαλογία τῶν ἀρχαίων βασιλικῶν οἰκῶν σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Πελοπίδες π.χ. ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Ἀσία, εἶναι οἱ πρόγονοι τῶν Ἀτρειδῶν ποὺ βασίλευσαν στὶς Μυκῆνες.

Ἀπὸ τοὺς μύθους ἦταν ἐπίσης γνωστὸ ὅτι ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα παλαιότατα φύλα, οἱ Δέλεγες καὶ οἱ Κάρες, ποὺ τὴν ἀνάμνησή τους εἶχαν διατηρή-

σει οἱ Ἕλληνες· ἐπίσης ὅτι ἀσιάτες πρίγκιπες ἦρθαν στήν Ἑλλάδα καί ἱδρυσαν τῖς παλαιῖς πόλεις: ὁ Κέκροψ τὴν Ἀθήνα, ὁ Κάδμος τὴ Θήβα, ὁ Πέλοψ τὴν Ὀλυμπία, ὁ Δαναὸς τὸ Ἄργος. Τέλος, ὅτι στὸ βάθος τοῦ χρόνου ὑπῆρχε μιὰ κρητικὴ θαλασσοκρατία τὴν ὁποίαν ἀσκούσε ἡ παράδοξη φυσιογνωμία τοῦ Μίνωα, δίκαιου ἀλλὰ καὶ σκληροῦ βασιλιά, πατέρα τοῦ Μινώταυρου. Αὐτὲς περίπου ἦταν οἱ γνώσεις μας ἕως τῖς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα: λίγα ἱστορικὰ καὶ πολλὰ μυθολογικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σχεδὸν ὅλα πῆραν ἱστορικὴ ὑπόσταση μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα: ἡ κρητικὴ θαλασσοκρατία, ἡ ἰδιότυπη μινωικὴ ζωὴ μὲ τὰ περίεργα ἔθιμα τῶν ταυροκαθαιψίων, ἡ ὑπαρξὴ προελληνικῶν φύλων, ἡ μυκηναϊκὴ δύναμις καὶ ἡ ἐξάπλωση τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ 1870 ἀνοίγει μιὰ καινούργια σελίδα γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς προῖστορίας: οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις ἔρχονται ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη καὶ ἀρχίζουν ἀκριβῶς μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δεσπόζει ἡ φυσιογνωμία τοῦ Ἑρρίκου Schliemann καὶ ἦταν μιὰ ἐξαιρετικὴ συγκυρία, αὐτὸς ποὺ πίστεψε τόσο στὸν Ὅμηρο νὰ ἀνακαλύψει καὶ τὸν κόσμον τοῦ ποιητῆ. Τὸ 1870 ὁ Schliemann ἄρχισε τῖς ἀνασκαφὲς στὴν Τροία· ὁ κόσμος μὲ συγκίνησις εἶδε τοὺς ὁμηρικοὺς μύθους νὰ συναντῶνται μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ πραγματικότητα. Στὴ θέση τῆς Τροίας ἐπὶ πόλεις ἀνακαλύφθηκαν, πόλεις μὲ τείχη, ἀνάκτορα, οἰκίες. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ξεχώριζαν τὰ γνωστὰ ὥραϊα κοσμήματα καὶ τὰ πολύτιμα γιὰ τὴ μελέτῃ ἀγγεῖα.

Τὸ 1874 ὁ Schliemann ἦρθε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἄρχισε τῖς ἀνασκαφὲς στὶς Μυκῆνες, στὸν Ὀρχομενὸ καὶ στὴν Τίρυνθα. Στους τόπους αὐτοὺς ποὺ ἦταν διάσημοι ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ παράδοσις, βρῆκε ἐρείπια ποὺ μιλοῦσαν ὀλοζώντανα. Στὴν Τίρυνθα, στὸ κέντρο ἑνὸς ἀνακτόρου τριγυρισμένου μὲ δυνατὰ τείχη, ἀνακαλύφθηκε ἡ μεγάλῃ αἴθουσα μὲ τοὺς τέσσερις κίονες καὶ τὸν προθάλαμο, ἀκριβῶς ὅπως περιγράφεται στὴν Ὀδύσσεια τὸ μέγαρον τῆς Ἰθάκης ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ μνηστῆρες· ἀλλὰ πιὸ συνταρακτικὴ στάθηκε ἡ ἀνακάλυψη τῶν βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν, μέσα στοὺς ὁποίους οἱ νεκροὶ βρέθηκαν καταστόλιστοι μὲ χρυσάφι, ἐπιβεβαιώνοντας τὸ ὁμηρικὸ ἐπίθετον *πολύχρυσοι* γιὰ τῖς Μυκῆνες. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Schliemann ἦταν ἡ ἀφετηρία γιὰ νέες ἀνακαλύψεις σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ἕως τὴν Κύπρο καὶ ἀπὸ τὰ Ἰόνια Νησιά ἕως τὴν Ἀθήνα ὁ ἴδιος πολιτισμὸς ἔρχοταν σιγὰ σιγὰ στὸ φῶς.

Ἡ χρονολόγησις τῶν εὐρημάτων παρουσίαζε προβλήματα ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε κανένα βέβαιον χρονολογικὸ κριτήριον οὔτε γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀλλὰ

ούτε και για τὰ τρωικά ἀντικείμενα. Οἱ συζητήσεις ἦταν ἀτελείωτες ἀνάμεσα στοὺς εἰδικούς· οἱ προτεινόμενες χρονολογίες κυμαίνονταν ἀπὸ τὸ 1400 ἕως τὸ 700 π.Χ. — πολλοὶ μάλιστα πίστευαν ὅτι τὰ εὐρήματα μπορεῖ νὰ ἦταν καὶ βυζαντινά! Ὁ ἀρχαιολόγος W. M. Flinders Petrie σκέφτηκε πρῶτος νὰ τὰ παραβάλει μὲ τὶς αἰγυπτιακὲς χρονολογίες. Ὁ Αἰγυπτιακὸς πολιτισμὸς εἶχε ἤδη χρονολογηθεῖ μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια. Σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Αἰγύπτου εἶχαν βρεθεῖ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα συνδεδεμένα μὲ γραπτὰ τεκμήρια, ἐνῶ ἀντιστοίχως οἱ τάφοι καὶ οἱ οἰκίαι τῶν Μυκηνηδῶν εἶχαν δώσει εἴτε γνήσια αἰγυπτιακὰ εἴτε αἰγυπτιακῆς ἐπιδράσεως ἀντικείμενα· ἔτσι ἐφαρμόσθηκε μὲ ἐπιτυχία μιὰ συγκριτικὴ χρονολόγηση. Τὸ γεγονός εἶχε πολὺ μεγάλη σπουδαιότητα γιατί ὁ Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἀποδείχθηκε σύγχρονος μὲ τὸ Νέο Βασίλειο τῆς Αἰγύπτου καὶ πῆρε τὴ συγκεκριμένη θέση του στὸν χρόνο.

Τὰ μυκηναϊκὰ ὅμως εὐρήματα γέννησαν νέες ἀπορίες σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή, τὴν προέλευση καὶ τὴ δημιουργία τοῦ πολιτισμοῦ στὸν ὅποιον ἀνήκαν· πολλοὶ μάλιστα, βασισμένοι σὲ ὀρισμένα ἀνατολικά στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν τεχνολογία τῶν ἀντικειμένων, διατύπωσαν τὴ θεωρία ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν ἀνατολικὸ πολιτισμὸ ποὺ διαδόθηκε ἀπὸ τοὺς Φοίνικες. Μὲ τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ ἄρχισαν πρῶτα στὶς Κυκλάδες καὶ ὕστερα στὴν Κρήτη καὶ κυρίως μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ ἀγγλοῦ ἀρχαιολόγου Arthur Evans στὴν Κνωσὸ τὸ 1900, ποὺ ἀποκάλυψαν τὸν Μινωικὸ πολιτισμὸ, πολὺς ἀπορίες λύθηκαν. Φάνηκε τότε ὅτι ὁ Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι γνήσιος ἐλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ὅτι ὁ Μινωικὸς εἶναι ὁ πρόδρομος καὶ ἐμπνευστὴς του. Ὁ Μινωικὸς πολιτισμὸς χρονολογήθηκε ἐπίσης μὲ βάση τὶς αἰγυπτιακὲς χρονολογίες.

Μετὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀνακαλύψεις τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα μας ἀκολούθησαν ἄλλες σημαντικὲς στὸν ἐλληνικὸ χῶρο· στὴ Μεσσηνία ἀνακαλύφθηκε ἡ Πύλος, στὴν Ἀργολίδα τὰ Δενδρὰ καὶ ἡ Ἀσίνη. Σημαντικὲς ὅμως ἀνακαλύψεις ἔγιναν καὶ στὴν Ἀσία· Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μ. Ἀσίας ἦρθε στὸ φῶς ὁλόκληρος ὁ πολιτισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Χετταίων καὶ πλουσιότατα ἀρχεῖα μὲ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὴ Συρία ἀνασκάφηκε ἡ πόλη Οὐγκαρίτ, ἡ σημερινὴ Ras-Shamra, ποὺ εἶχε στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις τόσο μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη ὅσο καὶ μὲ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα. Ἦταν ἕνα μεγάλο διαμετακομιστικὸ ἐμπορικὸ κέντρο ἀνάμεσα στὸ Αἶγαῖο, τὴν Ἀφρική καὶ τὴν Ἀσία.

Μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες μεγάλες ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις ἦταν, στὰ 1952-53, ἡ ἀποκρυπτογράφηση ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς M. Ventris καὶ J. Chad-

wick της μυκηναϊκής γραφής, της Γραμμικής Β. Πολλές πινακίδες με τη γραφή αυτή είχαν ήδη βρεθεί στην Πύλο, στις Μυκήνες και στην Κνωσό. Όλες χρονολογούνται μετά το 1450 π.Χ. και οι κνωσιακές πινακίδες, όμοιες μ' εκείνες της ηπειρωτικής Ελλάδας, επιβεβαιώνουν τη μυκηναϊκή κυριαρχία στην Κνωσό από αυτή την εποχή και εξής. Η καταπληκτική ανακάλυψη έγκειται στο ότι η γλώσσα που κρύβεται κάτω από τα σύμβολα είναι η ελληνική, μιὰ αρχαϊζουσα ελληνική, αρχαιότερη από την όμηρική, που καθώς φαίνεται ήταν σε χρήση σ' όλη την Ελλάδα.

Οι εξαιρετικές ανακαλύψεις στην Ελλάδα συνεχίστηκαν. Το 1961 αποκαλύφθηκε το τέταρτο μεγάλο μινωικό ανάκτορο στην Κάτω Ζάκρο και το 1967 ήρθε στο φως ο πολιτισμός της Θήρας, θαμμένος κάτω από την ήφαιστειακή τέφρα. Ασφαλώς ο πολιτισμός των προϊστορικών χρόνων επιφύλασσει και άλλες μεγάλες εκπλήξεις.

Ο άγγλος αρχαιολόγος Arthur Evans όνόμασε τον πολιτισμό που ανακάλυψε στην Κρήτη Μινωικό (από τον μυθικό βασιλιά Μίνωα), τον ταξιόμησε σε τρεις μεγάλες περιόδους, την Πρωτομινωική, Μεσομινωική και Ύστερομινωική, και διαίρεσε καθεμιά από αυτές σε τρεις υποπεριόδους. Δημιουργήθηκε έτσι ένας κύκλος έννεα εποχών, ένα έννεαδικό σύστημα. Δεν είναι άκριβως γνωστή ή συλλογιστική διαδικασία που όδήγησε τον Evans στην ταξιόμηση αυτή· ίσως πολλοί παράγοντες να επέδρασαν στη σκέψη του, όπως η γενική ιδέα του κύκλου της ζωής —που αρχίζει με τη γέννηση, προχωρεί στην ώριμότητα και καταλήγει στην παρακμή—, ή η ιδέα της συμμετρίας στην εξέλιξη της τέχνης, που συνδέεται με τις γενικότερες αντίληψεις περί αισθητικής του τέλους της Βικτωριανής εποχής. Είναι όμως εξαιρετικά πιθανό ότι, για την ταξιόμηση του μινωικού ύλικού, ο Evans επηρεάστηκε από το αίγυπτιακό πρότυπο και τη διαίρεση της αίγυπτιακής ιστορίας και τέχνης σε Αρχαίο, Μέσο και Νέο Βασίλειο.

Οι αρχαιολόγοι Χρήστος Τσούντας, Carl Blegen και Alan Wace, συνεχίζοντας την ιδέα του Evans, όνόμασαν Κυκλαδικό τον πολιτισμό των Κυκλάδων και Έλλαδικό τον πολιτισμό της ηπειρωτικής Ελλάδας και χώρισαν τον καθένα σε τρεις περιόδους, την Πρωτοκυκλαδική, Μεσοκυκλαδική και Ύστεροκυκλαδική περίοδο για τον Κυκλαδικό, και την Πρωτοελλαδική, Μεσοελλαδική και Ύστεροελλαδική περίοδο για τον Έλλαδικό πολιτισμό. Καθεμιά από αυτές τις περιόδους διαιρείται σε τρεις υποπεριόδους. Οι διάφορες αυτές περιόδοι όρίζονται με βάση την εξέλιξη της κεραμικής διότι από τη στρωματογραφική έρευνα προκύπτει ότι σε κάθε στρώμα αντιστοιχεί διαφορετικό είδος κεραμικής. Φυσικά οι διαίρέσεις αυτές είναι

συμβολικές και οι χρονολογίες δὲν εἶναι ἀπόλυτες, ἀλλὰ μὲ τὸ σύστημα αὐτὸ διευκολύνεται ἡ μελέτη.

Ὁ πολιτισμὸς τῆς Ὑστεροελλαδικῆς περιόδου, τῆς τελευταίας φάσης τοῦ Ἑλλαδικοῦ πολιτισμοῦ, ὀνομάζεται Μυκηναϊκὸς ἐπεὶδὴ τὰ πρῶτα καὶ σημαντικότερα εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὶς Μυκῆνες. Ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἐξαπλώθηκε ἀπὸ τὸ 1450 π.Χ. καὶ ἐξῆς σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, στὴν Κρήτη καὶ στὰ νησιά, καὶ παρουσιάζει μιὰ χαρακτηριστικὴ ὁμοιογένεια.

Πρωτοελλαδικὴ περίοδος (ΠΕ 2800-1900 π.Χ.)

Ἡ Χαλκοκρατία ἀρχίζει γύρω στὰ 2800 π.Χ. μὲ τὴ γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ μετάλλου, ποὺ ἦταν καὶ ἡ μεγαλύτερη καινοτομία ποὺ ἔφερε ἡ ἐποχὴ αὐτή. Τὸ μέταλλο εἰσήχθη ὡς εἶδος πολυτελείας καὶ ἄλλαξε ὄχι μόνο τὴν τεχνολογία, διότι ἐπικράτησε νέος τρόπος κατασκευῆς ἐργαλείων καὶ ὄπλων, ἀλλὰ ἐπηρέασε καὶ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν ὅλη πορεία τῆς ζωῆς. Δημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη νὰ ὀργανωθεῖ ὁ τρόπος γιὰ τὴν ἐξεύρεση καὶ τὴν ἀγορὰ τοῦ νέου πολυτίμου ἀγαθοῦ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση καὶ τὴν περιφρούρηση τοῦ πλούτου. Ὅπως εἶναι φυσικὸ ἀναπτύχθηκε τὸ ἐμπόριο, δημιουργήθηκε μιὰ νέα τάξη εἰδικευμένων τεχνιτῶν, καὶ συγκροτήθηκαν πόλεις μὲ κεντρικὴ διοίκηση. Ἀπὸ τὴν κλειστὴ γεωργικὴ οἰκονομία τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς, ἐπικράτησε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἡ ἀνοικτὴ οἰκονομία μὲ τὴ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ στὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐγίνε μὲ τρόπο ὁμαλὸ, χωρὶς καταστροφές. Φαίνεται πάντως ὅτι νέοι κάτοικοι ἤρθαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, συγγενεῖς μὲ αὐτοὺς ποὺ βρίσκονταν ἤδη στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀναμείχθηκαν μαζί τους.

Στὴν πρώτη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἐποχὴ «διεθνισμού», ἐποχὴ πολλῶν ἐπαφῶν, στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου ἀναπτύχθηκε μιὰ «Κοινή», ἓνας κοινὸς πολιτισμὸς, ποὺ παρουσιάζει μιὰ χαρακτηριστικὴ ὁμοιογένεια παρ' ὅλες τὶς κατὰ τόπους διαφορές. Ἡ ὁμοιομορφία στὴν τέχνη μαζί μὲ ὀρισμένα γλωσσικὰ στοιχεῖα υποδηλώνουν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδας στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνήκουν στὴν ἴδια φυλὴ, μιὰ φυλὴ μεσογειακὴ, μὲ τὴν ὁποία ὅμως εἶχαν ἤδη ἀναμειχθεῖ ἐλληνικὰ φυλετικὰ στοιχεῖα. Πράγματι, σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες μελέτες, φαίνεται ὅτι διάφορες ὁμάδες ἐλληνικῶν φύλων, πρόδρομοι τῶν μεγάλων μετακινήσεων τῆς Μέσης Χαλκοκρατίας (σ. 8) εἶχαν σταδιακὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Οι παλαιοί κάτοικοι τῆς Ἑλλάδας, πού βρίσκονταν στή χώρα πρὶν ἀπὸ τὴ μαζικὴ ἀφίξη τῶν Ἑλλήνων γύρω στὸ 2000 π.Χ., ἔχουν ὀνομασθεῖ μὲ τὸν γενικὸ ὄρο «Προέλληνες». Ἀπὸ τὸ σύνθετο μεσογειακὸ ὑπόστρωμα πολλὲς λέξεις πέρασαν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὅπως διαμορφώθηκε ἀργότερα. Συγκεκριμένα οἱ θεματικὲς καταλήξεις -νθ, -σσ ἢ -ττ ἀνάγονται καθὼς φαίνεται στὴν πρώτη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ παρατηροῦνται σὲ λέξεις πού ἀπαντοῦν σὲ μιὰ εὐρεία περιοχὴ ἢ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, περιλαμβάνει τὴν Κρήτη, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Μ. Ἀσίας. Οἱ καταλήξεις αὐτὲς ἔχουν χαρακτηριθεῖ ὡς «προελληνικές», χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν βρίσκονταν καὶ ἑλληνικὰ φύλα στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ πού αὐτὲς διαμορφώθηκαν. Πολλὰ τοπωνύμια ἔχουν προελληνικὴ προέλευση, πράγμα φυσικὸ διότι οἱ ὀνομασίες τῶν τοπωνυμίων περισώζονται καὶ διατηροῦνται γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρουμε τὰ τοπωνύμια Ἀμνισός, Ἴλισσός, Λυκαβηττός, Ὑμηττός, Κόρινθος, Ἀλικαρνασσός, πού χρησιμοποιοῦνται ὡς σήμερα. Ἐξάλλου πολλὰ εἶδη ἀπὸ τὸν φυτικὸ κόσμο ἦταν ἄγνωστα στοὺς Ἑλληνες ὅταν ἔφθασαν μαζικὰ στὶς ἀρχὲς τῆς Μέσης Χαλκοκρατίας καὶ δανεῖσθησαν ὀνόματα πού ὑπῆρχαν ἤδη· γι' αὐτὸ πολλὰ ἑλληνικὰ φυτὰ ἔχουν προελληνικὰ ὀνόματα, ὅπως π.χ. *κολοκύνθη*, *νάρκισσος*, *ύακινθος*, *δλυνθος*, *κισσός*, *ρόδον*. Οἱ λέξεις *θάλασσα*, *οἶνος*, *ἔλαιον* εἶναι ἐπίσης προελληνικές. Οἱ Ἑλληνες ἀργότερα εἶχαν ἐπίγνωση ὅτι ὑπῆρχαν στὴ γλῶσσα τοὺς λέξεις οἱ ὁποῖες ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἀρχαιότερες ἀπὸ αὐτοὺς, γι' αὐτὸ καὶ ὀρισμένα παλαιὰ τοπωνύμια ἢ μνημεῖα, τὰ ὀνομάζαν πελασγικά. Οἱ Πελασγοὶ ἦταν πράγματι ἓνα ἀπὸ τὰ παλαιότατα φύλα πού κατοίκησαν τὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Κατὰ τὴν Πρωτοελλαδικὴ περίοδο οἱ τάφοι εἶναι κιβωτιόσχημοι (σ. 23), οἱ οἰκίες ἀπλὲς μὲ λίθινα θεμέλια καὶ πλίνθινους τοίχους. Ἡ κεραμικὴ εἶναι κυρίως μονόχρωμη, «πρωτοβερνικωτὴ» (Urfirnis), ἀπλὴ ἢ ἐγγάρακτη, καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα εἶναι ἓνα ἰδιότυπο κύπελλο πού ὀνομάζεται κοινῶς «σαλτσιέρα» [1]. Τὰ σημαντικὰ κέντρα τῆς περιόδου ἐμφανίζονται κυρίως στὴν Ἀργολίδα· μεταξὺ ἄλλων συγκαταλέγονται οἱ Ζυγουριές καὶ ἡ Τίρυνθα, κυρίως ὁμῶς ἢ Λέρνα εἶναι μιὰ σημαντικὴ θέση, ὅπου ἡ «Οἰκία τῶν Κεράμων», ἓνα εἶδος «ἀνακτόρου», ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς κεντρικῆς ἐξουσίας.

Ἡ συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο διακόπτεται καὶ ἡ ὁμοιομορφία χάνεται στὰ τέλη τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. Ἀπὸ τὸ 2300 π.Χ. καὶ γιὰ δυὸ-τρεῖς αἰῶνες μιὰ «δραματικὴ» ἀνησυχία ἐπικρατεῖ στὸ Αἶγαο.

I

Κύπελλο σὲ σχῆμα «σαλτσιέρας» ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν.

Τὸ σχῆμα, ποὺ ἔχει κυκλαδικὴ προέλευση, ἀπαντᾷ κατὰ τὴν πρῶμην Χαλκοκρατίαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ στὴν Τροία.

ΠΕ II (2500-2200 π.Χ.). Χρυσός. Ὑψ. 0,17*.

Παρίσι, Μουσεῖο τοῦ Λούβρου. MNC 906 Cat. Bj 1885.

Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΠΕ περιόδου, ἡ Λέρνα καὶ ἄλλοι οἰκισμοὶ καταστρέφονται. Μὲ τὴ γενικὴ αὐτὴ ἀναταραχὴ συνδυάζονται οἱ μετακινήσεις τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν φύλων ποὺ φθάνουν τώρα στὴν Ἑλλάδα. Ὁ μέγας κορμὸς τῶν Ἑλλήνων ἔφθασε γύρω στὰ 2000-1900 π.Χ., ἀλλὰ ἰνδοευρωπαϊκὰ φύλα εἶχαν φθάσει καὶ παλαιότερα, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου. Ἡ μαζικὴ ἄφιξη τῶν Ἑλλήνων σημαίνει ὅτι ἓνα νέο φυλετικὸ στοιχεῖο ἦρθε στὴν Ἑλλάδα. Οἱ νεοαφιχθέντες ἐνώθησαν μὲ τοὺς κατοίκους ποὺ βρισκόνταν ἤδη στὸ ἐλληνικὸ ἔδαφος καὶ δημιούργησαν βαθμιαῖα ἓναν δικό τους πολιτισμὸ μὲ καινούργια πολιτιστικὴ ἔκφραση καὶ ἰδιαίτερο γλωσσικὸ ἰδίωμα.

Ἡ ἄφιξη τῶν Ἑλλήνων γύρω στὰ 2000 π.Χ. σηματοδοτεῖ τὸ τέλος τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου καὶ σημειώνει τὴν πρώτη μεγάλη τομὴ στὴν ἱστορία τῆς Χαλκοκρατίας, ποὺ εἶναι ἡ διάσπαση τῆς ὁμαλῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτισμοῦ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Μετὰ τὸ 2000 π.Χ. στὴν Κρήτη ὁ πολιτισμὸς θὰ γνωρίσει ἐξαιρετικὴ ἀνάπτυξη· ἡ πολιτιστικὴ παρουσία τῶν Κυκλάδων θὰ συρρικνωθεῖ καὶ θὰ περιοριστεῖ σημαντικὰ ἡ αὐτονομία τους, γιατί θὰ προσδεδῶν στὸ ἄρμα τῆς Κρήτης, ἐνῶ συγχρόνως στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὁ πολιτισμὸς θὰ παρουσιάσει ἀνάσχεση. Ἡ ὁμοιογένεια καὶ ἡ συνέχεια στὴν πολιτιστικὴ ἔκφραση θὰ ἀποκατασταθοῦν καὶ πάλι στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Ἀπὸ τὸ 1500 π.Χ. οἱ Κυκλάδες σταδιακὰ θὰ περάσουν στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Μυκηναίων, στὴν ὁποία θὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ Κρήτη ἀπὸ τὸ 1450 π.Χ. καὶ ἐξῆς.

Ἡ δεύτερη μεγάλη τομὴ στὴν ἱστορία τῆς Χαλκοκρατίας τοποθετεῖται χίλια χρόνια ἀργότερα, γύρω στὰ 1100 π.Χ., ὅταν ὁ Μυκηναϊκὸς πολιτι-

* Ὅλες οἱ διαστάσεις δίνονται σὲ μέτρα.

σμός παρακμάζει και τελικά καταποντίζεται μέσα σὲ μιὰ ταραγμένη ἐποχὴ νέων μετακινήσεων πληθυσμῶν, πειρατικῶν ἐπιδρομῶν καὶ καταστροφῆς τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων.

Μεσοελλαδικὴ περίοδος (ΜΕ 1900-1575 π.Χ.)

Μετὰ ἀπὸ τὸ πλέγμα τῶν ἀνταλλαγῶν καὶ τῶν ἐξελίξεων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ΠΕ περίοδο, οἱ μεσοελλαδικοὶ αἰῶνες ἐμφανίζουν στασιμότητα ἢ καὶ ὀπισθοδρόμηση, καθὼς καὶ ἓναν διάχυτο ἐκβαρβαρισμό, στοιχεῖα ποὺ ἀντικατοπτρίζει κατὰ κύριο λόγο ἡ μονοτονία ποὺ παρατηρεῖται στὴν πολιτιστικὴ ἔκφραση. Ἡ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα παρουσιάζει συμπτώματα ἀπομόνωσης. Εἶναι κλεισμένη στὸν ἑαυτό της καὶ ἀποκομμένη ἀπὸ τὶς ἀλλαγές τεχνικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς προόδους ποὺ συντελοῦνται γύρω της.

Ἡ μεσοελλαδικὴ κατοικία ἔχει τὸ σχῆμα ἑνὸς πρώιμου μεγάρου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν προθάλαμο καὶ μία κυρίως αἴθουσα, τῆς ὁποίας ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι συχνὰ ἀψιδωτή. Οἱ τάφοι εἶναι κυρίως κιβωτιόσχημοι, οἱ νεκροὶ θάβονται συνεσταλμένοι καὶ συχνὰ σὲ πίθους. Οἱ τάφοι ἀπαρτίζουν νεκροταφεῖα ἀλλὰ συνηθέστατα βρίσκονται *intra muros*, μέσα στοὺς συνοικισμούς, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς οἰκίας, κοντὰ στὴν εἴσοδο, κυρίως μάλιστα οἱ τάφοι μικρῶν παιδιῶν.

Συνηθέστατα οἱ τάφοι συγκεντρώνονται κάτω ἀπὸ ἓναν τύμβο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους καὶ χῶμα ἢ ἄμμο καὶ περικλείεται ἀπὸ λίθινη κρηπίδα. Στὸν ἴδιο τύμβο μπορεῖ νὰ περιλαμβάνονται διάφοροι τύποι τάφων, λάκκοι μικροὶ ἢ μεγαλύτεροι, κιβωτιόσχημοι, ἀκόμη καὶ θαλαμωτοί, καὶ πολὺ συχνὰ ταφὲς σὲ πίθους. Σπανιότατα ὁ τύμβος καλύπτει ἓναν μόνον τάφο. Ἡ χρῆση τοῦ τύμβου ἐμφανίστηκε περίπου στὰ μέσα τῆς ΠΕ περιόδου, γενικεύθηκε στὴ ΜΕ περίοδο καὶ συνεχίστηκε σποραδικὰ σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων σὲ διάφορες περιοχὲς ἀλλὰ ἰδιαίτερα στὴ Μεσσηνία καὶ τὴν Ἀργολίδα ὅπου ἔχουν ἀνευρεθεῖ οἱ περισσότεροι μυκηναϊκοὶ τύμβοι. Τὸ ἔθιμο τῆς ταφῆς σὲ τύμβους συνεχίσθηκε καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια. Εἶναι σήμερα γενικὰ παραδεκτὸ ὅτι οἱ τύμβοι ἔπαιξαν ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ θολωτοῦ τάφου, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τρία θεμελιώδη χαρακτηριστικά: τὸ σχῆμα, τὴν ὑπόγεια ταφὴ καὶ τὸν τύμβο ποὺ καλύπτει τὴν κορυφὴ τοῦ θολωτοῦ τάφου.

Ἡ ταφὴ σὲ τύμβους εἶναι χαρακτηριστικὸ ἔθιμο τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἐθίμου αὐτοῦ στὴν Ἑλλάδα συνδυάζεται μὲ τὴν

ἄφιξη τῶν πρώτων Ἑλλήνων. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ παλαιότεροι τύμβοι —Λευκάδα— χρονολογοῦνται στὴν ΠΕ περίοδο, εἶναι σαφῆς ἐνδειξη ὅτι ἡ προώθηση τῶν πρώτων ἐλληνικῶν φύλων πρὸς τὰ νότια εἶχε ἤδη ἀρχίσει σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Ἡ ἄφθονη κεραμικὴ ποὺ σώζεται ἀπὸ τὴ Μεσοελλαδικὴ περίοδο εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τῆς προηγούμενης περιόδου καὶ δείχνει καθαρά τις ἀλλαγές ποὺ ἔχουν συμβεῖ στὴν Ἑλλάδα. Τὰ μεσοελλαδικὰ ἀγγεῖα ἀνήκουν κυρίως σὲ δύο τύπους κεραμικῆς: τὴ μινυακὴ καὶ τὴν ἀμαυρόχρωμη. Τὰ μινυακὰ ἀγγεῖα τὰ ὀνόμασε ἔτσι ὁ Schliemann ἐπειδὴ ἐμφανίσθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ὀρχομενὸ τῆς Βοιωτίας, ὅπου σύμφωνα μὲ τὴ μυθολογία βασιλεὺς ὁ πλούσιος Μινύας. Οἱ Μινύες ἦταν ἓνα γένος στὸ ὁποῖο ἔχουν ἀναφερθεῖ οἱ λυρικοὶ καὶ οἱ ἐπικοὶ ποιητές.

Ἡ μινυακὴ κεραμικὴ εἶναι ἐντελῶς χαρακτηριστικὴ. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι τροχήλατα, μονόχρωμα, γκριζα ἢ κιτρινωπά [2]. Ὁ κεραμικὸς τροχὸς εἶχε ἤδη εἰσαχθεῖ στὴν Ἑλλάδα στὸ τέλος τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου καὶ

2

Γκριζο μινυακὸ κύπελλο ἀπὸ τὸ Σέσκλο (τάφος 28).

ΜΕ ΙΙΙ (1700-1600 π.Χ.). Πηλός. Ὑψ. 0,17. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6010.

ἦταν μιὰ καινοτομία ἐπαναστατικὴ ποὺ σταδιακὰ ἀνέτρεψε ὅλο τὸ σύστημα παραγωγῆς πῆλινων ἀντικειμένων, ἡ χρῆση τοῦ ὅμως γενικεύεται στὴ Μεσοελλαδικὴ περίοδο. Τὰ μινυακὰ ἀγγεῖα δείχνουν σαφῶς ὅτι εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ μεταλλικὰ πρότυπα. Ἔχουν σχήματα ξεκάθαρα, μὲ γωνιώδεις τομές, καὶ στὴν ἀφὴ εἶναι λεῖα καὶ ἐλαφρῶς λιπαρά, σὰν σαποῦνι.

Ἡ μινυακὴ κεραμικὴ ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ. ἤδη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου. Ὁμοία ἀκριβῶς ἀγγεῖα παρουσιά-

ζονται καὶ στὴν Τροία τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ τοῦτο εἶναι φυσικὸ διότι οἱ Τρῶες ἀνῆκαν, καθὼς φαίνεται, σὲ μιὰ φυλὴ συγγενικὴ μὲ τοὺς Ἑλλήνες μὲ τοὺς ὁποίους μοιράζονταν ὡς ἓνα σημεῖο τὸ κοινὸ ἰνδοευρωπαϊκὸ παρελθόν. Μινυακὰ ἀγγεῖα κατασκευάζονται καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου καὶ σποραδικὰ κατὰ τὴ Μυκηναϊκῇ, ἕως περίπου τὸ 1400 π.Χ. Τὰ γκρίζα μινυακὰ, ποὺ θεωροῦνται καὶ τὰ παλαιότερα, σταματοῦν νὰ ἐμφανίζονται γύρω στὸ 1550 π.Χ., ἐνῶ τὰ κιτρινωπά κατασκευάζονται ἕως περίπου τὸ 1400 π.Χ. ποὺ εἶναι καὶ ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ παίρνει διαφορετικὲς κατευθύνσεις.

Τὰ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα εἶναι χειροποίητα. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι γραμμικὴ καὶ χωρὶς πολλὴ ἐμπνευση, ζωγραφισμένη μὲ θαμπὴ σκούρα βαφὴ πάνω στὸ ἀνοιχτόχρωμο βάθος τοῦ ἀγγείου [3]. Τὰ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα θυμίζουν τὰ κυκλαδικὰ καὶ ἡ μόδα τους συνεχίζεται παράλληλα μὲ τὰ

3

Ἀμαυρόχρωμος γεφυρόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸν τάφο Β τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηθῶν. Τέλος τῆς ΜΕ περιόδου. Πηλός. Ύψ. 0,108.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8580.

μινυακὰ, ἐνῶ διαφέρουν τόσο πολὺ ἀπὸ αὐτά. Σημαντικὸ κέντρο παραγωγῆς ἀμαυρόχρωμων ἀγγείων ἦταν ἡ Αἴγινα. Παράλληλα μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς τύπους συνεχίζεται ἡ κατασκευὴ χειροποίητων χρηστικῶν ἀγγείων ποὺ ἔχουν ἐγχάρακτη ἢ ἀνάγλυφη χονδροειδῇ διακόσμηση.

Ἡ εἰκόνα τῆς γενικότερης φτώχειας πού ἐμφανίζει ἡ Ἑλλάδα στή ΜΕ περίοδο, δύσκολα προοιωνίζει τὴν ἐμφάνιση τοῦ λαμπροῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ γύρω στὰ 1600 π.Χ. στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο.

Ὑστεροελλαδικὴ περίοδος (ΥΕ 1575-1050 π.Χ.)

Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ

Στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ φαίνεται ὅτι διαμορφώνεται τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος καὶ σ' αὐτὴν ἀνιχνεύεται ἡ ἀρχαιότερη ἱστορικὴ μνήμη τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἥρωικὴ παράδοση ἐντοπίζεται στὰ μυκηναϊκά χρόνια: μέσα ἀπὸ τοὺς μύθους καθὼς καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη διαφαίνεται ὅτι, γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, ἡ μινωικὴ Κρήτη ἦταν ἓνας κόσμος ἀπομακρυσμένος στὸν χρόνο καὶ ἐντελῶς συνυφασμένος μὲ τὸν μύθο.

Ἡ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ διαιρεῖται σὲ τρεῖς φάσεις: Τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ι (Μυκηναϊκὴ Ι) 1575-1500 π.Χ., ἐποχὴ τῶν λακκοειδῶν τάφων τῶν Μυκηναίων, τὴν Ὑστεροελλαδικὴ ΙΙ (Μυκηναϊκὴ ΙΙ) 1500-1400 π.Χ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία διαδίδονται οἱ θολωτοὶ τάφοι, καὶ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ ΙΙΙ (Μυκηναϊκὴ ΙΙΙ) 1400-1050 π.Χ. Αὕτὴ εἶναι καὶ ἡ μακρύτερη φάση κατὰ τὴν ὁποία σημειώνεται τὸ ἀπόγειο τῆς μυκηναϊκῆς δυνάμεις, ἡ ἐποχὴ τῆς «Ἀχαικῆς κυριαρχίας».

Ἐμφάνιση καὶ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ

Γύρω στὰ 1600 π.Χ. μιὰ βαθιὰ μεταβολὴ διαγράφεται στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλλαδικοῦ πολιτισμοῦ: μιὰ ἀλλαγὴ γρήγορη πού μετέβαλε τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων. Τὸν μεσοελλαδικὸ κόσμο, κλειστὸ στὸν ἑαυτό του, τὸν διαδέχθηκε ὁ λαμπρὸς Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς πού ξανοίχτηκε σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση καὶ ἄγγιξε περιοχὲς στὶς ὁποῖες δὲν ἔφτασε ποτὲ ὁ μινωικός.

Στὸ τέλος τῆς ΜΕ περιόδου ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ οἰκιστικὰ στοιχεῖα —ὅπως ἡ ἐμφάνιση μιᾶς πιὸ σύνθετης κατοικίας, ἐνὸς πρώιμου πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ καθὼς καὶ ὀχυρώσεων, ἰδιαίτερα στὴν Περιστεριὰ— ὑποδηλώνουν ὅτι εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἡ διεργασία πού ὀδηγεῖ σὲ μιὰ νέα πολιτιστικὴ φάση. Ἐξάλλου καὶ ἀπὸ ὀρισμένα ταφικὰ εὐρήματα διαφαίνονται οἱ νέες κατευθύνσεις: παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἐξέλιξη στὸν καλλιτεχνικὸ

τομέα ἐμφανίστηκε απότομα καὶ ὑπῆρξε στὴ συνέχεια ραγδαία. Ὅπως καθαρὰ δείχνουν τὰ πρᾶγματα, εἶναι ἡ μινωικὴ ἐπίδραση ποὺ ἔκανε τὴν Ἑλλάδα ν' ἀλλάξει πορεία.

Οἱ Ἕλληνες γνώρισαν τὴ μινωικὴ Κρήτη γύρω στὰ 1700-1600 π.Χ. μὲ διάφορες διπλωματικὲς καὶ ἐμπορικὲς ἐπαφές, ἴσως καὶ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ γρήγορα δέχτηκαν τὸν πολιτισμὸ τῆς. Κρήτες καλλιτέχνες ἦρθαν στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ διδάξουν τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης τοὺς στοὺς Μυκηναίους καὶ ἡ τέχνη τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας μεταβάλλεται τόσο πολὺ, ὥστε ὁ Evans πίστεψε ὅτι οἱ Κρήτες εἶχαν καταλάβει τὴν Ἑλλάδα, πρᾶγμα ἀστήρικτο ἱστορικά.

Οἱ Μυκηναῖοι ἔδειξαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἦταν ἓνας λαὸς ποὺ εἶχε αὐτὰ ποὺ θεωροῦνται κατεξοχὴν «ἐλληνικά» χαρακτηριστικά: ἦταν πρόθυμοι νὰ μάθουν καὶ ἱκανοὶ νὰ ἀναπτύξουν καινούργιες ἰδέες. Βρέθηκαν στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς Κρήτης, γνώρισαν ἓναν λαμπρὸ πολιτισμὸ καὶ τὸν υἱοθέτησαν. Θὰ ἦταν ὅμως σφάλμα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁ Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Μινωικὸς μεταφυτευμένος στὴν Ἑλλάδα, γιατί οἱ Μυκηναῖοι δὲν ἀπέβαλαν τὰ δικά τους βιώματα, καὶ ἡ τέχνη τοὺς ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς ἀπώτερης, βόρειας, καταγωγῆς τους.

Ἡ μινωικὴ τέχνη εἶναι φυσιοκρατική. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ καλλιτέχνες ὄχι μόνον ἀντλοῦν τὴν ἔμπνευσή τους ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ κυρίως ὅτι ἀποδίδουν τὰ διάφορα θέματα σύμφωνα μ' αὐτήν. Ὁ μινωικὸς νατουραλισμὸς ἐκφράζεται μὲ τὴν ἐλευθερίᾳ στὸ χειρισμὸ τοῦ χώρου στὴ σύνθεση, μὲ τὴ δυναμικὴ κίνηση καὶ συστροφή τῶν μορφῶν, τὴν ποικιλία στὶς ἰδέες καὶ τὴν πλούσια φαντασία ποὺ ἀγγίζει καμιά φορὰ τὰ ὅρια τῆς ὑπερβολῆς. Οἱ Μινωῖτες ἀντιμετωπίζουν τὸν διακοσμητικὸ χῶρο σὰν μιὰ ἐνιαία ἐπιφάνεια καὶ συνθέτουν εἰκόνες ἁρμονικὲς καὶ ὁλοκληρωμένες, ἀπ' ὅπου ἐκπέμπεται μιὰ συγκεκριμένη ἀτμόσφαιρα. Μὲ ἐμπρεσιονιστικὸ τρόπο —ἀδιαφορώντας συχνὰ γιὰ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες— καὶ ἐπιμελημένο πλάσιμο, δημιουργοῦν σιλουέττες ζωντανῆς καὶ ρευστῆς ποὺ προκαλοῦν ἄμεσες ἐντυπώσεις. Οἱ μορφές αὐτὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ κινητικότητα ἀκόμη καὶ ὅταν εἶναι ἀκίνητες, γιατί ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν τὴ σύνθεση διέπονται ἀπὸ ἓναν ἀδιόρατο νόμο κίνησης καὶ ἀντικίνησης. Ἡ λεπτὴ μέση στὴν ἀνθρώπινη μορφή λειτουργεῖ ὡς ἄξονας γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ σῶμα κινεῖται.

Τὴν ἴδια διάθεση γιὰ ποικιλία φανερώνει καὶ ἡ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τοῦ θεατρικοῦ στοιχείου στὴ συγκρότηση τῶν χώρων καὶ ἐπιζητεῖ δυνατὲς χρωματικὲς ἐντυπώσεις [6]. Ὅλα

συνθέτουν μιὰ τέχνη ἐκλεπτυσμένη μὲ τάση πρὸς τὸ περίτεχνο, ὅπου τὸ αἰσθητικὸ στοιχεῖο ὑπερέχει τοῦ νοητικοῦ.

Διαφορετικὸ πνεῦμα διαπνέει τὰ μυκηναϊκὰ ἔργα, γιατί ἡ πλούσια μινωικὴ ἔμπνευση ἐρμηνεύεται ἀπὸ τοὺς Μυκηναίους σύμφωνα μὲ τὴ δική τους ἰδιοσυγκρασία καὶ ἀποδίδεται μὲ λιτότερα ἐκφραστικὰ μέσα. Ὁ μυκηναῖος καλλιτέχνης ἐκφράζει τὶς προθέσεις καὶ τὶς ἰδέες του μὲ τρόπο ἀπλὸ καὶ ξεκάθαρο, δίνοντας συγχρόνως στὰ δημιουργήματά του μιὰ διάσταση ἐπιβλητική, ὅπου συχνὰ μαζὶ μὲ τὴ λιτότητα ἐπικρατεῖ καὶ ἡ τάση γιὰ τὸ ἀρρενωπὸ καὶ ἀγωνιστικὸ στοιχεῖο.

Στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη οἱ ἀρχές τῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς συμμετρίας βρῆκαν μεγαλύτερη ἀπήχηση ἀπὸ τὴν καθαρὴ φυσιοκρατία καὶ οἱ εἰκονιστικὲς συνθέσεις τείνουν πρὸς τὴ γεωμετρικότητα καὶ βαθμιαία τυποποιοῦνται, κυρίως πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς. Αὕτὴ ἀκριβῶς ἡ τάση πρὸς τὴ συμμετρία καὶ τὴν τυποποίηση διαφοροποιεῖ βασικὰ τὴ μυκηναϊκὴ τέχνη ἀπὸ τὴν πολὺ ἐκλεπτυσμένη μινωικὴ [4, 5].

4

Πλακίδιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο μὲ παράσταση μυθικοῦ πτηνοῦ.

Εἶναι χαρακτηριστικὲς ἡ ἐκλεπτυσμένη ἀπόδοση τοῦ πτηνοῦ καὶ ἡ ἐμπρεσιονιστικὴ ἀπόδοση τοῦ τοπίου ποὺ εἶναι ἐμπλουτισμένο καὶ μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν θαλάσσιο ρυθμό.

ΥΜ ΙΒ (1500-1450 π.Χ.). Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,07, πλ. 0,03.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 145.

5
Σφραγίδα-ψήφος σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου μὲ παράσταση γρύπα. Ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο IV στὸν Ἄνω Ἑγκλιανὸ (περιοχὴ ἀνακτόρου Νέστορος).

Ἡ παράσταση, μὲ τὸ ἐπιβλητικὸ ζῶο τοποθετημένο στὸ κέντρο τῆς εἰκόνας, χαρακτηρίζεται ἀπὸ λιτότητα καὶ συμμετρικὴ ὀργάνωση τοῦ διακοσμητικοῦ χώρου.

1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. 0,027, πλ. 0,021.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7986.

Ὁ τομέας στὸν ὁποῖο ἐκφράσθηκαν μὲ ἰδιαίτερη πρωτοτυπία οἱ Μυκηναῖοι, ἀποκαλύπτοντας τὶς δημιουργικὲς τοὺς ἱκανότητες, εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ [7]: τόσο ἡ ἀνακτορικὴ ὅσο καὶ ἡ ταφικὴ παρουσιάζουν ἐντελῶς καινούργια στοιχεῖα στὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται τὸ μυκηναϊκὸ πνεῦμα. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὑπακούει σὲ νέες τάσεις καὶ σ' αὐτὴν διακρίνουμε μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδηλώσεις τοῦ «ἐλληνικοῦ» χαρακτήρα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐνῶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἐξέλιξη ἐγχώριων παραδόσεων καὶ ἀντιλήψεων, οἱ διακοσμητικὲς τέχνες, ὅπως ἡ σφραγιδογλυφία, ἡ μεταλλοτεχνία, ἡ τοιχογραφία, εἶναι πιδὸ κοντὰ στὸν μινωικὸ κόσμο. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὶς τέχνες αὐτὲς οἱ Μυκηναῖοι διδάχθηκαν ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες τὴν τεχνικὴ καὶ ὅπως ἦταν φυσικὸ παρέλαβαν συγχρόνως καὶ πολλὰ διακοσμητικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα ὅμως προσαρμόσαν στὴ δική τους καλλιτεχνικὴ ἀντίληψη.

Σὲ διάφορες καλλιτεχνικὲς ἐκφράσεις παρατηροῦμε τὴ συνύπαρξη καὶ παράλληλη ἐξέλιξη τῶν δύο διαφορετικῶν παραδόσεων, τῆς μινωικῆς καὶ τῆς μυκηναϊκῆς. Στὸ ἴδιο τὸ ἀνάκτορο τὰ δύο στοιχεῖα γειτονεύουν: ἐνῶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι νέα δημιουργία, ἡ διακόσμηση τῶν αἰθουσῶν μὲ τὰ ζωγραφιστὰ δάπεδα καὶ τὶς τοιχογραφίες ἀνάγεται στὴ μινωικὴ παράδοση.

Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἐπιτύμβιες στῆλεις: τὰ διακοσμητικά τους θέματα παρουσιάζουν πολλὰ ἀνάμεικτα στοιχεῖα, ὅπως σπειροειδῆ κοσμήματα ποὺ θυμίζουν τὰ μινωικὰ καὶ συγχρόνως ἀδέξιες παραστάσεις ποὺ προδίδουν ἐγγχώρια καταγωγή καὶ τεχνοτροπία [12].

Ὑπάρχουν κι ἄλλα καινούργια στοιχεῖα στὴν τέχνη καὶ τὴν κοινωνία τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ποὺ δὲν ἔχουν προηγούμενο στὴ μινωικὴ Κρήτη, κι αὐτὰ εἶναι ἡ μινυακὴ κεραμικὴ, τὰ πολεμικὰ ἦθη καὶ ἔθιμα μὲ τὴν παράλληλὴ ἀπεικόνισή τους στὶς εἰκαστικὲς τέχνες, ἡ ἀνάπτυξη τῆς πολεμικῆς τέχνης καὶ τῆς τέχνης τῶν ὅπλων, καθὼς καὶ ἡ χρῆση τοῦ ἤλεκτρου, νέου πολύτιμου υἷου ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸν Βορρά.

Οἱ δύο πολιτισμοὶ τοῦ Αἰγαίου, ὁ Μινωικὸς καὶ ὁ Μυκηναϊκός, συμβαδίζουν γιὰ ἐνάμιση αἰῶνα περίπου, ἀπὸ τὸ 1600 ἕως τὸ 1450 π.Χ., κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποῦ Κρῆτες καὶ Μυκηναῖοι ἔχουν ἓναν εἰρηνικὸ συναγωνισμό. Οἱ Μυκηναῖοι, ἂν καὶ ἔχουν ἐξελιχθεῖ πολὺ, δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν

7

Ἡ κυρία εἴσοδος τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν.

ἀναπτύξει ἀκόμη ἐπεκτατικὲς τάσεις· ἡ ζωὴ συνεχίζεται ἀδιατάρακτη στὴν Κρήτη καὶ μάλιστα μεταξύ 1600 καὶ 1500 π.Χ. τοποθετεῖται ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τοῦ μινωικοῦ κόσμου. Ἡ εἰρηνικὴ συνύπαρξη Κρητῶν καὶ Μυκηναίων ὑποδηλώνει ὅτι οἱ Κρήτες, ἂν καὶ δὲν θεωροῦνται Ἰνδοευρωπαῖοι, ἀνῆκαν ἴσως σὲ μιὰ φυλὴ μὲ συγγενικὰ στοιχεῖα.

Οἱ Κρήτες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι βοήθησαν τοὺς Μυκηναίους νὰ ἐξελιχθοῦν καλλιτεχνικά, τοὺς ὁδήγησαν καὶ στοὺς μεγάλους ἐμπορικοὺς δρόμους καὶ στὰ σημαντικὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολῆς. Στὴν ὀργάνωση τοῦ ἐμπορίου καὶ στὸ σύστημα τῆς ἀνακτορικῆς διοίκησης οἱ Μυκηναῖοι ἀκολούθησαν τὸ μινωικὸ παράδειγμα. Ἀλλὰ καὶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἀσπάσθηκαν, ὡς ἔνα τουλάχιστον σημεῖο, τὸν μινωικὸ τρόπο ζωῆς καὶ υἱοθέτησαν τὴ μινωικὴ ἐνδυμασία, τὴ γραφὴ ἀλλὰ καὶ πολλὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας. Ὁ πολιτισμὸς τοὺς ὥριμασε στὴν τριβὴ μὲ ἕναν πολιτισμὸ πιὸ προηγμένο, καὶ ὅταν ἔφθασε ἡ κατάλληλη στιγμή, γύρω στὰ 1450 π.Χ., οἱ Μυκηναῖοι ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἀντικαταστήσουν τοὺς Μινωῖτες στὴν κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου, ὅταν ἡ Κρήτη, πιεσμένη ἀπὸ τίς νέες φυσικὲς καὶ ἱστορικὲς συνθήκες, ἀναγκάσθηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη θέση.

Μετὰ ἀπὸ δύο αἰῶνες ἔντονης μινωικῆς ἐπίδρασης, ὁ Μυκηναϊκὸς πολι-

τισμός επικράτησε και επέβαλε στο Αίγαίο την πολιτική και πολιτιστική του έκφραση. Μια χαρακτηριστική ένότητα και ομοιομορφία στην καλλιτεχνική δημιουργία εξαπλώθηκε στον αιγαιακό χώρο· την έκταση και σύγχρονως τὰ ὅρια τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου μαρτυρεῖ ἡ χρήση τῶν θολωτῶν τάφων καὶ ἡ διάδοση συγκεκριμένων τύπων κεραμικῆς.

Τὰ πολιτισμικὰ στοιχεῖα τῶν διάφορων περιοχῶν τοῦ Αἰγαίου, μινωικά, κυκλαδικὰ καὶ μυκηναϊκά, ἐνώθηκαν σὰν νὰ βρίσκονταν σὲ μιὰ μεγάλη χοάνη καὶ ἀπὸ τὴν ἁρμονικὴ σύνθεσή τους δημιουργήθηκε μιὰ λαμπρὴ πολιτιστικὴ φάση, ἡ γνωστὴ «Μυκηναϊκὴ Κοινὴ», τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ τοποθετεῖται γύρω στὰ 1400 π.Χ. καὶ εἶναι ἡ πρώτη μορφή ἑνώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Τώρα στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἐμφανίζεται ἡ Ἑλλάδα σὰν ἓνα σύνολο καὶ ἡ μυκηναϊκὴ συγκεντρωτικὴ ἐξουσία δίνει στὶς σκόρπιες ἑλληνικὲς ἐνότητες τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἔθνους. Ἡ ἔκφραση «συγκεντρωτικὴ ἐξουσία» δὲν ἔχει γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα τὴν ἴδια ἔννοια τῆς ἀπολυταρχίας, ὅπως στὰ μεγάλα σύγχρονά της ἀνατολικά βασίλεια. Σημαίνει ὅτι κάτω ἀπὸ παρόμοια διοικητικὰ συστήματα ἀναπτύχθηκε ἁρμονικὰ καὶ ὁμοιόμορφα ἡ ζωὴ σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ ὠκεανόν, μὲ κοινὴ ἔκφραση στὴν τέχνη, κοινὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, θρησκεία, γλῶσσα καὶ τρόπο ζωῆς.

Κατὰ ἓναν περιεργὸν τρόπο ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τῆς ἰσχύος, τῆς ομοιομορφίας καὶ τῶν τεχνικῶν ἐπιτευγμάτων, ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ. καὶ ἐξῆς, συμβαδίζει μ' ἓναν καλλιτεχνικὸν μαρασμὸν στὶς διακοσμητικὰς τέχνες. Ἡ αὐθόρμητη ἐμπνευση καὶ ἡ ζωντάνια φθίνουν καὶ οἱ ἰδέες φτωχαίνουν ἀπελπιστικὰ κυρίως στὸν τομέα τῆς εἰκονογραφίας ποὺ ἦταν ἄμεσα ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴ μινωικὴ παράδοση. Ἐξαίρεση στὴ γενικὴ αὐτὴ εἰκόνα ἀποτελοῦν γνήσια μυκηναϊκά δημιουργήματα, ὅπως ὁ εἰκονιστικὸς ρυθμὸς τῆς κεραμικῆς ἢ οἱ παραστάσεις τῶν λαρνάκων.

Ὅπως ὁποῖοτε ὅμως βαθμιαία, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1300 π.Χ. καὶ ἐξῆς, ἡ τέχνη γνωρίζει τὴ σηματοποίηση καὶ ἡ τεχντροπία σκληραίνει· παρουσιάζονται συνεχῶς τὰ ἴδια θέματα καὶ ὁ διακοσμητικὸς ὠκεανὸς διευθετεῖται ἀπλά, μὲ τρόπο ἐραλδικὸ ἢ μὲ διακόσμηση κατὰ ζῶνες. Ζωγράφοι, χρυσοχοοί, ἀγγειογράφοι προτιμοῦν εὐκόλες λύσεις, παλαιὰς ἐπιτυχημένες συνταγὰς, συμβατικὰς ἐκφράσεις, καὶ δύσκολα βγαίνουν ἔξω ἀπὸ τὰ κοινὰ κωδικοποιημένα μέτρα. Εἶναι ἓνα φαινόμενον ποὺ παρατηρεῖται γενικὰ στὴ νατουραλιστικὴ τέχνη: μιὰ ἀμετάκλητη ἐξελικτικὴ πορεία πρὸς τὴν τυποποίηση· ἡ κωδικοποιημένη αὐτὴ τεχντροπία ποὺ βασίζεται σ' ἓνα καθιερωμένο θεματολόγιον, προωθείται καὶ ἀκμάζει γιατί στηρίζεται στὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς καὶ στὴν συνεχῶς αὐξανόμενη ζήτηση ἔργων τέχνης ἀπὸ εὐρύ-

τερα στρώματα πληθυσμοῦ. Παρατηροῦμε ὅτι ἡ μαζικὴ παραγωγὴ ἀναπόφευκτα λειτουργεῖ εἰς βάρος τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

Συμπερασματικὰ μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ προϊστορικὴ τέχνη εἶναι στὸ ξεκίνημά της μιὰ σύλληψη ζωντανή, γεμάτη κίνηση, ἐμπρεσσιονιστικὴ· προοδευτικὰ ἐμφανίζει σχηματοποίηση, διάλυση τῶν ρυθμῶν, καὶ καταλήγει στὴ συμβατικότητα.

Μὲ τὴν πτώση τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία θὰ περιοριστεῖ καί, γιὰ ἓνα διάστημα, θὰ σβήσει· θὰ ξανανθῇ τὸν 8ο αἰῶνα μὲ τὴν ἐξοδο τῶν Ἑλλήνων στὴ θάλασσα καὶ τὴ δημιουργία ἐνὸς καινούργιου πολιτιστικοῦ κύκλου.

Τὰ Μυκηναϊκὰ κέντρα

Ὁ Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἄγγιξε σχεδὸν ὅλες τὶς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας καὶ σχεδὸν παντοῦ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἓνα μυκηναϊκὸ ὑπόβαθρο. Τὰ μεγάλα κέντρα, αὐτὰ ποὺ ἔδωσαν καὶ τὰ πιὸ πλούσια εὐρήματα, εἶναι τὰ ἴδια μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀπαθανάτισε τὸ ἔπος: τὰ κέντρα τῶν σπουδαίων μυθολογικῶν κύκλων. Ἡ πιὸ πλούσια περιοχὴ σὲ εὐρήματα καὶ παραδόσεις εἶναι ἡ Πελοπόννησος καὶ μάλιστα ἡ Ἀργολίδα, ποὺ εἶναι τὸ λίκνο τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὸ παλαιότερο καὶ κυριότερο κέντρο του, τὸ θέατρο τῶν σπουδαιότερων ἑλληνικῶν μύθων.

Ἡ Ἀργολίδα ἀποτελεῖ μιὰ μικρὴ γεωγραφικὴ ἐνότητα. Εἶναι χωρισμένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπην Πελοπόννησο, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπομονωμένη, καὶ εἶναι ἀνοιχτὴ πρὸς τὴ θάλασσα. Κατοικήθηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς καὶ συνεχῶς. Ἦταν κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἓνας σημαντικὸς συγκοινωνιακὸς κόμβος. Στὸ χῶρο αὐτὸ ἀναπτύχθηκαν οἱ σχέσεις Κρήτης καὶ Μυκηνῶν ποὺ ὑπῆρξαν ἀποφασιστικὲς γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ σπουδαιότερα μυκηναϊκὰ κέντρα στὴν Ἀργολίδα εἶναι οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα, ἡ Μιδέα (Δενδρὰ) καὶ ἡ Ἀσίνη.

Ἡ Λακωνία καὶ ἡ Μεσσηνία εἶναι ἐπίσης δύο σημαντικὲς μυκηναϊκὰς ἐπαρχίες στὴν Πελοπόννησο. Στὴ Λακωνία δὲν βρέθηκε ἀκόμη μεγάλο ἀνάκτορο, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἀλλὰ ἡ περιοχὴ ἔδωσε σπουδαιότατα μυκηναϊκὰ εὐρήματα, ὅπως τὸν περίφημο θολωτὸ τάφο στὸ Βαφειὸ καὶ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα ποὺ ὀνομάζεται Μενελάιο, τὸ ὁποῖο καὶ παρουσιάζει μεγάλες ἀναλογίες μὲ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου.

Στὴ Μεσσηνία δύο πόλεις ἔχουν τὸ ὄνομα Πύλος: ἡ μία στὴν Τριφυλία,

δπου βρέθηκαν πλούσιοι τάφοι, ή άλλη στὸν Ἄνω Ἐγκλιανό, ὅπου ἀνακαλύφθηκε τὸ «ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος». Ἡ Ἀργολίδα, ή Λακωνία καὶ ή Μεσσηνία εἶναι τὰ τρία μεγάλα μυκηναϊκὰ βασίλεια καί, ἀργότερα, στήν ἱστορικὴ ἐποχὴ θὰ εἶναι τὰ τρία μεγάλα δωρικὰ κέντρα.

Μυκηναϊκὰ εὐρήματα προέρχονται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου: τὴν Ἀρκαδία, τὴν Ἥλιδα, τὴν Ἀχαΐα.

Στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα τὰ σημαντικότερα μυκηναϊκὰ εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὴ Βοιωτία. Στὴ Θήβα, ὅπου ἐκτυλίσσεται ὁ κύκλος τοῦ Οἰδίποδα, ἀνακαλύφθηκε τὸ «ἀνάκτορο τοῦ Κάδμου», τὸ σπουδαιότερο ἴσως μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο ἀπὸ ἅποψη εὐρημάτων (σ. 214). Στὸν Ὀρχομενὸ βρέθηκε ἐπίσης «ἀνάκτορο» μὲ σημαντικὲς τοιχογραφίες καὶ ἓνας θολωτὸς τάφος, γνωστὸς ὡς τάφος τοῦ Μινύα. Στὸν Γλᾶ τὸ ἰδιόμορφο τειχισμένο «μέλαθρο» παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη, ὅπως καὶ τὰ —ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένα— ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ ἐγγειοβελτιωτικὸ ἔργο τῆς Κωπαΐδας, πὺ κι αὐτὸ ἀποδίδεται στὸν μυθικὸ βασιλιὰ Μινύα.

Ἡ Ἀττικὴ εἶναι κέντρο πολλῶν μυθολογικῶν κύκλων: τοῦ Θησέα, τοῦ Ἐρεχθέα, τοῦ Κέκροπα. Μυκηναϊκὰ εὐρήματα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα —ἀπὸ τὴν Ἀγορά, τὸν Ἀρειο Πάγο καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ὅπου βρέθηκαν τὰ λείψανα τῆς μυκηναϊκῆς οἰκίας καὶ τοῦ ἀνακτόρου—, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Μενίδι, τὰ Σπάτα καὶ ἄλλοι. Ἡ Ἀθῆνα εἶναι ή θέση ὅπου καλύτερα μπορούμε νὰ μελετήσουμε τὴν ἐπιβίωση τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας στὴν ἑλληνικὴ, καὶ τὴ συνεχὴ λατρεία ἐνὸς ἥρωα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ. Στὴν Ἐλευσίνα ἐξάλλου —ὅπου βρέθηκε καὶ μυκηναϊκὸ κτίσμα κάτω ἀπὸ τὸ Τελεστήριο— ἐπιβιώνει στὰ ἱστορικὰ χρόνια ή λατρεία τῆς παλαιότατης μυκηναϊκῆς θεᾶς. Στους Δελφούς ἐπίσης συνεχίζεται στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ ή λατρεία τῆς Γῆς, πὺ συγχέεται μὲ τὴ μυκηναϊκὴ θεὰ τῆς εὐφορίας καὶ εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα.

Στὶς Κυκλάδες μυκηναϊκὰ εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὴ Μήλο, τὴν Πάρο, τὴ Νάξο, ἀλλὰ καὶ τὴ Δῆλο, ὅπου οἱ τάφοι τῶν Ὑπερβορείων Παρθένων καὶ ἓνα ἱερὸ κοντὰ στὸ Ἀρτεμίσιο ἀνάγονται στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Στὴ Θῆρα οἱ τελευταῖες ἀνακαλύψεις δείχνουν τὴν ἐπίδραση πὺ ἀσκοῦσαν οἱ Μυκηναῖοι πρὶν ἀπὸ τὸ 1540 π.Χ. καὶ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου.

Ἡ Κρήτη εἶναι μιὰ σπουδαία μυκηναϊκὴ ἐπαρχία πὺ κρατᾷ ζωντανὸ τὸ μινωικὸ παρελθόν της. Τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ συνεχίζει τὴ ζωὴ του καὶ ὑπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐπικυριαρχία καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς αἰθουσὲς του δια-

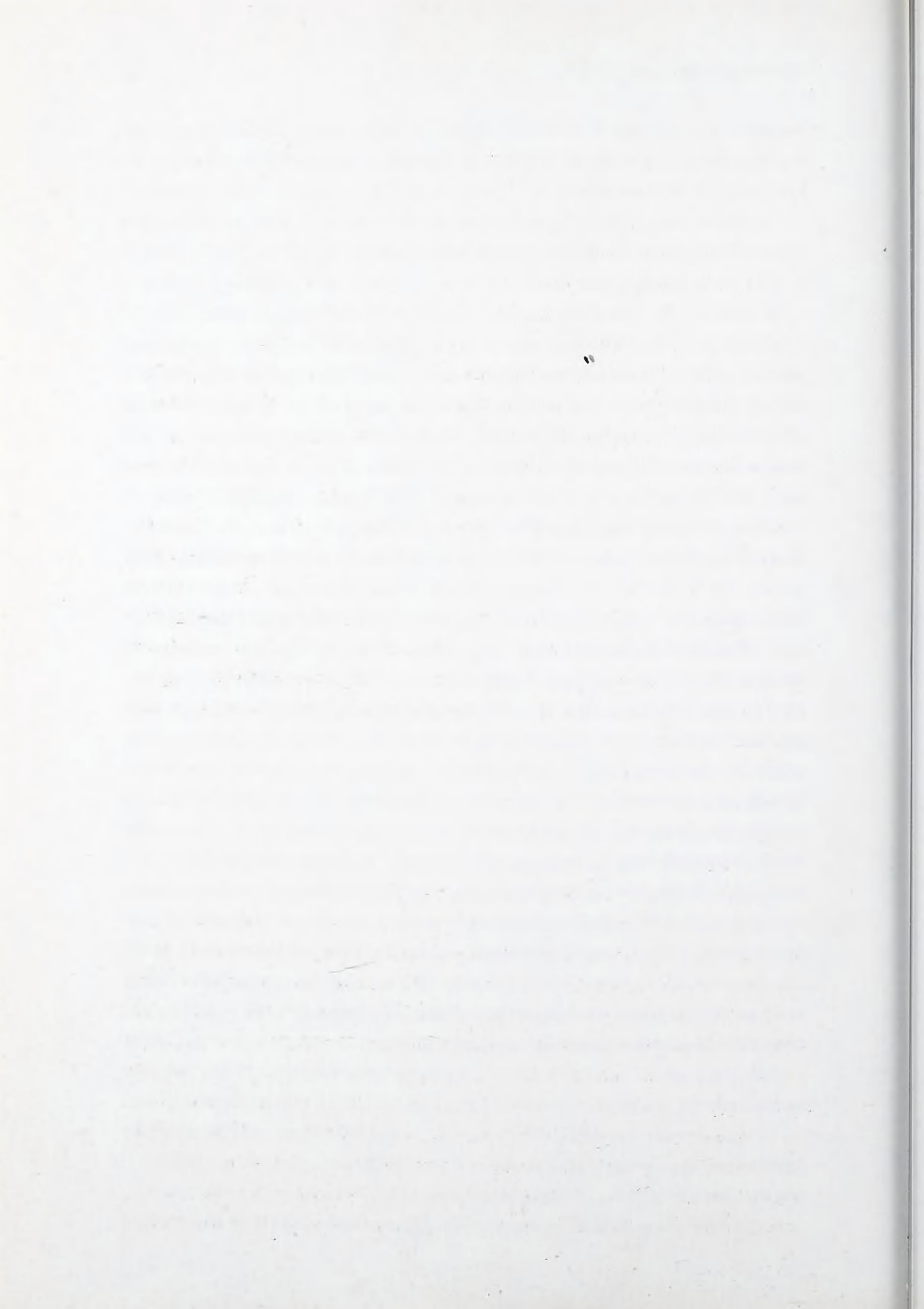
μορφώνονται σύμφωνα με τὸ νέο πνεῦμα ποῦ ἐπικρατεῖ. Πολλὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ μινωικὰ κέντρα, ὅπως ἡ Ἁγία Τριάδα, τὰ Γουρνιά, τὸ Γάζι καὶ ἄλλα.

Στὴ Θεσσαλία, ἡ Ἰωλκὸς εἶναι σημαντικὸ μυκηναϊκὸ κέντρο. Τέλος, μυκηναϊκὰ εὐρήματα προέρχονται καὶ ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα ὅπου τοποθετεῖται ὁ μυθολογικὸς κύκλος τοῦ Ὀδυσσεά.

Ἡ εἰκόνα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, ἔτσι ὅπως σχηματίζεται ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὰς ἀνακαλύψεις, συμπίπτει σὲ μεγάλο βαθμὸ μετὰ τὴν εἰκόνα ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὸν «κατάλογο τῶν πλοίων» στὴν *Ἰλιάδα*, ὅπου ἀπαριθμοῦνται οἱ δυνάμεις τῶν Ἀχαιῶν ποῦ ἔλαβαν μέρος στὸν Τρωικὸ Πόλεμο (B 484-760). Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα τμήματα τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους —ἀνάγεται καθὼς φαίνεται στὸν 13ο π.Χ. αἰ.— καὶ πιστεύεται γενικὰ ὅτι ἀποτυπώνει τὴν τοπογραφία τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας.

Στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἡ Ἑλλάδα εἶναι διηρημένη σὲ «πόλεις-κράτη», ἀνεξάρτητα μεταξύ τους, τὰ ὁποῖα συχνὰ θὰ βρίσκονταν σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση. Οἱ πινακίδες τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ υποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχε ὑποτελεία σὲ ἕναν ἰσχυρὸ βασιλέα, οὔτε ὅτι ὑπῆρχαν πόλεις ποῦ πλήρωναν φόρο σὲ κάποιον δυνάστη. Τὸ ἴδιο διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ χεττιτικὰ ἀρχεῖα: ὁ βασιλεὺς τῶν *Ahhiyawā* (Ἀχαιῶν), μετὰ τὸν ὁποῖον εἶχε ἐπαφὴς ὁ βασιλεὺς τῶν Χετταίων, ἦταν ἀρχηγὸς ἐνὸς κυρίαρχου κράτους καὶ δὲν ἦταν ὑποτελὴς σὲ κανέναν. Ὅρισμένες ὁμως μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις ὅπως ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἢ ἡ τρωικὴ ἐκστρατεία δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ πραγματοποιηθοῦν χωρὶς τὴ σύμπραξη ὅλων τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων. Τὰ ἀνεξάρτητα αὐτὰ ἐλληνικὰ κρατίδια συνενώνονταν ἐν ὄψει ἐνὸς κοινοῦ συμφέροντος ὑπὸ τὴν ἀρχηγία ἐνὸς βασιλέως ποῦ θὰ πρέπει νὰ τὸν νοήσουμε ὡς *primum inter pares*. Οἱ Μυκηῆνες ἦταν ἀσφαλῶς ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τὶς ἐλληνικὰς πόλεις, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀγαμέμνων ὀρίσθηκε ἀρχιστράτηγος στὸν Τρωικὸ Πόλεμο, ἀλλὰ καὶ πάλι φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν ἀποδεκτὸς ἀπ' ὅλους. Πάντως, σύμφωνα μετὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὅλοι οἱ Ἀχαιοὶ ἀναγνώριζαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ὡς μέλη τοῦ ἴδιου συνόλου καὶ εἶχαν τὸν ἴδιο τρόπο ζωῆς καὶ κοινὰς ἐπιδιώξεις.

ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ Ι ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΥΕ Ι 1575-1500 π.Χ.)

Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι γνωστὴ κυρίως ἀπὸ τάφους καὶ ταφικὰ εὐρήματα. Οἱ λακκοειδεῖς «βασιλικοὶ» τάφοι τῶν Μυκηνῶν, ποὺ περιλαμβάνονται σὲ δύο ταφικοὺς περιβόλους, ἐπισκιάζουν ὅλους τοὺς ἄλλους μὲ τὴ λαμπρότητα τῶν κτερισμάτων τους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξάλλου ἀντλοῦμε καὶ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς. Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῶν λακκοειδῶν εἶναι ἐμφανὲς ἡ μινωικὴ ἐπίδραση. Ἀπὸ αὐτὰ ὀρισμένα εἶναι γνήσια μινωικὰ ἔργα εἰσηγμένα, ἄλλα εἶναι ἔργα Μινωιτῶν ποὺ ἔχουν κατασκευασθεῖ στὴν Ἑλλάδα γιὰ τοὺς μυκηναίους ἄρχοντες ἢ ἔργα Μυκηναίων ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὶς μινωικὰς ἰδέες — ἂν καὶ διατηροῦν ὥς ἓνα βαθμὸ τὴ μυκηναϊκὴ νοοτροπία· σὲ μιὰν ἄλλη κατηγορίᾳ ἀνήκουν τὰ καθαυτὰ μυκηναϊκὰ δημιουργήματα. Ἀνάμεσα στὶς ποικίλες περιπτώσεις καὶ τὶς διάφορες διαβαθμίσεις, ὁ ἀκριβὲς διαχωρισμὸς προέλευσης καὶ τεχνοτροπίας εἶναι πολὺ δύσκολος.

Τάφοι

Οἱ τύποι τῶν τάφων στὴν ὑστεροελλαδικὴ Ἑλλάδα εἶναι τέσσερις. Ὁ κιβωτιόσχημος, ὁ λακκοειδὴς, ὁ θαλαμωτὸς ἢ λαξευτὸς καὶ ὁ θολωτὸς· σπάνια ὅμως ἀπαντῶνται καὶ ἀπλοὶ λάκκοι. Ὁ κιβωτιόσχημος εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς τάφος τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου. Εἶναι ἓνας ἀπλὸς ὀρθογώνιος λάκκος ἀτομικῆς ταφῆς τοῦ ὁποῖου οἱ τέσσερις πλευρὲς εἶναι ἐπενδυμένες μὲ πλάκες ἐνῶ μιὰ πέμπτη πλάκα ἀποτελεῖ τὴν ὀροφή. Ἡ χρῆση τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου, ἂν καὶ ἀτονεῖ διότι προτιμῶνται οἱ τάφοι πολλαπλῶν ταφῶν, ἐξακολουθεῖ καὶ στὶς ἐπόμενες ΜΕ καὶ ΥΕ περιόδους. Στους πρώτους Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, ὅταν ἐπανέρχεται ἡ προτίμηση στὶς μεμονωμένες ταφές, ὁ κιβωτιόσχημος καθίσταται καὶ πάλι ὁ κύριος ταφικὸς τύπος. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους τρεῖς τύπους, ὁ λακκοειδὴς εἶναι ὁ κατεξοχήν

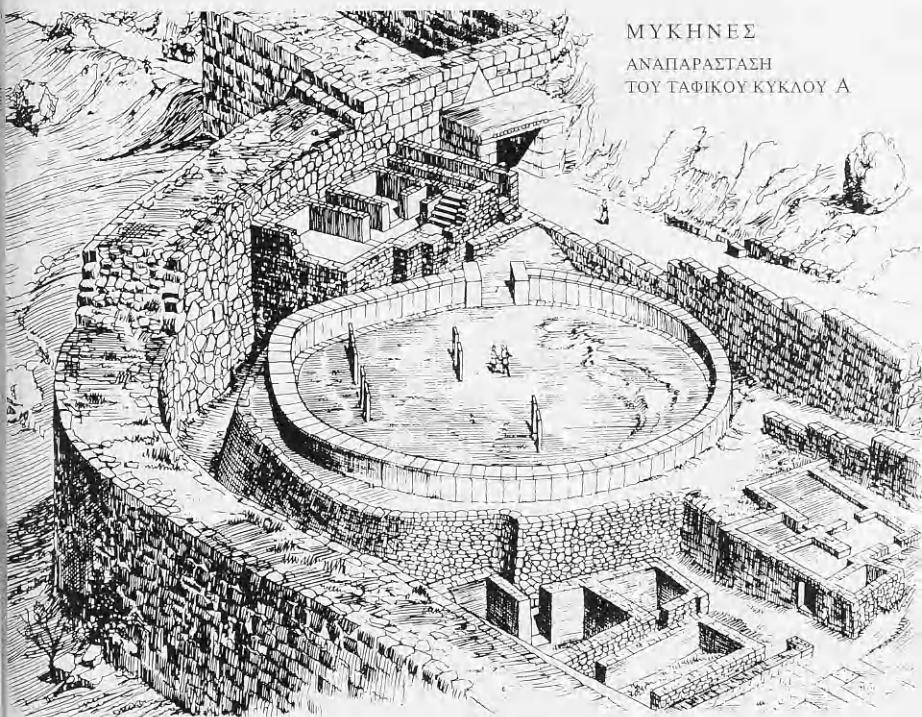
τάφος της ΥΕ Ι περιόδου, ἐνῶ οἱ θαλαμῶτοι (θαλαμοειδεῖς ἢ λαξευτοί) καὶ οἱ θολῶτοι, ἂν καὶ ἐμφανίζονται στὸ τέλος τῆς ΥΕ Ι, διαδίδονται κυρίως στὴν ΥΕ ΙΙ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ ἐξετασθοῦν στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

Λακκοειδεῖς τάφοι. Ταφικοὶ Κύκλοι

Οἱ λακκοειδεῖς τάφοι ἐμφανίζονται στὴν πρώτη Μυκηναϊκὴ περίοδο. Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκουν οἱ τάφοι τῶν δύο ταφικῶν κύκλων, ἡ περιβόλων, στίς Μυκῆνες. Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α [8, 9] βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν Πύλη τῶν Λεόντων, πρὸς νότον, καὶ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1876 ἀπὸ τὸν Schliemann. Ξεσήκωσε τότε τὸν ἐνθουσιασμό καὶ τὴν περιέργεια γιὰ τὸν καινούργιο κόσμο ποὺ ἔφερνε στὸ φῶς. Περιεῖχε ἕξι τάφους καὶ δεκαεννέα ταφές. Ὁταν ὁ Schliemann ἀνακάλυψε τὸν περίβολο αὐτό, ἡ ἀνασκαφικὴ μέθοδος ἦταν στὰ σπάργανα· πολλὰ πράγματα δὲν τὰ εἶχε σημειώσει, ἐνῶ ἄλλα εἶχαν διαφύγει τὴν προσοχὴ του καὶ ἔμεναν ἀνεξήγητα. Ἡ μεγάλη ἐλπίδα τῶν ἀρχαιολόγων ἦταν νὰ βρεθοῦν κι ἄλλοι τάφοι, ὥστε μὲ τίς σύγχρονες ἀνασκαφικὲς μεθόδους νὰ προσπαθήσουν νὰ δώσουν λύσεις σὲ ὀρισμένα προβλήματα. Ἡ ἐλπίδα αὐτὴ εὐδοκώθηκε τὸ 1952 μὲ τὴν ἀνακάλυψη στίς Μυκῆνες τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸν σημερινὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀκρόπολη, δυτικὰ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ πολὺ κοντὰ στὸν ἐπονομαζόμενο τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας.

Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β [10] εἶναι παλαιότερος τοῦ Α — ἦταν ἤδη σὲ χρῆση στὴ Μεσοελλαδικὴ περίοδο — καὶ περιεῖχε εἴκοσι τέσσερις τάφους, δεκατέσσερις λακκοειδεῖς καὶ δέκα κιβωτισήχimus, παλαιότερους ἢ καὶ σύγχρονους τῶν λακκοειδῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ταφῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια διότι οἱ συλήσεις, οἱ συσσωρεύσεις καὶ ἡ ἀποσύνθεση τῶν ὀστέων ἔχουν καταστήσει τὴν ἔρευνα δύσκολη. Ὑπολογίζεται ὅμως ὅτι θὰ τάφηκαν ἐδῶ περίπου σαράντα νεκροί.

Οἱ Ταφικοὶ Κύκλοι περιέχουν ταφές ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1600 ἕως τίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Ἀποτελοῦσαν μέρος ἑνὸς πολὺ μεγαλύτερου νεκροταφείου τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου ποὺ ἐκτεινόταν νοτιοδυτικὰ τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Ἄν καὶ ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ Α, γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα (1600 ἕως 1500 π.Χ.) ἦταν καὶ οἱ δύο παράλληλα σὲ χρῆση. Τοῦτο ὁδήγησε ὀρισμένους ἐρευνητὲς στὴν ὑπόθεση ὅτι δύο οἰκογένειες βασίλευσαν διαδοχικὰ ἀλλὰ περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ στίς Μυκῆνες καὶ χρησιμοποιοῦσε ἡ καθεμιά τὸν δικό της Ταφικὸ Κύκλο.

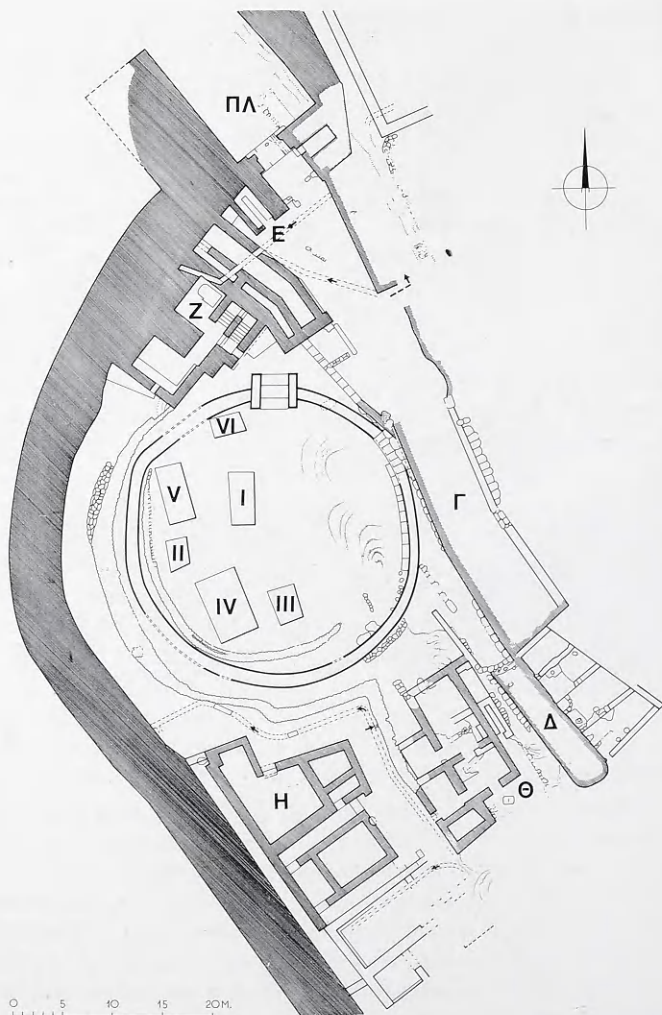

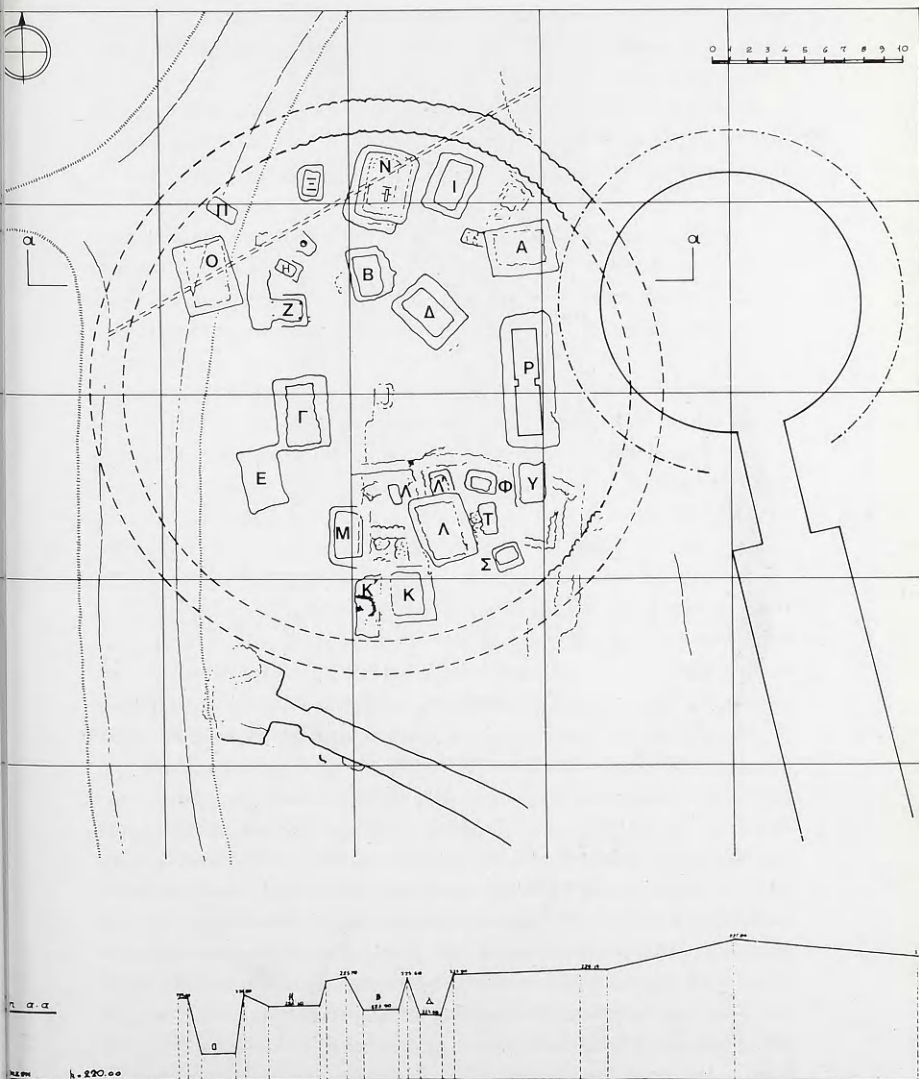
ΜΥΚΗΝΕΣ
ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ
ΤΟΥ ΤΑΦΙΚΟΥ ΚΥΚΛΟΥ Α

8
Ο Ταφικός Κύκλος Α των Μυκηνών. Ἀναπαράσταση (Piet de Jong).

Πράγματι, οἱ παραδόσεις ἀναφέρουν ὡς ἡγεμόνες τῶν Μυκηνῶν πρόσωπα ποῦ ἀνήκουν σὲ δυὸ διαφορετικοὺς κλάδους τῆς οἰκογένειας τῶν Ἀτρειδῶν: τὸν Ἀτρέα διαδέχθηκε ὁ ἀδελφός του Θυέστης καὶ αὐτὸν πάλι ὁ γιὸς τοῦ Ἀτρέα, ὁ Ἀγαμέμνων. Φυσικά, τὰ πρόσωπα αὐτὰ μὲ κανέναν τρόπο δὲν συνδέονται μὲ τοὺς Ταφικοὺς Κύκλους, γιατί ἡ δράση τῶν μυθικῶν αὐτῶν μορφῶν τοποθετεῖται σὲ πολλὰ μεταγενέστερα χρόνια (σ. 150), ἀλλὰ εἶναι πιθανό, ὅπως συμβαίνει συχνά, ἡ παράδοση νὰ ἔχει διασώσει μνῆμες πολλῶν παλαιότερων γεγονότων.

Οἱ περίβολοι ἔχουν σχῆμα κυκλικό τὸ ὁποῖο ἀνταποκρινόταν ἴσως σὲ κάποια θρησκευτικὴ πεποίθηση ἢ πρόληψη καὶ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρμηνευθεῖ. Εἶναι καὶ οἱ δύο περιτοιχισμένοι. Ὁ περίβολος τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β

Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηναίων. Κάτοψη και τομή. (Γ. Ε. Μυλωνάς).

είναι κτισμένοι σύμφωνα με μιὰ πρώιμη κυκλώπεια τεχνοτροπία, ὅπως θὰ ἦταν καὶ ὁ περίβολος τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α ποὺ δὲν σώθηκε γιατί ἔχει καλυφθεῖ ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη μετασκευή.

Καὶ οἱ δύο περίβολοι ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη. "Ὅταν ἔγινε ἡ μεγάλη μετασκευή τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν τὸν 13ο αἰ. π.Χ. καὶ κτίσθηκε ἡ Πύλη τῶν Λεόντων, τότε ἔγινε καὶ μιὰ ἀνακατασκευή τοῦ χώρου στὸν περίβολο Α. Κτίσθηκε ἀναλημματικὸς τοῖχος καὶ ἔγινε μιὰ προέκταση τοῦ κυκλώπειου τείχους γιὰ νὰ περιληφθεῖ στὴν ἀκρόπολη καὶ ὁ ταφικὸς περίβολος. Τότε κτίσθηκε γύρω ἀπὸ τοὺς ἔξι λακκοειδεῖς τάφους τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α ἓνας χαμηλὸς διπλὸς τοῖχος ἀπὸ λαξευμένες πλάκες καὶ δημιουργήθηκε εἰσόδος στὸν περίβολο αὐτὸ σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἐπισκέψιμο χῶρο.

Οἱ λακκοειδεῖς τάφοι εἶναι ὀρθογώνιοι λάκκοι μετὰ μεγάλο βάθος, σκαμμένοι κάθετα στὸ μαλακὸ πέτρωμα τῶν ὑπωρειῶν τῆς ἀκρόπολης [11]. Οἱ διαστάσεις τοὺς διαφέρουν: κυμαίνονται ἀπὸ τὰ 6,55 μ. μῆκος καὶ 4,10 μ. πλάτος τοῦ τάφου IV, ποὺ ἔχει ἐπιφάνεια 27 τ.μ. καὶ εἶναι ὁ μεγαλύτερος, ἕως τὰ 1,50 μ. μῆκος καὶ 0,80 μ. πλάτος τοῦ τάφου Α, ποὺ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς μικρότερους. Τὸ βάθος ἐπίσης ποικίλλει καὶ εἶναι ἄσχετο μετὰ τὸ μέγεθος (ὀρισμένοι εἶναι πολὺ βαθεῖς, ὅπως ὁ τάφος V ποὺ ἔχει 5,34 μ. βάθος, ἐνῶ ὁ τάφος II ἔχει βάθος μόνο 0,60 μ.). Γενικὰ παρατηροῦμε ὅτι οἱ τάφοι τοῦ περιβόλου Β εἶναι μικρότεροι καὶ λιγότερο βαθεῖς (ὁ μεγαλύτερος ἔχει διαστάσεις 3,90 × 3,10 μ., καὶ ὁ πρὸς βαθὺς εἶναι 3,50 μ.). Ὁ τρόπος ὁμοῦς κατασκευῆς τῶν τάφων εἶναι ἴδιος σὲ ὅλους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μέγεθός τους. Οἱ τοῖχοι ἔχουν ἐπένδυση ἀπὸ ἀργὴ λιθοδομία, ὑπάρχουν ὁμοῦς καὶ περιπτώσεις, κυρίως στὸν περίβολο Β, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐπένδυση, ὅπως π.χ. στὸν μεγάλο τάφο Ν. Οἱ λακκοειδεῖς τάφοι ἔχουν στέγη ἀπὸ πλάκες ποὺ ἀκουμποῦν σὲ ξύλινες δοκοὺς οἱ ὁποῖες στηρίζονται σὲ μιὰ προεξοχή ποὺ ἔχει κατὰλληλα δημιουργηθεῖ στὶς παρειῆς τοῦ βράχου. Ἐπάνω στὶς πλάκες ἐτοποθετοῦντο καλάμια ἢ χόρτα καὶ μιὰ στρώση πηλοῦ — ποὺ ὀνομάζεται πλέσια στὶς Μυκῆνες ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ ὅπου παράγεται — γιὰ νὰ μὴν περνοῦν τὰ νερά. Ἡ σκεπὴ δὲν βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ σκάμματος ἀλλὰ χαμηλότερα, σὲ μιὰ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ τάφου, καὶ κυμαίνεται ἀπὸ 0,40 ἕως 1,80 μ. στοὺς τάφους τοῦ Κύκλου Β ἐνῶ φθάνει στὰ 2,89 μ. στὸν ἐξαιρετικὰ βαθὺν τάφο V. Μεταξὺ σκεπῆς καὶ δαπέδου τοῦ τάφου ἐδημιουργεῖτο ἔτσι ἓνας χῶρος ποὺ ἔμοιαζε μετὰ ταφικὸ δωμάτιο. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ σκάμματος ἀπὸ τὴν σκεπὴ ὥς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους γεμιζόταν μετὰ χῶμα.

11

Ὁ λακκοειδὴς τάφος Γ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν.

Ὁ τάφος περιεῖχε τέσσερις νεκρούς (τρεῖς ἄνδρες καὶ μία γυναίκα).

Πρῶτο μισό τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Διαστ. 3,80 × 2,80 (στό ἄνω μέρος) 3,20 × 1,80 (στό δάπεδο), βάθος 3,50.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν βασιλικῶν περιβόλων ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλοι λακκοειδεῖς τῆς ἰδίας ἐποχῆς στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, στὴ Λέρνα, στὶς Μυκῆνες καὶ ἄλλοι· ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ χώρα ὑπάρχουν ὀρισμένα μεμονωμένα παλαιότερα παραδείγματα καὶ συγκεκριμένα οἱ λακκοειδεῖς τῆς ΠΕ περιόδου στὴ Λευκάδα.

Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ λακκοειδὴς τάφος κατάγεται ἀπὸ τὸν παλαιὸ κιβωτιόσχημο, ἀλλὰ ὅτι ἐνῶ ὁ κιβωτιόσχημος προοριζόταν μόνο γιὰ μία ταφή, ὁ λακκοειδὴς εἶναι οἰκογενειακός. Ὅπωςδὴποτε, οἱ λακκοειδεῖς τάφοι προορίζονταν γιὰ ταφὲς βασιλικές, ἢ πάντως ταφὲς ἡγεμόνων, καὶ ἴσως νὰ πρόκειται πράγματι γιὰ μιὰ πολυτελὴ παραλλαγὴ τῶν κιβωτιόσχημων. Ἀπὸ πολλοὺς ὅμως μελετητὲς ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ λακκοειδεῖς τάφοι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο μὲ τοὺς λακκοειδεῖς πού ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στὸ Alaca Hüyük στὴν κεντρικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ χρονολογοῦνται στὴν πρώτη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ· μολονότι ἡ χρονικὴ ἀπόσταση πού τοὺς χωρίζει ἀπὸ τοὺς ἐλληνικοὺς εἶναι μεγάλη καὶ

τὰ ταφικά ἔθιμα διαφορετικά, οἱ τάφοι τοῦ Alaca Hüyük παρουσιάζουν πράγματι μεγάλες ἀναλογίες μὲ τοὺς μυκηναϊκοὺς, τόσο στὴν κατασκευὴ ὅσο καὶ στὸν τύπο τῶν ταφῶν ποὺ συνοδεύονται μὲ πολλὰ κτερίσματα, κυρίως μεταλλικά, ἀντικείμενα γοήτρου ἐξελιγμένης τεχνικῆς.

Ὁ τύπος τοῦ λακκοειδοῦς τάφου δὲν εἶναι μινωικός· στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ λακκοειδεῖς τάφοι ἐμφανίζονται σὰν ὁμοειδεῖς κατηγορίες σ' ἓναν καθορισμένο γεωγραφικὸ χῶρο ποὺ περιλαμβάνει τὴ νότιο Ρωσία, τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ ἓνα τμῆμα τῆς Μ. Ἀσίας· δὲν ὑπάρχουν ὁμως ἀκόμη ἀρκετὰ στοιχεῖα ὥστε νὰ λυθεῖ τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τους.

Ταφικά ἔθιμα

Ὅλοι οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι πολλαπλῆς ταφῆς —λακκοειδεῖς, θαλαμωτοὶ καὶ θολωτοὶ— χαρακτηρίζονται διαχρονικὰ ἀπὸ τὰ ἴδια ταφικά ἔθιμα καὶ τοῦτο εἶναι μιὰ ἐπὶ πλέον ἀπόδειξη τῆς ἐνότητας καὶ τῆς συνοχῆς ποὺ παρουσιάζει ὁ πολιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ΥΕ περίοδο.

Ὁ νεκρὸς ἐτοποθετεῖτο συνήθως σὲ μία στρώση ἀπὸ χαλίκια ποὺ χρησίμευε γιὰ μόνωση, ὥστε τὸ λείψανο νὰ λιώσει πρὶ γρήγορα. Καμιά φορὰ ἐπίσης ἐτοποθετεῖτο ἐπάνω σ' ἓνα δέρμα ζώου, ὅπως δηλώνουν ὀρισμένα ἔχνη δερμάτων ποὺ ἔχουν διασωθεῖ σὲ δάπεδα τάφων. Τὸ κεφάλι ἦταν ἐλαφρῶς ὑψωμένο, τοποθετημένο πάνω σ' ἓναν μικρὸ σωρὸ χαλίκια, σὰν προσκέφαλο, καὶ τὸ σῶμα ἦταν σὲ ὕπτια θέση μὲ τὰ γόνατα καὶ τοὺς ἀγκῶνες ἐλαφρῶς λυγισμένα. Ὅταν ἔλιωναν οἱ σάρκες, τὰ ὅσα ὑφίσταντο καθίζηση γι' αὐτὸ καὶ οἱ νεκροὶ τῶν λακκοειδῶν τάφων βρέθηκαν μὲ τὰ πόδια ἀνοιχτά. Γύρω ἀπὸ τὸν νεκρὸ ἐτοποθετοῦντο τὰ κτερίσματά του. Μετὰ τὴν ταφὴ ἐτελοῦντο τὰ νεκρόδειπνα. Πολλὰ θραύσματα ἀγγείων καὶ ὅσα ζῶων ποὺ βρέθηκαν ἀνακατεμένα στὸ χῶμα ἐπιβεβαιώνουν τὶς τελετουργίες αὐτές. Τέλος, ἐπάνω στὸν τάφο ὑψωναν ἓναν μικρὸ τύμβο καὶ τοποθετοῦσαν τὴν ἐπιτύμβια στήλη, τὸ *σῆμα*, ὅπως ὀνομαζόταν ἀργότερα στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

Ὅταν ὁ τάφος ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μιὰ δευτέρη ταφή, ἀφαιρεῖτο ἡ στήλη, τὸ χῶμα, ἡ σκεπή, καὶ ἐτοποθετεῖτο ὁ νέος νεκρὸς πλὴν στὸν προηγούμενο. Ἄν δὲν ὑπῆρχε ἀρκετὴ θέση, τότε μετατόπιζαν τὸν προηγούμενο νεκρὸ πρὸς τὰ πλάγια μαζὶ μὲ τὰ κτερίσματά του. Ἔτσι τὰ κτερίσματα τῶν παλαιῶν νεκρῶν ἀνακατεῦνταν καὶ συχνὰ οἱ συγγενεῖς τοῦ νέου νεκροῦ δὲν ἐδίσταζαν νὰ πάρουν καὶ κάτι ἀπὸ τὶς παλαιῆς προσφορές. Γενικὰ ἡ ἐννοια τοῦ σεβασμοῦ στοὺς νεκροὺς δὲν ἦταν πολὺ ἀνε-

πτυγμένη στοὺς Μυκηναίους. Ὁ νεκρὸς προξενοῦσε φόβο καὶ ἐνέπνεε σεβασμὸν μόνο ὅταν ὑπῆρχε σάρκα ἐπάνω στὰ ὀστά, ὅσο δηλαδὴ ὑπῆρχε ἀκόμη κάτι χειροπιαστό, ὅπου μποροῦσε νὰ καταφύγει ἡ ψυχὴ του· σ' αὐτὸ τὸ διάστημα πίστευαν ὅτι εἶχε ἀνάγκη κτερισμάτων καὶ προσφορῶν. Ὅταν ἡ σάρκα ἔλιωνε, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τους, ὁ νεκρὸς δὲν ἦταν παρὰ μιὰ σκιὰ ποὺ δὲν εἶχε πιά καμιὰ δύναμη πάνω στοὺς ζωντανούς. Μποροῦσαν ἐπομένως νὰ τοῦ ἀφαιρέσουν ὀρισμένα κτερίσματα χωρὶς νὰ θεωρηθεῖ αὐτὸ ἀσέβεια. Μετὰ ἀπὸ κάθε ταφὴ ἐκλείναν πάλι τὸν τάφο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ τελοῦσαν νεκρόδειπνο πρὶν ὑψώσουν τὸν νέον τύμβο καὶ τοποθετήσουν τὴ στήλη. Οἱ ἀνακατασκευές, οἱ ἀλλεπάλληλες ταφές, τὰ νεκρόδειπνα, εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ διαταραχθοῦν τὰ στρώματα κεραμικῆς στὰ νεκροταφεῖα καὶ νὰ δυσκολευτεῖ ἀκόμη πιὸ πολὺ τὸ ἔργο τῆς ἔρευνας.

Ἡ καύση τῶν νεκρῶν δὲν συνηθιζόταν στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ· ὁ Ὅμηρος τὴν ἀναφέρει ἐπειδὴ στὴ δική του ἐποχὴ, τὴ Γεωμετρικὴ, εἶχε ἐπικρατήσῃ. Ἐπίσης δὲν συνηθιζόταν καὶ ἡ ταρίχευση, ἔθιμο ξένο πρὸς τὶς πεποιθήσεις τῶν Μυκηναίων ποὺ —ἀντίθετα μὲ τοὺς Αἰγυπτίους— δὲν ἐπιθυμοῦσαν τὴ διατήρηση τῆς μορφῆς τοῦ νεκροῦ. Τὰ μοναδικὰ ἔχνη ταρίχευσης νεκροῦ προέρχονται ἀπὸ ἓνα σκελετὸ, ἴσως γυναικεῖο, τοῦ τάφου IV. Οἱ Μυκηναῖοι θὰ γνώρισαν τὴν ταρίχευση στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν ἐφάρμοσαν μόνο μία φορὰ, γι' αὐτὸ καὶ εἰκάζεται ὅτι ὁ σκελετὸς αὐτὸς θὰ ἀνῆκε σὲ ἄτομο ξένο πρὸς τὴ μυκηναϊκὴ κοινωνία.

Ἕνα μεγάλο θέμα ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ γύρω ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους εἶναι τὸ θέμα τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων, τῆς ἡρωολατρείας ποὺ περιλαμβάνεται στὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς.

Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὴ μυθολογία ὅτι οἱ ἥρωες, ποὺ εἶναι συνήθως μέλη βασιλικῶν οἰκογενειῶν, θεωροῦνται ὄντα μὲ ὑπερφυσικὲς δυνάμεις καὶ μεσάζοντες ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς θεοὺς. Στὴν ἐλληνικὴ ἱστορικὴ ἐποχὴ οἱ ἥρωες θεοποιοῦνται μετὰ τὸν θάνατό τους καὶ γίνονται ἀντικείμενο λατρείας. Ἐπίσης ἄλλα πρόσωπα, περισσότερο ἢ λιγότερο σημαντικά, ἡρωοποιοῦνται καὶ οἱ τάφοι τους γίνονται τόποι λατρείας καὶ δέχονται προσφορές. Γενικὰ οἱ νεκροὶ στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ εἶναι ἀντικείμενο μεγάλου σεβασμοῦ καὶ εἶχαν θεσπισθεῖ εἰδικὲς τελετὲς πρὸς τιμὴν τους. Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἐὰν ἐτελεῖτο λατεῖα νεκρῶν στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ἀφοῦ καὶ ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ τακτικὴ τέλεση

λατρείας και σὲ ἀπόδοση τιμῶν κατὰ τὴν ὥρα τῆς ταφῆς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ.

Ἡ ταφή τῶν μυκηναίων νεκρῶν συνοδεύεται πράγματι ἀπὸ προσφορὰς καὶ τελετές, οἱ ὁποῖες διαφέρουν σὲ πλοῦτο καὶ λαμπρότητα ἀνάλογα μὲ τὴ θέση ποῦ κατεῖχε ὁ νεκρὸς στὴν κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἱεραρχία. Παρ' ὅλ' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις λατρείας προγόνων, ποῦ σημαίνει ὀργάνωση τελετῶν καὶ προσφορῶν σὲ τακτὲς ἡμερομηνίες καὶ σύμφωνα μ' ἓνα ὀρισμένο τυπικόν. Ἡ ἔλλειψις μάλιστα σεβασμοῦ πρὸς τοὺς παλαιοὺς νεκροὺς στηρίζει τὴν ὑπόθεσιν αὐτή.

Ἐπάνω στὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α ὁ Schliemann ἀνακάλυψε ἓναν «βόθρο», κυκλικὸ κτίσμα ποῦ δὲν σώζεται πιά. Τὰ κτίσματα αὐτά, γνωστὰ καὶ ἀπὸ παλαιότερες ἐποχές, προορίζονταν γιὰ χοές. Ἄν πράγματι στὸν Ταφικὸ Κύκλο Α ὑπῆρχε «βόθρος», σημαίνει ὅτι ἐτελοῦντο χοές ποῦ σχετίζονταν μὲ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν. Οἱ πληροφορίες ὅμως τοῦ Schliemann εἶναι ἐλλιπεῖς καὶ ὅπως τὸ κτίσμα καταστράφηκε, χάθηκε καὶ τὸ μοναδικὸ ἴσως τεκμήριον γιὰ λατρεία νεκρῶν στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α περιελήφθη στὴν ἀκρόπολιν μὲ εἰδικὴ προέκταση τοῦ κυκλώπειου τείχους ὅταν αὐτὸ ἐπισκευάσθηκε στὰ 1250 π.Χ., δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ λατρεία στοὺς τάφους ἀλλὰ μέριμνα γιὰ τὴν προστασία μιᾶς περιοχῆς ὅπου ἦταν θαμμένοι πρόγονοι τῶν ὁποίων ἡ ἀνάμνησις δὲν εἶχε σβῆσει.

Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι πολλοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι δέχθηκαν προσφορὰς σὲ μεταγενέστερες ἐποχές καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴ Γεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ ἐξῆς, ὁπότε καὶ διαπιστώνεται τέλεσις λατρείας: στοὺς τάφους τοῦ βασιλικοῦ περὶ βόλου Α τῶν Μυκηνῶν, σὲ θαλαμωτοὺς τάφους στὴν Πρόσυμνα, στὴν Ἀσίνη, στὶς Μυκῆνες, στοὺς θολωτοὺς τάφους τοῦ Αἰγίσθου, τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ σὲ ἄλλους στὴν Πύλο καὶ τὴν Κεφαλληνία, ἀνακαλύφθηκαν γεωμετρικὰ εὐρήματα. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Μενιδίου. Στὸ στόμιον τοῦ τάφου βρέθηκαν οἱ μυκηναϊκὲς προσφορὰς ποῦ ἔγιναν ἀσφαλῶς τὴν ὥρα τῆς ταφῆς. Στὸ δρόμον τοῦ τάφου βρέθηκαν οἱ προσφορὰς τῶν μεταγενέστερων ἐποχῶν, ὅστρακα ἀγγείων, ἐγχάρακτα πλακίδια, πῆλινα ἀσπίδια καὶ ἄλλα. Τὰ παλαιότερα εὐρήματα —τὰ γεωμετρικὰ— ἦταν ἀρκετὰ κοντὰ στὴν εἴσοδον, τὰ ἀρχαῖα ἀνακαλύφθηκαν λίγο μακρύτερα, ἐνῶ οἱ προσφορὰς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς βρέθηκαν σχεδὸν στὴν ἀρχὴ τοῦ δρόμου. Ἡ λατρεία φαίνεται νὰ σταματᾷ στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου.

Στοὺς τάφους στοὺς ὁποίους ὑπάρχει ἔνδειξις λατρείας ἀπὸ τὴ Γεωμε-

τρική εποχή και ἐξῆς, παρατηρεῖται ἓνα μεγάλο κενὸ στὶς προσφορές, περίπου διακοσίων ἐτῶν, ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἕως τὶς ἀρχές τῆς Γεωμετρικῆς. Οἱ λεγόμενοι Σκοτεινοὶ Αἰῶνες (1100-900 π.Χ.) δὲν ἀντιπροσωπεύονται. Ἡ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ γεγονός ὅτι δύο αἰῶνες μετὰ τὴ δύση τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου ἄρχισαν ν' ἀνακαλύπτονται τυχαῖα διάφοροι παλαιοὶ τάφοι. Συγχρόνως ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ διάδοση τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους τὸν 8ο αἰ. π.Χ. δημιούργησε ἔντονο ἐνδιαφέρον γύρω ἀπὸ τὰ πρόσωπα καὶ τὴ ζωὴ τῶν Ἀχαιῶν. Ἦταν φανερὸ ὅτι τὰ ἐρείπια τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν τάφων ἀνῆκαν στοὺς ἥρωες τοῦ ἔπους. Ὅπως οἱ κάτοικοι τῆς γεωμετρικῆς Ἑλλάδας νὰ ἐντυπωσιάζονταν ἀπὸ τὶς ὥραιες, μνημειώδεις κατασκευές καὶ τὰ πλούσια κτερίσματα ποὺ ἔβρισκαν, καὶ ἄρχισαν νὰ φέρουν καὶ δικές τους προσφορές στὰ παλαιὰ μνημεῖα, νὰ τελοῦν θυσίες, νὰ ιδρύουν ἀκόμη καὶ βωμοὺς. Ἐτσι δημιουργήθηκε ἡ λατρεία τοῦ Ἀγαμέμνονα στὶς Μυκῆνες καὶ στὴ Σπάρτη.

Ἡ Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἦταν κυρίως ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία δημιουργήθηκαν αἰσθήματα γιὰ τὴν ἀναζήτηση παραδοσιακῶν ἡρώων καὶ τότε πλάστηκαν διάφορες φανταστικὲς διηγήσεις. Μὲ ὑπερηφάνεια ἔδειχναν στοὺς ξένους τοὺς τάφους τοῦ Ἰππόλυτου στὴν Ἀθήνα, τοῦ Αἴαντα στὴ Σαλαμίνα, τοῦ Μενέλαου καὶ τῆς Ἑλένης στὴ Σπάρτη, τῶν Ὑπερβόρειων Παρθένων στὴ Δῆλο. Στὴ Βοιωτία «ἀναγνωρίστηκε» ὁ τάφος τῆς Ἀλκμήνης· οἱ θαλαμητοὶ τάφοι κοντὰ στὴν Τίρυνθα θεωρήθηκε ὅτι ἦταν τὰ διαμερίσματα τῶν θυγατέρων τοῦ Προίτου. Ἐδειχναν στὴν Ἀρκαδίαν τὸ πετρωμένο δάχτυλο τοῦ Ὁρέστη καὶ πίστευαν ὅτι βρέθηκε ὁ σκελετὸς του στὴν Τεγέα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ μυθεύματα ἦταν τεράστιος. Ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος ἔγινε ἀκριβῶς τότε ἡ ἀστείρευτὴ πηγὴ γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἐθνικῆς μυθολογικῆς παράδοσης.

Οἱ νεκροὶ τῶν Ταφικῶν Κύκλων

Τὰ κτερίσματα τῶν βασιλικῶν τάφων εἶναι τόσο πλούσια καὶ θαυμαστά — ὄχι μόνο γιὰ τὰ πολύτιμα ὑλικά τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πολὺ ὑψηλὴ τέχνη τους — ποὺ ὁδηγοῦν ἀβίαστα στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ νεκροὶ γιὰ τοὺς ὁποίους προορίζονταν ἦταν πρίγκιπες, βασιλεῖς καὶ μέλη πριγκιπικῶν οἰκογενειῶν.

Ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἦταν θαμμένοι μαζί, ντυμένοι μὲ πολυτελέστατα ἐνδύματα ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἦταν ραμμένα χρυσὰ ἐλάσματα μὲ ἔκτυπη διακό-

σηση. Τὰ ἀντικείμενα πού τοὺς συνόδευαν παρουσιάζουν ἀφάνταστη ποικιλία. Εἶναι κυρίως ὄπλα, ξίφη καὶ ἐγχειρίδια πού ἦταν τοποθετημένα πλάι στοὺς ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ στίς γυναῖκες, ἐπιστήθια χρυσὰ καὶ κράνη ἀπὸ δόντια κάπρου, χάλκινα σκεύη, χρυσὲς προσωπίδες, διαδήματα, περόνες, κύπελλα χρυσὰ καὶ ἀσημένια, σφραγίδες ἀπὸ πολύτιμους καὶ ἡμιπολύτιμους λίθους, ρυτὰ καὶ δαχτυλίδια· σχήματα γεμάτα φαντασία ἀλλὰ καὶ ὕλικά πρωτότυπα μὲ μεγάλη ποικιλία: αὐγὰ στρουθοκαμήλου ἀπὸ τὴ Νουβία, ἀντικείμενα ἀπὸ χαλκό, κομψοτεχνήματα ἀπὸ ἀλάβαστρο καὶ φαγεντιανὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἄργυρος ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἤλεκτρο (κεχῆμπάρι) ἀπὸ τὴ Βαλτική, lapis lazuli ἀπὸ τὸ Ἀφγανιστάν — σὰν νὰ ἦταν συλλέκτες οἱ πρίγκιπες αὐτοὶ καὶ νὰ εἶχαν μαζέψει μὲ γοῦστο πρωτότυπο καὶ ἐκλεκτικὸ τὰ ὠραιότερα πράγματα τοῦ κόσμου, δουλεμένα ἀπὸ τοὺς καλύτερους τεχνίτες.

Πολλὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν ἐπίσης, περισσότερα στὸν Ταφικὸ Κύκλο Β καὶ λιγότερα στὸν Α πού ἦταν καὶ ὁ πλουσιότερος. Ἐνῶ ὅμως τὰ ἄλλα κτερίσματα εἶναι τόσο πολυτελῆ, τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι σχετικὰ ἀπλά, ἐγχώρια μινυακά, ἀμαυρόχρωμα ἢ ἐφυραϊκά (σ. 308), πού εἶναι ἓνας ἄλλος τύπος κεραμικῆς τῶν ἀρχῶν τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης στοὺς τάφους βρέθηκαν μερικά γνήσια μινωικὰ ἀγγεῖα, λίγα κρητικῆς ἐμπνεύσεως τοῦ ρυθμοῦ χλωρίδος ἢ τοῦ θαλάσσιου, καθὼς καὶ ὀρισμένα κυκλαδικὰ. Τὰ ἀγγεῖα περιεῖχαν προμήθειες σὲ λάδι, κρασί καὶ μέλι πού προορίζονταν γιὰ τὸν νεκρό. Πολλὰ ἀπὸ τὰ σκεύη αὐτὰ ἦταν κύπελλα, πιθανότατα συμβολικὴ προσφορά συγγενῶν καὶ φίλων, γιὰ νὰ συνοδεύσουν τὸν νεκρὸ στὸ μακρὺ ταξίδι· τὸ κύπελλο εἶναι τὸ ἀπαραίτητο σκεῦος τοῦ προσκυνητῆ ἢ τοῦ ταξιδιώτη. Ἐξάλλου ἀρκετὰ λυχνάρια ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, τόσο στοὺς λακκοειδεῖς, ὅσο καὶ στοὺς θαλαμωτοὺς καὶ θολωτοὺς. Ἦταν μιὰ συνηθισμένη προσφορά στοὺς νεκροὺς γιὰ νὰ τοὺς συνοδεύουν στὸ αἰώνιο σκοτάδι.

Ἡ πλούσια κτέριση τῶν νεκρῶν ὅπως ἐμφανίζεται στοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν εἶναι ἓνα καινούργιο, ξενόφερτο στοιχεῖο στὸν ἑλλαδικὸ ὥρο. Οἱ μεσοελλαδικοὶ τάφοι εἶχαν ἐλάχιστα κτερίσματα, καὶ οἱ μινωικοὶ σχετικῶς λίγα: καμιά μινωικὴ νεκρόπολη δὲν ἔδωσε τὴ λαμπρότητα τῶν μυκηναϊκῶν. Φαίνεται ὅτι ἡ ἰδέα τῆς πολυτελοῦς ταφῆς ἦρθε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὅπου οἱ Φαραῶ, οἱ συγγενεῖς τους καὶ τὰ σημαντικὰ πρόσωπα θάβονταν μὲ μυθικὴ πολυτέλεια. Οἱ Μυκηναῖοι γνώρισαν τὴν Αἴγυπτο σὰ ταξίδια τους, ἀλλὰ ἴσως καὶ νὰ ὑπηρέτησαν ὡς μισθοφόροι στὸν αἰγυπτιακὸ στρατό. Ἐντυπωσιάσθηκαν, σὰν νέος λαὸς πού ἦταν, καὶ ἴσως θέλησαν νὰ μιμηθοῦν αὐτὰ πού εἶδαν. Οἱ προσωπίδες, τὰ αὐγὰ στρουθοκαμήλου,

ή διακόσμηση τῶν ἐγχειριδίων μὲ «νειλωτικὲς σκηνές» καὶ τὸ παράδειγμα ταρίχευσης νεκροῦ, μαρτυροῦν τὴν αἰγυπτιακὴ ἐπίδραση. Ἀλλὰ καὶ ὁ χρυσὸς μὲ τὸν ὁποῖον αὐτὰ τὰ ἐξαίρετα ἀντικείμενα εἶχαν κατασκευαστεῖ, προερχόταν, καθὼς φαίνεται, ἐπίσης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

Ὁ Schliemann, θαμπωμένος ἀπὸ τὸν πλοῦτο ποῦ βρῆκε καὶ ἔχοντας στὸ νοῦ του τὸν Ὅμηρο καὶ τὶς πολύχρυσες Μυκῆνες —ὅπως τὶς ὀνομάζει ὁ ποιητής—, νόμισε ὅτι στοὺς βασιλικοὺς τάφους βρῆκε τὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα, γι' αὐτὸ καὶ ὀνόμασε τὴν ὠραιότερη, ἴσως, προσωπίδα, προσωπίδα τοῦ Ἀγαμέμνονα, ὅπως συμβατικὰ λέγεται καὶ σήμερα. Μιὰ τέτοια συσχέτιση εἶναι ἀδύνατη. Οἱ βασιλεῖς ποῦ τάφηκαν στοὺς βασιλικοὺς περιβόλους φαίνεται πὼς θὰ μείνουν ἀνώνυμοι γιὰ πάντα. Δὲν μποροῦμε νὰ τοὺς συνδέσουμε μὲ καμιὰ βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ μὲ κανένα ἀνάκτορο. Δὲν γνωρίζουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ζοῦσαν οὔτε τὸν τόπο τῆς κατοικίας τους. Ὅρισμένα λείψανα κτιρίων στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου τῶν Μυκηνῶν ἦταν ἴσως τὸ «ἀνάκτορό» τους. Οἱ ἀνασκαφὲς ἔδωσαν μερικὲς χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες γι' αὐτοὺς. Ἐνας νεκρὸς τοῦ τάφου Γ εἶχε ὑποστῇ τρυπανισμό στὸ κρανίον —ἡ πρώτη ἐγχείριση τοῦ τύπου αὐτοῦ ποῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν δυτικὸν κόσμον—, ἄλλος εἶχε ἀρθρίτιδα καὶ ἄλλος πέτρες στὴ χολή. Οἱ ἄνδρες ἦταν ψηλοὶ, πάνω ἀπὸ 1,70 μ. (τρεῖς μάλιστα ἦταν πάνω ἀπὸ 1,80 μ.), ποῦ ἦταν μεγάλο ὕψος γιὰ τὴν ἐποχὴ. Τὰ χαρακτηριστικὰ τους, ὅπως ἀποτυπώθηκαν στὶς προσωπίδες, δὲν εἶναι μινωικά. Ἀνήκουν σ' αὐτοὺς ποῦ θεμελίωσαν τὴ μυκηναϊκὴ δύναμη, κι αὐτοὶ δὲν ἦταν Κρήτες.

Οἱ ἡγεμόνες αὐτοὶ ἦταν λίγοι καὶ ἀσφαλῶς συγγενεῖς μεταξύ τους. Δὲν γνωρίζουμε ἂν προέρχονταν ἀπὸ τὴν παλαιὰ μεσοελλαδικὴ κοινὼνία καὶ πλοῦτισαν γρήγορα μὲ διάφορες ἐμπορικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, ἢ ἂν ἦρθαν στὴν Ἀργολίδα ἀπὸ ἄλλου. Οἱ μῦθοι μιλοῦν γιὰ σημαντικοὺς πρίγκιπες ποῦ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, τὴ Φοινίκη ἢ τὴν Αἴγυπτον καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὁ Πέλοψ, ὁ Κάδμος καὶ ὁ Δαναός· δὲν ὑπάρχει ὁμως κανένα ἱστορικὸ τεκμήριον ποῦ νὰ στηρίζει τὶς διηγήσεις αὐτές.

Οἱ νεκροὶ τῶν λακκοειδῶν ἦταν πλούσιοι. Ἡ διαφορὰ τῶν βασιλικῶν τάφων ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν κοινῶν θνητῶν εἶναι χτυπητὴ. Στοὺς πρίγκιπες αὐτοὺς ἄρεσαν τὰ ὁμορφα καὶ πολυτελῆ ἀντικείμενα. Εἶχαν ταξιδέψει καὶ δὲν δίσταζαν νὰ δεχτοῦν καινούργιες ἰδέες στὶς τέχνες, στὴ ζωὴ καὶ στὸν πόλεμον. Στὴν πολεμικὴ τέχνη χρησιμοποίησαν τὸ ἄρμα, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται τώρα γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα· οἱ Μυκηναῖοι τὸ γνώρισαν κα-

θώς φαίνεται γύρω στὰ 1600 π.Χ. καὶ τὸ υἱοθέτησαν σὰν πολεμικὸ μέσον, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅπως ὑποστηρίχθηκε συχνά, ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι ἔφθασαν τότε καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα. Ἐπίσης οἱ Μυκηναῖοι τῶν λακκοειδῶν τάφων μεταχειρίσθηκαν τὰ ὅπλα καὶ τὰ ἄλογα μὲ καινούργιο τρόπο. Τὰ εὐρήματα τῶν τάφων τοὺς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ φαντασθοῦμε τὴ ζωὴ τοὺς, ζωὴ μαχῶν καὶ ἐπιδρομῶν. Πάνω ἀπ' ὅλα ἦταν, καθὼς φαίνεται, πολεμιστές, ἔμπειροι στρατιῶτες διψασμένοι γιὰ δύναμη. Ἀπὸ τὰ κτερίσματα τῶν τάφων τοὺς συμπεραίνουμε ὅτι συνειδητὰ θέλησαν νὰ κάνουν ἐπίδειξη τῆς δυνάμεώς τοὺς καὶ νὰ διαιωνίσουν τὴ δόξα τοὺς.

Ἡ τέχνη τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ι περιόδου

Λιθοτεχνία

Στὰ ἀντικείμενα τῆς λιθοτεχνίας περιλαμβάνονται ἀνάγλυφες πλάκες, ποὺ προορίζονται γιὰ τὴ διακόσμηση κτιρίων, ψήφοι καὶ ἀναρτήματα ἀπὸ ἡμιπολύτιμους λίθους, ἐπίμηλα ξιφῶν καὶ σφραγιδόλιθοι, θέματα ποὺ ἐξετάζονται σὲ ἄλλα κεφάλαια· περιλαμβάνονται ἐπίσης λυχνίες, μῆτρες, διάφορα ἀγγεῖα καὶ σκεύη, καθὼς καὶ οἱ ἐπιτύμβιες στήλες.

Ἐπιτύμβιες στήλες

Ἡ ἐπιτύμβια στήλη εἶναι ἀσφαλῶς μιὰ ἐλλαδικὴ δημιουργία ποὺ ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ τέλος τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου· ἡ συνήθεια ὅμως νὰ τοποθετοῦνται ἐπιτύμβιες στήλες στοὺς τάφους, ἄγνωστη στὴ μινωικὴ Κρήτη, ἐπικράτησε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ συνεχίζεται ὡς σήμερα διὰ μέσου τῶν ἐλληνικῶν, ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων.

Οἱ στήλες τῶν βασιλικῶν περιβόλων τῶν Μυκηνῶν εἶναι ἀρκετὰ μεγάλες —φθάνουν σὲ μιὰ περίπτωσι 1,80 μ. ὕψος— καὶ τὸ ὕλικό τοὺς εἶναι ὁ ἀμμόλιθος, πιὸ σκληρὸς ἢ πιὸ μαλακός. Ἦταν τοποθετημένες χωρὶς ἰδιαίτερο προσανατολισμὸ ἐπάνω σὲ ὀρθογώνιες πλάκες ποὺ χρησίμευαν γιὰ βάση. Μιὰ παλαιὰ στήλη μποροῦσε νὰ γίνῃ ἢ βάση μιᾶς καινούργιας.

Ὅρισμένες ἀπὸ τίς στήλες τῶν Ταφικῶν Κύκλων ἔχουν ἀνάγλυφη διακόσμηση, ἄλλες εἶναι ἐντελῶς ἀπλές, δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν εἶχαν ζωγραφιστὴ διακόσμηση ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ. Ὅρισμένοι ἀρχαιολόγοι ὑποστήριξαν ἐπίσης ὅτι οἱ ἀπλές στήλες προορίζονταν γιὰ γυναικεῖς ταφές,

ἐνῶ οἱ ἀνάγλυφες γιὰ ἀνδρικές, ἀλλὰ κι αὐτὸ δὲν εἶναι βεβαιωμένο. Οἱ ἀνάγλυφες στῆλες ἀνήκουν σὲ δύο κατηγορίες: σ' ἐκεῖνες ποὺ διακοσμοῦνται μόνο μὲ σπειροειδῆ καὶ σχοινοειδῆ σχέδια καὶ σ' ἐκεῖνες ποὺ κοσμοῦνται μὲ παράσταση ἀνδρικής μορφῆς σὲ ἄρμα ποὺ ἐπιτίθεται σὲ ἕναν ἐχθρὸ ὁ ὁποῖος στέκεται ἐμπρὸς στὸ ἄρμα ἢ κεῖται στὸ ἔδαφος [12]. Δὲν φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ πραγματικὲς σκηνὲς πολέμου ἢ κυνηγιοῦ. Ὅπλα δὲν ὑπάρχουν πάντα — ἂν καὶ οἱ στῆλες χρονολογοῦνται σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ χρῆση τῶν ὄπλων εἶχε γενικευτεῖ —, οἱ περισσότερες μορφὲς δὲν φοροῦν κράνη, οὔτε εἰκονίζεται βοήθὸς ἀναβάτου, ἀπαραίτητος σὲ τέτοιου εἴδους ἐπιχειρήσεις.

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ σκηνὲς αὐτὲς εἰκονίζουν ἄρματοδρομίες πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ. Ἡ ἄρματοδρομία, ὅπως καὶ τὸ ἄλλογο, εἶναι γνωστὰ νεκρικά θέματα ποὺ ἐμφανίστηκαν στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ παρέμειναν στὸν νεκρικό συμβολισμό καὶ σὲ μεταγενέστερα χρόνια. Εἶναι ὅμως πιθανότερο ὅτι στίς στῆλες, σύμφωνα μὲ τὰ σύγχρονα αἰγυπτιακὰ πρότυπα, εἰκονίζεται συμβολικὰ ὁ ἡγεμόνας νὰ κατατροπώνει τοὺς ἐχθροὺς του.

Σὲ μιὰ ἀπὸ τίς νεότερες χρονολογικὰ στῆλες, ὅπου οἱ μορφὲς ἀποδίδονται μὲ πιὸ πλαστικὸ τρόπο, εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς ἡγεμόνας νὰ διασχίζει μὲ τὸ ἄρμα του ἕνα βραχῶδες τοπίο, ἐνῶ ὁ ἐχθρὸς του, μὲ κράνος καὶ ὀκτώσχημη ἀσπίδα, εἶναι ἤδη πεσμένος στὸ ἔδαφος [13]. Κοντὰ στὸν ἡγεμόνα, στὸ ἴδιο τοπίο, ἕνα λιοντάρι κυνηγᾷ μιὰ αἶγα. Τὸ λιοντάρι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο, εἶναι τὸ σύμβολο τῆς ἀνδρείας τοῦ πρίγκιπα.

Παρατηροῦμε ὅτι στίς στῆλες τῶν Ταφικῶν Κύκλων ἐμφανίζεται ἡ καινούργια μυκηναϊκὴ κοινωνία ποὺ ἀγαπᾷ τὰ κυνήγια, τὸν πόλεμο, τὰ ἄγρια ζῶα, καὶ χρησιμοποιεῖ ἀκριβὰ πολεμικά μέσα, ὅπως εἶναι τὸ ἄρμα καὶ τὸ ἄλλογο.

Ἡ τεχνικὴ μὲ τὴν ὁποία ἔχουν ἐκτελεσθεῖ οἱ διάφορες παραστάσεις εἶναι πολὺ ἀπλή: ὁ μαλακὸς ἀμμόλιθος ἔχει κοπεῖ μὲ μαχαίρι γύρω ἀπὸ τίς μορφές, σύμφωνα μὲ τὸ ἐπιθυμητὸ σχέδιο. Ὁ ἀπλὸς αὐτὸς τρόπος δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοση λεπτομερειῶν, οὔτε τὴ δημιουργία βάθους στὴν εἰκόνα, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἐντελῶς ἡ τρίτη διάσταση. Τόσο ἀπὸ ἄποψη τεχνολογίας, ὅσο καὶ τεχνικῆς, τὰ πρῶιμα αὐτὰ μυκηναϊκὰ ἔργα παρουσιάζουν μεγάλη διαφορὰ ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τῶν ἱστορικῶν χρόνων στὰ ὁποῖα οἱ μορφὲς ἔχουν πλαστικὸ ὄγκο, εἶναι πραγματικὰ γλυπτὲς μορφὲς ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸν λίθο σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς προοπτικῆς ἀποκτώντας χωριστὴ ὑπόσταση. Τὰ λίγα ἀνάγλυφα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὰ μεγάλα ἀνάγλυφα τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι

12

Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν τάφου V
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.
Γύρω στὸ 1550 π.Χ. Ἀμμόλιθος.

Υψ. 1,34.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο, 1428.

Ἔργα δισδιάστατα ποὺ βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὸ σχέδιο παρὰ στὴ γλυπτική.

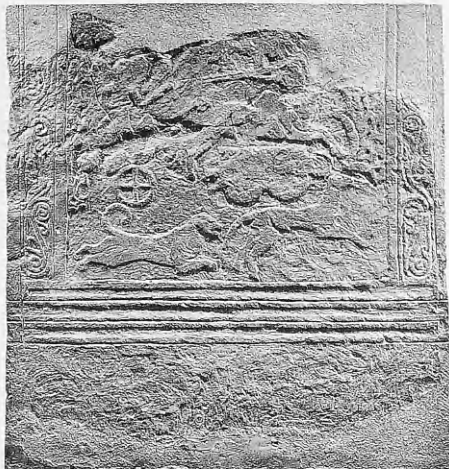
Οἱ μορφές στὶς παραστάσεις τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν ὀρίζονται μὲ ξεκάθαρα περιγράμματα, ποὺ τὶς διαχωρίζουν καὶ τὶς ἀπομονώνουν ἀπὸ τὸ βάθος τῆς εἰκόνας. Ἡ ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὶς μορφές αὐτὲς εἶναι ἀρκετὰ ζωντανή, ἀλλὰ τὸ ἀνάγλυφο εἶναι πολὺ χαμηλὸ καὶ χωρὶς πλαστικότητα. Οἱ τροχοὶ τῶν ἀρμάτων σχεδιάζονται μὲ διαβήτη. Τὰ ζῶα εἰκονίζονται στὴ στάση τοῦ «ἰπτάμενου καλπασμοῦ», δηλαδὴ σὰν νὰ πηδοῦν μὲ τὰ τέσσερα πόδια τεντωμένα καὶ χωρὶς καθόλου νὰ ἀγγίζουν τὸ ἔδαφος. Ὁ «ἰπτάμενος καλπασμός» εἶναι μιὰ χαρακτηριστικὴ εἰκονογραφικὴ σύμβαση στὴν τέχνη τοῦ Αἰγαίου, μὲ τὴν ὁποία ἐπιδιώκεται ἡ ἀπόδοση τῆς κίνησης καὶ τῆς ταχύτητας, καὶ ἀπαντᾶται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Τὰ κενὰ ἀνάμεσα στὶς μορφές γεμίζονται μὲ σπεῖρες· ἡ πλήρης κάλυψη τῶν ἐπιφανειῶν μὲ διάφορα διακοσμητικὰ θέματα χαρακτηρίζεται ὡς *horror vacui* (φόβος τοῦ κενοῦ), φαινόμενο συνηθισμένο στὶς διακοσμητικὲς τέχνες πρῶτων ἐποχῶν. Παρατηροῦμε ἐπίσης τὴν τάση τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης γιὰ ὀργάνωση τοῦ διακοσμητικοῦ χώρου μὲ

13

Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν τάφο
V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν
Μυκηνῶν.

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Ἀμμόλιθος.
Υψ. 1,12.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο, 1427.

ὁρθολογιστικὸ τρόπο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ οἱ παραστάσεις τοποθετοῦνται σὲ παράλληλες ζῶνες ἢ σὲ αὐτοτελεῖς πίνακες.

Οἱ ἀνάγλυφες στήλες τῶν βασιλικῶν περιβόλων τῶν Μυκηνῶν θεωροῦνται τὰ πρῶτα δείγματα μνημειακῆς γλυπτικῆς στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Ἡ τεχνοτροπία τους εἶναι ἄρκετὰ ἀδέξια καὶ ἡ ὅλη ἐντύπωση κάπως τραχιά. Ὁ τεχνίτης δείχνει πὼς εἶναι ἀσυνήθιστος στὴν κατεργασία μιᾶς μεγάλης ἐπιφάνειας.

Ἡ μεγάλη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀπλοϊκὴ ἐκτέλεση ποὺ ἐμφανίζουν οἱ στήλες καὶ στὴν ἐκλεπτυσμένη τεχνικὴ τῶν ἐξαιρετῶν λίθινων ἀγγείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τάφους ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀγγεῖα εἶναι ἔργα Μινωιτῶν ἢ Μυκηναίων ποὺ μαθήτευσαν σὲ Μινωῖτες, ἐνῶ οἱ στήλες εἶναι μιὰ δημιουργία καινούργια, καθαρὰ ἐγχώρια, μὲ ἐλάχιστες μινωικὲς ἐπιδράσεις.

Λίθινα ἀγγεῖα

Ἡ λιθοτεχνία εἶναι μιὰ τέχνη ποὺ εἶχε φθάσει σὲ πολὺ ὕψηλὸ ἐπίπεδο στὶς Κυκλάδες καὶ στὴν Κρήτη ἤδη ἀπὸ τὴν Πρωτοκυκλαδικὴ καὶ Πρωτομινωικὴ περίοδο. Πολλὰ μινωικὰ λίθινα ἀγγεῖα ἔφθαναν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς. Τὰ περισσότερα ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀργολίδα καὶ

μάλιστα στις Μυκῆνες. Τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς λίθινων ἀγγείων διδάχθηκαν οἱ Μυκηναῖοι ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες καὶ ἀκόμη καὶ ὡς τὸν 13ο αἰῶνα τὰ λίθινα ἀγγεῖα ποὺ κατασκευάζονταν στὰ μυκηναϊκὰ ἐργαστήρια χαρακτηρίζονταν ἀπὸ μινωικὴ τεχνοτροπία. Διάφορα εἶδη λίθων χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων: σχιστόλιθος, ἀσβεστόλιθος, στεατίτης, ἀλάβαστρο, πορφυρίτης, βασάλτης, ὄψιανὸς καὶ ὄρεα κρύσταλλος. Οἱ λιθοξόοι μεταχειρίζονταν ποικίλα ἐργαλεῖα: μαχαίρια, σμίλες, γλυφίδες, διαβήτη καὶ διάφορα τρυπάνια.

Κατασκευὴ λίθινων ἀγγείων. Στὸ ἀγγεῖο ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κατασκευασθεῖ ἔδιναν χονδρικά τὸ ἐπιθυμητὸ σχῆμα· στὴ συνέχεια λάβευαν, «ἔσκαβαν», τὸ ἐσωτερικὸ χρησιμοποιώντας στὶς παλαιότερες ἐποχὲς ἀπλὸ ξύλινο τρυπάνι —τὸ λεγόμενο γαλλικὸ τρυπάνι— καὶ ἀργότερα τὸ πιὸ ἐξελεγκμένο τοξοτρυπάνο ἢ δοξάρι, μαζί μ' ἓνα τραχύ ὕλικὸ ποὺ αὐτὸ οὐσιαστικὰ ἔκοβε τὴν πέτρα καὶ ἦταν ἄμμος ἢ συνήθως σμύρις. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις γιὰ ἀγγεῖα κανονικοῦ σχήματος γινόταν καὶ χρῆση τροχοῦ, ὅποτε τὸ ἀγγεῖο περιστρεφόταν ἐνῶ τὸ τρυπάνι παρέμενε σταθερό. "Όταν τὸ ἐσωτερικὸ λάξευμα ἦταν ἔτοιμο, ἀφαιροῦσαν μ' ἓνα κοπίδι τὰ ἐξογκώματα ποὺ εἶχαν μείνει στὶς παρειές καὶ στὸν πυθμένα τοῦ σκεύους. Τέλος, πάλι μὲ σμύριδα λείαναν τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ γυάλιζαν μὲ ἐλαιόλαδο. Τὰ ἀγγεῖα ποὺ εἶχαν κλειστὸ σχῆμα κατασκευάζονταν σὲ χωριστὰ κομμάτια ποὺ συνενώνονταν μετὰ χωριστὰ ἐπίσης κατασκευαζόταν τὸ χεῖλος, ἡ προχοή καὶ οἱ λαβές.

Ἐνα θαυμάσιο ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε στὸν τάφο IV ἀπὸ ἐξαιρετικῆς ποιότητος λευκὸ ἀσβεστόλιθο, σὰν μάρμαρο, εἶναι ἴσως μινωικὸ [14]. Ἐχει ἀρμονικὸ γωνιώδες περίγραμμα, τετράλοβο χεῖλος καὶ λαϊμὸ μὲ κυματιστὸ περίγραμμα ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ γραμμὴ τοῦ χεῖλους. Τρεῖς αὐλακώσεις τονίζουν τὴ μέγιστη διάμετρο. Οἱ λαβές ἔχουν κατασκευασθεῖ χωριστὰ καὶ στερεωθεῖ μὲ σύρμα στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Μιὰ μικρὴ ὀπή στὴ βάση ὑποδηλώνει ὅτι τὸ σκεῦος ἦταν σπονδικό. Τόσο τὸ σχῆμα ὅσο καὶ ἡ κατασκευὴ θυμίζουν ἓνα ἀνάλογο παράδειγμα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κάτω Ζάκρου ποὺ χρονολογεῖται περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ [15].

Μιὰ κύμβη σὲ σχῆμα πάπιας ἀπὸ ὄρεα κρύσταλλο [16] προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο Ο τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β καὶ εἶναι λίγο παλαιότερη. Ἡ λαβὴ σχηματίζεται ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ πτηνοῦ καὶ ἡ ὀπή ἐκροῆς βρίσκεται στὴν οὐρά. Μὲ μεγάλη δεξιότητι ἔχει προσαρμοστεῖ τὸ σῶμα τοῦ πτηνοῦ στὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου, τὰ περιγράμματα εἶναι ὁλοκάθαρα καὶ συγχρόνως ἀπαλά, ἐνῶ τὰ τοιχώματα εἶναι πολὺ λεπτά. Στὸ ἀγγεῖο φαίνεται μιὰ αἰγυ-

14

Σπονδικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.
1550-1500 π.Χ. Λευκὸς ἀσβεστόλιθος. Ὑψ. 0,243 (μὲ τίς λαβές).
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 389.

15

Σπονδικὸ ἀγγεῖο, ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κάτω Ζάκρου.
1500-1450 π.Χ. Φλεβωτὸ μάρμαρο. Ὑψ. 0,39 (μὲ τίς λαβές)
Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2720.

16

Κύμβη από τὸν τάφο Ο τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν.

1600-1550 π.Χ. Ὁρεία κρύσταλλος. Μῆκ. 0,132.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8638.

πτιακὴ ἐπίδραση, γι' αὐτὸ καὶ θεωρήθηκε εἰσαγωγή ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἤδη σὲ παλαιότερες ἐποχὲς ρυτὰ καὶ ἱερὰ σκευὴ σὲ σχῆμα πτηνοῦ εἶχαν γνωρίσει εὐρεία διάδοση. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ἀπὸ σημαντικὰ εὐρήματα ὅτι στὴ μινωικὴ Κρήτη ἡ κατεργασία τῆς ὁρείας κρυστάλλου ἦταν πολὺ ἀνεπτυγμένη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ κύμβη αὐτὴ — ἔνα ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στοῦ Αἰγαίου, ποὺ θυμίζει ἀρκετὰ τὴ μινωικὴ τεχνотροπία, κυρίως στὴν ἐλεύθερη καὶ ἀρμονικὴ κίνηση τοῦ πτηνοῦ — εἶναι ἔργο μινωίτη καλλιτέχνη.

Μεταλλοτεχνία

Ἀγγεῖα ἀπὸ πολῦτιμα μέταλλα

Πολλὰ ἀγγεῖα ἀπὸ πολῦτιμα μέταλλα ἔχουν βρεθεῖ στοὺς λακκοειδεῖς τάφους: ἀγγεῖα γιὰ ἐκχυση, ὅπως πρόχοι, ρυτὰ — δηλαδὴ σκευὴ ποὺ εἶχαν ἱερὴ χρῆση καὶ χρησίμευαν γιὰ σπονδές —, καὶ ἀγγεῖα γιὰ πόση, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι κύπελλα, καὶ μάλιστα χρυσά.

Τὰ κύπελλα γενικὰ εἶναι τὰ πρὸ διαδεδομένα σκευὴ στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τόσο στὴν Κρήτη ὅσο καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα. Συνήθως εἶναι πῆλινα ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἀρκετὰ ποὺ ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ πολῦτιμα μέταλλα, χρυσὸ ἢ ἄργυρο, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἀνῆκαν σὲ πλούχιοντες ἢ ἄλλα σημαίνοντα πρόσωπα. Ἀσφαλῶς οἱ πρίγκιπες καὶ οἱ εὐγενεῖς θὰ

ἔπιναν ἀπὸ τὸ δικό τους προσωπικὸ κύπελλο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος, τὸ ὅποιο τοὺς συνόδευε συχνὰ καὶ στὸν τάφο.

Τὰ κύπελλα τῶν λακκοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τόσο στὰ σχέδια ὅσο καὶ στὴν κατεργασία. Μερικὰ εἶναι ἐλαφρὰ καὶ πολλὰ λεπτά, ἄλλα πιὸ βαριὰ καὶ μὲ πιὸ χοντρά τοιχώματα· πολλὰ ἔχουν κατασκευασθεῖ ἐπὶ τόπου ἐνῶ ἄλλα φαίνεται ὅτι ἔχουν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Κρήτη· τὰ περισσότερα ἔχουν μινωικὴ ἐπίδραση. Οἱ πρίγκιπες τῶν λακκοειδῶν ἀπὸ τὰ ταξίδια τους ἢ ἀπὸ τοὺς τεχνίτες ποὺ μετακαλοῦσαν, ἔπαιρναν ἰδέες καὶ ἔδιναν τὶς κατάλληλες παραγγελίες. Αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖ τὴν ἔλ-
λειψη ἑνὸς ἐνιαίου ρυθμοῦ.

Τὰ περισσότερα κύπελλα ἔχουν σχῆμα κόλουρου κώνου ἢ κύλικας μὲ πόδι. Εἶναι κατασκευασμένα συνήθως ἀπὸ ἓνα ἢ δύο ἐλάσματα χρυσοῦ τὰ ὁποῖα σφυρηλατοῦνται γιὰ νὰ πάρουν τὸ ἐπιθυμητὸ μέγεθος. Οἱ λαβὲς εἶναι ἀπλὲς δακτυλιόσχημες ἢ ἀτρακτοειδεῖς· συχνὰ γιὰ στερεότητα εἶναι ἐνισχυμένες μὲ χαλκὸ ἢ ἄργυρο, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἡ βάση, ὁ λαιμὸς καὶ τὰ χεῖλη. Ὅρισμένα κύπελλα ἔχουν ἀπλὴ διακόσμηση μὲ αὐλακώσεις κάθετες ἢ ὀριζόντιες ἐνῶ ἄλλα κοσμοῦνται μὲ διάφορα σχέδια, κυρίως σπειροειδῆ, καὶ μὲ ζωικὰ ἢ φυτικὰ θέματα· ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικὰ πολύτιμα μεταλλικὰ σκεύη ποὺ κοσμοῦνται μὲ πολύπλοκες παραστάσεις ἀφηγηματικὸ ἡρωϊκὸ χαρακτήρα.

Τὰ μεταλλικὰ ἀγγεῖα διακοσμοῦνται κατὰ κανόνα σύμφωνα μὲ τὴν ἔκτυπη τεχνικὴ (*terroussé*) ποὺ εἶναι ἡ παλαιότερη καὶ ἡ πιὸ διαδεδομένη τεχνικὴ στὴ μεταλλοτεχνία τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀπαιτεῖ μεγάλη δεξιότητα.

Ἐκτυπη τεχνική. Ὁ τεχνίτης σχεδιάζει πρόχειρα τὴν παράσταση στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ σκεύους καὶ τὸ ἀκουμπᾷ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ὀνη πρὸς τὰ κάτω ἑπάνω σ' ἓνα στρώμα ἀπὸ μαλακὸ, εὐπλαστο ὕλικὸ μὲ βάση τὴ ρητίνη ἢ τὸ κερί· στὴν ἐσωτερικὴ ὀνη τοῦ ἀγγείου, στὰ σημεῖα ποὺ θὰ διακοσμηθοῦν, σχηματίζει ἄρχικὰ μ' ἓνα εἰδικὸ σφυρὶ κοιλότητες καὶ στὴ συνέχεια χτυπώντας μὲ σφυράκια τὰ κατάλληλα ἐργαλεῖα ἀπὸ διαφορετικὰς γωνίες, δημιουργεῖ σὲ γενικὲς γραμμὰς τὴν ἀνάγλυφη παράσταση· ὕστερα γεμίζει τὸ ἀγγεῖο μὲ μαλακὸ ὕλικὸ καὶ ἐργάζεται στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ (καλὴ) ὀνη μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, δηλαδὴ πάλι μὲ τὰ σφυράκια καὶ τὰ διάφορα ἐργαλεῖα, ὥσπου νὰ δώσει στὴν παράσταση τὴν τελικὴ τῆς μορφῆς. Ἡ ἐργασία ὁλοκληρώνεται μὲ γλυφὴ (σκάλισμα), γιὰ τὴν ὁποία ὁ τεχνίτης χρησιμοποιεῖ ἓνα εἰδικὸ ἐργαλεῖο, τὴ γλυφίδα, ἓνα εἶδος σμίλης. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἔκτυπη διακόσμηση χρησιμοποιεῖται μήτρα, δηλαδὴ σφυρηλατεῖται τὸ μέταλλο ἑπάνω σὲ ἀρνητικὸ καλούπι.

Χρυσός

Ἀξιόλογα χρυσά σκεύη προέρχονται ἀπὸ τὸν πλουσιότατο τάφο V. Μεταξὺ ἄλλων ἓνα κύπελλο μυκηναϊκῆς, καθὼς φαίνεται, ἐργασίας μὲ ἔκτυπη τοξωτὴ διακόσμηση στὸ ἄνω μέρος καὶ ἀμείβοντες στὸ κάτω [17]· ἓνα ἄλλο, ποὺ εἶναι μᾶλλον ἔργο Μυκηναίου, μὲ πλούσια σπειροειδῆ διακόσμηση [18]· ἐπίσης μιὰ μόνωτη κύλικα ἐλλαδικῆς τεχντροπίας ποὺ διακοσμεῖται μὲ παράσταση λιονταριῶν ποὺ τρέχουν σὲ «ἰπτάμενο καλπασμό» [19], τὴ γνωστὴ εἰκονογραφικὴ σύμβαση· παρατηροῦμε ὅτι τὸ σῶμα τῶν ζώων εἶναι ἀρκετὰ σχηματοποιημένο καὶ ἡ ἐκτέλεση ἀδρή, ὅμως ἡ σκηνὴ εἶναι ζωντανή καθὼς ἀποδίδεται ρωμαλέα ἡ βιαιότητα τῶν θηρίων. Ἀπὸ τὸν τάφο IV προέρχεται καὶ ἓνας χρυσὸς κάνθαρος, χαρακτηριστικὸ ἀγγεῖο ἐλλαδικοῦ χαρακτήρα ποὺ μιμεῖται μεσοελλαδικὸ κεραμικὸ τύπο, γνωστὸ ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη. Τὸ σκεῦος δὲν ἔχει καθόλου διακόσμηση, τὸ σχῆμα μὲ ἔντονο γωνιώδες περίγραμμα εἶναι ἀπέριττο καὶ ὠραῖα ἰσορροπημένο. Οἱ κομπῆς ὑπερυψωμένες λαβὲς ἔχουν ἐνισχυθεῖ ἐσωτερικὰ μὲ ἄργυρο [20]. Ἐνας παρόμοιος χρυσὸς κάνθαρος τῆς ἴδιας ἐποχῆς προέρχεται ἀπὸ τὴν Καλαμάτα καὶ ἀποδίδεται σὲ μυκηναῖο τεχνίτη, ὅπως καὶ ὁ κάνθαρος τοῦ τάφου IV. Ἀντίθετα μιὰ χρυσὴ κύλικα μὲ χαμηλὸ πόδι ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο εἶναι καθὼς φαίνεται μινωικὸ ἔργο [21]· ἡ βάση της εἶναι ἐνισχυμένη μὲ χαλκὸ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει αὐλάκωση ποὺ κοσμεῖται μὲ μιὰ σειρὰ ἔκτυπους κύκλους. Στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, ἀνάμεσα σὲ δυὸ διπλὲς αὐλακώσεις, μιὰ ζωφόρος ἀπὸ 15 ρόδακες ἐξαιρετικὰ λεπτῆς τέχνης ἀποτελεῖ τὴν κύρια διακόσμηση ποὺ εἶναι ἐπίσης ἔκτυπη. Τὸ χεῖλος, ἐλαφρὰ στραμμένο πρὸς τὰ ἔξω, καὶ ἡ ἀρμονικὴ λαβὴ ποὺ κοσμεῖται μὲ διπλὴ νεῦρωση καὶ ἔκτυπα γραμμίδια, δείχνουν τέλεια κατανόηση τῆς τεχνικῆς. Εἶναι πιθανὸν ὅτι στίς αὐλακώσεις, στοὺς ρόδακες καὶ στὴ βάση τὸ σκεῦος ἔφερε ἐνθέσεις ἀπὸ λευκὴ καὶ κυανὴ οὐσία ποὺ ἴσως ἦταν lapis lazuli. Ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἀναδίδεται μιὰ αἴσθηση ἐκλεπτυσμένης κομψότητας.

Τὸ περίφημο «κύπελλο τοῦ Νέστορος» [22], ἐπίσης ἀπὸ τὸν τάφο IV, ἔχει ἓνα πρωτότυπο σχῆμα ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ *δέπας ἀμφικύπελλον*, γνωστὸ ἀπὸ τὶς ὁμηρικὲς περιγραφές σὰν τὸ χαρακτηριστικὸ κύπελλο ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ Νέστωρ. Τὸ ἀπλό, κωνικὸ σῶμα στηρίζεται σὲ κυλινδρικὸ πόδι κατασκευασμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο φύλλο χρυσοῦ. Οἱ λαβὲς εἶναι ἀτρακτοειδοῦς τύπου· ἐπάνω τους στέκονται δύο πουλιὰ μὲ ἀνοιγμένα φτερά ποὺ ἔχουν θεωρηθεῖ περιστέρια ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητές, ἢ γύπες ἀπὸ ἄλλους. Τὸ «κύπελλο τοῦ Νέστορος» εἶναι μυκηναϊκὸ ἔργο ἀλλὰ τὸ σχῆμα

17

Μόνωτο κύπελλο σὲ σχῆμα κόλουρου κώ-
νου ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α
τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,14 (μὲ τὴ
λαβή) 0,12 (χωρὶς τὴ λαβή), βάρος 176,70*,
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 628.

18

Μόνωτο κύπελλο σὲ σχῆμα κόλουρου κώ-
νου ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α
τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,125 (μὲ τὴ
λαβή) 0,105 (χωρὶς τὴ λαβή), βάρος 254.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 629.

19

Μόνωτη κύλικα ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ
Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,128 (μὲ τὴ
λαβή) 0,108 (χωρὶς τὴ λαβή), βάρος 127.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 656.

* Τὸ βάρος δίνεται σὲ γραμμάρια.

20

Κάνθαρος από τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,115 (μὲ τις λαβὲς) 0,092 (χωρὶς τις λαβὲς), βάρος 205,2.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 440.

21

Κύλικα ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,17 (μὲ τὴ λαβὴ) 0,15 (χωρὶς τὴ λαβὴ), βάρος 1004.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 351.

22

Δίωτο κύπελλο, «τοῦ Νέστορος», ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,145, βάρος 295,8.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 412.

του είναι γνωστό και από τη μινωική Κρήτη. Τα δύο ταινιόσχημα υποστηρίγματα που ένώνουν τη βάση με τις λαβές είναι προσθήκες, ίσως λίγο μεταγενέστερες από την αρχική κατασκευή.

Η διακόσμηση των λαβών με ζῶα ή πουλιά ζωντανεύει το άγγείο δίνοντας του τὸν χαρακτήρα τῆς μοναδικότητας και φωτίζει τὴν πτυχή ἐκείνη τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης που σχετίζεται με τις παραστάσεις ζώων, ἀγαπητὸ μυκηναϊκὸ θέμα που διακοσμεῖ ὄχι μόνο ἀγγεία, ὅπλα και σφραγίδες, ἀλλὰ και τὸ μοναδικὸ μνημεῖο μεγάλης γλυπτικῆς, τὴν Πύλη των Λεόντων.

Σχετικὰ με τὴν ἀπεικόνιση ζωικῶν μορφῶν παρατηροῦμε ὅτι ἔχει δημιουργηθεῖ μιὰ ἰδιαίτερη μυκηναϊκὴ τεχνοτροπία που συγγενεύει με τὸν χαρακτηριστικὸ, πλούσιο σὲ ζωικὰ θέματα, ρυθμὸ που εἶχε διαμορφωθεῖ στὴν κεντρικὴ Μ. Ἀσία ἤδη στὴν τρίτη χιλιετία και ὑπῆρξε πηγὴ ἐμπνεύσεως στὸν τομέα αὐτὸ σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὴν προϊστορικὴ και στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ.

Στὴ γνήσια μυκηναϊκὴ τεχνοτροπία ἀνήκουν τέσσερα χρυσὰ κύπελλα που ἀνακαλύφθηκαν τὸ 1877 στὴν περιοχή τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α, προέρχονται ἀπὸ σύληση τάφου και εἶχαν ἀποκρυβεῖ ἀπὸ τυμβωρύχους ἤδη στὴν ἀρχαιότητα. Ἔχουν σχῆμα καλυκόσχημης φιάλης με πόδι και ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο ἐλάσματα χρυσοῦ ἐνωμένα μεταξύ τους με χρυσὰ καρφιά· οἱ λαβές τους εἶναι χυτὲς και ἀπολήγουν σὲ ὀλόγλυφη κεφαλὴ σκύλου που

23

Κύλικά ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» που βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,135, βάρος 314,7.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 959.

φορᾶ περιλαίμιο καὶ δαγκώνει τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου [23]. Ἡ εὐρηματικὴ αὕτη διακόσμηση τῶν λαβῶν εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις (σ. 44). Τὰ κύπελλα εἶναι ἴσως λίγο μεταγενέστερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α, χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙ περίοδο, ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ὁμως ἀποψη ἀνήκουν στὴ νοοτροπία τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων τῶν λακκοειδῶν τάφων. Εἶναι ἔργα μυκηναίου τεχνίτη ποῦ ἔχει κατανοήσει τὴ μινωικὴ τεχνικὴ.

Ἥλεκτρο

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χρυσὸ οἱ τεχνίτες τῆς ΥΕ Ι περιόδου μεταχειρίσθηκαν καὶ ἄλλα μέταλλα γιὰ τὴν κατασκευὴ πολυτελῶν ἀγγείων.

Ἐνα ἐξαίρετο κύπελλο —κύλικα μὲ χαμηλὸ πόδι— ἀπὸ τὸν τάφο ΙV εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τῶν Μυκηνῶν ποῦ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ἥλεκτρο, φυσικὸ κράμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, καὶ ἔχει ἐνθέσεις μεταλλικές, παρόμοιες μὲ αὐτὲς ποῦ κοσμοῦν τὰ ἐγχειρίδια (σ. 72). Τὸ κύπελλο ἔχει ἀτρακτοειδῆ λαβή, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο φύλλα ἡλέκτρου, εἶναι-ὀλόκληρο ἐπινιελλωμένο καὶ φέρει διακόσμηση μόνο στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος [24]. Δύο παράλληλες αὐλακώσεις κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, στὸ ὕψος τῆς λαβῆς, ἔχουν ἐνθετὴ διακόσμηση ποῦ ἀποτελεῖται στὴν ἐπάνω αὐλάκωση ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ χρυσὴ ταινία, καὶ στὴν κάτω ἀπὸ μιὰ ταινία μὲ χρυσὲς κουκίδες. Ἀνάμεσα στὶς δύο ταινίες τρεῖς μικροὶ χρυσοὶ βωμοί, στολισμένοι μὲ πολλὰ φύλλα, ποῦ θυμίζουν ἀνάλογες παραστάσεις στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἀμνισοῦ [25], εἶναι ἐπίσης ἐνθετοὶ στὴν ἐπινιελλωμένη ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Οἱ λεπτομέρειες στὰ φύλλα καὶ τοὺς βωμοὺς δηλώνονται μὲ ἐγχαράξεις καὶ ἀναδεικνύονται χάρις στὸ νιέλλο ποῦ ἔχει εἰσχωρήσει σ' αὐτὲς. Πρόκειται γιὰ ἓνα περίτεχνο, κομψὸ ἔργο ὕψλης διακοσμητικῆς τέχνης ποῦ ἀποδίδεται σὲ μινωικὴ καλλιτέχνη.

Τὸ νιέλλο, ὕλικὸ μεταλλικόν, διαφέρει ἀπὸ τὸ σμάλτο ποῦ εἶναι ὑαλῶδες. Πρόκειται γιὰ μιὰ θειοῦχο ἔνωση ποῦ παρασκευάζεται ἀπὸ ἄργυρο, χαλκὸ καὶ θεῖο καὶ ἔχει ἀρχικὰ τὴ μορφή σκόνης ποῦ ὅταν θερμανθεῖ μεταβάλλεται σὲ μιὰ κολλῶδη παχύρρεστη μάζα. Ἡ μάζα αὕτη ἐμπιέζονταν στὶς ἐπιφάνειες ποῦ προορίζονταν γιὰ διακόσμηση καὶ ὅταν κρύνωνε, γινόταν σκληρὴ καὶ σταθεροποιοῦσε τὶς ἐνθετες παραστάσεις, ὅπως στὴν περίπτωσιν τοῦ κυπέλλου τῶν λακκοειδῶν, ὅπου οἱ μικροὶ βωμοὶ συγκρατοῦνται μόνο μὲ τὸ νιέλλο χωρὶς νὰ ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ εἰδικὲς κοιλότητες. Στὴν τελικὴ του μορφή τὸ νιέλλο εἶναι γυαλιστερό, ἔχει χρῶμα σκούρο, γκριζομαυρο ἢ κυανὸ πρὸς τὸ

μαυρο, δημιουργεί μιὰ εὐχάριστη ἐντύπωση καὶ ἀναδεικνύει τὶς ἑνθετες παραστάσεις.

Οἱ Μυκηναῖοι χρησιμοποίησαν τὸ νιέλλο γιὰ τὴ διακόσμηση μεταλλικῶν ἀντικειμένων μὲ ἑνθετες παραστάσεις ἀλλὰ καὶ σὲ ἀργυρὰ ἀγγεῖα μὲ ἔκτυπη διακόσμηση, κυρίως ὅταν ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἐπιτύχουν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς ἀνταύγειες τοῦ μετάλλου καὶ τὴ στιλπνὴ σκοτεινόχρωμη ἐπινιέλλωση.

Ἄργυρος

Μιά μεγάλη άργυρή πρόχους άπό τόν τάφο V άντιγράφει πιθανότατα μινωικό πρότυπο [26α]: ένα σκεύος παρομοίου σχήματος άπό όρείχαλκο έχει βρεθεί στην Κνωσό [26β]: καί στις δύο περιπτώσεις εικονίζονται μέ τήν έκτυπη τεχνική σπείρες επάνω σέ τόξα, χαρακτηριστικό διακοσμητικό θέμα τής Ὑστερομινωικής περιόδου (1500-1450 π.Χ.). Τό ίδιο θέμα συναντούμε στη διακόσμηση πήλινων άγγείων [27] καί είναι γνωστό ότι ή κεραμική αὐτήν τήν εποχή μιμείται μεταλλικά πρότυπα.

Ἡ πρόχους έχει κατασκευασθεῖ άπό ένα έλασμα άργύρου, έκτός άπό τόν λαιμό καί τό χεῖλος πού έχουν κατασκευαστεῖ χωριστά. Στό σημεῖο πού ό λαιμός ένώνεται μέ τό σῶμα τοῦ άγγείου έχει τοποθετηθεῖ ένας δακτύλιος ένισχυμένος μέ χαλκό γιά νά προσδώσει στερεότητα. Μέ τόν τρόπο αὐτό καλύπτεται ή ένωση τῶν δύο τμημάτων καί συγχρόνως επιτυγχάνεται μιá διακοσμητική έντύπωση. Τό κάτω μέρος τοῦ άγγείου είχε επίστρωση άπό νιέλλο καί ή σκούρα στιλνότητα τοῦ ύλικοῦ αὐτοῦ σέ συνδυασμό μέ τίς άργυρές άνταύγειες τής έκτυπης διακόσμησης θά δημιουργούσε ύποβλητική αντίθεση. Ἡ πρόχους αὐτή είναι ένα χαρακτηριστικό δείγμα τοῦ μεικτοῦ χαρακτήρα πού έχουν τά εὑρήματα τῶν λακκοειδῶν. Ἡ μινωική διακόσμησή της συνδυάζεται μέ τή μυκηναϊκή τεχνική: ή ιδέα τής άνάμειξης άργύρου καί νιέλλου δέν είναι διόλου μινωική.

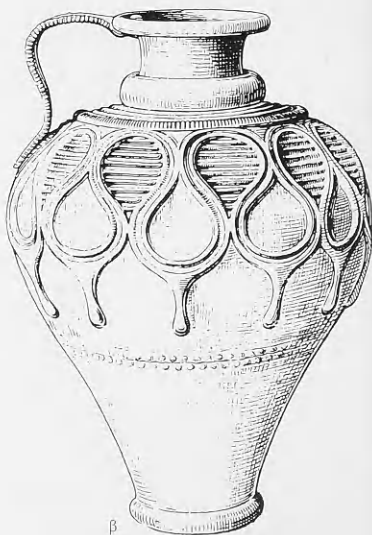
Τό άργυρό ρυτό μέ παράσταση πολιορκίας είναι περίφημο, όχι μόνο γιά τήν κατασκευή του, αλλά κυρίως γιατί άποκαλύπτει μιá πτυχή τής ζωής τῶν μυκηναίων πριγκίπων καί άποτυπώνει τήν ατμόσφαιρα πού επικρατούσε στό Αἰγαῖο τήν Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ. Είναι κωνικό μέ μιá λαβή. Τό χεῖλος είναι επίχρυσο καί έχει ένισχυθεῖ μέ χαλκό γιά στερεότητα. Ἐκατέρωθεν τής λαβῆς ὑπήρχαν μικρές χρυσές όκτώσχημες άσπίδες, έπίθετες. Τό ρυτό είναι άνάγλυφο, δουλεμένο σύμφωνα μέ τήν έκτυπη τεχνική (repoussé) καί οἱ λεπτομέρειες έχουν δηλωθεῖ μέ εγγάραξη. Ἴσως τό βάθος νά είχε επινιελλωθεῖ [28].

Εικονίζεται μιá πόλη μέ πολύωροφα κτίρια κτισμένα σέ ὕψωμα πάνω άπό τή θάλασσα, περικλεισμένη μέ τείχος χτισμένο σύμφωνα μέ τήν ισόδομη τοιχοδομία [29]: ή πύλη του φαίνεται κλειστή. Ἀριστερά τής εισόδου εικονίζεται ένα άλσύλλιο μέ έλιές. Ἐξω άπό τήν πόλη, χαμηλά, κοντά στην παραλία, άνδρες γυμνοί μέ βέλη, τόξα καί σφενδόνες τήν υπερασπίζονται, ένῶ οἱ γυναῖκες άπό τά τείχη φωνάζουν καί χειρονομοῦν. Πίσω άπό τοὺς τοξότες δύο άνδρες κρατοῦν δόρατα καί φοροῦν χιτῶνες ἥ —σύμφωνα μέ τή γνώμη όρισμένων έρευνητῶν— κρατοῦν πυργόσχημες άσπίδες. Ἐχει

α

β

26

Μεταλλικὲς πρόχοι. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση (Α. Evans).

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Ἄργυρος (α). Χαλκός (β). Ὑψ. 0,345 (α, β).

α. Ταφικὸς Κύκλος Α τῶν Μυκηνῶν, τάφος V.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 855.

β. Ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, θησαυροφυλάκιο.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 843.

27

Ψευδόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸ
ἀνάκτορο τῆς Κάτω Ζάκρου.

1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,26.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο,
13963.

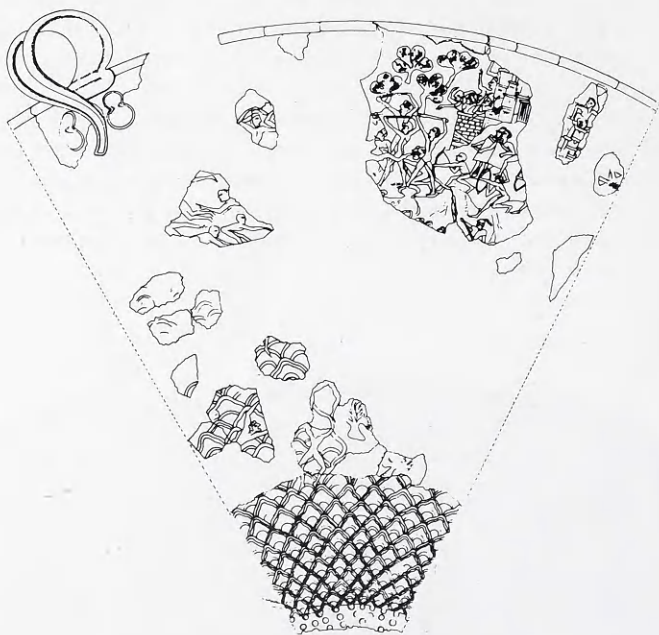
υποτεθεί ότι αυτοί είναι οί ηλικιωμένοι, σεβάσμιοι τῆς πόλης πού ἔρχονται νά παρακολουθήσουν ἀπό κοντά τόν ἀγώνα· στήν υπόθεση αὐτή ἔχει ὁδηγήσει ἡ συσχέτιση τῆς σκηνῆς πού εἰκονίζεται στό ρυτό πολιορκίας μ' ἓνα κείμενο τοῦ Ἡσιόδου πού ἀναφέρεται σέ πολιορκία πόλης ('*Ἀσπὶς* 239-248). Σέ ἓνα ἄλλο τμήμα τοῦ ρυτοῦ, ἀρκετά κατεστραμμένο, φαίνονται ἄνδρες νά ἔρχονται πρὸς τὴν πόλη. Ἐχουν ὑψωμένα τὰ χέρια καὶ κρατοῦν ἓνα ἀντικείμενο πού μοιάζει μὲ μαχαίρι ἢ μπαστούνι. Εἶναι οἱ ἐπιτιθέμενοι καὶ εἶναι προφανῶς Μυκηναῖοι. Στὸ κάτω μέρος εἰκονίζεται ἡ θάλασσα. Ἕνας ἄνδρας μὲ κράνος καὶ λοφίο μυκηναϊκοῦ τύπου κωπηλατεῖ ὁδηγώντας μιὰ

28

Κωνικὸ ρυτό μὲ παράσταση πολιορκίας πόλεως ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν (λεπτομέρεια).

1550-1500 π.Χ. Ἄργυρος μὲ ἐπίθετη διακόσμηση ἀπὸ χρυσό· πιθανὴ ἐπινέλλωση. Ὑψ. 0,229. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 481.

29

Ἀνάπτυγμα τῆς παράστασης πού εἰκονίζεται στό ἀργυρὸ ρυτὸ πολιορκίας (W. S. Smith).

βάρκα. Ἀπὸ τοὺς συντρόφους του φαίνονται μόνο τὰ κράνη. Ἀριστερότερα, πάνω στὰ βράχια εἰκονίζονται ἄνδρες πού ἔρπουν προσπαθώντας ἴσως νὰ γλιτώσουν. Ὅσοι ἔρχονται ἀπὸ τὴ θάλασσα εἶναι κι αὐτοὶ προφανῶς ἐπιτιθέμενοι. Πιο κάτω ἀκόμη, στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα, μερικοὶ πού κολυμποῦν γυμνοί, ἴσως νὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς πόλης πού ἔχουν κατατροπωθεῖ.

Ὅλα εἶναι ὑποθετικά. Οἱ ἐπιθέσεις καὶ πολιορκίες πόλεων εἶναι ἐντελῶς μέσα στοὺς πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, θέματα γνωστὰ ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ καὶ τὴν ἀσσυριακὴ τέχνη, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλα μυκηναϊκὰ μνημεῖα, κυρίως τοιχο-

γραφίες, στις Μυκῆνες και στη Θήρα. Τὸ παλαιότερο παράδειγμα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μὲ τὴν ἀπεικόνιση αὐτοῦ τοῦ θέματος εἶναι τὰ πλακίδια ἀπὸ φαγεντιανῇ ποὺ χρονολογοῦνται στὴν Παλαιοανακτορικὴ περίοδο καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κνωσό. Τὰ πλακίδια αὐτά, στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται πολυώροφα κτίρια, προέρχονται ἀπὸ ἓνα μεγαλύτερο σύνολο ποὺ ἀπεικονίζει σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ μιᾶς πόλης ἢ, κατ' ἄλλους, πολιορκία πόλης.

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ σκηνὴ τοῦ ρυτοῦ τῶν Μυκηνῶν. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ πόλη ποὺ πολιορκεῖται βρίσκεται στὴν Κρήτη, ξέρουμε ὅμως ὅτι στὴ μινωικὴ Κρήτη δὲν ὑπῆρχαν τειχισμένες πόλεις. Τὰ σπίτια καὶ τὰ τεῖχη δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ πόλη ἐξελιγμένη πολιτιστικά, ποὺ ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι ἴσως ἦταν στὶς Κυκλάδες. Ὅπωςδήποτε ὁ καλλιτέχνης θὰ εἶχε κάποια ἀνάμνηση ἐνὸς πραγματικοῦ γεγονότος καὶ τὴν ἀπεικόνισε στὸ ρυτό. Εἶναι ἀρκετὰ λεπτομερὴς ἡ εἰκόνα ποὺ ἀπέδωσε ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δημιούργημα τῆς φαντασίας του, ἀλλὰ συγχρόνως εἶναι καὶ ἀρκετὰ γενικὴ γιὰ νὰ χρησιμεύσει σὰν στοιχεῖο ἱστορικό. Παρόμοιες εἰκόνες συναντοῦμε καὶ στὰ ἐγχειρίδια: συγκεκριμένες σκηνές μὲ λεπτομέρειες καὶ πραγματικοὺς πρωταγωνιστὲς ποὺ ἀποδίδονται κατὰ κάποιο συμβατικὸ τρόπο, ἀπροσδιόριστο χρονικὰ καὶ ἱστορικὰ. Τὰ ἔπη τῆς ἐποχῆς θὰ περιέγραφαν ἀσφαλῶς τέτοιες σκηνές.

Τὸ ρυτό αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖο κτέρισμα. Αὐτὸς ποὺ τὸ παρήγγειλε καὶ τὸ ἤθελε μαζί του θὰ εἶχε ἀνάλογες προσωπικὲς ἐμπειρίες. Ὁ καλλιτέχνης εἶναι ἀντικειμενικὸς παρατηρητής. Περιγράφει μιὰ σκηνὴ χωρὶς νὰ παίρνει θέση. Ὁ κύριος πρωταγωνιστὴς εἶναι βέβαια ἡ πόλη: ἡ ἄλωση τῆς εἶναι σημαντικὴ καὶ γιὰ τὶς δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις. Οἱ παραγμένες γυναῖκες ξέρουν ὅτι τὶς περιμένει ἡ καταστροφή, ὁ θάνατος γιὰ τοὺς δικούς τους καὶ ἡ σκλαβιὰ γιὰ τὶς ἴδιες. Στὰ ὁμηρικὰ ἔπη περιγράφονται συχνὰ πολιορκίες πόλεων καὶ τὰ ἐπακόλουθά τους (Ίλιάς, I 592-596).

Στὸ ρυτό αὐτὸ εἰκονίζεται μιὰ μεγάλῃ σύνθεση σὲ μικρογραφία. Συνολικὰ σῶζονται τριάντα ὀκτὼ πρόσωπα. Δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἔχει μεταφερθεῖ μιὰ τοιχογραφία σὲ ἓναν μικρὸ χῶρο, καὶ πιθανότατα τὸ πρότυπο νὰ ἦταν πράγματι μιὰ τοιχογραφία. Ἡ ἐκτέλεση εἶναι ἐξαιρετικὴ. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σφουρηλάτησης ἴσως νὰ ξέφυγαν μερικὲς λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀλλὰ οἱ ἀναλογίες τῶν σωμάτων εἶναι ὠραῖα δοσμένες, τὰ μάτια, οἱ μυῶνες, οἱ στάσεις τῶν μορφῶν, ὅλα σωστά τονισμένα χωρὶς καμιά ἀσάφεια στὴ σύνθεση. Ὁ καλλιτέχνης ἔδωσε μὲ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο τὴ δράση καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ἀπαιτεῖ τὸ θέμα.

Στὸ ρυτὸ αὐτὸ παρατηροῦμε καὶ πάλι τὸν μεικτὸ χαρακτήρα τῶν εὐρημάτων τῶν λακκοειδῶν. Ἐνῶ τὸ σχῆμα εἶναι μινωϊκὸ, ὁ ρυθμὸς τῆς παράστασης καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς ἐκτέλεσης ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὰ μινωϊκὰ πρότυπα.

Ζωόμορφα ρυτὰ

Ἐνα ἀργυρὸ ρυτὸ ἀπὸ τὸν πλουσιότατο τάφο IV ἔχει σχῆμα κεφαλῆς ταύρου [30]. Τὸ ρύγχος εἶναι ἐπίχρυσο καὶ τὰ κέρατα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἔλασμα χρυσοῦ ἐπάνω σὲ ξύλινο πυρήνα. Τὰ αὐτὰ ἔχουν κατασκευασθεῖ χωριστά: εἶναι ὀρειγάλκινα, μὲ ἐπικάλυψη χρυσοῦ ἀπὸ μέσα καὶ ἀργύρου ἀπ' ἔξω. Ἐνας διπλὸς χρυσὸς ρόδακας στολίζει τὸ μέτωπο. Τὸ μάτι δὲν διατηρεῖται καλὰ, οἱ κόρες ἦταν ἔνθετες. Τὸ τριχωτὸ μέρος τῆς κεφαλῆς ἀποδίδεται μὲ τὸν ἴδιο φυσιοκρατικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται σὰ μινωϊκὰ ρυτὰ, καὶ πράγματι τὸ ρυτὸ τῶν Μυκηνῶν μοιάζει πολὺ μὲ ἀνάλογα κρητικὰ ἔργα [31], γι' αὐτὸ καὶ ἀποδίδεται σὲ μινωϊτὴ καλλιτέχνη.

Ἐνα ἄλλο χρυσὸ ρυτὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο ἔχει σχῆμα κεφαλῆς λέοντος καὶ διαπνέεται ἀπὸ διαφορετικὸ πνεῦμα [32]. Ἡ ἄγρια ὄψη τοῦ ζώου, ἡ σχηματοποίηση πού χαρακτηρίζει τὴ μορφή καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἀφαίρεση στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν —ὅπως στὸ τρίχωμα τοῦ ρύγχους πού ἀποδίδεται μὲ μικροὺς κύκλους—, οἱ τελείως ἀπλὲς καὶ ἄδρες γραμμές, καθὼς καὶ οἱ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες πού πλάθουν τὰ χαρακτηριστικά, παραπέμπουν σὲ βόρεια καὶ ὄχι σὲ μινωϊκὴ καταγωγή. Τὸ θέμα ὑποτάσσεται στὴ γεωμετρικὴ σύνθεση ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μυκηναϊκὰ ἔργα ὅπου ἐμφανίζονται στοιχεῖα τῆς νομαδικῆς τέχνης (σ. 60). Ὁ καλλιτέχνης σαφῶς ἀποβλέπει στὴ μεγαλοπρέπεια καὶ ὄχι στὴν ἀναζήτηση τῆς φυσιοκρατίας. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι παρόμοιος μ' αὐτὸν πού ἐκφράζουν πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα —τὸν 6ο αἰ. π.Χ.— τὰ σκυθικὰ ἔργα, καὶ ἡ ἴδια νοοτροπία συνδέει διαχρονικὰ τὸ μυκηναϊκὸ ρυτὸ μὲ τὰ ἔργα ἐκεῖνα τῆς στέπας.

Ἡ «τέχνη τῆς στέπας» πού δημιουργήθηκε ἀπὸ φυλὲς νομαδικῆς στίς μεγάλες πεδιάδες πού ἐνώνουν τὴν Εὐρώπη μὲ τὴν Ἀσία, ἀπὸ τὸν Καύκασο, τὰ Οὐράλια καὶ ὡς τὴ Μογγολία, εἶναι βάρβαρη, ἄγρια καὶ πρωτόγονη, ἄμεσα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ πλαίσιο καὶ τὸν τρόπο ζωῆς αὐτῶν πού τὴν ἀσκοῦσαν· τέχνη βαρβάρων πού δὲν ἔχει γνωρίσει ἀκόμη κανέναν ἐκλεπτυσμό, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται μὲ τὴ δύναμη τῶν ὄγκων, τὴ γοητεία τοῦ πρωτόγνωρου καὶ παρξένου στοιχείου πού τὴν ἐλκύει καὶ τὴ μαγεία τοῦ πολυτίμου ὕλικου, τοῦ χρυσοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο κατεξοχὴν ἐκφράζεται· ἡ ἀγάπη στὸ πολῦτιμο μέταλλο

30

Ταυρόμορφο ρυτό από τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικού Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Ἄργυρος, χρυσός, χαλκός.

Ύψ. 0,30, κεφαλῆς 0,155.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 384.

31

Ταυρόμορφο ρυτό από τὸ «Μικρὸ Ἀνάκτορο» τῆς Κνωσοῦ.

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Στεατίτης με ἐνθέσεις ἀπὸ σεντέφι (μάργαρο), ἱασπι καὶ ὀρεῖα κρύσταλλο.

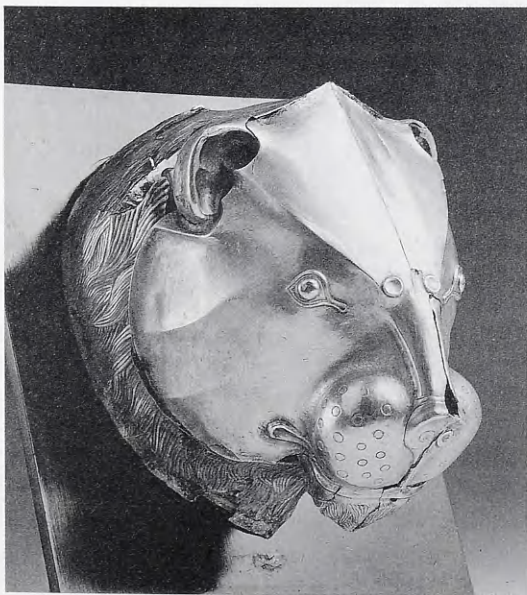
Ύψ. 0,206.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1368.

είναι επίσης ένα χαρακτηριστικό της ψυχοσύνθεσης των βαρβάρων νομάδων, οί οποίοι μεταφέρουν τὸν πλοῦτο τους σὲ κάθε μετακίνηση. Τὸ κύριο εἰκονιστικὸ θέμα τῆς τέχνης αὐτῆς εἶναι ἡ μορφή τοῦ ζώου, πού εἴτε δίδεται σὲ ἀντικείμενα, εἴτε χρησιμοποιεῖται ὡς διακοσμητικὸ στοιχεῖο. Μέσα ἀπὸ τὶς μορφές αὐτές, ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἐκφράζει ἡ νομαδικὴ τέχνη τὸν δυναμισμό της καὶ τὴν ιδιαίτερη σχέση πού ἔχει μὲ τὴ φύση. Στὴν ἀναπαράσταση τοῦ ζωικοῦ κόσμου δημιουργήθηκαν ἀρχέτυπα, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάμνηση ἀνιχνεύεται στὴν τέχνη ὅλων τῶν λαῶν πού πέρασαν ἀπὸ τὸ λίκνο τῆς στέπας.

Συγκρίνοντας τὰ δύο ρυτά, τὸ ταυρόμορφο καὶ τὸ λεοντόμορφο, παρατηροῦμε ὅτι δύο ἀντικείμενα πού ἔχουν τὴν ἴδια χρῆση καὶ ἀπεικονίζουν τὸ ἴδιο θέμα (κεφαλὴ ζώου), εἶναι τόσο διαφορετικὰ στὴν τεχνοτροπία. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπορρέουν ἀπὸ δύο διαφορετικὲς παραδόσεις:

τὸ ταυρόμορφο ρυτὸ ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἐνῶ τὸ λεοντόμορφο ἀπὸ τὴν τέχνη πού ἀσκοῦσαν οἱ Μυκηναῖοι σ' ἓνα μακρινὸ παρελθὸν πρὶν ἀκόμη ὑποστοῦν τὶς μινωικὲς ἐπιδράσεις. Τέλος, ἀποφασιστικὸ ρόλο σ' αὐτὲς τὶς στυλιστικὲς προτιμήσεις ἔχει τὸ σχῆμα κάθε μορφῆς, διότι ἄλλες μορφὲς προσφέρονται σὲ ἀδρά, καθαρὰ σχήματα καὶ ἄλλες σὲ πιὸ ρευστά. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει καὶ ἓνας ἄλλος παράγοντας· μιὰ μορφή δύσκολα ἀποβάλλει τὰ σχήματα καὶ τοὺς τρόπους ἀπόδοσης, πού ἀρχικὰ συνέβαλαν στὴ διαμόρφωσή της. Ἔτσι δημιουργοῦνται πρότυπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὐκόλο ν' ἀπομακρυνθεῖ ὁ μεταγενέστερος δημιουργός. Τὴν ἐπανάληψη τῶν προτύπων αὐτῶν, περισσότερο ἢ λιγότερο ἀλλοιωμένων, μπορούμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Ἀπὸ τὸν τάφο V προέρχεται μιὰ ἐξάγωνη ξύλινη πυξίδα καλυμμένη μὲ δώδεκα χρυσὰ ἐλάσματα πού φέρουν ἔκτυπη διακόσμηση [33]. Τὰ τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ καλύπτονται μὲ πυκνὰ σπειροειδῆ σχέδια ἐνῶ στὰ ἄλλα ὀκτῶ εἰκονίζονται λιοντάρια πού κυνηγοῦν ἀντιλόπες καὶ ἐλάφια σ' ἓνα τοπίο μὲ φοινικόδενδρα. Μιὰ ταυροκεφαλὴ τοποθετημένη σὰν ἐμβλημα ἐπάνω ἀπὸ τὸ σῶμα ἐνὸς λιονταριοῦ συμβολίζει ἴσως καὶ τὰ ἄλλα θύματα τοῦ θηρίου γιὰ τὸ ὁποῖο νοεῖται ὅτι ἔχει τὴν πλήρη ὑπεροχὴ στὸ ζωικὸ βασίλειο.

Ἡ ἐκτέλεση ἔχει τὴν τραχύτητα πού χαρακτηρίζει τὴν τέχνη τῶν λακκοειδῶν στὰ ἀντικείμενα πού ἀνάγονται στὴν καθαρὰ μυκηναϊκὴ παράδοση. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἐπίπεδο καὶ χωρὶς πολλὲς λεπτομέρειες. Τὰ ζῶα εἰκονίζονται στὸν ἰπτάμενο καλπασμὸ καὶ ἀποδίδονται μὲ σχηματοποίηση. Μὲ τὶς ἀότομες στροφὲς τῶν κεφαλῶν καὶ τὰ ἀνοικτὰ ρύγχη δίνεται συμβο-

λικὰ ἢ ἄγριά τους κατάσταση. Τὰ ὀριζοντιωμένα τενωμένα σώματα τῶν λιονταριῶν ἐκφράζουν τὴν ὀρμητικὴ τους κίνηση, εἶναι ὅμως ἄψυχα. Τὰ δένδρα ἀποδίδονται ἐπίσης μὲ συμβατικὸ γραμμικὸ τρόπο. Τὰ ζῶα δὲν κινοῦνται ἐλεύθερα στὸ χῶρο ὅπως στὶς ἀντίστοιχες μινωικὲς παραστάσεις. Ἀντίθετα ὅλα τὰ κενὰ γεμίζονται μὲ διακοσμητικὰ θέματα, μὲ ἀποτέλεσμα βάθος καὶ παράσταση νὰ συγχέονται. Παρατηρεῖται καὶ ἐδῶ ὁ *horror vacui*, ὁ φόβος τοῦ κενοῦ, ὅπως στὶς ἐπιτύμβιες στήλες. Ἐνῶ στὴ μινωικὴ τέχνη ὁ κενὸς χῶρος ἰσορροπεῖ τὴν παράσταση, ἡ ὁποία προσαρμόζεται μὲ φυσικότητα στὸ σχῆμα ποὺ πρόκειται νὰ διακοσμηθεῖ, ὁ μυκηναῖος τεχνίτης συχνὰ φοβᾶται τὸ κενὸ καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ καλύψει ἀγγίζοντας τὴν ὑπερβολή, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς πυξίδας.

Οἱ παραστάσεις τῶν ἐλασμάτων δημιουργοῦν ἔντονη διακοσμητικὴ ἐντύπωση. Ἡ δραματικότητα στὶς διάφορες σκηνὲς ἐκφράζεται μὲ τὶς στάσεις τῶν ζώων, κυρίως τῶν θυμάτων, ἡ δρᾶση ὅμως δὲν μεταφέρεται ἀπὸ τὴ μιὰ μορφή στὴν ἄλλη ἀλλὰ ἀντίθετα ὑπερισχύει ἡ ἐγγενὴς τάση τῶν Μυκηναίων πρὸς τὴ γενικότητα, τὴν ἀφαίρεση καὶ τὴν ἐραλδικὴ ἀπόδοση ποὺ ἀκίνητοποιεῖ τὴν εἰκόνα.

Συχνά, πράγματι, χαρακτηρίζεται ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη ὡς ἐραλδικὴ καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ διακοσμητικὸ θέμα διατάσσεται μὲ ἐμβληματικὸ τρόπο, ὅπως στὰ οἰκόσημα, στὰ ἐραλδικὰ ἐμβλήματα, καὶ τυποποιεῖται· αὐτὴ δὲ ἀκριβῶς ἡ τυποποίηση εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαφοροποιοῦν βασικὰ τὴ μινωικὴ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ τέχνη.

Ἡ διακοσμητικὴ σύνθεση τῆς πυξίδας ἔχει μιὰ «ἱερατικότητα» καὶ μιὰ γεωμετρικότητα καθὼς προσαρμόζεται στὸ ὀρθογώνιο σχῆμα· παρατηροῦμε ὅτι, ὅπως καὶ στὸ λεοντόμορφο ρυτό, τὰ δυνατὰ περιγράμματα, τὸ ἀπλόχωρο πλάσιμο τῶν σωμάτων καὶ οἱ τολμηρὲς συστροφές, φέρνουν τὴ μακρινὴν ἀνάμνηση τῆς νομαδικῆς τέχνης, ποὺ συνδυάζει τὸ σφρίγος τῶν ζωικῶν μορφῶν μὲ τὴ γραμμικὴ, σχεδὸν ἀφρηρημένη, ἀπόδοση τῆς κίνησης.

Προσωπίδες

Οἱ θαυμάσιες χρυσὲς προσωπίδες τῶν ἡγεμόνων τῶν βασιλικῶν τάφων εἶναι δημιουργία καθαρὰ μυκηναϊκὴ καὶ θεωροῦνται, μαζὶ μὲ τὶς ἐπιτύμβιες στήλες, τὰ πρῶτα δείγματα μεγάλης πλαστικῆς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἡ ἐντύπωση ποὺ δημιουργοῦν εἶναι συγκλονιστικὴ κι αὐτὸ γιατί, καθὼς φαίνεται, εἶναι πλασμένες ἐπάνω στὸ πρόσωπο τοῦ νεκροῦ. Ἐχουν μιὰ τραχύτητα στὴν κατασκευὴ ποὺ τὶς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὰ μινωικὰ ἔργα. Βρέθηκαν

πέντε χρυσές προσωπίδες στὸν Κύκλο Α (τρεις ἀπὸ τὸν τάφο IV καὶ δύο ἀπὸ τὸν τάφο V) καὶ μία προσωπίδα ἀπὸ ἤλεκτρο στὸν Κύκλο Β. Οἱ γυναικες δὲν εἶχαν προσωπίδες, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὅλοι οἱ νεκροί. "Όλες ἀποδίδουν πραγματικὰ χαρακτηριστικά, μὲ ἀπλοποιημένο ὅμως τρόπο καὶ σχηματοποίηση, κυρίως στὸ πλάσιμο τῶν μαλλιῶν καὶ τῶν αὐτιῶν.

Τὴν πιὸ ἐντυπωσιακὴ προσωπίδα τὴν ὀνόμασε ὁ Schliemann αὐθαίρετα προσωπίδα τοῦ Ἀγαμέμνονα [34], ὀνομασία ποὺ διατηρεῖται ὡς σήμερα. Εἶναι ἡ πιὸ ἐπιβλητικὴ ἀπ' ὅλες, ἓνα ἀληθινὸ πορτραῖτο, τὸ πρῶτο ἴσως στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη, καὶ ἀπεικονίζει πρόσωπο πραγματικὰ ἡγεμονικό. Μεγάλῃ θέλησῃ δείχνουν ἡ ἔκφραση τοῦ στόματος, μὲ τὰ στενὰ σφιγμένα χεῖλη, ἡ ἴσια λεπτὴ μύτη καὶ τὸ δυνατό πηγούνι. Εἰκονίζονται ἐδῶ τὰ πραγματικὰ, ἐξατομικευμένα χαρακτηριστικὰ κάποιου συγκεκριμένου προσώπου. Τὸ γένι καὶ τὸ μουστάκι, ποὺ μοιάζουν μὲ τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων, τονίζουν τὴν ἔκφραση. Τὰ μάτια παριστάνονται μὲ ἓναν περιέργου τρόπο, ἀνοικτὰ καὶ κλειστὰ συγχρόνως.

Δύο οἰκογενειακοὶ τύποι εἰκονίζονται στὶς προσωπίδες. Ὁ ἓνας ἀντιπροσωπεύεται μὲ τέσσερις προσωπίδες [34, 35, 36, 37], στὶς ὁποῖες ἀνήκει καὶ ἡ λεγόμενη τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἐνῶ ὁ δεῦτερος, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ στρογγυλὸ πρόσωπο μὲ τονισμένο μεδίδιαμα, ἀντιπροσωπεύεται μὲ δύο προσωπίδες [38, 39].

34

Ἡ προσωπίδα «τοῦ Ἀγαμέμνονα» ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κυκλῶ Α τῶν Μυκηνῶν.

Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,26, πλ. 0,26, βάρος 168,5.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 624.

35

Προσωπίδα ἀπὸ τὸν τάφο IV
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυ-
κηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ.
0,205, πλ. 0,275.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο, 253.

36

Προσωπίδα ἀπὸ τὸν τάφο IV
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυ-
κηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ.
0,215, πλ. 0,29.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο, 254.

Δύο παιδιά ἀπὸ τὸν τάφο III εἶχαν ὁλόκληρο τὸ σῶμα τους καλυμμένο μὲ ἐλάσματα χρυσοῦ καὶ φοροῦσαν ἀπλὲς χρυσῆς προσωπίδες. Δὲν εἶναι γνω-
στὸς ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο αὐτὰ τὰ δύο παιδιά ἔχουν αὐτὸν τὸν ἰδιαίτερο
στολισμό. Ἴσως μὲ τὴν πλούσια αὐτὴ ταφὴ νὰ δηλώνεται ὅτι ἡ σειρὰ τους
στὴν πριγκιπικὴ ἱεραρχία ἦταν σημαντικὴ.

Ἡ συνήθεια νὰ καλύπτεται τὸ πρόσωπο τοῦ νεκροῦ μὲ προσωπίδα δὲν
εἶναι ἐλληνικὴ καὶ πιθανὸν νὰ ἦρθε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Στὴν Κρήτη δὲν

37

Προσωπίδα από τὸν τάφο Γ
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυ-
κηνῶν.

Πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ.
Ἡλεκτρο. Ὑψ. 0,22.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο, 8709.

38

Προσωπίδα από τὸν τάφο IV
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυ-
κηνῶν.

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός.
Ὑψ. 0,303, πλ. 0,29.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο, 259.

39

Προσωπίδα από τὸν τάφο V
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυ-
κηνῶν.

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός.
Ὑψ. 0,315, πλ. 0,31.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο, 623.

βρέθηκαν καθόλου προσωπίδες. Οί μυκηναίοι βασιλείς αγάπησαν τη δόξα και την επίδειξη και τους ἄρεσε ἴσως αὐτὴ ἡ πολυτέλεια. Εἶναι ὅμως μιὰ ιδέα ξένη πρὸς τὰ ἑλληνικὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, ἀλλὰ καὶ ξένη ὡς πρὸς τὶς πεποιθήσεις τους γιὰ τὸν θάνατο, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιθυμοῦσαν νὰ λιώσει γρήγορα ὁ νεκρὸς γιὰ νὰ φύγει ἀπὸ κοντὰ τους. Ἡ χρῆση τῆς προσωπίδας, ἡ ὁποία διατηρεῖ τὴ φυσιογνωμία τοῦ νεκροῦ ἀφθαρτὴ, εἶναι μιὰ συνήθεια ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ριζώσει στὴν Ἑλλάδα. Μιὰ ἐκτενέστερη ἔρευνα θὰ διαφώτιζε γιὰ τὸ βαθύτερο νόημα ποὺ ἔχει τὸ νεκρικὸ προσωπεῖο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἐμφανίσθηκε σποραδικὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Πράγματι, νεκρικὰ προσωπεῖα ἐμφανίζονται μόνο στοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν καί, χίλια χρόνια ἀργότερα, στὸ ἀρχαῖκὸ νεκροταφεῖο τῆς Σίνδου, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ χρῆση νεκρικοῦ προσωπεῖου εἶναι ἴσως ἓνα ἔθιμο ποὺ ἦρθε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Βορρά.

Δύο ἀπὸ τοὺς νεκροὺς τοῦ τάφου V ποὺ εἶχαν προσωπίδες, φοροῦσαν καὶ ἐπιστήθια, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται καλὰ καὶ ἔχει ἀφθονὴ σπειροειδῆ διακόσμηση [40].

40

Ἐπιστήθιο μὲ σπειροειδῆ ἐκτυπὴ διακόσμηση ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

Δεύτερο μισδὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,365, πλ. 0,53.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 625.

Τέλος, οί χρυσές ζυγαριές που έχουν βρεθεί στους λακκοειδείς των Μυκηνών και σε άλλους μυκηναϊκούς τάφους συνδυάζονται με τις αίγυπτιακές αντιλήψεις περί ψυχοστασίας. Όπως και οί προσωπίδες, οί ζυγαριές είναι στοιχειό ξενόφερτο. Η ψυχοστασία εξακολούθησε να συμπεριλαμβάνεται στις πεποιθήσεις που είχαν οί Έλληνες για τη μεταθανάτιο ζωή, αλλά το περιεχόμενο της δοξασίας αυτής στην ελληνική ιστορική εποχή άπομακρύνθηκε από τó αίγυπτιακό πρότυπο.

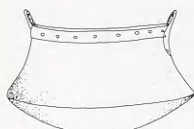
Χαλκουργία

Αντικείμενα από χαλκό και όρείχαλκο κατασκευάζονται στην Κρήτη, τις Κυκλάδες και την ήπειρωτική Ελλάδα από την πρώτη Έποχή του Χαλκού, αλλά σε μεγάλες ποσότητες εμφανίζονται από τόν 16ο αϊ. π.Χ. και έξης, συγχρόνως με την ανάπτυξη του έμπορίου. Στόν 16ο αϊ. π.Χ. στην ήπειρωτική Ελλάδα ή χαλκουργία, συνεχίζοντας την παλαιά μεσοελλαδική παράδοση, αλλά άνανεωμένη με νεοτεριστικά στοιχεία από την Κρήτη και την Ανατολή, έφθασε σε ύψηλό επίπεδο: τά ώραϊα χάλκινα άφιερώματα που έχουν βρεθεί στους λακκοειδείς τάφους τών Μυκηνών, έχουν κατασκευασθεί σε έγχώρια έργαστήρια. Η παραγωγή τών χαλκών αντικειμένων συνεχίστηκε ως τó τέλος της Μυκηναϊκής έποχής, με εξαίρεση μία κάμψη που παρατηρήθηκε στην έποχή τών άναταραχών στη Μεσόγειο γύρω στο 1200 π.Χ. (σ. 210).

Στά χάλκινα αντικείμενα συγκαταλέγονται έκτός από τά όπλα και τά κοσμήματα (για τά όποια θά γίνει λόγος σε άλλα κεφάλαια) διαφόρων ειδών εργαλεία (καλέμια, σφυριά, σμίλες, σπάτουλες κτλ.), αντικείμενα καλλωπισμού (καθρέπτες, τριχολαβίδες, ξυριστικές λεπίδες), καθώς και χαλινάρια, όλμοι θυρών, επενδύσεις θυροφύλλων, λυχνίες και πύραυλα.

Έναν σημαντικό τομέα της χαλκουργίας άποτελούν τά άγγεία και τά σκεύη που προορίζονται για έκχυση, πόση, έναποθήκευση και μαγείρεμα. Στά σκεύη αυτά περιλαμβάνονται πρόχοι, οίνοχόες, κρατήρες, ύδρίες, άμφορες, κύπελλα (μόνωτα και τύπου Βαφειού), φιάλες, σκύφοι, λέβητες, τρίποδες και τριποδικοί λέβητες, λεκάνες διαφόρων μεγεθών και τύπων, άρύταινες, χύτρες, τηγάνια και ταψιά [41]. Όρισμένα χάλκινα σκεύη που έφεραν έγχάρκτη ή άνάγλυφη διακόσμηση υπάγονται στην κατηγορία τών πολυτελών αντικειμένων γοήτρου ή είχαν ιερή χρήση.

Τά χάλκινα σκεύη ήταν σπάνια στη ΜΕ περίοδο και ή εξαίρετική ποιό-

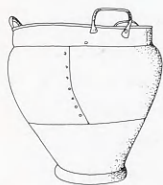
λέβης

λέβης

ἀρύταινα

κρατήρας

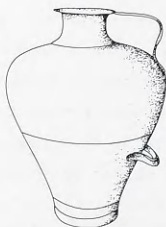
κύαθος

κύπελλο τύπου Βαφειοῦ

τριποδική χύτρα

ὕδρια

οἶνοχόη

χέρνιβο

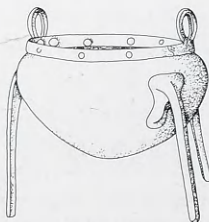
τηγανόσχημο

ταψί

τηγάνι

τριποδικὸς λέβης

λεκάνη

σκύφος

κύαθος

τητα που εμφανίζουν στα μυκηναϊκά χρόνια οφείλεται στη στενή επαφή της ηπειρωτικής Ελλάδας με την Κρήτη όπου η χαλκούργια είχε αναπτυχθεί πολύ. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, οι Μυκηναίοι διδάχθηκαν ασφαλώς από τους Κρήτες την τεχνική της κατασκευής αγγείων. Άλλα στόν τομέα αυτό οι Μυκηναίοι έπωφελήθηκαν και από την επαφή τους με την Άνατολή, όπου χάλκινα σκεύη εξελιγμένης τεχνικής κατασκευάζονταν ήδη στην πρώτη Έποχή του Χαλκού.

Για την κατασκευή αγγείων και σκευών έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως ή σφυρηλάτηση αλλά και ή χύτευση. Τα μεγάλα αγγεία κατασκευάζονταν από χωριστά έλάσματα που έσφυρηλατούντο και στη συνέχεια συνενώνονταν με μικρά καρφιά. Η εργασία αυτή είναι πολύ προσεγμένη όπως δείχνει ή τέλεια εφαρμογή που έχουν τα έλάσματα μεταξύ τους. Η λαβή, ή βάση και ή προχοή κατασκευάζονταν χωριστά και συνεκκολλούντο στο σκεύος επίσης με καρφιά (πριτσίνια).

Η τεχνοτροπία και τα σχήματα των χάλκινων σκευών παρουσιάζουν άργη εξέλιξη και δέν υπάρχουν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις περιόδους. Στόν 16ο και 15ο αϊ. π.Χ. τα μυκηναϊκά χάλκινα σκεύη χαρακτηρίζονται για την πολυτελή τους κατασκευή. Άξιοσημείωτα είναι τα σκεύη μεγάλου μεγέθους, τα περισσότερα από τα όποια προέρχονται από τους λακκοειδείς και τους βασιλικούς θολωτούς τάφους. Στόν 14ο και 13ο αϊ. τα χάλκινα σκεύη απευθύνονται σ' ένα ευρύτερο κοινό, παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων αλλά ή τεχνοτροπία είναι λιγότερο έκλεπτυσμένη. Πρόκειται κυρίως για σκεύη χρηστικά άρκετά τυποποιημένα που διατηρούν τη φροντίδα για την επιμελημένη κατασκευή και τη διακοσμητική λεπτομέρεια. Τα κύπελλα τύπου Βαφειού εξαφανίζονται, καθώς και τα ρηχά κύπελλα, και επικρατούν οι σκύφοι. Τα μεγάλα σκεύη είναι λιγότερα αλλά εξακολουθούν να υπάρχουν. Στο τέλος του 13ου αϊ. τα χάλκινα σκεύη αρχίζουν να σπανίζουν, και από τόν 12ο έχουν διασωθεί λίγα παραδείγματα. Η χαλκούργια φθίνει συμβαδίζοντας με τις άλλες έκδηλώσεις πολυτέλειας των Μυκηναίων και με τη γενικότερη φτώχεια που επικρατεί την εποχή αυτή στόν έλληνικό χώρο.

Όπλοτεχνία

Σε όλες τις κοινωνίες —άρχαιες και σύγχρονες— τα όπλα έχουν μεγάλη σημασία για τους άνδρες. Άρεσαν πάντα τα πολύτιμα όπλα, αυτά που είχαν σπάνιες διακοσμήσεις, και ή τέχνη που είχε σχέση με αυτά είχε εξελιχθεί

ἀπὸ παλιά. Ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ τοὺς θέσῃ οἱ ἄνδρες τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἐπιζητοῦσαν τὰ περίτεχνα καὶ ὠραῖα ὄπλα. Ἐγχειρίδια μὲ πολυτελεῖς λαβὲς ἐμφανίζονται ἤδη στὴν Παλαιοανακτορικὴ περίοδο στὴν Κρήτη, ἀλλὰ τὰ ξίφη καὶ τὰ ἐγχειρίδια τῶν βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν ποὺ φέρουν ἐξαιρετεὲς διακοσμήσεις στὴ λαβὴ καὶ τὴ λεπίδα, μὲ ἐνθέσεις ἀπὸ ἐλάσματα χρυσοῦ καὶ ἡμιπολύτιμους λίθους, ἀνήκουν στὰ ὠραιότερα δείγματα ὀπλῶν τῆς ἀρχαιότητος. Τὰ ὄπλα αὐτὰ εἶναι πολύτιμες προσφορὲς καὶ συμβολίζουν τὴ στρατιωτικὴ ἀνδρεία τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν ὑψηλὴ κοινωνικὴ του θέσῃ.

Πολλὰ ξίφη ἔχουν βρεθεῖ στοὺς τάφους τῶν βασιλικῶν περιβόλων. Σύμφωνα μὲ τὶς περιγραφὰς τοῦ Schliemann, ἐνενήντα ξίφη συνόδευσαν τοὺς τρεῖς νεκροὺς τοῦ τάφου V καὶ σαράντα ἔξι τοὺς νεκροὺς τοῦ τάφου IV, ἐνῶ ὁ Karg ἀναφέρει ἀντίστοιχα εἴκοσι ἔξι καὶ τριάντα δύο ξίφη καθὼς καὶ πολλὰ σπαράγματα. Ὅπως δὴποτε οἱ ἀριθμοὶ εἶναι ἐντυπωσιακοὶ καὶ ὑποδηλώνουν ὅτι τὰ ξίφη αὐτὰ δὲν ἦταν μόνο ἀφιερῶματα. Εἶναι πιθανὸν νὰ ἀντιπροσώπευαν τὶς «κεφαλὰς» τῶν ἐχθρῶν ποὺ οἱ νεκροὶ εἶχαν κατατροπώσῃ, ἢ ἴσως νὰ ἦταν τρόπαια νικηφόρων μαχῶν ἢ καὶ λάφυρα ἀπὸ ἐπιδρομὰς καὶ λεηλασίες.

Τὰ ξίφη τῶν βασιλικῶν περιβόλων ἀνήκουν σὲ δύο κατηγορίες [42]: Ὁ τύπος A εἶναι ὁ παλαιὸς μινωικὸς τύπος: Ἡ λεπίδα εἶναι μακριὰ καὶ στενὴ μὲ στρογγυλεμένους ὦμους· ὁ ὀβελίσκος, δηλαδὴ ἡ ἄκρῃ τῆς λεπίδας ποὺ εἰσχωρεῖ μέσα στὴ λαβή, εἶναι λεπτὸς καὶ εὐθραυστος [43, 44]· ἡ λαβή, ἡ ὁποία συχνὰ καταλήγει σὲ δύο κερατοειδεῖς ἀποφύσεις ποὺ ἀποβλέπουν στὴν προστασία τοῦ χεριοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἐπένδυσή της, ἐπικαλύπτουν τὴ λεπίδα [45]. Ὁ τύπος B, χρονολογικὰ νεότερος, εἶναι τυπικὰ μυκηναϊκὸς [46]: Ἡ λεπίδα εἶναι κοντότερη καὶ φαρδύτερη ἀπὸ τὴ λεπίδα τοῦ τύπου A, κατάλληλη ὄχι μόνο γιὰ νὰ πλήττει ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ κόβει· ἔχει ὦμους τετραγωνισμένους καὶ ἐλαφρῶς μυτερούς· ὁ ὀβελίσκος εἶναι φαρδύς, ἔχει σχεδὸν τὸ ἴδιο πλάτος μὲ τὴ λεπίδα, εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρός, ἔχει συχνὰ περικεῖλωμα καὶ στερεώνεται μὲ πολλὰ καρφιά στὴ λαβή.

Οἱ λεπίδες ἔχουν κεντρικὴ νεύρωση γιὰ νὰ εἶναι πιὸ ἀνθεκτικὲς, καὶ συχνὰ φέρουν ἐγγράφακτῃ διακόσμηση ἢ ὁποία τοποθετεῖται ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ νεύρου: στὰ ξίφη τοῦ τύπου A προτιμῶνται τὰ εἰκονιστικὰ θέματα, ὅπως ὀκτώσχημες ἀσπίδες, γρύπες καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα συχνὰ ἐπιχρυσώνονται, ἐνῶ στὰ ξίφη τοῦ τύπου B ἡ διακόσμηση τῶν λεπίδων εἶναι ἀπλὴ γραμμικὴ. Τὰ ἐπίμηλα, οἱ μύκητες, ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ ποικίλα ὕλικά —ἐλεφαντόδοντο, ἀλάβαστρο, ξύλο ἢ κόκαλο— καὶ ἔφεραν

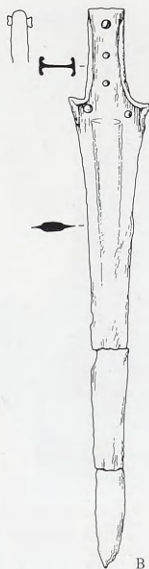

A

B

B

B

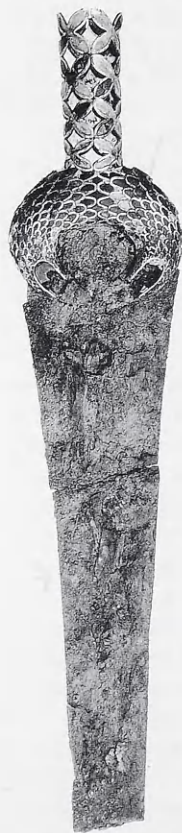

43

Ἐπένδυση λαβῆς ξίφους ἀπὸ τὸν τάφο Δ
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν.

1600-1550 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. ξίφους 1,025 μέ
τῇ λαβῇ, μῆκ. λεπίδας 0,925, μέγ. πλ. λαβῆς
0,079.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο,
8710.

44

Ἐπένδυση λαβῆς ξίφους ἀπὸ τὸν τάφο IV
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός, ὀρεῖα κρύσταλλος,
lapis lazuli. Συνολικὸ ὕψος ἐπένδυσης 0,117,
μέγ. πλ. 0,07.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 294.

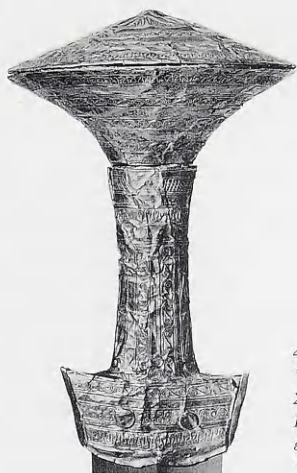

45

Ἐπένδυση λαβῆς ξίφους ἀπὸ τὸν τάφο V
τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν.

Γύρω στὸ 1550 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,077,
μέγ. πλ. 0,053.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 725.

46

Ἐπένδυση ἐπιμήλου καὶ λαβῆς ξίφους τύπου Β ἀπὸ τῆ
Σκόπελο (ἀρχαία Πεπάρηθο).

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. λαβῆς 0,24, διάμ.
ἐπιμήλου 0,14.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6444.

συχνὰ ἐπιχρῶσση. Ὅρισμένα ὀστέινα ἢ ἐλεφάντινα ἐπίμηλα ἔφεραν διακόσμηση ἀπὸ λεπτὰ, χρυσὰ σύρματα σφηνωμένα στὸ ὑπόθημα, τεχνικὴ ποὺ ὀνόμασε ὁ Τσούντας «χρυσοκέντηση». Τόσο τὰ ξίφη ὅσο καὶ τὰ ἐγχειρίδια εἶχαν ξύλινες ἢ δερμάτινες θῆκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζονται ὀρισμένα ὑπολείμματα. Οἱ θῆκες εἶχαν ἐπίσης ἐπιχρῶσεις. Καὶ οἱ δύο τύποι ἔχουν μακρινά, ἀρχαιότερα, ἀνατολικά πρότυπα, ἀλλὰ ἔχουν ὑποστεῖ ἐπεξεργασία καὶ ἐξελίχθηκαν στὸν αἰγαιακὸ χῶρο.

Ἡ ἐπένδυση τῆς λαβῆς ἑνὸς ξίφους ἀπὸ τὸν τάφο Δ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χρυσὰ ἐλάσματα μὲ ἔκτυπη σπειροειδῆ διακόσμηση ποὺ ἀγκαλιάζουν τοὺς ὅμους τῆς λεπίδας σχηματίζοντας δύο ἀντιμέτωπες κεφαλὲς λιονταριῶν [43]. Οἱ δύο ἐξωτερικὲς γωνίες τῆς λαβῆς σχηματίζουν ἐπίσης κεφαλὲς ζώων. Τὸ ἐπίμηλο τοῦ ξίφους ἦταν ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ λεπίδα κοσμεῖται μὲ ἐγγάρακτους γρύπες.

Ἡ λαβὴ ἑνὸς ἄλλου ξίφους ἀπὸ τὸν τάφο IV παρουσιάζει μιὰ ἐξαιρετικὰ περίτεχνη ἐργασία [44]. Εἶναι ξύλινη καὶ καλύπτεται μὲ ἔλασμα χρυσοῦ ποὺ ἔχει ἔνθετη διακόσμηση ἀπὸ lapis lazuli καὶ ὀρεῖα κρύσταλλο. Οἱ ἐνθέσεις σχηματίζουν ἄνθη στὸ ἐπάνω μέρος τῆς λαβῆς καὶ φολίδες στὸ κάτω. Ἡ λαβὴ ἀγκαλιάζει τὴ χάλκινη λεπίδα τοῦ ξίφους καὶ οἱ δύο ἄκρες τῆς καταλήγουν σὲ κεφαλὲς φιδιῶν, ἔνθετες ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο. Ὁ τύπος

τῆς ἔνθεσης θυμίζει τὴν περίκλειστη τεχνική (cloisonnée, σ. 80). Στὴ μινωική Κρήτη ἦταν γνωστὴ ἡ τεχνικὴ αὐτή, καὶ μάλιστα μιὰ πινακίδα ἀπὸ τὸ Μάρι τῆς Μεσοποταμίας ἀναφέρει ἓνα μαχαίρι καφτορίτικο — κρητικὸ — ποὺ ἡ περιγραφή του θυμίζει τὸ ξίφος τοῦ τάφου IV, στὸ ὁποῖο εἶναι ἐμφανὴς ἡ συγγένεια μὲ τὴ μινωικὴ τέχνη, ἂν καὶ διατηρεῖ τὴ μυκηναϊκὴ του ταυτότητα.

Στὴ Σκόπελο, ἓνας λακκοειδὴς τάφος τοῦ 1450 π.Χ. περιεῖχε κτερίσματα ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια τεχνοτροπία μὲ τὰ εὐρήματα τῶν βασιλικῶν περιβόλων τῶν Μυκηνῶν· τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου τῆς Σκοπέλου εἶναι ἓνα ξίφος τοῦ ὁποῖου ὁλόκληρη ἡ λαβὴ καὶ ὁ μύκητας εἶναι καλυμμένα μὲ ἔλασμα χρυσοῦ ποὺ ἔχει πλούσια σπειροειδὴ διακόσμηση [46].

Στὰ ἐγγχειρίδια ἡ κεντρικὴ ἐνίσχυση δὲν εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ κενὴ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στὴ μέση τῆς λεπίδας προσφέρεται γιὰ διακόσμηση, ἢ ὁποῖα στὰ πολυτελῆ ἐγγχειρίδια εἶναι ἔνθετη καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐλάσματα πολύτιμων μετάλλων. Συνήθως διακοσμοῦνται καὶ οἱ δύο ὀψεις τοῦ ὅπλου. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἔνθεσης πολύτιμων μετάλλων — σὲ συνδυασμὸ ἢ ὄχι μὲ νιέλλο — εἶναι μιὰ τεχνικὴ ἐξαιρετικὴ καὶ σπάνια ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴ διακόσμηση ἀντικειμένων γοήτρου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν διασωθεῖ μόνο λίγα παραδείγματα, κύπελλα καὶ ἐγγχειρίδια· δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν ἡ ἔνθετη διακόσμηση συνηθιζόταν μόνο σ' αὐτὲς τὶς δύο κατηγορίες ἀντικειμένων.

Τεχνικὴ τῆς ἔνθεσης μὲ μέταλλα. Ἡ ἔνθετη, ἢ «ἐμπίσση», διακόσμηση μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ μιὰ χρυσὴ ταινία ποὺ ἔχει ἐντεθεῖ στὸ κέντρο τῆς λεπίδας τῶν ἐγγχειριδίων ἢ νὰ εἰκονίζει μιὰ παράσταση. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ ἐκτέλεση παρουσιάζει ποικιλία καὶ οὐσιαστικὰ κανένα ἀντικείμενο δὲν εἶναι ὁμοιο μὲ ἄλλο. Ἡ πιὸ ἀπλὴ παραλλαγὴ συνίσταται στὴ δημιουργία ἐγκοπῶν γιὰ τὶς ἐνθέσεις κατευθεῖαν ἐπάνω στὴ λεπίδα, ἐνῶ ὀρισμένα πολυτελῆ ἐγγχειρίδια ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ μιὰ τεχνικὴ ἐξαιρετικὰ περίπλοκη. Ἐπάνω σ' ἓνα χάλκινο ἔλασμα ἀνοίγονται κοιλόητες στὸ σχῆμα περίπου τῶν διάφορων μορφῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖται ἡ ἔνθετη παράσταση. Οἱ μορφές, κατασκευασμένες ἀπὸ λεπτὰ ἐλάσματα πολύτιμων μετάλλων, στερεώνονται στὶς κοιλόητες καὶ σφυρηλατοῦνται. Μὲ μιὰ μικρὴ σμίλη τελειοποιοῦνται τὰ σημεῖα τῶν ἐνώσεων καὶ τονίζονται τὰ περιγράμματα· οἱ λεπτομέρειες δηλώνονται μὲ ἐγγράφω. Στὴ συνέχεια τὸ διακοσμημένο ἔλασμα ἐπιανελλώνεται (σ. 48), ἐμπιέζεται ἐπάνω στὴ λεπίδα τοῦ ἐγγχειριδίου, στὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἔχει προβλεφθεῖ, καὶ σφυρηλατεῖται. Ἡ τελικὴ φάση τῆς ἐργασίας εἶναι

τὸ στίλβωμα. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἐλασμάτων στιλβώνεται προσεκτικὰ ὥστε νὰ φύγουν τὰ σημάδια τῆς σφυρηλάτησης καὶ τὸ περιττὸ νιέλλο καὶ νὰ παραμείνει ὅσο ἔχει εἰσχωρήσει στὶς ἐγχαράξεις καθὼς καὶ αὐτὸ ποὺ δημιουργεῖ τὸ βάθος τῆς παράστασης. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ποικιλία στὶς παραστάσεις τῶν ἐγχειριδίων αὐτῶν, ὁ χρυσοκόμος μὲ μεγάλη τέχνη συνδυάζει διάφορα μέταλλα γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν: ἄργυρο, χρυσό, ἤλεκτρο καὶ χαλκό. Στὸ χρυσὸ καὶ τὸ ἤλεκτρο διαλέγει ἐπίσης διάφορες ἀποχρώσεις, πλὴν ἀνοιχτῆς ἢ πλὴν κοκκινωπῆς, ἀναλόγως, στὸν δὲ ἄργυρο μὲ τὴν ὀξειδωση ἐπιτυγχάνει τὶς ἐπιθυμητὲς φωτοσκιάσεις. Δημιουργεῖται μιὰ ἐντύπωση πολυχρωμίας γι' αὐτὸ καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ὀνομάστηκε «ζωγραφικὴ μὲ μέταλλα» (Metallmalerei).

Τὰ τρία ἐγχειρίδια μὲ τὶς ἑνθετες παραστάσεις ἀπὸ τοὺς τάφους IV καὶ V εἶναι μοναδικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐλληνικῆς τέχνης. Τὸ ἓνα ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο IV ἔχει στὴν κάθε ὀψη του μιὰ ἑνθετὴ παράσταση ποὺ εἰκονίζει τρία λιοντάρια ποὺ τρέχουν μὲ «ἰπτάμενο καλπασμό» [47]. Στὸ ἔλασμα ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν ἑνθεση ἔχουν ἀνοιχθεῖ κοιλότητες σὲ σχῆμα λιονταριοῦ, στὶς ὁποῖες ἔχουν τοποθετηθεῖ ἐλάσματα χαλκοῦ ποὺ ἔχουν τὸ ἴδιο σχῆμα καὶ ποὺ προεξέχουν ἐλαφρά. Ἐπάνω σ' αὐτὰ ἔχουν τοποθετηθεῖ ἄλλα ἐλάσματα, χρυσὰ, ἐργασμένα μὲ τὴν ἔκτυπη τεχνικὴ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση μιᾶς παράστασης ἀνάγλυφης. Ἐπινέλλωση δὲν ὑπάρχει ἐδῶ, ἀλλὰ τὰ χρυσὰ ἐλάσματα ἔχουν στερεωθεῖ μὲ μικροσκοπικὰ καρφιά ποὺ ἔχουν συγχρόνως πρακτικὸ καὶ διακοσμητικὸ ρόλο. Οἱ λεπτομέρειες εἶναι ἐγχάракτες. Τὸ σῶμα καὶ τὰ κεφάλια τῶν ζώων εἶναι κίτρινα, ἢ χαίτη κοκκινωπὴ. Γύρω ἀπὸ τὰ λιοντάρια τὸ βραχῶδες τοπίο ἀποδίδεται μὲ μέταλλα διαφόρων χρωμάτων.

Τὸ εἰκονιστικὸ θέμα τοῦ ἐγχειριδίου αὐτοῦ δὲν παραπέμπει καθόλου στὴ μινωικὴ Κρήτη. Τὸ θέμα τῶν ἄγριων ζώων σὲ καλπασμό, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται, ἀνήκουν στὴ γνήσια μυκηναϊκὴ τεχνοτροπία. Τὰ σῶματα ἔχουν σαφήνεια καὶ σωστὲς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες. Παρατηροῦμε ὅτι ἡ σύνθεση, ἂν καὶ εἰκονίζει κίνηση, ἔχει μιὰ στατικότητα τὴν ὁποίαν αὐξάνει, κατὰ κάποιο τρόπο, ἡ ἐπιβλητικότητα τῶν μορφῶν. Μιὰ μεγαλοπρέπεια ἀναδίδεται ἀπὸ τὴ γνήσια αὐτὴ μυκηναϊκὴ εἰκόνα.

Τὸ ἄλλο ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο IV εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ τρία [48]. Οἱ ἑνθετες λωρίδες εἶναι ἐλαφρῶς κυρτὲς καὶ κοσμοῦνται μὲ παραστάσεις. Στὴ μία ὀψη εἰκονίζονται λιοντάρια ποὺ ἐπιτίθενται σὲ μιὰ ἀντιλόπη, ἐνῶ στὴν ἄλλη εἰκονίζεται κυνήγι λιονταριοῦ. Πέντε ἄνδρες μὲ περισκελίδες εἶναι ὀπλισμένοι μὲ τόξα, δόρατα καὶ μεγάλες ἀσπίδες, ὀκτώσχημες καὶ πυργόσχημες· δὲν φοροῦν κράνη· ἓνα πληγωμένο λιοντάρι ἔχει ρίξει κάτω

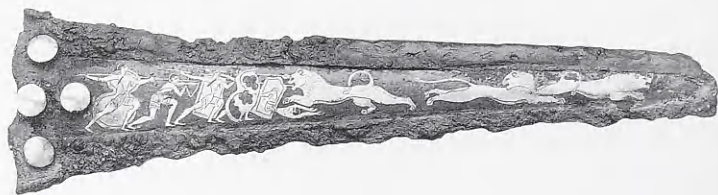

47

Ἐγχειρίδιο με ἔνθετη διακόσμηση ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός, χαλκός. Μῆκ. 0,21, πλ. 0,045.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 395.

48

Ἐγχειρίδιο με ἔνθετη διακόσμηση ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός, ἄργυρος, χαλκός, νιέλλο. Μῆκ. 0,237, πλ. 0,063.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 394.

τὸν ἕνα ἄνδρα, ἐνῶ δύο ἄλλα τρέπονται σὲ φυγή. Οἱ μορφὲς ἀποδίδονται με ἐλάσματα χρυσοῦ, οἱ ἀσπίδες, τὰ ἐνδύματα, ἀλλὰ καὶ τὰ δόντια, με ἐλάσματα ἀργύρου, τὰ δόρατα με χάλκινο σύρμα. Οἱ λεπτομέρειες δηλώνονται με ἐγχαράξεις ποὺ περιέχουν νιέλλο, δεῖγμα ὅτι τὸ ἐγχειρίδιο εἶχε ἐπινιελλωθεῖ. Ἡ σκηνὴ ἔχει ἔνταση. Συλλαμβάνουμε ἕνα στιγμιότυπο ὅπου ἡ δράση κορυφώνεται καθὼς τὰ πόδια λυγρίζουν, τὰ ὅπλα σηκώνονται καὶ τὸ μεγάλο ἄγριο λιοντάρι ἐπιτίθεται. Ἡ νίκη ἀκόμη δὲν κλίνει πρὸς τὸ μέρος καμῖς ἀπὸ τὶς ἀντιμαχόμενες πλευρές. Ὁ τεχνίτης ἔχει χειρισθεῖ με ἐπιδεξιότητα τὸ θέμα τῶν ἀσπίδων, ποὺ εἰκονίζονται ἄλλες ἀπὸ τὴν ἐμπρὸς καὶ ἄλλες ἀπὸ τὴν πίσω ὄψη. Εὐρηματικὴ εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ στάση τοῦ τοξότη ποὺ δὲν ἔχει ἀσπίδα καὶ γι' αὐτὸ εἰκονίζεται γονατιστός, ἔτσι ὥστε νὰ καλύπτεται ἀπὸ τοὺς συντρόφους του. Ἡ ὀπτικὴ ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖ ἡ παράσταση εἶναι δυνατὴ καὶ δημιουργεῖται ὄχι μόνο ἀπὸ τὶς ἀνταύγειες τῶν διαφόρων μετάλλων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν στάσεων, τῶν κινήσεων καὶ τοῦ ὅπλισμοῦ τῶν ἀνδρῶν. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτά, τὴν ἐντύπωση τονίζουν καὶ οἱ τεχνοτροπικὲς ἀντιθέσεις: τὰ σώματα εἶναι λεπτὰ καὶ ἔχουν

τῇ μινωικῇ σιλουέττα, ἐνῶ τὸ θέμα εἶναι καθαρὰ μυκηναϊκό: κυνήγι μὲ ἄγρια ζῶα καὶ ἑνοπλους ἄνδρες. Τὸ ἐγχειρίδιο εἶναι ἓνα θαυμάσιο κρᾶμα τῆς μινωικῆς καὶ τῆς μυκηναϊκῆς τεχνοτροπίας.

Τὸ ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο V εἶναι τὸ μικρότερο, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον γιατί παρουσιάζει τὴν πιὸ περίπλοκη τεχνικὴ [49]. Εἰκονίζεται μιὰ σκηνὴ ποῦ ἐκτυλίσσεται στὶς ὄχθες ἑνὸς ποταμοῦ, ἴσως τοῦ Νείλου, βασισμένη σὲ ἀνάλογες αἰγυπτιακές. Δύο αἰλουροειδῆ ποῦ μοιάζουν μὲ λεοπαρδάλεις κυνηγοῦν στὴν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ. Λαμπερὰ ψάρια κολυμποῦν στὸ νερό, ἐνῶ στυλιζαρισμένοι πάπυροι προσδιορίζουν τὸ βάθος. Στὸ ἐγχειρίδιο ἔχει ἐντεθεῖ χάλκινο ἔλασμα στὴν κάθε πλευρά, ποῦ ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴ διακόσμηση. Τὸ ποτάμι ἀποδίδεται μὲ ἓνα δεῦτερο ἔλασμα χαλκοῦ ποῦ ἔχει σφυρηλατηθεῖ πάνω στὸ πρῶτο καὶ ἐξέχει ἐλαφρά. Τὰ ψάρια εἶναι ἀπὸ ἄργυρο ἔλασμα πάνω σὲ χάλκινο ὑπόστρωμα καὶ ἔχουν στερεωθεῖ μὲ σφυρηλάτηση στὴ λωρίδα τοῦ ποταμοῦ. Τὰ αἰλουροειδῆ, τὰ πουλιὰ καὶ τὰ φυτὰ ἀποδίδονται μὲ ἐλάσματα ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἤλεκτρο ποῦ ἔχουν σφηνωθεῖ πάνω σὲ ἄλλα ἐλάσματα χάλκινα καὶ στὴ συνέχεια σφυρηλατήθηκαν στὴ χάλκινη βάση. Τὰ φτερά τῶν πουλιῶν καὶ τὰ φύλλα τῶν παπύρων εἶναι ἄργυρά. Οἱ σταγόνες αἵματος στὸ στήθος τῶν πουλιῶν εἶναι ἀπὸ σκούρο κοκκινωπὸ ἤλεκτρο. Οἱ λεπτομέρειες δηλώνονται μὲ ἐγχάραξη. Ὁλόκληρη ἡ σκηνὴ ἔχει ἐπινιελλωθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ποτάμι, ποῦ ἔχει ἐξαιρεθεῖ γιὰ νὰ διατηρήσει τὴ φυσικὴ λάμψη τοῦ χαλκοῦ μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδεται ἡ γυάλαδα τοῦ νεροῦ.

Τὸ θέμα τῶν αἰλουροειδῶν ποῦ κυνηγοῦν στὶς ὄχθες ἑνὸς ποταμοῦ εἶναι ἀγαπητὸ στὴν εἰκονογραφία τοῦ Αἰγαιῶν· εἰκονίζεται ἐπίσης σὲ μιὰ μικρογραφικὴ τοιχογραφία ποῦ κοσμεῖ τὴ Δυτικὴ Οἰκίαν στὴ Θήρα [50]. Ἐχει γίνεи ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ κοινὸ πρότυπο τῶν παραστάσεων αὐτῶν ἦταν μιὰ τοιχογραφία. Οἱ παραστάσεις τοῦ μυκηναϊκοῦ ἐγχειριδίου καὶ τῆς τοιχογραφίας τῆς Θήρας παρουσιάζουν μεγάλες ἀναλογίες καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴ στενὴ σχέση τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας μὲ τὴ Θήραν τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Ἕνα κομψὸ ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο V δὲν κοσμεῖται μὲ παράσταση [51]. Ἡ λεπίδα τοῦ φέρει ἔνθετη χρυσὴ ταινία μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ σπεῖρες καὶ ρόδακες. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς χρυσοῦς ταινίας ἔχει ἐπινιελλωθεῖ καὶ στυλβωθεῖ. Τὰ θέματα αὐτὰ ἀκολουθοῦν ἁρμονικὰ τὸ σχῆμα τῆς λεπίδας, καὶ τὸ μέγεθός τους μειώνεται κλιμακωτὰ πρὸς τὴ μυτερὴ ἄκρη.

Ἐγχειρίδια μὲ ἔνθετες παραστάσεις ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλους μυκηναϊκοὺς τάφους ἐκτὸς τῶν λακκοειδῶν: στὸ Βαφειό, στὶς Φαρὲς τῆς Ἀχαΐας, στὴν Πρόσυμνα. Δύο παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ θολωτὸ τάφο

49

Έγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν (λεπτομέρεια).

1550-1500 π.Χ. Χρυσός, ἄργυρος, ἤλεκτρο, χαλκός, νιέλλο. Μῆκ. 0,163, πλ. 0,047.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 765.

50

Μικρογραφικὴ ζωφόρος ἀπὸ τὴ Θήρα με παράσταση ποταμοῦ. Δυτικὴ οἰκία, δωμάτιο 5, ἀνατολικὸς τοῖχος.

Ὁ ἐξωτικὸς χαρακτήρας τοῦ τοπίου τονίζεται ἀπὸ τὴν ὑποτροπικὴ χλωρίδα καὶ πανίδα.

ΥΜ ΙΑ (γύρω στὸ 1550 π.Χ.) Ἀσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,21, σωζόμενο μῆκ. 1,75.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

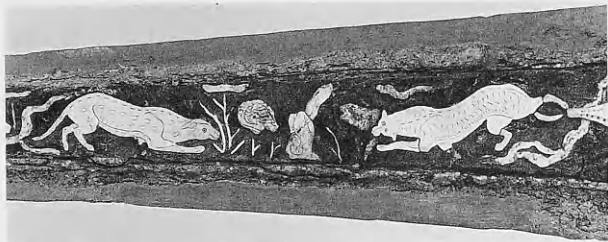
51

Έγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός, χαλκός, νιέλλο. Μῆκ. 0,24, πλ. 0,045.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 744.

στὸ Μυρσινοχώρι (Ρούτση) τῆς Μεσσηνίας. Στὸ ἓνα εἰκονίζονται αἰλουροειδῆ [52], ἐνῶ τὸ ἄλλο κοσμεῖται με ναντίλους ποῦ θυμίζουν τὸν μινωικὸ θαλάσσιο ρυθμὸ [53]. Παρατηροῦμε ὅτι ἐνῶ ἔχουν κατασκευασθεῖ με τὴν ἴδια τεχνική, ἡ ἐκτέλεση εἶναι ἀπλούστερη: τὰ ἐνθετα ἐλάσματα εἶναι λεπτά καὶ χωρὶς ὑπόβαθρο, ἐνῶ οἱ παραστάσεις εἰκονίζουν ἀπλὰ θέματα χω-

52

Ἐγχειρίδιο με ἐνθετη διακόσμηση ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο 2 στὸ Μυρσινοχώρι / Ρούτση (λεπτομέρεια).

Διατηρεῖται ἀκέραια ἢ λαβὴ καὶ ἡ χρυσή της ἐπένδυση.

1500-1450 π.Χ. Χρυσός, ἄργυρος, χαλκός, νιέλλο. Μῆκ. 0,32 (μετὰ τὴ λαβή), πλ. 0,06.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8340.

53

Ἐγχειρίδιο με ἐνθετη διακόσμηση ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο 2 στὸ Μυρσινοχώρι / Ρούτση.

1500-1450 π.Χ. Χρυσός, ἄργυρος, χαλκός, νιέλλο. Μῆκ. 0,25.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8339.

54

Ἐγχειρίδιο με ἐνθετη διακόσμηση ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα (τάφος XIV).

ΥΕ II (1500-1400 π.Χ.) Χρυσός, ἄργυρος, χαλκός, εἶδος σμάλτου. Μῆκ. 0,185, πλ. 0,05.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8446.

ρὶς δραματικὸ ἢ ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα. Σὲ ἓνα ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα εἰκονίζεται ἓνα δελφίνι σὰν μοναδικὸ διακοσμητικὸ θέμα [56]. Ἡ λιτότητα τῆς παράστασης αὐτῆς, ποὺ εἶναι ἀπλή καὶ τολμηρὴ συγχρόνως, δημιουργεῖ εὐχάριστη ἐντύπωση. Ἡ τάση γιὰ ἀπλούστευση ποὺ χαρακτηρίζει τὴ μυκηναϊκὴ τέχνη, φθάνει ἐδῶ σὲ ἀκραῖο σημεῖο πρὶν ἀρχίσει νὰ

τυποποιείται. Ἡ παράσταση μὲ τὸ εἰκονιστικὸ θέμα τοῦ μεμονωμένου δελφινιοῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐπικὴ ποίηση, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ μορφή ἐνὸς δελφινιοῦ κοσμοῦσε ὡς *ἐπίσημον* τὴν ἀσπίδα τοῦ Ὀδυσσεύ (Λυκόφρων, *Ἀλεξάνδρα* 658). Οἱ ἐγκοπὲς γιὰ τὶς ἐνθέσεις ἔχουν γίνεи κατευθεῖαν ἐπάνω στὴ λεπίδα. Ἡ παράσταση τοῦ δελφινιοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐλάσματα χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ χαλκοῦ, ποὺ ἔχουν σταθεροποιηθεῖ μὲ σμάλτο.

Δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἐὰν τὰ πολυτελὴ ἐγχειρίδια μὲ τὶς ἐνθετες διακοσμῆσεις ἀνῆκαν σὲ ἄνδρες ἢ γυναῖκες. Σύμφωνα μὲ μιὰ θεωρία, οἱ κάτοχοί τους ἦταν γυναῖκες· οἱ περισσότεροι ὁμῶς μελετητὲς δέχονται ὅτι τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ συνοδεύουν μόνο ἀνδρικές ταφές σὰν σύμβολα ἡγεμονικῆς θέσης, *insignia dignitatis*.

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐνθεσης πολύτιμων μετάλλων σὲ συνδυασμὸ μὲ νιέλλο εἶναι σπάνια στὴ Μεσόγειο. Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἤλθε, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τὴ Συρία, ὅπου ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ γύρω στὸ 2000 π.Χ. ἂν ὄχι λίγο νωρίτερα. Ὅρισμένα ἐγχειρίδια ἀπὸ τὴ Βύβλο ποὺ χρονολογοῦνται περίπου στὸ 1900 π.Χ. παρουσιάζουν τὴν ἴδια τεχνικὴ μὲ τὰ μυκηναϊκά, ἀλλὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ διαφορετικὴ θεματογραφία. Οἱ Μινωῖτες ποὺ εἶχαν στενὲς ἐπαφές μὲ τὴ Συρία καὶ εἶχαν μάλιστα ἐγκαταστήσει παροικία στὴ Βύβλο, ὅπως ὁποῖοτε θὰ ἐγνώρισαν τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐνθεσης μὲ νιέλλο. Ἐξάλλου ἓνα ἐπινιελλωμένο ἐγχειρίδιο μυκηναϊκῆς τεχνοτροπίας, μὲ ἐνθετὴ παράσταση μονοστόμων πελέκεων, προέρχεται ἀπὸ τὴ Θήρα καὶ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ νησί ἦταν ἄμεσα ἐκτεθειμένο στὴ μινωικὴ ἐπιρροή· κανένα ὁμῶς παράδειγμα τῆς τεχνικῆς αὐτῆς δὲν βρέθηκε στὴν Κρήτη· εἶναι πάντως ἀξιοσημεῖωτο ὅτι σὲ ἀρκετὰ μυκηναϊκά ἐγχειρίδια διακρίνεται μινωικὴ τεχνοτροπία καὶ ἴσως ὁ τεχνίτης νὰ ἦταν πράγματι Κρητικός. Δὲν ἀποκλείεται κάποιος νὰ ἔμαθε τὴν τεχνικὴ αὐτὴ καὶ νὰ ἐργάσθηκε γιὰ λογαριασμὸ τῶν Μυκηναίων. Τὰ μυκηναϊκά ἐγχειρίδια μὲ τὶς ἐνθετες διακοσμῆσεις γοητεύουν ἀκριβῶς μὲ τὸν πρῶτο, πρωτότυπο, μεικτὸ χαρακτήρα τους, γιὰτὶ συνδυάζουν μιὰ ἀνατολικὴ τεχνικὴ μὲ τὴ μινωικὴ τεχνοτροπία καὶ μὲ τὴ μυκηναϊκὴ ἀφηγηματικὴ θεματογραφία.

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐνθεσης ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν Ἑλλάδα περίπου ὡς τὴν καταστροφὴ τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, καὶ συνέχεια, μέσα ἀπὸ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, ἡ φήμῃ της πέρασε στὸ ἔπος. Πρὶν ὁμῶς γίνουν γνωστὰ τὰ ἐγχειρίδια τῶν λακκοειδῶν τάφων, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνουν κατανοητοὶ οἱ στίχοι τῆς *Ἰλιάδας* ποὺ ἀναφέρονται στὸν θώρακα τοῦ Ἀγαμέμνονα (Λ 19-28) καὶ στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλεῦ (Σ 478-608)· οἱ

παραστάσεις που περιγράφονται θα ήταν ένθετες από χρυσό και άργυρο. Σε παλαιούς τάφους θα είχαν βρεί οι Έλληνες των μεταγενέστερων εποχών παρόμοια αντικείμενα τα όποια θα ένέπνευσαν όχι μόνο τόν Όμηρο αλλά και τόν Εὐριπίδη στην περιγραφή των φημισμένων όπλων του Ἀχιλλέα: *Ἐν δὲ δόρει φοινίῳ τετραβάμονες ἵπποι ἔπαλλον, κελαινὰ δ' ἀμφὶ νῶθ' ἔειτο κόνις* (Ἠλέκτρα 476-477). Κι αὐτοὶ οἱ στίχοι που δημιουργοῦσαν μιὰ μαγεία γύρω ἀπὸ τὰ μυθικὰ πράγματα που ἀφοροῦσαν τὶς ἡρωικὲς μορφές, πῆραν τὸ πραγματικό τους νόημα μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῶν βασιλικῶν τάφων στὶς Μυκῆνες.

Κοσμηματοτεχνία

Λίγο μετὰ τὸ 2000 π.Χ. ὕψηλές τεχνικὲς στὴν τέχνη τῆς χρυσοχοΐας φθάνουν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα μέσω Συρίας καὶ συντελοῦν στὴν ἀλματώδη ἐξέλιξη τῆς μινωικῆς τορευτικῆς. Ὅταν ἡ μινωικὴ ἐπιρροὴ ἐξαπλώθηκε στὴν Ἀργολίδα, ἡ τέχνη αὐτὴ ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται ραγδαῖα καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Στὴν τεχνοτροπία τῶν κοσμημάτων τῶν λακκοειδῶν τάφων ἐμφανίζεται μεγάλη ποικιλία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολὺ διαδεδομένη σφυρηλάτηση, που ὀνομάζεται ἐπίσης ἔκτυπη ἢ ἔκκρουστη τεχνικὴ (*peroussé*, σ. 43), στὴ μυκηναϊκὴ χρυσοχοΐα συνηθίζεται ἐπίσης ἡ συρματερὴ τεχνικὴ (*filigrane*), ἡ κοκκίδωση (*granulation*) καὶ ἡ ένθεση μὲ πολὺτιμους ἢ ἡμιπολύτιμους λίθους (*inlay*).

Ἡ συρματερὴ τεχνικὴ εἶναι χρυσοκόλληση χρυσοῦ σύρματος σὲ χρυσὴ βάση. Ἡ κοκκίδωση, ἀκόμη πιὸ λεπτὴ ἐργασία, εἶναι χρυσοκόλληση μικροσκοπικῶν χρυσῶν κουκκίδων σὲ χρυσὴ βάση. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον κολλοῦσαν τὶς κουκκίδες ξεχάστηκε γύρω στὸ 1000 μ.Χ. καὶ μόνο πρόσφατα ἀνακαλύφθηκε ξανά. Ἔτσι, εἶναι σήμερα γνωστὸ ὅτι οἱ κουκκίδες συνεκολλοῦντο στὴ χρυσὴ βάση μὲ μείγμα ἀλάτων χαλκοῦ καὶ κόλλας. Μὲ τὴ θέρμανση ἐδημιουργεῖτο μιὰ χημικὴ ένωση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μένει στὴ βάση μόνο μιὰ λεπτότατὴ στρώση χαλκοῦ που συγκρατοῦσε τὶς κουκκίδες. Ἡ κοκκιδωτὴ διακόσμηση ἐπιτρέπει νὰ έννοήσουμε τὴν περίφημὴ φράση τοῦ Ὀμήρου: *ἔρματα τρίγλυνα μορόεντα*, σκουλαρίκια μὲ τρεῖς χάντρες που ἔχουν τὴ μορφή τοῦ μούρου, δηλαδὴ κοκκιδωτά. Ἡ τεχνικὴ τῆς ένθεσης, ἡ ὁποία οὐσιαστικὰ εἶναι μιὰ περίκλειστη τεχνικὴ, συνίσταται στὴν ένθεση πολὺτιμων ἢ ἡμιπολύτιμων λίθων σὲ χρυσὲς κυψέλες. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ κατάγεται ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία καὶ ἐμφανίζεται γύρω στὸ 3000 π.Χ.

σὲ κοσμήματα τῶν τάφων τῆς Υτ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ συναντοῦμε τὴν τεχνικὴ αὐτὴ καὶ στὴν Αἴγυπτο. Κοσμήματα μὲ ἐνθετὴ διακόσμηση ἐμφανίζονται στὸ Αἶγαῖο ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ γίνονται πολὺ ἀγαπητὰ ἀπὸ τὸ 1450 π.Χ. Στὴν τεχνικὴ τῆς ἐνθεσης περιλαμβάνεται καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ περικλείστου σμάλτου (email cloisonné) ποὺ ἐμφανίζεται μετὰ τὸ 1450 π.Χ., καὶ στὴν ὁποία δὲν χρησιμοποιοῦνται λίθοι, ἀλλὰ χρωματιστὴ ὑαλώδης μάζα ποὺ «χύνεται» μέσα στὶς κυψέλες. Τέλος, τὸν 15ο π.Χ. αἰ. ἐμφανίζεται στὸ Αἶγαῖο καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ ἐμπέστου σμάλτου, ἡ ὁποία καθὼς φαίνεται εἶναι αἰγαιακὴ δημιουργία. Σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ τὸ σμάλτο ἐμπιέζεται σὲ σφυρηλατημένες κοιλότητες.

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐνθεσης χάνεται στοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες καὶ ἐμφανίζεται πάλι γύρω στὸ 700 π.Χ. ὅταν τὴν διέδωσαν ξανὰ οἱ Φοίνικες. Τὴν τεχνικὴ τοῦ περικλείστου σμάλτου τὴν συναντοῦμε στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο, καθὼς καὶ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα. Μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων ξεχάσθηκε, καὶ πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα τὴν ἐπανεφέραν σὲ χρῆση οἱ βυζαντινοὶ χρυσοχόοι.

Πολλὰ κοσμήματα ἔχουν βρεθεῖ στοὺς λακκοειδεῖς τάφους· εἶναι πλούσια σὲ χρυσό, ἀλλὰ ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη δὲν εἶναι ὅλα ἀξιπρόσεκτα δημιουργήματα, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα ποὺ εἶναι μάλλον ἔργα Μινωιτῶν. Ἡ διαφορὰ τῆς ποιότητος τῶν κοσμημάτων σὲ σύγκριση μὲ τὰ ὅπλα εἶναι μεγάλῃ καὶ αὐτὸ ὀφείλεται ἴσως στὸ ὅτι τὰ περισσότερα κοσμήματα εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀποκλειστικὰ γιὰ νεκρικὴ χρῆση, ἐνῶ τὰ ὅπλα ἦταν πολὺτιμα ἀντικείμενα ποὺ βρίσκονταν στὴν κατοχὴ τοῦ νεκροῦ ὅταν ζοῦσε· μάλιστα τὰ ἐξαιρετικὰ πολὺτιμα ἐγχειρίδια προσδιόριζαν ἴσως καὶ τὴν ἡγεμονικὴ του θέση.

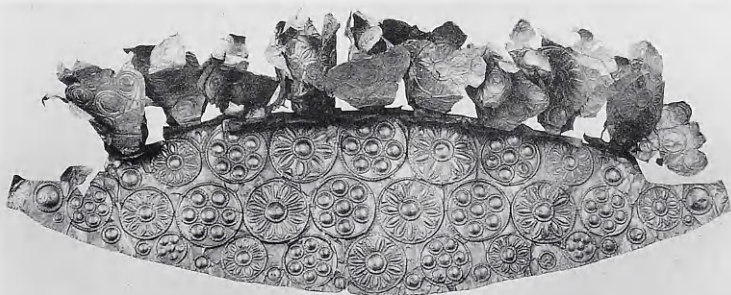
Τὰ διαδήματα ἀνήκουν σὲ γυναῖκες, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ποὺ συνοδεύει ἀνδρική ταφή. Εἶναι ἀπλὰ ἐλάσματα ποὺ ἔχουν ἔκτυπη διακόσμηση, συνήθως σπειροειδῆ ἀπλὴ ἢ συνδυασμένη μὲ διάφορα ἄλλα σχέδια. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν Προανακτορικὴ περίοδο στὴν Κρήτη. Πολλὰ ἀπλὰ διαδήματα συνδυάζονται μὲ χρυσὰ τριγωνικὰ ἐλάσματα καὶ σχηματίζουν ἔτσι ἓνα μεγάλο ἄκτινωτὸ διάδημα [55], ἐνῶ ἄλλα ἔχουν χρυσὰ λουλούδια καρφωμένα στὸ ἐπάνω μέρος τους [56]. Τὰ διαδήματα τῶν λακκοειδῶν εἶναι δημιουργήματα καθαρὰ τοπικά, κατασκευασμένα βιαστικὰ γιὰ νεκρικὴ χρῆση· παρόμοια προέρχονται καὶ ἀπὸ ἄλλους μυκηναϊκοὺς τάφους, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Πύλο. Στὴν Κρήτη δὲν ἔχουν βρεθεῖ διαδήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν ὁποίων τὰ μακρινὰ πρότυπα πρέπει ἴσως νὰ τὰ ἀναζητήσουμε στὴν Ἀσσυρία γύρω στὸ 2000 π.Χ.

55

Διάδημα από τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Διάδημα: Ὑψ. 0,175, μῆκ. 0,65. Τριγωνικά ἐλάσματα: Μῆκ. 0,36, πλ. 0,10. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3,5.

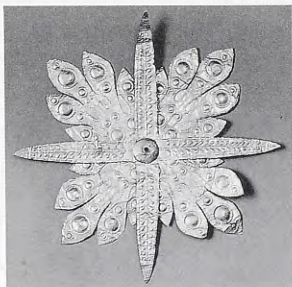

56

Διάδημα από τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. 0,625, ὕψ. 0,27.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1.

57

Κεφαλή περόνης με έκτυπη διακόσμηση από τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

Ἔχει τὸ σχῆμα πολύφυλλου ρόδακα καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα ἐλάσματα. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Μέγ. μῆκ. ἐλασμάτων 0,192.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 19.

58

Περόνη ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χαλκός, ὀρεῖα κρύσταλλος. Μῆκ. βελόνης 0,231, ὕψ. κεφαλῆς 0,045, διάμ. κεφαλῆς 0,06.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 103.

59

Κεφαλή περόνης ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

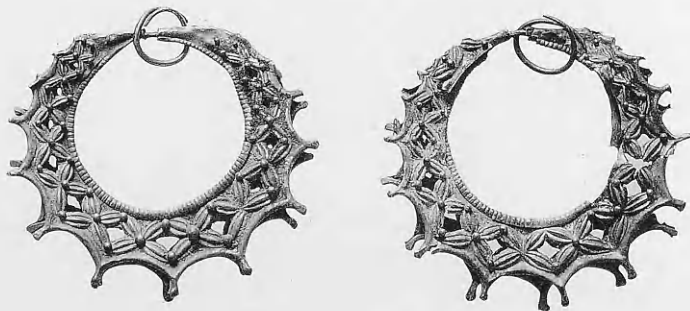
1550-1500 π.Χ. Χρυσός, ἄργυρος. Μῆκ. βελόνης 0,215, ὕψ. κεφαλῆς 0,067.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 75.

Περόνες χάλκινες με χρυσή κεφαλή σε σχήμα λουλουδιού [57] έφο-
ροῦντο στὸ κεφάλι σε συνδυασμὸ με τὰ διαδήματα. Ἄλλες περόνες εἶχαν
κεφαλή ἀπὸ έλεφαντόδοντο, ὀρεία κρύσταλλο, ἢ ξύλο με χρυσή επικάλυψη
[58]. Ὑπῆρχαν καὶ ἀπλές χάλκινες περόνες (σ. 276).

Μία ἀργυρή περόνη ἔχει χρυσὸ ἐπίθημα κεφαλῆς ποὺ ἀπεικονίζει μιὰ
γυναικεία μορφή, ἡ ὁποία φορᾷ τὸ μινωικὸ ἔνδυμα ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ
τὸ ἀκάλυπτο στήθος καὶ τὴ φαρδιά φούστα. Φορᾷ ἐπίσης βραχιόλια καὶ
περιβραχιόνια. Ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς φυτρώνει ἓνα μεγάλο παπυρόμορφο
λουλούδι ποὺ καταλήγει σὲ κλαδιὰ ποὺ λυγίζουν βαριά. Στὰ χέρια τῆς
κρατᾷ μιὰ διπλὴ γιρλάντα [59]. Ἡ ἱερατικὴ στάση τῆς καὶ τὰ σύμβολα καὶ
διακριτικὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν συνοδεύουν —πάπυρος, γιρλάντα— δηλώνουν
ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι θεϊκὴ· προφανῶς εἰκονίζεται ἡ Θεὰ τῆς Εὐφορίας,
θεὰ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου· τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο προσδιορίζεται
ἀπὸ τὴ γιρλάντα, ποὺ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, καὶ μάλιστα στὴ μινωικὴ
Κρήτη, ἐμφανίζεται σὰν νεκρικὸ σύμβολο. Ἡ μεγάλῃ αὐτὴ περόνη εἶχε
ἴσως, λόγῳ μεγέθους, μόνο διακοσμητικὴ χρῆση. Ἡ τεχνοτροπία τῆς δη-
λώνει αἰγυπτιακὴ ἐπιρροή, ἡ ὁποία διαπιστώνεται κυρίως στὴν ἱερατικὴ
στάση τῆς μορφῆς, ἐνῶ συγχρόνως, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἔχει καὶ ἀρκετὰ
μινωικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ ἐκτέλεση ὅμως δὲν εἶναι πολὺ ἐκλεπτυσμένη,
γι' αὐτὸ καὶ ἡ περόνη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἐγχώριο τεχνίτη ποὺ
ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴ μινωικὴ τέχνη, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει φτάσει τὴ δεξι-
οτεχνία καὶ τὴ λεπτότητα τῆς ἐκτέλεσης τῶν μινωικῶν ἔργων.

61

Τοιχογραφία με παράσταση κροκοσυλλέκτριας από τη Θήρα (λεπτομέρεια). Ξεστή 3, δωμάτιο 3α (πρώτος όροφος), ανατολικός τοίχος.

ΥΜ ΙΑ (γύρω στο 1550 π.Χ.) Ἀσβεστοκονίαμα. Διαστ. τοιχογραφίας: Ὑψ. 2,44, μῆκ. 2,66. Θήρα, Προϊστορικό Μουσείο.

Τὰ σκουλαρίκια (ἐνώτια) εἶναι κόσμημα πού ἔχει ἀνατολική καταγωγή, καί τὰ γνώρισαν οἱ Μυκηναῖοι ἀπό τοὺς Μινωίτες· δὲν συνηθίζονταν ὅμως πολὺ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ γρήγορα, ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο π.Χ. αἰ., περιορίστηκε ἡ χρῆση τους. Τὰ ὠραιότερα μυκηναϊκὰ σκουλαρίκια προέρχονται ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν. Τὰ περισσότερα ἔχουν τὸ σχῆμα δακτυλίου καὶ εἶναι ἀνατολικοῦ τύπου.

Ἐνα περίτεχνο ζευγάρι σκουλαρίκια, ὠραῖο παράδειγμα περίμητης τεχνικῆς [60], ἴσως ἔργο κρητικοῦ καλλιτέχνη, βρέθηκε στὸν τάφο ΙΙΙ: Ἀποτελοῦνται ἀπὸ χρυσὸ δακτύλιο πού φέρει ἔκτυπη διακόσμηση ἀπὸ τετράφυλλα ἄνθη, τὰ ὁποῖα μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ ἄνθη τῆς ἐνθετης διακόσμησης πού κοσμεῖ τὴ λαβὴ τοῦ ξίφους ἀπὸ τὸν τάφο ΙV [44]. Στὸ κέντρο τοῦ ἄνθους, στὸ σημεῖο ὅπου τὰ πέταλα συναντῶνται, ἔχουν τοποθετηθεῖ μικρὲς κοκκίδες χρυσοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς κοκκίδωσης· αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ μόνο παράδειγμα κοκκίδωσης ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τάφους. Ἡ ἐξωτερικὴ ἄκρη τοῦ δακτυλίου καταλήγει σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἁρμονικὰ τόξα πού θυμίζουν τὴ μινωικοῦ τύπου διακόσμηση μεταλλικῶν καὶ πῆλινων ἀγγείων [26, 27]. Ὁ τύπος τῶν σκουλαρικῶν αὐτῶν εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας [61].

Στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, τόσο στὴν Κρήτη ὅσο καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα, ἄνδρες καὶ γυναῖκες φοροῦσαν βραχιόλια καὶ περιβραχιόνια· στὴν Κρήτη συνηθίζονταν ἐπίσης καὶ περισφύρια, ἡ χρῆση τους ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐπικράτησε στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, γιατί σπανίως εἰκονίζον-

ται. Τὰ βραχιόλια, τὰ περιβραχιόνια καὶ τὰ περισφύρια ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ πρόσωπο ποὺ τὰ φορᾷ ἔχει ὑψηλὴ θέση στὴν κοινωνικὴ ἢ θρησκευτικὴ ἱεραρχία.

Ἐνα περίτεχνο περιβραχιόνιο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο IV, συνοδεύει ἀνδρική ταφή καὶ εἶναι μινωικῆς τεχνοτροπίας. Ἡ στεφάνη ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ χρυσὴ βάση με ἐπικάλυψη ἀργύρου, ποὺ ἐπικαλύπτεται πάλι με χρυσό. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις. Ἀναφέρουμε γιὰ παράδειγμα ὅτι ὁ «ρυτοφόρος» στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ φορᾷ ζώνη ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο διαφορετικὰ μέταλλα· ἐπίσης μιὰ ζώνη παρόμοιας τεχνοτροπίας, με ὀρειχάλκινη βάση καὶ ἐπικάλυψη ἀργύρου, βρέθηκε στὸ Μπογάζκιοϊ, τὴν πρωτεύουσα τῶν Χετταίων.

Περιδέραια φοροῦσαν στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ τόσο οἱ ἄνδρες ὅσο καὶ οἱ γυναῖκες, γι' αὐτὸ καὶ συνοδεύουν τὶς ταφές καὶ τῶν δύο φύλων. Τὰ περιδέραια ἀποτελοῦνται ἀπὸ χρυσὲς ψήφους σὲ ποικιλία σχημάτων, ἀπὸ πολύτιμους καὶ ἡμιπολύτιμους λίθους, καθὼς καὶ ἀπὸ κεχριμπάρι τῆς Βαλτικῆς. Ἀφθονες ψῆφοι ἀπὸ κεχριμπάρι βρέθηκαν στοὺς λακκοειδεῖς τάφους (χίλιες διακόσιες μόνο στὸν τάφο IV). Ὅρισμένα περιδέραια ἐφοροῦντο σὲ σχῆμα ἡμισελήνου ἐπάνω στὸ στήθος, ὅπως στὴν Αἴγυπτο καὶ σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Βόρειας Εὐρώπης [62].

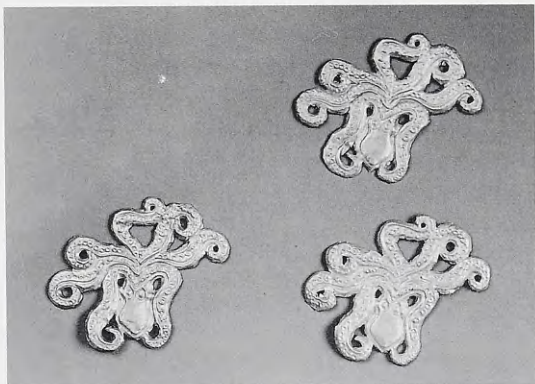
Πολλά χρυσά ἐλάσματα, πού ἦταν ραμμένα στὰ ἐνδύματα, βρέθηκαν στοὺς λακκοειδεῖς καὶ συνόδεuan γυναικεῖες ἀλλὰ καὶ ἀνδρικές ταφές. Συχνὰ φαίνονται οἱ ὁπές πού χρησίμευαν γιὰ νὰ περνᾷ ἡ κλωστή. Τὰ ἐλάσματα φέρουν ἔκτυπη διακόσμηση μὲ διάφορα γεωμετρικὰ σχέδια σὲ μεγάλη ποικιλία· τὰ σχήματα τῶν ἐλασμάτων ἐπίσης παρουσιάζουν ποικιλία, τὰ περισσότερα ὅμως εἶναι δισκάρια, καὶ τὸ κανονικὸ τους σχῆμα ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Μυκηναῖοι γνώριζαν τὴ χρῆση τοῦ διαβήτη [63]. Πολλὰ ἐλάσματα ἔχουν σχήματα πραγματικῶν ἢ μυθικῶν ζώων, καθὼς καὶ φυτῶν, καὶ εἰκονίζουν σκύλους, λεοπαρδάλεις, λιοντάρια, σφίγγες, γρύπες, χταπόδια [64], πεταλοῦδες, λουλούδια. Τέλος, ὀρισμένα σπάνια ἐλάσματα, πολὺ ἐνδι-

63

Στρογγυλὰ πλακίδια - δισκάρια ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Διάμ. 0,05-0,066, βάρος 1,5-3.

Ἀθήνα, Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8, 4, 18, 11, 10, 13, 2, 14, 16, 12.

64

Περίτμητα ελάσματα με μορφή χταποδιού. Τάφος IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών. Δεύτερο μισό του 16ου αϊ. π.Χ. Χρυσός. Διάμ. 0,068, βάρος 2,5.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 386.

65

Ἐλάσμα με μορφή τριμερούς ἱεροῦ. Τάφος III του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών.

Τὸ τριμερές ἱερὸ εἶναι μινωικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος. Τὸ ὑπερυψωμένο κεντρικὸ κλίτος ἐπιστέφεται με κέρατα καθοσιώσεως κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται δύο βωμοί. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπιστέφονται ἐπίσης με κέρατα καθοσιώσεως. Τὸ κάτω μέρος τοῦ οἰκοδομήματος ἀναπαριστᾷ ξεστῆ οἰκοδομή. Στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τῶν τριῶν κλιτῶν εἰκονίζονται κιονίσκοι με θριγκὸ ποὺ πατοῦν σὲ κέρατα καθοσιώσεως. Τὰ πουλιὰ δηλώνουν τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεότητας.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,079, πλ. 0,069.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 26, 1.

66

Έλασμα από τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,051.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 27

67

Έλασμα-ἀνάρτημα με μορφή λιονταριοῦ. Τάφος III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. 0,036, ὕψ. 0,022, βάρος 3.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 32.

68

Ψῆφος με μορφή λιονταριοῦ ἀπὸ τάφο στὴν Ἀγία Τριάδα.

1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,027.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 124.

αφέροντα για τη μελέτη του Μυκηναϊκού πολιτισμοῦ, εἰκονίζουν μικρά τριμερῆ ἱερά [65], καθὼς καὶ γυμνές γυναικείες μορφές πού τις συνοδεύουν περιστέρια [66]. Ἡ γυμνότητα, ἐξαιρετικά σπάνια στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ τῆς Χαλκοκρατίας, δείχνει ἀνατολικὴ ἐπίδραση καὶ εἶναι σημάδι ἱερότητας. Οἱ γυμνές αὐτὲς μορφές εἶναι ἀσφαλῶς θεές καὶ θεωροῦνται μακρινές πρόδρομοι τῆς Ἀφροδίτης.

Ἀρκετὲς χρυσὲς ψῆφοι προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς, καὶ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς παρουσιάζουν εἰκονιστικὰ θέματα, ὅπως μιὰ σειρὰ ἀναρτημάτων ἀπὸ τὸν τάφο III σὲ σχῆμα ξαπλωμένου λιονταριοῦ [67]. Ἡ τεχνολογία πού τὰ χαρακτηρίζει ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση. Ἡ σχηματοποίηση, μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδεται τὸ σῶμα τοῦ ζώου, καὶ τὰ σκληρὰ περιγράμματα δείχνουν ἐγγώρια κατασκευή. Ἡ διαφορὰ μὲ τὴ μινωικὴ τέχνη γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτὴ συγκρίνοντας τις ψήφους αὐτὲς μὲ μιὰ σύγχρονη ψῆφο ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα πού εἰκονίζει τὸ ἴδιο θέμα [68]. Σ' αὐτὴν παρατηροῦμε τὸν φυσιοκρατικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται τὸ σῶμα τοῦ ζώου καὶ τὴ φροντίδα τοῦ μινωίτη καλλιτέχνη γιὰ τὴ σωστὴ λεπτομέρεια.

Σφραγιδογλυφία

Οἱ σφραγίδες κατὰγονται ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία καὶ ἔφθασαν στὸν αἰγαιακὸ ὠρὸ πιθανότατα μέσω Συρίας. Ἡ χρῆση τους ἀρχίζει στὴν Κρῆτη γύρω στὸ 2500 π.Χ. καὶ θὰ συνεχισθεῖ ὡς τὸ τέλος τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἡ σφραγίδα ἦταν ἓνα μέσον γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἔννοια τῆς σφραγίδας προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ φυλακτοῦ, τῆς προστασίας, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐγγράφη παρὰσταση πού ἔφερε ἔθεωρεῖτο ὅτι εἶχε μαγικές, ἀποτροπαϊκές ἰδιότητες. Καὶ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ ὑπάρχει ἡ ἀντίληψη ὅτι μερικὰ στολίδια, φτιαγμένα ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο ὕλικό καὶ σὲ ἓνα συγκεκριμένο σχῆμα ἢ μὲ μιὰ συγκεκριμένη διακόσμηση, φέρνουν γούρι καὶ ἔχουν προστατευτικὲς ἰδιότητες. Στὴν κατηγορίᾳ αὕτῃ ἀνήκουν οἱ γαλάζιες χάντρες, τὰ ζώδια, τὰ ὁμοιώματα ὀρισμένων ζώων —πραγματικῶν ἢ μυθικῶν— ὅπως ὁ ἱππόκαμπος, ὁ πίθηκος καὶ ἄλλα. Σήμερα ἀκόμη στὴν Κρῆτη, ὅταν οἱ χωρικοὶ βρίσκουν ἀρχαίες σφραγίδες, τις ὀνομάζουν γαλόπετρες γιὰτὶ πιστεύουν ὅτι ἔχουν μαγικές ἰδιότητες καὶ βοηθοῦν τὴ γαλακτοφορία στὶς γυναῖκες πού θηλάζουν.

Οἱ μινωικὲς σφραγίδες εἶναι πάρα πολλὲς καὶ παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τόσο στὰ σχήματα ὅσο καὶ στὰ εἰκονογραφικὰ θέματα, πού ἀποδί-

δονται με φαντασία και κίνηση. Οί μυκηναϊκές σφραγίδες εικονίζουν συνθέσεις στις οποίες τονίζεται το μνημειακό στοιχείο και δεν έχουν την πολυμορφή έμπνευση τών μινωικών, ιδίως μάλιστα μετά τὸ 1450 π.Χ., όταν ἡ μυκηναϊκή τέχνη ἀρχίζει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἐπιρροή.

Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα οἱ σφραγίδες εἶχαν ἤδη ἐμφανισθεῖ στὴν Πρωτοελλαδικὴ περίοδο στὴ Λέρνα, γιὰ ἓνα σύντομο διάστημα, καὶ ἐμφανίζονται ξανά στὴν ἐποχὴ τών λακκοειδῶν τάφων τὸ 1600 π.Χ. Παρατηροῦμε δηλαδὴ ἓνα κενὸ στὴ Μεσοελλαδικὴ περίοδο καὶ τοῦτο εἶναι φυσικὸ γιὰτὶ ἡ σφραγιδογλυφία, τέχνη κατεξοχὴν ἐκλεπτυσμένη, δὲν μπορούσε νὰ ἀναπτυχθεῖ μέσα στὸ γενικότερα «βάρβαρο» περιβάλλον τῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴν ἔννοια «βάρβαρο» στὴν παρούσα περίπτωση δὲν ὑπονοεῖται μόνον ἓνα πολιτιστικὸ ἐπίπεδο ἀρκετὰ χαμηλό, ἀλλὰ γενικότερα μιὰ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ δομὴ ποὺ δὲν ἦταν ἀκόμη ἀρκετὰ ἐξελιγμένη. Οἱ ἐμπορικὲς καὶ οἱ ἄλλες οἰκονομικῆς φύσεως συναλλαγές ἦταν περιορισμένες· ὁ πλοῦτος δὲν ἦταν ἀρκετὸς καὶ οὔτε εἶχε συγκεντρωθεῖ γύρω ἀπὸ δημόσια ἢ ιδιωτικὰ πρόσωπα ὥστε ἡ φύλαξη καὶ ἡ διακίνησή του νὰ εἶναι ἀπαραίτητες, δημιουργώντας ἔτσι τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σφραγιδογλυφίας. Ἀντίθετα στὴν Κρήτῃ ἡ μορφή αὐτὴ τῆς τέχνης γνώρισε ἐξαιρετικὴ ἀνάπτυξη, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ. καὶ ἐξῆς, καὶ συμβαδίζει ὄχι μόνον μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀνθῆση τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη: τὴν ὀργάνωση τῆς ἀνακτορικῆς οἰκονομίας, τοῦ υπερπόντιου ἐμπορίου καὶ τών πολλαπλῶν συναλλαγῶν.

Οἱ πρῶτες σφραγίδες ποὺ ἐμφανίζονται στὴν Ἑλλάδα στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ εἶναι ὅλες μινωικῆς ἐμπνευσης. Εἶναι δύσκολο νὰ ξεχωρίσει κανεὶς ἂν ἔχουν κατασκευασθεῖ στὴν Κρήτῃ ἢ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ μινωίτη καλλιτέχνη· ἴσως κάποιος τεχνίτης ἀπὸ τὴν Κρήτῃ νὰ ἐργαζόταν στὶς Μυκῆνες τὴν ἐποχὴ τών λακκοειδῶν τάφων γιὰ λογαριασμὸ τών ἡγεμόνων. Ἀκόμη καὶ στὸν ἐπόμενο αἰῶνα οἱ σφραγίδες στὴν Ἑλλάδα φαίνεται πὼς ἦταν εἰσηγμένες ἀπὸ τὴν Κρήτῃ, ἢ μεμονωμένα ἔργα Κρητῶν, καὶ μόνον γύρω στὰ 1450 π.Χ. ὑπάρχουν πλέον ἐνδείξεις ὅτι ἐργαστήρια σφραγιδογλυφίας ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν κανονικὰ στὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ σφραγίδων, στὴν ΥΕ Ι ἀλλὰ καὶ στὴν ΥΕ ΙΙ περίοδο προτιμῶνται διάφορα σκληρὰ πετρώματα καὶ ἡμιπολύτιμοι λίθοι, ὅπως ἀχάτες καὶ χαλαζίες διαφόρων τύπων, ὀρεῖα κρύσταλλος, ἴσπιδες, σάρδιος, αἰματίτης, καὶ σπανιότερα ἄλλα ὑλικά, ὅπως ἐλεφαντόδοντο καὶ lapis lazuli. Τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖο ἐπικρατεῖ εἶναι τὸ φακοειδές. Κατασκευάζονται ἐπίσης σφραγίδες ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ χρυσό.

Τεχνική. Στὴν κατασκευὴ τῶν λίθινων σφραγίδων χρησιμοποιοῦνται τὸ τρυπάνι καὶ ὁ τροχός. Γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἐγγλύφων διακοσμήσεων στὶς χρυσὲς σφραγίδες καὶ στὶς σφενδόνες τῶν χρυσῶν δαχτυλιδιῶν ὁ τεχνίτης μεταχειρίζεται διάφορες τεχνικές: τὴ χύτευση μὲ χρῆση μήτρας, τὴ σφυρηλάτηση —ποὺ εἶναι καὶ ἡ πιὸ διαδεδομένη— καὶ τὴν ἐγγράραξη γιὰ τὴ δῆλωση λεπτομερειῶν.

Ἡ σφενδόνη τῶν δαχτυλιδιῶν ἀποτελεῖται συνήθως ἀπὸ δύο σφυρήλατα χρυσὰ ἐλάσματα, ἓνα γιὰ τὴν ἐπάνω καὶ ἓνα γιὰ τὴν κάτω ἐπιφάνεια· τὸ ἐπάνω ὑπερκαλύπτει ἐλαφρὰ τὸ κάτω, καὶ ἡ ἔνωση εἶναι τέλεια. Τὸ κενὸ ἀνάμεσά τους γεμίζεται μὲ ἄμμο ἢ μὲ κάποια ἄλλη γαιώδη οὐσία. Τὸ ἐπάνω ἔλασμα φέρει τὴ διακόσμηση, συνήθως μιὰ παράσταση, γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ὁποίας ὁ τεχνίτης χρησιμοποιεῖ μεγάλη ποικιλία ἐργαλείων σὲ διαφορετικὰ μεγέθη καὶ μὲ διαφορετικὴ ἀπόληξη τὸ καθένα. Μὲ τὸ χειροκάλεμο, μιὰ μικρὴ γλυφίδα, ἀφαιρεῖ λεπτές στρώσεις μετάλλου χτυπώντας λοξά, ἐνῶ μὲ τὸ σφυροκάλεμο, εἶδος λεπτοῦ ἐκκρουστήρα, δὲν ἀφαιρεῖ ἀλλὰ μετατοπίζει τὸ μέταλλο: χτυπᾷ μὲ σφυρὶ κάθετα τὸ ἐργαλεῖο, τοῦ ὁποίου ἡ ἀπόληξη ἀποτυπώνεται στὸ ἔλασμα, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ παράσταση νὰ ἐμφανίζεται ἔντυπη. Σὲ ὀρισμένα δαχτυλίδια ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μόνον χειροκάλεμο ἢ μόνον σφυροκάλεμο, ἀλλὰ συχνὰ γίνεται χρῆση καὶ τῶν δύο ἐργαλείων συγχρόνως. Ἡ στεφάνη ἀποτελεῖται συνήθιστα ἀπὸ δύο ἐλάσματα, ἓνα ἐσωτερικὸ καὶ ἓνα ἐξωτερικὸ ποὺ φέρει διακόσμηση αὐλακωτή, κοκκιωτὴ ἢ συρματερή. Συχνὰ ὅμως εἶναι συμπαγὴς καὶ χυτὴ σὲ μήτρα.

Ἀπὸ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Β προέρχονται τρεῖς σφραγίδες. Στὸν τάφο Γ μαζὶ μὲ τὴν προσωπίδα ἀπὸ ἤλεκτρο, βρέθηκε μιὰ δισκοειδὴς σφραγίδα ἀπὸ ἀμέθυστο ποὺ εἰκονίζει σὲ κατατομὴ (profil) τὸ κεφάλι ἐνὸς γενειοφόρου ἀνδρα στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας του [69]. Εἶναι ἓνας Μυκηναῖος μὲ διαπεραστικὸ βλέμμα, λεπτὴ μύτη καὶ λεπτὰ χεῖλη· ἓνα πραγματικὸ πορτραῖτο, τοῦ ὁποίου τὰ χαρακτηριστικὰ ἔχουν καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο οἰκογένειες ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὶς προσωπίδες (σ. 61).

Ἐχει συχνὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ σφραγίδα αὐτὴ ἔχει μινωικὴ προέλευση, καὶ πράγματι ὑπάρχουν ὁμοιότητες μὲ μιὰ ὑστερομινωικὴ σφραγίδα ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ποὺ εἰκονίζει γενειοφόρο ἀνδρα, κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἱερέα [70]. Ἡ γενειάδα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὑψηλὰ ἱσταμένων προσώπων στὴ θρησκευτικὴ ἱεραρχία. Παρ' ὅλη ὅμως τὴν ὁμοιότητα τῆς μυκηναϊκῆς μὲ τὴ μινωικὴ σφραγίδα, καὶ χωρὶς ν' ἀποκλείεται ὅτι ὁ καλλιτέχνης μπορεῖ νὰ εἶναι Μινωίτης καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, τὰ ἐντελῶς κα-

θορισμένα χαρακτηριστικά της μορφής που εικονίζεται στη μυκηναϊκή σφραγίδα, καθώς και ή συνάφεια με τις προσωπίδες, μάς επιτρέπουν να την τοποθετήσουμε στον μυκηναϊκό χώρο. Όπως οι προσωπίδες, έτσι και ή σφραγίδα αυτή αντικατοπτρίζει ίσως την ανάγκη των ηγεμόνων της περιοχής να απαθανατισθούν με μιὰ προσωπογραφία, ιδέα που μέχρι τώρα ήταν ξένη στη μινωική τέχνη και που θα παραμείνει ξένη για πολλούς αιώνες στην ελληνική τέχνη γενικότερα.

Στον Ταφικό Κύκλο Α βρέθηκαν οκτώ σφραγίδες, όλες σε ταφές γυναικών. Παρόλον ότι απεικονίζουν σκηνές μάχης ή κυνηγιού, φαίνεται ότι τις φορούσαν γυναίκες. Τέσσερις χρυσές σφραγίδες — δύο δαχτυλίδια και δύο ψηφοί — προέρχονται από τους πλούσιους τάφους ΙΙΙ και ΙV. Οι σφραγίδες αυτές από την άποψη της τεχνοτροπίας ανήκουν στη μινωική τέχνη και ίσως ο χαρακτήρας να ήταν Μινωίτης. Τα θέματα όμως των παραστάσεων που τις διακοσμούν και ή νοοτροπία που διοχετεύεται μέσα από την εικόνα, είναι καθαρά μυκηναϊκά.

Στο ένα από τα χρυσά δαχτυλίδια από τον τάφο ΙV εικονίζεται πολεμική σκηνή στην οποία λαμβάνουν μέρος τέσσερις πολεμιστές [71]. Η σκηνή εκτυλίσσεται σ' ένα βραχάδες τοπίο. Διακρίνονται οι βράχοι στο επάνω και το κάτω μέρος της εικόνας και αποδίδονται σύμφωνα με τον μινωικό συμβατικό τρόπο. Ο αγώνας που περιγράφεται είναι δύσκολος, αγώνας σχεδόν σῶμα με σῶμα. Ο κεντρικός πολεμιστής φορά δδοντόφρακτο κράνος με λοφίο, έχει αρπάξει από το μπράτσο και έχει γονατίσει τον αντίπαλό

69

Δισκοειδής σφραγιδόλιθος, από τον τάφο Γ του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών.

1600-1550 π.Χ. 'Αμέθυστος. Διάμ. 0,01.

'Αθήνα, 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο, 8708.

70

Φακοειδής σφραγιδόλιθος, από το «Μικρό 'Ανάκτορο» της Κνωσού (σχέδιο).

ΥΜ ΙΒ (γύρω στο 1500 π.Χ.) Σκοῦρος Στεατίτης. Διάμ. 0,014-0,015.

'Ηράκλειο, 'Αρχαιολογικό Μουσείο, 1419.

71

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηναίων (ἀποτύπωμα).
Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,035 × 0,021.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 241.

του, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ τὸν χτυπήσει μὲ τὸ σπαθί του. Ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ὁ τρίτος πολεμιστής, ποὺ φορᾷ ἐπίσης ὀδοντόφρακτο κράνος μὲ λοφίο, προσπαθεῖ κι αὐτὸς νὰ χτυπήσει μὲ τὸ δόρυ του τὸν κεντρικὸ ἥρωα· κρίβεται σχεδὸν ὀλόκληρος πίσω ἀπὸ τὴν πυργόσχημη ἀσπίδα του. Ὁ τέταρτος πολεμιστής, στὴν ἄλλη ἄκρη, εἶναι ἀφοπλισμένος, καὶ κείτεται πληγωμένος στὸ ἔδαφος· εἶναι μιὰ ὠραία μορφή ποὺ ἀποδίδεται ζωντανὰ σὲ μιὰ πολὺ φυσικὴ στάση· αὐτὸς φορᾷ ἕνα ἀπλὸ κράνος. Ὁ Ὅμηρος περιγράφει καὶ τὴν πυργόσχημη ἀσπίδα —*ἥύτε πύργος*, γιὰ τὴν ἀσπίδα τοῦ Αἴαντα— καὶ τὰ κράνη μὲ λοφίο: *δεινὸν δὲ λόφος καθύπερθεν ἔνευεν*. Τὰ λοφία προσθέτουν μεγαλοπρέπεια στὰ κράνη καὶ ὁ προορισμὸς τους ἦταν νὰ ἐντυπωσιάζεται καὶ νὰ τρομάζει ὁ ἐχθρός. Ἡ σκηνὴ ποὺ εἰκονίζεται στὸ δαχτυλίδι αὐτὸ ἐμψυχώνεται ἀπὸ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ. Ἡ δραματικὸτητα εἶναι μεγάλῃ καὶ τὴν ἐντείνουν ἡ βιαιότητα καὶ ἡ ποικιλία τῶν κινήσεων. Ἡ σύνθεση ἔχει ἔντονο ρυθμὸ ποὺ τὸν δημιουργεῖ ἡ ἀλληλουχία τῶν μορφῶν, ἐνῶ ἡ ὀξύτητα τῆς σύγκρουσης κορυφώνεται στὸ κέντρο τῆς παράστασης. Ἡ ζωὴ καὶ οἱ ἐμπειρίες τοῦ μυκηναίου ἡγεμόνα ποὺ εἶχε παραγγεῖλει τὸ δαχτυλίδι, ἀποτυπώνονται στὴν ἐξαίσια αὐτὴ εἰκόνα.

Στὸ ἄλλο χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο εἰκονίζεται κυνήγι μὲ ἄρμα ποὺ τὸ σέρνουν δύο ἄλογα [72]. Τὸ ἄρμα περιγράφεται πολὺ καθαρὰ ὅπως ἐπίσης τὰ ἄλογα καὶ οἱ ἐπιβάτες, ὁ ἡνίοχος καὶ δίπλα του ὁ κυνηγὸς ποὺ τοξεύει τὸ θήρμα, ἕνα ἐλάφι, ποὺ φεύγει τρομαγμένο. Τὸ θέμα εἶναι κα-

72

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

Ἡ παράσταση στὸ δαχτυλίδι αὐτό, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο ἀρ. 71, ἔχει δουλεῦτεῖ μὲ σφυροκάλεμο. Οἱ λεπτομέρειες εἶναι ἐπεξεργασμένες μὲ χειροκάλεμο.

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. Διῶστ. σφενδόνης 0,034 × 0,021.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 240.

θαρὰ μυκηναϊκό, καὶ ὅπως καὶ στὶς ἐπιτύμβιες στήλες, ἡ παράσταση τοῦ ἄρματος εἶναι ἀπὸ τὶς πρῶτες ὅπου ἐμφανίζεται τὸ ὄχημα αὐτὸ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Τὸ μυκηναϊκὸ στοιχεῖο ἐκδηλώνεται καὶ πάλι μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀγωνιστικοῦ πνεύματος, ἐνῶ ἡ μινωικὴ τεχνοτροπία ἐκφράζεται μὲ τὴ λεπτὴ ὑποδήλωση τοῦ τοπίου καὶ τὸν ὠραῖο φυσιοκρατικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδεται τὸ ἐλάφι.

Ἀπὸ τὸν τάφο III προέρχονται δύο χρυσὲς ψῆφοι σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου. Στὴ μία ἀπὸ αὐτὲς εἰκονίζεται ἓνας ἥρωας ποὺ παλεῦει μ' ἓνα λιοντάρι [73]. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει συλλάβει τὸ ἐπεισόδιο σὲ μιὰ δραματικὴ στιγμή. Τὸ λιοντάρι ἀρπάζει τὸν ἄνδρα ἀπὸ τὰ πλευρὰ καὶ τὸν δαγκώνει στὸν ὅμο, ἐνῶ αὐτὸς βυθίζει τὸ ξίφος του στὸν κρόταφο τοῦ ζώου. Ἡ μινωικὴ ἔμπνευση εἶναι σαφής: τὸ βάθος τῆς εἰκόνας εἶναι κενὸ χωρὶς παραγεμίσματα, τὰ σώματα κινοῦνται ἄνετα σὲ ἐλεύθερη συστροφή, οἱ κινήσεις εἶναι ζωηρές, τὸ «τελειώμα» εἶναι λεπτό. Ὅμως τὸ θέμα δὲν εἶναι μινωικὸ διότι σπάνια στὴν Κρήτη εἰκονίζεται πάλι ἀνθρώπου καὶ λέοντος,

73

Σφραγίδα-ψῆφος σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. 0,02 × 0,015.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 33.

σπάνια εἶναι τόσο στενή ἢ ἐπαφὴ ἀνθρώπου καὶ θηρίου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς σκηνῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ νοοτροπία: οἱ μορφές πατοῦν γερὰ στὰ πόδια τους καὶ δὲν αἰωροῦνται στὸ χῶρο, παρ' ὅλη δὲ τὴ συστροφή, ἡ κίνηση εἶναι ἰσορροπημένη καὶ οἱ θέσεις τῶν δύο μορφῶν σαφῶς καθορισμένες. Τὸ ἄρρενωπὸ καὶ ἀγωνιστικὸ στοιχεῖο ἐπικρατεῖ καὶ ἐδῶ.

Στὴν ἄλλη ψήφο εἰκονίζεται ἓνα πληγωμένο λιοντάρι [74] ποὺ κατεβαίνει μιὰ βραχώδη πλαγιά λυγίζοντας τὰ πόδια ἀπὸ τὸν πόνο ποὺ τοῦ προκαλεῖ τὸ βέλος ποὺ ἔχει σφηνωθεῖ στὴν πλάτη του. Ἡ σκηνὴ ἀποδίδεται μὲ ἐκφραστικότητα. Ἡ δραματικότητα τῆς στιγμῆς ἐξωτερικεύεται μὲ τὴν ἐκφραση τοῦ ζώου στὴν προσπάθεια ποὺ κάνει νὰ τραβήξει τὸ βέλος καὶ μὲ τὴν ἀντίθεση ποὺ δημιουργεῖ ἡ μεγαλοπρέπεια καὶ συγχρόνως ἡ ἀδυναμία τοῦ πληγωμένου σώματος ποὺ εἶναι ἔτοιμο νὰ σωριαστεῖ.

Ἐνα χρυσὸ δαχτυλίδι [75], ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ γιὰ τὴ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας, προέρχεται ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» ποὺ βρέθηκε στὸν Ταφικὸ Κύκλο Α. Στὸ ἓνα ἄκρο τῆς σφενδόνης εἰκονίζεται μιὰ γυναικεία θεϊκὴ μορφή ποὺ κρατᾷ μήκωνες καὶ κάθεται κάτω ἀπὸ τὸ ἱερὸ δένδρο, μέσα στὸν ἱερὸ περίβολο κοντὰ σ' ἓνα σωρὸ λίθων. Πρὸς αὐτὴν κατευθύνονται δύο γυναικεῖες μορφές, ἀσφαλῶς ἱέρειες, ποὺ τῆς προσφέρουν ἔριδες. Τὴ θεότητα περιστοιχίζουν δυὸ μικρὲς θεραπαινίδες σὲ λατρευτικὴ στάση. Στὸ ἄλλο ἄκρο τῆς σφενδόνης ἔξι κεφάλια λεόντων συμβολίζουν τοὺς συνοδοὺς τῆς θεᾶς ἢ ἴσως ζῶα θυσιασμένα. Στὸ βάθος εἰκονίζεται ἓνας διπλοὺς πέλεκυς καθὼς καὶ ἓνα παλλάδιον ποὺ φορᾷ κράνος καὶ κρατᾷ δόρυ καὶ ὀκτώσχημη ἀσπίδα. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι τὸ παλλάδιο εἰκονίζει τὸν νέο Κοῦρο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ ψηλά, ὁπότε ἡ παράσταση σημαίνει ὅτι ἐορτάζεται ἡ ἀφίξη τοῦ νεαροῦ θεοῦ. Ἐπεὶδὴ ὅμως τόσο ἡ θεά

74

Σφραγίδα-ψήφος σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. 0,025 × 0,015.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 34.

75

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τὸν «θησαυρό» πὺ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηναίων.

1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,034 × 0,025.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 992.

ὅσο καὶ οἱ λάτρισες κοιτάζουν πρὸς ἄλλη κατεύθυνση ἀγνοώντας ἐντελῶς τὴ θεϊκὴ ἐμφάνιση, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ νεότερους ἐρευνητὲς ὅτι τὸ παλλάδιο δὲν εἰκονίζει θεία ἐπιφάνεια ἀλλὰ περιλαμβάνεται στὴ σκηνὴ σὰν σύμβολο —ὅπως ἐξάλλου καὶ ὁ διπλοῦς πέλεκυς— δηλώνοντας ἴσως τὴν πολεμικὴ ιδιότητα τῆς θεᾶς. Στὸ ἄνω μέρος τῆς σφενδόνης εἰκονίζονται ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ πιθανὸν μὲ τὴ σύγχρονη ἀπεικόνισή τους νὰ τονίζεται ἡ σημασία πὺ ἔχουν τὰ δύο αὐτὰ ἀστρικὰ σύμβολα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, σύμβολα πὺ ἐξάλλου συνδέονται μὲ τὴν ιδιαίτερη φύση τῆς θεότητας. Ὅπως δὴποτε ἡ παράσταση ἀπεικονίζει μιὰ θρησκευτικὴ σκηνὴ πὺ σχετίζεται μὲ τὴ Μεγάλῃ Θεᾷ τῆς φύσης καὶ μὲ τὴν εὐφορία τῆς γῆς.

Ἀπὸ ἄποψη τεχνотροπίας τὸ δαχτυλίδι αὐτὸ φαίνεται πὺ εἶναι ἔργο μυκηναίου τεχνίτη πὺ ἔχει μαθητεῦσει σὲ μινωίτη δάσκαλο, ἀλλὰ πὺ ἀρχίζει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ μινωικὰ πρότυπα. Πρόκειται γιὰ ἕναν καλλιτέχνη ἐπιδέξιο ἀλλὰ λίγο συμβατικό, πὺ θέλησε νὰ ἀπεικονίσει σὲ μικρὸ χῶρο πολλὰ πράγματα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σκηνῆς. Οἱ μορφὲς βρίσκονται σὲ παράταξη, χωρὶς νὰ δένονται μεταξύ τους μὲ τὴν κίνηση ἢ μὲ τὸ συναίσθημα. Περισσότερο ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση, προέχει ἐδῶ ἡ παράθεση θρησκευτικῶν στοιχείων. Ὁ hoior vacui, ὁ καθαρὰ συμβολικός, σχεδὸν ἐμβληματικός, τρόπος μὲ τὸν ὅποιο ἔχουν τοποθετηθεῖ στὴν εἰκόνα ὁ διπλοῦς πέλεκυς καὶ τὸ παλλάδιο, καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία τῆς ἐκστατικῆς κίνησης πὺ χαρακτηρίζει ἀνάλογες μινωικὲς παραστάσεις, τοποθετοῦν τὸ δαχτυλίδι αὐτὸ στὴ μυκηναϊκὴ σφαῖρα. Εἶναι

φανερὸ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι παρέλαβαν μιὰ μινωικὴ σκηνὴ τὴν ὁποία ἀποδίδουν σύμφωνα μὲ τὶς δικές τους καλλιτεχνικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις.

Ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» τῆς Τίρυνθας προέρχεται τὸ χρυσὸ δαχτυλίδι [76] ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 1500 π.Χ. καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ λεπτὴ ἐκτέλεση καὶ τεχνοτροπία. Στὴ σφενδόνη εἰκονίζεται μιὰ σκηνὴ σὲ τρία διαδοχικὰ στιγμιότυπα. Δύο μορφές, ἕνας ἄνδρας καὶ μιὰ γυναῖκα, κάθονται ἀντικρουστὰ μέσα στὴν καμπίνα ἑνὸς πλοίου· σὲ δεύτερη φάση τὸ ζεῦγος βρίσκεται στὴν παραλία, καὶ στὸ τρίτο στιγμιότυπο συνομιλεῖ στὴν εἴσοδο ἑνὸς οἰκοδομήματος.

Ἔχουν γίνεи πολλὲς ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς αὐτῆς. Ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι εἰκονίζεται ἡ ἀπαγωγή τῆς Ἀριάδνης ἢ ἡ ἀναχώρηση τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Μενέλαου γιὰ τὰ Ἡλύσια Πεδία, ἢ τὸ ταξίδι ἑνὸς βασιλικοῦ ζεύγους πρὸς τὰ Νησιὰ τῶν Μακάρων, ἢ ἀπλῶς τὸ ταξίδι ἑνὸς ζεύγους. Τὸ μόνο ἴσως βέβαιο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση μιᾶς ἐπίσημης καὶ πιθανῶς θρησκευτικῆς τελετῆς. Τὸ πλοῖο, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ὕψηλὸ ἱστίο, τὴν καμπίνα καὶ τὸ ἀσυνήθιστο, χαμηλὸ σκαρί, εἶναι τελετουργικόν, ἴσως καὶ ἱερό, μοιάζει δὲ πολὺ μὲ τὰ πλοῖα ποὺ εἰκονίζονται στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Θήρας [77], καὶ τὰ ὁποῖα λαμβάνουν μέρος σὲ μιὰ ἐπίσημη τελετῇ. Ἀλλὰ καὶ οἱ στάσεις τῶν προσώπων ὑποδεικνύουν τὴν ἐπίσημη ιδιότητά τους.

76

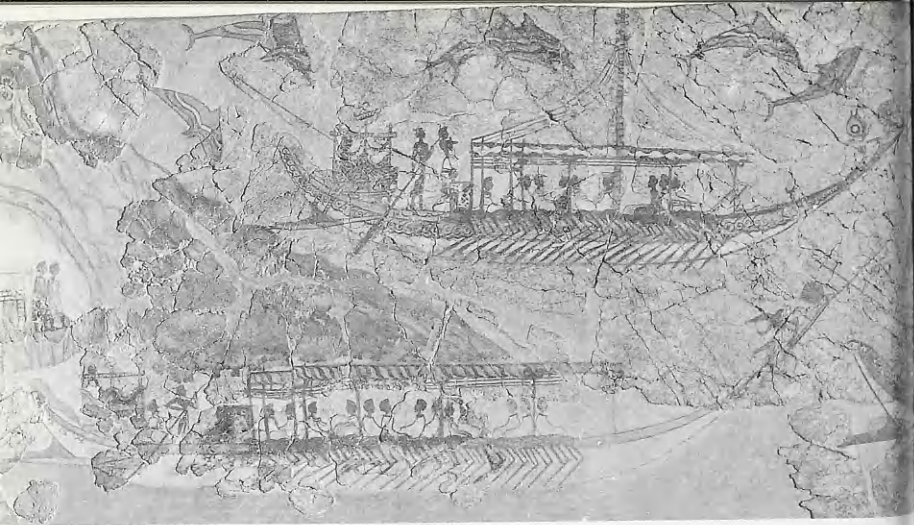
Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» τῆς Τίρυνθας.

Πρόκειται ἴσως γιὰ τὸ παλαιότερο γνωστὸ παράδειγμα δαχτυλιδιοῦ μὲ ἐγγλυφὴ παράσταση στὴ σφενδόνη καὶ ἀνήκει στοὺς μεταβατικούς χρόνους ἀπὸ τὴν ΥΕ Ι στὴν ΥΕ ΙΙ. Ἡ παράσταση ἔχει δουλευτεῖ μὲ σφυροκάλεμο, ὅπως καὶ στὸ ἄλλο δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν ἴδιο «θησαυρὸ» (εἰκ. 109).

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,034 × 0,02.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6209.

Αίγαιακό (κυκλαδικό;) πλοίο. Λεπτομέρεια από τη μικρογραφική ζωφόρο που εικονίζει νηοπομπή. Θήρα. Δυτική Οικία, δωμάτιο 5, νότιος τοίχος.

ΥΜ ΙΑ (γύρω στο 1550 π.Χ.) 'Ασβεστοκόκκιο. Διαστ. ζωφόρου 0,43 × 3,90.

'Αθήνα, 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο.

Τεχνουργήματα από φαγεντιανή

Ἡ φαγεντιανή (faïence) ἔχει παλαιὰ ἱστορία στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὸ 3000 π.Χ., καὶ ἀκόμη παλαιότερη στὴ Μεσοποταμία· συχνὰ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς προϊστοριολόγους ὡς ἡ πρώτη συνθετικὴ οὐσία τῆς ὁποίας τὴν κατασκευὴ πέτυχε ὁ ἄνθρωπος.

Τεχνική. Ἡ ἀρχαία φαγεντιανὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο βασικὰ συστατικά: κοινιοτοποιημένους κόκκους χαλαζία (quartz) ἢ ἄλλων πυριτολίθων καὶ μία ἢ περισσότερες ἀλκαλικές οὐσίες (ἀνθρακικὸ νάτριο ἢ ἀσβέστιο). Ὅταν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναμειχθοῦν καὶ θερμανθοῦν, λιώνουν (συσσωματώνονται) καὶ μεταβάλλονται σὲ μία ἐλαστικὴ καὶ εὐπλαστὴ μάζα μὲ τὴν ὁποία κατασκευάζονται διάφορα ἀντικείμενα εἴτε μὲ καλούπια (πλακίδια) εἴτε μὲ τὸ χέρι (εἰδώλια) ἢ μὲ τὸν κεραμικὸ τροχό (ἄγγεῖα). Στὴ συνέχεια τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ψήνονται σὲ ὑψηλὴ θερμοκρασία γύρω στοὺς 870-900° C. Μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς θερμότητος τὰ ἀλκαλικά στοιχεῖα ἀνεβαίνουν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀντικειμένου δημιουργώντας μιὰ λεπτὴ ἐπίστρωση σκόνης ἢ ὁποία γίνεται σῶμα μὲ τὰ πυριτοῦχα ὑλικά, σκληραίνει καὶ ἀποκτᾷ τὴ χαρακτηριστικὴ γυαλάδα τῆς φαγεντιανῆς. Τὸ φυσικὸ χρῶμα τῆς φαγεντιανῆς εἶναι συνήθως ὑπόλευκο, συχνὰ ὁμως χρωματίζεται πράσινη ἢ γαλάζια. Τὸ χρῶμα ἐπιτυγχάνε-

ται με διάφορα μείγματα ὀξειδίων χαλκοῦ με τὰ ὁποῖα ὑπὸ μορφὴν διαλύματος ἐπιχρίονται τὰ διάφορα ἀντικείμενα πρὶν ἀπὸ τὸ ψήσιμο· ἂν ἐπιχρισθοῦν μετὰ, πρέπει ὑποχρεωτικὰ νὰ ἀκολουθήσει καὶ δεῦτερο ψήσιμο. Ἡ ὑαλώδης ἐπίστρωση ὅμως μπορεῖ νὰ χρωματισθεῖ καὶ συγχρόνως νὰ γίνει πιὸ ἀνθεκτικὴ καὶ με μιὰ ἄλλη μέθοδο: στὰ διάφορα ἀντικείμενα, πρὶν ἀπὸ τὸ ψήσιμο, ἐπιτίθεται σὲ μορφὴ σκόνης ἓνα ἀλκαλικὸ μείγμα (νάτριο-ἀσβέστιο-πυριτοῦχο ὑλικὸ καὶ ὀξειδιο τοῦ χαλκοῦ)· με τὴν κατάλληλῃ ὑψηλῇ θερμοκρασίᾳ ἡ σκόνη λιώνει καὶ ἐνώνεται με τὸν πυρήνα, παίρνοντας συγχρόνως τὴν ἐπιθυμητὴ γυαλάδα πού μοιάζει με βερνίκι.

Ἡ τεχνικὴ τῆς φαγεντιανῆς εἰσῆχθη στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὴ Συρία. Φαγεντιανὴ κατασκευάσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Κρήτη γύρω στὸ 2200 π.Χ., κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΠΜ περιόδου, ἀλλὰ ἡ χρῆση τῆς διαδόθηκε ἀπὸ τὸ 1900 π.Χ. καὶ ἐξῆς. Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἡ φαγεντιανὴ ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται περίπου ἀπὸ τὸ 1600 π.Χ. καὶ ἀρκετὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἔχουν βρεθεῖ στοὺς βασιλικοὺς περιβόλους. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα κατηγορία ἀποτελοῦν οἱ ἀφιερωματικοὶ ἱεροὶ κόμβοι [78].

Ὁ ἱερὸς κόμβος ἀπαντᾷ in corpore, ὡς ἀφιέρωμα, καὶ κατασκευαζόταν ἀπὸ φαγεντιανή, ἐλεφαντόδοντο ἢ κόκαλο. Συχνὰ εἰκονίζεται σὲ παραστάσεις θρησκευτικοῦ περιεχομένου, εἴτε μεμονωμένος εἴτε ὡς ἐξάρτημα τοῦ ἐνδύματος ἱερῶν προσώπων. Τὸν ἱερὸ κόμβο νωρὶς τὸν συσχέτισε ὁ Evans με τὸν αἰγυπτιακὸ κόμβο, τὸ ankh, τῆς θεᾶς Ἰσιδας. Στὴν Αἴγυπτο ὁ κόμβος ἔχει μαγικὴ ἀξία, εἰκονίζεται σὲ συνδυασμὸ με τὶς μαγικὰς ρήσεις, φοριέται σὰν κόσμημα ἢ ἀπαντᾷ σὲ παραστάσεις ζωγραφισμένος στὸ σῶμα νεκρῶν ἢ ζωντανῶν ὡς φυλακτὸ. Στὴν αἰγυπτιακὴ γραφὴ ὁ κόμβος ἔχει τὴν

78

Ὁμοιώματα ἱερῶν κόμβων ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Φαγεντιανή. Ὑψ. 0,095 (ἄνω ἡμισυ) 0,102 (κάτω ἡμισυ). Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 553, 554.

έννοια της προφύλαξης, τοῦ φυλακτοῦ. Ἀνάλογη μαγικὴ σημασία ἔχει ὁ κόμβος καὶ στὴ Μεσοποταμία, ὅπου εἶναι σύμβολο τῆς θεᾶς Ἰναννά καὶ συχνὰ συνδυάζεται μὲ τὸν ταῦρο, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὴ μινωικὴ θρησκεία. Στὶς μινωικὲς παραστάσεις παρατηροῦμε ὅτι τὸν ἱερὸ κόμβο τὸν φοροῦν σὰν φυλακτὸ ὅσοι λαμβάνουν μέρος στὰ ἱερὰ ταυροκαθάψια· τὸν φορᾷ ἐπίσης στὸν ὄμο τῆς ἡ ἱέρεια, ἡ λεγόμενη «Παριζιάννα», στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ.

Ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερους χρόνους πολλοὶ λαοὶ πιστεύουν ὅτι ὁ κόμβος φέρνει καλοτυχία ἢ κακοτυχία. Μερικοὶ πιστεύουν ὅτι ὅταν λύνεται ὁ κόμβος, φεύγει τὸ κακὸ καὶ διαλύονται τὰ μάγια. Ἄλλοι πάλι ὅτι ὁ κόμβος ἔχει μαγικὴ δύναμη καὶ διώχνει τὸ κακὸ μάτι. Σήμερα αὐτοὶ ποὺ λαμβάνουν μέρος στὰ Ἀναστενάρια κρατοῦν μαντίλια δεμένα κόμπο καὶ πιστεύουν ὅτι εἶναι ἱερὰ καὶ τοὺς φέρνουν δύναμη.

Αὐτὰ στρουθοκαμήλου βρέθηκαν ἐπίσης στοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν. Εἶναι διαμορφωμένα σὲ ρυτά, μὲ στόμιο, λαιμὸ καὶ βάση ἀπὸ φαγεντιανή, μὲ ἀνάγλυφα σχέδια ἐπίσης ἀπὸ φαγεντιανή [79]. Παρόμοια ρυτὰ ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλοῦ στὶς Μυκῆνες, στὰ Δενδρά, στὴ Θήρα, καὶ μαρτυροῦν γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν Αἴγυπτο.

79

Αὐτὸ στρουθοκαμήλου διαμορφωμένο σὲ ρυτὸ ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Τὸ στόμιο, ὁ λαιμὸς καὶ ἡ βάση εἶναι ἀπὸ φαγεντιανή. Στόμιο καὶ λαιμὸς κοσμοῦνται μὲ γραμμῖδια καὶ σπείρες.

1550-1500 π.Χ. Ὑψ. αὐτοῦ 0,15, ὕψ. λαιμοῦ 0,05.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 552.

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὴν ἐξέταση τῶν εὐρημάτων τῶν λακκοειδῶν τάφων παρατηροῦμε ὅτι σ' αὐτὰ εἶναι ἐμφανὲς ὁ «διεθνισμὸς» πού, μετὰ ἀπὸ μακρὰ ἀπομόνωση, χαρακτηρίζει τὴν ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία κινήθηκαν στὴν ΥΕ Ι περίοδο καινούργιες ιδέες καὶ στόχοι, τουλάχιστον στὸν καλλιτεχνικὸ τομέα.

Διάφορες νοοτροπίες καὶ ποικίλες μορφές τέχνης συναντῶνται στὰ ταφικὰ ἀφιερωματικὰ σύνολα πού ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς καὶ μιᾶς κοινωνικῆς τάξης μέσα ἀπὸ ἀντικείμενα-φορεῖς ἀνάμεικτων πολιτισμικῶν στοιχείων πού θὰ διαθλασθοῦν ἀργότερα. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορά, ὅπως οἱ προσωπίδες καὶ οἱ ἐπιτύμβιες στήλες· ἄλλα εἶναι εἰσηγμένα καὶ ἄλλα ἐγχώρια, πού βρίσκονται σ' ἓνα πειραματικὸ στάδιο καὶ σιγὰ σιγὰ θὰ ἐξαφανισθοῦν, ἐνῶ μερικά θὰ γίνουν πρότυπα γιὰ νέες δημιουργίες καὶ θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ὑπάρχουν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ὑπάρχουν ιδέες ἢ καὶ ἀντικείμενα, ὅπως τὰ αὐγὰ στρουθοκαμήλου, πού ἔρχονται ἀπὸ μακριά. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἓνα ρυτό πού εἰκονίζει ἓνα κερασφόρο ζῷο [80] καὶ ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ τὸ σπάνιο γιὰ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο μείγμα ἀργύρου καὶ μολύβδου. Ἡ τεχντροπία του προδίδει ἀνατολικὴ προέλευση καὶ τὸ ἔργο

80

Ρυτό ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

16ος αἰ. π.Χ. Μείγμα ἀργύρου καὶ μολύβδου (2/3 πρὸς 1/3). Ὑψ. 0,162.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 388.

εἶναι ἀσφαλῶς εἰσαγωγή ἀπὸ κάποια ἀνατολική περιοχή. Συγγενικῆς τεχνοτροπίας ἀντικείμενα προέρχονται ἀπὸ τὸ Alaca Hüyük καὶ τὸ Kültepe στὴν κεντρικὴ Μ. Ἀσία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Καυκάσου. Ἡ γοητεία τῶν εὐρημάτων τῶν λακκοειδῶν συνίσταται ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ ἀμάλγαμα. Ἡ μικρογραφία καὶ τὸ μνημειῶδες, ὁ νατουραλισμός, ἡ σχηματοποίηση καὶ ἡ ἐμβληματικὴ διάταξη, τὸ πρῶμο καὶ τὸ περίτεχνο, ὁ πλοῦτος, ἡ ἐπίδειξη, ὅλα μαζί γειτονεύουν γιὰ νὰ δώσουν αὐτὸ τὸ μοναδικὸ σύνολο.

ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ II ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΥΕ II 1500-1400 π.Χ.)

Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι ἐπίσης γνωστὴ κυρίως ἀπὸ τάφους καὶ ταφικὰ εὐρήματα. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα μιᾶς πρώτης μορφῆς ἀνακτόρου στὶς Μυκῆνες εἶναι ἄρκετὰ πενιχρὰ ὥστε ν' ἀποτελέσουν ἀντικείμενο περιγραφῆς στὸ πλαίσιο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἡ τάση ὅμως γιὰ μνημειακότητα ποὺ θὰ σφραγίσει τὴν ἐπόμενη περίοδο ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τώρα, κυρίως στὴν ἐπιλογή τοῦ θολωτοῦ τάφου γιὰ πριγκιπικὸ τύπο ταφῆς.

Ἐνῶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι σὲ χρῆση οἱ λακκοειδεῖς τάφοι στὶς Μυκῆνες, δύο ἄλλα εἶδη τάφων, οἱ θαλαμωτοὶ (θαλαμοειδεῖς ἢ λαξευτοὶ) καὶ οἱ θολωτοὶ, ἐμφανίζονται στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον καὶ χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἓνα διάστημα συγχρόνως μὲ τοὺς λακκοειδεῖς. Οἱ δύο νέοι αὐτοὶ ταφικοὶ τύποι δημιουργήθηκαν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων νὰ τοποθετήσουν τὸν νεκρὸ σ' ἓνα μνημειῶδες κτίσμα ποὺ νὰ θυμίζει τὴν ἐπίγεια κατοικία του· καὶ πράγματι, κυρίως οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι μὲ ἐσωτερικὰ διαμορφωμένη στέγη, μοιάζουν μὲ μικρὸ σπίτι.

Ἡ τέχνη τῆς ΥΕ II περιόδου ἀνιχνεύεται στὰ ταφικὰ εὐρήματα ποὺ χαρακτηρίζονται, ὅπως καὶ στὴν ΥΕ I, ἀπὸ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ποικιλία τῶν ὑλικῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄσπογη τεχνικὴ ἐκτέλεση· παρουσιάζουν δέ, ὅπως καὶ τὰ εὐρήματα τῶν Ταφικῶν Κύκλων τῶν Μυκηνῶν, τὸν ἴδιον ἐκλεκτισμὸ καὶ τὴ μεικτὴ τεχνοτροπία, ὅπου συναντῶνται τὰ μινωικὰ καὶ τὰ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα, ἐνῶ ἔντονη εἶναι ἀκόμη ἡ μινωικὴ ἐπίδραση.

Τάφοι

Θαλαμωτοὶ τάφοι

Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι λαξεύονται στὸ μαλακὸ πέτρωμα τῶν κλιτύων τῶν λόφων καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο τμήματα: τὸν δρόμον καὶ τὸν κυρίως θάλαμον. Καμιὰ φορὰ ὑπάρχει καὶ πλευρικὸ ταφικὸ δωμάτιο.

Ὁ δρόμος εἶναι ἡ πρόσβαση στὸν τάφο. Σκάβεται ὀριζόντια ἢ κατηφορικὰ στὴν πλαγιά μέχρις ὅτου τὸ βάθος εἶναι ἄρκετὸ γιὰ νὰ ἀνοιχτεῖ ὁ

θάλαμος μέσα στὸν βράχο, χωρὶς νὰ ἔχει φόβο νὰ καταπέσει. Ὁ δρόμος δὲν εἶναι σκεπασμένος. Στους παλαιότερους θαλαμωτοὺς, οἱ δρόμοι εἶναι κοντοὶ καὶ φαρδεῖς, ἐνῶ πρὸς τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς γίνονται μακρεῖς καὶ στενοὶ (φθάνουν ἕως τὰ 35 μ. μήκος, ὅπως στὴν περίπτωση ἑνὸς τάφου στὶς Μυκῆνες ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο). Ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο καὶ ἐξῆς τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου συγκλίνουν πρὸς τὰ μέσα. Ὁ τάφος δὲν ἔχει πόρτα. Τὸ στόμιο εἶναι ἀρκετὰ βαθὺ καὶ φέρει μερικὲς φορὲς στὴν ἐξωτερικὴ του πλευρὰ ἀσβεστοκονίαμα μὲ ζωγραφιστὴ διακόσμηση ὅπου εἰκονίζονται ρόδακες καὶ ἄλλα γεωμετρικὰ σχέδια. Οἱ πλευρὲς τοῦ στομίου συγκλίνουν ἐπίσης πρὸς τὰ μέσα. Ὁ κυρίως θάλαμος δὲν ἔχει ὀρισμένο σχῆμα. Μπορεῖ νὰ εἶναι στρογγυλός, ὀρθογώνιος ἢ καὶ ὠοειδής. Οἱ διαστάσεις ποικίλλουν: ὁ μεγαλύτερος θάλαμος στὶς Μυκῆνες ἔχει διαστάσεις 5,50 × 6,50 μ. καὶ ὕψος 7 μ. Ἡ στέγη τοῦ θαλάμου εἶναι συνήθως σαρωτὴ ἢ σπανιότερα ἡμισφαιρικὴ.

Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι ἐμφανίστηκαν πρῶτα στὴν Κρήτη, στὴν Προανακτορικὴ περίοδο· ἀρχικὰ ἦταν ἀπλοὶ καὶ βαθμιαῖα ἐξελίχθηκαν ἀπὸ αἰγυπτιακὲς καὶ συριακὲς ἐπιδράσεις. Ἐνα μοναδικὸ παράδειγμα θαλαμωτοῦ τάφου, ποὺ ἀποδεικνύει τὴ στενὴ τυπολογικὴ σχέση μὲ τὴ Συρία, ἀνακαλύφθηκε στὸν Ταφικὸ Κύκλο Β τῶν Μυκηνῶν. Πράγματι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λακκοειδοῦς τάφου Ρ δημιουργήθηκε τὸν 15ο αἰ. π.Χ. ἕνας θαλαμωτὸς τάφος μὲ δρόμο. Εἶναι κτιστὸς μὲ πλάκες πωρολίθου καὶ ἔχει σαρωτὴ στέγη. Ἐνας ἀκριβῶς ὅμοιος τάφος ἀνακαλύφθηκε στὴ Συρία στὴν πόλη Οὐγκαρίτ, τὴ σημερινὴ Ras-Shamra, ἀλλὰ εἶναι πολὺ μεταγενέστερος, διότι χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰ. π.Χ.

Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὁ τύπος αὐτὸς τῆς ταφῆς ἐπικράτησε· οἱ θαλαμωτοὶ εἶναι οἱ κατεξοχὴν μυκηναϊκοὶ τάφοι, οἱ πῶς διαδεδομένοι σ' ὅλοκληρὴ τὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου· εἶναι οἰκογενειακοὶ καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο συνέχεια γιὰ πολλὰς γενεάς.

Ἐνας σημαντικὸς θαλαμωτὸς τάφος ἀνακαλύφθηκε στὰ Δενδρὰ καὶ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνο γιατί ἦταν ἀσύλητος ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ, καθὼς φαίνεται, ἦταν κενόταφιο — σπάνιο, ἀλλὰ ὄχι μοναδικὸ παράδειγμα στὶς μυκηναϊκὲς ταφικὲς συνήθειες. Τὰ Δενδρὰ, ἢ ἀρχαία Μιδέα, σημαντικὸ κέντρο τῆς Ἀργολίδας στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχῇ, ἦταν μιὰ μικρὴ πόλη κοντὰ στὶς Μυκῆνες καὶ πιθανότατα ὑποτελὲς τους. Τὸ νεκροταφεῖο τῆς, μὲ θολωτοὺς καὶ θαλαμωτοὺς τάφους ἀπὸ τοὺς ὁποίους πολλοὶ ἦταν ἀσύλητοι, ἀπέδωσε εὐρήματα σημαντικὰ γιὰ τὴ μελέτη τῶν νεκρικῶν ἐθίμων.

Στὸν θάλαμο τοῦ τάφου-κενοταφίου βρέθηκε τράπεζα προσφορῶν, ἐστία, δύο λίθινες στήλες καὶ τρεῖς λάκκοι. Ὁ ἕνας λάκκος περιεῖχε ὁστὰ ζώων, ὁ ἄλλος ἦταν ἄδειος, καὶ ὁ τρίτος, κοντὰ στὸ στόμιο, ἦταν γεμάτος χάλκινα σκεύη. Δὲν βρέθηκε οὔτε ἴχνος ἀνθρώπινου σκελετοῦ ἂν καὶ ὁ τάφος ἦταν ἀσύλητος. Ὁ ἀνασκαφέας Α. Persson ὑπέθεσε ὅτι πρόκειται γιὰ κενοτάφιο χτισμένο πρὸς τιμὴν δύο νεκρῶν ποὺ πέθαναν μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους καὶ οἱ ὁποῖοι συμβολίζονται μὲ τὶς δύο στήλες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιέργη αὐτὴ ἐσωτερικὴ διάταξη, ὁ τάφος δὲν διέφερε ἀπὸ τοὺς ἄλλους θαλαμωτοὺς. Τὸ στόμιο ἦταν κτισμένο, ὁ δρόμος γεμισμένος μὲ χῶμα, καὶ βρέθηκαν ὑπολείμματα σπονδῶν καὶ νεκροδείπνων.

Ποιὸς ἦταν ὁ σκοπὸς τοῦ κενοταφίου αὐτοῦ; Ἐχει γίνεи ἡ ὑπόθεση πὼς μὲ τὴν ἴδρυσή του οἱ ζωντανοὶ προσπαθοῦσαν νὰ προτρέψουν τοὺς πεθαμένους —καὶ ἴσως ἄταφους— συμπατριῶτες τους νὰ ἐπιστρέψουν καὶ ν' ἀναπαυθοῦν στὸν τάφο ποὺ τοὺς εἶχαν ἐτοιμάσει. Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο γνωρίζουμε τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ αὐτῶν τῶν ἐπικλήσεων, τὰ «καλέσματα» τῶν νεκρῶν. Πρῶτα γίνονται οἱ σπονδὲς μὲ γάλα, μέλι, κρασί, νερό, καὶ τέλος ἡ αἱματηρὴ θυσία ποὺ θὰ δώσει δύναμη στὸν νεκρὸ, ψυχικὴ καὶ σωματικὴ, γιὰ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν τάφο του. Στὴν Ὀδύσσεια (λ 25-38) γίνονται τέτοιες ἐπικλήσεις γιὰ νὰ ἔρθει ὁ Τειρεσίας, ἡ ἡ μητέρα τοῦ Ὀδυσσεύ. Στὸ κενοτάφιο τῶν Δενδρῶν δὲν ὑπάρχει βέβαια νεκρὸς γιὰ νὰ τὸν καλέσουν. Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι ἡ περίπτωσις δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὴ γιατί κι ἐδῶ καλοῦνται οἱ νεκροὶ νὰ ἐμφανιστοῦν σὲ ἕνα ὀρισμένο σημεῖο: στὸν τάφο τους. Γιὰ νὰ πάρουν δύναμη καὶ νὰ ἔρθουν, ὅλα εἶναι ἐτοιμα: ἡ θυσία —βρέθηκαν τὰ ὁστὰ τῶν ζώων στὸν ἕνα λάκκο μαζί μὲ τὸ μαχαίρι— ἡ τράπεζα προσφορῶν, ἡ ἐστία γιὰ τὸ ψήσιμο, οἱ σπονδὲς καὶ τὰ σκεύη.

Ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι, στίς Μυκῆνες καὶ στὴν Πρόσυμνα, ποὺ παρουσιάζουν παρόμοιες ιδιομορφίες στὸ θάλαμο καὶ θεωροῦνται κενοτάφια. Ἐξάλλου ἕνας θολωτὸς τάφος μὲ ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ ἔχει ἀνασκαφεῖ πρόσφατα στὴν Κόκλα, ἀλλὰ ἔχουν ἐκφρασθεῖ ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴ χρῆσή του.

Θολωτοὶ τάφοι

Οἱ θολωτοὶ τάφοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕναν δρόμο, скаμμένο ὀριζόντια στὴν κλιτὶ τοῦ λόφου, ἀπὸ ἕνα στόμιο ἄρκετὰ βαθὺ κι ἕναν κυκλικὸ ταφικὸ θάλαμο. Σὲ δύο περιπτώσεις, στὸν «Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως» στίς Μυκῆνες καὶ στὸν «Θησαυρὸ τοῦ Μινύου» στὸν Ὀρχομενὸ, ὑπάρχει καὶ μικρὸ πλευρικὸ

ταφικό δωμάτιο. Οί δύο αὐτοὶ θολωτοὶ τάφοι εἶναι περίπου σύγχρονοι καὶ διακρίνονται γιὰ τὰ ἐκλεπτυσμένα ἀρχιτεκτονικὰ διακοσμητικὰ τους στοιχεῖα.

Οἱ θολωτοὶ τάφοι εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπόγειοι, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ὑπέργειοι. Εἶναι κτιστοί, μὲ ἰσοδόμους λίθους, καὶ ἔχουν σχῆμα κωνικό. Ἡ διάμετρος τοῦ κυκλικοῦ ταφικοῦ θαλάμου εἶναι ἴση μὲ τὸ ὕψος τῆς θόλου. Ἡ θόλος σκαβόταν ἀπὸ ἐπάνω σὰν πηγᾶδι καὶ οἱ πλευρές της κτίζονταν μὲ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα μὲ κανονικοὺς λίθους τοποθετημένους σὲ ἐπάλληλες ὀριζόντιες στρώσεις, κατὰ τὸν ἐκφορικὸ τρόπο σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο ἡ ἐπάνω στρώση εἶναι κτισμένη λίγο πὶὸ ἔξω ἀπὸ τὴν κάτω, ἔτσι ὥστε βαθμιαία τὸ ἄνοιγμα στενεύει, ἕως ὅτου μένει μόνο μιὰ ὀπὴ ποὺ κλείνεται μὲ ἕναν μεγάλο λίθο, τὴν κλεῖδα. Τὸ κωνικὸ σχῆμα ποὺ ἀποκοτῶν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐσωτερικὰ οἱ θόλοι θυμίζει κυψέλη, γι' αὐτὸ καμιά φορὰ οἱ θολωτοὶ τάφοι ὀνομάζονται κυψελόσχημοι. Γύρω ἀπὸ τὴ θόλο συσσωρεύονται χῶματα καὶ πέτρες, γιὰ νὰ εἶναι ἀνθεκτικὴ στὶς πιέσεις, καὶ ἐνδιαμέσως μπαίνει μιὰ στρώση πηλοῦ γιὰ στεγανοποίηση. Παρατηρεῖται κι ἐδῶ, ὅπως στοὺς λακκοειδεῖς, ἡ φροντίδα νὰ ἀποφεύγεται ἡ ὕγρασία. Ἐσωτερικῶς ἡ ἐπιφάνεια τῶν λίθων λειαίνεται. Τὸ ὑπέρθυρο ἔρχεται σχεδὸν πάντοτε στὸ ὕψος τῆς πλαγιάς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ κορυφὴ τῆς θόλου προεξείχε κάπως ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Ἐκεῖ ἐπάνω συσσωρευόταν ἀρκετὸ χῶμα ὥστε νὰ σχηματίζεται ἕνα εἶδος τύμβου, ὅπου ἐτοποθετεῖτο καὶ ἡ ἐπιτύμβια στήλη γιὰ νὰ φαίνεται καθαρὰ ἡ θέσις τοῦ τάφου. Κατὰ τὴν ταφὴ ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια διαδικασία ὅπως στοὺς θαλαμωτοὺς: φράζεται, κτίζεται τὸ στόμιο τοῦ τάφου καὶ γεμίζεται ὁ δρόμος μὲ χῶμα, ἔστω καὶ ἂν ἡ εἴσοδος ἔχει διακόσμηση. Οἱ θολωτοὶ τάφοι ὅπως καὶ οἱ θαλαμωτοὶ γνώρισαν μεγάλη διάδοση καὶ ἀνευρίσκονται σὲ ὅλες τὶς περιοχὰς ποὺ περιλαμβάνονται στὴ μυκηναϊκὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς.

Οἱ θολωτοὶ τάφοι εἶναι πολὺ ἐμφανεῖς καὶ ἦταν πάντα εὐκόλος στόχος γιὰ τοὺς τυμβωρύχους, γι' αὐτὸ καὶ οἱ περισσότεροι εἶχαν ἤδη συληθεῖ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Ἐλάχιστοι ἔχουν βρεθεῖ ἀσύλητοι, ἀλλὰ ἔστω κι αὐτοὶ ἀρκοῦν γιὰ νὰ γίνουν ἀντιληπτὰς ἡ μεγαλοπρέπεια καὶ ἡ ποιότητα τῆς μυκηναϊκῆς ταφῆς αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἀκόμη ὅμως καὶ οἱ συλημένοι θολωτοὶ παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνο γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους, ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ συνήθως ἀνευρίσκονται ἀντικείμενα ποὺ ἔχουν διαφύγει τὴν προσοχὴ τῶν τυμβωρύχων: μικρὰ ἐλάσματα χρυσοῦ, πολύτιμοι λίθοι, ἀλλὰ κυρίως ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα λόγῳ τοῦ εὐτελοῦς ὕλικοῦ ἐγκαταλείπονταν ἐπὶ τόπου.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν εὐρημάτων δὲν εἶναι πάντα εὐκόλῃ, ὅχι μόνο ἐξαιτίας τῶν ἀλλεπάλληλων ταφῶν καὶ τῆς μετακίνησις τῶν κτερισμάτων, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ θόλος, ἐπειδὴ εἶναι πολὺ εὐαίσθητο κτίσμα, τὶς περισσότερες φορὲς ἔχει καταστραφῆ, ὑποχωρώντας στὶς πιέσεις τῶν τοιχωμάτων τῆς, καὶ ἔχει συμπαρασύρει μέσα στὸν τάφο ὑλικὸ διάφορων ἐποχῶν προερχόμενο ἀπὸ ἄλλες μεταγενέστερες ταφές. Αὐτὸ συνέβη κυρίως στὶς Μυκῆνες ὅπου θολωτοὶ τάφοι κτίσθηκαν μέσα ἢ κοντὰ στὸ παλαιὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης στὸ ὁποῖο οἱ ταφές ἦταν πολὺ πυκνές.

Ταφικὰ ἔθιμα

Στοὺς θαλαμωτοὺς, ὅπως καὶ στοὺς θολωτοὺς, τάφους ὁ νεκρὸς ἐτοποθετεῖτο στὸ κέντρο τοῦ τάφου μὲ τὰ κτερίσματά του τριγύρω. Ἦταν ξαπλωμένος, καμιά φορὰ μὲ λυγισμένα τὰ γόνατα καὶ ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο τὸ κεφάλι. Σπάνια ἐχρησιμοποιεῖτο φέρετρο. Ταφές μὲ φέρετρο, ἂν καὶ πολὺ διαδεδομένες στὴν Αἴγυπτο, ἐμφανίζονται μόνο σποραδικὰ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο. Τὰ παραδείγματα —σχετικὰ περισσότερα στὴν Κρήτη καὶ λιγότερα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπου ἀναφέρονται φέρετρα σὲ τάφους στὰ Δενδρά, στὴν Πρόσυμνα καὶ στὴν Ἀθήνα— ἐμφανίζονται στὰ τέλη τοῦ 15ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα π.Χ. Σύμφωνα μὲ τὰ ἐλάχιστα σωζόμενα δείγματα, τὰ φέρετρα ἦταν ἴσως χρωματισμένα γαλάζια, ὅποτε δὲν ἀποκλείεται κάποια συσχέτιση μὲ τὶς αἰγυπτιακὰς δοξασίες καὶ τὴ γενικότερη ἀντίληψη ὅτι τὸ γαλάζιο, τὸ χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ, εἶναι τὸ χρῶμα τῆς αἰωνιότητος. Ἐξάλλου ἔχει διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι ὁ νεκρὸς μεταφερόταν στὸν τόπο τῆς ταφῆς του ἐπάνω σὲ ξύλινο φορεῖο. Βαθιὲς αὐλακώσεις στὸ ἔδαφος τῶν δρόμων καὶ στὰ κατώφλια πολλῶν θαλαμωτῶν τάφων, στὴν Πύλο, τὰ Δενδρά, τὴν Πρόσυμνα, ἀλλὰ καὶ θολωτῶν, ἰδίως στὴ Μεσσηνία, ὑποδηλώνουν ὅτι ἴσως τὸ φορεῖο κυλοῦσε ἐπάνω σ' αὐτές.

Ὅπως καὶ στοὺς λακκοειδεῖς, μετὰ τὸ τέλος τῆς ταφῆς ἐτελεῖτο μιὰ σπονδὴ, φραζόταν τὸ στόμιο τοῦ τάφου μὲ ἀργοὺς λίθους, γεμιζόταν ὁ δρόμος μὲ χῶμα —ἐστὼ καὶ ἂν ἡ εἴσοδος εἶχε διακόσμηση, ὅπως συνηθιζόταν στοὺς μεγάλους θολωτοὺς— καὶ ἐπακολουθοῦσε νεκρόδειπνο. Σὲ κάθε ἐπομένῃ ταφῇ, τὰ ὅσα τοῦ νεκροῦ μεταφέρονταν στὰ πλάγια μαζί μὲ τὰ κτερίσματά του. Ὅταν ὁ θάλαμος γέμιζε, ἀνοιγόταν ἕνας λάκκος στὸ ἔδαφος καὶ ἐτοποθετοῦντο ἐκεῖ τὰ ὅσα τῶν παλαιῶν νεκρῶν. Ὅταν ὑπῆρχε πλευρικὸ δωμάτιο ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ αὐτὸ ὡς ὀστεοφυλάκιο. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ὁ τάφος γέμιζε. Χώματα ἀπὸ τὴν ὀροφή καὶ ἀποσυντεθειμένες ὕλες

συσσωρεύονταν πάνω στους νεκρούς, ή στάθμη του εδάφους ανέβαινε συνεχώς, και ένας γενικός καθαρισμός ήταν απαραίτητος. Τότε οί συγγενείς μάζευαν τὰ παλαιὰ ὅστὰ καὶ τὰ τοποθετοῦσαν σὲ λάκκους ποὺ ἀνοίγαν στὸν δρόμο τοῦ τάφου, καὶ ὅπως πολλὸς σεβασμός γιὰ τοὺς νεκροὺς δὲν ὑπῆρχε, μπορούσαν πιά χωρὶς ἐνδοιασμό νὰ ἀφαιρέσουν ἀκόμη καὶ τὰ κτερίσματα.

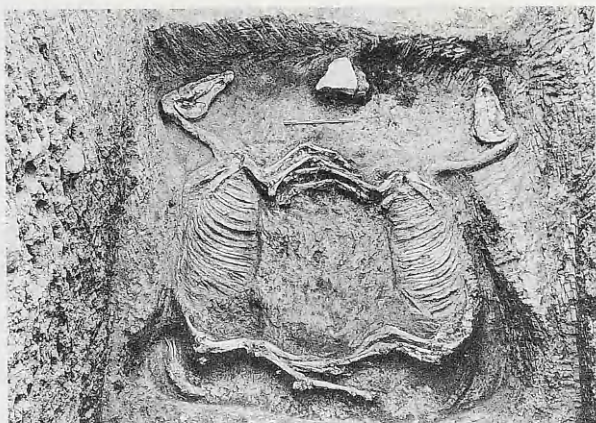
Οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι πίστευαν ὅτι ὁ τάφος εἶναι ἡ κατοικία τοῦ νεκροῦ ὁποῖος χρειάζεται τὰ προσωπικά του ἀντικείμενα καὶ τὶς προμήθειές του καὶ στὴν ἄλλη ζωή. Στὴν Ἑλλάδα, ὅσο μεγαλοπρεπεῖς κι ἂν εἶναι οἱ τάφοι, δὲν θεωρήθηκαν ποτὲ μόνιμες κατοικίες τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ μόνο προσωρινές, ἔως ὅτου φτάσουν οἱ ψυχές στὸν Κἄτω Κόσμο. Οἱ τελετὲς καὶ οἱ προσφορὲς εἶναι σημαντικὲς μόνο τὴν ὥρα τῆς ταφῆς, ὄχι μετὰ.

Πυρὲς ἀνάβονταν συχνὰ στοὺς τάφους πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐνταφιασμοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅταν παρουσιαζόταν ἡ ἀνάγκη νὰ ἀνοιχθεῖ καὶ πάλι ὁ τάφος. Ὅπως πίστευαν ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ἐξευμενίζονταν οἱ παλαιοὶ νεκροί, αὐτοὶ ποὺ ἀκόμη δὲν εἶχαν λιώσει καὶ τῶν ὁποίων ταραζόταν ἡ αἰώνια ἡσυχία· στὴν πυρὰ καίγονταν τότε καὶ κτερίσματα. Οἱ πυρὲς ὁμῶς ἐξυπηρετοῦσαν καὶ πρακτικούς σκοποὺς διότι ἐξασφάλιζαν μιὰ σχετικὴ ὑγιεινὴ ὅταν ἀνοιγόταν ὁ τάφος καὶ κυρίως ἀπορροποῦσαν τὴν ὑγρασία ποὺ δημιουργοῦσε ἀποπνικτικὴ ἀτμόσφαιρα.

Ἡ θυσία ζῶων ἦταν καθὼς φαίνεται ἓνα ταφικὸ ἔθιμο ἀρκετὰ διαδεδομένο· σὲ ὀρισμένους τάφους ἔχουν βρεθεῖ ἵχνη θυσίας σκύλων καὶ ἀλόγων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὴν ταφὴ δύο ἀλόγων στὸν δρόμο τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Μαραθῶνα [81] καὶ ἄλλες στὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀηδονιδῶν — ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαία Ἀραιθυρέα —, ἀλλὰ θυσίες ἀλόγων συναντοῦμε σχετικὰ σπάνια γιὰτὶ ἀσφαλῶς ἀντιπροσώπευαν ἓνα ἔξοδο τὸ ὁποῖο λίγες οἰκογένειες θὰ μπορούσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν (σ. 321).

Τὸ γνωστὸ ἀπὸ ἄλλους λαοὺς ἔθιμο τῆς ἀνθρωποθυσίας δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τεκμηριωμένο στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα· δὲν εἶναι ὁμῶς δυνατόν νὰ πραγματευθοῦμε ἐδῶ τὸ μεγάλο αὐτὸ θέμα. Ἐνδεικτικὰ μόνο ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἔδειξε πάντα ἀπέχθεια καὶ περιέβαλλε μὲ μυστικότητα τὸ θέμα τῆς ἀνθρωποθυσίας, ποὺ ἦταν ξένο πρὸς τὴν ἰδιοσυγκρασία του. Ὅρισμένοι ἀνασκαφεῖς ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι σὲ ἐντελῶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ἐτελεῖτο ἀνθρωποθυσία, ὄχι σὰν καθιερωμένη τελετουργία ἀλλὰ σὰν μιὰ πράξη εὐκαιριακὴ. Σχετικὰ παρατηροῦμε ὅτι στὴν *Ἰλιάδα* (Ψ 128-177) ἀναφέρεται πὼς ὁ Ἀχιλλέας, ἔξαλλος ἀπὸ θυμὸ, θυσίασε δώδεκα ἐπιφανεῖς Τρῶες στὸν τάφο τοῦ Πατρόκλου· ἡ θυσία ὁμῶς αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ σὰν μιὰ πράξη αὐθόρμητη, ἀντίδραση στὸν μεγάλο πόνο. Δὲν

81

Ταφή αλόγων στὸν δρόμο θολωτοῦ τάφου στὸν Μαραθώνα.

Τέλος τῆς ΥΕ II περιόδου.

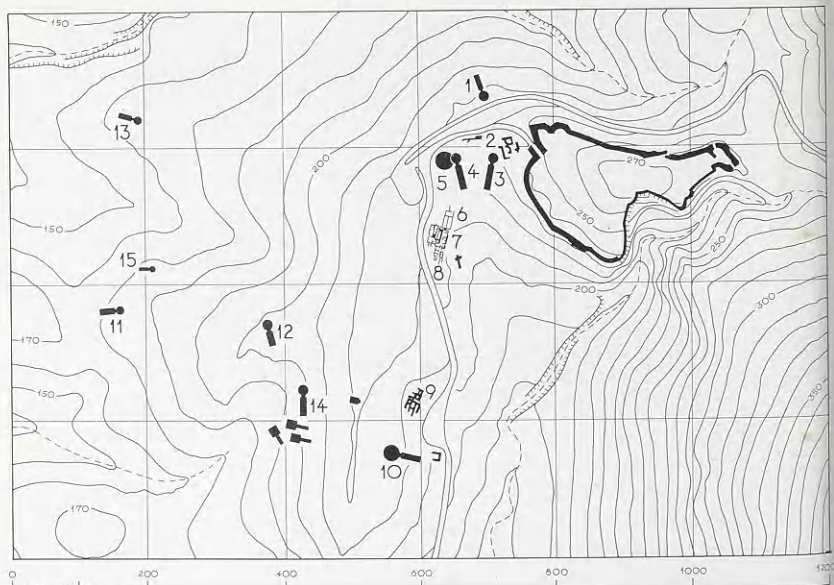
μπορεῖ φυσικὰ νὰ ἀποκλεισθεῖ περίπτωση ἀνθρωποθυσίας σὰν ἐξιλαστήρια προσφορά σὲ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή γιὰ ἐξαγνισμό ἢ γιὰ νὰ φύγει κάποιο μίasma ποὺ ἀπειλοῦσε τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀργότερα, στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, σὲ τέτοιες περιπτώσεις θυσίαζαν ὡς *κάθαρμα* ἓνα ἄτομο ἔξω ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σῶμα, ἓναν κατάδικο ἢ αἰχμάλωτο πολέμου, καὶ γι' αὐτὸ ἡ λέξις μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου πῆρε τὴ σημερινή της σημασία.

Σημαντικοὶ θολωτοὶ τάφοι

Θολωτοὶ τάφοι Μυκηνῶν

Στὶς Μυκῆνες ἔχουν βρεθεῖ ἐννέα θολωτοὶ τάφοι, ἀριθμὸς πολὺ συμπτωματικὸς γιατί ἐννέα εἶναι καὶ οἱ βασιλεῖς οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὶς δυναστείες τῶν Περσειδῶν καὶ τῶν Ἀτρειδῶν. Οἱ τάφοι αὐτοὶ παρουσιάζουν οἰκοδομικὴ ἐξέλιξη. Χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1510 ἕως τὸ 1220 π.Χ. περίπου, καὶ διαιροῦνται σὲ τρεῖς κατηγορίες: τοὺς παλαιότερους, μέσους καὶ νεότερους [82].

1. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν οἱ τάφοι τοῦ Ἐπάνω Φούρνου, τῶν Κυκλώπων καὶ τοῦ Αἰγίσθου. Τὰ ὀνόματα εἶναι συμβατικά καὶ ἔχουν δοθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀνασκαφεῖς. Στοὺς τάφους αὐτοὺς οἱ πλευρὲς τῶν δρόμων εἶναι ἀπλῶς скаμμένες καὶ ὄχι κτιστές. Οἱ παραστάδες τοῦ στομίου εἶναι

κτιστές αλλά όχι πολύ στερεές. Τα υπέρθυρα δὲν ἔχουν κουφιστικά τρίγωνα. Τὸ ἐσωτερικὸν υπέρθυρο εἶναι εὐθύγραμμο. Ἡ θόλος εἶναι κτισμένη με ἀργή λιθοδομία.

2. Στὴ δευτέρα κατηγορία ἀνήκουν οἱ τάφοι τῆς Παναγιάς, τοῦ Κάτω Φούρνου καὶ τῶν Λεόντων. Στους τάφους τῆς κατηγορίας αὐτῆς οἱ πλευρὲς τῶν δρόμων εἶναι κτιστὲς με ἀκανόνιστους λίθους. Οἱ παραστάδες τοῦ στομίου εἶναι κτισμένες με ἐπιμέλεια. Τα υπέρθυρα εἶναι ἐπιμήκη καὶ ἔχουν κουφιστικά τρίγωνα. Τὸ ἐσωτερικὸν υπέρθυρο εἶναι κοῖλο γιὰ νὰ ταιριάζει με τὴ θόλο. Ἡ θόλος εἶναι κτισμένη με ἰσοδομή λιθοδομία. Στὸν τάφο τῶν Λεόντων ἐμφανίζεται, ὡς καινούργιο στοιχείο, ἐξωτερικὴ πόρτα στὸ στόμιο.

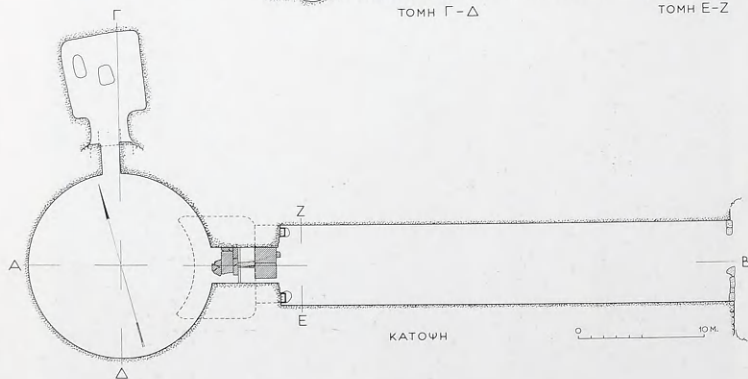
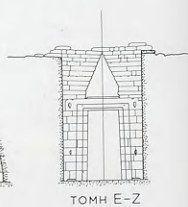
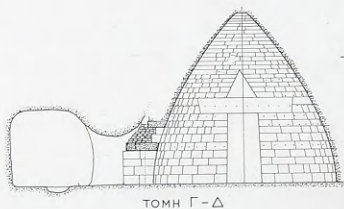
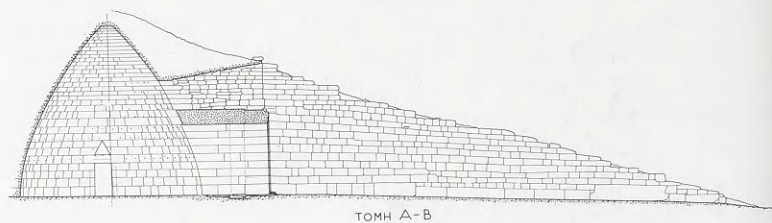
3. Στὴν τρίτη κατηγορία ἀνήκουν οἱ τάφοι τῶν Δαιμόνων, ὁ «Θησαυρὸς τοῦ 'Ατρέως» καὶ ὁ «τάφος τῆς Κλυταιμνήστρας». Σ' αὐτοὺς τοὺς τάφους οἱ πλευρὲς τῶν δρόμων εἶναι κτισμένες κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα ἀπὸ

σκληρὸ ἀμυγδαλίτη λίθο. Οἱ παραστάδες εἶναι κτισμένες με μεγάλη ἐπιμέλεια, οἱ προσόψεις ἔχουν γλυπτὴ διακόσμηση —στὴ δευτέρῃ καὶ τρίτῃ περίπτωση—, καὶ στὸ στόμιο ὑπάρχουν πόρτες. Τὰ ὑπέρθυρα εἶναι πολὺ μεγάλα καὶ ἔχουν κουφιστικὰ τρίγωνα. Τὰ ἐσωτερικὰ ὑπέρθυρα εἶναι κοῖλα, ἐργασμένα με πολλὴ ἐπιμέλεια. Ἡ θόλος, ἀπὸ σκληροῦς λίθους διατεταγμένους σὲ δόμους, εἶναι κτισμένη με τρόπο ἐξαιρετικόν. Ἡ τελευταία αὐτὴ κατηγορία τάφων ἔχει δρόμους πολὺ μακρεῖς, στοιχεῖο ποὺ αὐξάνει τὸν ἤδη μνημειακὸ χαρακτῆρα τῆς εἰσόδου.

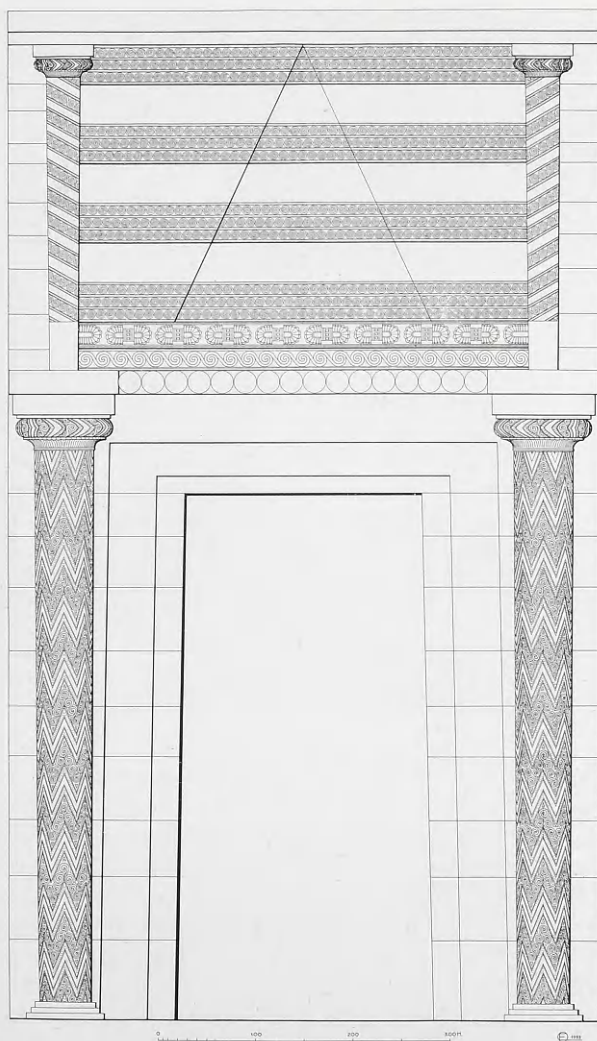
Ὁ μεγαλοπρεπέστερος ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν εἶναι ὁ λεγόμενος «Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως» [83, 84]. Ὁ δρόμος εἶναι πολὺ μακρὺς (36 × 6 μ.) με πλευρὲς ἐξαιρετα κτισμένες σύμφωνα με τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα, καὶ με πολὺ μεγάλους λίθους στὴν κάτω στρώση, ὥστε ἡ ἐντύπωση τῆς μεγαλοπρέπειας νὰ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἔντονη. Ἡ πρόσοψη [85] ἔχει ὕψος 10,50 μ. Τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας ἔχει ὕψος 5,40 μ., πλάτος 2,70 μ. στὸ κάτω μέρος καὶ 2,40 μ. στὸ ἐπάνω· οἱ πλευρὲς τοῦ θυραίου ἀνοιγματος συγκλίνουν πρὸς τὰ μέσα, στοιχεῖο ποὺ ἐπίσης αὐξάνει τὸν μνημειακὸ χαρακτῆρα τῆς εἰσόδου.

Ἐνα διπλό, ρηχὸ κυμάτιο πλαισιώνει τὴν πόρτα. Δύο ἡμικίονες ἀπὸ

86

Μυκήνες, «Θησαυρός του 'Ατρέως». 'Εσωτερικό υπέρθυρο.

πρασινωπό λίθο ήταν τοποθετημένοι εκατέρωθεν της εισόδου πάνω σε χαμηλές τριβαθμιδωτές βάσεις· κοσμούνται με σπείρες και όδοντωτές ταινίες. Το κιονόκρανο αποτελείται από υποτραχήλιο που φέρει φυλλοειδή διακόσμηση, έχινο και άβακα. Δεν μπορεί να άρνηθει κανείς την όμοιότητα με τὸ δωρικό κιονόκρανο, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει γίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ δωρικός ρυθμός γεννήθηκε στὴν Ἀργολίδα καὶ ὅτι οἱ ἡμίκιονες τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως» εἶναι οἱ πρόδρομοὶ του· σ' αὐτοὺς παρατηροῦμε τὸν μεικτὸ χαρακτήρα ποὺ διατηρεῖ ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη ἀκόμη ὡς αὐτὴν τὴν ἐποχὴ· τὰ πλούσια, μινωικῆς ἔμπνευσης σχέδια ποὺ τοὺς καλύπτουν, δημιουργοῦν μιὰ ἔντονη διακοσμητικὴ ἐντύπωση ποὺ σκιάζει ἐπιφανειακὰ τὸν ἀπλὸ στὴ σύλληψη καὶ λειτουργικὸ χαρακτήρα τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τμή-

ματα τῶν ἡμικιόνων αὐτῶν βρίσκονται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν καὶ στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο τοῦ Λονδίνου.

Τὸ ὑπέρθυρο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐντυπωσιακοὺς ὀγκόλιθους ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐσωτερικὸς ἔχει μῆκος 8 μ., πλάτος 5 μ. καὶ πάχος 1,20 μ. καὶ ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι ζυγίζει περίπου 120 τόνους. Στὴν ἐσωτερικὴ του πλευρὰ ἔχει κοῖλο σχῆμα ὥστε νὰ προσαρμόζεται ἀβίαστα στὴν καμπύλη τῆς θόλου [86]. Πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο βρίσκεται τὸ κουφιστικὸ τρίγωνο, κτισμένο ὅπως καὶ ἡ θόλος μὲ τὸν ἐκφορικὸ τρόπο. Ἡ ἴδια μέθοδος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ νὰ κατασκευαστοῦν οἱ σύριγγες ποὺ βρίσκονται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κυκλώπειων τειχῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνεи λόγος σὲ ἄλλο κεφάλαιο (σ. 190). Ὁ ἐκφορικὸς τρόπος εἶναι μιὰ μέθοδος σχετικὰ ἀπλὴ στὴ σύλληψη ἀλλὰ πολὺ ἀποτελεσματικὴ, ἀπόδειξη πόσο καλὰ ἔχουν διατηρηθεῖ τὰ μυκηναϊκὰ μνημεῖα.

Τὴν πρόσοψη τοῦ τάφου πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο κοσμοῦσαν δύο ἡμικιόνια ἀπὸ πρασινωπὸ λίθο, καθὼς καὶ ἐντοιχισμένες πλάκες ἀπὸ πράσινο καὶ κόκκινο λίθο ποὺ εἶχαν ἀνάγλυφη διακόσμηση μὲ σπεῖρες καὶ ἡμιρόδακες. Μιὰ ἀπὸ τὶς πλάκες αὐτὲς ἐκάλυπτε ἐξωτερικὰ τὸ κουφιστικὸ τρίγωνο. Λίγα μόνο θραύσματα ἀπὸ τὴ διακόσμηση αὐτὴ σώζονται σκορπισμένα σὲ διάφορα μουσεῖα στὴν Ἀθήνα, τὸ Λονδίνο, τὸ Μόναχο, τὴν Καρλσρούη καὶ τὸ Βερολίνο [87].

Τὸ στόμιο ἦταν πολὺ βαθύ (5,20 μ.). Τὸ κατώφλι ἦταν ἀπὸ κροκαλοπαγεῖς λίθινες πλάκες καλυμμένες μὲ ξύλινη ἢ χάλκινη ἐπένδυση. Στὴ μέση τοῦ στομίου ἡ μεγάλῃ δίφυλλη πόρτα ἦταν ἀσφαλῶς ξύλινη μὲ χάλκινη ἐπένδυση. Παρ' ὅλα αὐτὰ, παρ' ὅλη τὴν πλούσια διακόσμηση, τὸ στόμιο εἶχε κτισθεῖ μὲ ἀργοὺς λίθους ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πόρτα, σύμφωνα μὲ τὰ ταφικὰ ἔθιμα, καὶ ὁ δρόμος εἶχε γεμιστεῖ μὲ χῶμα. Στὸ τέρμα τοῦ δρόμου ἕνας

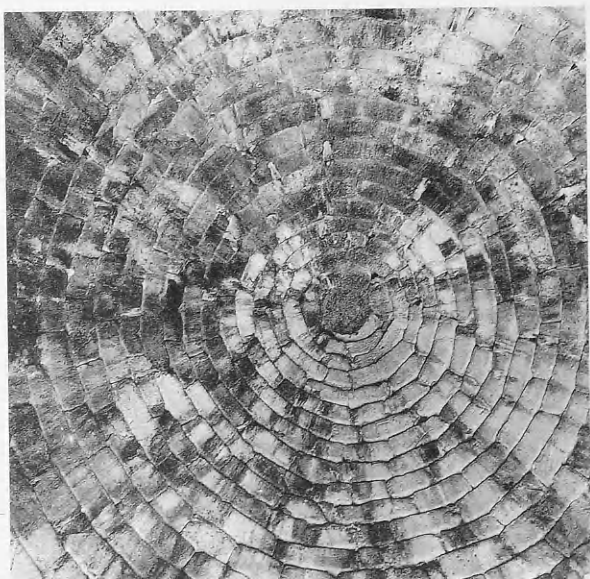

87

Θραῦσμα ζωφόρου μὲ ἀνάγλυφη σπειροειδῆ διακόσμηση ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως» στὶς Μυκῆνες.

YE IIIB (13ος αἰ. π.Χ.) Λάρτιος (rosso antico). Ὑψ. 0,41, μῆκ. 0,88.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1479.

88

Μυκήνες, «Θησαυρός του Ἀτρέως». Θόλος.

χαμηλὸς τοίχος συγκρατοῦσε τὰ χρώματα κάνοντας ἀκόμη πιὸ δύσκολη τὴν προσπέλαση.

Ἡ θόλος εἶναι θαυμάσια [88]. Εἶναι κτισμένη κατὰ τὸν ἐκφορικὸ τρόπο ἀπὸ 33 σειρὲς λίθων κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα· ἔχει ὕψος 13,40 μ. καὶ ἡ κάτω διάμετρος εἶναι 14,60 μ. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀπὲς ἀνάμεσα στοὺς δόμους δείχνει ὅτι εἶχαν προσαρμοσθεῖ ἐκεῖ ρόδακες, ἀσφαλῶς χάλκινοι. Τὸ πλευρικὸ ταφικὸ δωματίο εἶναι σκαμμένο μέσα στὸν βράχο. Ἡ ὀροφή του ὑποβασταζόταν ἀπὸ ξύλινη δοκὸ τῆς ὁποίας μόνο ἡ βάση σώζεται. Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου αὐτοῦ εἶχαν πιθανῶς σπειροειδῆ διακόσμηση.

Παρόμοια διακόσμηση εἶχαν καὶ οἱ πλάκες ποὺ κοσμοῦσαν τοὺς τοίχους τοῦ πλευρικοῦ δωματίου στὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Ὁρχομενοῦ. Ὁ τάφος αὐτός, ποὺ ὀνομάζεται συμβατικὰ «Θησαυρὸς τοῦ Μινύου», εἶναι περίπου σύγχρονος μὲ τὸν «Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως» μὲ τὸν ὁποῖον ἔχει πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Εἶχε καταστραφεῖ ἤδη στὴν ἀρχαιότητα· ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπένδυση τῶν τοίχων τοῦ πλευρικοῦ δωματίου, ἔχει κυρίως διασωθεῖ ἡ

όροφή του δωματίου αυτού ή όποία άποτελείται από τέσσερις πλάκες πρα-
σινωπού σχιστόλιθου διακοσμημένες μ' ένα πλέγμα από σπειρες, ρόδακες
και άνθη παπύρου, έξαιρετικής τέχνης.

Η χρονολόγηση του «Θησαυρού του 'Ατρέως» δημιούργησε μεγάλα
προβλήματα. Αρχικά είχε ύποτεθεί ότι κτίσθηκε τó 1330 π.Χ. και ότι ίσως
άνηκε στόν μυθικό Περσέα. Η χρονολογία ή όποία φαίνεται σήμερα πιθα-
νότερη είναι τó 1250 π.Χ., όποτε θα άνηκε, έντελώς ύποθετικά βέβαια έάν
αυτός ήταν ύπαρκτό πρόσωπο, στόν ίδιο τόν 'Ατρέα, του όποιού τότε τοπο-
θετείται ή βασιλεία σύμφωνα με τις γενεαλογίες που δίνει τó Πάριο Χρο-
νικό. Εκείνο που φαίνεται πάντως σίγουρο, είναι ότι ό ίδιος σημαντικός
βασιλεύς που έκτισε τήν Πύλη των Λεόντων, έκτισε και τόν «Θησαυρό του
'Ατρέως». Και τά δύο μνημεία δείχνουν τήν ύψηλή τεχνική στήν όποία
είχαν φτάσει οί μυκηναίοι άρχιτέκτονες. Σ' αυτό τó στάδιο έχουν ύπερνική-
σει όλες τις δυσκολίες που παρουσιάζει ή μελέτη των αναλογιών σ' ένα
κυκλικό θολωτό κτίσμα και ή χρήση πολυ μεγάλων και σκληρών λίθων. Η
κατασκευή είναι τέλεια από κάθε άποψη, από τή λείανση και τó ταίριασμα
των λίθων έως τήν έξαιρετική φροντίδα που έχει ληφθεί για νά προφυλα-
χθεί ό τάφος από τήν ύγρασία.

Ο «τάφος της Κλυταιμνήστρας» [89] είναι λίγο μεταγενέστερος και χρο-

νολογείται γύρω στὰ 1220 π.Χ. Καλὰ κρυμμένος, ἔμεινε ἀθέατος στοὺς μυκηναϊκοὺς καὶ ἱστορικοὺς χρόνους καὶ ἓνα μικρὸ ἐλληνιστικὸ θέατρο κτίσθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ δρόμου του. Ὁ τάφος καταστράφηκε καὶ συλήθηκε ἀπὸ τὸν Βελὴ πασὰ τοῦ Ναυπλίου, οἱ βροχὲς καὶ οἱ κακοκαιρίες ἀποτέλειωσαν τὸ ἔργο, ἔως ὅτου τὸ 1951 ἀναστηλώθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία· τώρα φαίνεται ὅπως πραγματικὰ ἦταν, ἐφάμιλλος τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως» μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ του κατασκευή, τὸν ὠραῖο δρόμο (μῆκος 37 μ.) καὶ τὴ μεγαλοπρεπὴ εἴσοδο, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση δὲν σώζεται. Ἦταν λίγο μικρότερος ἀπὸ τὸν «Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως»: ἡ θόλος ἔχει ὕψος 13 μ. καὶ ἡ διάμετρος τοῦ ταφικοῦ θαλάμου εἶναι 13,50 μ. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι ἔχει σύστημα ἀποχέτευσης τῶν ὀμβρίων.

Ὁ θολωτὸς τάφος στὸ Βαφειὸ

Ἡ Λακωνία εἶναι μιὰ περιοχὴ ποὺ κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ βρισκόταν σὲ ζωηρὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη γιὰ λόγους κατ' ἀρχὴν καθαρὰ γεωγραφικοὺς. Οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς ἦταν συχνές. Ἀπὸ τὴ Λακωνία ἔπαιρναν οἱ Κρητὲς τὸν λακεδαιμόνιο λίθο, τὸν πράσινο σκληρὸ βασάλτη (lapis lacedaemonium), καὶ τὸν πορφυρίτη, τὸν ἐπονομαζόμενο *rosso antico*.

Ἡ μινωικὴ ἐπίδραση παρατηρεῖται σὲ διάφορα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὴ Λακωνία, εἴτε αὐτὰ εἶναι ἀγγελία, εἰδώλια ἢ σφραγιδόλιθοι, καὶ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν περίφημο θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ. Τὸν τάφο αὐτὸ ἀνέσκαψε συστηματικὰ ὁ Χρ. Τσουντας τὸ 1888 ἀλλὰ οἱ χωρικοὶ τῆς περιοχῆς ἤξεραν ἤδη τὴν ὑπαρξή του καὶ εἶχε συληθεῖ. Ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Βαφειοῦ δὲν εἶναι κτισμένος στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, ὅπως συνηθίζεται, ἀλλὰ στὴν κορυφὴ του. Ἦταν ἀρκετὰ μεγάλος, ὁ μακρὺς δρόμος εἶχε μῆκος 29,80 μ. ἐνῶ ἡ διάμετρος τοῦ θαλάμου ἦταν 10,35 μ. Ἡ κατασκευὴ δὲν ἦταν πολὺ ἐπιμελής. Στὸ θάλαμο βρέθηκαν σκόρπια ὅσα καὶ διάφορα μικρὰ πολύτιμα ἀντικείμενα ποὺ δὲν εἶχαν προλάβει νὰ τὰ πάρουν οἱ τυμβωρύχοι, ἢ ποὺ τὰ εἶχαν ἐγκαταλείψει: χρυσὰ δαχτυλίδια, ψῆφοι ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἀμέθυστο, σφραγιδόλιθοι καὶ ἄλλα.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ κυρίως εἶχε διαφύγει τὴν προσοχή τους ἦταν ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς λάκκου στὸ ἔδαφος τοῦ θαλάμου, ποὺ ὅταν ἀνοίχτηκε ἦταν σὰν νὰ ἀνοίγε ἓνας «χαμένος κόσμος ἐρειπίων, πλούτου καὶ ξεχασμένων μύθων». Ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐπέτρεψε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸν πλοῦτο τῶν θολωτῶν: κύπελλα χρυσὰ καὶ ἀσημένια, δαχτυλίδια χρυσά,

χάλκινα καὶ ἓνα σιδερένιο —ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα δείγματα αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ὁ σίδηρος ἐμφανίστηκε σὰν σπάνιο, ἄρα πολὺτιμο μέταλλο—, ἑννέα μαχαίρια καὶ ἐγχειρίδια μὲ ἔνθετη διακόσμηση, ἓνα μεγάλο ξίφος, λυχνάρια, ἀλαβάστρινα ἀρωματοδοχεῖα, ἓνας χάλκινος καθρέπτης, ἓνα αἰγυπτιακὸ ἀλάβαστρο καὶ ψῆφοι ἀπὸ κεχριμπάρι τῆς Βαλτικῆς. Ἡ τεχνικὴ τῶν ἐγχειριδίων καὶ ἡ κεραμικὴ χρονολογοῦν τὸν τάφο τοῦ Βαφειοῦ σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀμέσως μετὰ τοὺς λακκοειδεῖς τῶν Μυκηνῶν, γύρω στὸ 1450 π.Χ.

Τὰ ὅστ'α τοῦ νεκροῦ εἶχαν λιώσει. Ἀπὸ τὰ κτερίσματα ὁ ἀνασκαφέας ἀντιλήφθηκε τὴ θέσιν τοῦ σκελετοῦ. Στὴ θέσιν τοῦ στήθους ὀγδόντα ψῆφοι ἀπὸ ἀμέθυστο ἀποτελοῦσαν ἓνα περιδέραιο μὲ διπλὴ σειρά. Στὴ θέσιν ὅπου θὰ ἀκουμποῦσαν οἱ καρποὶ τῶν χειρῶν βρέθηκαν δύο σωροὶ ἀπὸ σφραγιδόλιθους ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸ σπουδαιότερο σύνολο ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα· πρόκειται γιὰ σαράντα τρεῖς σφραγιδόλιθους ἐξαιρετικῆς τέχνης, ἄλλους γνήσιους μινωικοὺς καὶ ἄλλους ἐγχώριους μὲ μινωικὴ ἐπίδραση. Τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ἡ θέσιν στὴν ὁποία βρέθηκαν ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ σφραγιδόλιθοι ἐφοροῦντο δεμένοι γύρω ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῶν χειρῶν. Ὁ μέγας τοὺς ἀριθμὸς ὑποδεικνύει ὅτι δὲν εἶχαν ὅλοι σφραγιστικὴ χρῆση, δὲν ἦταν ὅλοι προσωπικὲς σφραγίδες· ὁ κάτοχός τοὺς τίς φοροῦσε ὡς κοσμήματα ἢ ἴσως ὡς φυλακτά.

Τὸ καταπληκτικότερο εὑρημα ἦταν δύο ἀριστουργηματικὰ χρυσὰ κύπελλα ποὺ ἦταν τοποθετημένα στὰ σημεῖα ὅπου θὰ ἀκουμποῦσαν τὰ χέρια τοῦ νεκροῦ. Γιὰ τὰ κύπελλα αὐτὰ θὰ γίνῃ λόγος σὲ ἄλλη ἐνότητα (σ. 125).

Ὁ πρίγκιπας ποὺ εἶχε ταφεῖ στὸ Βαφειό, ὅπως καὶ οἱ πρίγκιπες τῶν λακκοειδῶν παλαιότερα, ἦταν ἓνας ἐκλεπτυσμένος Μυκηναῖος ποὺ γνώριζε καὶ ἀγαποῦσε τὴ μινωικὴ τέχνη, ἓνας συλλέκτης ὁραίων πραγμάτων ποὺ θέλησε νὰ τὸν συνοδεύσουν στὸν τάφο του.

Διατυπώθηκε ἡ θεωρία ὅτι στὸν τάφο τοῦ Βαφειοῦ ἔχουν ταφεῖ δύο νεκροί. Σύμφωνα μ' αὐτὴν, πρῶτα τάφηκε ἓνας ἄνδρας, καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα μιὰ γυναίκα, ὅποτε μετακινήθηκαν τὰ κτερίσματα τοῦ πρώτου νεκροῦ γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ στὸ κέντρο τῆς κρύπτης ἡ καινούργια νεκρή, καὶ ἐπομένως ὅλα τὰ κτερίσματα ποὺ βρέθηκαν στὴ θέσιν αὐτῇ, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ δαχτυλίδια καὶ τὰ δύο χρυσὰ κύπελλα, ἀνῆκαν σ' αὐτὴ τὴν πριγκίπισσα. Στὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ ὁδηγήθηκαν ὀρισμένοι ἐπιστήμονες, ἀφενὸς ἐπειδὴ τὰ δαχτυλίδια συνοδεύουν κυρίως γυναικεῖς ταφές, καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ τὰ πολλὰ ὅπλα ποὺ περιεῖχε ὁ τάφος ἦταν συσσωρευμένα σὲ μιὰν ἄκρη, καὶ τὸ μοναδικὸ ξίφος, δὲν βρισκόταν δίπλα στὸ δεξιὸ χερὶ τοῦ νεκροῦ, ὅπως εἶναι

ή κανονική θέση, γνωστή από όλους τούς τάφους. Ἡ θεωρία ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ.

Ὁ θολωτὸς τάφος στὰ Δενδρὰ

Ὁ θολωτὸς τάφος τῶν Δενδρῶν εἶναι σκαμμένος στὴν πλαγιά ἐνὸς λόφου. Ἀνασκάφηκε τὸ 1926 ἀπὸ τὸν A. Persson καὶ ἦταν ἀσύλητος. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ χρονολογεῖται γύρω στὰ 1450-1400 π.Χ.

Ὁ θάλαμος ἔχει διάμετρο 7,30 μ.. Ἡ θόλος εἶχε καταρρεῦσει γύρω στὰ 1000 π.Χ. καὶ οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς εἶχαν εἰσδύσει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία μάλιστα χρονολογεῖται μία ταφή. Στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου, ποὺ εἶχε λεπτὴ γύψινη ἐπίστρωση, ἦταν σκαμμένοι τέσσερις λάκκοι. Οἱ δύο εἶχαν ἐπένδυση ἀπὸ πλάκες καὶ ἦταν τάφοι. Εἶχε ληφθεῖ φροντίδα νὰ μὴ γίνονται εὐκόλα ἀντιληπτοί: ἡ πλάκα τῆς σκεπῆς τοὺς ἦταν τοποθετημένη χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ τὸ κενὸ ἀποπάνω ἦταν γεμάτο χῶμα, ὅπως στὴν κρύπτη τοῦ θολωτοῦ τάφου στὸ Βαφειό. Οἱ ἄλλοι δύο λάκκοι ἦταν ἀποθέτες θυσιῶν. Στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου βρέθηκαν ὑπολείμματα σύλησης: ὁστὰ σκορπισμένα καὶ διάφορα μικρὰ ἀντικείμενα.

Στὸν μεγαλύτερο ἀπὸ τοὺς λάκκους ἦταν θαμμένοι ὁ «βασιλιάς» καὶ ἡ «βασίλισσα» μὲ τὰ πλουσιότατα κτερίσματά τους. Τὴ βασίλισσα συνόδευε ἀσημένιο κύπελλο μὲ ἔνθετη διακόσμηση ἀπὸ χρυσὸ καὶ νιέλλο, καὶ ἕνας μεγάλος σφραγιδόλιθος. Ὁ βασιλιάς φοροῦσε κράνος, τοῦ ὁποίου διασώθηκε ἡ διακόσμηση ἀπὸ ὑαλόμαζα. Στὸ στήθος τοῦ ἐπάνω ἦταν τοποθετημένο ἕνα θαυμάσιο χρυσὸ κύπελλο [98] ποὺ περιεῖχε τέσσερα δαχτυλίδια. Τὸ ἕνα εἶναι ἀσημένιο ἐνῶ τὰ ἄλλα τρία ἔχουν σφενδόνες ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τέσσερις ἐπ'ἀλλήλους στρώσεις διαφορετικῶν μετάλλων, ἀσήμι, χαλκός, μόλυβδος καὶ σίδηρος. Ὁ πρωτότυπος συνδυασμὸς τῶν τεσσάρων μετάλλων στὸ ἴδιο δαχτυλίδι, ὑποδηλώνει ὅτι τὸ κόσμημα αὐτὸ περιβάλλεται μὲ κάποιον μαγικὸ χαρακτήρα, τὸν ὁποῖο ἐξάλλου ἀπέδιδαν καὶ στὸ νέο, σπανιότατο καὶ πολύτιμο γιὰ τὴν ἐποχὴ μέταλλο, τὸν σίδηρο. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο ἀκόμη προέρχονται σφραγιδόλιθοι, χρυσὰ καὶ ἀσημένια κύπελλα, ξίφη μὲ πολύτιμες λαβές, μαχαίρια καὶ ἄλλα.

Στὸν ἄλλο λάκκο ἦταν θαμμένη μιὰ πριγκίπισσα. Ἐνα χρυσὸ περιδέραιο στόλιζε τὸ λαιμὸ της καὶ τριγύρω ἦταν σκορπισμένα τὰ συνήθη κτερίσματα, ψῆφοι, σφραγιδόλιθοι καὶ ἕνα δαχτυλίδι [101] [110].

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο λάκκους ὁ ἕνας περιεῖχε τέφρα καὶ χῶμα ἀνακατε-

μένα με ψήγματα χρυσοῦ, ἔλεφαντόδοντου καὶ χαλκοῦ, καὶ ὁ ἄλλος ὅστ' ἀνθρώπων καὶ ζώων — βρέθηκε τὸ κρανίον ἑνὸς σκύλου — καθὼς καὶ ὑπολείμματα κτερισμάτων.

Ἀπὸ τὰ καταπληκτικὰ αὐτὰ εὐρήματα ἀντλοῦμε πολλὰς πληροφορίες γὰρ τὶς τελετὰς ποὺ συνόδευαν τὴν ταφὴν τῶν μυκηναίων βασιλέων. Ὁ βασιλεὺς ἔκτισε ἴσως τὸν τάφον τοῦ ἐν ζωῇ. Ὅταν πέθανε, νεκρικὴ τιμητικὴ πομπὴ τὸν συνόδευσε στὴν τελευταίαν τοῦ κατοικίας, ὅπου τάφηκε μετὰ τοὺς θησαυροὺς του, τὰ πράγματα ποὺ ἀγαποῦσε ὅταν ζοῦσε. Οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι ἄναψαν πυρὰ σ' ἓνα λάκκον στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου καὶ προσέφεραν ἐκεῖ διάφορα πολύτιμα ἀντικείμενα. Στὴ συνέχεια ἔκαναν σπονδές, ἔκτισαν τὸ στόμιον τοῦ τάφου καὶ τέλος ἔσπασαν τὰ κύπελλα ποὺ εἶχαν χρησιμοποιήσει. Ἕνας παρόμοιος λάκκος μετὰ ὑπολείμματα πυρᾶς βρέθηκε ἐπίσης στὸν θολωτὸ τάφον τοῦ Βαφειοῦ, κοντὰ στὸ στόμιον — ἓνα ἀκόμη ἀπὸ τὰ κοινὰ σημεῖα τῶν δύο τάφων.

Στὴν *Ἰλιάδα* περιγράφεται ἡ ταφὴ τοῦ Πατρόκλου (Ψ 128-177) καὶ παρουσιάζει χτυπητὰς ὁμοιότητες μετὰ τὶς ταφὰς τῶν θολωτῶν τάφων. Ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ μυκηναϊκὴ καὶ τὴν ὁμηρικὴ ταφὴ εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὅτι στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ὁ νεκρὸς δὲν καίγεται. Ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς ἀναφέρει καὶ θυσίαι ἀνθρώπων καὶ ζώων, ὁ ἀνασκαφεὺς ὑπέθεσε ὅτι τὰ ὅστ' αὐτὸν τέταρτον λάκκον ἀνῆκαν στὸν πιστὸ ὑπηρέτη τοῦ βασιλέα καὶ στὸν σκύλον του, καὶ ὅτι ἡ βασίλισσα ἀκολούθησε τὸν ἄνδρα τῆς στὸν θάνατον καὶ τάφηκαν μαζί. Μετὰ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων ὁ Μυλωνᾶς κατέληξε σὲ διαφορετικὸ συμπέρασμα, ὅτι δηλαδὴ ἡ βασίλισσα τάφηκε μετὰ τὸν βασιλέα, ἐνῶ τὰ ὅστ' αὐτοῦ τέταρτον λάκκου ἀνῆκαν σὲ παλαιότερη ταφὴ. Καμιὰ ὁμῶς ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις αὐτὲς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιβεβαιωθεί.

Ὁ θολωτὸς τάφος στὸ Μυρσινοχώρι/Ρούτση

Τὸ 1956 ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ἀνέσκαψε δύο θολωτοὺς τάφους στὴν Τριφυλία, κοντὰ στὸ χωριὸ Μυρσινοχώρι, στὴ θέση Ρούτση. Ὁ ἓνας ἀπ' αὐτοὺς, ὁ τάφος 2, ἦταν ἀδιατάρακτος· περιεῖχε πέντε ἢ ἕξι ταφές, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1500 ἕως τὸ 1400 π.Χ. Στὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου ἦταν τοποθετημένος ὁ τελευταῖος νεκρὸς, ἓνας βασιλεὺς-πολεμιστὴς, ποὺ φοροῦσε βαρὺ περιδέραιον ἀπὸ κεχριμπάρι τῆς Βαλτικῆς καὶ ἦταν τριγυρισμένος ἀπὸ πολλὰ ὅπλα — μεταξὺ τῶν ὁποίων δέκα ξίφη — μαχαίρια καὶ ἄλλα κτερίσματα.

Στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου ἀνακαλύφθηκαν δύο πλακοσκεπεῖς λάκκοι ὅμοιοι μὲ κιβωτίοσχημους τάφους· ἀνάμεσά τους ὑπῆρχε θρανίον ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἦταν τοποθετημένη τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ ἐκοσμεῖτο μὲ ἕναν πολύποδα ζωγραφισμένο μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα· ἄλλο θρανίον βρέθηκε στὸ νότιο μέρος τοῦ δαπέδου. Ἀπὸ τοὺς δύο λάκκους ὁ ἕνας περιεῖχε τὸν σκελετὸ μιᾶς γυναίκας ἐνῶ ὁ δεύτερος, ποὺ ἦταν ὁ πλουσιότερος, περιεῖχε τέσσερις νεκρούς· ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἀφιερῶματα περιλαμβάνονται συσσωρευμένες αἰχμὲς βελῶν (ποὺ ἴσως δηλώνουν «ὁμοβροντία» πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ), σφραγιδόλιθοι, πυξίδες ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο ἀλλὰ κυρίως τὰ δύο ἐξαίρετα ἐγχειρίδια μὲ ἔνθετη διακόσμηση γιὰ τὰ ὁποῖα ἤδη ἔγινε λόγος (σ. 76)· ἕνα κτένι —συμβολικὴ προσφορὰ ἀντὶ κόμης— ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο συνόδευε τὶς ταφῆς αὐτὲς ἐνῶ ἕνα ἄλλο κτένι, ἐπίσης ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο, ποὺ κοσμεῖται μὲ παράσταση αἰλουροειδῶν καὶ ἄγριων πουλιῶν σ' ἕνα νειλωτικὸ τοπίο, βρέθηκε κοντὰ στὴ θύρα τοῦ τάφου [90].

90

Κτένι ἀπὸ τὸ Μυρσινοχώρι / Ρούτση (θολωτὸς τάφος 2).
1500-1450 π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,027, μήκ. 0,134.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8357.

Καταγωγὴ τῶν θολωτῶν τάφων

Οἱ θολωτοὶ τάφοι εἶναι ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακότερα μνημεῖα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ καταγωγὴ τους ἔχει γίνεи μεγάλο ἀρχαιολογικὸ θέμα. Ὅρισμένοι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὅτι οἱ τάφοι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν Βορρά, ἐνῶ ἄλλοι τοὺς βλέπουν σὰν ἀπλὴ ἐξέλιξη τῶν θαλαμῶν. Τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι ἔχουν τὴν καταγωγὴν τους στὴν Κρήτη. Οἱ κυκλικοὶ τάφοι τῆς Μεσαρᾶς, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν Πρωτομινωικὴ περίοδο καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ πολλὰς γενεάς, ἦταν, καθὼς φαίνεται, θολωτοί, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ μεγάλο πάχος τῶν τοίχων καὶ ἡ κλίση τους πρὸς τὰ μέσα. Ἦταν ὑπέργειοι, γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶχαν οὔτε δρόμο οὔτε τύμβο, καὶ ἦταν τάφοι οἰκογενειακοὶ καὶ μάλιστα τάφοι γενῶν.

Οί μεγάλοι θολωτοί τάφοι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας βέβαια εἶναι ὑπόγειοι καὶ ἀνήκουν καθὼς φαίνεται σὲ μία μόνο οἰκογένεια. Μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀτομικοὶ τάφοι προορισμένοι γιὰ τὸν ἡγεμόνα καὶ τὴν οἰκογένειά του, ἔχουν βασιλικὸ χαρακτῆρα, καὶ δὲν ἦταν σύμβολα δύναμης ἀλλὰ ἐνδειξη ἐξέχουσας θέσης στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία. Ἀρχικὰ φαίνεται ὅτι διαφέρουν σημαντικὰ ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Μεσαρᾶς. Οἱ παλαιότεροι ὅμως θολωτοὶ τάφοι στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα χρονολογοῦνται γύρω στὰ 1600 π.Χ., ὅταν ἀκόμη οἱ τάφοι τῆς Μεσαρᾶς ἦταν σὲ χρῆση, καὶ ἐμφανίζονται, ὄχι στὴν Ἀργολίδα ὅπως ἴσως θὰ περίμενε κανεὶς, ἀλλὰ στὴ Μεσσηνία, περιοχὴ ποὺ γιὰ πολλοὺς λόγους βρισκόταν κάτω ἀπὸ μινωικὴ ἐπιρροή. Οἱ πρῶτοι αὐτοὶ μεσσηνιακοὶ θολωτοὶ εἶναι συνηθισμένοι οἰκογενειακοὶ τάφοι, ὑπέργειοι, κτισμένοι ἀπλὰ καὶ χωρὶς βασιλικὸ χαρακτῆρα [91], τὸν ὁποῖον ἐξᾴλλου δὲν ἔχουν οὔτε οἱ παλαιότεροι ὑπόγειοι.

Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ θολωτοὶ τάφοι ἐξελίχθηκαν οἰκοδομικά. Οἱ Μυκηναῖοι μετέτρεψαν ἓνα μινωικὸ πρότυπο, ποὺ ἤδη ὑπῆρχε στὴ χώρα τους καὶ τοὺς ἦταν οἰκεῖο, σὲ μιὰ μεγαλοπρεπὴ ὑπόγεια κατασκευή. Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ εἶναι πιθανὸν ὅτι ἄσκησαν κάποια ἐπίδραση οἱ τύμβοι (σ. 9), ὅπως καὶ οἱ θαλαμῶτες τάφοι, τῶν ὁποίων ἡ χρῆση διαδίδεται πολὺ ἀπὸ τὸ 1500 π.Χ. καὶ ἐξῆς. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς θόλου χρησιμοποιοῦντο ὁ ἐκφορικὸς τρόπος ὁ ὁποῖος ἐπίσης δὲν εἶναι καινούργιο στοιχεῖο στὸ Αἰγαῖο ἀλλὰ ἦταν ἤδη γνωστὸς ἀπὸ τοὺς πρωτοκυκλαδικοὺς τάφους στὴ Σύρο.

91

Θολωτὸς τάφος στὴ Βοῖδο-
κοιλιά Πύλου.

ΥΕ Ι (πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου
αἰ. π.Χ.) Ὁ τάφος ταυτί-
στηκε ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο μὲ
τὸν τάφο τοῦ Θρασυμήδη,
γιοῦ τοῦ Νέστορα.

Οἱ Μυκηναῖοι, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, εἶχαν τὴν αἰσθησὴν τοῦ μνημειώδους καὶ τὴ ροπὴ πρὸς τὶς μεγαλιθικὰ κατασκευές. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτά, συνδυασμένα μὲ τὴν τάση γιὰ ἐπίδειξιν τῆς βασιλικῆς δύναμης, ἔδωσαν μιὰ ἐπὶ πλέον ὥθησιν εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν πολυτελῶν θολωτῶν τάφων, οἱ ὅποιοι καὶ ἀντικατέστησαν τοὺς λακκοειδεῖς ὅταν αὐτοὶ ἔπαψαν νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἰδέαν τῆς μεγαλοπρεποῦς βασιλικῆς ταφῆς. Οἱ μνημειωδέστεροι θολωτοὶ τάφοι ἀντιστοιχοῦν μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν ἰσχυρῶν βασιλέων καὶ τὴν ἐδραίωσιν τῆς μυκηναϊκῆς δύναμης.

Ὁ συσχετισμὸς τοῦ θολωτοῦ τάφου μὲ τὴν αἰγυπτιακὴν πυραμίδα δὲν εἶναι ἄστοχος διότι καὶ τὰ δύο εἶδη ταφῆς ἐξυπηρετοῦν τὴν ἴδιαν ἰδέαν: τὴν ἰδρυσὴν μιᾶς μνημειώδους αἰώνιας κατοικίας γιὰ τὸν βασιλέα. Οἱ ὁμοιότητες ὅμως σταματοῦν ἐδῶ, ὅχι μόνο ἐξαιτίας τῆς χρονολογικῆς ἀπόστασης ποὺ χωρίζει τοὺς δύο ταφικοὺς τύπους καὶ τῆς διαφορᾶς τοῦ μεγέθους, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον.

Γύρω στὸ 1400 π.Χ., περίπου συγχρόνως μὲ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν μεγάλων θολωτῶν τάφων, ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα τὰ κυκλώπεια τεῖχη μαζὶ μὲ τὰ πρῶτα μνημειώδη ἀνάκτορα καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν ἡ Γραμμικὴ Γραφὴ Β. Οἱ καινοτομίαι αὗται ἔχουν συνδυαστεῖ μὲ ἀλλαγὰς ἡγεμονικῶν οἰκῶν ἢ ὑπόθεσιν αὐτὴ δὲν ἐπιβεβαιώνεται, ἀλλὰ ἴσως αὐτὴ τὴν ἐποχὴ διάφοροι πόλεμοι καὶ ἐπιδρομαὶ νὰ ἐπέτρεψαν σὲ ὀρισμένες οἰκογένειαι νὰ πλουτίσουν, νὰ ἀποκτήσουν δύναμιν καὶ τέλος νὰ ἐπιβάλουν τὴν κυριαρχίαν τους. Ἀρχηγοὶ μικρότερης σημασίας ἐγίναν ἴσως ὑποτελεῖς ἢ ἔσβησαν. Ὅρισμένες σημαντικὰς καταστροφὰς — ὅπως οἱ πυρκαγιαὶ σὲ πολλὰς μυκηναϊκὰς θέσεις, στὶς Μυκῆνας, τὴν Τίρυνθιν, τὴν Θήβαν καὶ ἄλλοις — ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν ὀχυρώσεων, στήριζον μιὰ τέτοια ὑπόθεσιν. Ἡ ἀνέγερσιν μεγαλοπρεπῶν θολωτῶν τάφων γιὰ τοὺς νέους δυνατοὺς πρίγκιπας συνδέεται ἴσως μὲ αὐτὰ τὰ γεγονότα.

Τόπος κατοικίας ἢ ἀνάκτορα τῶν πριγκίπων στοὺς ὁποίους ἀνήκουν οἱ πολυτελεῖς θολωτοὶ τάφοι ποὺ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ., δὲν ἔχει προσδιορισθεῖ ἢ ἡ ἴδια ἔλλειψιν στοιχείων στὸν τομέα αὐτὸν παρατηρεῖται, ὅπως ἀναφέρθηκε, καὶ σχετικὰ μὲ τοὺς νεκροὺς τῶν λακκοειδῶν τάφων. Οἱ θολωτοὶ τάφοι δὲν ἐξαφανίστηκαν μὲ τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ὁ τύπος ἐξακολούθησε νὰ εἶναι σὲ χρῆσιν καὶ στοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες.

Ἡ τέχνη τῆς ΥΕ II περιόδου

Μεταλλοτεχνία

Ἀγγεῖα ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα

Ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ προέρχονται δύο περίφημα χρυσὰ κύπελλα ποὺ εἰκονίζουν τὸ ἴδιο θέμα —σύλληψη ταύρου— ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὸ καθένα.

Στὸ ἓνα κύπελλο —στὴ συνέχεια κύπελλο Α [92-94]— εἰκονίζονται τρία ἐπεισόδια ποὺ περιγράφουν τὴ σύλληψη ἐνὸς ταύρου μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἀγελάδας. Ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται στὸ εἰδυλλιακὸ περιβάλλον ἐνὸς ἐλαιώνα. Στὸ πρῶτο ἐπεισόδιο ὁ ταῦρος ὀσφραίνεται τὴν ἀγελάδα κοντὰ σὲ μιὰ ἐλιά, ἀμέσως μετὰ περπατᾷ δίπλα στὴν ἀγελάδα καὶ ἐρωτοτροπεῖ μαζί της, ἐνῶ στὸ τρίτο ἐπεισόδιο ὁ ταῦρος ἔχει συλληφθεῖ καὶ ἓνας νέος μὲ μινωικὸ περίζωμα ἔχει δέσει μὲ σκοινὶ τὸ πόδι τοῦ ὑπερήφανου ζώου.

Στὸ ἄλλο κύπελλο —στὴ συνέχεια κύπελλο Β [95-97]— εἰκονίζονται τρεῖς ταῦροι ποὺ τρέχουν μέσα σ' ἓνα βραχῶδες τοπίο μὲ φοινικόνδεντρα καὶ ἐλιές. Οἱ ταῦροι εἶναι ἔτοιμοι νὰ ἐπιτεθοῦν: ὁ ἓνας τρέχει ὀρμητικὰ περνώντας δίπλα σ' ἓνα φοινικόδεντρο· ὁ δεύτερος ἔχει ρίξει κάτω ἓναν νεὸ ἄνδρα, ἐνῶ ἓνας ἄλλος νέος —ἢ νέα, σύμφωνα μὲ τὸν Evans— ἔχει μπλεχτεῖ ἀνάμεσα στὰ κέρατα καὶ προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει, ἀλλὰ ἔχει ἤδη ἐκτιναχθεῖ μὲ δύναμη στὸν ἀέρα· τέλος, ὁ τρίτος ταῦρος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὸ κέντρο τῆς σύνθεσης, ἔχει πέσει στὸ ἔδαφος μπλεγμένος σ' ἓνα δίχτυ ἀπὸ χοντρὸ σκοινὶ δεμένο σὲ δύο ἐλιές ποὺ εἰκονίζονται ἀφύσικα, σχεδὸν ξεριζωμένες.

Οἱ σκηνές καὶ στὰ δύο κύπελλα περικλείονται ἀπὸ βράχους ποὺ σχηματίζουν ἔδαφος καὶ οὐρανὸ σύμφωνα μὲ τὸν μυκηναϊκὸ τρόπο ἀπεικόνισης τοῦ τοπίου γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ δυὸ χρυσὰ δαχτυλίδια τῶν λακκοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν (σ. 92). Στὸ κύπελλο Β ἡ σκηνὴ πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς βράχους μὲ ἐντονότερο τρόπο, ἀλλὰ καὶ στὰ δύο κύπελλα παρατηροῦμε ὅτι οἱ βράχοι τοῦ ἔδαφους ἀποδίδονται μὲ φυσικότερο τρόπο ἀπὸ ἐκείνους ποὺ «κρέμονται» ἀπὸ ψηλά. Τὸ θέμα τῶν βράχων ἔχουν υἱοθετήσει οἱ Μυκηναῖοι ἀπὸ τὸν μινωικὸ θαλάσσιο ρυθμὸ ἀλλὰ τὸ ἔχουν τυποποιήσει δημιουργώντας ἔτσι ἓναν συμβατικὸν τρόπο ἀπεικόνισης τοπίου. Ἰδιαίτερα μάλιστα τὸ θέμα τῶν «κρεμαστῶν» βράχων εἶναι, ὅπως χαρακτηριστικὰ διατυπώθηκε, «ἓνα ἀφηρημένο μυκηναϊκὸ μοτίβο ποὺ ἐξελίχθηκε ἀπὸ μινωικὴ φυσιοκρατικὴ παράσταση».

Τὰ κύπελλα εἶναι διακοσμημένα σύμφωνα με τὴν ἔκτυπη τεχνική. Ἐχουν ἐσωτερικὴ ἐπένδυση ἢ ὅποια ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἔλασμα χρυσοῦ ποῦ δὲν φέρει διακόσμηση, φθάνει ὡς τὸ χεῖλος καὶ τὸ ὑπερκαλύπτει ἐλαφρά. Ἡ ἐκτέλεση εἶναι ἐξαιρετικὴ. Οἱ ἔμπειροι τεχνίτες ποῦ τὰ κατασκεύασαν ἐργάστηκαν ἀσφαλῶς με προσχέδιο. Στὴν ἔκτυπη τεχνικὴ (σ. 43) δὲν χρησιμοποιεῖται συνήθως μήτρα. Παρατηροῦμε ὁμῶς ὅτι οἱ παραστάσεις καὶ στὰ δύο κύπελλα εἶναι πολὺ πυκνές, καὶ τὸ πλάσιμο τῶν μορφῶν παρουσιάζει πολλὰς διαβαθμίσεις, ἐνῶ τὸ ἀνάγλυφο, ποῦ εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλὸ σὲ σύγκριση με ἄλλα ἔργα μεταλλοτεχνίας, καθιστᾷ τὴν ἐργασία πολὺ δύσκολη. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς εἶναι πιθανὸ οἱ συνθέσεις νὰ εἶχαν σκαλιστεῖ, ἔστω

92, 93, 94

Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὸν βοιωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ (κύπελλο Α).

1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,079, μετ. διάμ. 0,108, βάρος 280,5.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1759.

σχηματικά, σὲ μήτρα ἀπὸ μαλακὸ ὕλικὸ πάνω στὴν ὁποία σφυρηλατήθηκαν τὰ ἐλάσματα. Ἡ τελικὴ ἐργασία ἔγινε στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἐλασμάτων με σφυρηλάτηση ἀλλὰ καὶ με γλυφή.

Οἱ συνθέσεις στὰ δύο κύπελλα εἶναι διαφοροποιημένες ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα καὶ ὑποδηλώνουν διαφορετικὰ συναισθήματα, ἀλλὰ εἶναι καὶ συμπληρωματικές. Στὸ κύπελλο Α εἰκονίζεται μιὰ σκηνὴ εἰδυλλιακὴ καὶ εἰρηνικὴ. Οἱ μορφές ἔχουν κινήσεις μαλακὲς καὶ ἡρεμες· με φυσιοκρατικὸ τρόπο ἀποδίδεται ἡ γαλήνια ἀτμόσφαιρα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Ἀντίθετα ἡ σκηνὴ ποὺ εἰκονίζεται στὸ κύπελλο Β εἶναι βίαιη καὶ ἔντονη. Τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων συστρέφονται με ἀγωνία· οἱ κινήσεις τους

95, 96, 97

Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ (κύπελλο Β).

1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,084, μεγ. διάμ. 0,108, βάρος 276.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1758.

είναι ὀρμητικὲς καὶ γρήγορες· ἀποδίδεται ἐδῶ μὲ ζωντάνια ἢ ταραχή, ἡ ταχύτητα καὶ ἡ βιαιότητα τῆς ἄγριας ζωῆς. Καὶ στὰ δύο κύπελλα ἡ ἐμπνευση εἶναι σαφῶς μινωικὴ καὶ οἱ εἰκονιστικὲς παραστάσεις πηγάζουν ἀπὸ τὴ γνήσια φυσιοκρατικὴ παράδοση. Τὰ λεπτὰ καὶ μυώδη σώματα τῶν ἀνθρώπων, τὰ δυνατὰ καὶ νευρώδη σώματα τῶν ζώων περιγράφονται μὲ ἄνεση. Οἱ σκηνὲς ξετυλίγονται ἀβίαστα· τὸ κεντρικὸ θέμα βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴ λαβή· στὸ κύπελλο Α οἱ μορφὲς τῶν δύο ζώων μὲ διαφοροποιημένες στάσεις καὶ στροφὲς τῆς κεφαλῆς, στὸ κύπελλο Β τὸ βαρὺ σῶμα τοῦ ταύρου ποὺ ἀκίνητοποιεῖται καὶ ἀσφυκτιᾷ μέσα στὸ δίχτυ. Οἱ κεντρικὲς σκηνὲς πλαισιώνονται ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους ἐπεισόδια ποὺ ὑποδηλώνουν διακριτικὰ τὴ συμμετρίαν, διότι εἶναι μὲν συμμετρικά, ἀλλὰ ὄχι ὅμοια. Οἱ συνθέσεις εἶναι τολμηρές, ρωμαλέες καὶ συγχρόνως εὐαίσθητες καὶ ἐκφραστικές, ἐνῶ τὸ πνεῦμα τους εἶναι ἐκλεπτυσμένο καὶ μὲ διακριτικότητα ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἄγρια ζωὴ δαμάζεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Τὰ κύπελλα τοῦ Βαφειοῦ ἀποτελοῦν ἓνα «εἰκονογραφικὸ δίπτυχο» σύμφωνα μὲ τὸν ὅρο ποὺ ἔχει ἐπικρατήσῃ, δὲν εἶναι ὅμως ὅμοια μεταξύ τους, καὶ ἀσφαλῶς ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς τεχνίτες.

Στὸ κύπελλο Α ἡ ἐργασία εἶναι ἐξαιρετικὰ λεπτή· τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν εἶναι τόσο καθαρὰ, ὥστε ξεχωρίζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὸ βάθος, τὸ ἀνάγλυφο εἶναι βαθύ, ἀλλὰ στὶς ὥραϊα λειασμένες λαμπερὲς ἐπιφάνειες δὲν φαίνονται τὰ ἔχνη τῶν ἐργαλείων. Ἡ σύνθεση εἶναι ἁρμονικὴ, τὸ σχέδιο πλούσιο καὶ πλαστικὸ καὶ οἱ ὄγκοι μαλακοὶ καὶ στρογγυλεμένοι· οἱ βράχοι καὶ τὰ δέντρα ἀποδίδονται μὲ τρόπο ἄνετο καὶ ζωντανό — τὰ δέντρα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πάλλονται ἀπὸ τὸ φύσημα τοῦ ἀέρα. Μέσα στὸ ὥραϊο αὐτὸ τοπίο ἡ σκηνὴ ἀπλώνεται ἐλεύθερα, σὰν ζωφόρος, καὶ διατηρεῖ τὴν ἐνότητά της γιατί ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπεισόδιο στὸ ἄλλο γίνεται μὲ φυσικότητα. Οἱ μορφὲς προχωροῦν πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀλλὰ ἡ ροπὴ τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ δεξιὰ δημιουργεῖ τὴ χαρακτηριστικὴ μινωικὴ ἀντικίνηση (σ. 13). Σὲ σύγκριση μὲ τὸ κύπελλο Α, στὸ κύπελλο Β τὸ ἀνάγλυφο εἶναι πιὸ στεγνόν, τὸ ἔντονο χάραγμα ἔχει ἀφήσει τὰ σημάδια του στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐλάσματος, τὸ τελείωμα εἶναι λιγότερο ἔντεχνο, τὰ περιγράμματα δὲν εἶναι τόσο καθαρὰ, οἱ μορφὲς δὲν χαρακτηρίζονται ἀπὸ τόσο μεγάλη πλαστικότητα ἀλλὰ ἀποδίδονται μᾶλλον μὲ ζωγραφικὸ τρόπο. Τὸ τοπίο στὸ κύπελλο Β εἶναι πιὸ συμβατικόν, οἱ δύο μικρὲς ἐλιές ἀποδίδονται ἀφύσικα, καὶ τὸ ἔδαφος δὲν ὀρίζεται πάντα σαφῶς. Παρατηροῦμε ὅτι τόσο οἱ ταῦροι ὅσο καὶ οἱ ἀνθρώπινες μορφὲς ἀποδίδονται ἐδῶ μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ μὲ σκληρότερο πλάσιμο ἀπ' ὅ,τι στὸ κύπελλο Α, ἀλλὰ ἡ σκηνὴ εἶναι πιὸ

ρωμαλέα. Ἡ ὅλη σύνθεση στο κύπελλο Β δὲν δημιουργεῖ ἐντύπωση ἀβίαστης ἐνότητας καὶ φαίνεται νὰ διασπᾶται, κυρίως στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον διακόπτονται τὰ σώματα τῶν ζώων ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα: π.χ. τὸ σῶμα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ταύρους διαιρεῖται οὐσιαστικὰ στὰ δύο ἀπὸ ἓνα φοινικόδεντρο, ἐνῶ τὰ πίσω πόδια τοῦ ἐπιτιθέμενου ταύρου κρύβονται πίσω ἀπὸ τὸ δίχτυ. Τέλος, στὸ κύπελλο Β ὁρίζοντιες γραμμὲς στὸ ἄνω καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνας δημιουργοῦν πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ παράσταση.

Οἱ διαφορὲς αὐτὲς ὑποδηλώνουν ὅχι μόνο ὅτι τὰ δύο κύπελλα δὲν εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου τεχνίτη, ἀλλὰ ὑποδεικνύουν καὶ ὁρισμένες βαθύτερες μορφολογικὲς διαφοροποιήσεις. Πράγματι τὸ κύπελλο Α στέκεται πρὸς κοντὰ στὴ μινωικὴ φυσιοκρατικὴ παράδοση, ἐνῶ τὸ κύπελλο Β ἐμφανίζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης. Ὅρισμένοι ἐρευνητὲς ἔχουν ἐκφράσει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κύπελλο Α εἶναι γνήσιο μινωικὸ ἔργο εἰσηγμένο στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ τὸ κύπελλο Β ἔχει κατασκευασθεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ Μυκηναῖο πρὸς μιμήθηκα τὸ μινωικὸ πρότυπο. Ἡ ἐξακρίβωση ὅμως τῆς ταυτότητος τοῦ ἐργαστηρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ κύπελλα, εἶναι δυσεπίλυτο πρόβλημα. Τὰ δύο κύπελλα φαίνονται σύγχρονα. Εἶναι πιθανὸν ὁ τεχνίτης τοῦ κυπέλλου Α νὰ εἶναι Μινωίτης πρὸς ἐργαζόμενος στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα· εἶναι ὅμως ἐξίσου πιθανὸν καὶ οἱ δύο τεχνίτες νὰ εἶναι Μυκηναῖοι πρὸς ἔχουν διδαχθεῖ τὴ μινωικὴ τέχνη καὶ ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ αὐτήν, σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ ὁ καθένας· ἢ ἀκόμα νὰ πρόκειται γιὰ δύο τεχνίτες μὲ διαφορετικὴ ἰδιοσυγκρασία. Σύμφωνα μὲ μιὰ τελευταία μελέτη, τὸ ἐργαστήριον ὅπου κατασκευάσθηκαν τὰ δύο κύπελλα βρισκόταν στὴ Λακωνία, περιοχὴ γνωστὴ γιὰ τὶς στενὲς σχέσεις της μὲ τὴν Κρήτη (σ. 118). Ἐξάλλου ὁ θολωτὸς τάφος στὸν ὁποῖο βρέθηκαν περιεῖχε καὶ ἄλλα ἀντικείμενα —κυρίως σφραγίδες— μὲ ἐμφανὴ μινωικὴ ἐπίδραση πρὸς ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲ μινωίτη καλλιτέχνη.

Τὰ κύπελλα χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στὸ 1500 καὶ τὸ 1450 π.Χ.: εἶναι καθὼς φαίνεται λίγο παλαιότερα ἀπὸ τὸν τάφο. Ἦταν ἔργα τέχνης πρὸς βρίσκονταν στὴν κατοχὴ τοῦ νεκροῦ καὶ τὸν συνόδευσαν στὴν τελευταία του κατοικία. Εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις πὺς ὁρισμένα ἐξαιρετικὰ ἀντικείμενα, ἢ ἄλλα πρὸς ἐθεωροῦντο φυλακτά, δὲν εἶναι σύγχρονα μὲ τοὺς τάφους στοὺς ὁποῖους ἔχουν βρεθεῖ, διότι ἦταν προσωπικὰ ἀντικείμενα τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς οἰκογένειάς του ἢ ὁποῖα μὲ αὐτὰ θέλησε ιδιαίτερα νὰ τὸν τιμήσει.

Τὰ κύπελλα εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα δείγματα τῆς πρώιμης ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἀσφαλῶς ἐθεωροῦντο καλλιτεχνήματα ἤδη στὴν ἐποχὴ τους.

πιά, οί περόνες περιορίζονται και αποκτοῦν μικρότερα σχήματα. Στὰ κοσμήματα περιλαμβάνονται περιδέραια, δαχτυλίδια, λίγα σκουλαρίκια, διάφορα ἐλάσματα καὶ πολλὰς ψῆφοι (χάντρες) σὲ μεγάλη ποικιλία σχημάτων καὶ διακόσμησης, κατασκευασμένες ἀπὸ χρυσό [100], ἡμιπολύτιμους λίθους καὶ ὑαλόμαζα, τῆς ὁποίας ἡ χρῆσις ἀρχίζει νὰ διαδίδεται. Ἡ ποικιλία τῶν ψήφων θὰ αὐξηθεῖ ἀκόμη περισσότερο στὴν ἐπόμενη, ΥΕ ΙΙΙ, περίοδο.

Ἀπὸ τὴν κρίπτῃ τῆς πριγκίπισσας τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν προέρχεται ἓνα χρυσὸ περιδέραιο [101] ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τριάντα ἔξι ρόδακες, δεκαοκτὼ μεγάλους καὶ δεκαοκτὼ μικρότερους. Κάθε ρόδακας ἔχει ὀκτὼ πέταλα καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐλάσματα χρυσοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον τὸ πρόσθιο εἶναι διακοσμημένο σύμφωνα μὲ τὴν ἔκτυπῃ τεχνική.

Τὰ κοσμήματα τοῦ τάφου χρονολογοῦνται λίγο πρὶν τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ τὰ κοσμήματα ποὺ ἀνακαλύφθηκαν ἐπίσης στὰ Δενδρά, στὸν πλούσιο θαλαμωτὸ τάφο 10. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζει ἓνα χρυσὸ περιδέραιο [102] ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ εἴκοσι ψήφους σὲ σχῆμα κρινοπαπύρου καὶ δεκαεννέα ἀσπιδοειδεῖς. Οἱ ψῆφοι εἶναι κοῖλες καὶ ἔχουν ἔκτυπῃ καὶ ἐγγάρακτῃ γραμμικὴ διακόσμηση. Εἶναι τοποθετημένες ἐναλλάξ καὶ ἔχουν τέλεια ἐφαρμογὴ μεταξύ τους. Ἡ συμμετρικὴ ποικιλία δημιουργεῖ ἓνα σύνολο περίτεχνο καὶ ἐκλεπτυσμένο. Ὁ τύπος τοῦ περιδεραίου αὐτοῦ εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις: ἓνα παρόμοιο κόσμημα ἔχει βρεθεῖ σὲ τάφο στὴν Πρόσυμνα, ἐνὼ ἀνάλογο φορᾶ ὁ «πρίγκιπας» στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ.

100

Ψῆφος μὲ κοκκιωτὴ διακόσμηση σὲ σχῆμα ὀκτώ-
σχημης ἀσπίδας ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο IV στὸν Ἄνω
Ἐγκλιανό (περιοχὴ ἀνακτόρου Νέστορος).
1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. 0,04, πλ. 0,0225 (ἄνω
λοβός) 0,025 (κάτω λοβός).
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7987.

101

Περιδέραιο από την κρύπτη της πριγκίπισσας, στὸν θολωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν.
Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διάμ. μεγάλου ρόδακα 0,024, μικροῦ ρόδακα 0,018.
Μῆκ. περιδεραιίου 0,756.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7342.

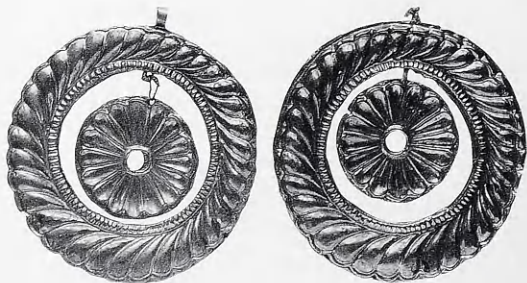

102

Περιδέραιο με ψήφους σὲ σχῆμα κρινοπαπύρου καὶ ἀσπίδας, ἀπὸ τὰ Δενδρά (θαλαμωτὸς τάφος 10).

Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός, Μῆκ. περιδεραίου 0,32, βάρος 22,8.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8748.

103

Σκουλαρίκια ἀπὸ τὰ Δενδρά (θαλαμωτὸς τάφος 10).

Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός, Μεγ. διάμ. 0,052, διάμ. ἑσωτ. ρόδακα 0,025, βάρος 20,06.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8745.

104

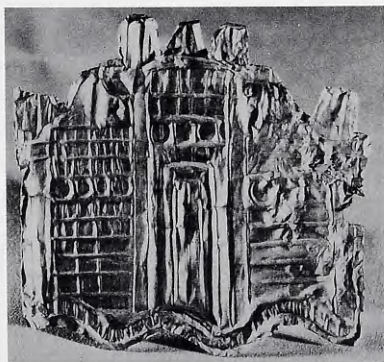
Ρόδακες ποὺ ἀποτελοῦσαν διακόσμηση ζώνης, ἀπὸ τὰ Δενδρά (θαλαμωτὸς τάφος 10).

Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διάμ. ρόδακα 0,065, μῆκ. ζώνης 0,68.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8744.

Στὸν ἴδιο τάφο ἔχει βρεθεῖ ἓνα ζευγάρι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα μυκηναϊκὰ σκουλαρίκια [103]. Εἶναι χρυσὰ καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο ὁμόκεντρους δακτυλίους ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεγαλύτερος φέρει ἑκτυπη φυλλοειδῆ διακόσμηση, ἐνῶ ὁ μικρότερος ἔχει σχῆμα ρόδακα μὲ δεκαεῖς πέταλα. Οἱ δακτύλιοι εἶναι κοῖλοι ἐσωτερικά. Ἐνα δεῦτερο ἔλασμα χρυσοῦ στὴν πίσω τους ὄψη φέρει τὴν ἴδια διακόσμηση. Ἐχει ὑποτεθεῖ ὅτι λόγω τοῦ μεγάλου μεγέθους καὶ τοῦ βάρους τους τὰ σκουλαρίκια αὐτὰ δὲν ἐφοροῦντο στὰ αὐτιά ἀλλὰ κρέμονταν ἀπὸ μιὰ ταινία ποὺ κοσμοῦσε τὸ κεφάλι. Ὁ τρόπος αὐτὸς κόσμησης, γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ ἔνδυμα, ἔχει ἀνατολικὴ καταγωγή — παρόμοια, ἀλλὰ παλαιότερα σκουλαρίκια ἔχουν βρεθεῖ στὶς Σάρδεις.

Ἐπίσης ἀπὸ τὸν τάφο 10 προέρχεται μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὀκτὼ ρόδακες [104]

105

Ἐλασμα ἀπὸ θολωτὸ τάφο στὸ Βόλο (Καπακλή 1).

Ἀρχές YE III (γύρω στὸ 1400 π.Χ.)
Χρυσός. Ὑψ. 0,077, πλ. 0,082.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 5609.

106

Ἄνθος ἀπὸ θολωτὸ τάφο στὸ Βόλο (Καπακλή 1).

Τὰ πέταλα τοῦ ἄνθους ἔχουν κατασκευασθεῖ μὲ μήτρα μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐμπέσεως.

Ἀρχές YE III (γύρω στὸ 1400 π.Χ.)
Χρυσός. Ὑψ. 0,086 (ὑψ. πετάλων 0,07, στειλικοῦ 0,055).

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 5607.

ἐξαιρετικῆς τέχνης πού ἔχουν δεκατέσσερα μεγάλα καί δεκατέσσερα μικρά πέταλα ὁ καθένας. Ἀποτελοῦσαν τή διακόσμηση μιᾶς ζώνης καί στήν πίσω ὄψη τους διατηρεῖται ὁ κρίκος πού χρησίμευε γιά νά περνᾷ τὸ ὕφασμα ἢ τὸ δέρμα. Ἀνάλογες ζώνες εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴ μινωικὴ Κρήτη.

Ἐνα χρυσὸ ἔλασμα [105] ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο στὸν Βόλο φέρει ἔκτυπη διακόσμηση πού εἰκονίζει ἓνα οἰκοδόμημα. Πρόκειται γιά μιὰ πολυτελὴ οἰκία ἢ ἴσως καὶ ἀνάκτορο. Διακρίνεται ἡ κεντρικὴ πύλη μὲ ὑψηλὲς παραστάδες, πού ἔχει τὸ παράλληλό της στήν πύλη πού εἰκονίζεται στὸ «ρυτὸ πολιορκίας» (σ. 51). Διακρίνονται ἐπίσης οἱ ἄκρες τῶν δοκῶν, ἀγαπητὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὰ μινωικὰ καὶ μυκηναϊκὰ οἰκοδομήματα.

Ἀπὸ τὸν ἴδιο θολωτὸ τάφο τοῦ Βόλου προέρχεται ἓνα ἄνθος κρίνου [106] τοῦ ὁποῖου τὰ πέταλα ἀποτελοῦνται ἀπὸ χρυσὰ ἐλάσματα πού ἀποδίδονται μὲ φυσικότητα. Τὸ ἄνθος αὐτὸ φοριόταν στὸ κεφάλι, ἴσως σὲ συνδυασμὸ μὲ διάδημα. Διαδήματα μὲ ἄνθη εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν καὶ ἀπὸ τάφους τῆς Πρωτομινωικῆς περιόδου στήν Κρήτη.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ διακόσμηση τῶν κοσμημάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔκτυπη τεχνικὴ (σ. 43), χρησιμοποιοῦνται καὶ ὅλες οἱ γνωστὲς τεχνικὲς τῆς χρυσοχοΐας (σ. 79), ἡ συρματερή, ἡ κοκκίδωση, ἡ ἔνθεση καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ περικλείστου σμάλτου, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται πολὺ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ [107, 108].

107

Δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ.

1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Ὁ ἔνθετος λίθος στὴ σφενδόνη δὲν διασώθηκε. Διάμ. στεφάνης 0,016.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. 1803.

108

Δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ.

1500-1450 π.Χ. Χρυσός, ὑαλόμαζα. Περικλείεση τεχνική. Διάμ. στεφάνης 0,02, διάμ. ρόδακα 0,05.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1804.

Σφραγιδογλυφία

Στὰ χρυσὰ δαχτυλίδια καὶ τὶς σφραγίδες τῆς Μυκηναϊκῆς II περιόδου εἶναι ἔκδηλη ἡ μινωικὴ ἐπίδρασις· τόσο ἡ ἄρτια ἐκτέλεση ὅσο καὶ ἡ τεχνοτροπία μαρτυροῦν τὴν παρουσίαν Μινωιτῶν στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπου εἶχαν ἐγκαταστήσει ἐργαστήρια καί, ὅπως εἶναι φυσικό, ἄσκησαν μεγάλη ἐπιρροὴ στοὺς μυκηναίους τεχνίτες. Τὴν ἐποχὴ αὕτῃ ἐμφανίζονται τὰ δαχτυλίδια ποὺ κοσμοῦνται κυρίως μὲ θρησκευτικὰ παραστάσεις.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα χρυσὰ δαχτυλίδια τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, καὶ τὸ μεγαλύτερο, βρέθηκε στὴν Τίρυνθα [109], σ' ἓναν «θησαυρὸ» ποὺ εἶχε ἀποκρυβεῖ γύρω στὸ 1200 π.Χ., εἶναι ὅμως πολὺ παλαιότερο καὶ χρονολογεῖται στὸν 15ο π.Χ. αἰώνα. Ἡ παράστασις ποὺ εἰκονίζεται σ' αὐτὸ εἶναι θρησκευτικοῦ περιεχομένου.

Ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται σ' ἓναν ἐπίσημο χώρο, ὅπως ὑποδηλώνει στὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνας μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ ζωφόρος ποὺ φέρει τρίγλυφα καὶ ἡμιρόδακες, διακόσμηση γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐπίσημες αἵθουσες τῶν ἀνακτόρων. Μιὰ γυναικεία μορφή, σαφῶς θεϊκὴ, ποὺ φορᾷ ἱερατικὸ χιτῶνα καὶ χαμηλὸ κάλυμμα κεφαλῆς, κάθεται σ' ἓνα κομπὸ κάθισμα, ἕνα εἶδος θρόνου, καὶ πατᾷ σ' ἓνα ὑποπόδιο. Τὸ ἐπιπλο αὐτὸ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ ὁμη-

109

Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» τῆς Τίρυνθας,
15ος αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,057 × 0,035.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6208.

ρικά ἔπη, ὅπου ὀνομάζεται *θρήνυς*, καὶ ἀναφέρεται ἐπίσης στὶς πινακίδες τῆς Πύλου. Πίσω ἀπὸ τὴ θεὰ ἕνα ἀρπακτικὸ πουλὶ μὲ δὺν ράμφος στηρίζεται σ' ἕνα ἀντικείμενο ποὺ εἶναι ἴσως ἱερὸς κόμβος. Ἡ θεὰ ὕψωνει ἕνα καλυκόσχημο κύπελλο τοῦ τύπου «τῆς ἀγίας κοινωνίας», ὅπως ὀνομάζεται συχνά, γνωστὸ ἀπὸ πολλὰς μινωικὲς παραστάσεις, ἐνῶ πρὸς αὐτὴν ἔρχονται τέσσερις λεοντοκέφαλοι Δαίμονες κρατώντας σπονδικὰς πρόχους. Ἐμπρὸς στὴ θεὰ πάνω σ' ἕναν κιονίσκο βρίσκεται ἕνα θυμιατήρι. Ἀνάμεσα στοὺς Δαίμονες εἰκονίζονται κυπαρισσοειδῆ κλαδιά, ποὺ ἴσως εἶναι στάχνα· ἔχουν συμβολικὴ σημασία καὶ δίνουν τὸ νόημα τῆς τελετῆς, ποὺ εἶναι σχετικὸ μὲ τὴ βλάστηση. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σφραγίδας εἰκονίζεται ὁ ἥλιος σὰν ἕνας τροχὸς μὲ ἀκτίνες, ἡ ἡμισέληνος, τέσσερα κλαδιά, καὶ πυκνὲς στιγμὲς ποὺ ἴσως συμβολίζουν τὴ βροχὴ ἢ ἀπλῶς τὸν ἔναστρο οὐρανὸ. Ἡ σύγχρονη παρουσία ἡλίου—σελήνης—κλαδιῶν πιθανὸν νὰ σημαίνει ὅτι ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ τοῦ ἔτους, εἶναι ὅμως ἐπίσης πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ παράθεση σημαντικῶν συμβόλων (σ. 96). Ἀσφαλῶς εἰκονίζεται ἐδῶ μιὰ τελετὴ ποὺ ἔχει σκοπὸ νὰ προκαλέσει τὴν εὐφορίαν τῆς γῆς. Οἱ Δαίμονες ἔρχονται νὰ παρακαλέσουν γιὰ τὴν πολύτιμη βροχὴ. Περισσότερο καταληπτὴ παράσταση δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνει γιὰ τὸ διψασμένο, τὸ *πολυδίψιον*, ὅπως τὸ ὀνομάζει ὁ Ὅμηρος, Ἄργος.

Οἱ *Δαίμονες* ἔχουν σημαντικὴ θέση στὴν κρητομυκηναϊκὴ εἰκονογραφία. Δὲν εἶναι θεοί, ἔχουν ὅμως θεϊκὴ ὑπόσταση καὶ εἶναι στὴν ὑπηρεσίαν τῆς θεότητος. Ραντίζουν μὲ νερὸ τὰ ἱερὰ φυτά, προσφέρουν σπονδὰς, κρατοῦν συνήθως ἱερὰς πρόχους, καὶ γενικὰ συνδέονται μὲ τὸ νερὸ καὶ τὴ βλάστηση. Συχνὰ ὅμως συνοδεύουν καὶ ζῶα. Τοὺς Δαίμονες μπορούμε νὰ τοὺς παρομοιάσουμε μὲ τοὺς Σατύρους τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς ποὺ συνδέονται κι αὐτοὶ μὲ μιὰ θεότητα τῆς φύσης. Οἱ κρητομυκηναϊκοὶ Δαίμονες ἔχουν ἀνθρώπινο σῶμα μὲ ἄκρα καὶ κεφάλι λιονταριοῦ. Τὸ ἐνδυμα ποὺ φοροῦν εἶναι χαρακτηριστικὸ: μοιάζει μὲ σκληρὸ κέλυφος καὶ ἔχει σχῆμα «ρεντινγκότας» ἴσως ὑπονοεῖται ὅτι εἶναι δερμάτινο. Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς δέχονται ὅτι οἱ κρητομυκηναϊκοὶ Δαίμονες κατάγονται ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ θεὰ Ταούριτ, τὴν Θούριτ, ποὺ ἔχει μορφή ἵπποποτάμου. Οἱ Μινωῖτες, ποὺ πρῶτοι ἀπεικόνισαν Δαίμονες, ἤδη στὴν Παλαιοανακτορικὴ περίοδο, προσάρμοσαν τὸ αἰγυπτιακὸ αὐτὸ πρότυπο στὴ δική τους ἰδιοσυγκρασία. Οἱ Μυκηναῖοι παρέλαβαν τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ Δαίμονα ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες.

Στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. χρονολογεῖται ἕνα χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν [110] ποὺ συνόδευε τὴν ταφὴ τῆς πριγ-

κίπισσας. Στὸ ἄνω τμήμα τῆς σφενδόνης εἰκονίζονται κατ' ἐνώπιον δύο ἄτυπα αἰγοειδῆ ποὺ ἔχουν σῶμα σκύλου καὶ εἶναι ἀντιθετικά τοποθετημένα μέσα σ' ἓνα τοξωτό, ὀφιοειδὲς σύμβολο τοῦ ὁποῖου τὰ ἄκρα ἀπολήγουν σὲ κεφαλὲς φιδιῶν ἢ φυλλοφόρους ὀφθαλμούς. Στὸ κάτω τμήμα τῆς σφενδόνης εἰκονίζονται δύο ἄλλα αἰγοειδῆ σὲ ἀντιθετική διάταξη, ποὺ χωρίζονται ἀπὸ τὰ προηγούμενα μὲ μία ἀπλὴ γραμμὴ. Τὸ ἰδιόρρυθμο τοξωτὸ σύμβολο, γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις [111, 112], εἶναι ἀσφαλῶς ἓνα ἱερὸ διακριτικὸ στοιχεῖο τῆς Μεγάλης μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς Θεᾶς, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς ἐρμηνεία του παραμένει ἀκόμη σκοτεινὴ. Ἡ ἐραλδικὴ τοποθέτηση καὶ τὸ τεκτονικὸ στήσιμο τῶν μορφῶν ἀνταποκρίνονται στὴν αἰσθητικὴ τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης, ἀλλὰ ἡ λεπτὴ ἐκτέλεση καὶ ἡ αἴσθηση τῆς λεπτομέρειας δείχνουν τὴν παρουσία τῆς μινωικῆς τεχνοτροπίας.

Τὸ μυκηναϊκὸ πνεῦμα ἐκφράζεται καὶ σὲ μιὰ χρυσή σφραγίδα [5] ἀπὸ ἓναν θολωτὸ τάφο στὸν Ἄνω Ἑγκλιανό, στὴν Πύλο. Πάνω σὲ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ βάση τριγλύφων καὶ ἡμιροδάκων κάθεται ἓνας γρύπας μὲ τὰ μπροστινὰ πόδια τεντωμένα, ἐνῶ τὰ φτερά του ἀπλώνονται γύρω τοῦ συμμετρικά. Ὁ τεχνίτης ἔχει ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὶς διακοσμητικὲς δυνατότητες ποὺ τοῦ προσφέρει τὸ στοιχεῖο αὐτό, τὸ ὁποῖο γεμίζει μὲ φῶς τὸ βάθος τῆς εἰκόνας, ἐνῶ συγχρόνως ἀναδεικνύει τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ ζώου.

111

Φακοειδής σφραγιδόλιθος από την Κνωσό (Τάφος ΙΙΙ Σανατορίου) (σχέδιο).

Εικονίζεται Πότνια με γρύπες. Στην κεφαλή φορά τοξωτό - όφιοειδές σύμβολο επάνω από το οποίο εμφανίζεται διπλούς πέλεκυς. Η παράσταση χαρακτηρίζεται για την έραλδική, αντιφυσιοκρατική απεικόνιση των μορφών και μαρτυρεί την επικράτηση του μυκηναϊκού πνεύματος στην Κνωσό.

1450-1400 π.Χ. Ώνυχας. Διάμ. 0,035-0,031.

Ήράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, 1657.

112

Φακοειδής σφραγιδόλιθος από τις Μυκῆνες (θαλαμωτός τάφος 515) (σχέδιο).

Εικονίζεται μορφή Πότνιας με λέοντες εκατέρωθεν. Φορά τοξωτό - όφιοειδές σύμβολο στην κεφαλή επάνω από το οποίο εμφανίζεται διπλούς πέλεκυς.

1500-1450 π.Χ. Σάρδιος. Διάμ. 0,024-0,023.

Αθήνα, Έθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείο, 6442.

Πολλές σφραγίδες ἀπὸ πολύτιμους ἢ ἡμιπολύτιμους λίθους ἔχουν βρεθεῖ στοὺς τάφους τῆς Μυκηναϊκῆς II περιόδου. Τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖο ἐπικρατεῖ εἶναι τὸ φακοειδές. Ἀγαπητὰ ὑλικά ἦταν ὁ ἀγάθης, ὁ ἱάσπις, ὁ ἀμέθυστος, ὁ σάρδιος καὶ ἄλλα. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα παρουσιάζουν ἐπίσης ποικιλία. Συνηθίζονται οἱ ἀπεικονίσεις πραγματικῶν ἢ φανταστικῶν ζώων, μεμονωμένων ἢ ἀντιθετικῶν, καὶ διάφορα συμπλέγματα, ὅπως πάλι ζώων. Εἰκονίζονται ἐπίσης ἀνθρώπινες μορφές ποὺ ἔχουν συνήθως μιὰ θρησκευτικὴ ιδιότητα —ὅπως οἱ ἱερεῖς— καθὼς καὶ θρησκευτικὰ θέματα, κυρίως αὐτὰ ποὺ συνδέονται μὲ τὴ θυσία ζώων καὶ τὴν προετοιμασία τῆς. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη γραπτὰ κείμενα, οἱ εἰκονιστικὲς παραστάσεις τῶν σφραγίδων ἀποτελοῦν ἓνα ἐξαιρετικὰ πολύτιμο ὑλικὸ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ζωῆς καὶ τῆς θρησκείας τῶν Μυκηναίων.

Στὴν περιοχὴ τοῦ θολωτοῦ τάφου «τῆς Κλυταιμνήστρας» ἀνακαλύφθηκε μιὰ φακοειδὲς σφραγίδα ἀπὸ ἀγάθη [113], τῆς ὁποίας τὸ εἰκονιστικὸ θέμα ἀνήκει στὸν θρησκευτικὸ κύκλο καὶ εἶναι μοναδικό. Μία γυναικεία μορφή, μιὰ θεά, μὲ πολυτελὲς ἔνδυμα μινωικοῦ τύπου, ταξιδεύει πάνω ἀπὸ τὴ γῆ, καθισμένη στὴν πλάτη ἑνὸς μυθικοῦ ζώου, ποὺ ὁμοιό του δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ καμιὰ ἄλλη μινωικὴ ἢ μυκηναϊκὴ παράσταση. Πρόκειται γιὰ ἓναν τύπο βαβυλωνιακοῦ δράκοντα ποὺ ἔχει σῶμα λιονταριοῦ καὶ κεφάλι ἀλό-

γουν. Ἡ θεὰ ἔχει τὰ χέρια ἐλαφρῶς ὑψωμένα σὲ στάση δέησης ἢ εὐλογίας, ἀλλὰ ἡ κίνηση δὲν εἶναι πολὺ σαφὴς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπολύτως. Εἶναι πιθανὸν νὰ εἰκονίζεται ἐδῶ μιὰ μυθολογικὴ σκηνή, ἴσως ἡ ἄρπαγὴ τῆς Εὐρώπης, ὅπως ἔχουν ὑποθέσει ὀρισμένοι μελετητές. Ὁ μῦθος αὐτὸς εἶναι ἐλληνικὸς, ἀνάγεται ὅμως πιθανότατα στὴν προελληνικὴ ἐποχὴ, ὅπως καὶ ἄλλοι μῦθοι ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἄρπαγὴ θεαινῶν, συγκεκριμένα τῆς Ἀριάδνης, τῆς Ἑλένης καὶ τῆς Περσεφόνης. Ἄν πράγματι πρόκειται γιὰ τὴν ἄρπαγὴ τῆς Εὐρώπης, τότε ἡ παράσταση αὐτὴ εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες παραστάσεις τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς τέχνης στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ μιὰ μυθικὴ διήγηση.

Ἡ σφραγίδα ἔχει βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφικὰ στρώματα ποὺ δὲν εἶναι χρονολογημένα. Ἡ ἐξαίρετη ὅμως ἐκτέλεση καὶ ἡ λεπτὴ τεχνοτροπία μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδεται ἡ θεά, ὁ πλοῦτος τῶν ἐνδυμάτων της καὶ ἡ διακριτικὴ ὑποδήλωση τοῦ τοπίου, σύμφωνα μὲ τὴ μινωικὴ ἀντίληψη, τοποθετοῦν τὸ ἔργο αὐτὸ σὲ μιὰ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ., ἴσως πρὸς τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰῶνα π.Χ.

ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΙΙΙ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΥΕ ΙΙΙ 1400-1050 π.Χ.)

Γύρω στὰ 1370 π.Χ. καταστρέφονται τὰ μινωικὰ ἀνάκτορα καὶ ἡ Κρήτη μπαίνει στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Μυκηνῶν. Μιὰ μεγάλη ἐποχὴ ἀρχίζει, ἡ κατεξοχὴν Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ποὺ διήρκεσε τρεῖς αἰῶνες, καὶ στὴν ὁποία περιλαμβάνονται οἱ δύο αἰῶνες τῆς ἀκμῆς, 1400 ἕως 1200 π.Χ. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀνάγονται οἱ πρῶτοι θρύλοι καὶ οἱ παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Στὴν ΥΕ ΙΙ περίοδο ὑπῆρχαν ἤδη ὀρισμένες ἐπαύλεις, ἔδρες κεντρικῆς ἐξουσίας, ὅπως τὸ Μενελαῖο στὴ Σπάρτη καὶ ἓνα μεγάλο κτίριο στὸν Κακόβατο. Οἱ ἐπαύλεις αὐτὲς μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς πρόδρομοι, πρώιμες μορφὲς τῶν ἀνακτόρων. Τὸ μυκηναϊκὸ ὅμως ἀνάκτορο, μὲ τὴ συγκροτημένη του μορφή καὶ τὴν ἐξαρτημένη ἀπὸ αὐτὸ περιοχὴ, ἐμφανίζεται στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

Ὁ 14ος αἰώνας χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονο οἰκοδομικὸ ὄργανισμό. Τὰ νέα ἔργα διέπονται ἀπὸ ἓνα καινούργιο πνεῦμα μνημειακότητος ποὺ δὲν γνώρισε ποτὲ πραγματικὰ ἡ Κρήτη. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ κατ'ἀλοιπο τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἀκροπόλεις καὶ τὰ ἀνάκτορά τους, αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ συμβόλιζαν τὴ δύναμη καὶ τὸν πλοῦτο τοῦ βασιλέως.

Ἡ τέχνη τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου

Ἀρχιτεκτονικὴ

Ἀκροπόλεις καὶ ἀνάκτορα

Ἀκρόπολη σημαίνει ὑψηλὰ κτισμένη, ὀχυρωμένη πόλη ἢ τμῆμα πόλης. Ὁ συνοικισμὸς βρίσκεται μέσα στὰ τείχη καὶ προστατεύεται ἀπὸ αὐτά. Τέτοιες ἀκροπόλεις ὑπῆρχαν στὴν Ἀνατολὴ —ὅπως ἡ Τροία, ἡ Μίλητος, ἡ Βύβλος καὶ ἄλλες— ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὴν Πρωτοελλαδικὴ καὶ Μεσοελλαδικὴ περίοδο, στὴ Θεσσαλία, στὶς Κυκλάδες καὶ ἄλλοι. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρουμε τὴ νεο-

λιθική ἀκρόπολη στὸ Διμήνι, τὴν πρωτοελλαδικὴ στὴ Λέρνα, τὴν πρωτοκυκλαδικὴ στὸ Καστρί Σύρου, τὴ μεσοελλαδικὴ στὴ Μάλθη. Στὰ πρῶτα μυκηναϊκὰ χρόνια ἐμφανίζονται ὀχυρώσεις κτισμένες με ἀκατέργαστους λίθους στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴ Μεσσηνία καὶ ἀργότερα, στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, ἄλλες πιὸ ἐξελιγμένες στὴ Θήβα, τὴν Τίρυνθα καὶ τὴ Νάξο, στὶς ὁποῖες ὁ ὀχυρωματικὸς τοῖχος ἔχει ἐπένδυση ἀπὸ ἀργούς λίθους· μάλιστα στὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας (ἀρχὲς ΥΕ ΙΙΙ Β) καὶ στὴ Νάξο, ἐπάνω στὴ λίθινη ὑποδομὴ πατοῦν πλινθόκτιστα τεῖχη με πυργίσκους κατὰ διαστήματα, σύμφωνα με ἀνατολικά πρότυπα.

Κυρίως ὅμως οἱ ἀκροπόλεις πολλαπλασιάζονται στὴν ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο, ὁπότε καὶ ἐμφανίζονται οἱ ὀχυρώσεις ποὺ εἶναι κτισμένες με τὴν κυκλώπεια τεχνικὴ· ἔχουν μνημειώδη μεγαλιθικὴ μορφή καὶ ἀποτελοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς.

Οἱ διάφορες μυκηναϊκὲς πόλεις ὅπως ἡ Μιδέα, ἡ Ἀσίνη καὶ ἄλλες ὀργανώνονται γύρω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολή τους, μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ κατοικία τοῦ ἡγεμόνα. Οἱ πόλεις αὐτὲς μοιάζουν σὲ γενικὲς γραμμὲς με τὶς ἀνατολικές, με τὴ διαφορὰ ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν κτίζονται ἀκόμη μεγάλοι ναοὶ καὶ ἱερά. Ὅρισμένες ὅμως μεγάλες μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις —οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα, ἡ Ἀθήνα, ὁ Γλᾶς, ἡ Θήβα, ἡ Ἰωλκὸς— δὲν ἀνήκουν ἀκριβῶς στὴν κατηγορία τῶν τειχισμένων πόλεων, διότι στὴν πραγματικότητα ἦταν τειχισμένα ἀνακτορικὰ συγκροτήματα. Κύριος προορισμὸς τῶν ἀκροπόλεων αὐτῶν εἶναι ἡ προστασία τοῦ ἡγεμόνα, τῆς ἀκολουθείας του, ἀλλὰ καὶ τοῦ κρατικοῦ θησαυροῦ. Τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο, ὅπως παλαιότερα τὸ μινωικὸ, ἦταν τὸ πολιτικὸ, διοικητικὸ, στρατιωτικὸ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ οἰκονομικὸ κέντρο τοῦ κράτους. Προϊόντα καὶ ἐμπορεύματα ἀπ' ὅλη τὴν περιοχὴ φυλάσσονταν στὸ ἀνάκτορο καί, ὅπως στὴ μινωικὴ Κρήτη, ὁ ἡγεμόνας φρόντιζε γιὰ τὴ διακίνησή τους. Τεχνίτες καὶ καλλιτέχνες ἐπεξεργάζονταν στὰ βασιλικά ἐργαστήρια τὶς πρῶτες ὕλες, ποὺ συχνὰ ἔρχονταν ἀπὸ πολὺ μακριὰ ἂν ἦταν πολῦτιμες, ὅπως τὸ ἐλεφαντόδοντο, ὁ χρυσὸς ἢ ὁ lapis lazuli. Τὸ ἀνάκτορο ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ κράτους. Οἱ κοινοὶ θνητοὶ ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη. Σὲ καιρὸ πολέμου οἱ κάτοικοι κατέφευγαν ἴσως μέσα σ' αὐτά, ἀλλὰ ὁ χῶρος τῶν ἀκροπόλεων ἦταν κατειλημμένος ἀπὸ διάφορα κτίρια καὶ δὲν ὑπῆρχε μεγάλη δυνατότητα γιὰ ἐγκατάσταση προσφύγων.

Τὰ τεῖχη ποὺ προστατεύουν τὶς ἀκροπόλεις εἶναι κτισμένα με τὴν κυκλώπεια τεχνοτροπία [114]. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους ἀκατέργαστους, στοιχειωδῶς πελεκημένους ἀσβεστόλιθους, καὶ τὰ κενὰ ἀνάμεσά τους γεμί-

114

Τὸ βορειοδυτικὸ κυκλώπειο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Στὸ βάθος ἡ εἵσοδος στὴν ἀκρόπολη, μὲ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων.

13ος αἰ. π.Χ.

ζονται μὲ μικροὺς λίθους γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖται ἡ στερεότητα καὶ ἡ ἰσορροπία. Οἱ τοῖχοι ἐμφανίζουν τὴν κυκλώπεια τοιχοδομία κατὰ τὴν ἐξωτερικὴ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ τους ὄψη, ἐνῶ στὸ κέντρο, τὸ πάχος τοῦ τείχους γεμίζεται μὲ λίθους καὶ χῶμα. Οἱ κατασκευὲς αὐτὲς εἶναι τόσο ἐντυπωσιακές, ὥστε ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ παράδοση τὶς ἀπέδωσε στοὺς Κύκλωπες ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὴ Λυκία καὶ κατασκεύασαν τὰ μνημειώδη αὐτὰ ἔργα. Ἡ παράδοση αὕτῃ δημιουργήθηκε ἴσως ἐπειδὴ τὰ μυκηναϊκὰ κυκλώπεια τείχη παρουσιάζουν ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις. Πράγματι στὴν ἀσιατικὴ ἀκτὴ, ἡ πόλη VI τῆς Τροίας [115], καθὼς καὶ ἡ ἀρχαία Χαττούσα — ἡ πρωτεύουσα τῶν Χετταίων, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μ. Ἀσίας, κοντὰ στὸ σημερινὸ Μπογάζ-κιοϊ — εἶναι πόλεις τειχισμένες μὲ τείχη ποὺ παρουσιάζουν μεγάλες ἀναλογίες μὲ τὰ μυκηναϊκὰ κυκλώπεια — κυρίως ἡ Χαττούσα — τόσο στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο, ὅσο καὶ στὴν ὀχυρωματικὴ ὀργάνωση.

Χετταῖοι, Τρῶες καὶ Ἕλληνες μοιράζονται ἓνα κοινὸ ἰνδοευρωπαϊκὸ ὑπόβαθρο, ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὸ οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν ὅπωςδήποτε ἐπισκεφθεῖ τὶς δύο μεγάλες πρωτεύουσες τῆς Ἀνατολῆς. Κυκλώπεια οἰκοδομία, ὑπόγειες κρῆνες καὶ στοές, κρυφὲς μυστικὲς πυλίδες [116], εἶναι καινούργια

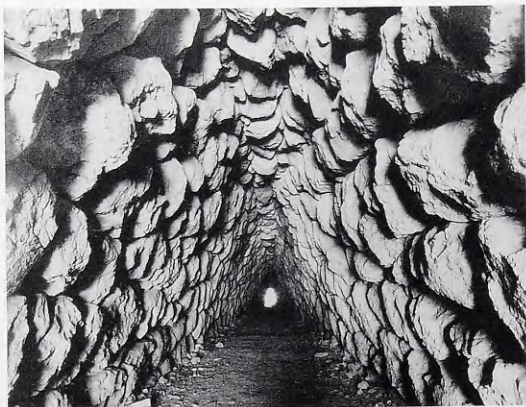

115

Τὰ τείχη τῆς Τροίας VI. Ἀνατολική εἴσοδος.

14ος αἰ. π.Χ.

116

Ἡ ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Χαττούσας (Μπογάζκιοῦ). Ἡ μεγάλη πυλῖδα.
14ος αἰ. π.Χ.

στοιχεῖα στήν Ἑλλάδα· εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ τὰ δανείστηκαν οἱ Μυκηναῖοι ἀπὸ τοὺς Χετταίους, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτούργησαν αὐτὲς οἱ διασυνδέσεις.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν κυκλώπειων τειχῶν στήν Ἑλλάδα εἶναι πιθανόν, ὅπως ἔχει συμβεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἓνα τοπικὸ πρότυπο —συγκεκριμένα οἱ παλαιῆς μεσοελλαδικῆς καὶ οἱ πρῶτες μυκηναϊκῆς ὀχυρώσεις— νὰ παρουσίασε μιὰ ἀλματώδη ἐξέλιξη στήν ὁποία ἔπαιξαν ρόλο ξένες ἀλλὰ συναφεῖς ἀνατολικῆς ἐπιδράσεις.

Ἡ περίπτωση τῆς Πύλου ἀποτελεῖ μιὰ ἐξαίρεση στήν ἀμυντικὴ ὀργάνωση τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων. Στὴν Πύλο δὲν βρέθηκαν μέχρι στιγμῆς οὔτε κυκλώπεια οὔτε ἄλλα τείχη, καὶ τὸ πλουσιότατο ἀνάκτορο ἐμφανίζεται ἀτείχιστο. Γιὰ τὸ περίεργο αὐτὸ φαινόμενο δὲν ἔχει δοθεῖ ἀκόμη ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση καὶ πρὸς τὸ παρὸν ἀποδίδεται στὶς ὁμοιότητες πρὸς παρυσιάζει τὸ πυλιακὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα μὲ τὰ ἐπίσης ἀτείχιστα μινωικά.

Τὰ κύρια ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων εἶναι τὸ πρόπυλο εἰσόδου, ἡ αὐλὴ καὶ τὸ μέγαρο, ἓνας ὀρθογώνιος ἐπίσημος χώρος πρὸς εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μονάδα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο πρὸς κατεξοχὴν διαφοροποιεῖ τὴ μυκηναϊκὴ ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Τὸ μέγαρο διαιρεῖται σὲ τρία διαφορετικὰ τμήματα: τὴν αἴθουσα, τὸν πρόδομο καὶ τὸν δόμο, πρὸς εἶναι τὸ κυρίως μέγαρο.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, σὲ γενικὲς γραμμές, τὰ μινωικὰ καὶ τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα παρουσιάζουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα, ὅπως πρόπυλα, ταράτσες σὲ διάφορα ἐπίπεδα, ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς αὐλὲς καὶ κιονοστοιχίες, πρὸς ἐμφανίζονται κυρίως στήν Τίρυνθα καὶ τὴν Πύλο.

Τὸ μινωικὸ ὅμως ἀνάκτορο εἶναι κατ' ἀρχὴν μιὰ δημιουργία μεσογειακῆ, ἐνῶ τὸ μυκηναϊκὸ, κλειστὸ στὸν ἑαυτὸ του, δηλώνει βόρεια καταγωγή. Ὁ μινωικὸς «λαβύρινθος» εἶναι μιὰ κατοικία ἀνοιχτὴ στὸν ἀέρα καὶ στὸ φῶς, ἔχει μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ πρὸς ἐπιτρέπει τὴν ποικιλία καὶ τὶς ἐκκεντρικότητες. Τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο εἶναι ἓνα σύνολο ὀρθολογιστικὸ μὲ σαφὴ δομὴ. Τὸ σχῆμα τοῦ μεγάρου δὲν ἐπιτρέπει παραλλαγές, οὔτε σὲ ἔκταση, οὔτε σὲ ὕψος. Ὁ ἀρχιτέκτων ἂν θέλει νὰ προεκτείνει τὸν κατοικήσιμο χώρο, δὲν ἔχει ἄλλη ἐπιλογὴ παρὰ νὰ προσθέσει ἓνα δεῦτερο μέγαρο κοντὰ στὸ πρῶτο: αὐτὸ συνέβη στήν Τίρυνθα, τὴν Πύλο καὶ τὸν Ὀρχομενόν.

Στὴν Κρήτη προτιμᾶται ἡ κεντρικὴ κιονοστοιχία πρὸς χωρίζει στὰ δύο τὸν χώρο, ἡ κατοικία ἔχει μεγαλύτερο πλάτος ἀπὸ βάθος καὶ ἡ ἐστία εἶναι κινητή. Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα προτιμᾶται ἡ διπλὴ κιονοστοιχία πρὸς

χωρίζει στα τρία τὸν χῶρο, ἡ κατοικία ἔχει μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ πλάτος καὶ ἡ εἴσοδος εἶναι στὴ στενὴ πλευρά· ἡ ἐστία ἔχει σταθερὴ θέση· τὰ φρέατα φωτισμοῦ εἶναι λιγότερα, ἡ κατοικία εἶναι σκοτεινὴ.

Γενικὰ ἡ διάρθρωση τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων ποὺ συγκροτοῦν τὴν ἀνακτορικὴ κατοικία εἶναι διαφορετικὴ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἡ σύνδεσή τους λειτουργεῖ μὲ ὀρθολογιστικὸ τρόπο, ἐνῶ ἡ προοπτικὴ τους ἀνάπτυξη στὸν χῶρο χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀπλότητα καὶ σαφήνεια.

Ὁ μνημειακὸς καὶ ἀπέριττος χαρακτήρας τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς διασώθηκε μέσα ἀπὸ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες καὶ ἀποτέλεσε τὸν πυρῆνα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖον κινήθηκε ἡ ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ ἱστορικὰ χρόνια. Πράγματι, τὰ πρόπυλα τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ πρόπυλα τῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν. Ἡ αἴθουσα τοῦ μεγάρου μὲ τοὺς δύο κίονες ἐν *παραστάσι* εἶναι ὅμοια μὲ τὴν εἴσοδο, τὸν πρόδομο, τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ, τὸ δὲ κυρίως μέγαρο εἶναι σχεδὸν αὐτοῦσιος ὁ σηκὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ, μὲ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στὴ θέση τῆς ἐστίας. Ἡ συνέχεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παράδοσης ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ στὰ ἱστορικὰ χρόνια εἶναι ἀρκετὰ ἐμφανής· αὐτὴ τὴν παράδοση, συνδυασμένη μὲ ὀρισμένες θρησκευτικὲς πεποιθήσεις ποὺ ἀνάγονται ἐπίσης στὸ μυκηναϊκὸ παρελθόν, σφράγισε στὴν Τίρυνθα ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας ἢ Ἀθηνᾶς πάνω στὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο.

Η ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ

Ἱστορικὴ εἰσαγωγή

Τοποθετημένες στὴ βορειοανατολικὴ γωνιὰ τῆς ἀργολικῆς πεδιάδας, ἐν *μυχῷ Ἄργεος ἱπποβότοιο*, ἀνάμεσα σὲ δύο βουνά, τὸν Προφήτη Ἥλια πρὸς Βορρὰν καὶ τὴ Ζάρα πρὸς Νότον, οἱ Μυκῆνες δεσπόζουν στὴν ἀργολικὴ πεδιάδα καὶ στὶς ὁδικὲς ἀρτηρίες πρὸς τὶς τέσσαρις κατευθύνσεις τοῦ ὀρίζοντα [117]. Ἀκόμη καὶ ἡ παραλιακὴ ἔκτασις τοῦ ὄρμου τοῦ Ναυπλίου ἦταν στὴν ἐξουσία τους, γιατί καθὼς φαίνεται ἡ Τίρυνθα, ποὺ εἶναι πῶς κοντὰ στὴ θάλασσα, δὲν ἦταν ἀνταγωνίστρια ἀλλὰ ὑποτελὴς στὶς Μυκῆνες, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. π.Χ. Ἐξαιτίας τῆς θέσεως αὐτῆς, ἡ πόλις τῶν Μυκηνῶν ἐγίνε ὁ ρυθμιστὴς τοῦ ἐμπορίου στὴν Ἑλλάδα, καὶ στὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλεται ὁ μεγάλος πλοῦτος καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ τῆς ἀνθήσεως. Κτισμέ-

117

Γενική άποψη τής ακρόπολης τών Μυκηνών.

νες πάνω στο ύψωμα, περιτριγυρισμένες από βουνά και λόφους, οί Μυκῆνες ἦταν ἀσφαλεῖς ἀπὸ ἐχθροὺς καὶ ἐπιδρομεῖς.

Οἱ Μυκῆνες κατοικήθηκαν συνέχεια ἀπὸ τὴν Πρωτοελλαδικὴ περίοδο, γύρω στὸ 2500 π.Χ., καὶ ἤδη στὸ τέλος τοῦ 17ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. ἦταν μιὰ ἰσχυρὴ πολιτεία, τῆς ὁποίας οἱ βασιλεῖς θάβονταν μὲ πλούσια κτερίσματα ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Ὁ Ὅμηρος τὶς ὀνομάζει «πολύχρυσες» καὶ πράγματι ἄφθονος χρυσὸς βρέθηκε στοὺς βασιλικοὺς τάφους. Ἐπίσης ὀνομάζονται *κυκλώπεια* πόλη, καὶ τὰ πελώρια τείχη δείχνουν ὅτι ἡ ὀνομασία ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Οἱ Μυκῆνες εἶναι ὅμως καὶ ἡ *εὐρύαγυια* πόλη, δηλαδή ἡ πόλη μὲ τοὺς φαρδεῖς δρόμους· καὶ πράγματι, ἡ μεγάλη ἀνηφορικὴ ὁδὸς πρὸς τὴν ἀκρόπολη, καθὼς καὶ οἱ δρόμοι ποὺ ὀδηγοῦν στὴν Κόρινθο, τὸ Ἄργος καὶ τὴν Τίρυνθα δείχνουν ὅτι πράγματι ὑπῆρχε ὀδικὸ δίκτυο ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένο.

Σύμφωνα μὲ τὴ μυθικὴ παράδοση, τὶς Μυκῆνες ἱδρυσε ὁ Περσεύς, γιὸς τοῦ Δία καὶ τῆς Δανάης, ὁ ὁποῖος ἔδωσε στὴν πόλη αὐτὸ τὸ ὄνομα, εἴτε

γιατί στο σημείο εκείνο της Ἀργολίδας ἔπεσε ὁ μύκης τοῦ ξίφους του, πράγμα ποῦ θεωρήθηκε καλὸς οἰωνός, εἴτε γιατί κάτω ἀπὸ τὴ ρίζα ἐνὸς μανιταριοῦ, ἐνὸς μύκητα, ἀνακάλυψε μιὰ πηγὴ μὲ ἄφθονο νερό. Ἡ πηγὴ ὀνομάστηκε Περσεΐα, ἀπὸ αὐτὴν ὕδρευόταν ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνηῶν καὶ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ σήμερα. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς ἀκρόπολης ὁ Περσεΐας χρησιμοποίησε τοὺς Κύκλωπες ἀπὸ τὴν Ἀσία, ποὺ εἶχαν ἤδη κτίσει τὴν ἀκρόπολιν τῆς Τίρυνθας. Οἱ μῦθοι αὐτοὶ εἶναι αἰτιολογικοὶ γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἵδρυσις τῆς πόλεως, προφανῶς ὅμως ἡ τοποθεσία ἐπελέγη γιὰ τὴ σημαντικὴ γεωγραφικὴ τῆς θέσι.

Ἀπὸ τίς πηγές ποὺ ἀναφέρονται στὶς γενεαλογίες τῶν μυθικῶν γενῶν, διαφαίνεται ὅτι ἡ ἵδρυσις τῶν Μυκηνηῶν ἀνάγεται στὰ 1400-1350 π.Χ. μὲ πρώτη δυναστεία τοὺς Περσεΐδες, καὶ τελευταῖο ἡγεμόνα τὸν Εὐρυσθέα, γνωστὸ ἀπὸ τὸν μυθολογικὸ κύκλο τοῦ Ἡρακλῆ. Τοὺς Περσεΐδες διαδέχτηκαν οἱ Πελοπίδες ἢ Ἀτρεΐδες. Τὰ δύο παιδιὰ τοῦ Πέλοπα, ὁ Ἀτρεὺς καὶ ὁ Θυέστης εἶχαν καταφύγει στὴν αὐλὴ τοῦ Εὐρυσθέα διωγμένοι ἀπὸ τὴν πατρικὴ κατάρρα, ὅταν σκότωσαν τὸν ἀδελφὸ τους Χρυσίππο. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Εὐρυσθέα οἱ Μυκηναῖοι ἔδωσαν τὸν θρόνο στὸν Ἀτρέα. Ἡ τρομερὴ ἀντιζηλία τῶν δύο ἀδελφῶν γιὰ τὸν θρόνο τῶν Μυκηνηῶν κατέληξε στὸ βδελυρὸ «θυέσταιο δεῖπνο». Ὁ Θυέστης καταράστηκε τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τοὺς ἀπογόνους του. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀλληλουχία τῶν μυθικῶν γενῶν ἡ βασιλεία τοῦ Ἀτρέα τοποθετεῖται γύρω στὰ 1250 π.Χ. καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1200, τὴν ἐποχὴ τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου. Εἶναι γνωστὴ ἡ τραγικὴ μοῖρα τοῦ Ἀγαμέμνονα —ποὺ δολοφονήθηκε ἀπὸ τὴ γυναῖκα του καὶ τὸν Αἴγισθο, τὸν γιὸ τοῦ Θυέστη— καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἐκδίκηση τοῦ Ὀρέστη. Μετὰ τὸν Ὀρέστη οἱ Μυκῆνες ἔχασαν τὴ λαμπρότητά τους καὶ ἡ ἡγεμονία τῆς Ἀργολίδας περιῆλθε στὸ Ἄργος.

Κατὰ τὴ μυθικὴ παράδοσι, οἱ Περσεΐδες ἐξουσίαζαν τίς Μυκῆνες, τὴν Τίρυνθα καὶ τὸ Ἄργος· οἱ Ἀτρεΐδες ἐδραΐωσαν τὴ δύναμι αὐτή. Ὁ Ἀγαμέμνων ἦταν ὁ ἡγεμὼν τῶν Ἀχαιῶν στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Τροίας· ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τίς μαρτυρίες τοῦ Θουκυδίδου, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν *Ιλιάδα*, ἦταν ὁ ἰσχυρότερος ἡγεμόνας τῆς Ἑλλάδας. Ἐξουσίαζε μεγάλο τμήμα τῆς Πελοποννήσου καὶ πολλὰ νησιά, ἔλαβε δὲ μέρος στὸν Τρωικὸ Πόλεμο μὲ ἑκατὸ πλοῖα, ἀριθμὸ πολὺ μεγάλο γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς.

Ἡ δύναμι τῶν Μυκηνηῶν ποὺ περιγράφεται στοὺς μῦθους, διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα: Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ παρουσιάζει μιὰ χαρακτηριστικὴ ὁμοιογένεια καὶ ἀντιπροσωπεύει καλύτερα ἥσως ἀπὸ κάθε ἄλλη μορφὴ τέχνης τὴ μυκηναϊκὴ

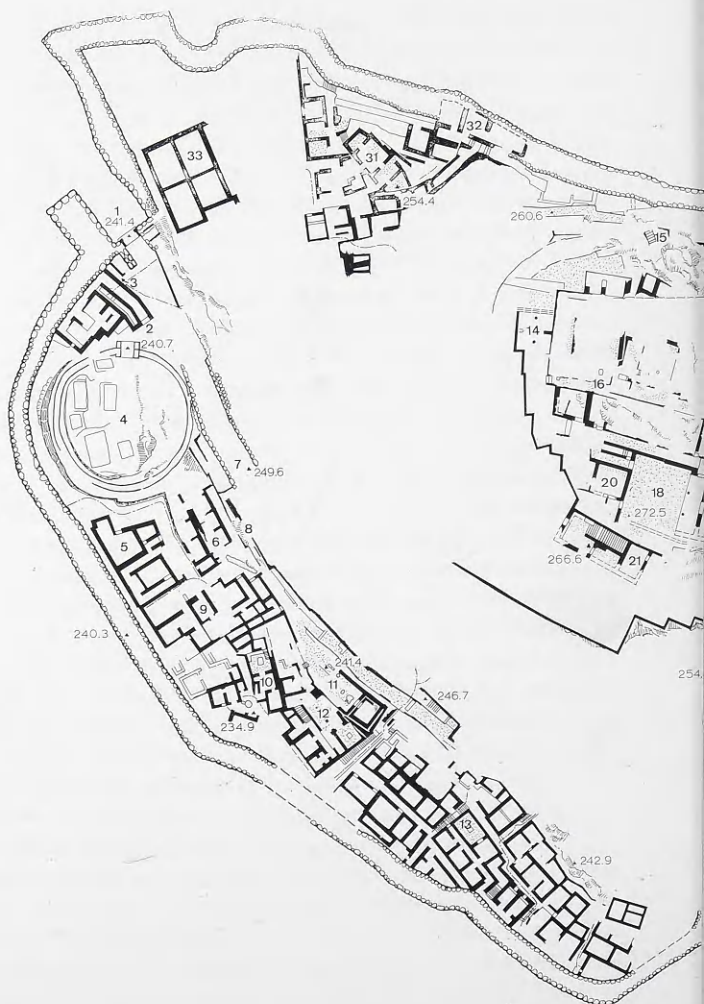
«Κοινή», φαίνεται δὲ ὅτι οἱ νέοι ρυθμοὶ δημιουργήθηκαν στὴν περιοχὴ τῶν Μυκηναίων. Τὰ ἀγγεῖα τῆς «Κοινῆς» βρέθηκαν σ' ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ στὴν Κύπρο, στὴ Συρία στὴν Οὐγκαριτ (Ras-Shamra), ἕως τὴν Τροία καὶ τὶς Λιπάρεις νήσους, στὴν Ἰταλία (σ. 314).

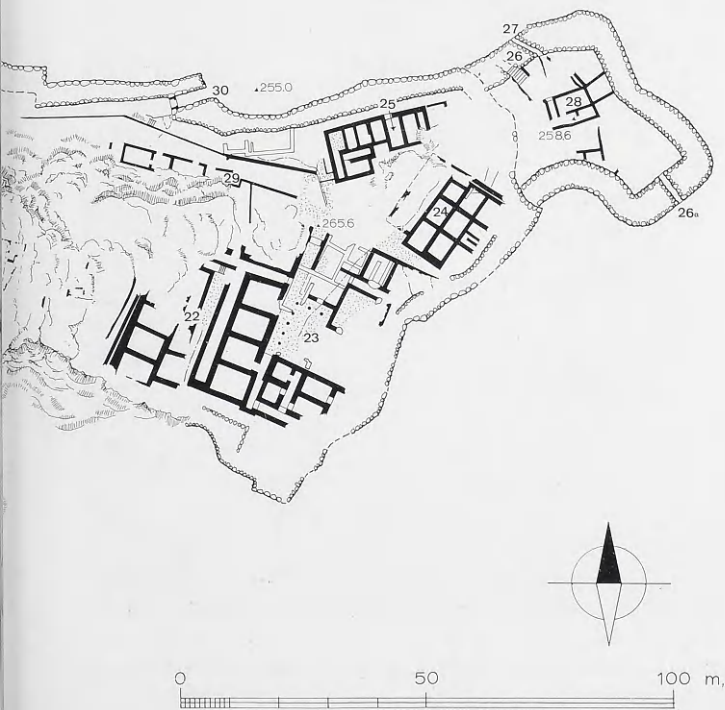
Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., γύρω στὸ 1200, καταστράφηκε τὸ ἀνάκτορο ἀπὸ πυρκαγιὰ καὶ συγχρόνως ἄλλες καταστροφὲς σημειώθηκαν στὰ διάφορα κτίρια στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρόπολης καθὼς καὶ στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο. Τὸ ἀνάκτορο ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ ἀλλὰ ἡ ἀκρόπολη, τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο καὶ πολλὰ κτίρια ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι σὲ χρῆση ἕως περὶ τοῦ 1100 π.Χ. ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, ὁπότε καταστράφηκαν ὀριστικὰ ἀπὸ φοβερὴ πυρκαγιὰ. Τὰ γεγονότα ποὺ προκάλεσαν τὴν τελευταία αὐτὴ καταστροφὴ συνδυάζονται μὲ τὴ λεγόμενη «Κάθοδο τῶν Δωριέων» (σ. 409). Μετὰ τὸ 1100 π.Χ. καὶ παρόλο ὅτι ἡ ἀκρόπολη ἦταν κατεστραμμένη, οἱ Μυκηῆνες δὲν ἔπαψαν νὰ κατοικοῦνται, χωρὶς ὅμως ἔχνος ἀπὸ τὴ λάμψη τοῦ παρελθόντος.

Στὴν Κλασικὴ ἐποχὴ οἱ κάτοικοι τῶν Μυκηναίων πολέμησαν ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ ἐκίνησαν τὴ ζήλοτυπία τῶν Ἀργείων, οἱ ὁποῖοι κατέστρεψαν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν περιφνημὴ ἀκρόπολη τὸ 468 π.Χ. Οἱ Ἀργεῖοι μετέστρεψαν τὰ ἐρείπια σὲ μιὰ ὀχυρωμένη κωμόπολη ποὺ εἶχε καὶ τὸ μικρὸ θέατρο τῆς χτισμένο στὸν δρόμο τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας. Ἡ κωμόπολη αὐτὴ διατηρήθηκε ἕως τὰ χριστιανικὰ χρόνια.

Ὁ τελευταῖος ἀρχαῖος συγγραφέας ποὺ μνημονεύει τὶς Μυκῆνες εἶναι ὁ Πausanίας, ποὺ τὶς ἐπισκέφθηκε τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. (II 16, 5-7). Εἶδε ἀσφαλῶς τὸ τεῖχος καὶ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων· στὴ συνέχεια ἀναφέρει ὅτι οἱ τάφοι τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ τῶν παιδιῶν του εἶναι μέσα στὸ τεῖχος, ἐνῶ τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τοῦ Αἴγισθου, ποὺ ἦταν προδότες, βρίσκονται ἔξω ἀπὸ αὐτό. Ἦταν ἀδύνατον ὁ Pausanίας νὰ εἶχε δεῖ τοὺς βασιλικοὺς τάφους, οἱ ὁποῖοι τότε ἦταν σκεπασμένοι μὲ σωροὺς χωμάτων, ἀλλὰ οἱ Μυκῆνες ἦταν ἀκόμη κατοικημένες καὶ ἡ ἱστορικὴ μνήμη φαίνεται ὅτι διετηρεῖτο ζωντανὴ στοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους ποὺ θὰ συνάντησε.

Οἱ Μυκῆνες πέρασαν στὴ λήθη καὶ στὸν μῦθο ἕως ὅτου τὸν περασμένο αἰῶνα διάφοροι περιηγητὲς ἄρχισαν νὰ τὶς ἐπισκέπτονται. Οἱ λόρδοι Elgin καὶ Sligo καθὼς καὶ ὁ Βελὴ πασὰς τοῦ Ναυπλίου λεηλάτησαν τὰ ἐρείπια, πράγμα συνηθισμένο στὴν Τουρκοκρατία. Ἀπὸ τὸ 1837, μετὰ τὴ σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, οἱ Μυκῆνες περιῆλθαν στὴ δικαιοδοσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἀπὸ τὸ 1841 ἄρχισαν οἱ πρῶτες ἐρευνες. Οἱ καταπληκτικὲς ἀνακαλύψεις τοῦ Schliemann ἔφεραν τὸ 1876 τὶς Μυκῆνες

118

Κάτοψη της ακρόπολης των Μυκηνών. (Γ. Ε. Μυλωνάς).

1. Πύλη των Λεόντων. 2. Σιταποθήκη. 3. Κλιμακοστάσιο. 4. Ταφικός Κύκλος Α. 5. Οικία του «Κρατήρα των Πολεμιστών». 6. Οικία της 'Αναβάθρας. 7. Μεγάλη αναβάθρα. 8. Μικρή αναβάθρα. 9. Νότια Οικία. 10-12. Θρησκευτικό Κέντρο. 13. Οικίες των 'Ιερέων. 14-21. 'Ανάκτορο. 22. 'Εργαστήριο των Καλλιτεχνών. 23. Οικία των Κιόνων. 24. Κτίριο Δ. 25. Κτίριο Γ. 26. 'Υπόγεια Κρήνη. 26α. ΝΑ πυλίδα. 27. ΒΑ πυλίδα. 28. Οικίες Α και Β. 29. 'Αποθήκες. 30. Βόρεια πύλη. 31. Κτίριο Μ. 32. 'Αποθήκες βορείου τείχους. 33. Κτίριο Ν.
(Σημειώνονται μόνο τὰ μυκηναϊκά κτίσματα.)

στο προσκήνιο της επικαιρότητας. Μετά τὸν Schliemann τὴν ἔρευνα συνέχισαν οἱ ἀρχαιολόγοι Χρ. Τσούντας, Α. Wace, Ἰ. Παπαδημητρίου, ποὺ ἀνεκάλυψε τὸν Ταφικὸ Κύκλο Β, Γ. Μυλωνᾶς, Σπ. Ἰακωβίδης καὶ ἄλλοι. Ἡ ἔρευνα συνεχίζεται.

Τείχη καὶ Πύλεις

Ἡ πιὸ ἐπιβλητικὴ ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὰς ἀκροπόλεις εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν. Ὁ βράχος τῶν Μυκηνῶν ὑψώνεται στὴ μέση τῆς ἀργολικῆς πεδιάδας, 280 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας [119]. Τὰ ἀποτομα φαράγγια τριγύρω τοῦ τὸν καθιστοῦν ἀπρόσιτο, καὶ τὰ ἄγρια καὶ ψηλὰ βουνὰ ποὺ βρίσκονται λίγο μακρύτερα, τὸν κρύβουν ἀπὸ ἀνεπιθύμητους περαστικούς ἐπισκέπτες. Εἶναι ἀθέατος ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἂν καὶ μόνο 15 χμ. τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὴν παραλία. Ὁ βράχος αὐτὸς εἶναι προσπελάσιμος μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ ὅπου βρίσκεται ἡ ἐπίσημη εἴσοδος τῆς ἀκρόπολης, ἡ μεγαλοπρεπὴς Πύλη τῶν Λεόντων — τὰ ἄγρια ζῶα ποὺ τὴν κοσμοῦν στέκονται ἐκεῖ φύλακες, θεϊκὸ ἔμβλημα, βασιλικὸ οἰκόσημο καὶ ἀπειλὴ συγχρόνως.

Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, προστατευμένο ἀπὸ τὴν ἀκρόπολιν τοῦ, εἶναι χτισμένο τὸ ἀνάκτορο, μιὰ πραγματικὴ ἀετοφωλιά στὸ κέντρο ἐνὸς ἐπιβλητικοῦ τοπίου, τέλεια ταιριασμένο μὲ τοὺς τραγικοὺς μύθους ποὺ συνοδεύουν τὴ μακρὰ ἱστορία τοῦ.

Ἡ ἀκρόπολις ἄρχισε νὰ κτίζεται στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. π.Χ., ὑπέστη διάφορες μετασκευές, καὶ ἡ τελικὴ μορφή της, αὐτὴ ποὺ σώζεται σήμερα, εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἀκρόπολης καταλαμβάνει 30.000 τ.μ. Τὰ τείχη ἔχουν περίμετρο περίπου 900 μ. καὶ ἀνήκουν σὲ τρεῖς βασικὰς περιόδους:

Στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. (1350 π.Χ., ΥΕ ΙΙΙ Α) ἱδρύεται ἡ ἀκρόπολις, κτίζεται τὸ βόρειο τείχος, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νότιου καὶ ἓνα τμήμα τοῦ δυτικοῦ [120,1].

Στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. (1250 π.Χ., ΥΕ ΙΙΙ Β), ἕνας ἰσχυρὸς ἡγεμόνας, στὸν ὁποῖον ἀνῆκε καθὼς φαίνεται καὶ ὁ «Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως», ἔκανε μιὰ μεγάλῃ μετασκευὴ στὴν ἀκρόπολιν, καὶ σ' αὐτὸν ὀφείλονται τὰ νέα μνημειώδη ἔργα: Κτίζεται ἡ Πύλη τῶν Λεόντων μὲ τὸν προμαχῶνα της· καλύπτεται τὸ βόρειο μέρος τοῦ δυτικοῦ τείχους μὲ ἰσόδομη τοιχοδομία· ξανακτίζεται σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ νότιο τείχος καὶ γίνεται μεγαλύτερο γιὰ νὰ

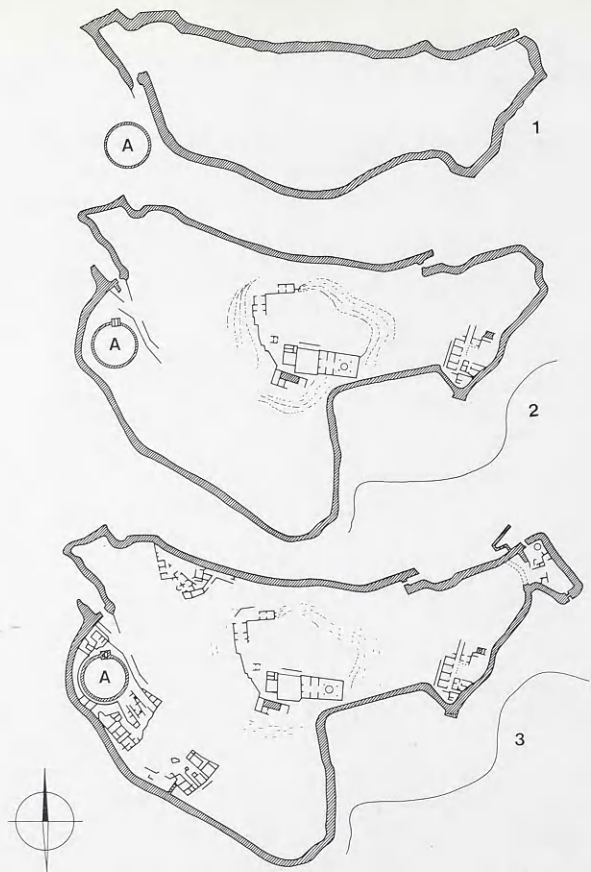
119

Ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν. Ἀεροφωτογραφία. Διακρίνονται ἡ κυρία εἰσοδος, ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α καὶ τὸ ἀνάκτορο.

συμπεριλάβει στὴν ἀκρόπολη τὸν Ταφικὸ Κύκλο Α· κτίζεται ὁ νοτιοανατολικὸς προμαχὼν, ἡ βόρεια πύλη καὶ διαμορφώνεται ἡ μεγάλη ἀναβάθρα ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὸ ἀνάκτορο. Εἶναι ἡ περίοδος τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῶν Μυκηνῶν [120,2].

Σὲ μιὰ τρίτη τελικὴ φάση (1200 π.Χ., ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ) πλαταίνει ἀκόμη πῶς πολὺ ἡ μεγάλη ἀναβάθρα, προστίθεται ἡ βορειοανατολικὴ ἐπέκταση μὲ τὴν ὑπόγεια κρήνη καὶ τὶς δύο πυλίδες, καὶ δημιουργοῦνται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου τείχους ἀψίδωτὲς ἀποθήκες, στεγασμένες σύμφωνα μὲ τὸν ἔκφο-

ρικό τρόπο, ὅπως οἱ ἀποθήκες τῆς Τίρυνθας. Ἡ φάση αὕτη δείχνει σαφῶς ὅτι γύρω στὰ 1200 π.Χ. οἱ κάτοικοι τῆς ἀκρόπολης λαμβάνουν μεγαλύτερη μέριμνα γιὰ τὴν προστασία τους, γιὰ τὴν ἐξασφάλιση νεροῦ καὶ τροφίμων, καὶ ἐνισχύουν τὰ ἀμυντικά τους μέσα [120,3].

Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἀκρόπολης εἶναι κτισμένο μὲ σκληροὺς τιτανόλιθους, μὲ τὴν κυκλώπεια τεχνοτροπία. Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι πέντε μέτρα, ἀλλὰ σὲ πολλὰ σημεῖα φθάνει καὶ τὰ ὀκτώ. Γιὰ τὸ ἀρχικό ὕψος δὲν ὑπάρχει καμιὰ σίγουρη ἐνδειξη, ἴσως ὅμως τὰ 18 μ. τοῦ ἐλληνιστικοῦ πύργου νὰ ἔχουν κάποια σημασία γιὰ τὸν ὑπολογισμό. Ἡ τεῖχιση ἀκολουθεῖ τὸ φυσικό σχῆμα τοῦ ἐδάφους καὶ θεμελιώνεται κατευθεῖαν ἐπάνω στὸν

βράχο, ὁ ὁποῖος συχνὰ συμπεριλαμβάνεται στὴν τοιχοποιία, ὅπως στὸ τμήμα τοῦ τείχους ποὺ βρίσκεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων [114].

Στὴ δεύτερη φάση, γύρω στὰ 1250 π.Χ., γιὰ τὴ μετασκευὴ τοῦ τείχους χρησιμοποιήθηκε ὁ ἀμυγδαλίτης (κροκαλοπαγῆς) λίθος, ὁ ὁποῖος προσφέρεται καλύτερα ἀπὸ τὸν τιτανόλιθο στὴν κατεργασία καὶ κόβεται σὲ πιὸ κανονικοὺς λιθόπλινθους. Αὐτοὶ θεμελιώνονται πάντα ἐπάνω στὸν βράχο, ὄχι ὅμως κατευθεῖαν, ἀλλὰ σὲ παχὺ στρώμα λευκῆς ἀργίλου (πλέσιας) ἀνακατεμένης μὲ μικροὺς λίθους. Οἱ πρῶτοι λιθόπλινθοι ἔχουν κι αὐτοὶ ἄφθονη πλέσια στοὺς ἄρμούς τους. Αὐτὸς ὁ τρόπος κατασκευῆς προφυλάσσει τὰ θεμέλια καὶ τὰ χαμηλὰ μέρη τῶν τοίχων ἀπὸ τὶς βροχὲς καὶ τὴν ὑγρασία. Σ' αὐτὴ τὴ δεύτερη φάση προτιμᾶται τὸ ἰσοδομικὸ ἢ ψευδοῖσοδομικὸ σύστημα τοιχοδομίας. Οἱ λίθοι πελεκοῦνται μὲ τὸ σφυρί, πριονίζονται, παίρνουν, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἓνα ὀρθογώνιο σχῆμα καὶ τοποθετοῦνται σὲ ἐπᾶλληλες σειρές, συνήθως ἰσόμετρες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἶναι κτισμένα: ὁ δρόμος καὶ ἡ πρόσοψη τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως» καὶ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας, ἡ κύρια πύλη τῆς ἀκρόπολης καὶ ὁ προμαχῶνας δεξιὰ της, ἡ βόρεια πύλη καὶ ὁ νοτιοανατολικὸς προμαχῶνας.

Ἡ ἀκρόπολη ἔχει δύο πύλες, μία κύρια καὶ μία δευτερεύουσα. Ἐπίσης ὑπάρχουν δύο βοηθητικὲς πυλίδες στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο. Ἡ κυρία εἴσοδος εἶναι ἡ περίφημη Πύλη τῶν Λεόντων [118,1]. Ἐδῶ κατέλγε ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους δρόμους τῆς κάτω πόλης. Τὴν πύλη προστάτευαν ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἓνας μεγάλος ἰσοδομικὸς τοίχος, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἓνας ἰσχυρὸς προμαχῶνας. Μπροστὰ στὴν πύλη σχηματίζεται μιὰ στενὴ αὐλή, γιὰ νὰ γίνεται ἀκόμη πιὸ δύσκολη ἡ προσπέλαση, διότι οἱ ἐχθροί, καὶ ἐὰν ἀκόμη πλησίαζαν, θὰ ἀναγκάζονταν νὰ ἐλαττώσουν πολὺ τὸν ἀριθμὸ τους.

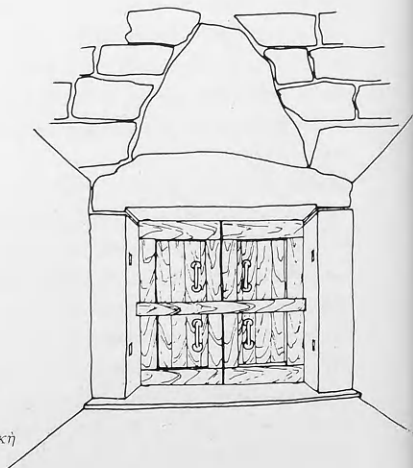
→ Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων

Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων εἶναι μιὰ συμπαγὲς καὶ μνημειώδης κατασκευή, ἓνα θαυμαστὸ «μεγαλιθικὸ μνημεῖο» [121]. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις πελώριους ὀγκόλιθους ἀπὸ κροκαλοπαγὴ ἀμυγδαλίτη λίθο, δύο παραστάδες, κατώφλι καὶ ὑπέρθυρο. Οἱ διαστάσεις της εἶναι ἀρμονικές: ἡ πύλη εἶναι σχεδὸν τετράγωνη (3,10 μ. ὕψος × 2,90 μ. πλάτος ἐμπρός, 3,10 μ. πίσω) καὶ στενεύει λίγο πρὸς τὰ ἐπάνω. Ἐκκλίνει μὲ μιὰ μεγάλη ξύλινη δίφυλλη θύρα [122], τῆς ὁποίας οἱ στρόφιγγες γλιστροῦσαν μέσα σὲ δύο κοιλότητες ποὺ διακρίνονται ἀκόμη στὸ κατώφλι καὶ στὸ ὑπέρθυρο· ἡ θύρα ἀσφάλιζε μὲ μιὰ ὀριζόντια δοκὸ ποὺ στερεωνόταν σὲ δυὸ κοιλότητες, ποὺ φαίνονται

121

Πύλη τῶν Λεόντων: ἡ κυρία εἴσοδος τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν.

122

Ἡ θύρα τῆς Πύλης τῶν Λεόντων. Ἐσωτερικὴ πλευρά, ἀναπαράσταση (Σπ. Ἰακωβίδης).

ἀκόμα, ἐνῶ ὑπῆρχαν ἄλλες ὑποδοχὲς γιὰ τὶς λαβὲς τῆς θύρας ὅταν ἔμενε διάπλata ἀνοιχτή. Οἱ ἐγκοπὲς ποὺ ὑπάρχουν σήμερα στὸ κατώφλι, γιὰ νὰ φεύγουν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, ἔγιναν στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχή.

Οἱ παραστάδες ἔχουν ὕψος 3,10 μ., πλάτος 1,74 μ. καὶ πάχος 0,50-0,60 μ. Τὸ κατώφλι εἶναι παχύτερο στὸ μέσον παρὰ στὰ ἄκρα, δὲν ἀκουμπᾷ κατευθεῖαν στὸν βράχο ἀλλὰ ἐπάνω σὲ στρῶμα ἀπὸ καθαρὸ, λεπτὸ, ἀμμῶδες χῶμα. Τὸ στρῶμα αὐτό, μαλακὸ καὶ ἐλαστικὸ, διευκόλυνε πολὺ στὴν τοποθέτηση ἐνὸς τέτοιου ὄγκου. Στὰ ἄκρα ὑπῆρχε καὶ δεύτερη, κάτω ἀπὸ τὸ χῶμα, ὑποθεμελίωση μὲ μικροὺς λίθους. Γιὰ νὰ προστατευθεῖ τὸ κατώφλι ἀπὸ τὶς βροχὲς καὶ τὴν ὕγρασία, εἶχε ριφθεῖ ἐσωτερικὰ καὶ κατὰ μῆκος τῆς πόρτας ἓνα πρῶτο παχὺ στρῶμα πλέσις μὲ μικροὺς λίθους καὶ ἓνα δεύτερο στρῶμα ἀπὸ χῶμα ἐπίσης ἀνακατεμένο μὲ μικροὺς λίθους καὶ ἀλειμμένο μὲ λευκὴ ἄργιλο γιὰ στεγανοποίηση.

Τὸ μονολιθικὸ ὑπέρθυρο ζυγίζει 18 τόνους, ἔχει μῆκος 4,50 μ., πλάτος 1,98 μ. καὶ πάχος 0,80 μ. Πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο ὑπάρχει τὸ κουφιστικὸ τρίγωνο, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Σκοπὸς του ἦταν νὰ ἀπαλλάξει τὸ ὑπέρθυρο ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ ὑπερκείμενου τοίχου μεταβιβάζοντάς το στὰ πλάγια, πρὸς τὶς παραστάδες. Στὸ κενὸ τοῦ κουφιστικοῦ τριγώνου εἶναι τοποθετημένη ἡ πλάκα ἀπὸ σκληρὸ τιτανόλιθο ποὺ διακοσμεῖται ἐξωτερικὰ μὲ τὴν ἐραλδικὴ σύνθεση τῶν δύο ἀνάγλυφων λεόντων ποὺ ἔδωσαν στὴν πύλη καὶ τὸ ὄνομά της [123]. Ἡ πλάκα εἶναι ἐλαφρῶς κυρτὴ στὸ κάτω μέρος, γιὰ νὰ προσαρμόζεται καλύτερα στὸ ὑπέρθυρο, καὶ πολὺ καλὰ στερεωμένη, κυριολεκτικῶς σφηνωμένη, στὸν τοῖχο, τοῦ ὁποῖου οἱ λιθόπλινθοι προεξέχουν ἐλαφρὰ στὸ ἄνω μέρος γιὰ νὰ τὴν συγκρατοῦν ἀποτελεσματικότερα. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα δείγματα τῆς μνημειώδους ἐλληνικῆς γλυπτικῆς καὶ διατηρεῖται θαυμάσια παρόλο ὅτι ἔμεινε ἐκτεθειμένο τόσους αἰῶνες.

Ἡ μνημειώδης γλυπτικὴ εἶναι μιὰ μορφή τέχνης ποὺ συναντοῦμε σπάνια στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα παραδείγματα. Οἱ Μυκηναῖοι, ὅπως καὶ οἱ Μινωῖτες παλαιότερα, ἐκφράζονταν καλύτερα μὲ τὴ μικρογραφία, τὴ μικρογλυπτικὴ, τὴν ἐλεφαντουργία, τὴ σφραγιδογλυφία. Εἶναι βέβαια περίεργο τὸ ὅτι δύο προικισμένοι λαοὶ ἀγνόησαν τὴ μνημειώδη γλυπτικὴ τὴν ὁποία σίγουρα εἶχαν δεῖ πολλὰ φορὲς στὴ γειτονικὴ Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολή. Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα τὸ πράγμα αὐτὸ προξενεῖ περισσότερο ἐντύπωση παρὰ στὴν Κρήτη, κυρίως γιατί ἐδῶ ὑπάρχουν λίθοι καὶ μάρμαρα ἐξαιρετικῆς ποιότητος, καθὼς καὶ ἐξελιγμένοι τεχνίτες, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ μνημειώδης ἀρχιτεκτονικὴ. Τὸ μεγάλο ἀφηγηματικὸ ἱστορικὸ

ανάγλυφο, γνωστό από την 'Ανατολή, θά ήταν κατά κάποιον τρόπο τὸ φυσικὸ συμπλήρωμα τῆς μεγάλης ἀρχιτεκτονικῆς, κι αὐτὸ λείπει ἐντελῶς. Ἴσως ἡ ἔλλειψη μινωικῶν προτύπων νὰ μὴν βοήθησε τοὺς Μυκηναίους νὰ ἐξελιχθῶν σ' αὐτὸν τὸν τομέα, παρόλο ποὺ εἶχαν τὸ αἰσθητήριό τῆς γλυπτικῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιτύμβιες στήλες. Ἔτσι, μόνο στὰ 1250 π.Χ. ἐμφανίζεται ἓνα μεγάλο γλυπτὸ ἔργο, τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ἀλλὰ ἱστορικά, ἡ στιγμή αὐτὴ ἔρχεται ἀργά. Κοντεύει πιὰ τὸ τέλος τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ δὲν ὑπάρχουν πολλὰ περιθώρια γιὰ νέους πειραματισμούς καὶ ἐξελίξεις. Οἱ συνθήκες λοιπὸν καθιστοῦν τὴν Πύλη τῶν Λεόντων ἓνα πραγματικὰ μοναδικὸ ἔργο.

Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων παριστάνει δύο λέοντες ἀνορθωμένους καὶ ἀντιμέτωπους, μὲ τὰ μπροστινά τους πόδια στηριγμένα σὲ μιὰ πλίνθο, τὴν ὁποία ὑποβαστάζουν δύο ἀμφίκοιλοι βωμοί, γνωστοὶ ἀπὸ πολλές μινωικὲς παραστάσεις. Ἀνάμεσα στοὺς λέοντες ὑψώνεται ἓνας κίων μινωικοῦ τύπου, λεπτότερος πρὸς τὰ κάτω, ποὺ ἐπιστέφεται μὲ τμῆμα θριγκοῦ. Τὰ κεφάλια τῶν λεόντων, ποὺ ἔχουν χαθεῖ, ἦταν στραμμένα πρὸς τὸν ἐπισκέπτη. Ἦταν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀπὸ στεατίτη, ὕλικό μαλακότερο, στὸ ὁποῖο μποροῦν εὐκόλα νὰ ἀποδοθοῦν οἱ λεπτομέρειες. Ἐπειδὴ δὲν ἀπεικονίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ φύλου, πολλοὶ ὑποστήριξαν ὅτι πρόκειται γιὰ λέαινες· οἱ Μυκηναῖοι ὁμως σχεδὸν ποτὲ δὲν δηλώνουν τὸ φύλο στὰ λιοντάρια, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, ὑπάρχουν ἄλλες ἐνδείξεις, ὅπως ἀνατομικὲς λεπτομέρειες καθὼς καὶ ἴχνη χαίτης στὸ λαιμό, ποὺ μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ λέοντες.

Πολλὲς συζητήσεις ἔχουν γίνεи γιὰ νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ ἀνάγλυφο αὐτό· ὀρισμένοι θεωροῦν τὴν παράσταση καθαρὰ θρησκευτική, ἐνῶ ἄλλοι τὴν ἐρμηνεύουν μόνον ὡς βασιλικὸ ἔμβλημα. Ὑπάρχουν καὶ πολλὲς ἄλλες ἐκδοχὲς γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνεи λόγος στὴ σύντομη περιγραφή. Ἡ ἀλήθεια ἴσως βρίσκεται, ὅπως συνήθως, στὴ μέση. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔμβλημα, τὸν θυρεὸ τοῦ ἰσχυροῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Μυκηνῶν. Εἶναι ἴσως μιὰ χαρακτηριστικὴ σύμπτωση ὅτι οἱ Πελοπίδες ἤρθαν ἀπὸ τὴν Ἀσία καὶ τὸ συμβολικὸ τους ζῶο ἦταν ὁ λέων. Ὁ κίων στὴν αἰγαιακὴ θεματογραφία συμβολίζει θεότητα, ἀνάκτορο ἢ ἱερό, καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ κίων μὲ τὸν θριγκὸ μπορεῖ νὰ συμβολίζει τὸ ἀνάκτορο ποὺ τὸ φυλάνε οἱ δύο λέοντες, σύμβολα τῆς βασιλικῆς δύναμης. Οἱ λέοντες ὁμως στηρίζονται σὲ δύο βωμούς· ὁ βασιλεὺς στηρίζει τὴ δύναμή του στὴ θεότητα. Βασιλεύει σύμφωνα μὲ τὴ θεϊκὴ βούληση, «ἐλέφ' θεοῦ». Ὁ Ὅμηρος μιλά γιὰ τὸ θεῖο δίκαιο τῶν βασιλέων, τοὺς *διογενεῖς βασιλεῖς*, γιουὺς τοῦ Δία,

123
Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων.
13ος αἰ. π.Χ. (γύρω στὸ 1250 π.Χ.) Ἀσβεστόλιθος. Ὑψ. 3,30.

τοὺς σκηπτούχους, ποὺ ἔχουν ἀπὸ τὸν Δία τὸ σκῆπτρο τους. Ὁ κίων συμβολίζει ἐπίσης τὴ θεότητα στὴν ἀνεικονικὴ τῆς μορφῆς. Ἐτσι ἡ ἀκρόπολη ὁλόκληρη μπαίνει κάτω ἀπὸ τὴν θεϊκὴ προστασία. Ἐξάλλου τὸ ἀνάκτορο τοῦ βασιλέως εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἱερὸς χώρος, γιατί ὁ ἄναξ συγκεντρώνει στὸ πρόσωπό του κοσμικὴ καί, καθὼς φαίνεται, θρησκευτικὴ ἐξουσία. Ὅλα αὐτὰ συγχρόνως συμβολίζονται στὸ ἀνάγλυφο. Παρατηροῦμε ὅτι ἕνα θρησκευτικὸ θέμα χρησιμοποιεῖται ὡς διακοσμητικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι συνηθισμένο στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ὅπου ἡ θρησκεία ὑπείσέρχεται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς.

Τὸ θέμα τοῦ ἀναγλύφου δὲν εἶναι καινούργιο. Πρόκειται γιὰ ἕνα γνωστὸ παλαιὸ μινωικὸ θέμα: πολὺ συχνὰ στὴ μινωικὴ καὶ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία εἰκονίζονται ζῶα σὲ ἀντιθετικὴ διάταξη, ἐκατέρωθεν ἑνὸς κίονος ἢ ἑνὸς βωμοῦ, λιοντάρια, σφίγγες, γρύπες, ζῶα μυθικὰ ἢ βασιλικὰ ποὺ συνδέονται μὲ τὴ θρησκεία. Στὸ ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων οἱ Μυκηναῖοι χειρίζονται τὸ θέμα αὐτὸ διαφορετικὰ. Τὸ μεταφέρουν σὲ μεγάλῃ κλίμακα καὶ τὸ ἀποδίδουν μὲ πλατιεῖς ἄνετες γραμμές. Ἡ σύλληψη εἶναι λιτὴ, σαφής, χωρὶς δήλωση πολλῶν λεπτομερειῶν. Εἶναι τέλεια ταιριασμένο μὲ τὴν ἐπιβλητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ τὸ περιβάλλει.

Ἡ βόρεια πύλη

Ἡ βόρεια πύλη βρίσκεται στὸ βόρειο τείχος, 250 μ. ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, καὶ εἶναι ἀπομίμηση καὶ μικρογραφία τῆς [124]. Εἶναι τοποθετημένη σὲ μιὰ ἐσοχὴ τοῦ κυκλώπειου τείχους [118,30]. Ἀπὸ τὰ ἀνατολικά τὴν προστατεύει ἕνας προμαχῶνας, τοποθετημένος στὴν κατάλληλῃ θέσῃ ὥστε νὰ εἶναι εὐάλωτο τὸ δεξιὸ ἀκάλυπτο μέρος τοῦ πιθανοῦ εἰσβολέα. Μιὰ μικρὴ στενὴ αὐλὴ σχηματίζεται κι ἐδῶ ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Ἡ πύλη, πολὺ στενότερη ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ κροκαλοπαγεῖς λίθους καὶ δὲν ἔχει κουφιστικὸ τρίγωνο. Πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο δύο παράλληλες πλάκες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἕνα κενὸ μεταξύ τους, συντελοῦν αἰσθητὰ στὴ μείωση τοῦ βάρους τῆς ἀνωδομῆς. Ἡ βόρεια πύλη εἶναι κτισμένη κάτω ἀπὸ μιὰ μικρὴ κλίμακα. Δύο δρόμοι περνοῦν ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό: ἕνας στενός, ποὺ καταλήγει στὴν ἀνατολικὴ γωνία τῆς ἀκρόπολης καὶ στὴν ὑπόγεια κρήνη, καὶ ἕνας ἄλλος φαρδύτερος, ποὺ πηγαίνει πρὸς τὸ βόρειο κλιμακοστάσιο καὶ καταλήγει στὴ βορειοδυτικὴ ἐπίσημη εἴσοδο τοῦ ἀνακτόρου.

Ἡ βορειοανατολικὴ ἐπέκταση

Στὴν τρίτῃ οἰκοδομικὴ φάση τῆς ἀκρόπολης ἀνήκει ἡ βορειοανατολικὴ

124

Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Ἡ βόρεια πύλη ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρά.

Ὑψ. 2,29, πλ. (ἄνω) 1,33 (κάτω) 1,38.

ἐπέκταση, ἡ ὁποία εἶναι μικρὴ, ἀλλὰ πολὺ σημαντικὴ. Στὸ τεῖχος της ἔχουν ἀνοιχθεῖ δύο βοηθητικὲς εἰσοδοί, μία πρὸς Βορρὰ καὶ μία πρὸς Νότον, ποὺ οὐσιαστικῶς εἶναι ἄφρακτες δίοδοι. Ἡ νοτιοανατολικὴ πυλίδα εἶναι ἓνα μικρὸ πέρασμα μέσα στὸ κυκλώπειο τεῖχος [118,26a]. Ἡ ὄροφὴ της εἶναι ἀψιδωτὴ, κτισμένη κατὰ τὸν ἐκφορικὸ τρόπο [125]. Ἡ πυλίδα αὕτη ἦταν μικρὴ καὶ δυσπρόσιτη, γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶχε πόρτα· ὁδηγεῖ σὲ

125

Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Νοτιοανατολική πυλίδα.

ένα ἄνδριο — παρατηρητήριο — ἐπάνω στὴ χαράδρα τοῦ Χάβου. Ἡ ἄλλη, ἡ βορειοανατολικὴ πυλίδα, εἶχε προορισμὸ νὰ διευκολύνει τὴ φύλαξη καὶ ὑπεράσπιση τοῦ ὑπόγειου ἀγωγοῦ ποὺ τροφοδοτοῦσε τὴν κρήνη τῆς ἀκρόπολης [118,27]. Παρατηροῦμε ὅτι τὸ νέο αὐτὸ τμῆμα τοῦ κυκλώπειου τεῖχους δὲν ἔχει τόσο ἐπιμελημένη κατασκευὴ ὅσο τὸ κυκλώπειο τεῖχος τῆς δεύτερης φάσης.

Ἡ ἀπόρθητη ὅμως αὐτὴ ἀκρόπολη εὐκόλα μποροῦσε νὰ γίνεи εὐπρόσβλητη ἀπὸ τὴν ἔλλειψη νεροῦ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶχε κατασκευασθεῖ κοντὰ στὴν ἀκρόπολη λίθινος ὕδραγωγὸς γιὰ νὰ μεταφέρει τὸ νερὸ τῆς πηγῆς ποὺ τροφοδοτοῦσε καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια τὴν Περσεΐα Κρήνη, κοντὰ στὴν Πύλη τῶν Λεόντων. Ἡ πηγὴ αὐτὴ βρίσκεται 360 μ. ἀνατολικά τῆς ἀκρόπολης, στὶς ὑπώρειες τοῦ Προφήτη Ἡλίας καὶ ἀκόμη καὶ σήμερα ὕδρευει τὸ χωριό. Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ὅμως, ἦταν ἀπαραίτητο ὁ ἀγωγὸς ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν πηγὴ νὰ φθάσει πολὺ κοντὰ στὴν δούρωση καὶ νὰ εἶναι προσιτὸς μόνο ἀπὸ ἐκεῖ. Μόνο μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ συνεχὴς ἐπάρκεια νεροῦ σὲ περίπτωσι μακροχρόνιας πολιορκίας. Τὸ πρόβλημα λύθηκε μὲ τὴν κατασκευὴ μιᾶς ὑπόγειας κρήνης, ποὺ

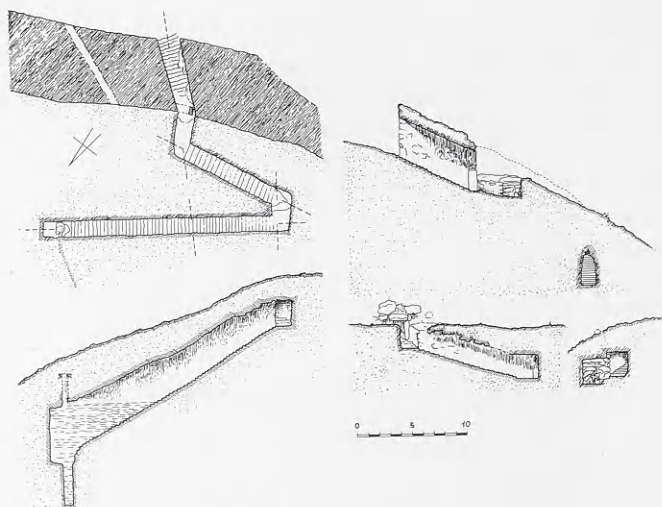
είναι ένα από τὰ καταπληκτικότερα ἔργα τῶν μυκηναίων τεχνικῶν, μιὰ «γνήσια κυκλώπεια ἐκτέλεση» [126]. Ἐκμεταλλευόμενοι μιὰ φυσικὴ πτυχή τοῦ ἐδάφους, κατασκεύασαν σὲ 18 μ. βάθος μιὰ ὑπόγεια κρήνη καὶ μετέφεραν ὡς ἐκεῖ μὲ πῆλινους σωλῆνες τὸ νερὸ τῆς πηγῆς. Εἶναι πιθανὸ ὅτι χρησιμοποίησαν καὶ τὸ νερὸ μιᾶς ἄλλης πηγῆς, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Τσούντας, ποὺ σήμερα ἔχει στερέψει. Ἡ κρήνη κτίσθηκε λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἀλλὰ πολὺ κοντὰ σ' αὐτό, σὲ κατάλληλο ἔδαφος ἀπὸ μαλακοὺς κροκαλοπαγεῖς λίθους γιατί τὸ ἔδαφος τῆς ἀκρόπολης, ἓνας σκληρὸς ἀσβεστόλιθος, ἦταν τελείως ἀκατάλληλο. Διὰ μέσου τῆς βορειοανατολικῆς ἐπέκτασης, μιὰ στεγασμένη κάθοδος ὡδηγοῦσε στὴν κρήνη [118,26] [127].

126

Ἀκρόπολη τῶν Μυκηναίων. Κάθοδος στὴν ὑπόγεια κρήνη.

Ὑψ. σύριγγας 4, πλ. 1,60-2. Ὑψ. πύλης 2, πλ. 1,60.

127

Ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ὑπόγεια κρήνη, κάτοψη καὶ τομὴ (G. Karo).

Τὸ ἔργο διαιρεῖται σὲ τρία μέρη:

1. Ἡ κάθοδος ἀρχίζει μέσα στὴν ἀκρόπολις μὲ μιὰ σύριγγα στεγασμένη κατὰ τὸν ἐκφορικὸ τρόπο. Σῶζονται καλὰ τὰ δεκαεῖς σκαλοπάτια τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν σὲ μιὰ πύλη κυκλώπειας τεχνοτροπίας. Διασχίζοντας λοξὰ τὸ τεῖχος ἢ σύριγγα βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολις σὲ ἓνα σκεπαστὸ πλατύσκαλο, ἀπὸ ὅπου στρίβει πρὸς τὰ δυτικὰ σὲ ὀρθή γωνία.

2. Ἡ κάθοδος συνεχίζεται μὲ ἄλλα εἴκοσι σκαλοπάτια ἕως ἓνα δευτέρου πλατύσκαλου καὶ στρίβει ἀνατολικά, αὐτὴ τὴ φορά, σὲ ὀρθή γωνία, παράλληλα μὲ τὸ τεῖχος.

3. Τὸ τρίτο σκέλος, ποὺ εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο, ἔχει ἀπότομη κλίση. Ἡ ἀπόσταση τῶν 12 μ. ποὺ ἀπομένει ἕως ὅτου φθάσει κανεὶς στὸ φρέαρ, καλύπτεται μὲ πενήντα τέσσερα σκαλοπάτια. Τὸ φρέαρ εἶναι τετράπλευρο, σκεπαστὸ καὶ ἔχει στὴν ὀροφή του ἓνα κατακόρυφο φρεάτιο μὲ ἀραιὰ τοποθετημένους λίθους, οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦσαν σὰν φίλτρα. Ἐδῶ κατέληγε ὁ ἀγωγὸς ὁ ὁποῖος γέμιζε τὸ φρέαρ καὶ ἓνα τμήμα τῆς κλίμακας, ἀνάλογα μὲ τὴν ποσότητα τοῦ νεροῦ. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχει διαρροή, εἶχαν ἐπαλείψει τὰ τοιχώματα τοῦ φρέατος καὶ τοῦ τρίτου τμήματος τῆς καθόδου μὲ διπλὴ στρώση ἀπὸ ὑδραυλικὸ ἀσβεστοκονίαμα.

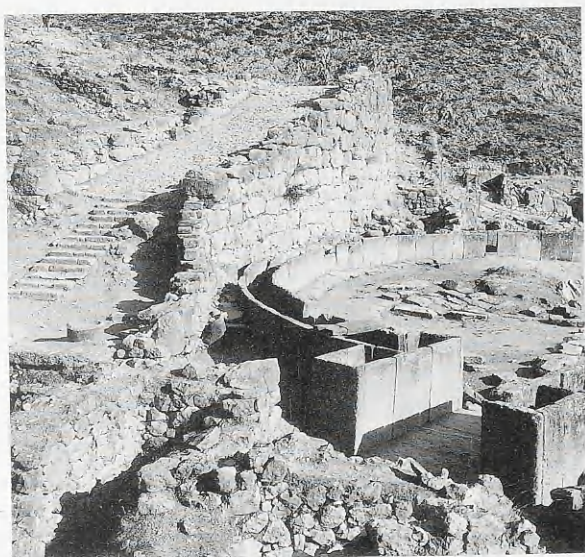
Σύγχρονες με την κρίση των Μυκηνῶν είναι καὶ οἱ κρήνες τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας. Παρατηροῦμε ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἐνίσχυνον αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὶς ἀκροπόλεις τοὺς με ὑπόγεια ὕδραγωγεία. Οἱ μέθοδοι κατασκευῆς διαδίδονταν γρήγορα ἀπὸ τὸ ἓνα κέντρο στὸ ἄλλο διότι, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ διάφορα ἀνακτορικὰ κέντρα βρίσκονταν σὲ στενὴ ἐπικοινωνία μεταξύ τους.

Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρόπολης

Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων ὁδηγεῖ σὲ μιὰ τετράγωνη ἐσωτερικὴ σκεπαστὴ αὐλή. Στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ βορειοδυτικοῦ τείχους, πολὺ κοντὰ στὴν εἴσοδο, ἔχει δημιουργηθεῖ μιὰ κόγχη ποὺ ἦταν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἱερὸ πύλης. Μιὰ παρόμοια ἀλλὰ μεγαλοπρεπέστερη κατασκευὴ ὑπάρχει ἐπίσης στὴν Τίρυνθα (σ. 186)· ὅπως καὶ στὶς Μυκῆνες, βρίσκεται στὸ ἀριστερὸ χέρι αὐτοῦ ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ πύλη τῆς ἀκρόπολης καὶ ἀνεβαίνει πρὸς τὴν κορυφὴ. Ἱερὰ πύλης εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ μεταγενέστερα χρόνια, ἀφιερωμένα σὲ θεότητες ποὺ προστάτευαν τὶς ἀκροπόλεις καὶ τὶς πύλες, ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ (Πυλᾶτις), ἡ Δήμητρα (Πυλαία), ἡ Ἀρτεμις (Ἐμπυλίη), ἡ Εἰλειθυία (Προθυραία), ἀλλὰ καὶ ὁ Ποσειδῶν, ποὺ ἀναφέρεται ὡς Πυλαῖος. Δὲν ἀποκλείεται καὶ τὰ μυκηναϊκὰ ἱερὰ πύλης νὰ ἦταν ἀφιερωμένα σὲ μιὰ θεότητα ἀνάλογη, ἴσως μάλιστα καὶ σὲ μιὰ θεότητα τοῦ Ὀλυμπικοῦ πανθέου ποὺ λατρευόταν ἤδη στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ ἢ ὁ Ποσειδῶν· δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν τὰ ἱερὰ πύλης τῶν ἱστορικῶν χρόνων κατὰγονται ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ.

Μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ πύλης τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν ἀρχίζει ἡ μεγάλη ἀναβάθρα [9Γ] [118,7] ἡ ὁποία πῆρε τὴν τελικὴ της μορφὴ στὴν τρίτη φάση τῆς ἀκρόπολης (τέλος 13ου αἰ. π.Χ.). ἔχει ἰσχυρότατη κλίση (περίπου 20%) ποὺ τὴν καθιστᾷ ἀπαγορευτικὴ γιὰ ὀχήματα καὶ κατάλληλη μόνον γιὰ πεζοὺς· στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ της ἓνας μεγάλος χῶρος καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Α [118,4] [128]. Ὅταν διαπλατύνθηκε ἡ μεγάλη ἀναβάθρα, δημιουργήθηκε στὴ συνέχειά της ἡ μικρὴ ἀναβάθρα [9Δ] [118,8] γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ πρόσβαση στὰ διάφορα οἰκοδομήματα δεξιὰ, πρὸς τὸ νότιο τεῖχος. Δεξιὰ ἐπίσης ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, ἓνα κλιμακοστάσιο ἐπέτρεπε τὴν ἀνοδο ἐπάνω στὸ τεῖχος [9Ε].

Δίπλα στὸ κλιμακοστάσιο ἓνα κτίριο ποὺ καταστράφηκε περίπου τὸ 1120 π.Χ. ἦταν τριώροφο καὶ ὀνομάστηκε Σιταποθήκη [118,2] ἐπειδὴ στὰ ὑπογεία του βρέθηκαν πίθοι με σιτάρη καὶ κριθάρι. Ἴσως νὰ ἦταν φυλάκιο τῆς

128

Ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν. Ἡ μεγάλη ἀναβάθρα καὶ ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α.

φρουρᾶς. Ἀφθονη κεραμικὴ τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου βρέθηκε ἐδῶ ἀντιπροσωπευτικὴ ἑνὸς ρυθμοῦ ὁ ὁποῖος ὀνομάστηκε ρυθμὸς τῆς «Σιταποθήκης» (τοῦ «Σιτοβολῶνος») ἀπὸ τὸ κτίριο αὐτό. Ἡ πρώτη οἰκία μετὰ τὸν Ταφικὸ Κύκλο εἶναι ἡ λεγόμενη «Οἰκία τοῦ Κρατήρα τῶν Πολεμιστῶν» [118,5] ποὺ ὀφείλει τὸ ὄνομά της στὸ γνωστὸ ἀγγεῖο ποὺ ἀνακαλύφθηκε σ' αὐτήν. Κοντὰ στη μικρὴ ἀναβάθρα, ἡ «Οἰκία τῆς Ἀναβάθρας» [118,6] ἔχει κτισθεῖ ἐπάνω σὲ μεσοελλαδικὸ οἰκοδόμημα. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ διότι ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χώρος τῆς ἀκρόπολης ἦταν κατοικημένος ἤδη ὅταν λειτουργοῦσε τὸ μεσοελλαδικὸ νεκροταφεῖο. Ἡ διπλανὴ «Νότια Οἰκία» [118,9] εἶναι τμῆμα ἑνὸς μεγάλου συγκροτήματος ποὺ ὀνομάστηκε «Οἰκία τῆς Ἀκροπόλεως» ἢ «Οἰκία Wace» ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνασκαφέα. Τὰ πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς δὲν εἶναι ἀκόμη ὅλα γνωστά. Τὸ κτίριο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ ἴσως πρόκειται γιὰ μιὰ κάπως ἀνεξάρτητη μονάδα. Ἐδῶ λειτουργοῦσε, καθὼς φαίνεται, ἐργαστήριον ἐλεφαντουργίας. Τὸ συγκρότημα αὐτὸ βρίσκεται ἀκριβῶς δίπλα στὸ Ὀρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπο-

λης τῶν Μυκηνῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ οἰκοδομήματα ὀνομάζονται «οἰκίες» ἀλλὰ δὲν ἦταν συνηθισμένα σπίτια· προορίζονταν γιὰ διάφορες χρήσεις ἢ γιὰ κατοικίες ὅπου διέμεναν οἱ ἄρχοντες τῶν Μυκηνῶν, οἱ συγγενεῖς τους, στρατιωτικοὶ καὶ διοικητικοὶ ἀξιωματοῦχοι, καθὼς καὶ ἱερεῖς. Οἱ κάτοικοι ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη σὲ σπίτια συγκεντρωμένα κατὰ ὁμάδες.

Τὰ μυκηναϊκὰ σπίτια ἔχουν ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά. Τὸ κύριο διαμέρισμα ἔχει τὸν τύπο τοῦ μεγάρου καὶ ἀνοίγει σὲ μιὰ αὐλὴ γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὀργανώνονται τὰ ἄλλα δευτερεύοντα δωμάτια. Στὸ ὑπόγειο βρίσκονται οἱ ἀποθήκες. Τὸ σχῆμα τῶν σπιτιῶν δὲν εἶναι πάντα κανονικὸ γιατί προσαρμοζόταν ἀνάλογα μὲ τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους καὶ τὸν διαθέσιμο χῶρο. Τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων ἦταν κτισμένο μὲ λίθους καὶ τὸ ἐπάνω μὲ ὠμές πλίνθους. Ὅσο περισσότερους ὀρόφους εἶχε τὸ κτίριο, τόσο πιο στέραιο καὶ ἀνθεκτικὸ κατασκευαζόταν τὸ λίθινο τμῆμα του. Οἱ τοῖχοι εἶχαν ξυλοδεσιές κάθετες καὶ ὀριζόντιες, ἦταν ἐπιχρισμένοι μὲ ἀσβεστοκοκίαμα καὶ συχνὰ ἔφεραν τοιχογραφίες· ἐπίσης ἐπιχρισμένα ἦταν τὰ δάπεδα. Οἱ παραστάδες τῶν θυρῶν, τὰ κατώφλια καὶ τὰ παράθυρα ἦταν ξύλινα. Ἡ στέγη ἦταν ἐπικλινῆς καὶ ἀπετελεῖτο, ὅπως ἐξἄλλου καὶ οἱ στέγες τῶν ἀνακτόρων, ἀπὸ ἓνα ξύλινο σκελετὸ ἐπάνω στὸν ὁποῖον ἐδραζόταν ἓνα πρῶτο στρῶμα καλαμοειδῶν καὶ ἓνα δεύτερο στρῶμα πηλοῦ. Τὸ σύνολο καλυπτόταν μὲ κεραμίδια.

Τὰ ἀνάκτορα παρουσιάζουν τὰ ἴδια γενικὰ χαρακτηριστικά μὲ τὰ σπίτια, ἀλλὰ ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ τους ποὺ παρατηρεῖται στὴν καλὴ οἰκοδόμησι τῶν τοίχων μὲ ἀργοὺς λίθους, στὰ λίθινα κατώφλια καθὼς καὶ σὲ ὀρισμένα ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεῖ λόγος πιο κάτω, προδίδει τὴ μέριμνα γιὰ πολυτέλεια καὶ ἄνεση.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων βρίσκεται ἡ οἰκία «Ν», ποὺ στέγαζε ἴσως τὴ φρουρά, κοντὰ σ' αὐτὴν τὸ κτίριο «Μ» [118,33,31] καὶ παραπλευρῶς οἱ ἀποθήκες [118,32], γιὰ τίς ὁποῖες ἦδη ἔγινε λόγος, κατασκευασμένες μέσα στὸν πυρήνα τοῦ τείχους κατὰ τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ζωῆς τῆς ἀκρόπολης.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βορειοανατολικῆς ἐπέκτασης δύο κτίρια, οἱ οἰκίες «Α» καὶ «Β» [118,28], εἶναι προσκτισμένες στὸ τεῖχος, καταλαμβάνουν ἀρκετὸ χῶρο καὶ ἐλέγχουν τίς διόδους πρὸς τὴν κρήνη καὶ τίς πυλίδες.

Τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο

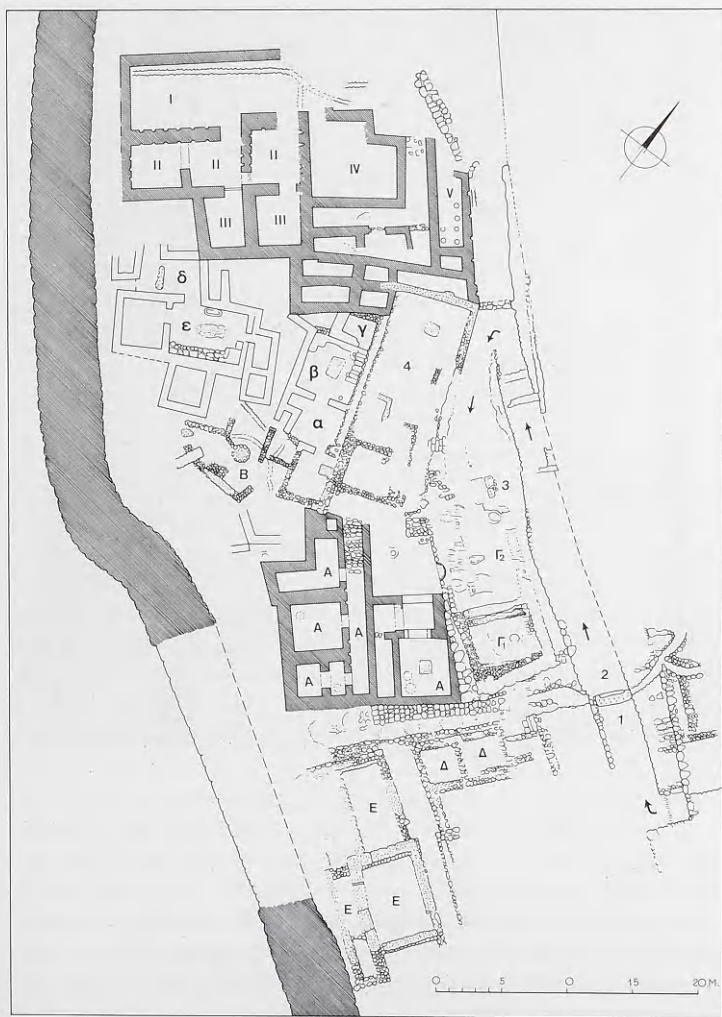
Ἡ εἴσοδος στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο [129] τῆς ἀκρόπολης βρίσκεται κάτω

129

Τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Ἀεροφωτογραφία.

ἀπὸ ἓνα ἑλληνιστικὸ ἀνάλημμα. Στὸ τέρμα τῆς πομπικῆς ὁδοῦ [130,1] μία θύρα ὁδηγεῖ σ' ἓνα δωμάτιο ποὺ ἔχει πεταλόσχημη ἐστία [130Γ₂], τράπεζα θυσιῶν καὶ αὐλακώσεις στὸ δάπεδο γιὰ νὰ συλλέγονται τὰ ὑγρὰ τῶν σπονδῶν. Ἦταν ἀσφαλῶς ναὸς, τοῦ ὁποίου ἡ πλευρὰ τῆς εἰσόδου ἦταν ἐντελῶς ἀνοικτὴ. Ὁ ναὸς συγκοινωνεῖ μὲ ἓνα «ἄδυτο» [130Γ₁] ὅπου βρέθηκε τὸ πλακίδιο μὲ τὸ ζωγραφισμένο παλλάδιο [291] καὶ ἓνα τεμάχιο τοιχογραφίας ποὺ εἰκονίζει κρανοφόρο θεὰ καὶ γρύπα. Ὁ χώρος διαμορφώθηκε γύρω στὰ 1250 π.Χ. καὶ τὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β2 περίοδο. Σὲ μιὰ δεύτερη φάση ἀχρηστεύτηκε ἡ πεταλόσχημη ἐστία καὶ ἡ τράπεζα θυσιῶν, ἐπιχώθηκε τὸ ἔδαφος καὶ κτίσθηκε μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναὸ ὑπαίθριος βωμὸς.

130

Τὸ Ὀρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηναίων. Κάτοψη (Γ. Ε. Μυλωνᾶς).

1. Πομπική οδός. 2. Είσοδος στο Θρησκευτικό Κέντρο. 3. Βωμός. 4. Αύλη. Α. Οικία Τσούντα. Β. Βωμός. Γ1, Γ2. Ναός. Δ, Ε. Κτίρια που συνδέονται με το Θρησκευτικό Κέντρο (οικίτες ιερέων κτλ.). α, β, γ. Κτίριο των Ειδώλων. δ, ε. Κτίριο των Τοιχογραφιών. Ι-V. Νότια Οικία.

Μιά αυλή [130,4] κοντά στον ναό εξασφάλιζε την επικοινωνία με ένα ιερό κτίριο, το λεγόμενο «Κτίριο τῶν Ειδώλων» [130a-γ]. Οί τοίχοι τοῦ κυρίως θαλάμου τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ἦταν ἐπιχρισμένοι με λευκὸ κονίαμα. Στὸ ἐσωτερικὸ ὑπῆρχε τράπεζα προσφορῶν καὶ δύο κτιστὰ θρανία ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἐτοποθετοῦντο εἰδώλια κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λατρείας. Ἐνα εἰδώλιο με τρομακτικὴ ὄψη βρέθηκε *in situ*, με τὸ πρόσωπο στραμμένο πρὸς τὸν τοῖχο. Σ' ἓνα μικρὸ ὑπερυψωμένο τμήμα τοῦ θαλάμου [130γ], ἓνα εἶδος παταριοῦ, ἀνακαλύφθηκαν συσσωρευμένα πολλὰ μεγάλα πήλινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια, χαρακτηριστικῆς ἀσχήμιας, καθὼς καὶ ὁμοιώματα συσπειρωμένων ὄφεων. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ εἰδώλια ἦταν ἐπίσης τοποθετημένα με τὰ πρόσωπά τους στραμμένα πρὸς τὸν τοῖχο. Ἴσως ἐδῶ ἐλάμβανε χώρα λατεία χθόνιας θεότητος ἢ χθονίων δαιμόνων. Τὰ διάφορα σκεύη φαγητοῦ καὶ τὰ κύπελλα ποῦ βρέθηκαν, ὑποδηλώνουν ὅτι στίς τελετουργίες περιλαμβανόταν κάποια μορφή συμποσίου.

Δίπλα στὸ «Κτίριο τῶν Εἰδώλων» βρίσκεται ἓνα ἄλλο ιερό κτίριο, τὸ «Κτίριο τῶν Τοιχογραφιῶν» [130δ,ε], ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται διάφορα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα καὶ μεταξὺ ἄλλων μιὰ ἀνδρική κεφαλὴ ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, ἐξαιρετικῆς τέχνης. Στὸν κύριο θάλαμο βρέθηκαν ἐπίσης κτιστὰ θρανία, κτιστὴ τράπεζα προσφορῶν καὶ στοὺς τοίχους ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν ποῦ εἰκονίζουν τρεῖς γυναικεῖς μορφές ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία κρατᾷ κλαδιὰ ἢ στάχυα, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει γίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι ἴσως ἐδῶ λατρευόταν ἡ θεὰ τῆς εὐφορίας. Ὁ θάλαμος ἐπικοινωνοῦσε με ἓνα μικρὸ «ἄδυτο» στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου βρέθηκε τὸ εἰδώλιο μιᾶς θεᾶς τοποθετημένο σ' ἓνα βάθρο [189]. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ κτίρια τῶν «Εἰδώλων» καὶ τῶν «Τοιχογραφιῶν» βρέθηκε ὑπαίθριος κυκλικὸς βωμὸς [130β] ποῦ περιεῖχε πολλὴν στάχτη, καὶ ἓνας ἀποθέτης με ὁστά, εἰδώλια καὶ ἄλλα κατάλοιπα. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀνακάλυψε ὁ Τσουντας τὸ ἀπόσπασμα τῆς τοιχογραφίας ποῦ εἰκονίζει ὄνοκέφαλους Δαίμονες, τῶν ὁποίων ἡ ἠρησκευτικὴ σημασία εἶναι βεβαιωμένη [165].

Πολὺ κοντὰ στὸ ιερὸ αὐτὸ συγκρότημα βρίσκεται καὶ ἡ «Οἰκία Τσουντα» [130Α] ποῦ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνασκαφέα. Ἡ οἰκία αὐτὴ ἦταν ἴσως «Ταμειὸν» καὶ πιθανῶς ἐδῶ φυλάσσονταν πολὺτιμα ἀντικείμενα, προσφορὲς ποῦ θὰ ἀνῆκαν στὸ ιερό. Ἡ «Οἰκία Τσουντα» χωρίζεται ἀπὸ τὸ συγκρότημα ποῦ περιλαμβάνει κατοικίες ἱερέων καὶ δωμάτια τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ὀρησκευτικοῦ Κέντρου, με μιὰ μακριὰ κλίμακα [131]. Δίπλα στὴν κλίμακα ὑπάρχει ἓνας ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ποῦ τὴν ἀκολουθεῖ σ' ὅλο τῆς τὸ μήκος.

131

Ἀκρόπολη τῶν Μυκηναίων. Κλίμακα καὶ ὀχετὸς πλάι στὴν «Οἰκία Τσοῦντα» (μεταξὺ «Οἰκίας Τσοῦντα» καὶ Τομέως Α).

Στὴν «Οἰκία τοῦ Ἀρχιερέως» [130E] ποὺ βρίσκεται νοτιότερα ἀπὸ τὴν «Οἰκία Τσοῦντα» ἀνακαλύφθηκαν τμήματα θαυμάσιων τοιχογραφιῶν πολὺ καλὰ διατηρημένων. Εἰκονίζουν κυρίως ὀκτώσχημες ἀσπίδες σὲ διάφορα μεγέθη. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχεται καὶ ἡ γνωστὴ «Μυκηναία», ἡ τοιχογραφία ποὺ εἰκονίζει γυναικεία μορφή ποὺ κρατᾷ περιδέριο. Οἱ τοιχογραφίες εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο καὶ χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο μὲ βάση τὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο.

Εἶναι σαφές ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἦταν συγκεντρωμένα τὰ ἱερά καὶ οἱ χῶροι λατρείας τῆς ἀκρόπολης. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους διαμόρφωση

γύρω στὰ 1250 π.Χ. τὰ κτίρια τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου ὑπέστησαν διαφορες καταστροφές καὶ μετασκευές. Ἡ πρώτη μεγάλη καταστροφή ἔγινε πρὸς τὸ τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου. Ἡ αἰτία ἦταν ἕνας ἰσχυρὸς σεισμός ποὺ κατέστρεψε τὸ ἀνάκτορο καὶ ἄλλα κτίρια τῆς ἀκρόπολης. Τὰ δείγματα τοῦ σεισμοῦ εἶναι πράγματι σαφῆ: οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων ἔχουν μετακινηθεῖ, οἱ ὀροφές ἔχουν καταπέσει, ἐνῶ ἕνας σκελετὸς βρέθηκε καταπλακωμένος ἀπὸ τὰ ἐρείπια. Ὁ στρογγυλὸς βωμὸς ποὺ βρισκόταν ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ κτίρια τῶν «Εἰδώλων» καὶ τῶν «Τοιχογραφιῶν» σφραγίστηκε, καλύφθηκε μὲ παχὺ στρῶμα πλέσιας καὶ δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκε. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν ἀρχαιότητα πίστευαν πὼς ὁ σεισμός ἢ βεβηλώνει τοὺς βωμοὺς ἢ τοὺς καθαγιάζει. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἱερότητα τοῦ σημείου ὄφειλε νὰ μείνει ἀδιατάρακτη ἀπὸ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση. Μετὰ ἀπὸ τὴ μεγάλη αὐτὴ καταστροφή τὰ κτίρια ἐπισκευάσθηκαν. Μιὰ μεγάλη πυρκαγιὰ τὰ κατέστρεψε καὶ πάλι στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου ἢ στὶς ἀρχές τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ γύρω στὰ 1200 μὲ 1190 π.Χ. Ἐπισκευάσθηκαν ὅμως καὶ πάλι καὶ ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι σὲ χρῆση ἕως τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Πολὺ ἀργότερα, στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, κτίσθηκαν σπίτια ἐπάνω στὰ μυκηναϊκὰ ἐρείπια γι' αὐτὸ καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου εἶναι πολὺ κατεστραμμένη.

Τὸ ἀνάκτορο

Στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ λόφου τῶν Μυκηνῶν εἶναι κτισμένο τὸ ἀνάκτορο. Τὸ σχέδιό του εἶναι ἀπλὸ καὶ ἀρμονικό. Τὰ κτίρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται εἶναι διατεταγμένα σὲ διάφορα ἐπίπεδα καὶ ἔχουν ἐν μέρει θεμελιωθεῖ σὲ τεχνητὰ ἄνδρα. Ὁ ἀρχιτέκτων χειρίσθηκε με σοφὸ τρόπο τὶς ἀνωμαλίες τοῦ ἐδάφους καὶ προσάρμοσε τὸ κτίσμα στὸ φυσικὸ περιβάλλον. Τὸ ἀνάκτορο ἀνεκάλυψε ὁ Τσοῦντας τὸ 1885 καὶ πραγματοποιοῖσε τὶς πρῶτες ἀνασκαφές τὶς ὁποῖες ἀργότερα συνέχισε ὁ Wace καὶ ὁ Μυλωνᾶς. Ἡ μελέτῃ τοῦ χώρου δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ.

Τὸ ἀνάκτορο γνῶρισε πολλὰς οἰκοδομικὰς φάσεις μὲ συνεχεῖς ἐπεκτάσεις καὶ συμπληρώσεις: οἱ βασικὲς ὅμως φάσεις εἶναι δύο: ἡ πρώτη χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. (1350 π.Χ.) στὴν ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο, λίγο μετὰ τὴν πρώτην τείχιση τῆς ἀκρόπολης, καὶ ἡ δευτέρα στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. (1250 π.Χ.) στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β. Σ' αὐτὴν τὴ φάση ἀνήκουν καὶ ὀρισμένες μεγάλες μετασκευές τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. ποὺ πραγματοποιήθηκαν μετὰ ἀπὸ μιὰ μεγάλη πυρκαγιὰ. Σήμερα φαίνεται ἡ τελικὴ μορφή τοῦ ἀνακτόρου,

αὐτὴ ποὺ εἶχε ὁ χώρος πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνα.

Τὸ ἐκτεταμένο συγκρότημα τοῦ ἀνακτόρου [132] καλύπτει ἐπιφάνεια 9.000 τ.μ. περίπου (170 × 50 μ.) καὶ διαιρεῖται σὲ τρεῖς ἐνότητες: Στὰ ἐπίσημα διαμερίσματα, στὰ ἰδιωτικὰ διαμερίσματα τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καὶ στὶς βοηθητικὲς ἐγκαταστάσεις.

Τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα ἦταν προσιτὸ ἀπὸ δύο προσβάσεις: τὴν παλαιότερη ἀπὸ τὸν Βορρὰ καὶ τὴ νεότερη, πρὸ ἐπίσημη, ἀπὸ τὸν Νότο. Αὐτὴ προσετέθη κατὰ τὴν τελευταία μετασκευὴ τοῦ ἀνακτόρου μετὰ τὴν πυρκαγιά, γύρω στὸ 1200 π.Χ.

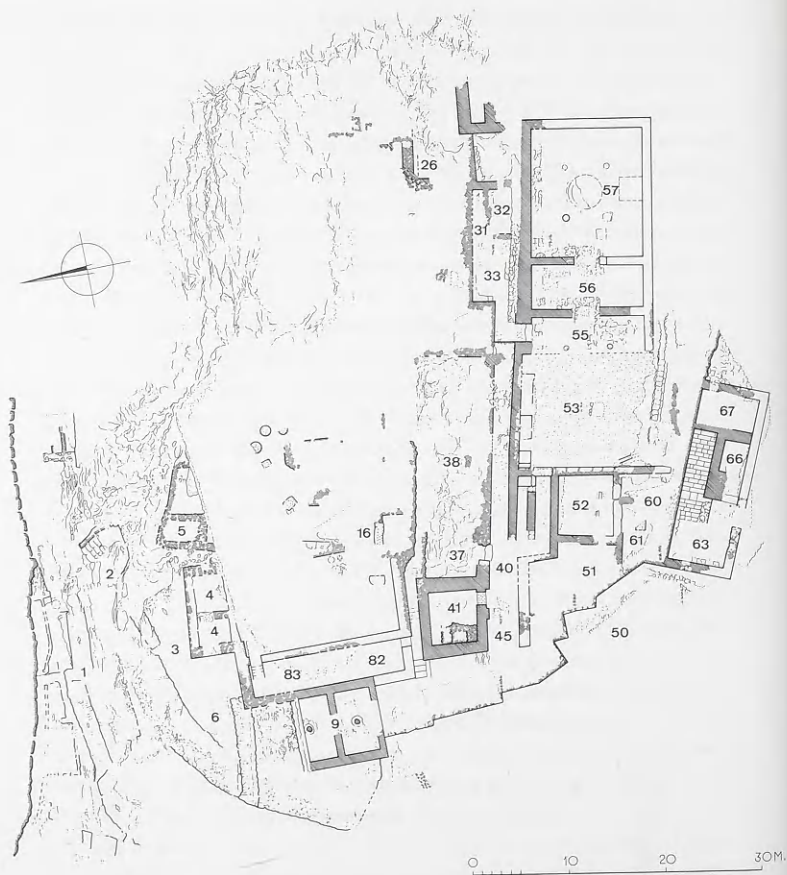
Λίγο πρὸ κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο κλιμακοστάσιο συναντῶνται οἱ δύο δρόμοι ποὺ ἀνέβαιναν πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἀκολουθώντας τὰ φυσικὰ μονοπάτια [132,1]. Ὁ ἕνας ἔρχεται ἀπὸ τὴ δυτικὴ κλιτὴ καὶ ὁ ἄλλος ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ βόρεια πύλη καὶ συνεχίζει κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τείχους.

Κοντὰ στὸ κατεστραμμένο ἄνω τμήμα τοῦ βόρειου κλιμακοστασίου, σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο ἄνδηρο, αὐτὸ ποὺ στηρίζει τὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς ναοὺς, ἀνεκάλυψε ὁ Wace τὸ 1939 τέσσερα δωμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο εἶναι φυλάκιο γιὰ τοὺς φρουροὺς τῆς εἰσόδου, ἐνῶ στὸ τρίτο βρέθηκε τὸ σημαντικὸ εἰδώλιο ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο ποὺ εἰκονίζει σύμπλεγμα δύο γυναικείων μορφῶν [132,5].

Τὸ φυσικὸ μονοπάτι, μετὰ τὴ βόρεια κλίμακα [132,2], ὀδηγεῖ στὸ τετράγωνο πρόπυλο τοῦ ἀνακτόρου [132,9] ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μονόστυλες, σύμφωνα μὲ τὰ μινωικὰ πρότυπα, στοές, μιὰ πρὸς Βορρὰ καὶ μιὰ πρὸς Νότον, οἱ ὁποῖες χωρίζονται μ' ἓναν ἐγκάρσιο τοῖχο μὲ πόρτα. Μιὰ μακρόστενη αἴθουσα [132,82,83], ἀριστερά, καὶ μιὰ κλίμακα ὀδηγοῦν ἀφενὸς στὰ βόρεια ὑψηλὰ διαμερίσματα καὶ ἀφετέρου στὸ δεῦτερο πρόπυλο [132,40,45], τὸν δυτικὸ πυλῶνα ὁ ὁποῖος ἔκλεινε κανονικὰ μὲ πόρτα.

Ἐπίσημα διαμερίσματα

Τὰ ἐπίσημα διαμερίσματα βρίσκονται στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνακτόρου, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ, σχετικὰ προφυλαγμένα ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς ἀνέμους. Στὰ ἐπίσημα διαμερίσματα ὀδηγεῖ ἀφενὸς ὁ δυτικὸς πυλῶνας καὶ ἀφετέρου τὸ μεγαλοπρεπὲς νότιο κλιμακοστάσιο [132,63-67]. Τὰ διαμερίσματα αὐτὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ μέγαρο, τὴ μεγάλη αὐλὴ, ἓνα τετράγωνο δωμάτιο ποὺ ἦταν ξενώνας, καὶ ἓναν ἄλλο βοηθητικὸ χώρο. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ μεγάρου εἶχε κρημνισθεῖ στὸν Χάβο μαζὶ μὲ τὸ δυτικὸ τεῖχος καὶ ἔχει ἀναστηλωθεῖ.

132

Τὸ ἀνάκτορον τῶν Μυκηνῶν. Κάτοψη (Γ. Ε. Μυλωνᾶς).

1. Δρόμος πρὸς τὸ ἀνάκτορον. 2. Κλιμακοστάσιον. 3, 6. Ἀναβάθρα. 4, 5. Δωμάτια. 9. Πρόπυλον. 16. Χῶρος ἀποθηκεύσεως ἱερῶν ἀντικειμένων. 26. «Λουτρόν». 31-33. Διαμέρισμα παραπετασμάτων. 37, 38. Ἐξώστης. 41. Δωμάτιον. 40, 45. Πρόπυλον (δυτικὸς πυλώνας). 50. Ἀποθήκη πίθων. 52. Ξενώνας (51, 60 χώροι πρὸς τὸν ξενώνα). 53. Κεντρικὴ αὐλὴ τοῦ ἀνακτόρου. 55-57. Μέγαρον. 61. Ἰσόγειον μὲ πεσσό. 63, 66-67. Ἐπίσημον κλιμακοστάσιον. 82-83. Μακρόστενη αἴθουσα.

Τὸ μέγαρο εἶναι μιὰ ὀρθογώνια κατασκευή (23 × 11,50 μ.) μὲ εἴσοδο στὴ δυτικὴ πλευρά [132,55-57]. Διαιρεῖται σὲ τρία μέρη:

1. Ἡ αἴθουσα εἶχε στὴν πρόσοψη δύο κίονες μεταξὺ δύο παραστάδων — *in antis*· οἱ λίθινες βάσεις τῶν κίωνων σώζονται. Τὸ δάπεδο τῆς αἴθουσας ἦταν στρωμένο μὲ πλάκες γυψόλιθου πιθανότατα κρητικῆς προέλευσης. Οἱ τοῖχοι ἦταν ἐπιχρισμένοι μὲ κονίαμα ποῦ ἔφερε στὸ κάτω μέρος ζώνη ἀμφημιροδάκων καὶ τριγλύφων. Τὸ καθαρὰ μυκηναϊκὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ θέμα περιέτρεχε καὶ τὸ κάτω μέρος τῶν ἐπικονιαμένων τοίχων τῆς αὐλῆς τοῦ μεγάρου καὶ ἀποτελοῦσε ἐπίσης τὴ γλυπτὴ διακόσμηση στὴ βάση τῶν τοίχων τῆς αἴθουσας τοῦ μεγάρου τῆς Τίρυνθας. Στὴν αἴθουσα τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν βρέθηκε βωμὸς καὶ τράπεζα προσφορῶν. Μιὰ μεγάλῃ δίφυλλῃ θύρᾳ ὁδηγεῖ στὸν πρόδομο.

2. Ὁ πρόδομος εἶχε τοίχους ἐπίσης ἐπιχρισμένους. Τὸ δάπεδο εἶχε τριγύρω πλακόστρωση ἀπὸ γυψόλιθους ἐνῶ στὸ κέντρο ἦταν ἐπιχρισμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα ποῦ ἔφερε πολύχρωμα σχέδια: μεγάλα τετράγωνα μὲ ἐρυθρὰ περιθώρια διακοσμημένα μὲ ὀδοντωτὲς ταινίες γαλάζιες, ἐρυθρὲς καὶ κίτρινες. Ἐνα παρόμοιο σχέδιο μὲ τεθλασμένες γραμμὲς κοσμεῖ τοὺς ἡμικίονες τῆς εἰσόδου στὸν «Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως». Ἐνα μεγάλο θυραῖο ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖο καθὼς φαίνεται ἔκλεινε μὲ παραπετάσματα, ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν πρόδομο στὸν δόμο. Σὲ μιὰ ἀνάλογη διευθέτηση εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀναφέρεται ἡ γνωστὴ ὁμηρικὴ ἔκφραση *κοῖλα θυράων*.

3. Ὁ δόμος, ἡ κυρίως μέγαρον, εἶναι πολὺ ἐπιβλητικὸς (12,96 × 11,50 μ.). Τὸ δάπεδο εἶχε ἐπίσης τριγύρω πλαίσιο ἀπὸ γυψόλιθους, ἐνῶ τὸ κέντρο ἦταν ἐπιχρισμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα ζωγραφισμένο μὲ πολύχρωμα τετράγωνα σχέδια. Βρέθηκαν τέσσερα στρώματα ἀσβεστοκονιάματος καὶ τοῦτο εἶναι σημάδι ὅτι τὰ δάπεδα ἐπισκευάζονταν συχνά. Οἱ τοῖχοι ἦταν τοιχογραφημένοι καὶ ἔχουν σωθεῖ ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν ποῦ εἰκονίζουν πολεμιστὲς, ἄλογα καὶ τμήματα «ἀνακτορικῶν» κτιρίων. Ἡ ἀρχικὴ παράσταση ἀπεικόνιζε ἴσως πολιορκία πόλης.

Στὸ κέντρο τοῦ δόμου σώζεται ἡ μνημειακὴ ἐστία (διαμ. 3,10 μ.) [133]· εἶναι ὑπερυψωμένη καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν δακτύλιο ἀπὸ πορώλιθο καὶ ἓναν πυρήνα ἀπὸ κόκκινο πηλὸ. Ἦταν ἐπιχρισμένη μὲ δέκα διαδοχικὲς στρώσεις κονιάματος, πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι ἐπισκευαζόταν καὶ αὐτὴ συχνά. Ὁ δακτύλιος ἐκοσμεῖτο μὲ τρέχουσα σπεῖρα στὸ χεῖλος, ἐνῶ στὴν ἐξωτερικὴ - του ὄψη ἔφερε διπλὸ φλογοειδὲς κόσμημα. Τὸ θέμα τῆς φλόγας εἶναι τὸ κατεξοχὴν συμβολικὸ διακοσμητικὸ κόσμημα τῆς ἐστίας. Γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία τέσσερις κίονες ξύλινοι εἶχαν χάλκινῃ ἐπένδυση τουλάχισ-

133

Ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ἐστία τοῦ μεγάρου. Ἀναπαράσταση (Εὔ. Ὀλύμπιος).

στον στοῦ κάτω μέρος. Ὁ θρόνος — ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τῆς Τίρυνθας καὶ τῆς Πύλου, ὅπου ἡ θέσις του διατηρεῖται — ἦταν στοὺν δεξιὸ τοῖχο, ἀλλὰ καταστράφηκε ὅταν τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἀνακτόρου κρημνίστηκε στοὺν Χάβο.

➔ Ἡ ἐστία ἐξυπηρετοῦσε κατ' ἀρχὴν πρακτικοὺς σκοποὺς· χρησίμευε γιὰ τὴν θέρμανση, τὸν φωτισμὸ καὶ περιστασιακά, γιὰ τὸ ψήσιμο φαγητῶν· εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ φλόγα διετηρεῖτο ἄσβεστη ὥστε νὰ ὑπάρχει ἕνας πυρήνας φωτιᾶς στοῦ ἀνακτορικοῦ συγκρότημα. Λόγω τῶν πολλαπλῶν τοὺς χρήσεων γίνονταν προσπάθειες νὰ διατηροῦνται οἱ ἐστίες καθαρές, γι' αὐτὸ τὶς ἔβαφαν συχνὰ καὶ ἔχουν πολλὰ ἐπιζωγραφήσεις. Δὲν εἶναι βεβαιωμένο ἐὰν ἡ ἐστία ἐξυπηρετοῦσε τελετουργικοὺς σκοποὺς ἀλλὰ ἡ θέσις της στοῦ κέντρο τῆς ἐπισημότερης αἵθουσας τοῦ ἀνακτόρου, ἔδρας τοῦ ἡγεμόνα, ὅπου γίνονταν δεκτοὶ οἱ σημαντικοὶ ξένοι, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ ἐστίες, τουλάχιστον τῶν ἀνακτόρων, εἶχαν ἕναν ὀρισμένον ἱερὸ χαρακτήρα.

Πολὺ ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ σύγκρισις τοῦ μεγάρου τῶν Μυκηνῶν μὲ τὸ παλάτι τοῦ Ἀλκινόου ποὺ περιγράφεται στὴν Ὀδύσσεια (η 95 κ.έ.), ὅπου

ἀναφέρεται ὅτι τὰ καθίσματα τῶν ἐπισήμων ἦταν τοποθετημένα στὶς ἄκρες τοῦ δωματίου, κοντὰ στὸν τοῖχο. Ὅπως πράγματι τὰ πλαίσια ἀπὸ γυψόλιθους τῶν διαπῆδων νὰ προορίζονταν γιὰ τὰ καθίσματα τῶν ἐπισκεπτῶν ὥστε νὰ προφυλάσσεται τὸ κεντρικὸ ἐπικονιαμένο τμήμα. Οἱ τοῖχοι τοῦ μεγάρου ἦταν κτισμένοι μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ξυλοδεσιεὺς καὶ τὰ κατώφλια ἦταν ὅλα ἀπὸ ἀμυγδαλίτη λίθο.

Τὸ μέγαρο ἀνοίγει πρὸς μιὰ κεντρικὴ αὐλὴ (15 × 12 μ.) [132,53]. Τὸ δάπεδὸ τῆς ἦταν στρωμένο μὲ παχὺ στρῶμα κονιάματος στὸ ὁποῖο διακρίνονται δύο φάσεις. Μὲ διπλὲς ἐγχάρακτες γραμμὲς ἦταν χωρισμένο σὲ τετράγωνα διακοσμημένα μὲ διάφορα πολύχρωμα γραμμικὰ σχέδια. Ἡ αὐλὴ ἦταν, καθὼς φαίνεται, ἀνοικτὴ στὸν νότο, στὴν πλευρὰ δηλαδὴ ποὺ εἶχε τὴν ὠραιότερη θέα. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς ἦταν κτισμένος μὲ ἐπιμέλεια καὶ στὸ κάτω μέρος του ἔφερε διακόσμηση μὲ ζώνη ἀμφημιροδάκων καὶ τριγλῶφον.

Στὸ δυτικὸ μέρος τῆς αὐλῆς, ἓνα εὐρύχωρο δωμάτιο [132,52] μὲ τετράγωνη ἐστία στὸ κέντρο ἦταν ξενώνας. Ἀνάλογη διευθέτηση παρουσιάζεται καὶ στὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Τὸ δωμάτιο συγκοινωνεῖ μ' ἓνα μικρότερο, προφανῶς λουτρό. Εἶναι φανερό ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ συγκρότημα —μέγαρο, αὐλὴ καὶ ξενώνας γιὰ ἐπίσημους ξένους— εἶχε σχεδιασθεῖ σὰν μιὰ ἐνότητα. Κάτω ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ ξενώνα βρέθηκε ἓνα δωμάτιο ποὺ εἶχε στὸ κέντρο του ἓναν μεγάλο πεσσό [132,61]. Αὐτὸς ἀνήκει στὸ παλαιότερο ἀνάκτορο τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α περιόδου. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ διαμορφώθηκε στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀποθήκη πίθων [132,50].

Ἰδιωτικὰ διαμερίσματα

Τὰ ἰδιωτικὰ διαμερίσματα τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας βρίσκονται στὸ ὕψιλότερο ἐπίπεδο, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, καὶ καταλαμβάνουν τὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνακτόρου. Ὁ χώρος αὐτὸς εἶχε κατοικηθεῖ ἀπὸ παλαιά. Ἀνακαλύφθηκαν ἐδὼ τὰ ὑπολείμματα ἑνὸς κτιρίου τῆς ΥΕ Ι-ΙΙ περιόδου γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἦταν μιὰ πρώιμη μορφή ἀνακτόρου καὶ ἀνῆκε στοὺς πρώτους ἡγεμόνες τῶν Μυκηνῶν, σ' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν ταφεῖ στοὺς λακκοειδεῖς τάφους. Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὲς πολλὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸ πρώιμο αὐτὸ ἀνάκτορο διότι ἡ περιοχὴ του εἶναι πολὺ κατεστραμμένη. Στὴ θέση αὐτὴ εἶχαν κτισθεῖ ἀργότερα δύο ἐλληνικοὶ ναοί, ἓνας ἀρχαϊκὸς τὸν 6ο αἰ. π.Χ. καὶ ἓνας ἐλληνιστικὸς τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἀφιερωμένοι στὴν Ἀθηνᾶ. Οἱ ναοὶ αὗτοὶ ἔχουν τὸν ἀσυνήθιστο προσανατολισμὸ ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον, ἵσως ἐπειδὴ κτίσθηκαν ἐπάνω στὰ μυκηναϊκὰ διαμερί-

σματα καὶ διατήρησαν τὸν προσανατολισμὸ τους, τὸν ὁποῖον ἐπέβαλαν οἱ κλιματικὲς συνθήκες. Πράγματι ἰσχυροὶ βόρειοι ἄνεμοι δέρνουν τὸν λόφο τῶν Μυκηνῶν καὶ ὁ προσανατολισμὸς πρὸς Νότον ἦταν σχεδὸν ἀπαραίτητος γιὰ νὰ προστατεύονται τὰ κτίσματα καὶ οἱ ἔνοικοι.

Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δωμάτια τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀνεκάλυψε ὁ Wace δύο φορητοὺς βωμοὺς καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, συνεδύασε μάλιστα τὰ εὐρήματα αὐτὰ μὲ τὸν προσανατολισμὸ τῶν δύο ναῶν καὶ συνεπέρανε ὅτι εἶχε ἀνακαλύψει τὸ ἱερὸ τῶν ἀνακτόρων καὶ ὅτι οἱ ναοὶ ἀκολουθοῦσαν τὸν προσανατολισμὸ τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὰ μυκηναϊκὰ ἱερὰ δὲν εἶχαν καθορισμένο προσανατολισμὸ. Τὸ δωμάτιο στὸ ὁποῖο βρέθηκαν οἱ βωμοὶ ἦταν, καθὼς φαίνεται, χώρος ἀποθηκεύσεως ἱερῶν ἀντικειμένων [132,16].

Τὰ ἰδιωτικὰ διαμερίσματα εἶχαν πρόσβαση εἴτε ἀπὸ τὴ μακρόστενη αἴθουσα [132,82-83] ποὺ βρίσκεται πρὶν ἀπὸ τὸν δυτικὸν πυλῶνα, εἴτε διὰ μέσου τοῦ «διαμερίσματος τῶν παραπετασμάτων» στὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ ἓνας μακρὺς διάδρομος μετὰ ἀπὸ τὸν πυλῶνα. Τὸ «διαμέρισμα τῶν παραπετασμάτων» [132,31-33] —ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι ἐπειδὴ εἶχε τοιχογραφίες ποὺ θύμιζαν παραπετάσματα— ἔχει κτιστὰ θρανία στοὺς τοίχους, ἐστία στὸ κέντρο καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ μιὰ κλίμακα μὲ τὴ βόρεια πτέρυγα, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι χρησίμευε σὰν προθάλαμος γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες τῶν ἰδιωτικῶν διαμερισμάτων.

Στὴν τελευταία οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ἀνακτόρου ἡ πόρτα στὴν ἄκρη τοῦ νοτίου διαδρόμου καταργήθηκε καὶ κτίσθηκε· στὴν αἴθουσα τοῦ μεγάρου δημιουργήθηκε μιὰ ἄλλη πόρτα καὶ μόνο ἀπὸ αὐτὴν μπορούσε πιά κανεὶς νὰ μπεῖ στὸ «διαμέρισμα τῶν παραπετασμάτων».

Δεξιότερα καὶ κάπως ὑψηλότερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ διαμέρισμα ὑπάρχει ἓνας χώρος μὲ κόκκινο κονίαμα στὸ δάπεδο καὶ μιὰ βαθμίδα στὴ βάση τῶν τοίχων. Ἐπειδὴ ἐδῶ κοντὰ περνᾷ ἓνας ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, ὁ χώρος αὐτὸς θεωρήθηκε ὅτι εἶναι τὸ λουτρό [132,26] τοῦ ἀνακτόρου καὶ ὡς σήμερα ἀκόμα ὀνομάζεται «λουτρό τοῦ Ἀγαμέμνονα». Ἡ ἀποχέτευση ὅμως δὲν ἀνῆκε στὸν χώρο αὐτὸ ἀλλὰ σὲ ἄλλο ὑψηλότερο διαμέρισμα καὶ ἐπομένως δὲν πρόκειται γιὰ λουτρό. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν νότιο διάδρομο, ἐκεῖ ποὺ τελειώνει ἡ βόρεια πτέρυγα, ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς ἐξῶστες ἀνοιχτοὶ στὴ θέα τοῦ ἐπιβλητικοῦ τοπίου.

Βοηθητικὲς ἐγκαταστάσεις

Τὸ συγκρότημα τῶν βοηθητικῶν ἐγκαταστάσεων βρίσκεται πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ αὐτό. Τὸ πλησιέστερο πρὸς

τὸ ἀνάκτορο κτίριο εἶναι τὸ «Ἔργαστήριον τῶν Καλλιτεχνῶν» [118,22]. Στὴν ἐπίχωσή του βρέθηκαν ἀπολεπίσματα ἐλεφαντόδοντου, τμήματα πολύτιμων καὶ ἡμιπολύτιμων λίθων, ὀρείας κρυστάλλου, ψήγματα χρυσοῦ καὶ ἄλλα κατάλοιπα ἀπὸ πολύτιμα ὑλικά. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα αὐτὰ φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ ἄναξ τῶν Μυκηνῶν, ὅπως καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Κνωσοῦ, εἶχε στὴ διάθεσή του καλλιτέχνες ποὺ ἐργάζονταν γι' αὐτὸν στὰ «βασιλικά» ἐργαστήρια, μέσα στὸ ἀνάκτορο.

Δίπλα στὸ «Ἔργαστήριον τῶν Καλλιτεχνῶν» ὑπάρχει μία πολυτελὴς τριώροφη οἰκία ποὺ ὀνομάσθηκε «Οἰκία τῶν Κιόνων» [118,23] γιατί εἶναι περικοιτισμένη ἀπὸ στοᾶς καὶ κιονοστοιχίες. Αὐτὴ ἦταν παράρτημα τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἀνῆκε σὲ κάποιο σημαντικό ἀξιοματοῦχο ἢ καὶ συγγενὴ τοῦ βασιλέως. Οἱ πλούσιες ἀποθήκες τῆς εἶχαν ἀσφαλῶς σχέση μετὰ τὸ ἀνάκτορο.

Δύο ἀκόμη κτίρια βρίσκονται σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης, τὸ κτίριο «Δ» καὶ τὸ κτίριο «Γ» [118,24,25]. Στὴν περιοχὴ τῶν κτιρίων αὐτῶν κατέληγε τὸ ἕνα σκέλος τοῦ δρόμου ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὴ βόρεια πύλη ἐνῶ τὸ ἄλλο συνέχιζε πρὸς τὴ βορειοανατολικὴ ἐπέκτασι.

Τὸ συγκρότημα τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῶν παραρτημάτων του καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου, στὸ 1200 π.Χ., ὅταν καταστράφηκαν καὶ ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα· ἡ ἀκρόπολις ὅμως, ὅπως ἀναφέρθηκε (σ. 151), ἦταν ἀκόμα σὲ χρῆσι, τουλάχιστον ὥς τὸ 1100 π.Χ. ἢ καὶ λίγο ἀργότερα.

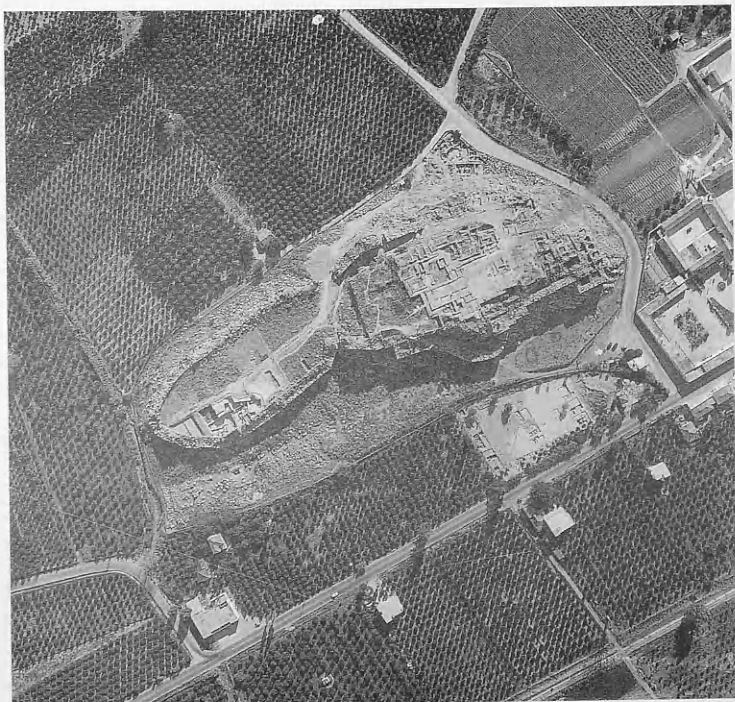
Οἰκίαι ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολι

Πολλὰ πλούσια σπίτια βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολι [82]. Ἀναφέρονται μὲ συμβατικά ὀνόματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὴν καθεμίᾳ: ἡ «Οἰκία τοῦ Ἐμπορίου τοῦ Κρασιοῦ», ἡ «Οἰκία τοῦ Λαδεμπορίου», ἡ «Οἰκία τῶν Ἀσπίδων» καὶ ἡ «Οἰκία τῶν Σφιγγῶν». Στὴν οἰκίαν τῶν Σφιγγῶν λειτουργοῦσαν καθὼς φαίνεται ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας, ὅπου ἀνακαλύφθηκαν θαυμάσια ἐλεφαντουργήματα: ὀκτώσχημες ἀσπίδες, ἀνάγλυφα σφιγγῶν καὶ ἄλλα (σ. 299). Τὰ σπίτια αὐτὰ ἦταν πιθανότατα ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο, καὶ τὰ ἐργαστήριά τους ἐκτελοῦσαν βασιλικὲς παραγγελίες. Τὸ γεγονὸς ὅτι σημαντικὰ σπίτια ὅπου φυλάσσονταν πολύτιμα ὑλικά σὰν τὸ ἐλεφαντόδοντο, βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολι, σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε ἀρκετὴ ἀσφάλεια. Ὅλα αὐτὰ τὰ σπίτια

καταστράφηκαν ξαφνικά από σεισμό και πυρκαγιά λίγο μετά τα μέσα της ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου, δηλαδή μετά το 1250 π.Χ., όταν καταστράφηκε μεγάλο μέρος της ακρόπολης, τα ιερά του Θρησκευτικού Κέντρου και τμήμα του ἀνακτόρου.

Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΤΙΡΥΝΘΑΣ

Ἡ Τίρυνθα εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὰ τρία μεγάλα πελοποννησιακὰ κέντρα. Σύμφωνα με τὴν παράδοση τὴν ἀκρόπολη ἔκτισε ὁ Προῖτος ἀπὸ τὴ Λυκία καὶ ἔφερε γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ μαζί του τοὺς Κύκλωπες. Ἀργότερα ἡ

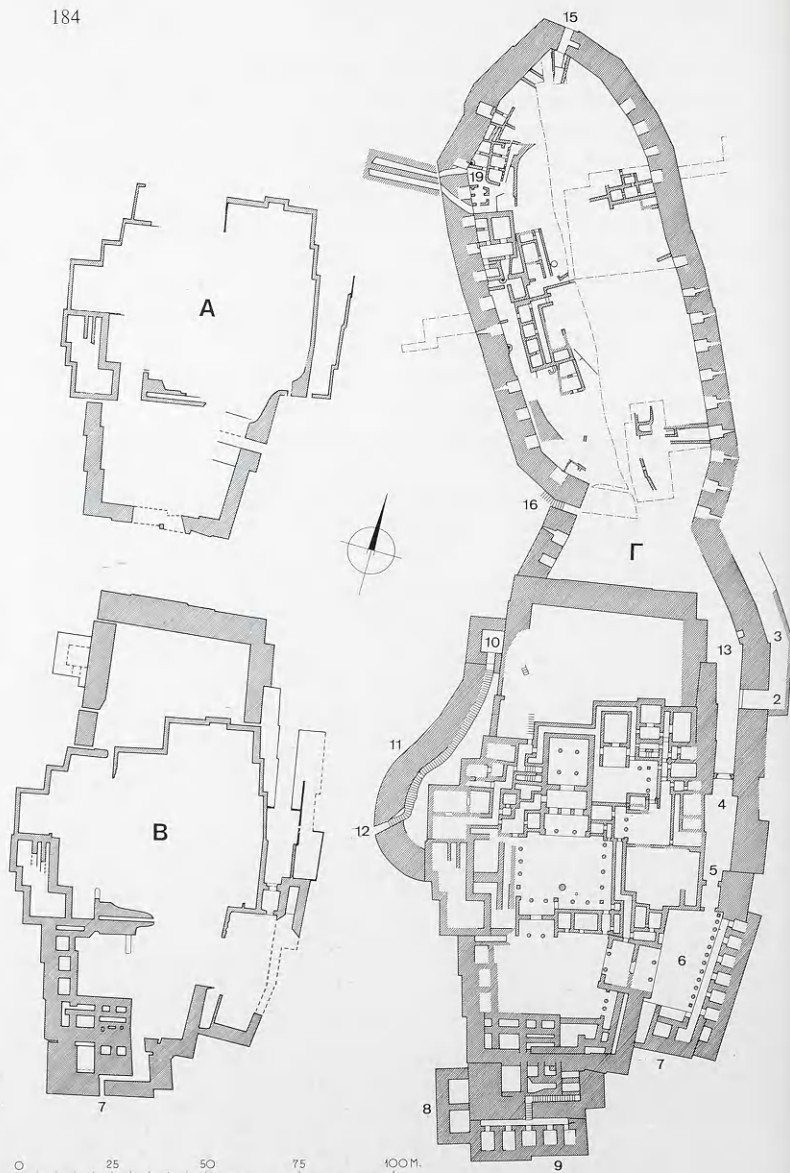
Τίρυνθα περιήλθε στην έξουσία τοῦ μυκηναίου βασιλέα Σθένελου καί, καθώς φαίνεται ἀπὸ τοὺς μύθους ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Ἡρακλῆ, παρέμεινε ὑποτελὴς στὶς Μυκῆνες. Ἡ Τίρυνθα καταστράφηκε ὀριστικὰ ἀπὸ τοὺς Ἀργεῖους τὸ 468 π.Χ. Ἡ ὀχύρωσή της ὅμως διατηρήθηκε καὶ ὁ Πausanias εἶδε καὶ ἐθαύμασε τὰ περίφημα τείχη της (II 25, 8-9).

Ἡ ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας εἶναι κτισμένη σ' ἓνα βραχῶδες ὕψωμα [134] ποὺ ἔχει 12 μ. ὕψος καὶ ὑψόμετρο 22 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέχει 1.400 μ. Ἡ τοποθεσία εἶχε ἤδη κατοικηθεῖ στὴ Νεολιθικὴ Ἑποχῇ. Στὴν Πρωτοελλαδικὴ περίοδο ὁ οἰκισμὸς ἦταν ἤδη σημαντικός, ὅπως δείχνουν τὰ θεμέλια ἐνὸς μεγάλου κυκλικοῦ κτίσματος ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο. Τὶς ἀνασκαφὲς ἄρχισε ὁ Schliemann, συνέχισαν οἱ γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι W. Dörpfeld, G. Karo καὶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

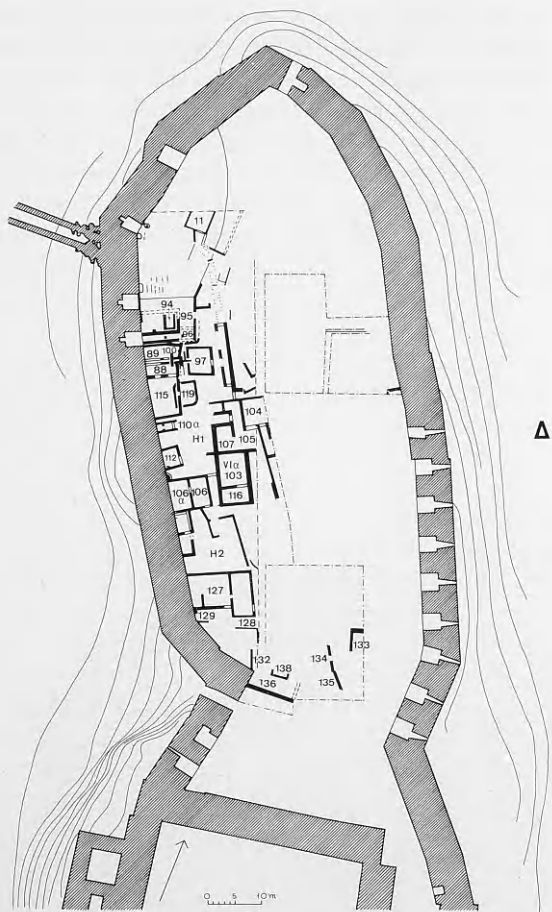
Ἡ πρώτη μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη ιδρύθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. π.Χ., ἦταν σχετικῶς μικρὴ καὶ κατελάμβανε τὸ χῶρο ποὺ εἶχε ἀργότερα μόνο τὸ ἀνάκτορο [135A]. Ἡ δευτέρη ἀκρόπολη κτίσθηκε ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, γύρω στὸ 1250 π.Χ., καί, μὲ διάφορες προσθῆκες καὶ μετατροπές, ἦταν διπλάσια σὲ μέγεθος [135B]. Ἡ τρίτη ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας, αὐτὴ ποὺ φαίνεται σήμερα, διαμορφώθηκε μετὰ ἀπὸ τὶς ἐπισκευὲς τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., εἶναι μακρόστενη, προσαρμοσμένη στὸ φυσικὸ σχῆμα τοῦ βράχου, καὶ καταλαμβάνει ἑκτασὴ 20.000 τ.μ. Εἶναι διπλάσια σὲ ἑκτασὴ ἀπὸ τὴν δευτέρη ἀκρόπολη, εἶχε ἐξασφαλίσαι τὴν ἐπάρκειά της σὲ νερό, ἔχει πολλοὺς χώρους ἀποθήκευσης καὶ ἡ ὀχύρωσή της τὴν καθιστοῦσε οὐσιαστικὰ ἀπόρθητη. Τὰ τείχη της ἔχουν περίμετρο 725 μ., πᾶχος 4,50 μ. ἕως 17 μ. καὶ σώζονται σήμερα σὲ ὕψος 7,50 μέτρων [135Γ].

Τὸ κυκλόπειο τείχος τῆς Τίρυνθας εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπιβλητικό. Οἱ λίθοι μὲ τοὺς ὁποίους εἶναι κτισμένο ἔχουν ἐμφάνιση ἀνώμαλη, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς γωνιακοὺς ποὺ εἶναι ἀρκετὰ τετραγωνισμένοι, ἀλλὰ ἡ ἐντύπωση τῆς μεγαλοπρέπειας αὐξάνεται κυρίως διότι κατὰ τόπους ὑπάρχουν πελώριοι ὀγκόλιθοι (μὲ τρία καὶ τέσσερα μέτρα μῆκος) ποὺ δίνουν στὸ σύνολο μιὰ ἐμφάνιση τραχιὰ καὶ πολὺ μνημειώδη.

Ἡ κυρία εἴσοδος τῆς ἀκρόπολης εἶναι στὴν ἀνατολικὴ πλευρά [136]. Μιὰ ἀναβάθρα ἔχει κτισθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἡ πολεμικὴ τέχνη εἶχε προοδεῦσει πολὺ. Ἡ πρόσβαση αὐτὴ, ὅπως καὶ στὶς Μυκῆνες, ἀναγκάζει τὸν ἐχθρὸ νὰ ἐπιτίθεται μὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ὀπλιτῶν καὶ τὸν θέτει ἐκ τῶν πραγμάτων σὲ μειονεκτικὴ

135

Ἡ ἀκρόπολις τῆς Τίρυνθος. Κάτωψη. Α. ΥΕ ΙΙΙ Α. Ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. (Κ. Müller). Β. ΥΕ ΙΙΙ Β. Μέσα 13ου αἰ. π.Χ. (Κ. Müller). Γ. ΥΕ ΙΙΙ Β. Τέλη 13ου αἰ. π.Χ. (Α. Rieger - W. Böser). Δ. ΥΕ ΙΙΙ Γ. Ἡ κάτω ἀκρόπολις (Κ. Kilian).

Γ: 2. Εἴσοδος στήν ἀκρόπολιν. 3. Ἀναβάθρα. 4. Κυρία πύλη εἰσόδου στήν ἄνω ἀκρόπολιν. 5. Δεύτερη πύλη εἰσόδου στήν ἄνω ἀκρόπολιν. 6. Προαύλιο. 7. Ἀποθήκες. 8. Δωμάτια. 9. Ἀποθήκες νοτίου τείχους. 10. Τετράγωνος πύργος. 11. Δυτικός προμαχάνας. 12. Πυλίδα. 13. Ἴερὸ πύλης. 15. Πρόσβαση στήν κάτω ἀκρόπολιν (μετὰ τὴ βοήθεια κινητῆς σκάλας). 16. Εἴσοδος στήν κάτω ἀκρόπολιν. 19. Σύριγγες ποὺ ὁδηγοῦν στὶς ὑπόγειες δεξαμενές.

θέση ἀφοῦ τοῦ λείπει ἡ δυνατότητα μεγάλης εὐελιξίας καὶ ἡ εὐχέρεια βο-
λῆς· ἐκτὸς τούτου οἱ ὀπλίτες εἶναι ἄμεσα ἐκτεθειμένοι στοὺς ὑπερασπιστὲς
τῆς ἀκρόπολης πού βρίσκονται ἐπάνω στὰ τείχη. Μιὰ δίοδος, πού ἦταν
καθὼς φαίνεται ἀνοικτὴ, ὁδηγεῖ σ' ἓναν μακρὸν διάδρομο ὁ ὁποῖος συνδέει
τὴν κυρία εἴσοδο μὲ τὴ βόρεια προσθήκη, τὴν κάτω ἀκρόπολη. Στὸν ἀνα-
τολικὸ τοῖχο τοῦ διαδρόμου ὑπάρχει μιὰ κόγχη πού πιθανότατα ἦταν ἱερὸ
πύλης [135Γ, 13], ἀνάλογο τοῦ ὁποίου ἔχει βρεθεῖ στὶς Μυκῆνες. Ἡ κάτω
ἀκρόπολη ἔχει δύο ἀκόμη προσβάσεις [135Γ, 15, 16]. Ἡ μία βρίσκεται στὸ
Βορρά, μοιάζει μὲ παράθυρο καὶ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μόνο μὲ τὴ
βοήθεια κινητῆς σκάλας· ἡ ἄλλη, πρὸς τὰ δυτικά, ἦταν μιὰ κανονικὴ στενὴ
πύλη μὲ πόρτα.

Ἡ κάτω ἀκρόπολη εἶχε κατοικηθεῖ ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ. Ἀπὸ τὴ
Μεσοελλαδικὴ περίοδο λειτουργοῦσε σὰν οἰκισμὸς, ἦταν ὅμως ἀτελείωστη.

Ὁχυρώθηκε γιὰ πρώτη φορά στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου (σ. 144) καὶ περιεβλήθηκε μὲ κυκλώπειο τεῖχος μέσα στὴν ἴδια περίοδο, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, συγχρόνως μὲ τὶς ἐπισκευὲς ποὺ ἔγιναν στὴν ἐπάνω ἀκρόπολη· ἡ περιοχὴ ἦταν ἤδη πυκνὰ κατοικημένη. Μετὰ ἀπὸ τὶς καταστροφὲς τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου ὁ χώρος τῆς κάτω ἀκρόπολης ἀναδιοργανώθηκε ἐξ ὁλοκλήρου σύμφωνα μὲ νέο σχέδιο καὶ παρέμεινε πυκνοκατοικημένος σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ ὡς τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Οἱ ἐκτεταμένες, σχετικὰ πρόσφατες (1976-1984), ἀνασκαφὲς ἔφεραν στὸ φῶς πολλὰ νέα σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχαιολογίας.

Ὁ οἰκισμὸς τῆς κάτω ἀκρόπολης περιλαμβάνει τάφους, σπίτια, ἐργαστήρια καὶ ἱερά. Ὅρισμένα σπίτια ἀποτελοῦσαν αὐτόνομες οἰκιστικὲς μονάδες καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χώρο τῆς κατοικίας εἶχαν ἀποθήκες καὶ ἐργαστήρια. Ἐνα σημαντικό ἱερὸ κτίριο, στὸ ὁποῖο διακρίνονται τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου, εἶναι προσκτισμένο στὸ δυτικὸ τεῖχος [135Δ, 110α]. Ἐχει σχῆμα μεγαροειδὲς καὶ ἐπικονιαμένους τοίχους. Στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκε θρανίον γιὰ λατρευτικὴ χρῆση. Ἐνα δεῦτερο σημαντικό ἱερὸ κτίριο ποὺ ἦταν σὲ χρῆση στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β καὶ ΙΙΙ Γ περίοδο [135Δ, VI], περιλαμβάνει ἓνα οἰκακὸ ἱερὸ καὶ διάφορα δωμάτια ποὺ ἦταν ἀρχεῖα καὶ ἀποθήκες. Τὸ κτίριο αὐτὸ ἔχει ἐπονομασθεῖ «κατοικία τῆς ἱέρειας» καὶ συνδέεται, καθὼς φαίνεται, μὲ τὴ λατρεῖα ποὺ ἐτελεῖτο σὲ μία ἀπὸ τὶς κόγχες ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δυτικοῦ τείχους. Ἀπὸ τὰ ἱερά αὐτὰ κτίρια προέρχονται πολλὰ ἀξιόλογα εἰδῶλια, μεγάλα καὶ μικρά, καθὼς καὶ ρυτὰ καὶ ἄλλα ἀγγεῖα.

Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι στὴν κάτω ἀκρόπολη συγκεντρώνονταν οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς σὲ περίπτωσι πολέμου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι βεβαιωμένο. Ὅπως ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ κατασκευάστηκε ἡ προσθήκη αὐτῆς ἦταν νὰ προστατευθεῖ —ὅπως καὶ στὶς Μυκῆνες— ἡ πρόσβαση πρὸς τὰ ἀποθέματα τοῦ νεροῦ τῆς ἀκρόπολης. Πράγματι, στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τῆς κάτω ἀκρόπολης ἀνακαλύφθηκαν τὸ 1962 ἀπὸ τὸν Ν. Βερδελῆ δύο ὑπόγειες παράλληλες «σύριγγες» [135Γ, 19] ποὺ ὀδηγοῦν σὲ δύο ὑπόγειες δεξαμενές, ὑδρομαστευτικές, οἱ ὁποῖες συγκεντρώνουν τὸ νερὸ ἀπὸ τὰ γύρω ὑψώματα. Οἱ δύο σύριγγες, ἡ βόρεια (μῆκος 28,90 μ.) καὶ ἡ νότια (μῆκος 30,70 μ.), ἔχουν τὴν εἰσοδὸν τοὺς στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κυκλώπειου τείχους, τὸ διασχίζουν ἐγκαρσίως καὶ καταλήγουν καθεμιὰ σὲ μιὰ ὑπόγεια κρήνη. Οἱ σύριγγες εἶναι κτισμένες μὲ τὸ κυκλώπειο σύστημα καὶ στεγάζονται μὲ καμάρα κατὰ τὸν ἐκφορικὸ τρόπο· στὸ ἄνω μέρος, μεταξὺ τῶν

τοιχωμάτων αφήνεται ένα κενό που σκεπάζεται με καλυπτήριες πλάκες οι οποίες ακολουθούν την κατηφορική κλίση των συρίγγων. Ένα τμήμα του ἄνω μέρους των συρίγγων ήταν ὁρατό πάνω από την ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ ἐξαιτίας τῆς κλίσης των καλυπτήριων πλακῶν εἶχε μιὰ διάταξη βαθμιδωτή. Οἱ σύριγγες ἔπαυσαν νὰ χρησιμοποιοῦνται μετὰ τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ μὲ τὸν καιρὸ γέμισαν χώματα καὶ λάσπη.

Στὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ οἱ μυκηναϊκὲς σύριγγες τῆς Τίρυνθας συνδέθηκαν μὲ τὴ μυθολογία καὶ θεωρήθηκε ὅτι ἦταν οἱ θάλαμοι των θυγατέρων τοῦ Προΐτου ποῦ ἀναφέρει ὁ Πausanias. Τότε ἴσως ἀπέκτησαν ἱερὸ χαρακτήρα. Ὅπως ἀναφέρθηκε, οἱ Ἑλληνες τῆς Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς εἶναι κυρίως ἐκεῖνοι ποῦ θέλησαν νὰ ἀνατρέξουν στὶς ρίζες τους καὶ νὰ συνδέσουν τὴ μυθολογία μὲ ἱστορικὰ γεγονότα (σ. 33).

Τὸν 7ο αἰ. π.Χ., ὅταν τὸ ἐσωτερικὸ των συρίγγων δὲν ἦταν πιά σὲ χρῆση, χαράχθηκαν δύο ἐπιγραφές ἐπάνω σὲ καλυπτήριες πλάκες τῆς νότιας συρίγγας. Πρόκειται γιὰ μιὰ «δημοσίευση ἐμφανῆ» σὲ ἕνα γνωστότατο καὶ σπουδαῖο σημεῖο τῆς Τίρυνθας. Ἦταν διαδεδομένη στὴν ἀρχαιότητα ἡ συνήθεια νὰ γράφονται τὰ σπουδαῖα ψηφίσματα στοὺς τοίχους των δημόσιων οἰκοδομημάτων. Ἐδῶ εἶναι ἡ παλαιότερη ἐμφάνισή της. Οἱ ἐπιγραφές ἀναφέρονται σὲ συμπόσια ἢ συσσίτια καὶ τὶς σχετικὲς εἰσφορές. Μνημονεύονται ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ὡς οἱ κύριες θεότητες τῆς πόλης. Οἱ ἐπιγραφές αὐτὲς καθὼς καὶ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δημιουργοῦν ἐρωτηματικὰ σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητα τῆς θεᾶς στὴν ὁποία ἀφιερώθηκε ὁ γεωμετρικὸς ναὸς ποῦ κτίσθηκε στὴ θέση τοῦ ἀνακτόρου, καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ μὴν ἦταν ἡ Ἥρα, ὅπως γενικὰ πιστεύεται, ἀλλὰ ἡ Ἀθηνᾶ, στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένοι καὶ ἄλλοι ναοὶ ποῦ κτίσθηκαν ἐπάνω σὲ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα, συγκεκριμένα στὶς Μυκῆνες καὶ στὴν Ἀθήνα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ ναὸς τῆς Ἥρας, τῆς ὁποίας ἡ λατρεία εἶναι βεβαιωμένη στὴν Τίρυνθα, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ ἄλλη θέση.

Ἡ ἄνω ἀκρόπολη ἔχει δύο προσβάσεις: τὴν κυρία εἴσοδο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ μιὰ δευτέρη βοήθητικὴ στὴ δυτικὴ [135Γ,2,12]. Ἡ ἐπίσημη εἴσοδος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο διαδοχικὲς ἰσχυρὲς πύλες [135Γ,4,5] ἐκ των ὁποίων ἡ πρώτη μοιάζει πολὺ μὲ τὴν Πύλὴ των Λεόντων [137]. Οἱ παραστάδες καὶ τὸ κατώφλι εἶναι ἀπὸ ἀμυγδαλίτη λίθου, ποῦ τὸν εἶχαν φέρει ἀσφαλῶς ἀπὸ τὶς Μυκῆνες γιὰ τὸν τέτοιον λίθον δὲν ὑπάρχει στὴν Τίρυνθα. Ἡ πόρτα ἀσφάλιζε μὲ μιὰ ὀριζόντια δοκὴ ἢ ὁποία γλιστροῦσε συρταρωτὰ σὲ μιὰ ἐσοχὴ μέσα στὸν τοῖχο καὶ ἔτσι δὲν χρειάζοταν νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ θέση τῆς κάθε φορὰ ποῦ ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιηθεῖ. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ δεῖ-

137

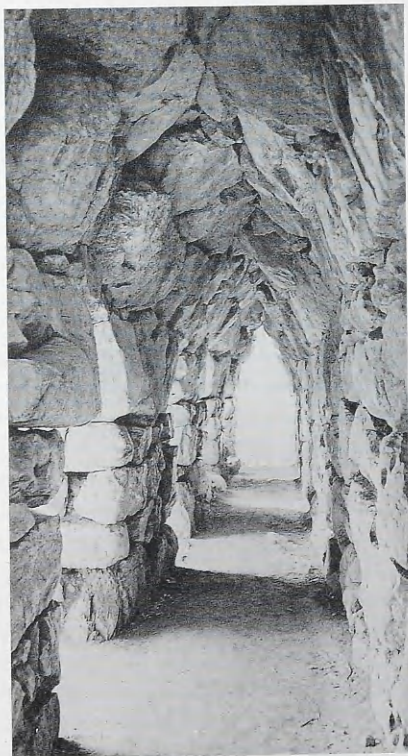
Τίρυνθα. Ἡ κυρία εἴσοδος τῆς ἀκρόπολης μετὰ τὴν μεγάλην πύλην ἀπὸ τὸ Νότον. Διακρίνεται ἡ ὁδὸς ποὺ ὁδηγεῖ στὴν κάτω ἀκρόπολη.

χρει ὅτι εἶχε συντελεσθεῖ μεγάλη πρόοδος στὴν τεχνολογία τῆς οἰκοδομικῆς. Ἡ δεύτερη πύλη ὁδηγεῖ σ' ἓνα προαύλιο μετὰ κιονοστοιχία στὴν ἀνατολική του πλευρά [135Γ,6]. Πίσω ἀπὸ αὐτήν, σὲ ἓνα χαμηλότερο ἐπίπεδο, μέσα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τείχους, εἶχε κατασκευασθεῖ μιὰ σειρὰ ἐπτὰ ἀποθηκῶν ($4,30 \times 3,30$ μ.) ποὺ συνδέονται μεταξύ τους μετὰ μακρόστενο διάδρομο, «μία ἀπὸ τὶς περίφημες σύριγγες τῆς Τίρυνθας» [135Γ,7]. Τόσο οἱ ἀποθήκες ὅσο καὶ ὁ διάδρομος στεγάζονται μετὰ ὀξυκόρυφη καμάρα. Παρόμοιο σύστημα διαδρόμου-ἀποθηκῶν ἔχει δημιουργηθεῖ καὶ στὴν προσθήκη τοῦ νότιου τείχους.

Τὸ νότιο τεῖχος δὲν εἶναι ἓνα συμπαγὲς κτίσμα. Στὴν τελικὴ ἐπισκευή τῆς ἀκρόπολης, κατὰ μῆκος τῆς νότιας καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς ὀψης τοῦ κυκλώπειου τείχους καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτό, κτίσθηκε ἓνα ἰσχυρὸ νέο σκέλος. Στὴ δυτικὴ του ἄκρη σχημάτιζε πύργο καὶ περιέλαβε στὸ πάχος του δύο τετράγωνους τυφλοὺς χώρους ποὺ ἐπικοινωνοῦσαν μόνο μετὰ τὰ ἀνώγειά τους

μέ φορητὲς ξύλινες σκάλες [135 Γ,8]. Στὴ νότια πλευρά, ἀνάμεσα στὸ παλαιὸ τεῖχος καὶ στὸ νέο σκέλος, δημιουργήθηκε ἕνας μακρὺς διάδρομος στεγασμένος μὲ ὀξυκόρυφη θολωτὴ στέγη κτισμένη μὲ τὸν ἐκφορικὸ τρόπο, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἀποθηκῶν [135 Γ,9] [138]. Στὴ δυτικὴ του ἄκρη ὁ διάδρομος εἶναι κλειστός, ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ καταλήγει σὲ ὀξυκόρυφο παράθυρο-πολεμίστρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ φωτίζεται τὸ συγκρότημα. Στὸν διάδρομο ἐξάλλου καταλήγει ἡ στενὴ κλίμακα ποὺ διασχίζει τὸ πάχος τοῦ τείχους ἕως μιὰ μικρὴ βοηθητικὴ ἐξοδο ποὺ βρισκόταν σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἤδη ἀπὸ τὴν προηγούμενη οἰκοδομικὴ φάση τῆς ἀκρόπολης [135 Β,7].

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ σημεῖα τῆς ὀχύρωσης εἶναι ὁ δυτικὸς προμαχών [135 Γ,11], ὁ ὁποῖος στὴν τρίτη φάση τῆς ἀκρόπολης ἔξωσε ἕνα ὁλό-

κληρο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τείχους προστατεύοντας ἔτσι τὴ βοήθητική δυτική εἵσοδο. Ὁ πολὺ ἰσχυρὸς αὐτὸς προμαχῶνας ξεκινᾷ ἀπὸ ἓναν πύργο καί, διαγράφοντας ἓνα ἡμικύκλιο, ἔρχεται ν' ἀκουμπήσῃ στὶς γωνίες τοῦ παλαιοῦ τείχους [139]. Ἡ δυτικὴ εἵσοδος ἔχει τὴ μορφή μιᾶς στενῆς πυλίδας· εἶναι πολὺ στενὴ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ τῆς πλευρᾶ καὶ ἀρκετὰ πλατύτερη στὴν ἐσωτερικὴ. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἔχει ἀμυντικὴ σημασία. Ἀπὸ τὴν πυλίδα αὐτὴ δὲν μπορούσε νὰ μπεῖ παρὰ ἓνας πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς ἐχθρῶν, οἱ ὁποῖοι καὶ ἂν ἀκόμη περνοῦσαν ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα, θὰ βρίσκονταν ἀμέσως σ' ἓναν πλατὺ χῶρο περικυκλωμένοι ἀπὸ τὴ φρουρά. Ἀπὸ τὴν πυλίδα ξεκινᾷ μιὰ σκάλα (σῶζονται περίπου 65 σκαλοπάτια σὲ μῆκος 50 μέτρων) ποὺ φθάνει ἐπάνω στὸν πύργο, στὸ κέντρο τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε ἓνα μεγάλο ἄνοιγμα σὰν λάκκος, ἔτσι ὥστε καὶ στὴν περίπτωσιν ποὺ θὰ ἀνέβαινε ὁ ἐχθρὸς τὴ σκάλα, νὰ βρίσκóταν μπροστὰ στὴν ἀνοιχτὴ αὐτὴ παγίδα· σὲ καιρὸ εἰρήνης θὰ σκέπαζαν τὸ λάκκο μὲ ξύλα [135Γ,10]. Τὰ ἀμυντικὰ αὐτὰ μέτρα θυμίζουν πολὺ τὰ μεσαιωνικὰ φρούρια μὲ τὶς μυστικὰς εἰσόδους καὶ τὶς καταπακτές.

Δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξηγηθεῖ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον κατασκευάσθηκε αὐτὸ τὸ τεράστιο ὀχυρωματικὸ ἔργο. Ἡ θεωρία ὅτι κτίσθηκε γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ πρόσβασις σὲ πηγὰδια ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, δὲν ἱκανοποιεῖ.

Μιά τέτοια ἀκρόπολη δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐξαρτήσει τὸν ἐφοδιασμό της σὲ νερὸ ἀπὸ πηγάδια ποὺ βρίσκονται ἐκτὸς τῶν τειχῶν. Ἐξάλλου οἱ σύριγγες τῆς κάτω ἀκρόπολης ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ὕδρευση ἀρκετὰ καλὰ. Ὁπωσδήποτε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προστασία τῆς δυτικῆς εἰσόδου, θὰ ὑπῆρχε καὶ κάποιος ἄλλος σημαντικὸς λόγος γιὰ τὴν οἰκοδόμηση αὐτοῦ τοῦ ἔργου, τὸν ὁποῖον δὲν γνωρίζουμε.

Τὸ ἀνακτόρο

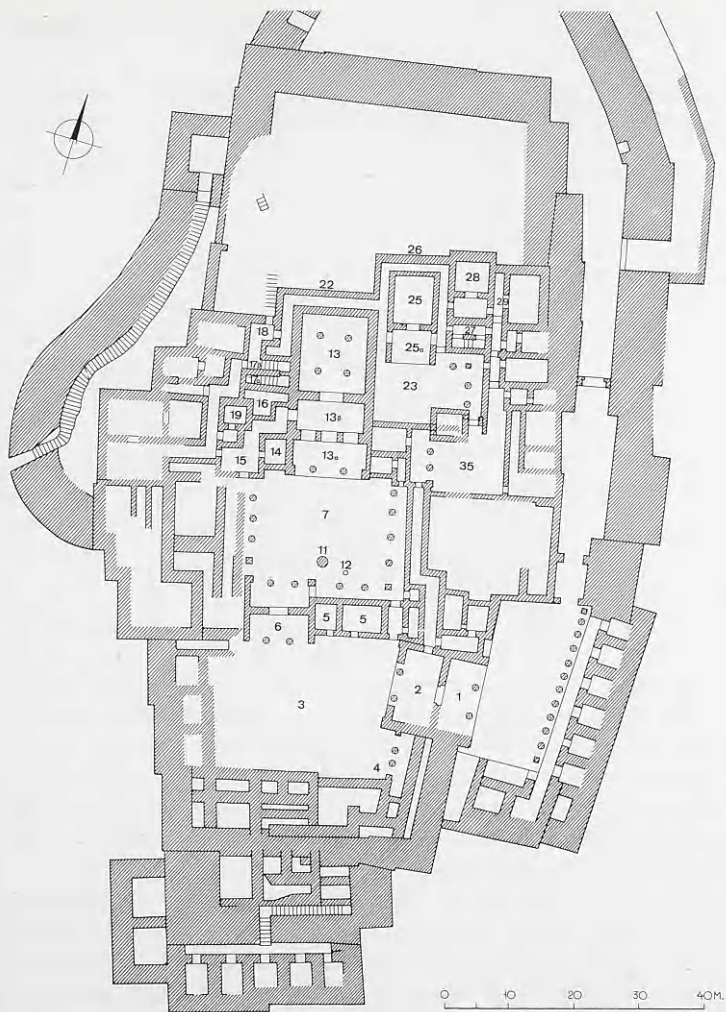
Στὸ χῶρο τοῦ ἀνακτόρου ὁδηγεῖ τὸ ἐξωτερικὸ πρόπυλο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στοές, μὲ δύο κίονες ἐν παραστάσι, χωρισμένες μ' ἓναν ἐγκάρσιο τοῖχο μὲ πόρτα [140,1-2]. Εἶναι ἓνα «ἐλληνικὸ» πρόπυλο, τὸ πρότυπο γιὰ τὰ πρόπυλα τῶν ἐλληνικῶν ἱερῶν· ἡ διάταξή του παρέμεινε ἡ ἴδια γιὰ πολλοὺς αἰῶνες. Ἀκόμη καὶ τὰ Προπύλαια τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν ἀκολουθοῦν τὸ γενικὸ αὐτὸ σχῆμα, ἄσχετα ἂν πρόκειται γιὰ μιὰ παραλλαγή μὲ πολλοὺς κίονες. Μιά θύρα στὴ βόρεια στοὰ τοῦ προπύλου ἐξασφαλίζει τὴν κατευθείαν ἐπικοινωνία μὲ τὰ βορειοανατολικά ἰδιωτικά διαμερίσματα.

Τὸ ἐξωτερικὸ πρόπυλο συγκοινωνεῖ μὲ μιὰ ἐξωτερικὴ τραπεζοειδῆ αὐλὴ [140,3]· στὴ βόρεια πλευρὰ της βρίσκονται δύο δωμάτια ποὺ εἶναι ἴσως ἀρχεῖα ἢ φυλάκια. Τὸ δεῦτερο, ἐσωτερικὸ πρόπυλο [140,6] ἔχει τὴν ἴδια διάταξη μὲ τὸ ἐξωτερικὸ, ἀλλὰ εἶναι μικρότερο καὶ ὁδηγεῖ στὴν αὐλὴ τοῦ ἀνακτόρου ποὺ εἶναι τετράπλευρη (17,7 × 20,25 μ.), μὲ κιονοστοιχίες στὶς τρεῖς πλευρές της καὶ μὲ στρογγυλὸ βωμὸ ἢ βόθρο θυσιῶν στὸ κέντρο [140,7]· μετὰ τὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων γύρω ἀπὸ τὸν βωμὸ κτίσθηκε μία τετράγωνη προσθήκη. Στὴν αὐλὴ ὑπάρχει ἐπίσης φρεάτιο γιὰ νὰ συγκεντρώνονται τὰ νερὰ τῆς βροχῆς.

Τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς αὐλῆς καταλαμβάνει ἡ πρόσοψη τοῦ μεγάρου, τοῦ μεγαλοπρεπέστερου ἀπὸ τὰ διαμερίσματα τοῦ ἀνακτόρου [140,13,13α,13β]. Παρατηροῦμε ὅτι τὸ μέγαρο, ἡ ἔδρα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, βρίσκεται καλὰ προστατευμένο στὸ κέντρο τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος καὶ ὅτι ἡ πρόσβαση σ' αὐτὸ δὲν ἦταν εὐκόλη, ἀφοῦ γιὰ νὰ φτάσει κανεὶς ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ διασχίσει πολλὰς πύλες, αὐλὰς καὶ πρόπυλα, συναντώντας ἀσφαλῶς πολλὰς φρουρές [141].

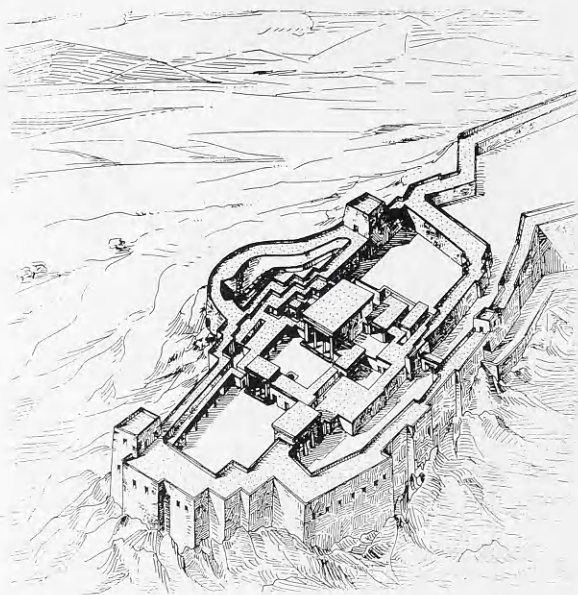
Ἡ αἵθουσα ἔχει τὸ σχῆμα μιᾶς δίστυλης στοᾶς *in antis*. Τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων φέρει ζωφόρο ἀπὸ ἀλαβάστρινες πλάκες ποὺ ἔχουν διακόσμηση ἀμφημιροδάκων καὶ τριγλύφων μὲ ἐνθέσεις ἀπὸ κύανο, διακόσμηση ποὺ συσχετίστηκε μὲ τὴν ὁμηρικὴ περιγραφή *περὶ δὲ θριγκὸς κυάνοιο* ('Ὀδύσ-

Τὸ ἀνάκτορο τῆς Τίρυνθας. Κάτοψη (A. Rieger - W. Böser).

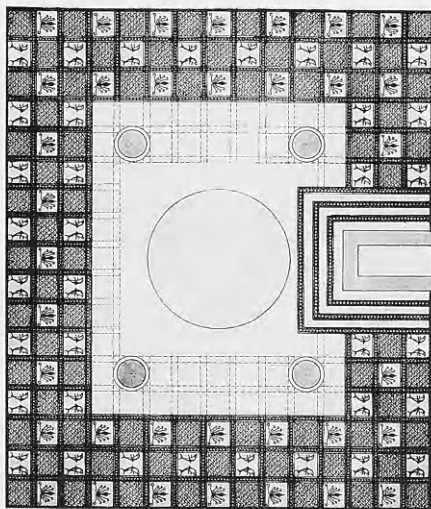
1, 2. Ἐξωτερικὸ πρόπυλο τοῦ ἀνακτόρου. 3. Ἐσωτερικὴ αὐλὴ. 4. Στοὰ μὲ δύο κίονες ἐν παραστάσι. 5. Δωμάτιο γιὰ τὴ φρουρὰ ἢ τὴν τήρηση ἀρχείου. 6. Ἐσωτερικὸ πρόπυλο τοῦ ἀνακτόρου. 7. Ἐσωτερικὴ αὐλὴ. 11. Βομός. 12. Φρεάτιο γιὰ τὴν περισυλλογὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. 13. Μέγαρο (13α, αἴθουσα, 13β, πρόδομος, 13, δόμος). 14. Δωμάτιο. 15. Γωνιώδης διάδρομος. 16. Φωταγωγός. 17-α, β. Κλιμακοστάσιο. 18. Μικρὸς γωνιώδης διάδρομος. 19. Λουτρό. 22. Διάδρομος γύρω ἀπὸ τὸ μέγαρο. 23. Αὐλὴ. 25, 25α. Δεύτερο, μικρότερο μέγαρο. 26. Διάδρομος. 27. Κλιμακοστάσιο. 28. Τρίτο, μικρότερο μέγαρο. 29. Διάδρομος. 35. Αὐλὴ.

141

Τίρυνθα. Προοπτική αναπαράσταση της άνω ακρόπολης (H. Luckenbach).

σεια η 87). Ἀνάγλυφη διακοσμητική ζωφόρος ἀμφημιροδάκων σὲ πλάκες ἀσβεστολίθου εἶναι γνωστή ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, ἀλλὰ καὶ στὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν ἐμφανίζεται τὸ θέμα αὐτὸ ζωγραφισμένο στὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ τῆς αἵθουσας τοῦ μεγάρου. Τρεῖς δίφυλλες θύρες ὁδηγοῦν στὸν πρόδομο· στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ προδόμου μιὰ θύρα ἐπιτρέπει τὴν πρόσβαση κατευθεῖαν στὰ δυτικὰ διαμερίσματα ἐνῶ ἄλλη κεντρικὴ θύρα χωρὶς θυρόφυλλα ὁδηγεῖ στὸν δόμο, τὸν μεγαλύτερο στεγασμένο χώρου τοῦ ἀνακτόρου ($9,75 \times 11,81$ μ.). Στὸ κέντρο βρίσκεται κυκλικὴ ἐστία ἢ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ τέσσερις κίονες ποὺ στήριζαν τὴν ὀροφή· στὴ μέση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δόμου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἐστία καὶ ἐπάνω σ' ἓνα μικρὸ βάθρο, ἦταν τοποθετημένος ὁ θρόνος τοῦ βασιλέως. Τὸ δάπεδο ἦταν ἐπιχρισμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα· μὲ λεπτὲς ἐγγράφακτες γραμμὲς ἦταν χωρισμένο σὲ τετράγωνα, τὰ ὅποια εἶχαν ζωγραφισμένα δελφίνια, χταπόδια καὶ φολιδωτὸ σχέδιο, θέματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸν μινωικὸ θαλάσσιο ρυθμὸ [142].

142

Ἐνάκτορο τῆς Τίρυνθας. Τὸ δάπεδο τοῦ δόμου. Ἀναπαράσταση (R. Hackl).

Δίπλα στὸ μέγαρο βρίσκεται ἓνας γωνιώδης διάδρομος [140,15] ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἐπικοινωνία τοῦ προδόμου μὲ τὴν αὐλή, τὸ κλιμακοστάσιο γιὰ τὸν ἄνω ὄροφο, ἓνας φωταγωγὸς μὲ φρεάτιο γιὰ νὰ συγκεντρώνει τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, καὶ τὸ διαμέρισμα τοῦ λουτροῦ [140,19], τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει δύο δωμάτια — τὸν προθάλαμο μὲ κτιστὸ θρανίο καὶ τὸ κυρίως λουτρό. Τὸ ἔδαφος τοῦ κυρίως λουτροῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν τεράστιο μονόλιθο (3×4 μ.) ποὺ ζυγίζει 20 τόνους καὶ περιβάλλεται ἀπὸ μιὰ βαθμίδα διάτρητη μὲ ὅπες ὅπου στερεώνονταν σανίδες οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν τὴν ἐπένδυση τοῦ λουτροῦ. Στὸ ἔδαφος ὑπάρχει αὐλάκι γιὰ νὰ φεύγει τὸ νερό, ἐνῶ τὸ κατώφλι εἶναι ὑπερυψωμένο γιὰ νὰ μὴν πλημμυρίζει νερὰ ὁ προθάλαμος. Δύο κοιλώματα σὰν μικρὲς γοῦρνες χρησίμευαν ἀσφαλῶς γιὰ νὰ τοποθετοῦνται ἀρώματα.

Γύρω ἀπὸ τὸ μέγαρο ἓνας διάδρομος καταλήγει ἀνατολικά σ' ἓνα ἄλλο μικρότερο καὶ παλαιότερο μέγαρο [140,25,25a]. Ἡ αἴθουσά του δὲν ἔχει κίονες καὶ δὲν ὑπάρχει πρόδομος. Στὸν δόμο σώζονται οἱ θέσεις τῆς ἐστίας καὶ τοῦ θρόνου. Τὸ δάπεδο εἶχε ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἔφερε διακόσμηση ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τοῦ μεγάλου μεγάρου. Τὸ μικρὸ αὐτὸ μέγαρο ὀνομάζεται «μέγαρο τῆς βασιλίσσας», ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἡ ὀνομασία ἀνταπο-

κρίνεται στην πραγματικότητα γύρω του υπάρχει ένας διάδρομος [140,26] που το χωρίζει από ένα τρίτο μέγαρο, ακόμη μικρότερο [140,28]. Ένα κλιμακοστάσιο οδηγεί στον άνω όροφο και από την περιοχή αυτή. Έμπρός από τα δύο μικρά μέγαρα βρίσκεται μια αυλή, ή οποία μέσω ενός διαδρόμου τα συνδέει κατευθείαν με το εξωτερικό πρόπυλο [140,23]. Τα δωμάτια κοντά στο ανατολικό τείχος ήταν καθώς φαίνεται εργαστήρια.

Οι τοίχοι του ανακτόρου ήταν λίθινοι στο κάτω μέρος, ενώ στο επάνω ήταν κτισμένοι με ώμες πλίνθους και με ξυλοδεσιές. Οι παραστάδες και οι κίονες ήταν από ξύλο και είχαν λίθινες βάσεις.

Το ανάκτορο υπέστη διάφορες καταστροφές κατά το διάστημα των αιώνων. Μια σημαντική καταστροφή έγινε προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, γύρω στο 1200 π.Χ., καταστράφηκε ολοσχερώς από πυρκαγιά. Μετά την καταστροφή του ανακτόρου, η ακρόπολη της Τίρυνθας εξακολούθησε να κατοικείται έως το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου, περίπου έως το 1100-1050 π.Χ.

Επάνω στα ερείπια του κυρίως μεγάρου κτίσθηκε ένας μικρός ναός στη Γεωμετρική εποχή. Αρχικά θεωρήθηκε ότι ο ναός αυτός ήταν αφιερωμένος στην Ήρα, ενώ αργότερα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, επικράτησε η άποψη ότι μάλλον ήταν αφιερωμένος στην Αθηνά.

Τόσο οι Μυκηνες όσο και η Τίρυνθα ήταν δύο ισχυρότατες ακροπόλεις, έδρες δύο ισχυρών ήγεμόνων. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι δύο έχθρικά βασιλικά γένη κατείχαν δύο σημαντικά φρούρια που απέχουν μόνο είκοσι χιλιόμετρα το ένα από το άλλο. Εκτός τούτου, οι κάτοικοι διέμεναν έξω από την ακρόπολη, και τα σπίτια τους θα βρίσκονταν σε μικρή σχετικά απόσταση και από τις δύο ακροπόλεις. Πρέπει να δεχθούμε ότι οι σχέσεις Μυκηναίων και Τίρυνθίων θα ήταν αρμονικές. Εξάλλου τη στενή σχέση Τίρυνθας και Μυκηνών την υπεραινουμε και από τη μυθολογία, σύμφωνα με την οποία την Τίρυνθα έκτισαν οι Κύκλωπες τους οποίους έφερε αργότερα ο Περσέας να κτίσουν και τις Μυκήνες· οι απόγονοι του Περσέα Σθένελος και Εὐρυσθέας είχαν στην κυριαρχία τους και την Τίρυνθα. Αλλά και πολλά αρχιτεκτονικά και οικόδομικά στοιχεία μιλούν για αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο ανακτόρων. Είναι σαφές ότι η προστατευμένη ανατολική είσοδος στην τρίτη ακρόπολη της Τίρυνθας κτίσθηκε κατ' απομίμηση της Πύλης των Λεόντων, και πολύ χαρακτηριστικό ότι ακόμη και ο άμυγδαλίτης για τα κατώφλια και τις παραστάδες μεταφέρθηκε από τις Μυκήνες. Στην Τίρυνθα μιμήθηκαν την κάθοδο για την Περσεΐα Κρήνη

κι ἔκτισαν τὶς δύο ὑπόγειες καθόδους στὴν κάτω ἀκρόπολη. Τέλος, οἱ ἀποθήκες στὸ τεῖχος τῶν Μυκηνῶν διαμορφώθηκαν σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν ἀποθηκῶν τῆς Τίρυνθας.

Ἡ Τίρυνθα ἦταν ἀπαραίτητη σύμμαχος γιὰ τὶς Μυκῆνες γιατί βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ δρόμο πρὸς τὴ θάλασσα καὶ οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν σημαντικὸ στόλο. Εἶναι ὁμως πιθανὸ ὅτι οἱ σχέσεις τῶν δύο περιοχῶν ἦταν ἀκόμη πὶδ στενές καὶ ὅτι ἡ Τίρυνθα ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ὑποτελὲς στὶς Μυκῆνες, τουλάχιστον γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ

Ἡ Μεσσηνία ἦταν μιὰ πολὺ σημαντικὴ περιφέρεια τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀνακτόρου στὴν Πύλο, τὰ ἄφθονα εὐρήματα καὶ ἡ ἀνακάλυψη πολλῶν θολωτῶν καὶ θαλαμωτῶν τάφων εἶχαν καταστήσει φανερὸ ὅτι ἓνα σημαντικὸ ἀνακτορικὸ κέντρο ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει στὴν περιοχὴ.

Τὸ «ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος», ὅπως συνήθως ὀνομάζεται, ἀνακάλυψε καὶ ἀνέσκαψε ὁ C. W. Blegen τὸ 1939. Οἱ ἀνασκαφές σταμάτησαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου καὶ συνεχίσθηκαν ἐντατικὰ ἀπὸ τὸ 1952 καὶ ἔξῃς. Ἡ πλήρης μελέτη τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος δὲν ἔχει τελειώσει ἀκόμη.

Εἶναι πολὺ σημαντικὸ ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα ἀνακαλύφθηκε σχετικὰ πρόσφατα καὶ ἀνασκάφηκε μὲ ὅλες τὶς σύγχρονες ἐπιστημονικὲς μεθόδους. Πολλὰ νέα στοιχεῖα ἤλθαν στὸ φῶς τὰ ὁποῖα βοηθοῦν στὴν ἐρμηνεία προβλημάτων πού σχετίζονται καὶ μὲ τὰ ἄλλα ἀνάκτορα πού εἶχαν ἀνασκαφῆ παλαιότερα· ἔτσι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον καὶ πολιτισμὸ αὐξήθηκαν πολὺ μετὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Πύλου. Τὰ εὐρήματα ἦταν σημαντικότερα, καὶ τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀνακτόρων ἀπέδωσαν περίπου 1.200 πήλινες ἐνεπίγραφες πινακίδες πού συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β ἀπὸ τὸν M. Ventris (σ. 347).

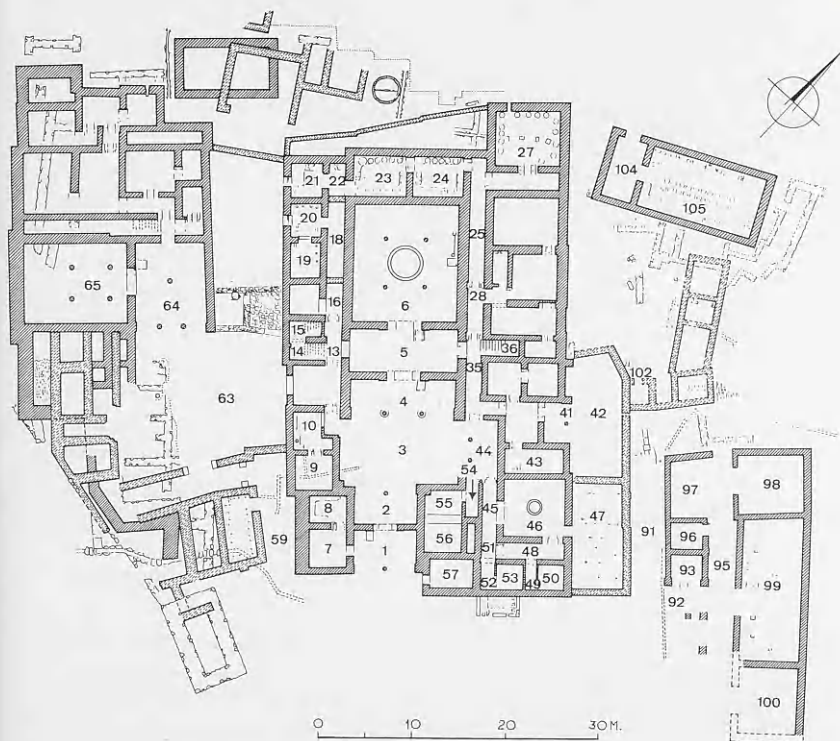
Τὸ ἀνάκτορον εἶναι κτισμένον στὴν κορυφὴ ἑνὸς λόφου στὴν τοποθεσία Ἄνω Ἑγκλιανός, βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 17 χμ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ πόλη τῆς Πύλου καὶ ὡς τώρα δὲν ἔχει ἀνακαλυφθεῖ οὔτε ὀχύρωση, οὔτε ἀκρόπολη.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνακτόρου αὐτοῦ δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ ση-

μαντική γεωγραφική θέση, όπως σὲ ἄλλες περιπτώσεις, οὔτε σὲ κανένα τελείως ἐξαιρετικό γεωγραφικό πλαίσιο, όπως στὴν περίπτωση τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πυλιακοῦ ἀνακτόρου φαίνεται πὼς εἶναι συνυφασμένη μὲ τοὺς ἡγεμόνες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1300 π.Χ. τὸ πόλισμα τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ δὲν διέφερε ἀπὸ τὰ ἄλλα σύγχρονά του. Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις ὅτι καταστρέφεται πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ πυρκαγιά καὶ ὅτι μιὰ καινούργια ἐγκατάσταση ἐμφανίζεται γύρω στὸ 1300 π.Χ., ὅποτε κτίζεται τὸ ἀνάκτορο στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Στὸ ἀνάκτορο διακρίνονται δύο φάσεις: ἡ παλαιότερη, ποὺ συμβατικά ὀνομάζεται φάση τοῦ Νηλέως, καὶ ἡ νεότερη, ἡ φάση τοῦ Νέστορος. Ἐὰν ἡ ἱστορία ταυτίζεται μὲ τοὺς μύθους, ὁ Νηλεὺς εἶναι αὐτὸς ποὺ ἱδρύσκει τὴν Πύλο. Ὁ Νηλεὺς ἀπὸ τὴν Ἰωλκὸ τῆς Θεσσαλίας ἦρθε στὴν Πελοπόννησο ὅταν διεφώνησε μὲ τὸν ἀδελφό του Πελεΐα· ἦταν καὶ οἱ δύο γιοὶ τοῦ Ποσειδῶνα — πράγματι ἡ λατρεῖα τοῦ θεοῦ εἶναι ἐδραιωμένη στοὺς δύο αὐτοὺς μυκηναϊκοὺς χώρους, τὴν Πύλο καὶ τὴν Ἰωλκὸ. Τὸν Νηλέα διαδέχθηκε ὁ γιός του Νέστωρ, ὁ σοφὸς βασιλεὺς ποὺ ἦταν σύμβουλος τῶν Ἑλλήνων στὸν Τρωϊκὸ Πόλεμο. Ἐλαβε μέρος σ' αὐτὸν μὲ ἐνενήντα πλοῖα, ἦταν δηλαδὴ ὁ πρὶν πλούσιος ἡγεμόνας μετὰ τὸν Ἀγαμέμνονα. Γύρισε στὴν πατρίδα του ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου καί, ἔχοντας τὴν ἐκτίμηση τῶν θεῶν, βασιλεύσει ὥς τὰ βαθιὰ του γεράματα.

Τὸ ἀνάκτορο διαιρεῖται σὲ τρεῖς πτέρυγες ἢ νησίδες ἐκ τῶν ὁποίων ἡ σημαντικότερη εἶναι ἡ κεντρικὴ ἡ ὁποία ἔχει ἐμβαδὸν 50×32 μ. [143]. Ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρά. Ἐνα πρόπυλο [143,1,2] μὲ δύο μονόστυλες στοᾶς καὶ ἐγκάρσιο τοῖχο ὁδηγεῖ σὲ μιὰ πλακόστρωτη αὐλὴ [143,3]. Οἱ κίονες τοῦ προπύλου ἦταν ξύλινοι — σώζονται οἱ λίθινες βάσεις — καὶ εἶχαν 64 ραβδώσεις. Στοὺς τοιχογραφημένους τοίχους τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς στοᾶς εἰκονίζονταν ἀρχιτεκτονήματα, ἔνθρονες θεῶς, καθὼς καὶ πομπὴ δωροφόρων, σύμφωνα μὲ τὰ μινωικὰ πρότυπα. Δεξιὰ ἀπὸ τὸ πρόπυλο, σὲ ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο, δωμάτια μὲ πυργοειδῆ κατασκευὴ [143,55-57] προορίζονταν μάλλον γιὰ τὴ φρουρά· ἄλλα δωμάτια, ἀριστερά, ὅπου βρέθηκαν ἑκατοντάδες πινακίδες, στέγαζαν ἴσως τὰ ἀρχεῖα. Πιθανῶς ἐδῶ νὰ ἦταν ἐπίσης τὰ γραφεῖα γιὰ τοὺς φοροσυλλέκτες [143,7,8]. Εἶναι σαφὴς ἡ διπλὴ λειτουργία τοῦ ἀνακτόρου ποὺ ἦταν κέντρο στρατιωτικὸ καὶ διοικητικὸ συγχρόνως. Στὴν ἐξωτερικὴ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ προπύλου ἔνα μικρὸ γύψινο βᾶθρο σὰν ἐξώστης — ὑπάρχουν κι ἄλλα τέτοια στὴν αἶθουσα; στὸν πρόδομο καὶ στὴν ἄλλῃ νησίδα — σημειώνει τὴ θέση

143

Τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Κάτοψη (Ι. Τραυλός).

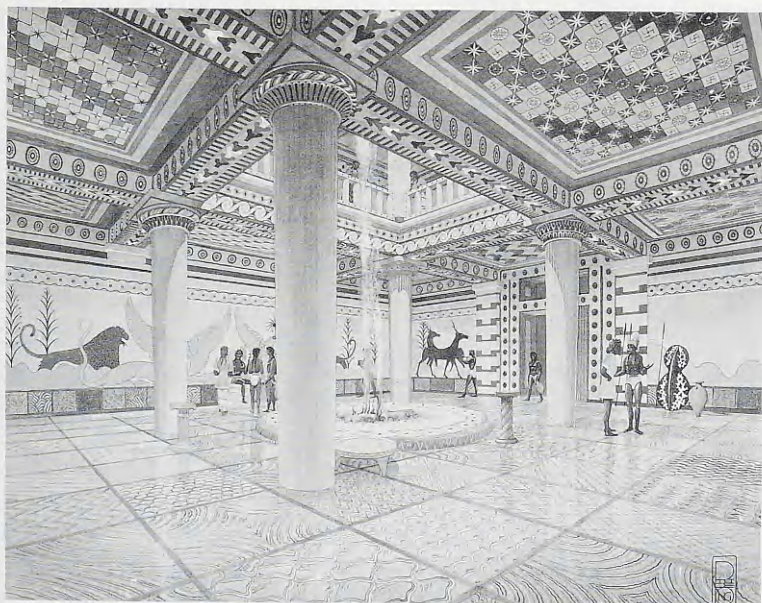
1, 2. Πρόπυλο. 3. Αὐλή. 4-6. Μέγαρο (4, αἴθουσα, 5, πρόδομος, 6, δόμος). 7, 8. Δωμάτια γὰρ τοὺς φοροσυλλέκτες. 9. Βοηθητικὸς χώρος. 10. Αἴθουσα ἀναμονῆς. 13, 16, 18, 22. Διάδρομος (χωρίστηκε ἀργότερα σὲ μικρὰ δωμάτια πὺν ἦταν ἀποθηκευτικοὶ βοηθητικοὶ χώροι). 14, 15. Κλιμακοστάσιο. 19-21. Βοηθητικοὶ ἀποθηκευτικοὶ χώροι. 23, 24. Ἀποθῆκες (κυρίως λαδιοῦ). 25, 28, 35. Διάδρομος. 27. Ἀποθήκη λαδιοῦ. 36. Κλιμακοστάσιο. 41, 42. Ἐσωτερικὴ αὐλή (τοῦ βασιλέως). 43. Λουτρό. 44. Προστώο (loggia). 45. Διάδρομος. 46. Μέγαρο «τῆς βασιλίσσας». 47. Ἐσωτερικὴ αὐλή («τῆς βασιλίσσας»). 48, 49, 51, 52. Διάδρομοι. 50. Μικρὸ δωμάτιο μὲ τοιχογραφίες καὶ ζωγραφιστὸ δάπεδο. 53. Ἀποχωρητήριον. 54. Κλιμακοστάσιο. 55, 56, 57. Δωμάτια γιὰ τὴ φρουρά (εἶδος φρουραρχείου) σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο. 59. Ἀναβάθρα πὺν ὡδεγεῖ στὴ νοτιοδυτικὴ νησίδα. 63. Αὐλή. 64. Προθάλαμος. 65. Ὑπόστειλη αἴθουσα. 91. Ἀναβάθρα πὺν ὡδεγεῖ στὴ βορειοανατολικὴ νησίδα. 92. Βωμός. 93. Ἱερὸ. 95. Διάδρομος. 96, 97. Δωμάτια. 98-100. Ἑργαστηριακὸς τομέας. 102. Ὑδατοποθήκη. 104, 105. Ἀποθῆκες κρασιοῦ.

του φρουρού, όπως υπέθεσε ο Blegen. Δύο διάδρομοι ξεκινούν ἀριστερά και δεξιά από την αὐλή και ὁδηγοῦν σὲ διάφορα διαμερίσματα — ὁ διάδρομος ἀριστερά χωρίστηκε ἀργότερα σὲ μικρὰ δωμάτια [143,13,16,18,22]. Τὸ μέγαρο εἶναι ἀκριβῶς στὸ κέντρο. Δύο δωμάτια βρίσκονται ἀριστερὰ τῆς αὐλῆς. Στὸ ἕνα ἀνακαλύφθηκαν ἄφθονα ἀγγεῖα, γι' αὐτὸ οἱ ἀνασκαφεῖς υπέθεσαν ὅτι ἦταν βοηθητικὸς χώρος [143,9]. Τὸ ἄλλο ἔχει κτιστὸ θρανίον καὶ πιθανὸν νὰ χρησίμευε ὡς αἴθουσα ἀναμονῆς: δύο πίθοι σὲ μιὰ βάση περιείχαν ἴσως κρασί ποὺ προοριζόταν γι' αὐτοὺς ποὺ περίμεναν [143,10]. Στῇ δεξιᾷ πλευρᾷ τῆς αὐλῆς εἶχε διαμορφωθεῖ ἕνα προστώο: δύο ξύλινοι κίονες μὲ 60 ραβδώσεις, ἐπάνω σὲ λίθινες βάσεις, στήριζαν μιὰ βεράντα-ἐξώστη (loggia) ποὺ εἶχε πρόσβαση μόνο ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ διαμερίσματα [143,44]· ἀπὸ τὸν ἐξώστη αὐτὸ ἕνα ἐπιλεγμένο κοινὸ μπορούσε νὰ παρακολουθεῖ τίς τελετὲς ποὺ ἐλάμβαναν χώρα στὴν αὐλή.

Ἡ αἴθουσα τοῦ μεγάρου εἶναι δίστυλη in antis καὶ εἶχε ξύλινη ἐπένδυση στοὺς τοίχους [143,4-6] [146]. Ὁ πρόδομος εἶχε δάπεδο ἐπιχρισμένο καὶ τοιχογραφίες ποὺ εἰκόνιζαν μιὰ θρησκευτικὴ πομπή σὲ διπλὴ σειρά. Δὲν ὑπῆρχε θυρόφυλλο πρὸς τὸν δόμο. Ὁ δόμος (12,90 × 11 μ.) ἔχει στὸ κέντρο κυκλικὴ ἐστία ὑπερυψωμένη (4 μ. διάμ.) καὶ ζωγραφισμένη μὲ ζωηρὰ χρώματα — διακρίνονται τρεῖς διαδοχικὲς στρώσεις κονιάματος — μὲ τὸ γνωστὸ φλογόσχημο κόσμημα στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη του δακτυλίου καὶ σπειρεῖς στὸ χεῖλος [145]. Γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία ὑπῆρχαν τέσσερις ξύλινοι κίονες μὲ 32 ραβδώσεις. Ἡ στέγη εἶχε ἴσως ὑπερυψωμένο φεγγίτη γιὰ νὰ μπαίνει τὸ φῶς καὶ νὰ φεύγει ὁ καπνός, πάντως ὑπῆρχε καὶ καπνοδόχος μὲ πῆλινους σωλήνες [144]. Ὅπωςδήποτε μέσα στὰ μέγαρα τὸ φῶς ἦταν λίγο: Τὴν ἡμέρα ἔμπαινε φῶς καὶ ἀπὸ τὴν πόρτα, ἐνῶ τὸ βράδυ φώτιζε ἡ ἐστία καὶ διάφορες ἀναμμένες δάδες. Ὁ καπνὸς θὰ ἦταν πολὺς καὶ θὰ ἔκανε τὴν ἀτμόσφαιρα ἀκόμη πιὸ σκοτεινὴ. «Σκοτεῖνὰ μέγαρα» ὀνομάζονται τὰ ἀνάκτορα στὸ ὁμηρικὸ ἔπος καὶ ἀσφαλῶς ἡ περιγραφή αὐτὴ ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματικότητα. Δεξιά ἀπὸ τὴν εἴσοδο, στὴ μέση τοῦ βόρειου τοίχου, ἦταν ἡ θέση τοῦ θρόνου, ὁ ὁποῖος δὲν σώθηκε. Γνωρίζουμε ὅτι ἦταν ξύλινος γιατί διακρίνονται στὸ ἔδαφος ἵχνη του καθὼς καὶ ὑπολείμματα ξύλου. Δύο κοιλώματα στὸ δάπεδο κοντὰ στὸν θρόνο ἐρμηνεύθηκαν ἀπὸ τὸν Blegen ὡς θέσεις σπονδῶν. Ὁ βασιλεὺς μπορούσε νὰ κάνει σπονδὰς στοὺς θεοὺς χωρίς νὰ μετακινεῖται ἀπὸ τὴ θέση του.

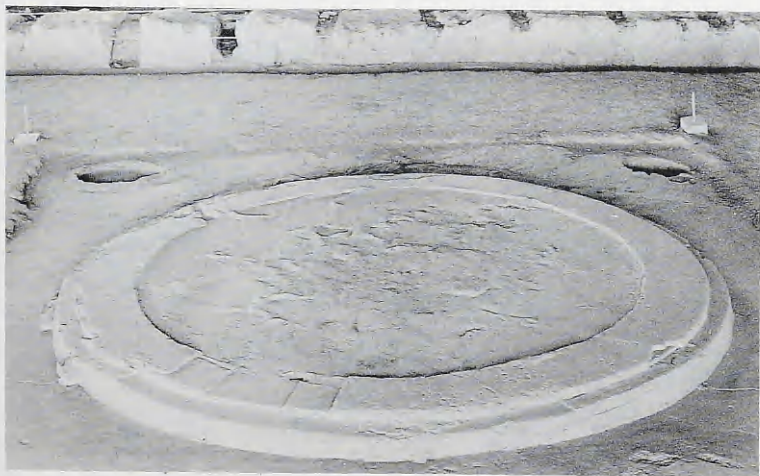
Οἱ τοῖχοι εἶχαν τοιχογραφίες. Πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο εἰκονίζονταν λέοντες καὶ γρύπες σὲ ἀντιθετικὴ (:) διάταξη, θέμα γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου στὴν Κνωσό. Γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ σύνθεση

144

Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἀναπαράσταση τοῦ δόμου (Piet de Jong).

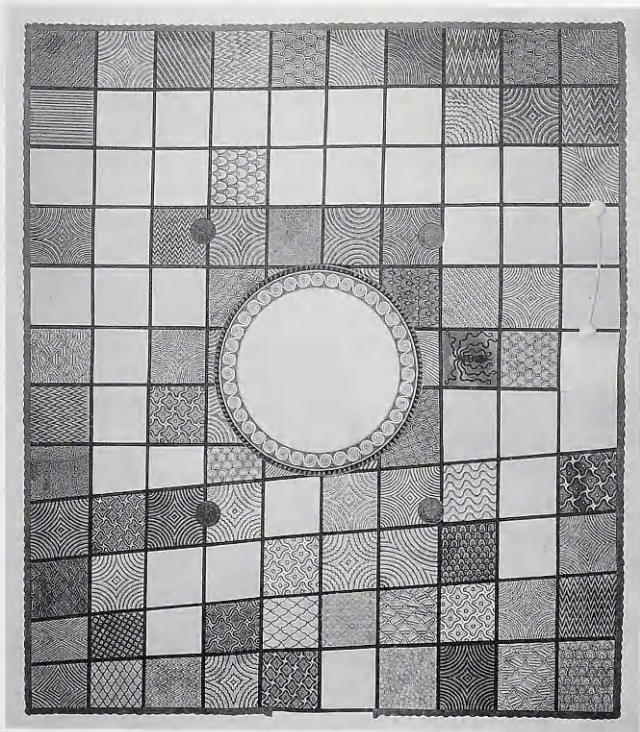
145

Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἡ ἐστία τοῦ μεγάρου.

εικονίζονταν πομπές ζώων, καθώς και μία σκηνή συμποσίου στην οποία αὐτοὶ ποὺ λαμβάνουν μέρος φοροῦν ἱερατικοὺς χιτῶνες. Ἀπὸ τὴ σύνθεση αὐτὴ προέρχεται ἡ μορφή ἑνὸς μουσικοῦ ποὺ παίζει πεντάχορδη λύρα. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ μεγάρου ἔχουν θρησκευτικὸ χαρακτῆρα (σ. 244).

Τὸ δάπεδο ἦταν χωρισμένο σὲ τετράγωνα κοσμημένα μὲ ἔντονα γραμμικὰ σχέδια (ἀμείβοντες, τεθλασμένες, κ.ἄ.). Σὲ ἓνα τετράγωνο, ἀκριβῶς μπροστὰ στὸν θρόνο, ἦταν ζωγραφισμένο ἓνα χταπόδι, γιὰ νὰ δώσει ἔμφαση στὴ θέση αὐτή, δηλώνοντας ἐνδεχομένως καὶ τὶς ναυτικὲς δραστηριότητες τοῦ ἀνακτος [147].

Ἔχουν διασωθεῖ περισσότερα ζωγραφιστὰ δάπεδα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ ὅτι στὴν Κρήτη, δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἐὰν πράγματι συνηθίζονταν περισσότερο στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα. Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ οἱ μινωικὲς ἐπίσημες αἰθουσες εἶχαν διακοσμημένα δάπεδα, ἀλλὰ στὰ μινωικὰ ἀνάκτορα οἱ αἰθουσες αὐτὲς ἦταν στοὺς ἄνω ὀρόφους καὶ δὲν ἔχουν διασωθεῖ. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ ὅτι στὴν Κρήτη προτιμοῦσαν τὸν ἐγγώριον ἐξαιρετικὸ γυψόλιθο ἀπὸ τὸ ἀσβεστοκονίαμα. Τὰ διακοσμητικὰ τετράγωνα τῶν μυκηναϊκῶν δαπέδων μιμοῦνται ἀσφαλῶς λίθινες πλάκες. Πολὺ συχνὰ ἐμφανίζονται καὶ διακοσμήσεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸν θαλασσίνο κόσμον ποὺ δείχνουν μινωικὴ ἐπιρροή.

Ἀπὸ τὸν δόμο τοῦ μεγάρου τῆς Πύλου ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι οἱ ἐπίσημοι χώροι τῶν ἀνακτόρων θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐντυπωσιακοὶ μὲ τὴ μεγαλοπρέπεια ποὺ ἔδιναν οἱ διαστάσεις τους καὶ ἡ διάρθρωσή τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς δυνατὲς χρωματικὲς ἐντυπώσεις ποὺ δημιουργοῦσαν τὰ ζωγραφισμένα δάπεδα, οἱ τοιχογραφίες καὶ τὰ πολυτελῆ ἔπιπλα.

Σχετικὰ μὲ τὸν πλοῦτον ποὺ περιστοιχίζε τους μυκηναῖους βασιλεῖς καὶ τὴν κατοικία τους ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὸ ὁμηρικὸ ἔπος: «Θαύμασε», λέει ὁ Τηλέμαχος στὸν γιὸ τοῦ Νέστορα ὅταν ἐπισκέφθηκαν μαζὶ τὸ παλάτι τοῦ Μενέλαου στὴ Σπάρτη, «... τὴ λαμπεράδα τοῦ χαλκοῦ, τὸ κεχριμπάρι, τὸ χρυσό, τὸ φίλντισι, τὸ ἀσήμι. Παρόμοιο θὰ ἦναι καὶ τοῦ Δία τὸ παλάτι...» (Ἱδύσσεια δ 71-74, μετάφρ. Ζ. Σιδέρη).

Πίσω ἀπὸ τὸν δόμον δύο δωμάτια μὲ πολλοὺς πίθους ἦταν ἀποθήκες λαδίου [143,23, 24], ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς πινακίδες ποὺ βρέθηκαν στὸ σημεῖο αὐτό. Δύο πλάγιες πόρτες ἀπὸ τὸν πρόδομον ὁδηγοῦν στοὺς δύο πλαῖνους διαδρόμους. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν δόμον βρίσκονταν διάφορες πλούσιες ἀποθήκες [143,19-21] ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται περίπου 6.000 ἀγγεῖα, ἐνῶ δεξιὰ ὑπῆρχαν ἄλλες ἀποθήκες, κυρίως λαδιοῦ [143,27]. Οἱ πολλὲς ἀποθήκες λαδιοῦ συντέλειαν στὴν ἐξάπλωση τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ κατέστρεψε τὸ ἀνάκτορον. Κλιμακοστάσια σὲ διάφορα σημεία ὁδηγοῦν στὸν ἐπάνω ὄροφο. Δὲν ὑπῆρχε ἴσως δεῦτερος ὄροφος σ' ὅλο τὸ κτίριο, ἀλλὰ μόνο σὲ ὀρισμένα τμήματα.

Τὸ λεγόμενο «μέγαρον τῆς βασίλισσας» βρίσκεται στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος, ἐντελῶς χωριστὰ ἀπὸ τὰ ἐπίσημα διαμερίσματα [143,46]. Παρατηροῦμε ὅτι κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν Τίρυνθα, ἔχει ἐφαρμοσθεῖ ἡ ἴδια διάταξη κι ἔχει κτισθεῖ ἓνα μικρότερον μέγαρον δίπλα στὸ μεγάλο. Τὸ «μέγαρον τῆς βασίλισσας» ἦταν ἓνα διαμέρισμα μὲ ἐκλεπτυσμένη διακόσμηση. Οἱ τοῖχοι εἶχαν τοιχογραφίες τῶν ὁποίων σώζονται

υπολείμματα που εικονίζουν ἄγρια καὶ μυθικὰ ζῶα, γρύπες καὶ λιοντάρια. Ἡ ἐστία στὸ κέντρο ἦταν ὑπερυψωμένη καὶ ζωγραφισμένη. Τὸ δάπεδο ἔχει καταστραφεῖ. Ἀπὸ τὰ δύο μικρὰ δωμάτια ποὺ εἶναι δίπλα στὸ μέγαρο, τὸ ἓνα ἦταν ἀποχωρητήριο στὸ ὁποῖο σώζεται καὶ τὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα, τὸ ἄλλο, ἓνα εἶδος ἰδιαίτερου διαμερίσματος (boudoir), ἦταν ὁλόκληρο τοιχογραφημένο. Τὸ δάπεδὸ του ἦταν χωρισμένο σὲ τετράγωνα ποὺ εἶχαν διακόσμηση μὲ γραμμικὰ καὶ θαλασσινὰ θέματα ἐναλλάξ, χταπόδια, δελφί-
νια κ.ἄ., ποὺ δείχνουν ἔντονα τὴ μινωικὴ ἐπίδραση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ δύο ἄλλα δωμάτια εἶναι ἐξίσου ἐνδιαφέροντα. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ (6,20 × 2,50 μ.) ἔχει ἀποχετευτικὸ σύστημα καὶ ἦταν λουτρό, τὸ μοναδικὸ λουτρό ποὺ σώζεται ὁλόκληρο σὲ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο [143,43] [148]. Ὁ λουτήρας εἶναι πῆλινος μὲ σπειροειδεῖς διακοσμήσεις καὶ εἶναι ἐντοιχισμένος σὲ μιὰ εἰδικὴ ὀρθογώνια ὑποδοχὴ [149]. Ἐνα σκαλοπάτι διευκόλυνε τοὺς λουομένους ν' ἀνέβουν. Ὅπῃ γιὰ νὰ φεύγει τὸ νερὸ δὲν ὑπῆρχε καὶ ἀσφαλῶς τὸ ἄδειασμα καὶ καθάρισμα τοῦ λουτήρα θὰ ἀντιπροσώπευε ἀρκετὴ δουλειὰ γιὰ τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικό. Γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τὶς ἐνεπίγραφες πινακίδες τὴν ὑπαρξὴ λουτήρων καὶ μάλιστα ἀναφέρεται σαφῶς ὅτι δὲν εἶχαν ὅπες ἐκροῆς. Στὴ γωνία τοῦωματίου δύο πίθοι ἐπάνω σὲ μιὰ βάση θὰ χρησίμευαν ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἀποθήκευση τοῦ νεροῦ ποὺ προοριζόταν γιὰ τὸ λουτρό. Πολλὲς μικρὲς κύλικες βρέθηκαν μέσα στοὺς πίθους, ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἄντληση. Δίπλα στὸ λουτρό ὑπάρχει μιὰ αὐλὴ μὲ ἀσβεστοκονιαμένο δάπεδο ποὺ ἔχει ἓναν κίονα στὸ κέντρο [143,41-42]. Ἡ διάταξη αὐτὴ ὁδήγησε τὸν Blegen στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ βασιλεὺς μετὰ τὸ λουτρό του ἀναπαύοταν στὴν ἰδιωτικὴ του αὐλὴ, ὑπόθεση ποὺ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὶς ὁμηρικὲς περιγραφές: ὁ Τηλέμαχος φιλοξενήθηκε στὸ ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος, στὸ διαμέρισμα τῶν ξένων· τὸ προῖ, ἐνῶ προετοιμαζόταν ἡ θυσία γιὰ τοὺς θεοὺς, ὁδηγήθηκε στὸ λουτρό, ὅπου ἀφοῦ τὸν ἔλουσαν καὶ τὸν ἄλειψαν μὲ μυρωδικὰ λάδια, βγῆκε, συνάντησε τὸν Νέστορα καὶ κάθησε νὰ συνομιλήσει μαζί του (Ὀδύσσεια γ 465-470). Παρατηροῦμε ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς κεντρικῆς πτέρυγας, κοντὰ στὶς ἐπίσημες αἵθουσες ἀλλὰ καὶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτές, ἔχει διαμορφωθεῖ κατάλληλα γιὰ νὰ στεγάσει τὰ ἰδιωτικὰ διαμερίσματα τοῦ βασιλέως, τῆς βασίλισσας καὶ πιθανῶς τὸ διαμέρισμα τῶν ξένων. Ὁ Μυλωνᾶς πίστευε ὅτι τὸ λεγόμενο «διαμέρισμα τῆς βασίλισσας» ἦταν τὸ διαμέρισμα τῶν ἐπίσημων ξένων, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο ἢ θεωρία αὐτὴ νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα.

Στὴ βορειοανατολικὴ νησίδα, στὴ δεξιὰ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου, βρίσκε-

148

Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἡ αἶθουσα τοῦ λουτροῦ.

149

Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἡ πήλινη λάρνακα λουτροῦ ἐντοιχισμένη.

ται ένα μικρό δωμάτιο με ελαφρώς υπερυψωμένο ξδαφος, πού με δύο παραστάδες άνοίγει σέ μιá αὐλή. Ἀκριβῶς ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ δωματίου ἀνακαλύφθηκε μιá ὀρθογώνια πλάκα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο ἐπικονιαμένη καὶ ζωγραφισμένη. Ἦταν ἀσφαλῶς βωμός, καὶ τὸ δωμάτιο ἦταν ἕνα ἱερό [143,92,93]. Πρόκειται γιὰ ἕνα σημαντικότερο εὔρημα γιὰτὶ ἐλάχιστα ἱερὰ σώζονται ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς πτέρυγας αὐτῆς εἶναι ὁ ἐργαστηριακὸς τομέας τοῦ ἀνακτόρου, ὅπως ὑποδηλώνουν τὰ εὑρήματα καὶ οἱ ἀφθονες ἐνεπίγραφες πινακίδες [143,98-100].

Ἡ τρίτη, ἡ νοτιοδυτικὴ νησίδα τοῦ ἀνακτόρου, εἶναι πολὺ κατεστραμμένη γιὰτὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς γιὰ λατομεῖο. Μιá αὐλὴ ὁδηγεῖ σέ ἕναν προθάλαμο [143,63-64] με δύο ξύλινους κίονες στὴν εἴσοδο, πού εἶχαν 44 ραβδώσεις, καὶ ἕναν κίονα στὸ κέντρο. Οἱ τοῖχοι εἶχαν τοιχογραφίες, πολὺ κατεστραμμένες σήμερα. Διασώζεται ἀποσπασματικὰ μιá ζωφόρος ὅπου κυριαρχοῦν οἱ ροδαλὲς ἀποχρώσεις καὶ εἰκονίζονται γρύπες καθὼς καὶ ὀρισμένα ἄλλα θέματα, τὰ ὅποια ὅμως δὲν διακρίνονται. Ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο εἶχαν πέσει ἐδῶ τμήματα τοιχογραφιῶν πού εἰκονίζουν σκηνὲς μάχης ὅπου λαμβάνουν μέρος πολεμιστὲς πού φοροῦν κράνη ἀπὸ δόντια κάπρου. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν προθάλαμο βρίσκεται μιá εὐρύχωρη αἶθουσα πού ἦταν τὸ κύριο διαμέρισμα [143,65]. Οἱ τοῖχοι καὶ τὸ δάπεδο ἦταν καθὼς φαίνεται ζωγραφισμένα. Ἐστία δὲν ὑπῆρχε ἀλλὰ σώζεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αἴθουσας ἡ βάση ἑνὸς κίονα, διακρίνεται ἡ θέση ἀκόμη τριῶν, καὶ ἴσως ὑπῆρχαν ἄλλοι δύο. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ διαμέρισμα αὐτὸ εἶχε τὴ μορφή μιᾶς ὑπόστυλης αἴθουσας πού ἀνῆκε ὡς φαίνεται σέ μιá παλαιότερη φάση τοῦ ἀνακτόρου. Οἱ αἶθουσες τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι κυρίως γνωστὲς ἀπὸ τὰ μινωικὰ ἀνάκτορα τῆς Ζάκρου καὶ τῶν Μαλίων. Ἀπὸ τὰ διαμερίσματα μετὰ τὰ ὅποια ἐπικοινωνοῦν οἱ αἶθουσες αὐτές, στὴν Κρήτη ὅπως καὶ στὴν Πύλο, προέρχεται μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων καὶ μαγειρικῶν σκευῶν.

Πολλὰ κοινὰ σημεῖα στὸν τρόπο κατασκευῆς παρουσιάζουν οἱ δύο ἀκροπόλεις, τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας, ὅπως καὶ τὰ τρία ἀνάκτορα: τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τίρυνθας καὶ τῆς Πύλου.

Ἀπὸ τίς πινακίδες γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν συντεχνίες οἰκοδόμων, ξυλουργῶν, μεταλλουργῶν, καὶ εἶναι φυσικὸ ὅτι ὁμάδες τεχνιτῶν θὰ μετεκινούντο γιὰ νὰ ἐργασθοῦν σέ ἕνα μεγάλο ἔργο, ὅπως γινόταν τὸν Μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ σήμερα. Εἶναι ἐπομένως λογικὸ ὅτι οἱ ἴδιες μέθοδοι κατασκευῆς ἐχρησιμοποιοῦντο σέ ὅλη τὴ μυκηναϊκὴ ἐπικράτεια καὶ ὅπωςδήποτε οἱ ἰδέες κυκλοφοροῦσαν γρήγορα καὶ οἱ καινοτομίες ἐφαρμόζονταν ἀμέσως.

Ἄλλα τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα τῆς Πύλου ἔχει εἰδικότερα συγγένειες καὶ μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη. Μεσσηνία καὶ Κρήτη εἶχαν πάντα πολλὰς ἐπαφάς, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῶν θολαίων τάφων. Εἰδικὰ στὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου παρατηροῦμε πολλὰς ἀναλογίες μὲ τὰ μινωικὰ ἀνάκτορα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ σημαντικότερες εἶναι ἡ προτίμηση στὶς μονόστυλες στοές, ἡ χρῆση τῆς ὑπόστυλης αἵθουσας, ἡ διαμόρφωση δωματίων κοντὰ στὴν εἴσοδο, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν φόρων καὶ τὴν τήρηση τοῦ ἀρχείου, ἡ διακόσμηση τῆς αἵθουσας τοῦ θρόνου μὲ θέματα ὅπως οἱ γρύπες ἢ τὸ συμπόσιο, ἡ διακόσμηση τῶν δαπέδων μὲ θέματα τοῦ θαλάσσιου ρυθμοῦ, καὶ τέλος, ἡ ἀπουσία ὀχύρωσης.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου

Τὸ ἀνάκτορο καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ καὶ λεηλατήθηκε γύρω στὸ 1200 π.Χ., στὰ τέλη τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα.

Οἱ συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες συνέβη αὐτὴ ἡ καταστροφὴ παραμένουν ἄγνωστες. Πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ εἶναι πιθανὸν νὰ ἔγινε ἐπιδρομὴ ἐναντίον τοῦ ἀνακτόρου· ἀνθρώπινα λείψανα ὅμως δὲν βρέθηκαν, γι' αὐτὸ καὶ εἰκάζεται ὅτι οἱ κάτοικοι εἶχαν ἀντιληφθεῖ τὸν κίνδυνο ποὺ πλησίαζε καὶ διέφυγαν σὲ μέρη ὄρεινὰ, πρὸς τὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο καὶ τὰ Ἰόνια Νησιά, ὅπου στὴν ἐπόμενη ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο πυκνώνουν οἱ παλαιοὶ οἰκισμοὶ καὶ ἐμφανίζονται καὶ νέοι.

Ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Πύλου, ἐπικρατοῦσε μιὰ γενικὴ ἀνησυχία καὶ οἱ κάτοικοι εἶχαν ἀρχίσει νὰ προετοιμάζονται γιὰ τὸν ἐπικείμενο πόλεμο.

Ἀπὸ μιὰ πινακίδα ἡ ὁποία εἶναι κατάλογος εἰσφορῶν χαλκοῦ (Jn 829) πληροφοροῦμεθα ὅτι πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ κατασκευὴ ὅλων παλαιὰ χάλκινα ἀφιερῶματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἱερά. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἔλλειψη χαλκοῦ καὶ ὅτι ἡ ἀνάγκη γιὰ τὸ μέταλλο εἶναι μεγάλη. Ἀπὸ μιὰ ἄλλη πινακίδα (Jo 438) πληροφοροῦμεθα ὅτι ζητεῖται ἀπὸ διάφορους ἀξιωματοῦχους (ko-re-te, ro-ro-ko-re-te, mo-ro-qa, qa-si-re-u) νὰ συνεισφέρουν ὀρισμένες ποσότητες χρυσοῦ. Ἐπειδὴ φαίνεται ἀπίθανο ὁ χρυσὸς νὰ ἦταν τόσο ἄφθονος στὴν Πύλο ὥστε νὰ πρόκειται γιὰ ἐτήσια συνεισφορά, συμπεραίνουμε ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι θὰ χρησίμευε ἢ γιὰ τὴ μίσθωση μιᾶς ἀποστολῆς ποὺ θὰ ἀνελάμβανε νὰ ἀγοράσει ὅπλα, ἢ γιὰ τὴν πληρωμὴ μισθοφορικοῦ στρατοῦ, ἢ ἀπλῶς γιὰ τὴν ἐξαγορὰ

τῶν ἐπιδρομέων. Τέλος, σὲ μιὰ τρίτη πινακίδα (Tn 316), τῆς ὁποίας τὸ κείμενο εἶναι συγκεχυμένο καὶ μὲ πολλές διορθώσεις, ὀρίζονται ὡς προσφορὰς πρὸς τοὺς θεοὺς χρυσὰ κύπελλα καὶ ἄνθρωποι. Ὅρισμένοι μελετητὲς πιστεύουν ὅτι πιθανὸν νὰ πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ περίπτωση ἀνθρωποθυσίας ποὺ σχετιζόταν μὲ κάποιο ἐξαιρετικὸ γεγονός: ὅπως ἀναφέρθηκε (σ. 108) ἔχει διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι οἱ ἀνθρωποθυσίες, ἐνῶ δὲν ἀποτελοῦσαν στοιχεῖο τῶν ἐλληνικῶν τελετουργιῶν, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐτελοῦντο περιστασιακά. Ὅταν ἀναφέρεται ὁμοῦς προσφορὰ ἀνθρώπων, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημαίνει θυσία· ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ ἄτομα ποὺ ἀφιερώνονται σὲ ἱερὰ γιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τοὺς θεοὺς, συνήθεια γνωστὴ καὶ στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ.

Πολλὰ ἐρωτηματικὰ γεννιοῦνται σχετικὰ μὲ τὴν προσπέλαση τῶν ἐπιδρομέων στὸν ἀνακτορικὸ χῶρο. Εἶναι γεγονός ὅτι στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἐγκλιανοῦ δύσκολα μπορεῖ νὰ φθάσει κανεὶς ἀπὸ τὴν ξηρὰ ἢ περιοχὴ περιβάλλεται ἀπὸ βουνά, καὶ μόνο ἓνα πέρασμα ὑπάρχει ἀπὸ τὸν Βορρά, πίσω ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ ἀκτὴ. Ἦταν εὐκόλο ἐπομένως στοὺς ἄρχοντες τῆς Πύλου νὰ ὑπερασπίσουν τὴ θέση τους ἀπὸ ξηρᾶς. Ὅμως ἀπὸ τὴ θάλασσα τὰ πράγματα ἀλλάζουν. Τὸ βασίλειο τῆς Πύλου, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμούς, εἶχε 150 χμ. ἄκτες. Πρὸς Βορρὰν τῆς σημερινῆς Κυπαρισσίας οἱ ἄκτες εἶναι εὐκόλα προσιτές, ἐνῶ πρὸς Νότον τῆς πόλης αὐτῆς εἶναι ἀφιλόξενες καὶ δὲν ὑπάρχουν κοιλάδες, ὥστε νὰ γίνεται εὐκόλα ἡ προσπέλαση στὴν ἐνδοχώρα. Νότια τῆς σημερινῆς Πύλου οἱ ἄκτες εἶναι βραχῶδεις καὶ μόνο κοντὰ στὴ Μεθώνη μποροῦν νὰ πλησιάσουν εὐκόλα τὰ πλοῖα, ἀλλὰ ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο καὶ οἱ ἐπιδρομεῖς θὰ ἔπρεπε νὰ διανύσουν μεγάλη ἀπόσταση ὥσπου νὰ φτάσουν. Ἡ περιοχὴ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἀκρίτας εἶναι ἐπίσης βραχῶδης. Ὁ Μεσσηνιακὸς Κόλπος εἶναι κατὰλληλος γιὰ ἀπόβαση μόνο κοντὰ στὴ σημερινὴ Καλαμάτα, ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο εἶναι μεγάλη. Ἐκτὸς τούτου ὅταν ἓνας στόλος μπεῖ στὸν κόλπο μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἀποκλεισθεῖ. Ὁ κόλπος ὁμοῦς τοῦ Ναβαρίνου εἶναι ἓνα ἐξαιρετὸ φυσικὸ λιμάνι, καθὼς καὶ ὁ κόλπος τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς ποὺ ἦταν ἀσφαλῶς καὶ τὸ λιμάνι τοῦ ἀνακτόρου, σὲ ἀπόσταση μόνο 6 χιλιομέτρων.

Γνωρίζουμε ἀπὸ τίς πινακίδες ὅτι οἱ ἄκτες ἦταν διηρημένες σὲ δέκα τομεῖς καὶ ἐφρουροῦντο, καὶ ὅτι περισσότερο ἐνισχυμένες ἦταν οἱ φρουρὲς στὶς δύο αὐτὲς εὐαίσθητες θέσεις, τοῦ Ναβαρίνου καὶ τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς.

Οἱ ἐπιδρομεῖς ἦρθαν, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἀπὸ τὰ νότια, ἔχοντας ξεκινήσει ἀπὸ κάποια ἀνατολικὴ περιοχὴ τῆς Μεσογείου. Ἀλλὰ

ποιοὶ ἦταν; Οἱ μελετητὲς πιστεύουν ὅτι στὴν καταστροφή τῆς Πύλου δὲν ἦταν ἀμέτοχοι αὐτοὶ ποὺ ὀνομάζονται «λαοὶ τῆς θάλασσας» καὶ γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνεи λόγος σὲ ἄλλα κεφάλαια. Οἱ λαοὶ αὐτοὶ ἔκαναν, μεταξὺ ἄλλων, δύο μεγάλες ἐπιδρομὲς κατὰ τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀρκετὰ γνωστὲς ἀπὸ γραπτὰ μνημεῖα. Ἡ πρώτη ἔγινε τὸ 1225 π.Χ. καὶ ἡ δευτέρη τὸ 1191 π.Χ.

Ὅπως ἀργότερα οἱ Βίκιγκς, οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσας» ἔκαναν πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἐναντίον σπουδαίων στόχων, πλούσιων πόλεων ἢ κρατῶν, ἀλλὰ δὲν περιφρονοῦσαν καὶ τὶς λιγότερο σημαντικὲς εὐκαιρίες. Μιὰ ὁμάδα ἀπὸ αὐτοὺς μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἐξεστράτευσε, νὰ ἐλήστεψε καὶ νὰ κατέλυσε τελικῶς τὸ μικρὸ κράτος τῆς Πύλου. Οἱ χρονολογίες ταιριάζουν. Ἀνάμεσα στὰ 1225 καὶ 1180 π.Χ. ἐκινούντο οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσας» σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τῆς Μεσσογείου καὶ εἶχαν καταστήσει ἐπικίνδυνη τὴ ναυσιπλοία. Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἔλλειψη χαλκοῦ ποὺ ἀναφέρεται στὴν πινακίδα, γιὰτὶ θὰ ἦταν δύσκολο στοὺς Πυλίουσ νὰ προμηθευτοῦν τὸ πολύτιμο μέταλλο.

Οἱ πινακίδες δίνουν ἐπίσης πληροφορίες γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς καταστροφῆς. Ὑπάρχουν ἀπογραφὲς γιὰ πρόβατα ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχουν κουρευτεῖ, δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη θερισμός, καμιά συγκομιδὴ γιὰ σιτηρά, οὔτε φυσικὰ τρύγος. Σὲ μιὰ πινακίδα, καὶ μάλιστα στὴν πινακίδα «τῶν προσφορῶν» (Tn 316), ἀναφέρεται ἡ λέξη ro-ro-wi-to (Πλοῖστισις;) καὶ οἱ μελετητὲς υποθέτουν ὅτι πρόκειται γιὰ ὄνομα μηνός, ὁπότε θὰ πρόκειται γιὰ τὸν μῆνα τῆς ναυσιπλοίας. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ξεκινούσαν τὰ θαλάσσια ταξίδια γύρω στὰ τέλη Μαρτίου. Ἐὰν οἱ μελέτες εἶναι σωστὲς, παρατηροῦμε ὅτι ὑπάρχει σύμπτωση τῶν διάφορων πληροφοριῶν καὶ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ ἀνάκτορο καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ νωρὶς τὴν ἄνοιξη.

Ἡ καταστροφή αὐτὴ ἔγινε γύρω στὸ 1200 π.Χ. καὶ εἶναι σύγχρονη μὲ τὶς καταστροφὲς τῶν ἄλλων ἀνακτόρων. Τὸ ἀνάκτορο ὅμως τῆς Πύλου, ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα, ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους του, δὲν ἐπισκευάσθηκε, οὔτε κατοικήθηκε ξανά.

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση οἱ ἀπόγονοι τοῦ Νέστορος ἔφυγαν, ἄλλοι πρὸς τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἄλλοι πρὸς τὴν Ἀθῆνα. Ἀπὸ μεταγενέστερες πηγὲς εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ εὐγενὴς οἰκογένεια τοῦ Πεισιστράτου καταγόταν ἀπὸ τοὺς Νηλεῖδες τῶν Ἀθηνῶν. Στὰ ταραγμένα χρόνια τοῦ τέλους τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, πολλοὶ κάτοικοι ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς κατέφυγαν στὴν Ἀθῆνα γιὰ νὰ σωθοῦν, γιὰτὶ ἡ πόλη αὐτὴ δὲν γνώρισε τὶς καταστροφὲς τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν κέντρων. Οἱ ἱστορικὲς παραδόσεις γνωρίζουν καὶ ἀναφέ-

ρουν τὴ σχετικὴ ἡρεμία ποὺ ἐπικράτησε στὴν Ἀθήνα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ τὴν ἀποδίδουν στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Δωριεῖς δὲν κατέλαβαν ποτὲ τὴν πόλιν αὐτή.

Πολλὲς ὁμως οἰκογένειες θὰ παρέμειναν στὴν Πύλο μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου, γιὰ τὸ θολωτοῖ τάφοι ἐξακολουθοῦν νὰ κτίζονται καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴν περιοχὴ ἕως τὸ τέλος τοῦ ΙΙου αἰῶνα, ἕως τὸ τέλος δηλαδὴ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνουμε ὅτι ἡ ζωὴ κατὰ κάποιον τρόπο συνεχίσθηκε, ἀλλὰ ὁ πληθυσμὸς, σύμφωνα μὲ ὀρισμένους ὑπολογισμούς, μειώθηκε πολὺ καὶ ἔφθασε μόλις στὸ ἓνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς προηγούμενης περιόδου.

ἌΛΛΑ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ

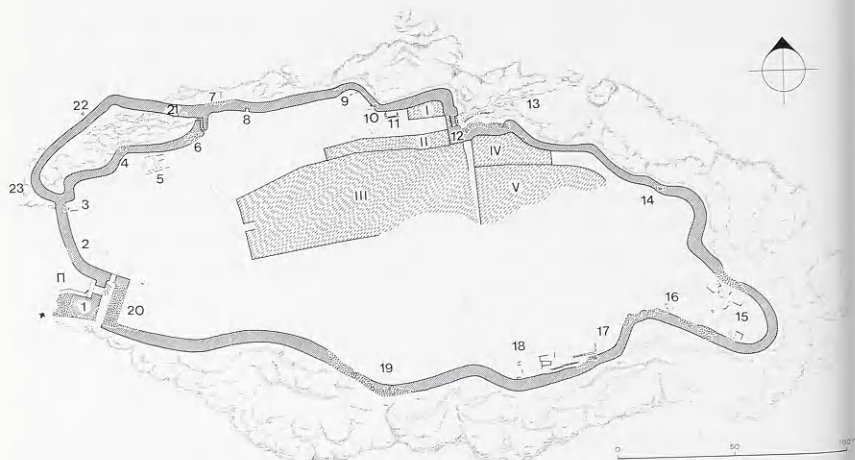
Ἡ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν

Τὰ πρῶτα εὐρήματα στὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν ἀνάγονται ἤδη στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ. Τὸ παλαιότερο μυκηναϊκὸ κτίσμα εἶναι ἓνα τετράπλευρο δωμάτιο, τοῦ ὁποῖου τὰ λείψανα σώζονται πρὸς Βορρὰν τοῦ Ἐρεχθείου, ἀλλὰ ἡ ἱδρυσις τῆς Ἀκρόπολης χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου, δηλαδὴ ἓναν αἰῶνα ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἱδρυσις τῶν ἀκροπόλεων στὶς Μυκῆνες καὶ στὴν Τίρυνθα.

Στὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν διακρίνονται δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Στὴν πρώτη φάση, στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου, κτίσθηκε στὸ βόρειο τμήμα τοῦ βράχου μιὰ σειρὰ ἀναλημματικῶν τοίχων ποὺ στήριζαν πέντε ἄνδхра διαφόρου σχήματος καὶ μεγέθους [150ι-ν]. Ἐπάνω στὴν ἰσοπεδωμένη αὐτὴ περιοχὴ εἶχε οἰκοδομηθεῖ τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ διαμορφώθηκαν οἱ προσβάσεις στὴν Ἀκρόπολιν, ἡ βορειοανατολικὴ ἄνοδος, ἡ δυτικὴ κύρια ἄνοδος καὶ μιὰ βοθητικὴ στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος πλέον λειτουργοῦσε ὡς ἀκρόπολις, ἦταν ὁμως ἀτείχιστος.

Ἡ δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση τοποθετεῖται στὰ τέλη τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐπεκτείνονται καὶ ἀποκτοῦν τὴν τελικὴ τους μορφή οἱ ἀκρόπολεις τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν τειχίστηκε μὲ κυκλώπειο τεῖχος καὶ στὸν τύπο τῆς δόρυψης εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδρασις ἀπὸ τὰ ἀργολικὰ πρότυπα.

Τὸ κυκλώπειο τεῖχος σώζεται ἀποσπασματικά, ἀλλὰ ἡ διαδρομὴ του εἶ-

150

Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο. Κάτωψη (Σπ. Ἰακωβίδης).

Π. Κυρία πύλη εἰσόδου. 1. Δυτικὸς προμαχῶνας. 2-20. Διαδρομὴ κυκλωπέιου τείχους (στὰ σημεῖα 12, 13 διακρίνεται ἡ βορειοανατολικὴ πρόσβασις τῆς Ἀκρόπολις ποὺ ἦταν σὲ χρῆσις σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο καὶ καταργήθηκε ὅταν κτίσθηκε τὸ τεῖχος τοῦ τέλους τῆς περιόδου). 8. Ὑπόγεια κρήνη. 21-23. Κάτω ἀκρόπολις (Πελαργικό). I-V. Ἀνδρὰ.

ναὶ γνωστὴ καὶ ἀκολουθεῖ τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ βράχου. Ἡ κυρία εἰσόδος τῆς Ἀκρόπολις ἦταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ μία διπλὴ πύλη προστατευμένη ἀπὸ ἕναν προμαχῶνα ὁ ὁποῖος διατηρεῖται ὡς σήμερα· στὴν πρόσοψή του ὑπάρχει κτιστὴ κόγχη ὅπου εἶχε δημιουργηθεῖ ἱερὸ πύλης. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους κατασκευάσθηκε ὑπόγεια κρήνη στὴν ὁποία ὁδηγοῦσε κλιμακωτὴ κάθοδος ποὺ κατέληγε στὴ μα-
στευτικὴ δεξαμενὴ [150,8]. Ἡ ἀρχὴ τῆς καθόδου βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος, στὰ θεμέλια τῆς οἰκίας τῶν Ἀρρηφόρων, καὶ εἶχε τὴ μορφή κατη-
φορικῆς σύριγγας κτισμένης μὲ τὸν κυκλώπειο τρόπο. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἡ ἀρχὴ τῆς σύριγγας χρησιμοποιοῦντο ὡς μυστικὴ δίοδος γιὰ τὶς Ἀρρηφό-
ρους ποὺ μετέβαιναν στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρωτος καὶ τῆς Ἀφροδίτης. Ἡ κρήνη ἦταν σὲ χρῆσις γιὰ ἕνα σύντομο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ τέλη τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β ἕως τὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου, ὅποτε καὶ ἀχρηστεύθηκε.

Ἀπὸ τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα ποὺ βρισκόταν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀ-
κρόπολις σώζονται ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τὰ ὁποία ὑποδηλώνουν
τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ κτιρίου, ἀνάλογη μὲ τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀνακτό-

ρων, ἀλλὰ μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀναπαράστασή του. Ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης ὑπῆρχαν κι ἄλλα κτίρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἐλάχιστα κατάλοιπα ἔχουν διασωθεῖ.

Τὴν ὁχύρωση τοῦ βράχου συμπλήρωνε ἡ κάτω ἀκρόπολη, τὸ *Πελαργικὸν τῶν ἱστορικῶν χρόνων* ποὺ ἀποκαλεῖται ἀπὸ ὀρισμένους ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ *Ἐννεάπυλον* [150,21-23]. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχαῖες πηγές, τὸ Πελαργικὸ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο τεῖχος, ἦταν βραχῶδες, περιελάμβανε τὸ σπῆλαιο τοῦ Πανός, καὶ ἦταν κοντὰ στὸ τέρμα τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων, στὸ Πύθιο καὶ στὸ Ἑλευσίνιο. Ἡ θέση αὐτὴ ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τὸν Σπ. Ἰακωβίδη καὶ βρίσκεται «στὸ χαμηλὸ πλάτωμα τῶν σπηλαίων, στὴν ΒΔ ὁφρὺ τοῦ βράχου» ὅπου σώζονται καὶ ἴχνη μυκηναϊκῆς ὁχύρωσης. Τὸ Πελαργικὸ ἦταν χῶρος «κλειστὸς καὶ ἀπροσπέλαστος», κατάλληλος γιὰ κατοίκηση σὲ περίπτωση ἀνάγκης. Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἀκρόπολη ἦταν ἐξασφαλισμένη μέσω τῆς βορειοδυτικῆς προσβάσεως χωρὶς ἄλλη ἐπαφὴ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ὀνομασία *Ἐννεάπυλον* τὴν ὁποία παραδίδουν ὁ Κλειδήμος (FGrH III B 323 F-16) καὶ ὁ Πολέμων (FHG III 49 Σχόλ. Οἶδ. Κολ. 489) δὲν σχετίζεται μὲ τὴ μυκηναϊκὴ ὁχύρωση, ἀλλὰ ἀφορᾷ τοίχους τῆς Γεωμετρικῆς καὶ τῆς Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἡ μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν δὲν διατηρεῖται καλὰ γιατί ὁ χῶρος χρησιμοποιοῦντο συνεχῶς καὶ ἀνακατασκευάσθηκε πολλὲς φορές. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν δὲν καταστράφηκε ὅπως οἱ ἄλλες μυκηναϊκὲς ἀκρόπόλεις, πράγμα ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὴν παράδοση ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἀθήνα δὲν γνώρισε οὔτε ἐπιδρομὲς οὔτε καταστροφές ποὺ νὰ ἀνακόψουν τὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς της.

Ἡ κατεξοχὴν ἥρωικὴ μορφή τῆς Ἀθήνας εἶναι ὁ Θησεύς, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονται διηγήσεις ποὺ τοποθετοῦνται σὲ διαφορετικὲς ἐποχές· ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἀπηχοῦν, καθὼς φαίνεται, πραγματικὰ γεγονότα ὅπως π.χ. τὸ κρητικὸ ἐπεισόδιο: ἡ μετάβαση τοῦ Θησέα στὴν Κρήτη καὶ ἡ ἀποδέσμευση τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν ὑποτελεια στὸν Μίνωα μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν σὰν μία ἀνάμνηση ἐμπορικῶν ἐπαφῶν μεταξὺ Ἀθήνας καὶ Κνωσοῦ μέσα στὰ πλαίσια τῆς μινωικῆς «θαλασσοκρατίας».

Τὸ ἱστορικὸ ὅμως γεγονὸς ποὺ ἀποδίδεται στὸν Θησέα ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη (II, 15, 2) καὶ ἄλλους συγγραφεῖς καὶ σχολιαστὲς, εἶναι ὁ «συννοικισμὸς» τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ὁργάνωση δηλαδὴ τῶν οἰκισμῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸν ἄνακτα τῶν Ἀθηνῶν, γεγονὸς ποὺ ἴσως ἔλαβε χώρα στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα π.Χ.

Ἡ ἀκρόπολις τῶν Θηβῶν

Ἡ Θήβα ἦταν μία πλούσια μυκηναϊκὴ πόλις ποὺ συναγωνίζοταν σὲ λαμπρότητα τὶς ἴδιες τὶς Μυκῆνες. Ὁ μυθικὸς ἰδρυτὴς τῆς Θήβας ἦταν ὁ Κάδμος ἀπὸ τὴ Φοινίκη, ἀλλὰ ἡ πόλις συνδέεται καὶ μὲ ἄλλους σημαντικοὺς μύθους ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἡρακλῆ, στὸν πόλεμο τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας καὶ στὴν οἰκογένεια τῶν Λαβδακιδῶν.

Ἡ μυκηναϊκὴ πόλις καὶ ἀκρόπολις τῆς Θήβας εἶναι πολὺ κατεστραμμένες. Ἡ ἀκρόπολις, ἡ Καδμεΐα, ἔχει διαστάσεις 800×500 μ., ἦταν κτισμένη σ' ἓναν χαμηλὸ ἀπίοσχημο λόφο (ὕψος 200 μ.) καὶ τειχισμένη μὲ κυκλώπειο τεῖχος· ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις· κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Σ. Συμεώνογλου, ποὺ ἔχει μελετήσῃ τὸν χώρο, ἔχει ἐμβαδὸν περίπου 192 στρέμματα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βρισκόταν τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα τὸ ὁποῖο περιελάμβανε ἓνα παλαιότερο καὶ ἓνα νεότερο ἀνάκτορο. Τὸ παλαιότερο ἀνάκτορο, τὸ ἐπονομαζόμενο «Οἰκία τοῦ Κάδμου» εἶναι τὸ καλύτερα διατηρημένο κτίριο τῆς ἀκρόπολης. Κτίσθηκε στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α1 περιόδου μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ καὶ ἦταν διώροφο. Δὲν εἶχε μεγαροειδῆ κάτοψη ἀλλὰ ἀποτελεῖτο ἀπὸ πολλὰ μικρὰ δωμάτια καὶ διαδρόμους ποὺ μάλλον θυμίζουν τὰ μινωικὰ ἀνάκτορα. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δωμάτια βρέθηκε ἡ γνωστὴ τοιχογραφία ποὺ παριστάνει πομπὴ γυναικῶν [156]. Ἡ «Οἰκία τοῦ Κάδμου» καταστράφηκε, καθὼς φαίνεται, στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α2 περιόδου καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias (IX, 12, 3) διατηρήθηκε ἐρειπωμένη σὰν προστατευμένη ἱερὴ καὶ ἄβατη περιοχὴ ἐπειδὴ εἶχε κεραυνοβοληθεῖ ἀπὸ τὸν Δία.

Ὑπάρχει δυσκολία στὸν προσδιορισμὸ τῆς χρονικῆς ἀλληλουχίας μετὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ παλαιότερου καὶ τῆς οἰκοδόμησής τοῦ νεότερου ἀνακτόρου καὶ ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ ἐρευνα δὲν προέκυψαν σαφὴ στοιχεῖα. Πάντως ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου συνάγεται ὅτι ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς «Οἰκίας τοῦ Κάδμου» καὶ ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α2 περιόδου, νοτιοδυτικὰ τοῦ παλαιοῦ καὶ σὲ 30 μέτρα ἀπόσταση, οἰκοδομήθηκε τὸ νεότερο ἀνάκτορο, τὸ «Νέον Καδμεῖον», μὲ διαφορετικὸ προσανατολισμὸ, ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον, καὶ συμπαγῆ, ὀγκώδη τοιχοποιία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπίσημα διαμερίσματα, τὸ μεγάλο αὐτὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα (ἐμβαδὸν 21.000 τ.μ. περίπου) περιελάμβανε ἀρχεῖα, ἀποθήκες, ἐργαστήρια καὶ ἄλλα παραρτήματα.

Τὸ «Νέον Καδμεῖον» καταστράφηκε στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., πρὶν ἀπὸ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο· ἡ Θήβα δὲν

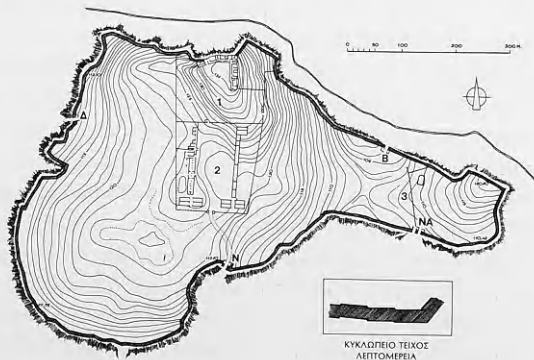
έλαβε μέρος σ' αὐτὸν καὶ δὲν ἀναφέρεται στὸν «κατάλογο τῶν πλοίων» τῆς *Ἰλιάδας*.

Δυστυχῶς οὔτε ἡ κάτοψη τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος οὔτε καὶ γενικότερα ἡ κάτοψη τῆς ἀκρόπολης εἶναι γνωστὲς διότι τὰ τμήματα τοῦ τείχους καὶ τῶν κτιρίων ποὺ ἔχουν ἀνευρεθεῖ, καθὼς καὶ οἱ μεμονωμένες αἵθουσες, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνασύνθεση τοῦ συνόλου. Τὰ πολὺτιμα ὅμως εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια καὶ ἀπὸ τὸ λεγόμενο «δωμάτιο τοῦ θησαυροῦ» ὑποδηλώνουν τὴν εὐμάρεια ποὺ γνώριζε ἡ πόλη καθὼς καὶ τὴν ποικιλία τῶν ἐμπορικῶν ἐπαφῶν ποὺ εἶχε, τόσο μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὸν αἰγαιακὸ ὠκεανό, ὅσο καὶ μὲ τὴν Ἀνατολή.

Ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γλαῖ

Ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γλαῖ εἶναι κτισμένη σ' ἓναν χαμηλὸ λόφο ποὺ ὑψώνεται 20-40 μ. ἀπὸ τὴν πεδιάδα καὶ βρίσκεται στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Κωπαΐδας. Ὁ λόφος ἔχει ἀπιοειδὲς σχῆμα, διαστάσεις 900 × 580 μ. καὶ ἡ ἐπιφάνειά του καλύπτει ἔκταση 200 στρεμμάτων· περικλείεται ἀπὸ ἐντυπωσιακὸ κυκλόπειο τείχος μήκους 3 χμ. ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ φυσικὸ σχῆμα τοῦ βράχου [151].

Τὸ τείχος τοῦ Γλαῖ παρουσιάζει τὴ χαρακτηριστικὴ ἰδιομορφία ὅτι κατὰ διαστήματα ἡ ἐπιφάνειά του, τόσο στὴν ἐξωτερικὴ ὅσο καὶ στὴν ἐσωτερικὴ

Ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γλαῖ. Κάτοψη (Ι. Θρεψιάδης καὶ Ι. Τρανλός).

Δ. Δυτικὴ πύλη. Ν. Νότια πύλη. ΝΑ. Νοτιοανατολικὴ διπλὴ πύλη. Β. Βόρεια πύλη. 1. Μέλαθρο. 2. Κτιριακὰ συγκροτήματα τοῦ νοτίου περιβόλου.

ὄψη, διακόπτεται ἀπὸ κατακόρυφες προεξοχές-ὀδοντώσεις. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διασπᾶται ἡ καμπύλη καὶ ἀναλύεται σὲ μικρὰ εὐθύγραμμα τμήματα· ἡ ἰδιότυπη αὐτὴ κατασκευὴ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό, τὸν ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο, ὁ ὁποῖος δὲν προσφέρεται γιὰ καμπύλες ἐπιφάνειες. Τὸ τεῖχος ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους τετραγωνισμένους ὀγκόλιθους, κανονικὰ τοποθετημένους ἔτσι ὥστε δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ἑνὸς ψευδοῖσοδομικοῦ συστήματος. Διασχίζεται ἀπὸ τέσσερις πύλες στὶς ὁποῖες ὀδηγοῦν ἀναβάθρες. Ἡ διάταξη τῶν πύργων καὶ τῶν προμαχόνων ποὺ προστατεύουν τὶς πύλες, κυρίως ἡ ὑπαρξὴ πλευρικοῦ πύργου στὴ νότια πύλη ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς ὑπερασπιστὲς νὰ βάλλουν τοὺς ἐπιτιθέμενους ἀπὸ τὰ πλάγια, προδίδει προηγμένη γνώση τῆς πολιορκητικῆς, ὅχι ὅμως τόσο ἐξελιγμένη ὅσο στὶς ἀκροπόλεις τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας· γι' αὐτὸ καὶ οἱ πύλες τοῦ Γλαῦ, ποὺ εἶναι πρωιμότερες καὶ βρίσκονται σ' ἓνα πειραματικὸ στάδιο, θεωροῦνται τὰ πρότυπα τῶν πυλῶν μὲ ἀμυντικούς πύργους ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ δευτέρα φάση τῶν ἀργολικῶν ἀκροπόλεων.

Τὰ δάπεδα τῶν εἰσόδων ἦταν λιθόστρωτα, τὰ κατώφλια εἶχαν τὴ μορφή χαμηλῶν τοιχαρίων μὲ ξύλινη ἐπένδυση, οἱ πύλες εἶχαν ξύλινα θυρώματα καὶ ξύλινα θυρόφυλλα ἐπενδυμένα μὲ χάλκινα ἐλάσματα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκροπόλης ὑπῆρχαν διάφορα κτίρια, ἀλλὰ τὸν χώρο κατελάμβανε κυρίως ἓνας ἐκτεταμένος περίβολος ποὺ χωρίζεται μὲ διατείχισμα ἐγκαρσίως σὲ δύο τμήματα: τὸ βόρειο, ὅπου βρίσκεται τὸ ἀνάκτορο ἢ «μέλαθρο» καὶ τὸ νότιο, ποὺ περιλαμβάνει δύο παράλληλα μακρόστενα κτιριακὰ συγκροτήματα [152]. Ὁ περίβολος εἶναι κτισμένος ἀπὸ κανονικούς λίθους σύμφωνα μὲ τὴν κυκλώπεια τεχνικὴ, ἀλλὰ ἡ ἀνωδομή του εἶναι πλινθίνη (σ. 144). Ἐχει δύο πύλες ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία, ἡ ἀνατολική, ὀδηγεῖ κατευθεῖαν στὸ μέλαθρο, ἐνῶ ἡ ἄλλη, ἡ νότια, ὀδηγεῖ στὸ νότιο συγκροτήμα. Μία τρίτη πύλη βρίσκεται στὸ διατείχισμα καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ἐπικοινωνία τῶν δύο τμημάτων τοῦ περιβόλου.

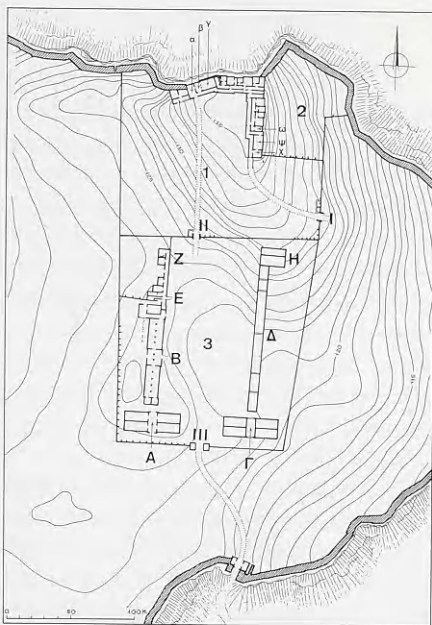
Τὸ μέλαθρο [152,1] εἶναι κτισμένο ἐπάνω σὲ κυκλώπειο ἄνδρω, ἔχει ἔκταση 1.870 τ.μ. καὶ συνίσταται σὲ δύο μακρόστενες πτέρυγες ποὺ συναντῶνται σὲ ὀρθή γωνία. Ἡ κάθε πτέρυγα ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ ἀνεξάρτητα μεταξὺ τους διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα ἐπικοινωνοῦν μὲ ἓνα σύστημα διαδρόμων. Ἐνα διαμέρισμα στὴν ἄκρη κάθε πτέρυγας ἔχει διάταξη μεγάρου, χωρὶς ὅμως ἐστία καὶ κίονες στὸν δόμο. Ἡ ἀπουσία ἐσωτερικῶν ὑποστηρίγματων ὑποδηλώνει ὅτι τὰ μέγαρα ἦταν μονώροφα, ἀλλὰ τὸ ὑπόλοιπο κτίριο εἶχε ἀσφαλῶς καὶ δευτέρου ὄροφου. Τὸ μέλαθρο εἶχε δύο εἰσόδους, μία σὲ κάθε πτέρυγα. Στὸ σημεῖο ὅπου οἱ πτέρυγες συναντῶνται, βρέθηκε ἓνα

152

Γλάς. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρό-
πολης. Περίβολος, μέλαθρο καὶ
κτιριακὰ συγκροτήματα τοῦ νο-
τίου περιβόλου (Ἰ. Τραυλός).

1. Μέλαθρο. 2. Βορειοανατολικὸ
τμήμα τοῦ βορείου περιβόλου
ποῦ ἐπικοινωνοῦσε μόνο μετὴν
ἀνατολική πτέρυγα τοῦ μελά-
θρου. 3. Κτιριακὰ συγκροτήματα
τοῦ νοτίου περιβόλου. Ι, ΙΙ, ΙΙΙ.
Πύλες. α, β, γ. Μέγαρο. χ, ψ, ω.
Μέγαρο. Α, Γ. Ἐγκάρσια τετρά-
πλευρα κτίρια. Β, Ε, Ζ. Δυτικὸ
κτίριο. Δ, Η. Ἀνατολικὸ κτίριο.

κομμάτι ἀπὸ «κέρατα καθοσιώσεως» ποῦ θὰ κοσμοῦσαν ἀσφαλῶς τὸ γεῖσο
τῆς στέγης. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ μελάθρου ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ
λίθους ἐνῶ οἱ ἐσωτερικοὶ ἔχουν λίθους στὸ κάτω μέρος, καὶ πλίνθους με
ξυλοδεσιεὺς στὸ ἐπάνω. Ἦταν ἀσβεστοκονιαμένοι καί, ἀπὸ μερικά ἐγχρωμα
σπαράγματα κονιάματος ποῦ ἔχουν βρεθεῖ, συνάγεται ὅτι, ὀρισμένοι τουλά-
χιστον, ἦταν καὶ τοιχογραφημένοι. Τὰ δάπεδα ἦταν ἐπίσης ἐπικοινωνομένα.

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ περιβόλου βρίσκονται δύο μακρόστενα καὶ δύο ἐγ-
κάρσια πρὸς αὐτὰ κτίρια [152,3]. Τὸ δυτικὸ μακρόστενο κτίριο (Β, Ε, Ζ) ἀπο-
τελεῖται κυρίως ἀπὸ ἓναν ὑπόστυλο χώρο ποῦ ἔχει τὸ σχῆμα μιᾶς κλειστής
στοᾶς χωρισμένης σὲ δωμάτια με κίονες στὸ κέντρο, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ (Δ,
Η) εἶναι ἀπλούστερο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορα ἀνόμοια τετράπλευρα
διαμερίσματα. Ἐξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ κτίριο, στὴ δυτικὴ αὐλὴ, βρέθηκε ἓνας
σωρὸς ἀπὸ προσεκτικὰ στοιβαγμένα πήλινα κεραμίδια. Ἐχουν κατασκευα-
σθεῖ στὸν τροχό. Ἀπὸ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ εὑρημα ἀντλοῦμε πληροφορίες,
ὅχι μόνο γιὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο κατασκεύαζαν οἱ Μυκηναῖοι τὰ κερα-
μίδια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο στεγάζονταν τὰ κτίρια τοῦ Γλά,

και συμπεραίνουμε ότι, αν όχι όλα, πάντως τὰ περισσότερα είχαν στέγη ἐπικλινή.

Τὰ κτίρια τοῦ νότιου περιβόλου ἔχουν ἀπλή ἀλλὰ φροντισμένη κατασκευή. Ἐχει δοθεῖ προσοχή κυρίως στὴ λειτουργικότητα τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων, χωρὶς ὅμως νὰ ἀγνοεῖται καὶ τὸ αἰσθητικὸ στοιχεῖο. Ἡ κατασκευή, οἱ στοές, οἱ λίγες πύλες εἰσόδου καὶ οἱ ἀναβάθρες ποὺ ὀδηγοῦν σ' αὐτές, ἡ ἀπλή διαίρεση, καθιστοῦν φανερὸ ὅτι τὰ συγκροτήματα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὶς βοηθητικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ μελάθρου. Πρόκειται γιὰ ἐργαστήρια, κατοικίες τεχνιτῶν καὶ χώρους ἀποθηκεύσεως· αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν οἱ ἀναβάθρες: γιὰ νὰ μεταφέρονται εὐκολὰ λίθοι, ἄσκοι γεμάτοι διάφορα προϊόντα, καὶ ἄλλα φορτία.

Στὴν ἀκρόπολη τοῦ Γλᾶ δὲν διακρίνονται ξεχωριστὲς οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἀκρόπολη καὶ μελάθρο κτίσθηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐγκαταλείφθηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἵωνα, γύρω στὰ 1230, ἀφοῦ καταστράφηκαν ἀπὸ πυρκαγιά.

Τὸ «ἀνακτορικὸ» συγκρότημα τοῦ Γλᾶ ἐμφανίζει πολλὰς ἰδιορρυθμίες. Ἡ διευθέτηση σὲ δύο πτέρυγες ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια διαρρύθμιση μὲ ἀνεξάρτητα διαμερίσματα, ἡ ἀπουσία ἐστίας στὰ μέγαρα, ἡ ἔλλειψη ἱεράρχησης στὶς αἵθουσες, ὑποδηλώνουν ὅτι σ' αὐτὸ δὲν κατοικοῦσε ἓνας ἄναξ στὸν ὁποῖον ὅλα ὑπάγονταν, ὅπως δείχνει καθαρὰ ἡ διευθέτηση τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ δύο ἀξιωματοῦχοι ποὺ εἶχαν περίπου τὶς ἴδιες δικαιοδοσίες. Οἱ ἰδιορρυθμίες ὅμως αὐτὲς ἐρμηνεύονται ἂν τὶς ἐξετάσει κανεὶς μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἔργων ποὺ εἶχαν κατασκευάσει οἱ Μυκηναῖοι γιὰ τὴν ἀποστράγγιση τῆς Κωπαΐδας. Πράγματι ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γλᾶ περιβάλλεται ἀπὸ ἀναχώματα ποὺ εἶχαν προορισμὸ νὰ συγκρατοῦν τὰ νερὰ τῶν χειμάρρων καὶ τῶν ποταμῶν γιὰ νὰ μὴν πλημμυρίζει τὸ λεκανοπέδιο. Στὰ γύρω ὑψώματα ὑπῆρχαν παρατηρητήρια, φρούρια καὶ ὄχυρά ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴ φύλαξη καὶ τὴ συντήρηση τῶν ἀποστραγγιστικῶν ἔργων. Ὅλο αὐτὸ τὸ σύστημα ἀκρόπολης—ἀποστραγγιστικῶν ἔργων—ὄχυρῶν πρέπει νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ κανεὶς σὰν σύνολο, συλλογικὸ ἔργο τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Στὸ μελάθρο θὰ ἔμεναν οἱ ἀξιωματοῦχοι ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴ φρούρηση καὶ τὴν ἐπίβλεψη· στὶς βοηθητικὲς ἐγκαταστάσεις θὰ ἀποθηκεύονταν τὰ ἀγαθὰ. Ἐξάλλου, ὅπως ὁ ἐλεύθερος χώρος μέσα στὴν ἀκρόπολη ἦταν μεγάλος, θὰ χρησίμευε σὲ περίπτωση κινδύνου σὰν καταφύγιο γιὰ τοὺς κατοίκους καὶ τὰ ποίμνιά τους. Ἡ καταστροφή τῶν ἀποστραγγιστικῶν ἔργων εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς ἀκρόπολης, γι' αὐτὸ καὶ ὁ χρόνος λειτουργίας τῆς ἦταν τόσο σύντομος.

Τὸ «ἀνάκτορο» τοῦ Ὁρχομενοῦ

Ὁ Ὁρχομενὸς ἦταν σημαντικὸ μυκηναϊκὸ κέντρο συνδεδεμένο μετὰ τὴ μυθικὴ φυσιογνωμία τοῦ Μινύα· ὁ πολυτελὲς θολωτὸς τάφος, ἀντίστοιχος μετὰ τὸν «θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως», καθιστᾷ εὐλογητὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀνακτορικοῦ κέντρου στὴν περιοχὴ.

Στὴν περιοχὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς ἦρθε στὸ φῶς ἓνα συγκρότημα δωματίων ποὺ συντάσσεται σὲ τρεῖς πτέρυγες καὶ περιλαμβάνει «μέγαρα» μετὰ κυκλικὰ ἐστίες. Οἱ τοῖχοι εἶναι πλίνθινοι μετὰ λίθινα θεμέλια καὶ τὰ δάπεδα ἦταν ἀσβεστοκονιαμένα. Ἀπὸ τὰ κτίρια αὐτὰ προέρχονται σπαράγματα ἀπὸ τοιχογραφικὰ σύνολα ποὺ ἀπεικονίζουν κυνήγι κάπρου, θρησκευτικὴ σκηνὴ ποὺ ἐκτυλίσσεται σὲ ἄλσος, καὶ ἀθλοπαιδιές. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι σύγχρονες μετὰ τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων καὶ παρουσιάζουν τὰ ἴδια κοινὰ χαρακτηριστικά.

Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τοῦ Ὁρχομενοῦ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο καὶ καταστράφηκε στὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς γύρω στὸ 1200 π.Χ. ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα. Μία σειρὰ ἀπὸ παλαιότερα οἰκοδομικὰ ὑπολείμματα ὁδήγησε τὸν ἀνασκαφέα στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κτίριο ἱδρύθηκε γύρω στὸ 1300 π.Χ., στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α περιόδου, γνώρισε μίαν πρώτη καταστροφὴ λίγα χρόνια ἀργότερα, καὶ ἀνιδρύθηκε γύρω στὸ 1275 π.Χ., πρὶν καταστραφεῖ ὁριστικά.

Τὸ κτιριακὸ αὐτὸ συγκρότημα ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς «ἀνάκτορο» κυρίως λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν μετὰ θέματα γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα· πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν παρουσιάζει τὴ χαρακτηριστικὴ πολυτελὴ ἀνακτορικὴ κατασκευὴ, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις, τὴ διάταξιν καὶ τὴν κατασκευὴ, μοιάζει περισσότερο μετὰ τὶς δευτερεύουσες ἐγκαταστάσεις τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων ἢ μετὰ τὶς οἰκίας ποὺ γειτονεύουν μ' αὐτές. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ σκέψιν ὅτι ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ ἓνα δευτερεῖον ἀνακτορικὸ συγκρότημα, ἐνῶ τὸ κύριο δὲν ἔχει ἔρθει ἀκόμη στὸ φῶς.

Ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἰωλκοῦ

Ἡ Ἰωλκὸς ὑπῆρξε κέντρο σπουδαίων μυθολογικῶν κύκλων ποὺ συνδέονται μετὰ τὸν Πελία, τὴν Ἀργοναυτικὴ Ἐκστρατεία καὶ τὸν Νηλέα, τὸν ἱδρυτὴ τῆς Πύλου. Τὸ μυκηναϊκὸ πόλισμα τῆς Ἰωλκοῦ βρίσκεται στὸν μυχὸ τοῦ

Παγασητικού Κόλπου και ή ακρόπολή της ήταν κτισμένη στὸν χαμηλὸ λόφο ὅπου ἀργότερα κτίσθηκε τὸ μεσαιωνικὸ φρούριο. Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς μυκηναϊκὲς ἐγκαταστάσεις εἶναι περιορισμένες γιατί ὁ χῶρος ἔχει ἀνασκαφεί μόνο σὲ περιορισμένη κλίμακα. Ὡστόσο ἓνα μνημειῶδες μεγαροειδὲς κτίσμα στὸ λόφο τῆς ἀκρόπολης ἔχει ταυτισθεῖ μὲ τὸ ἀνάκτορο. Τὸ κτίριο αὐτὸ οἰκοδομήθηκε στὴν ΥΕ ΙΙ Β περίοδο καὶ καταστράφηκε ἀπὸ σφοδρὴ πυρκαγιὰ στὸ τέλος τῆς ἴδιας περιόδου ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙ Γ1. Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς καὶ τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς παλαιότερου «ἀνακτορικοῦ» κτιρίου, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀνασκαφέας ὑπέθεσε ὅτι τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα τῆς Ἰωλκοῦ γνώρισε δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἡ ἔλλειψη ὅμως ἐπαρκῶν στοιχείων καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας τῆς μυκηναϊκῆς Ἰωλκοῦ.

Τοιχογραφίες

Οἱ τοιχογραφίες ἀποτελοῦν ἴσως τὴν πιὸ πρωτότυπη, τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Οἱ πρῶτες τοιχογραφίες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἐμφανίζονται στὴ μινωικὴ Κρήτη γύρω στὰ 1600 π.Χ., στὴ Νεοανακτορικὴ περίοδο, ἀλλὰ καθὼς φαίνεται ὑπῆρχαν καὶ παλαιότερα, στὰ πρῶτα ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ. Ἀπὸ τὴν Παλαιοανακτορικὴ ὅμως περίοδο σώζονται μόνο ἐπιχρίσματα σὲ τοίχους καὶ δάπεδα.

Ἡ τοιχογραφία καλλιεργήθηκε μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία στὴ μινωικὴ Κρήτη. Τὸ πρωτότυπο καλλιτεχνικὸ αἶσθητήριό τῶν Μινωιτῶν ἐκφράσθηκε ἐλεύθερα σ' αὐτὴ τὴ μορφή τῆς τέχνης καί, ἀπὸ ὅλους τοὺς καλλιτέχνες, οἱ ζωγράφοι ἦταν ἀσφαλῶς αὐτοὶ ποὺ ἔδιναν τὸν τόνο τῆς μόδας στὴν ἐποχὴ τους, αὐτοὶ ποὺ κατηύθυναν τὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα. Μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι πολλὰ θέματα τῆς κεραμικῆς καὶ τῆς σφραγιδογλυφίας προέρχονται ἀπὸ τὴν τοιχογραφία. Αὐτὸ συνέβη ἀργότερα καὶ στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ὅταν συχνὰ οἱ ἀγγειογράφοι ἀντέγραφαν ἔργα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Στὴ μινωικὴ Κρήτη οἱ ζωγράφοι ἐργάζονταν σὲ στενὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν βασιλέα, καὶ τὰ ἐργαστήριά τους βρίσκονταν μέσά στὰ ἀνάκτορα. Ἐξάλλου ἡ τοιχογραφία ξεκίνησε ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ τὴ διακόσμησή τους. Εἶναι μιὰ τέχνη ποὺ ὁ ἀρχικός της σκοπὸς εἶναι διακοσμητικὸς καὶ εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πολὺ στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀρχιτεκτονική. Ἀπὸ τὴν Κρήτη ἡ τέχνη τῆς τοιχογραφίας διαδόθηκε στὶς Κυκλάδες καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Τοιχογραφίες από παλαιότερες εποχές σώζονται στην Αίγυπτο και στην Ἀνατολή. Πολλά έχουν λεχθεῖ γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας στὴ μινωικὴ τοιχογραφία. Σίγουρα ὑπάρχουν ἐπιδράσεις, ἀλλὰ χωρὶς καθοριστικὴ σημασία. Οἱ αἰγαιακὲς τοιχογραφίες εἶναι μιὰ δημιουργία πρωτότυπη καὶ διαφέρουν ἀπὸ τὶς αἰγυπτιακὲς καὶ τὶς ἀνατολικές, τόσο στὴν τεχνικὴ ὅσο καὶ στὸ πνεῦμα.

Ἡ τεχνικὴ τῶν τοιχογραφιῶν

Στὸν τοῖχο ποὺ ἐπρόκειτο νὰ τοιχογραφηθεῖ ἀπλωνόταν ἓνα στρώμα ἀπὸ ἄργιλο σκέτη ἢ ἐνισχυμένη μὲ ἄχυρα. Στὴ συνέχεια ἡ ἄδρῃ αὐτὴ ἐπιφάνεια ἀλειφόταν μὲ ἀσβεστοκονίαμα πάχους περίπου 15 χιλιοστών. Τέλος ἐκεῖ ἐπάνω ἐτοποθετεῖτο τὸ τελικὸ στρώμα, ἓνα ἀσβεστοκονίαμα πάχους μόλις 5 χιλιοστών. Στὴν καλὴ ἐποχὴ τῶν τοιχογραφιῶν τὸ τελικὸ αὐτὸ στρώμα ἦταν πολὺ λεῖο καὶ λευκὸ καὶ προσέφερε μιὰ ἐξαιρετικὴ ἐπιφάνεια γιὰ διακόσμηση. Ὅριζόντιες γραμμὲς τραβηγμένες μὲ ἓναν τεντωμένο σπάγγο, ὅταν τὸ κονίαμα (σοβάς) ἦταν ἀκόμη νωπὸ, ὄριζαν τὰ πλαίσια ἐπάνω καὶ κάτω μέσα στὰ ὁποῖα ὁ καλλιτέχνης ἐπρόκειτο νὰ κινηθεῖ. Ἐνα προσχέδιο ἦταν ἀπαραίτητο καὶ συνήθως χαρασσόταν μὲ ἓνα μυτερὸ ἀντικείμενο στὸ ὑγρὸ κονίαμα, γι' αὐτὸ καὶ πολλὰς φορὲς διακρίνονται στὶς τοιχογραφίες λεπτὰ χαράγματα. Ἀλλὰ τὰ προσχέδια μποροῦσαν νὰ γίνουν καὶ ὅταν τὸ ἔδαφος εἶχε στεγνώσει. Στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ συχνὰ εἰκονίζονται ἄρματα στὶς τοιχογραφίες καὶ εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ρόδες τοὺς ἔχουν σχεδιασθεῖ μὲ διαβήτη. Καμιά φορὰ τὸ προκαταρκτικὸ αὐτὸ σχέδιο ζωγραφιζόταν μὲ ἓνα ἀπαλὸ κίτρινο χρῶμα τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια καλυπτόταν μὲ ἓνα πολὺ λεπτὸ — ἓνα χιλιοστὸ πάχος — κονίαμα. Μερικὲς φορὲς, ὅταν τὸ ἀπαιτοῦσε τὸ θέμα ἢ ὅταν τὸ ἔδαφος εἶχε στεγνώσει, ἀφαιροῦσαν ὁλόκληρα τμήματα ἀπὸ τὴν ἀσβεστοκονιαμένη ἐπιφάνεια καὶ γέμιζαν τὰ κενὰ μὲ ἀσβεστοκονίαμα διαφορετικοῦ χρώματος.

Οἱ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες εἶναι νωπογραφίες, ποὺ σημαίνει ζωγραφικὴ σὲ ὑγρὴ ἐπιφάνεια, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθαυτὸ buon fresco, ὅπως π.χ. οἱ τοιχογραφίες τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. Στὸ buon fresco, τὴν πραγματικὴ νωπογραφία, ὁλόκληρη ἡ σύνθεση ζωγραφίζεται στὸν νωπὸ σοβά, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι μιὰ ζωγραφικὴ πολὺ ἀνθεκτικὴ στὸ χρόνο καὶ τὶς καιρικὲς μεταπτώσεις: τὰ χρώματα εἰσχωροῦν σὲ βάθος μέσα στὸ νωπὸ κονίαμα καὶ γίνονται ἓνα σῶμα μ' αὐτό. Ὁ καλλιτέχνης ἐργάζεται στὸν τοῖχο κατὰ τμή-

ματα· πρέπει νὰ προχωρεῖ γρήγορα πρὶν στεγνώσει ὁ σοβάς, χρειάζεται νὰ ἔχει «μάτι», σιγουριά, ταχύτητα. Εἶναι μιὰ τεχνικὴ πολὺ δύσκολη. Ἡ τεχνικὴ τῶν μυκηναϊκῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἕνας συνδυασμὸς τοῦ buon fresco καὶ τοῦ fresco secco καὶ παρουσιάζει διάφορες διαβαθμίσεις. Ὁ καλλιτέχνης ἀρχίζει νὰ ζωγραφίζει ὅταν ὁ σοβάς εἶναι νωπός, ἀλλὰ ἂν τὸ ἔργο δὲν ἔχει τελειώσει ἐγκαίρως, τὸν ξαναβρέχει, ἢ συνεχίζει στὴ στεγνὴ ἐπιφάνεια. Γι' αὐτὸ καὶ συχνὰ στὴν ἴδια τοιχογραφία ἡ διατήρηση εἶναι ἄνιση: ἀλλοῦ τὰ χρώματα ἔχουν εἰσχωρήσει σὲ βάθος καὶ διατηροῦνται καλὰ, καὶ ἀλλοῦ «μαδᾶνε» εὐκολα.

Τὰ χρώματα εἶναι ὅλα φυσικά, γαιώδους προελεύσεως. Τὸ λευκὸ γίνεται ἀπὸ ἀσβέστη. Τὸ σκουρό κόκκινο ἀπὸ ὀξειδιο τοῦ σιδήρου ἢ αἱματίτη, ἐνῶ τὸ ἀνοιχτὸ κόκκινο εἶναι ἀπὸ ψημένη ὄχρα. Τὸ μαῦρο γίνεται ἀπὸ ἀνθρακα, εἴτε ὀρυκτὸ, εἴτε προερχόμενο ἀπὸ καύση. Τὸ θαυμάσιο γαλάζιο εἶναι τὸ ἴδιο ποῦ μεταχειρίζονταν στὴν Αἴγυπτο: τὸ «αἰγυπτιακὸ μπλε» — ἕνα μείγμα πυριτίου τοῦ χαλκοῦ καὶ ὀξειδίου τοῦ ἀσβεστίου. Ἦταν ἕνα μείγμα ἀκριβὸς γι' αὐτὸ καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τὸ ἀλλοιώνουν μὲ μαῦρο καὶ χάνει τὴ λάμψη του. Καμιά φορὰ γιὰ τὸ κυανὸ χρῶμα ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὁ lapis lazuli, ὅπως στὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας. Τὸ κίτρινο εἶναι ὄχρα. Τὸ πράσινο εἶναι μείγμα κίτρινου καὶ γαλάζιου, ἐκτὸς ἂν εἶχε γίνει ἀπὸ μαλαχίτη. Τὰ χρώματα διαλύονταν μὲ νερὸ καὶ ἀσβέστη, ὅπως στὴν τεχνικὴ τοῦ buon fresco, καὶ ἔτσι εἰσχωροῦσαν βαθιὰ στὸν σοβά. Συχνὰ ἐσυγκρατοῦντο μὲ κάποια ὀργανικὴ κόλλα — κυρίως οἱ ἐπιζωγραφήσεις καὶ οἱ λεπτομέρειες — ὅπως στίς τοιχογραφίες τῆς Θήρας. Ἡ σύνθεση τῆς κόλλας αὐτῆς μᾶς εἶναι ἄγνωστη.

Οἱ τοιχογραφίες συνήθως τοποθετοῦνται σὲ ἕνα μέτρο ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ ἔχουν ὕψος 70 μὲ 80 ἑκατοστά. Βρίσκονται δηλαδὴ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ματιοῦ. Τὸ ἄνω μέρος τους φθάνει ἕως τὴν πόρτα τοῦ δωματίου τὸ ὁποῖο κοσμοῦν. Μερικὲς μικρογραφικὲς τοιχογραφίες τοποθετοῦνται στὸν τοῖχο ψηλά, σὰν ζωφόροι. Οἱ τοιχογραφίες εἶχαν πλαίσια ἄνω καὶ κάτω τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦντο ἀπὸ παράλληλες γραμμὲς καὶ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν εἰκόνα καὶ τὸ πλαίσιο δημιουργοῦσε ἔντονη ἐντύπωση. Ἀπὸ τὸ δάπεδο ἕως τὴν τοιχογραφία ὑπῆρχαν ὀρθομαρμαρώσεις ἀπὸ λίθινες ἢ γύψινες πλάκες, συνήθως ὁμως ὁ τοῖχος ἦταν ζωγραφισμένος μὲ σχέδια ποῦ μιμοῦνται λίθο. Ἡ τελικὴ φάση εἶναι τὸ στίλβωμα, ποῦ κάνει τὴν τοιχογραφία νὰ φαίνεται ἐντελῶς λεῖα. Αὐτὴ εἶναι μιὰ παλαιὰ τεχνικὴ γνωστὴ ἤδη στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Προανακτορικὴ περίοδο. Στὴ Θήρα ἔχουν βρεθεῖ πολλὰ βότσαλα ποῦ προορίζονταν ἴσως γιὰ τὸ στίλβωμα τῶν τοιχογραφιῶν.

Τὸ ἔδαφος στὶς τοιχογραφίες εἶναι συνήθως ἄσπρο, κόκκινο ἢ γαλάζιο. Στὶς μεγάλες τοιχογραφίες συνηθίζεται ποικιλία στὸ ἔδαφος γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ πιὸ ἔντονη χρωματικὴ ἐντύπωση, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μὴ φαίνεται διαφορὰ στὴν ἀπόχρωση ἐπειδὴ ἡ τοιχογραφία ζωγραφιζόταν τμηματικά. Ἔτσι τὸ ἔδαφος στὴν ἴδια εἰκόνα μπορεῖ νὰ εἶναι δίχρωμο ἢ καὶ τρίχρωμο. Τὰ χρώματα χωρίζονται μεταξὺ τους μὲ εὐθεῖες ἢ κυματιστὲς γραμμές, ὁρίζοντιες ἢ κάθετες, ἀλλὰ ποτὲ διαγώνιες.

Ὑπάρχουν τοιχογραφίες ποὺ εἰκονίζουν μόνο διακοσμητικὰ θέματα, ὅπως σπεῖρες καὶ ἄλλα γεωμετρικὰ σχέδια, καὶ τοιχογραφίες μὲ εἰκονιστικὰ θέματα. Στὸν τρόπο τῆς ἀπεικόνισης ὅλες οἱ αἰγαιακὲς τοιχογραφίες, μινωικές, κυκλαδικές καὶ μυκηναϊκές υἱοθετοῦν τὶς ἴδιες συμβατικὲς λύσεις ποὺ πρωτοεμφανίστηκαν στὴν Κρήτη: τὸ σχέδιο εἶναι δισδιάστατο, τοῦ λείπει ἐντελῶς ἡ τρίτη διάσταση, ἡ προοπτικὴ. Οἱ μορφὲς ἀποδίδονται σὰν «σιλουέττα», δὲν ἔχουν πλαστικὸ ὄγκο, εἶναι ἐπίπεδες. Τὰ γυνὰ μέρη τῶν ἀνδρῶν ζωγραφίζονται κόκκινα, τῶν γυναικῶν λευκά. Τὸ μάτι ἀποδίδεται κατ' ἐνώπιον ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ πρόσωπο εἰκονίζεται σὲ κατατομή. Γραμμὴ ἐδάφους πολλὰς φορὲς δὲν ὑπάρχει καὶ τότε οἱ μορφὲς μοιάζουν νὰ αἰωροῦνται στὸν ἠῶρο, πρᾶγμα ποὺ δίνει σὲ ὁρισμένες εἰκόνες ἕναν ἐξώκοσμο καὶ ἀφηρημένο χαρακτήρα.

Ἡ τοιχογραφία στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα

Οἱ παλαιότερες τοιχογραφίες ποὺ σώζονται στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα χρονολογοῦνται γύρω στὰ 1400 π.Χ. καὶ εἶναι σύγχρονες μὲ τὰ ἀνάκτορα. Ὅρισμένα θραύσματα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες χρονολογήθηκαν στὰ 1450 π.Χ. ὁπότε θὰ ἀνῆκαν σ' ἕνα παλαιότερο ἀνακτορικὸ κτίσμα. Ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα ἦταν τοιχογραφημένα, ἀλλὰ τοιχογραφίες ὑπῆρχαν καὶ σὲ ἄλλα κτίρια, σπίτια, τάφους καὶ ἱεροὺς χώρους. Οἱ ὀροφὲς καὶ τὰ δάπεδα εἶχαν ἐπίσης ἐπιχρίσματα· τὰ δάπεδα τῶν ἀνακτόρων εἶχαν συχνὰ εἰκονιστικὲς παραστάσεις. Ἡ τοιχογραφία ἦταν μιὰ τέχνη ἀρκετὰ διαδεδομένη. Ὁ Ὅμηρος ὁμως ποὺ περιγράφει τὸ ἀνάκτορο, δὲν μιλά καθόλου γιὰ τοιχογραφίες, ἂν καὶ ἦταν ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση εἶναι ὅτι τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκαν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα συνελέγη πολὺ μετὰ τὴν ἀνακτορικὴ ἐποχὴ, ὅταν πιὰ θὰ εἶχε χαθεῖ κάθε ἀνάμνηση ἀπὸ τόσο φθαρτὰ πρᾶγματα ὅσο οἱ τοιχογραφίες.

Οἱ Μυκηναῖοι διδάχθηκαν τὴν τέχνη τῆς τοιχογραφίας ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες καὶ στὴν εἰκονογραφία τους ὅσο καὶ στὴ διακόσμηση τῶν ἀνακτόρων

ἀκολουθοῦν τὰ μινωικὰ πρότυπα προσαρμοσμένα ὁμῶς στὴ δική τους νοοτροπία. Στὴν Κρήτη, ἡ τοιχογραφία ξεκίνησε ἀπὸ ἕναν ποιητικὸ νατουραλισμό: τὰ πρόσωπα κινοῦνται ἐλεύθερα στὸ χῶρο, οἱ σκηνές ἔχουν ζωντάνια καὶ κίνηση, ἡ φύση ἀναπαρίσταται πλούσια καὶ μπαίνει μέσα στὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ σπίτια. Βαθμιαῖα οἱ μορφές τυποποιοῦνται, οἱ σκηνές ὀργανώνονται σὲ ζῶνες [153], ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ φυσικὴ διάταξη καὶ γίνονται ἀνώνυμες καὶ περιγραφικές, στερεότυπα σύμβολα τῆς πραγματικῆς κίνησης. Οἱ Μυκηναῖοι υἱοθέτησαν αὐτὸν τὸν τύπο, αὐτὴ τὴ φάση τῆς μινωικῆς τοιχογραφίας γιατί συνέπεσε ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ ἔχουν ἀναπτύξει στενὲς ἐπαφές μὲ τὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀποψη ἀνταποκρινόταν στὸν ἐπίσημο, μνημειακὸ χαρακτήρα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν τέχνη τους.

Οἱ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὶς μινωικές, δείχνουν μιὰ τάση γιὰ τυποποίηση καὶ σχηματοποίηση, γιὰ συμβατικότητα καὶ ἐπανάληψη. Πολλὰ θέματα παρουσιάζονται σύμφωνα μ' ἕναν καθιερω-

153

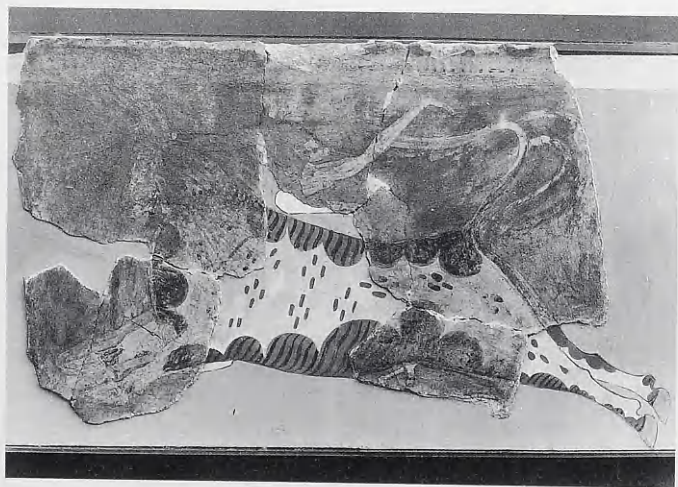
Ὁ «ρυτοφόρος». Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ νότιο πρόπυλο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. Γύρω στὸ 1450 π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ύψ. 1,194. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

μένο τύπο, με μιὰ συμβατική προκαθορισμένη «συνταγή». Μέσα ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες, ὅπως καὶ μέσα ἀπὸ ἄλλα μυκηναϊκὰ καλλιτεχνήματα, γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ διάθεση τῶν Μυκηναίων γιὰ ἀφαίρεση καὶ συμβολισμό.

Πολλὰ θέματα εἶναι μινωικά: οἱ πομπές, οἱ συναθροίσεις, οἱ ταυρομαχίες, τὰ θαλασσινὰ καὶ φυτικὰ θέματα. Τὰ θέματα αὐτὰ ἔχουν τὰ ἀντίστοιχά τους στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Πομπές συναντοῦμε στὴν Κνωσό, τὴ Θήβα, τὴν Τίρυνθα, τὴν Πύλο· δελφίνια στὸ μέγαρο τῆς βασιλίσσας στὴν Κνωσό, τὴν Τίρυνθα καὶ τὴν Πύλο· σκηνὴ συμποσίου ἐπίσης στὴν Κνωσό καὶ στὴν Πύλο· ἱερὴ συνάθροιση σὲ ἄλσος, στὴν Κνωσό καὶ τὸν Ὀρχομενό. Τέλος, ταυρομαχία συναντοῦμε στὴν Κνωσό, τὴν Πύλο, τὶς Μυκῆνες, τὴν Τίρυνθα, τὸν Ὀρχομενό.

Συγκριτικὰ ὅμως παρατηροῦμε ὅτι οἱ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες δὲν ἔχουν τὴ λαμπρότητα καὶ τὴ συνθετικὴ δύναμη τῶν μινωικῶν καὶ τῶν κυκλαδικῶν. Χαρακτηριστικὸ ἀκράιο παράδειγμα εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τῆς ταυρομαχίας στὸ ἀνάκτορο τῆς Τίρυνθας [154]. Ὁ μυκηναῖος ζωγράφος χειρίζεται τὸ παλαιὸ αὐτὸ μινωικὸ θέμα μετὰ τὴ δική του νοοτροπία: τὸ στεγνὸ πλάσιμο

154

Θραῦσμα τοιχογραφίας μετὰ παράσταση ταυροκαθαιών ἀπὸ τὴν Τίρυνθα. Βρέθηκε ἀπὸ τὸν Schliemann σὲ μιὰ μικρὴ αὐλὴ κοντὰ στὸ λουτρὸ τοῦ ἀνακτόρου.

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Μῆκ. 0,47, ὕψ. 0,29.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1595.

καὶ τὰ μουντὰ χρώματα προσδίδουν στὴ σκηνὴ μιὰ ξηρότητα τὴν ὁποία τονίζει ἀκόμη περισσότερο ἡ ἀκαμψία τοῦ σώματος τοῦ ταύρου. Ἡ ὅλη εἰκόνα μοιάζει σὰν μιὰ ἄτεχνη, συμβατικὴ μίμηση τῆς περιήφνης τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Κνωσὸ πού εἰκονίζει τὸ ἴδιο θέμα [155].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μινωικὰ θέματα, ὑπάρχουν καὶ τὰ γνήσια μυκηναϊκά, πού εἶναι τὰ πελώρια ἐραλδικὰ ζῶα, τὰ ἄρματα, οἱ σκηνές κυνηγίου, οἱ μάχες, οἱ πολιορκίες πόλεων, θέματα πού εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις σὲ ὅπλα ἢ σὲ μεταλλικὰ σκεύη καὶ πού εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὴ μυκηναϊκὴ ζωή. Στὶς μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες δὲν ἀπεικονίζεται ἡ φύση ὅπως τὴν ἀγάπησαν οἱ Μινωῖτες — οἱ κῆποι, τὰ λουλούδια, τὰ πουλιά, οἱ κροκοσυλλέκτες πίθηκοι. Ἡ εἰκονογραφία τους εἶναι πιὸ λιτὴ καὶ εἶναι κυρίως στραμμένη πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς διάφορες ἀσχολίες του πού ἔχουν σχέση μὲ τὸ ἀνάκτορο. Πολλὰ ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ ἔχουν καὶ θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Γενικά, ἡ θρησκεία εἶναι στενὰ συνυφασμένη μὲ τὴ ζωὴ στὶς πρώιμες κοινωνίες, καὶ τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὶς κοσμικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις δὲν εἶναι πάντα σαφὴ.

Στὶς αἰγαιακὲς τοιχογραφίες δὲν ἀπαθανατίζονται κατορθώματα γνωστῶν ἡγεμόνων, δὲν ἀποδίδονται ἱστορικὰ γεγονότα, κανένα πρόσωπο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθεῖ ἱστορικὰ. Ἡ ἀνωνυμία καὶ ἡ ἀοριστία πού καλύπτουν

155

Τοιχογραφία με παράσταση ταυροκαθαιψίων ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.

1450-1400 π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. μετὰ πλαίσια 0,70, ὕψ. μορφῶν 0,32.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

πρόσωπα καὶ γεγονότα ἀντικατοπτρίζουν ἓνα πνεῦμα ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Αἴγυπτο.

Διακοσμητικὴ καὶ λειτουργικὴ ιδιότητα τῶν τοιχογραφιῶν

Οἱ μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες ἔχουν χρώματα ζωηρὰ χωρὶς διαβαθμίσεις καὶ φωτοσκιάσεις. Οἱ μορφὲς ἔχουν σαφήνεια καὶ σωστὲς ἀναλογίες παρ' ὅλη τὴ στατικότητα καὶ τὴν ἀκαμψία τους. Οἱ γραμμὲς εἶναι συχνὰ σκληρές. Τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν εἶναι καθαρὰ, πολλὰς φορὲς ἔντονα. Τὸ «χέρι» τῶν ζωγράφων ὅμως εἶναι σίγουρο. Αἰσθανόμαστε ὅτι ἔχουν μεγάλη πείρα καὶ ὅτι συνεχίζουν μίαν μακραίωνα παράδοση.

Οἱ μυκηναῖοι ζωγράφοι εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους συντηρητικοί· λιγότερο ἐπινοοῦν καὶ περισσότερο ἀντιγράφουν· εἶναι ὁπτικοὶ τύποι, ταξιθεύουν πολὺ καὶ ἀποτυπώνουν στὴ μνήμη τους ἔντονα τὶς ἐντυπώσεις τους. Ἀπὸ τὸ ἓνα ἀνάκτορο στὸ ἄλλο ἐπαναλαμβάνουν τὰ ἴδια θέματα δίνοντας τὶς ἴδιες λύσεις. Τοπικὲς σχολὲς ζωγραφικῆς δὲν ὑπάρχουν, οἱ καλλιτέχνες ἐμπνέονται ἀπὸ μιὰ κοινὴ παράδοση καὶ μέσα στὰ πλαίσια αὐτῆς κινεῦνται. Τὰ θέματα μεταδίδονται ἑτοιμα ἀπὸ τὸ ἓνα κέντρο στὸ ἄλλο καὶ ἐξελίσσονται ὁμοιόμορφα. Ἕνας τύπος ποὺ θεωρήθηκε ἐπιτυχημένος τυποποιεῖται καὶ ἐπαναλαμβάνεται συχνά, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν ἐπικὴ ποίηση ποὺ καὶ αὐτὴ μεταδίδεται μὲ ὀρισμένους ἑτοιμους «φόρμουλες»-ἐκφράσεις. Πολλὰς ἀναλογίες παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὸ ἔπος καὶ στὴν τοιχογραφία.

Μία ὁμοιομορφία παρατηρεῖται στὶς τοιχογραφίες τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, ἀκόμη κι ἂν αὐτὰ βρίσκονται σὲ μεγάλη ἀπόσταση μεταξύ τους, ἢ κι ἂν τὶς χωρίζει μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ἡ ὁμοιομορφία αὕτη —χαρακτηριστικὴ τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ. καὶ ἐξῆς— ὀφείλεται στὸν συντηρητισμὸ τῶν καλλιτεχνῶν, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ καλλιτέχνες ἐνδεχομένως δεσμεύονταν ἀπὸ τοὺς παραγγελιοδότες στὴν ἐκλογή τῶν θεμάτων καὶ τὴν ἀπεικόνισή τους· εἶναι δὲ περίπου βέβαιο ὅτι εἴτε βασιλεῖς ἦταν αὐτοὶ ποὺ ἔδιναν τὶς παραγγελίες εἴτε ὁποιαδήποτε ἄλλη κοσμικὴ ἢ θρησκευτικὴ ἀρχή, σχεδὸν ὅλοι θὰ ἐπιζητοῦσαν ἔργα ποὺ θὰ πραγματεύονταν τὰ ἴδια περίπου θέματα. Ἐξάλλου ἡ θρησκεία, συντηρητικὴ ἀπὸ τὴ φύση της, ὑπῆρξε ἀσφαλῶς ἓνας ἀνασταλτικὸς παράγων γιὰ τὴν ἀνανέωση τῶν ζωγράφων καὶ τῆς εἰκονογραφίας· καθὼς μάλιστα πολλὰς τοιχογραφίες ἔχουν θρησκευτικὸ περιεχόμενο, εἶναι φυσικὸ ὅτι πολλὰς καινοτομίες δὲν θὰ ἦταν δυνατές.

Οἱ τοιχογραφίες τῶν ἀνακτόρων εἶναι ζωντανὲς καὶ πολὺ διακοσμητικές·

τὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου δημιουργοῦσε ἀσφαλῶς ἔντονες καὶ ἄμεσες χρωματικὲς ἐντυπώσεις. Ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τῆς τοιχογράφησης δὲν ἦταν μόνο διακοσμητικός· ὑπῆρχε καὶ σκοπὸς κοινωνικός, κοσμικός καὶ θρησκευτικός. Μὲ τὴν τοιχογραφία ἐπιδεικνύεται ἡ λαμπρότητα τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, περιγράφονται τὰ βασιλικά κυνήγια καὶ οἱ μάχες ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἄνακτα. Περιγράφονται ἐπίσης θρησκευτικὲς σκηνὲς καὶ τελετουργίες ποὺ εἶχαν σημασία γι' αὐτοὺς ποὺ τὶς ἐβλεπαν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ θρησκεία ἔχει μιὰ κοινωνικὴ λειτουργία: πλασιώνει καὶ στηρίζει τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ, δηλαδή τὴν κοσμικὴ ἱεραρχία.

Εἶναι ἐξαιρετικὰ πιθανὸ ὅτι ὅπως στὰ σύγχρονα ἀνατολικά βασίλεια, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μεσοποταμία, ἔτσι καὶ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, οἱ τοιχογραφίες ἐκτὸς ἀπὸ τὸν διακοσμητικὸ ρόλο εἶχαν καὶ μιὰ λειτουργικὴ ιδιότητα. Μιὰ πολεμικὴ ἢ θρησκευτικὴ σκηνὴ ποὺ εἰκονίζεται στοὺς τοίχους ἐνὸς κτιρίου, μὲ τὴ μαγικὴ δύναμη τῆς εἰκόνας, ἀπαθανάτιζεται, καθίσταται κατὰ κάποιον τρόπο αἰώνια καὶ διατηρεῖ ζωντανὴ τὴ μνήμη τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος. Οἱ πομπές, παραδείγματος χάριν, ἀπαθανάτιζαν μιὰ τελετὴ ποὺ ἐλάμβανε χώρα στὸ ἀνάκτορο καὶ συγχρόνως ὑποδήλωναν στὸν ἐπισκέπτη τὶς προσφορὲς ποὺ ἔπρεπε νὰ φέρνει καὶ τὴν πορεία ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθεῖ. Οἱ συναθροίσεις, τὰ συμπόσια περιέγραφαν ἄλλες πραγματικὲς σκηνὲς ποὺ ἐκτυλίσσονταν μέσα στίς αἴθουσες. Στοὺς τοίχους τοῦ ἀνακτόρου — ποὺ εἶναι τὸ σύμβολο τῆς μυκηναϊκῆς βασιλείας, πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο, κέντρο διανομῆς καὶ κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν — ἀποτυπώνονταν οἱ παραδόσεις, οἱ δοξασίες, οἱ κοινωνικὲς ἀξίες, τὰ «πιστεύω» τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἀργότερα ἡ πομπὴ στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα ἀποκρυστάλλωνε τὰ πολιτικὰ καὶ θρησκευτικὰ ιδεώδη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, καὶ ὅπως οἱ θρησκευτικὲς σκηνὲς στοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν ἐκφράζουν μὲ τὴν εἰκόνα ἓνα ἰδεολογικὸ περιεχόμενο.

Ὑπῆρχε ὅμως συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν τοιχογράφηση τῶν ἀνακτόρων; Τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ τοὺς ἐιδικοὺς ἀλλὰ ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει καταλήξει σ' ἓνα ὀριστικὸ συμπέρασμα. Εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι, ὅπως τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολή, ἔτσι καὶ στὴν Ἑλλάδα οἱ τεχνίτες θὰ ἀναλάμβαναν τὴν ἐκτέλεση ἐνὸς συγκεκριμένου ἔργου ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε ἓνα σκοπὸ καὶ θὰ εἶχε μιὰ ὀρισμένη θέσιν μέσα σ' ἓνα σύνολο. Βέβαια, τὰ μυκηναϊκὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα δὲν εἶναι τόσο τέλεια ἐπεξεργασμένα ὅσο τὰ αἰγυπτιακὰ ἢ τὰ ἀνατολικά ποὺ κατευθύνονταν ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ κεντρικὴ, κοσμικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξουσία. Στὴν Ἑλλάδα ἡ κεντρικὴ ἐξουσία δὲν εἶχε τὸν ἴδιο χα-

ρακτήρα· πάντως όμως και εδώ η πρόθεση του άνακτος διαφαίνεται μέσα από ένα συγκεκριμένο εικονογραφικό πρόγραμμα που εμφανίζεται στη διακόσμηση των ανακτόρων και είναι άλλου λιγότερο και άλλου περισσότερο σύνθετο, αλλά αρκετά προσδιορισμένο — γι' αυτό και σ' όλα τα ανάκτορα συναντούμε περίπου τὰ ἴδια θέματα.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες ποὺ σώζονται στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα χρονολογοῦνται στὸν 13ο αἰ. π.Χ. καί, ἢ βρίσκονταν στοὺς τοῖχους τῶν κτιρίων ὅταν αὐτὰ καταστράφηκαν γύρω στὸ 1200 π.Χ., ἢ προέρχονται ἀπὸ ἀποθέτες. Πράγματι οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν τὴ συνήθεια ὅταν μιὰ τοιχογραφία ἔπαυε νὰ τοὺς ἀρέσει, ἢ ἂν καταστρεφόταν, νὰ τὴν ἀφαιροῦν ἀπὸ τὸν τοῖχο, νὰ πετοῦν τὰ κομμάτια σὲ κάποιο ἀποθέτη καὶ νὰ τὴν ἀντικαθιστοῦν μὲ καινούργια. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ., ἔχουν διασωθεῖ καὶ ὀρισμένες παλαιότερες ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 14ο αἰῶνα καὶ εἶχαν φιλοτεχνηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς μεγάλες μετασκευὲς τῶν ἀνακτορικῶν συγκροτημάτων. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς βρέθηκαν σὲ ἀποθέτες.

Εἰκονογραφικὰ θέματα

Πομπές, θεϊκὲς μορφές, ἱερὰ σύμβολα

Μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες τοιχογραφίες προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῶν Θηβῶν. Χρονολογεῖται γύρω στὰ 1400 π.Χ. καὶ εἰκονίζει πομπὴ γυναικῶν [156]. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ μιὰν ἄλλη

156

Τοιχογραφία μὲ παράσταση πομπῆς γυναικῶν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Θήβας.

Ἀναπαράσταση (H. Reusch).

Ἀρχικὰ εἰκονίζονταν 9-12 γυναικεῖες μορφές.

Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Ὑψ. 1,59.

Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Τίρυνθας, ποὺ εἰκονίζει ἐπίσης πομπή γυναικῶν [157, 158], ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα: ἡ πομπή τῆς Τίρυνθας χρονολογεῖται στὸ δευτέρου μισὸ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Παρατηροῦμε πὼς ὅταν μιὰ σύνθεση καθοριστεῖ στὴ μυκηναϊκὴ ζωγραφικὴ, τὸ πρότυπο παραμένει καὶ ὁ ζωγράφος διαφοροποιεῖ μόνο τὶς λεπτομέρειες. Καὶ στὶς δύο τοιχογραφίες οἱ μορφές προχωροῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο: μὲ τὰ στήθη πεταχτά, τὰ πόδια γυμνά, ἐνῶ κρατοῦν τὰ στερεότυπα, συνηθισμένα δῶρα ποὺ θὰ προσφέρουν στὴ θεότητα. Ἡ θεότητα ἦταν ἀσφαλῶς μιὰ μορφὴ καθιστῆ στὴν ὁποίαν καταλήγει ἡ πομπή ποὺ ἔχει ξεκινήσει ἀπὸ δύο διαφορετικὰ σημεῖα, γι' αὐτὸ ἄλλες μορφές πηγαίνουν πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ ἄλλες πρὸς τὰ δεξιὰ. "Ὅλες οἱ μορφές αὐτές, τόσο οἱ παλαιότερες τῆς Θήβας ὅσο καὶ οἱ νεότερες τῆς Τίρυνθας, φοροῦν τὸ ἴδιο μινωικὸ φόρεμα μὲ ἀκάλυπτα στήθη: τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔνδυμα αὐτὸ δὲν ἔχει ἀλλάξει μέσα σὲ ἑκατὸ χρόνια σημαίνει ὅτι ἀσφαλῶς ἦταν μιὰ ἀμφίεση ποὺ συνδεόταν μὲ τελετές. Ἡ κόμμωση εἶναι ἐπίσης περίπλοκη καὶ ἐξεζητημένη. Τὰ πρόσωπα δὲν ἔχουν περιγράμματα, τὰ μάτια εἶναι μεγάλα, καὶ τὸ ἐλαφρὸ διπλοσάγωνο εἶναι αἰγαιακὸ χαρακτηριστικό. Οἱ μορφές στὴν τοιχογραφίᾳ τῆς Θήβας φοροῦν περιδέραια καὶ βραχιόλια, κρατοῦν πυξίδες, λουλούδια (τριαντάφυλλα, παπύρους ἢ κρίνα) καὶ ἄγγεῖα, τῶν ὁποίων τὰ χρώματα, κίτρινο, ἐρυθρῶ καὶ ἄσπρο, συμβολίζουν ἴσως τὸν χρυσό, τὸν χαλκὸ καὶ τὸν ἄργυρο.

Οἱ προσφορὲς παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς θρησκείας. Στὴν πομπή τῆς Τίρυνθας μιὰ ἀπὸ τὶς γυναικεῖες μορφές κρατᾷ εἰδώλιο μαζὶ μ' ἓνα πτυχωτὸ ὕφασμα. Σὲ μιὰν ἄλλη πομπή ἀπὸ τὶς Μυκῆνες εἰκονίζοταν ἐπίσης μιὰ γυναικεῖα μορφὴ ποὺ κρατᾷ εἰδώλιο [159]. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ ἀπεικονίζουν ἀσφαλῶς τὴ θεὰ καὶ ἡ ὅλη σκηνὴ θυμίζει τὴν τελετὴ ποὺ ἀναφέρεται στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β καὶ ὀνομάζεται *θεοφορία* (te-o-ro-ti-ja). Τὸ ὕφασμα εἶναι ἐπίσης μιὰ ἀπὸ τὶς κλασικὲς προσφορὲς στὴ θεότητα καὶ ἡ σχετικὴ τελετὴ εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴ Θήρα —Οἰκία Γυναικῶν—, τὴ μινωικὴ Κρήτῃ, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, ἀναφέρονται προσφορὲς ἐνδυμάτων σὲ θεές, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ προσφορὰ τοῦ πέπλου στὴν Ἀθηνᾶ.

Ἡ εἰκόνα στὶς τοιχογραφίες τῆς Θήβας καὶ τῆς Τίρυνθας εἶναι διακοσμητικὴ, ἀλλὰ ὁ καλλιτέχνης δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐκφράσει τίποτε, εἰκονίζει ἐπιφανειακὰ καὶ χωρὶς συναίσθημα τὴ σκηνή. Ὑπάρχει μιὰ προσπάθεια νὰ ἐπιτευχθεῖ ποικιλία καὶ ρυθμός, ἀλλὰ παρ' ὅλη τὴ λεπτότητα τῆς ἐκτέλεσης, ἡ κίνησις τῶν μορφῶν ἔχει κάτι τὸ μηχανικό.

Ἀνάλογες πομπὲς ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα. Τὸ γε-

158

Γυναικεία μορφή από την τοιχογραφία με παράσταση πομπής γυναικῶν από την Τίρυνθα.
 'Αναπαράσταση (E. Gilliéron υἱός).

13ος αἰ. π.Χ. "Υψ. 1,49.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

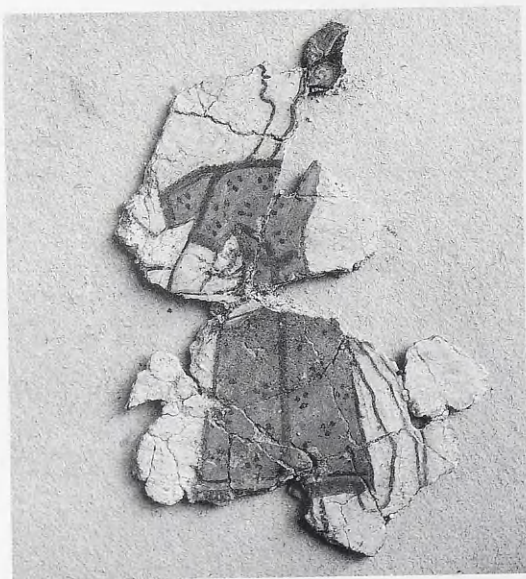

157

Θραῦσμα τοιχογραφίας με παράσταση κεφαλῆς γυναικὸς
 ἀπὸ τὴν Τίρυνθα. (Τοιχογραφία τῆς πομπῆς). Ἀρχικὰ εἰκο-
 νίζονταν τουλάχιστον 8 γυναικείες μορφές. Τὰ θραύσματα
 βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς ἀκρόπο-
 λης.

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. "Υψ. 0,39.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 5883.

159

Θραύσματα τοιχογραφίας, από την περιοχή του Θρησκευτικού Κέντρου της ακρόπολης των Μυκηνών, με παράσταση γυναικείου χεριού που κρατά είδώλιο.

13ος αἰ. π.Χ. 'Ασβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,167, πλ. 0,116.

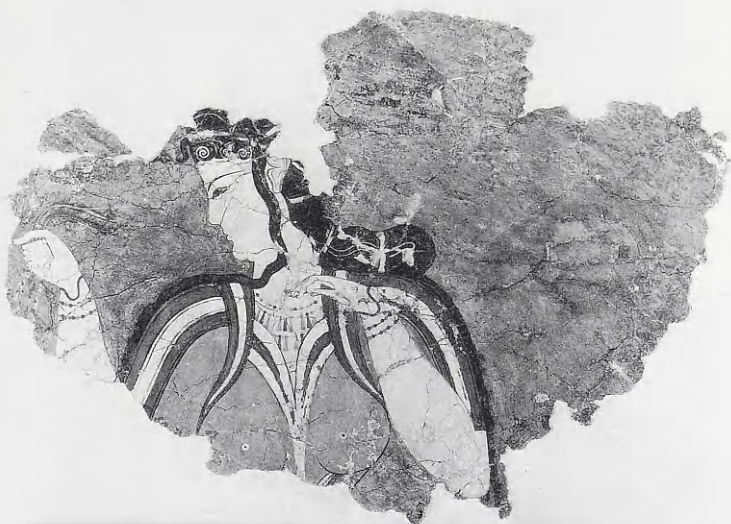
'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσείο, 11635.

γονὸς ὅτι ἡ ἀπεικόνιση αὐτῶν τῶν τελετουργικῶν σκηνῶν γνώρισε τόση ἐπιτυχία, σημαίνει ὅτι αὐτὲς ἀναπαριστοῦσαν μιὰ πραγματικὴ τελετὴ πὺρ ἐλάμβανε χώρα στὰ ἀνάκτορα καὶ πὺρ ὁ καλλιτέχνης τὴν γνώριζε καλά.

Μιὰ ἀπὸ τὶς ὠραιότερες μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες εἰκονίζει μιὰ «Μυκηναία» [160], ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Μυλωνᾶς. Ἀνακαλύφθηκε στὴν «Οἰκία τοῦ Ἀρχιερέως» στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ακρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Τὸ κτίριο καταστράφηκε ἀπὸ σφοδρὴ πυρκαγιὰ στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο. Σύμφωνα με τὴ στρωματογραφικὴ μελέτη ἡ τοιχογραφία χρονολογεῖται γύρω στὰ 1250 π.Χ. ἀλλὰ στιλιστικὰ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἑκατὸ χρόνια νωρίτερα ἐξαιτίας ὀρισμένων συγγενειῶν πὺρ ἔχει με παλαιότερες τοιχογραφίες καὶ μάλιστα με τὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας.

Ἡ μορφή σώζεται ἀπὸ τὴ μέση κι ἐπάνω, σὲ γαλάζιο βάθος. Τὸ σῶμα ἀποδίδεται κατ' ἐνώπιον καὶ τὸ κεφάλι κατὰ κρόταφον (προφίλ). Ἡ ἐκτέ-

160

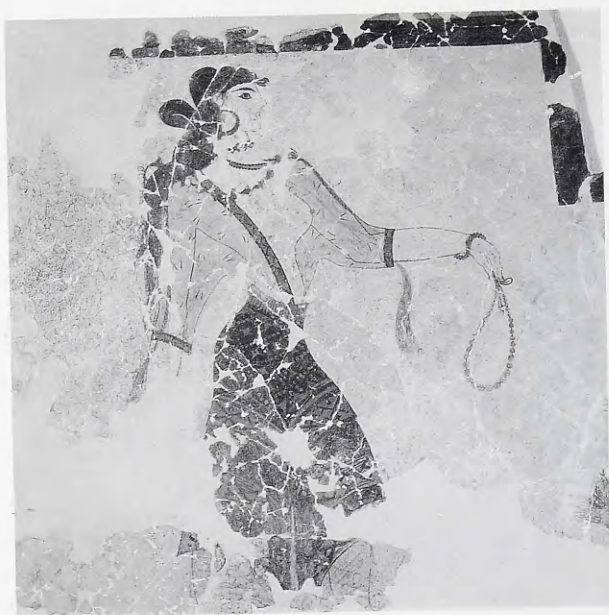
Ἡ «Μυκηναία». Τοιχογραφία ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν.

Γύρω στὸ 1250 π.Χ. Ἀσβεστοκονιάμα. Ὑψ. 0,53, μῆκ. 0,76.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 11670.

λεση εἶναι ἐξαιρετικὰ λεπτή, τὰ χρώματα λαμπρά, τὸ σχέδιο πλούσιο. Τὸ πρόσωπο πλάθεται μὲ εὐαισθησία, τὰ μαλλιά καὶ ἡ περίπλοκη βαριὰ κόμωση ἀποδίδονται μὲ ἐξαιρετὴ λεπτομέρεια. Μὲ τὴν ἴδια φροντίδα ἀποδίδονται ἐπίσης τὸ ἔνδυμα καὶ τὰ κοσμήματα. Ἡ μορφή φορᾷ τριπλὴ σειρὰ ἀπὸ περιδέραια στὸ λαιμὸ καὶ τρία βραχιόλια στὸ κάθε χέρι. Ἐνα ἀπὸ τὰ βραχιόλια ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα U, παρόμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ φορᾷ μιὰ ἀπὸ τὶς λατρεῦτριες στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Θήρας [161]. Μὲ μεγάλη δεξιότητά ἔχουν ζωγραφιστεῖ οἱ λεπτομέρειες στὰ χέρια, καὶ ὀρισμένες ἀδεξιότητες ποὺ παρατηροῦνται, χάνονται μέσα στὴν ἁρμονία τοῦ συνόλου.

Ἡ «Μυκηναία» ἔχει προφανῶς θεϊκὴ ὑπόσταση. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς μορφῆς, τὰ πολυτελῆ ἐνδύματα καὶ τὰ κοσμήματα. Τὸ κτένισμα, μὲ τοὺς δύο βοστρύχους ποὺ περνοῦν ἐμπρὸς ἀπὸ τ' αὐτιά, εἶναι κι αὐτὸ χαρακτηριστικὸ ἱερότητας καὶ στὴν Ἀνατολὴ χαρακτηρίζει τὴ

161

Λατρεύτρια. Τοιχογραφία από τη Θήρα (λεπτομέρεια). Ξεστή 3, δεξαμενή καθαριδών, βόρειος τοίχος.

Ἡ μορφή φορά βραχιόλι σὲ σχῆμα U καὶ κρατᾷ περιδέραιο.

ΥΜ ΙΑ (γύρω στὸ 1550 π.Χ.) Ἀσβεστοκονίαμα. Διαστ. τοιχογραφίας: ὕψ. 1,43, μῆκ. 3,91. Θήρα, Προϊστορικό Μουσείο.

μορφή τῆς Ἀστάρτης. Ἀλλὰ καὶ ἡ στάση εἶναι θεϊκή: ἡ μορφή ἦταν ἀσφαλῶς καθιστὴ ὅπως ἡ θεὰ σὲ μιὰ τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Ψείρα [162] καὶ στὸ ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες [230]. Σὲ παρόμοιες καθιστὲς μορφὲς καταλήγουν οἱ πομπές. Πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὅτι πρὸς τὴ μυκηναία αὐτὴ θεὰ κατευθυνόταν κάποια πομπή καὶ ὅτι ἡ θεὰ ἔχει μόλις δεχθεῖ τὰ κοσμήματα ποὺ τῆς προσέφεραν. Στὸ δεξιὴ τῆς χερί κρατᾷ περιδέραιο. Ἡ προσφορὰ κοσμημάτων εἶναι ἐπίσης μιὰ τυπικὴ προσφορὰ σὲ θεές — τὸ θέμα αὐτὸ παρουσιάζεται μεταξὺ ἄλλων στὴν τοιχογραφία τῆς Θήρας ποὺ εἰκονίζει λατρευτικὴ σκηνή.

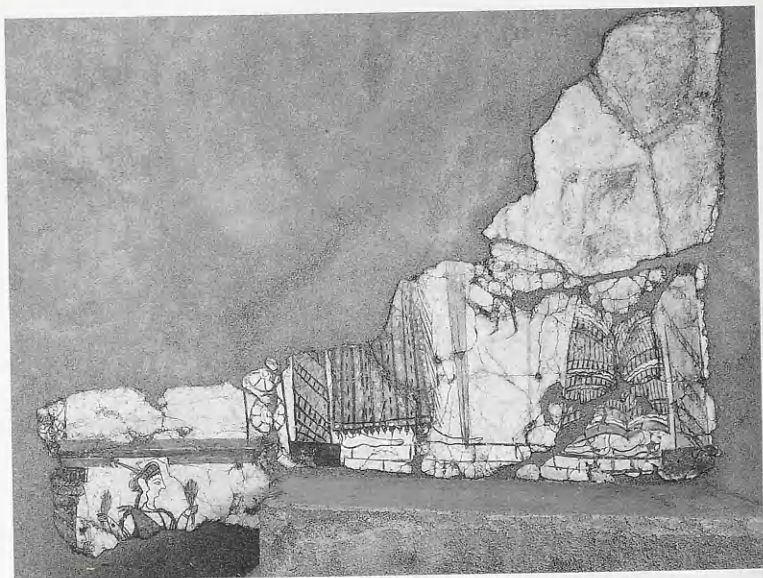
Ἀπὸ τὸ «Κτίριο τῶν Τοιχογραφιῶν» στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυ-

162

Ἀνάγλυφη τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Ψείρα.
ΥΜ IB (γύρω στὸ 1500 π.Χ.). Ἀσβεστο-
κονίαμα. Ὑψ. 0,92, πλ. 0,62.
Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

κηνῶν προέρχεται μιὰ ἀποσπασματικὴ τοιχογραφία μὲ σπάνιο εἰκονογραφικὸ θέμα. Ἡ σύνθεση συνδεόταν ἄμεσα μὲ ἓναν συγκεκριμένο ἱερὸ χῶρο: κοσμοῦσε τὸν τοῖχο ἐπάνω καὶ δίπλα ἀπὸ ἓνα κτιστὸ θρανίον ποὺ εἶχε λατρευτικὴ χρῆση [163]. Στὸ τμήμα τοῦ τοίχου ἐπάνω ἀπὸ τὸ θρανίον εἰκονίζονται μέσα σ' ἓνα κιονωτὸ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο δύο γυναικεῖες θεϊκὲς μορφές ποὺ διασώζονται ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Ἡ μία μορφή ἀριστερὰ φορᾷ μακρὸ κροσσωτὸ φόρεμα —τὰ κρόσσια εἶναι στὴν πραγματικότητα μικρὰ βαρύδια— καὶ κρατᾷ ἓνα μεγάλο ξίφος μὲ τὴ μύτη στραμμένη πρὸς τὸ ἔδαφος. Ἡ ἄλλη μορφή, δεξιὰ, φορᾷ τὸ μινωικὸ ἔνδυμα μὲ τὴ φαρδιά φούστα καὶ κρατᾷ σκῆπτρο· ἀνάμεσα στὶς θεὲς αἰωροῦνται δύο μικρὲς μορφές, δύο μικρὰ «εἰδῶλα»-ψυχές. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται σὲ ἱερό· ἡ θεϊκὴ μορφή ποὺ κρατᾷ τὸ ξίφος μπορεῖ ἴσως νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς θεὰ τοῦ πολέμου, ἀλλὰ ἡ βαθύτερη ἔννοια τῆς εἰκόνας μᾶς διαφεύγει. Στὸ τμήμα τοῦ τοίχου ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ θρανίον, πάλι μέσα σ' ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο εἰκονίζεται μιὰ γυναικεία (θεϊκή;) μορφή ποὺ κρατᾷ στάχνα [164]. Φορᾷ δέρμα ζῶου, λοξὰ δεμένο γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα της, καὶ κάλυμμα κεφα-

163

Ἀποσπασματική τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Κτίριο τῶν τοιχογραφιῶν.

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Διατηρημένο μέγ. ὕψ. 1,86. Ἑσοχή: ὕψ. 0,56, πλ. 0,55. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

164

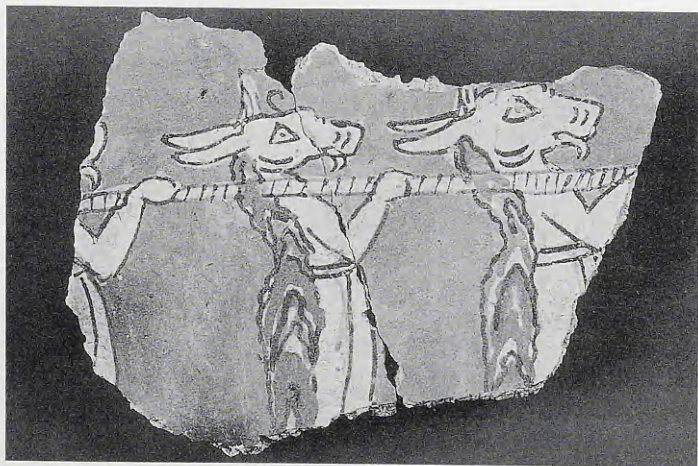
Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Κτίριο τῶν τοιχογραφιῶν, ἐσοχή (λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν εἰκ. 163).

λῆς μὲ λοφίο, πού χαρακτηρίζει πρόσωπα μὲ ὑψηλὴ θέσῃ στὴν ἱεραρχία ἢ μὲ ἱερὴ ιδιότητα — Πρίγκιψ μὲ τὰ κρίνα, Σφίγγες — τὸ ὁποῖο μάλιστα ἴσως νὰ συνδέεται μὲ κάποια συγκεκριμένη τελετὴ διότι τὸ φοροῦν καὶ οἱ γυναῖκες πού εἰκονίζονται στὶς λάρνακες τῆς Τανάγρας [279]. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ τοιχογραφία τῶν Μυκηνῶν εἰκονίζει τὴ θεὰ τῆς εὐφορίας, ἄποψις πού ἐνισχύει ἡ ἀποσπασματικὴ μορφή ἐνὸς γρύπα πού φαίνεται νὰ τὴν συνοδεύει. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ πρόκειται καὶ γιὰ ἱέρεια. Ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη παρατηροῦμε ὅτι τὰ περιγράμματα εἶναι ἔντονα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ἡ κόμμωση, οἱ λεπτομέρειες, ἀποδίδονται συμβατικά — λείπει ἐντελὼς τὸ πλάσιμο. Εἶναι ἓνα ἔργο παραστατικὸ, ἀλλὰ μὲ γρήγορη καὶ ἀπλὴ ἐκτέλεση, χαρακτηριστικὴ τοῦ τέλους τῆς μεγάλῃς ἐποχῆς τῆς τοιχογραφίας.

Δύο ἀκόμη τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν εἰκονίζουν, ἡ μία Δαίμονες καὶ ἡ ἄλλη ὀκτώσχημες ἀσπίδες.

Οἱ Δαίμονες στὴν αἰγαιακὴ τέχνη εἶναι συνήθως λεοντοκέφαλοι (σ. 138). Οἱ Δαίμονες ὅμως τῆς τοιχογραφίας τῶν Μυκηνῶν εἶναι ὀνοκέφαλοι [165]

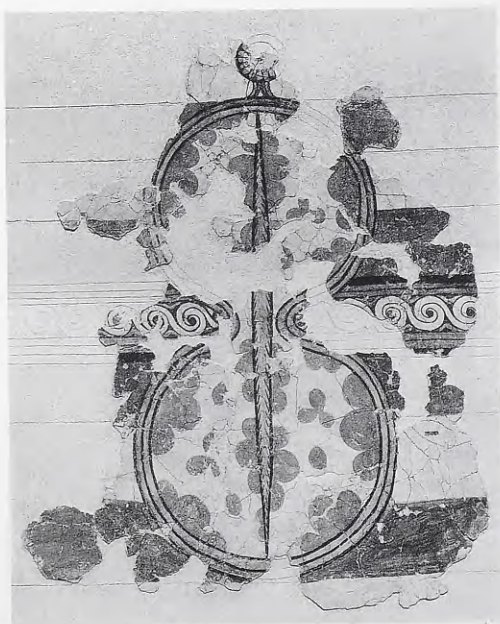
165

Θραῦσμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν μὲ παράστασις ὀνοκέφαλων Δαιμόνων («Οἰκία Τσουντά»).

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Μῆκ. 0,135.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2665.

καὶ ἀποτελοῦν μιὰ παραλλαγή τοῦ καθιερωμένου τύπου. Φοροῦν δέρμα ζώου καὶ μεταφέρουν ἓνα μακρὸ ξύλο, τὸ *ἀνάφορον*. Ἡ κερατοειδὴς ἀπόφυση ποὺ ἔχουν στὸ κεφάλι δὲν ἔχει ἐρμηνευθεῖ, ἀλλὰ ὁ βόστρυχος ποὺ πέφτει στὸ μέτωπο εἶναι χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν μορφῶν στὶς αἰγαιακὲς τοιχογραφίες γνωστὸ ἀπὸ πολλὰ παραδείγματα. Ἡ ἔννοια τῆς παράστασης μᾶς διαφεύγει. Οἱ Δαίμονες πιθανῶς ἐπιστρέφουν ἀπὸ ἱερὸ κυνήγι καὶ μεταφέρουν τὰ νεκρὰ ζῶα ἢ τὶς δорές τους· μπορεῖ ἀκόμη νὰ μεταφέρουν ζῶα ποὺ προορίζονται γιὰ θυσία· ἴσως ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἄνθρωποι μεταμφιεσμένοι ποὺ φοροῦν προσωπεῖα καὶ λαμβάνουν μέρος σὲ θρησκευτικὴ τελετὴ. Εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ χρόνια ὅτι στὸ τελετουργικὸ τυπικὸ ὁρισμένων θρησκευτικῶν ἐορτῶν ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ μυστή-

166

Τοιχογραφία ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν, μὲ παράσταση ἀσπίδων.

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. 0,744.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 11672.

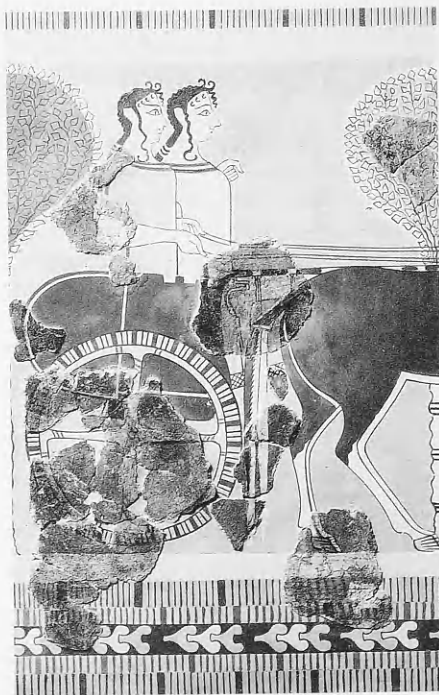
ριο τῆς γονιμότητας, περιλαμβανόταν καὶ ἡ μεταμφίεση τῶν συμμετεχόντων. Σὲ παρόμοιες πεποιθήσεις πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ καταγωγή τῶν Σατύρων καὶ τῶν Σειληνῶν καὶ οἱ συναφεῖς τελετὲς ποὺ συνδέονται μ' αὐτούς.

Οἱ ὀκτώσχημες ἀσπίδες ἔχουν ζωηρὰ χρώματα [166]. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα διακρίνεται τὸ προσχέδιο ποὺ ἔχει ζωγραφιστεῖ μὲ ἓνα ἀπαλὸ χρῶμα. Διακρίνονται ἐπίσης τὰ ἴχνη ποὺ ἔχει ἀφήσει ὁ διαβήτης ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ χάραξη τῶν κύκλων. Οἱ κηλίδες ποὺ εἰκονίζονται στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ἀσπίδας δηλώνουν ὅτι οἱ πραγματικὲς ἀσπίδες ἦταν δερμάτινες. Ἡ κηλιδωτὴ ἀπεικόνιση τοῦ δέρματος τοῦ ταύρου εἶναι μία χαρακτηριστικὴ σύμβαση τῆς κρητομυκηναϊκῆς εἰκονογραφίας.

Ἡ ὀκτώσχημη ἀσπίδα περιλαμβάνεται στὰ πρὶν σημαντικὰ μυκηναϊκὰ σύμβολα καὶ ἀπαντᾶται σὲ πολλὰ παραστάσεις ἔργων μικροτεχνίας, σὲ σφραγίδες καὶ σὲ ἐλεφαντοστά. Εἰκονίζεται ἐπίσης στὸ πλακίδιο ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει παλαιότερα ὁ Τσουντας (σ. 372). Τμήματα τοιχογραφιῶν μὲ παραστάσεις ἀσπίδων σώζονται ἀρκετὰ καὶ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ, τῆς Τίρυνθας, τῆς Πύλου καὶ τῆς Θήβας. Στὸ Ὀρθοσκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν οἱ ἀσπίδες ἐπέχουν τὴ θέση συμβόλου τῆς ἐνοπλῆς θεᾶς, ποὺ πολλοὶ ἐρευνητὲς ἔχουν ταυτίσει εὐλόγα μὲ τὴν Ἀθηνᾶ.

Κυνήγια

Μιὰ μεγάλῃ τοιχογραφία ποὺ εἰκονίζει κυνήγι κάπρου κοσμοῦσε πιθανῶς τὸ μέγαρο στὴν Τίρυνθα [167, 168]. Περιελάμβανε ἀρχικὰ ἴσως ἕξι ἄρματα. Στὸ ἓνα τμήμα εἰκονίζονται δύο γυναικεῖες μορφὲς ποὺ βγαίνουν γιὰ κυνήγι στὸ δάσος καὶ ὁδηγοῦν ἄρμα. Εἶναι δύο ἀριστοκράτισσες τῆς αὐτῆς ποὺ ἐπιδίδονται σ' ἓνα ἀνδρικό καὶ πολυτελὲς ἄθλημα, τὸ ὀργανωμένο κυνήγι. Ἡ τοιχογραφία ἔχει κοσμικὸ χαρακτήρα καὶ εἶναι πολὺ διαφωτιστικὴ γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ζωὴ. Οἱ κυρίως φοροῦν ἓναν ἀπλὸ ἴσιο χιτῶνα, σὰν ἀνδρικό, ποὺ θὰ ἦταν τὸ μυκηναϊκὸ φόρεμα, τουλάχιστον αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Αὐτὸ φοροῦν οἱ γυναῖκες ποὺ εἰκονίζονται στὶς λάρνακες τῆς Τανάγρας καθὼς καὶ στὸν «κρατὴρα τῶν πολεμιστῶν». Τὸ ἄρμα ἀποδίδεται μὲ κάθε λεπτομέρεια. Τὰ δένδρα, ὀλοστρόγγυλα, ξεπετιοῦνται ἀφύσικα ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ ἐδάφους σὲ τελείως ἐπίπεδη ἀπεικόνιση, σὰν κεντημένα, καὶ εἶναι τακτικὰ τοποθετημένα στὴ σειρὰ. Στὸ ἄλλο τμήμα εἰκονίζεται τὸ κυνήγι τοῦ κάπρου: τὰ σκυλιὰ ἔχουν κορδέλες στὸ λαιμό, καὶ τὰ σώματά τους εἶναι διάστικτα μὲ κηλίδες, γαλάζιες καὶ ρόζ, στοιχεῖα ἐντελῶς ἀφύσικα ἀλλὰ ἐν-

167

Τοιχογραφία από την Τίρυνθα που εικονίζει δύο γυναικείες μορφές σὲ ἄρμα. Ἀποτελοῦσε τμήμα μιᾶς μεγάλης τοιχογραφημένης σύνθεσης πού ἀπεικόνιζε κυνήγι κάπρου. Τὰ 250 περίπου θραύσματα ἀπὸ τὴν τοιχογραφία αὐτὴ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς ἀκρόπολης.

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. 0,355.

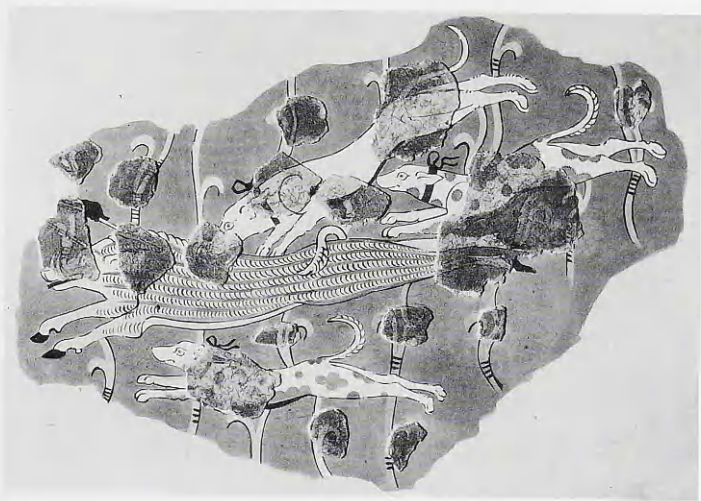
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 5878-5882.

τονα διακοσμητικά. Σκυλιὰ καὶ ἀγριόχοιρος εἰκονίζονται σὲ ἱπτάμενο καλ-
πασμὸ πού, ὅπως ἦδη ἔχει λεχθεῖ, δηλώνει συμβατικά τὴν ταχύτητα στὴν
αἰγαιακὴ εἰκονογραφία (σ. 38).

Ἡ σκηνὴ εἶναι ψυχρὴ, διακοσμητικὴ, μακριὰ ἀπὸ κάθε νατουραλισμό,
δὲν ἀπεικονίζει τὴ δράση ἀλλὰ τὴν συμβολίζει. Τὸ σχέδιο εἶναι σκληρό,
χωρὶς λεπτομέρειες. Ὅλα εἶναι τακτικὰ τοποθετημένα καὶ ἄψυχα. Οἱ Μυ-
κηναῖοι δὲν ἔχουν τὸ χάρισμα νὰ περιγράφουν τὴ φύση μὲ ἀκρίβεια, ὅπως
οἱ Αἰγύπτιοι, ἢ μὲ ἐμπρεσιονιστικὸ τρόπο ὅπως οἱ Μινωῖτες. Παρ' ὅλα
αὐτὰ ἡ τοιχογραφία τῆς Τίρυνθας ἔχει μιὰ γοητεία· εἶναι ζωντανὴ κι εὐχά-
ριστη μὲ τὰ ἀπλά, ἔντονα καὶ χωρὶς διαβαθμίσεις χρώματά της.

Μιὰ τοιχογραφία πού εἰκονίζει ἐπίσης κυνήγι κάπρου προέρχεται ἀπὸ τὸ
ἀνάκτορο τοῦ Ὁρχομενοῦ καὶ παρουσιάζει μεγάλη τεχνοτροπικὴ συγγέ-
νεια μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς Τίρυνθας. Τὰ δένδρα ἔχουν τὸ ἴδιο ριπιδοειδὲς

168

Τοιχογραφία από την Τίρυνθα που εικονίζει το κυνήγι κάπρου (πρβ. εικ. 167).

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,355.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 5878-5882.

σχήμα, οἱ συνοδοὶ εἰκονίζονται ἀνὰ δύο κρατώντας τὶς «σιγύνες», τὰ διπλὰ δόρατα, καὶ τὸ ἄρμα σχεδιάζεται μὲ τὸν ἴδιο λεπτομερὴ τρόπο.

Σκηνὴ κυνηγιοῦ εἰκονίζεται καὶ σὲ μιὰ τοιχογραφία ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου, ἀλλὰ ἡ ἀποσπασματικὴ τῆς διατήρηση δὲν ἔχει ἐπιτρέψει τὴν ἀναπαράσταση ὁλόκληρης τῆς σύνθεσης.

Τὸ θέμα τοῦ κυνηγιοῦ, γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἔργα τῆς μικροτεχνίας, εἶναι ἀγαπητὸ στὴ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία γιατί ἀσφαλῶς θὰ ἀναφερόταν σὲ μιὰ δραστηριότητα σημαντικὴ στὴ ζωὴ τῶν Μυκηναίων (σ. 226).

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου

Μιὰ σπουδαία σειρὰ τοιχογραφιῶν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἐνιαῖο σύνολο καλὰ χρονολογημένο μέσα σ' ἓναν αἰῶνα — τὸ ἀνάκτορο ἰδρύθηκε τὸ 1300 π.Χ. καὶ καταστράφηκε τὸ 1200 π.Χ. Τὸ σύνολο αὐτὸ ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ δυνατότητα νὰ γίνει ἀντιληπτὸ τὸ σχέδιο ποὺ ἀκολουθοῦσε ἡ διακόσμηση ἑνὸς μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου.

Ἡ ἐξωτερικὴ στοὰ τοῦ προτύλου ἐκοσμεῖτο μὲ πομπὴ δωροφόρων, σύμφωνα μὲ τὰ μινωικὰ πρότυπα, ἐνῶ οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐσωτερικῆς στοᾶς εἰκόνιζαν διάφορα ἀρχιτεκτονήματα, ζῶα καὶ μιὰ σειρά ἀπὸ καθιστὲς γυναῖκες μορφές, πού εἶναι ἴσως θεές.

Ὁ πρόδομος τοῦ μεγάρου ἐκοσμεῖτο ἐπίσης μὲ πομπὴ ἀνδρῶν. Ὁ δόμος ἦταν πλούσια τοιχογραφημένος μὲ μιὰ ποικιλία θεμάτων πού εἰκονίζουν ζῶα, ταύρους, λιοντάρια καὶ ἐλάφια, ἕνα τοπίο μὲ παπύρους καθὼς καὶ λέοντες καὶ γρύπες ἐκατέρωθεν (:) τοῦ θρόνου [144]. Ἡ διάταξη αὐτὴ μοιάζει μὲ τὴ διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς «αἵθουσας τοῦ θρόνου» στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ [169], ὅπως διαμορφώθηκε στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Δὲν εἶναι ὅμως βεβαιωμένο ἂν ἡ διευθέτηση τῶν ζώων στὴν Πύλο ἦταν πράγματι ἐραλδικὴ ἢ ἂν μόνο ἡ πλευρὰ τοῦ τοίχου ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν θρόνο ἐκοσμεῖτο μὲ τὸ δίδυμο λιοντάρι—γρύπας. Καὶ στὶς δύο ὁμως περιπτώσεις, ἐδῶ ὅπως καὶ στὴν Κνωσό, τὸ ἱερὸ μυθικὸ πούλι καὶ τὸ δυνατὸ βασιλικὸ ζῶο συμβολίζουν τὴν ἰσχὺ τοῦ ἡγεμόνα, τὸν ὁποῖον καὶ προστατεύουν. Στὸν

169

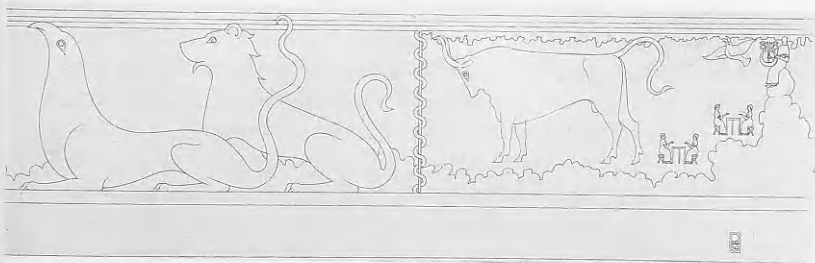
Ἡ αἵθουσα τοῦ θρόνου στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. (Ἀποκατάσταση Ε. Gilliéron υἱός).

Ἐραλδικοὶ γρύπες εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τοῦ θρόνου καὶ ἀποδίδονται μὲ μεγάλη τυποποίηση. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἰχθυογραφικὴ φωτοσκίαση πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ὄγκου στὰ σώματα τῶν ζώων.

Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Διαστ. τοιχογραφίας: ὕψ. 1,60, μῆκ. 2,30.

δόμο του μεγάρου της Πύλου εικονίζονται επίσης ταῦροι, πού ἴσως προορίζονταν γιά θυσία, καθώς καί σκηνή συμποσίου [170] στήν ὁποία λαμβάνουν μέρος διάφορες καθιστές μορφές πού θυμίζουν τίς ἀνάλογες μορφές ἀπό τήν τοιχογραφία τοῦ «Δίφρου» ἀπό τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ [171].

Τὰ θέματα αὐτὰ δὲν φαίνεται νά ἔχουν πολλή σχέση μεταξύ τους καί ὁ ζωγράφος δὲν δημιούργησε μιὰ σύνθεση ἀρμονική ὡς πρὸς αὐτά. Μὲ τὸ

170

Ἀναπαράσταση τῆς σκηνῆς συμποσίου πού κοσμοῦσε τὸν βορειοανατολικὸ τοῖχο τοῦ δόμου στοῦ ἀνάκτορο τῆς Πύλου (M. Lang).

13ος αἰ. π.Χ.

171

Ἡ τοιχογραφία τοῦ «Δίφρου» ἀπό τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. Ἀναπαράσταση (N. Πλάτων: Τοιχογραφία τῆς προσφορᾶς σπονδῶν). Ἡ τοιχογραφία αὐτή, ἀπό τήν ὁποία προέρχεται καί ἡ γνωστὴ «Parisienne», βρέθηκε πεσμένη κοντὰ στὸν δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ἀνακτόρου. ΥΜ II - III A (γύρω στὸ 1400 π.Χ.).

χρῶμα ἔδωσε μιὰ ἔντονη ὀπτική ἐντύπωση καὶ ἀντιπαράθεσε ὀρισμένες σκηνές τῶν ὁποίων ἡ βαθύτερη ἔννοια μᾶς διαφεύγει, εἶναι ὅμως ὁπωσδήποτε θρησκευτικοῦ χαρακτήρα.

Ὁ «Μουσικός» [172] ἐδέσποζε τῆς σκηνῆς τοῦ συμποσίου τοῦ οὐοοοῦ ἡ θρησκευτικὴ σημασία εἶναι ἀναμφισβήτητη. Κάθετι ἐπάνω σ' ἓναν σχηματοποιημένο βράχο, φορᾷ μακρὺ ἀνατολικό, ἱερατικό χιτῶνα καὶ κρατᾷ λύρα μὲ πέντε χορδές πού ἔχει σχῆμα ἀνεστραμμένου πετάλου· τὸ λευκὸ τῆς χρῶμα καὶ τὸ κομψὸ πλαίσιο, τοῦ οὐοοοῦ τὰ ἄκρα ἀπολήγουν σὲ κεφαλές κύκνων, ὑποδηλώνουν ὅτι στὴν πραγματικότητα θὰ ἦταν ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο. Ἡ λύρα εἶναι τὸ κατεξοχὴν μυκηναϊκὸ μουσικὸ ὄργανο καὶ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ παραστάσεις ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα. Ὁ μουσικός μόλις πὺ ἀγγίζει τὶς χορδές μὲ μιὰ ἀπαλὴ κίνηση, σὰν νὰ θέλει νὰ μαγέψει τὸ πουλὶ πὺ πετᾷ μπροστά του ἢ σὰν νὰ διστάζει νὰ παίξει.

Ποίηση καὶ μουσικὴ εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν καθημερινὴ καὶ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ πολὺ νωρίς. Ὅρισμένοι μυθικοὶ ποιητὲς ἀνάγονται στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ὅπως ὁ Μουσαῖος, ὁ Ὀρφεὺς ἢ ὁ Θάμυρις, πὺ ἦρθε στὴν Πύλο ἀπὸ τὸν Βορρὰ καὶ προκάλεσε τὶς Μοῦσες· αὐτὲς γιὰ νὰ τὸν τιμώρησουν τοῦ ἀφαίρεσαν τὸ χάρισμα τοῦ τραγουδιοῦ καὶ τὸν ἔκαναν νὰ ξεχάσει πῶς παίζεται ἡ λύρα.

172

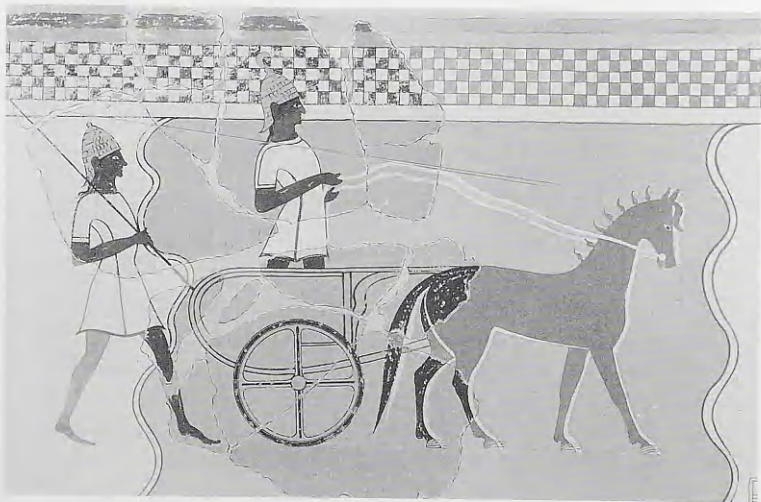
Ὁ «Μουσικός». Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ μέγαρο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου.
(Ἀποκατάσταση Piet de Jong).

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. 0,61, πλ. 0,71.

Χώρα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

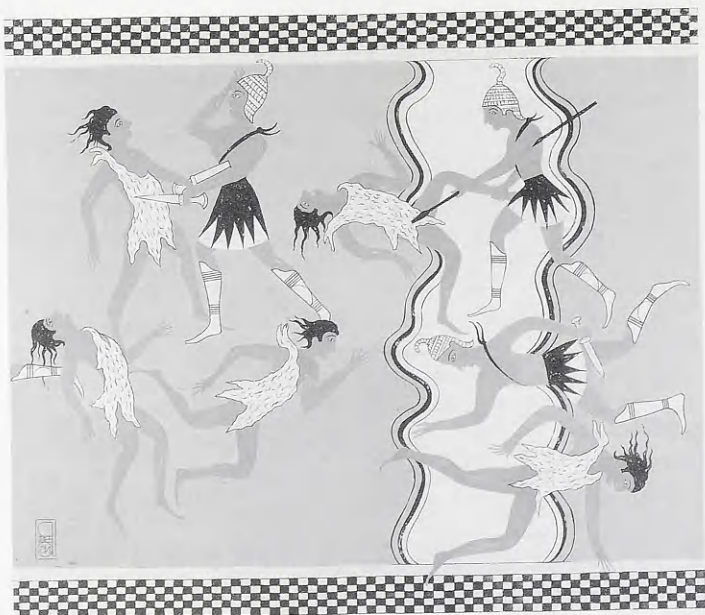
“Άλλες αίθουσες τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου ἐκοσμοῦντο μὲ σκηνὲς κυνηγιοῦ καὶ μάχης [173]. Σὲ μιὰ σκηνὴ μάχης εἰκονίζονται σὲ ἔδαφος γυμνὸ, ἐναλλάξ κίτρινο καὶ γαλάζιο, πολεμιστὲς μὲ περικνημίδες, περίζωμα καὶ κράνος, ὅπλισμένοι μὲ ἐγχειρίδια καὶ δόρατα, ποὺ μάχονται μὲ ἄνδρες οἱ ὁποῖοι εἶναι ντυμένοι μόνο μὲ δέρμα ζώου [174]. Οἱ πολεμιστὲς δὲν κρατοῦν ἀσπίδες κι αὐτὸ εἶναι ἴσως μιὰ παράλειψη τοῦ ζωγράφου, φοροῦν δὲ ἓνα εἶδος πανοπλίας πάνω ἀπὸ τὸ περίζωμα. Εἶναι Μυκηναῖοι κι ἔχουν τὴν ὑπεροχὴ στὴ μάχη, ἐνῶ αὐτοὶ ποὺ φοροῦν δέρμα ζώου εἶναι βάρβαροι. “Όλα τὰ στοιχεῖα ἀποπνέουν συμβατικότητα καὶ λειτουργοῦν συμβολικά, ὅπως οἱ ἔντονες ἀποκλίσεις τῶν μορφῶν ἀπὸ τὴν εὐθεία, γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ βιαιότητα, κυρίως ὅμως τὸ ἐνδύμα: οἱ ἀντίπαλοι φοροῦν δέρμα ζώου γιὰ νὰ δηλωθεῖ συμβατικὰ ὅτι εἶναι πρωτόγονοι, βάρβαροι· φαίνεται ὅτι γιὰ τὸ ἐνδύμα αὐτὸ ὁ τεχνίτης ἔχει ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ τὴν ἀμφίεση τῶν ἱερέων ποὺ φοροῦν δέρμα ζώου σὲ τελετουργίες (σ. 375).

173

Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου (αἶθουσα 64 τῆς δυτικῆς πτέρυγας). Εἰκονίζονται δύο πολεμιστὲς μὲ κοντὸ χιτῶνα καὶ ὀδοντόφρακτο κράνος· ὁ ἓνας εἶναι πεζὸς ἐνῶ ὁ ἄλλος ὀδηγεῖ ἄρμα (τμῆμα τῆς τοιχογραφίας μὲ παράσταση μάχης).

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκοκινία. Ὑψ. 0,33. Ὑψ. μορφῶν 0,23-0,25. Ἀρχικὸ ὕψ. τοιχογραφίας 0,64. Χώρα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

174

Τοιχογραφία από τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου (αἶθουσα 64 τῆς δυτικῆς πτέρυγας).

(Ἀποκατάσταση Piet de Jong).

Σκηνὴ μάχης (τιμῆμα τῆς τοιχογραφίας μετὰ παράσταση μάχης).

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. μορφῶν 0,23-0,25.

Χώρα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Σχετικὰ μετὰ τὴν τεχνοτροπία τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς παρατηροῦμε ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως στὴν Κρήτη παλαιότερα, δὲν λαμβάνεται ὑπόψη ἡ γραμμὴ τοῦ ἐδάφους καὶ οἱ μορφὲς διατάσσονται ἢ μιὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἄλλη, σύμφωνα μετὰ τὴ συμβατικὴ αἰγαιακὴ προοπτικὴ. Πράγματι, στὴν αἰγαιακὴ τέχνη τοποθετοῦνται ὑψηλότερα στὸ ὁπτικὸ πεδίο οἱ μορφὲς καὶ τὰ ἀντικείμενα ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι πιὸ μακριά. Στὴν τοιχογραφία τῆς Πύλου δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ μορφὲς πλέουν καὶ ὅτι ὁ θεατὴς τίς βλέπει ἀπὸ ψηλά. Οἱ στάσεις εἶναι τολμηρὲς καὶ πρωτότυπες. Ἡ σκηνὴ ἔχει ἓναν τοπικὸ — πυλιακὸ — χαρακτῆρα ποὺ θυμίζει τὴ μινωικὴ τέχνη. Ἐξάλλου σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ ἀνάκτορον τῆς Πύλου παρουσιάζει ἀναλογίες μετὰ τὰ μινωικὰ καί, ὅπως ἀναφέρθηκε, γενικότερα ἢ μινωικὴ ἐπίδραση εἶναι ἐμφανὲς στὴ Μεσσηνία.

Στὴν τοιχογραφία αὐτῇ, μινωικὴ εἶναι ἡ ἐλευθερία μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμε-

τωπίζεται τὸ θέμα, ἀλλὰ μυκηναϊκὴ εἶναι ἡ ἀφαίρεση, ἡ ἀπουσία κάθε μνείας τοπίου. Μυκηναϊκὸ εἶναι καὶ τὸ θέμα: ἡ μάχη. Ὁ ἀγώνας πολεμιστῶν καὶ βαρβάρων, σχεδὸν σῶμα μετ' σῶμα, θυμίζει τὴν ὁμηρικὴ μάχη. Τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνεται ἀρκετὲς φορὲς μετ' κάποια μονοτονία, ὅπως στὸ ἔπος ἐπαναλαμβάνονται συχνὰ οἱ ἴδιες στερεότυπες φράσεις. Ἡ ὅλη διάταξη ἀνήκει στὸν ἴδιο εἰκονογραφικὸ κύκλο ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται τὸ ρυτὸ πολιορκίας. Εἶναι μιὰ συγκεκριμένη σκηνὴ ἔξω ἀπὸ συγκεκριμένο χώρο καὶ χρόνο.

Ἐνῶ στὰ μινωικὰ ἔργα ὅλες οἱ εἰκόνες εἶναι σὰν νὰ βγαίνουν μέσα ἀπὸ ἓναν κόσμον μακρινὸ καὶ ἀκίνητο στὸ χρόνο, ὀρισμένες μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες ποὺ ἀπεικονίζουν μάχες, κυνήγια, πολιορκίες, ἔχουν μιὰ ἐντονότερη, δραματικὴ καὶ ἀφηγηματικὴ κίνηση. Πολλὲς φορὲς ἔχουμε τὴν αἴσθηση ὅτι ἡ σκηνὴ ποὺ ἀπεικονίζεται ἀναφέρεται σὲ κάποιο συγκεκριμένο γεγονός, ἓνα κυνήγι, μιὰ ἐκστρατεία, ἓνα γεγονός γιὰ τὸ ὁποῖο ἴσως ἔχει μιλήσει καὶ ἡ ἐπικὴ ποίηση. Ἡ ἴδια ἐντύπωση δημιουργεῖται καὶ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Θήρας ποὺ ἔχουν πολλὲς συγγένειες μετ' τὶς μυκηναϊκὲς. Γενικὰ ἡ μυκηναϊκὴ τοιχογραφία συγγενεὺει πολὺ μετ' τὴ θηραϊκὴ, σημάδι ὅτι οἱ δύο περιοχὲς εἶχαν ἐπαφὲς καὶ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι βρισκόνταν στὴ Θήρα πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου (γύρω στὰ 1540 π.Χ.). Στὴ γνωστὴ θηραϊκὴ τοιχογραφία τοῦ «Ναυαγίου» εἰκονίζονται Μυκηναῖοι ποὺ ἀποβιβάζονται σὲ μιὰ ἄγνωστη περιοχὴ· ἀναγνωρίζονται σαφῶς ἀπὸ τὸν ὅπλισμό τους, τὴν ἀσπίδα καὶ τὸ ὀδοντόφρακτο κράνος [175]. Στὴν τοιχογραφία τῆς «Νηοπομπῆς» Μυκηναῖοι ἐπιβαίνουν σὲ κυκλαδικὰ πλοῖα, ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ «Ναυάρχου» [176], ποὺ θεωρεῖται ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα πορτραῖτα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, μοιάζει ἐξαιρετικὰ μετ' τὸν Μυκηναῖο ποὺ ἀπεικονίζεται στὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Β τῶν Μυκηνῶν. Στὶς μυκηναϊκὲς καὶ θηραϊκὲς τοιχογραφίες παρατηρεῖται μιὰ ἔμφαση σ' ἓνα ἱστορικὸ πλαίσιο ἀλλὰ λείπει ἡ ἐπὶ πλέον ἐνδειξη ποὺ θὰ ἐπέτρεπε νὰ συνδέσουμε τὰ ἀναπαριστώμενα μ' ἓνα ἱστορικὸ γεγονός.

Κλείνοντας τὴν ἐξέταση τῶν διαφορῶν θεμάτων τῆς μυκηναϊκῆς τοιχογραφίας ἔχει κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι δὲν εἰκονίζονται σκηνὲς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, οὔτε ἐσωτερικοὶ χώροι, δὲν ἐμφανίζονται γραφικὰ στοιχεῖα, οὔτε κάποια διαφοροποίηση κατὰ τόπους. Ἀσφαλῶς κάθε περιοχὴ θὰ εἶχε ὀρισμένα δικά της χαρακτηριστικά, ὅμως ἀπὸ τὸ ἓνα ἀνάκτορο στὸ ἄλλο ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἴδιοι τύποι. Γενικὰ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β, δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση

175

Λεπτομέρεια μικρογραφικής ζωφόρου από τη Θήρα (Δυτική οίκια, δωμάτιο 5, βόρειος τοίχος).
 Σκηνή ναυαγίου και πομπή Μυκηναίων.
 ΥΜ ΙΑ (γύρω στο 1550 π.Χ.) Άσβεστοκονίαμα. Διαστ. ζωφόρου: ύψ. 0,45, μήκ. 0,86.
 Άθήνα, Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

176

Ὁ «Ναύαρχος». Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο ποὺ εἰκονίζει νηοπομπή (πρβ. εἰκ. 77).

μῆς κοινωνίας ἱεραρχημένης, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐντάσσεται σὲ μιὰ θέση, σ' ἓνα ρόλο, καὶ κανένας δὲν ξεφεύγει γιὰ νὰ κάνει κάτι διαφορετικό.

Ἡ τοιχογραφία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐμπνευσμένες καὶ ἐκφραστικὲς μυκηναϊκὲς τέχνες, μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἀποκαλυπτικὲς γιὰ τὸν μυκηναϊκὸ χαρακτήρα, ἴσως αὐτὴ ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἐννοήσουμε καλύτερα ὀρισμένες πλευρὲς τῆς μυκηναϊκῆς ζωῆς, τῆς βάρβαρης καὶ ἐκλεπτυσμένης συγχρόνως· ἀλλὰ συχνὰ ἡ τέχνη αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἐξαιρετικὰ δυσνόητη ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἔχει διατηρηθεῖ τόσο ἀποσπασματικά.

Πλαστικὴ

Ἡ μνημειώδης πλαστικὴ γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς ἀνάγκες τῶν Μυκηναίων — ὅπως καὶ τῶν Μινωιτῶν — καὶ μόνο ἴσως πρὸς τὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου παρατηρεῖται μιὰ ἀναζήτηση στὸν τομέα αὐτό (σ. 160).

Ένα θαυμάσιο δείγμα μυκηναϊκής πλαστικής βρέθηκε από τὸν Τσούντα τὸ 1896 στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν, κάτω ἀπὸ τὴν πομπικὴ ὁδὸ ποὺ ὀδηγεῖ στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ προέρχεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα.

Πρόκειται γιὰ μιὰ γύψινη κεφαλὴ γυναικείας μορφῆς, σὲ σχεδὸν φυσικὸ μέγεθος, ποὺ εἶναι ἄριστα διατηρημένη [177]. Τὸ γλυπτὸ αὐτὸ ἀνήκει σὲ μιὰ τέχνη ποὺ ἀγγίζει τόσο τὴν τοιχογραφία ὅσο καὶ τὴν πλαστικὴ. Τὸ πρόσωπο τῆς μορφῆς εἶναι λευκὸ καὶ ἔχει ἔντονη χρωματιστὴ διακόσμηση. Τὰ χεῖλη, τὰ αὐτιά, ἡ ταινία στὰ μαλλιά καὶ οἱ στιγμορόδακες στὰ μάγουλα καὶ στὸ πιγούνι ἔχουν χτυπητὸ κόκκινο χρῶμα. Ὁ τύπος αὐτῆς τῆς κόσμησης εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις, ὅπως ἡ «Ἱέρεια» στὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς Θήρας [178] ποὺ ἔχει ἔντονα κόκκινα χεῖλη καὶ κόκκινα, βαμμένα αὐτιά. Οἱ στιγμορόδακες ὑποδεικνύουν ἴσως θεία ιδιότητα, ἔχουν μάλιστα ἐρμηνευθεῖ ὡς θεϊκὸ ἀστρικὸ σύμβολο. Δηλώνουν πιθανῶς «τατουάζ», ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα. Τὰ κυκλαδικὰ εἰδῶλια φέρουν στιγμορόδακες στὰ μάγουλα, ὅπως ἐπίσης μιὰ πῆλινη κεφαλὴ θεᾶς ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ δύο εἰδῶλια θεαινῶν ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Τὰ μαλλιά καὶ τὰ μάτια τῆς μορφῆς εἶναι μαῦρα ἢ πολὺ σκοῦρα μπλέ· μαῦρο σὲ συνδυασμὸ μὲ μπλέ

177

Πλαστικὴ γυναικεῖα κεφαλὴ ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (περιοχὴ τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου).

Γύρω στὸ 1250 π.Χ. Ἀσβεστοκοινίαμα. Ὑψ. 0,168.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 4575.

178

Νεαρή «ίερεία». Τοιχογραφία από τη Θήρα (Δυτική οικία, δωμάτιο 5, ανατολική παραστάδα της νοτιοανατολικής θύρας).

Ἡ μορφή ἔχει χεῖλη καὶ αὐτιά ἔντονα χρωματισμένα. Τὸ κεφάλι εἶναι σχεδὸν ὁλόκληρο ξυρισμένο. Φορᾷ βραχιόλια, περιδέραιο, μεγάλη σκουλαρίκια σὲ σχῆμα κρίκου καὶ ποδὴρη ἱερατικὸ χιτῶνα. Τὸ ὕψος στα μανίκια ἔχει διακόσμηση ἀπὸ τετράφυλλα ἄνθη ὅμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ κοσμοῦν τὴ λαβὴ τοῦ ξίφους τῆς εἰκ. 44. Ὁ χιτῶνας, τὸ θυμιατήρι ποὺ κρατᾷ καὶ ἡ κόμμωση χαρακτηρίζουν τὴ μορφή ὡς πρόσωπο ποὺ περιβάλλεται μὲ ἱερὴ ιδιότητα.

ΥΜ ΙΑ (γύρω στὸ 1550 π.Χ.) Ἀσβεστοκονίμα. Ὑψ. 1,51, πλ. 0,35.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

εἶναι καὶ τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς πάνω ἀπὸ τὴν ταινία. Τὰ μεγάλα μάτια καὶ ἡ αὐστηρή, ἀπόκοσμη ἔκφραση θυμίζουν τὴ μινωικὴ θεὰ τῶν ὄψεων [179] ἂν καὶ ἡ κεφαλὴ τῶν Μυκηνῶν εἶναι πολὺ νεότερη. Τὰ ὑψηλὰ ζυγωματικά, τὰ μεγάλα αὐτιά καὶ τὸ στενὸ καὶ γυρτὸ στόμα συνδέουν τὴ μορφή μὲ τὸν ἀνθρώπινο τύπο τῶν προσωπίδων τῶν λακκοειδῶν τάφων. Τὸ πλάσιμο εἶναι ἄδρό, δυνατὸ καὶ συγχρόνως πολὺ ἐκφραστικόν. Πιθανὸν ἡ κεφαλὴ αὐτὴ νὰ μὴν ἀνῆκε σὲ σῶμα καὶ νὰ ἦταν σφηνωμένη σὲ ξύλινο ἱστό, γιατί καθὼς φαίνεται ὑπῆρχε ἡ συνήθεια σὲ διάφορες μυκηναϊκὲς τελετουργίες νὰ ἐκτίθενται σὲ κοινὴ θεὰ εἰδώλια ἢ πλαστικὲς κεφαλὲς θεϊκῶν μορφῶν.

Ἡ ταυτότητα τῆς μορφῆς δὲν εἶναι γνωστὴ. Σύμφωνα μὲ μιὰ θεωρία πρόκειται γιὰ σφίγγα. Ἐπειδὴ ὅμως φορᾷ κάλυμμα κεφαλῆς παρόμοιο μ' αὐτὸ ποὺ φορᾷ ἡ Ὀλύμπια Ἥρα, ὁ Μυλωνᾶς ὑπέθεσε ὅτι ἡ μορφή εἰκονίζει τὴν Ἥρα, τὴ μυκηναϊκὴ θεά, πρόδρομο τῆς Ὀλυμπίας Ἥρας. Ἡ κεφαλὴ χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰ. π.Χ. καὶ φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, πράγμα ποὺ ἀφήνει νὰ νοηθεῖ ὅτι ἴσως τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀφυπνίζεται στοὺς Μυκηναίους ἡ αἴσθηση τῆς μεγάλης πλαστικῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῶν Μυκηνῶν, τὰ λίγα δείγματα μνημειώδους πλαστικῆς ποὺ σώζονται ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ εἶναι οἱ ἐπιτύμβιες στήλες τῶν βασιλικῶν περιβόλων, τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, καὶ οἱ πλάκες γυπολίθου ποὺ κοσμοῦν τὴν πρόσοψη τῆς εἰσόδου τοῦ «Θησαυ-

179

Ἡ «μικρὴ θεὰ τῶν ὄφρων». Εἰδώλιο ἀπὸ τὴν κρύπτη τοῦ «κεντρικοῦ ἱεροῦ» στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. Ἡ θεὰ φορᾷ μινωικὴ ἐσθῆτα μὲ ποδιὰ καὶ ἔχει ἀκάλυπτο τὸ στήθος. Στὰ ὑψωμένα χέρια τῆς κρατᾷ δύο μικρὰ φίδια. Φορᾷ χαμηλὸ κάλυμμα κεφαλῆς ἐπάνω στὸ ὁποῖο κάθεται ἓνα αἰλουροειδές.

1600-1550 π.Χ. Φαγεντιανή. —Υψ. 0,295.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 63.

ροῦ τοῦ Ἀτρέως». Στὸν κατάλογο αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ δύο ἀνάγλυφες πλάκες ἀπὸ γυψόλιθο, πολλὲ ἀποσπασματικές, ποὺ ἡ μία εἰκονίζει κεφαλὴ μαινομένου ταύρου καὶ ἡ ἄλλη πόδια ταύρου. Οἱ πλάκες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν «Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως» καὶ ἴσως κοσμοῦσαν τὸ πλεονικὸ δωμάτιο.

Ἡ μυκηναϊκὴ πλαστικὴ, ὅπως καὶ ἡ μινωικὴ, παρέμεινε στὸ στάδιο τῆς μικροτεχνίας καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ διάφορα εἰδώλια — κυρίως πῆ-

λινα, καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο. Παρόλο ὅτι οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν ἐξαιρετικά προοδευμένη μεταλλοτεχνία, χάλκινα εἰδώλια δὲν ἔχουν ἀνευρεθεῖ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, γεγονὸς ἀξίωσημείωτο γιὰ τὸν αὐτὸς τύπος αὐτὸς τῆς μικρογλυπτικῆς εἶχε γνωρίσει στὴν Κρήτη μεγάλη διάδοση. Διακρίνεται ἴσως καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ δισταγμὸς μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν οἱ Μυκηναῖοι τὴ γλυπτική. Ὁ τομέας αὐτὸς τῆς μεταλλοτεχνίας ἀντιπροσωπεύεται μόνον ἀπὸ δύο μολύβδινα εἰδώλια ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸν Κάμπο τῆς Λακωνίας· εἶναι ἀσφαλῶς ἐγγώρια ἔργα: ἐμφανίζουν μυκηναϊκὰ χαρακτηριστικά — σαφὴνεια στὴν ἀπόδοση τῶν ἀρθρώσεων καὶ τῆς μυολογίας — ἀλλὰ διατηροῦν τὸν μινωικὸν τύπον, πράγμα φυσικὸ γιὰ μιὰ περιοχὴ ποὺ ἦταν πάντα ἀνοικτὴ στὶς μινωικὰς ἐπιδράσεις.

Εἰδωλοπλαστική

Μεγάλα πηλίνα εἰδώλια

Τὰ πηλίνα εἰδώλια ἀνήκουν σὲ διάφορους τύπους. Ὑπάρχουν μεγάλα, μικρά, μονόχρωμα ἢ ἐπιζωγραφισμένα. Τὰ μεγάλα εἰδώλια ἔχουν γενικὰ μινωικὸν τύπον καὶ εἶναι κατασκευασμένα στὸν τροχόν. Τὰ χέρια, ἡ μύτη, τὰ μάλλια, τὸ στόμα, τὰ αὐτιά, ἀποδίδονται πλαστικά καὶ εἶναι ἐπικολλημένα. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ εἰδώλια τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν ἐμφάνιση ἄτεχνης καὶ μάλλον χονδροειδῆ.

Ἀπὸ τὸ λεγόμενον «Κτίριο τῶν Εἰδώλων» στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν προέρχονται 27 εἰδώλια μεγάλου μεγέθους τὰ ὅποια χρονολογοῦνται γύρω στὸ 1200 π.Χ. καὶ ἀνήκουν σ' ἓναν τύπον σπάνιον, γνωστὸ μέχρι τώρα μόνον ἀπὸ τὶς Μυκῆνες. Ὅρισμένα εἶναι μονόχρωμα, ὀλόβαφα μὲ σκούρα βαφή, ἄλλα εἶναι ζωγραφισμένα μὲ σκουρόχρωμα διακοσμητικὰ σχέδια, ἐνῶ μιὰ τρίτη ὁμάδα ἔχει πρόσωπα ὀλόβαφα στὰ ὅποια ὅμως μερικὰ τμήματα ἔχουν ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὴ βαφή καὶ φαίνεται ὁ φυσικὸς πηλός. Τὰ ἰσχνά, ἀτροφικὰ χέρια ἦταν ὑψωμένα σὲ διάφορες στάσεις ἢ κρατοῦσαν προσφορὰς καὶ σύμβολα: πηλίνα ἀντικείμενα, περιδέραια, ἐργαλεῖα καὶ ὅπλα. Τὰ κεφάλια εἶναι σφαιρικά, τὰ μάλλια εἶναι διαμορφωμένα σὲ σπεῖρες καὶ ἔχουν ἐπικολληθεῖ [180-188].

Ὁ ἀνασκαφὴς W. Taylour πιστεύει ὅτι τὰ εἰδώλια μὲ τὸν χαρακτηριστικὰ φουσκωμένον θώρακα εἰκονίζουν ἀνδρικοὺς μορφές, ἐνῶ οἱ γυναικεῖες ἔχουν ἐπίπεδον στήναι καὶ στήθη ποὺ ἀποδίδονται πλαστικά. Ἡ παρατήρηση ὅμως αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθεῖ. Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς δέχονται, κυρίως μάλιστα ἀπὸ τότε ποὺ βρέθηκαν ἀνδρικά εἰδώλια στὴ Φυ-

180

181

182

183

184

185

180-188

Ειδώλια από τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν.

Γύρω στὸ 1200 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,57 (180), 0,62 (181), 0,67 (182), 0,555 (183), 0,61 (184), 0,57 (185), 0,70 (186), 0,595 (187), 0,575 (188).

Ἡ μορφή 181 κρατᾷ ἀντικείμενο πού εἶχε λατρευτικὴ χρήση. Οἱ μορφές 185 καὶ 186 κρατοῦν σφυρί· τὰ ἐργαλεῖα γενικὰ συνδέονται μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς τῆς γονιμότητος. Ἡ μορφή 187 κρατοῦσε ἴσως περιδέραιο.

Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15000 (188), 15002 (186), 15003 (181), 15004 (185), 15005 (183).

λακωπὴ μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ φύλου, ὅτι τὰ εἰδώλια τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου εἶναι ἀδιακρίτως ἀνδρικὰ ἢ γυναικεῖα. Ὁ τεχνίτης δὲν φαίνεται νὰ ἔχει δώσει ἰδιαίτερη σημασία στὴ διαφοροποίηση τοῦ φύλου, ἀλλὰ τὸν ἐνδιέφερε προπαντὸς ὁ θρησκευτικὸς συμβολισμός. Ἡ ὄψη τῶν εἰδωλίων εἶναι τρομακτικὴ μὲ παράδοξα καὶ ἀνοίκεια χαρακτηριστικὰ — ἡ ἔκφραση θυμίζει κάπως τὴν ἀγριωπὴ ὄψη τῆς θεᾶς τῶν ὄψεων — δὲν ἀπεικονίζουν ὅμως θεϊκὲς μορφές ἀλλὰ πιστοὺς πού λαμβάνουν μέρος σὲ κάποια τελετουργία· σὲ τελετουργικὸ, μυστηριακὸ τυπικὸ παραπέμπει ἐξάλλου καὶ τὸ ἰδιότυπο καὶ ὑποβλητικὸ «μακιγιάρισμα» τῶν προσώπων πού

υποδηλώνει κάποια μορφή μεταμπίεσης. Είναι πιθανόν νά πρόκειται γιά ἀποτροπαϊκά εἰδῶλια. Ὅπως εἶναι γνωστό καί ἀπό μεταγενέστερες ἐποχές, κατὰ τὴ διάρκεια ὀρισμένων τελετῶν, ἀποτροπαϊκά εἰδῶλια ἐξετίθεντο δημοσίως καὶ ἐθεωρεῖτο ὅτι προφύλασσαν τὴν πόλιν καὶ τοὺς κατοικοὺς τῆς ἀπὸ τῆ βασκανίας, τὶς ἐπιδημίες καὶ τοὺς ἐχθροὺς. Ὅπως δὲ ποτε τὸ «Κτίριο τῶν Εἰδῶλων» ὅπου βρέθηκαν εἶχε σχέση μετὰ μαγικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἱερωργίας, ἀλλὰ καὶ μετὰ χθόνια λατρεία.

Ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν προέρχονται δύο τροχήλατα γυναικεῖα εἰδῶλια ποὺ εἰκονίζονται καθὼς φαίνεται θεῆς καὶ ἴσως ἦταν — τὸ ἕνα τουλάχιστον — λατρευτικά. Ἀνήκουν σ' ἕναν τύπο γνωστὸ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου καὶ τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. στὸν ὁποῖο ἀνήκουν καὶ τὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν κάτω ἀκρόπολιν τῆς Τίρυνθας (σ. 187). Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος εἶναι κυλινδρικό. Ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς θεϊκῆς μορφῆς ἔχει τὰ χέρια ὑψωμένα στὴ στάση τῆς δέησης [189], ἐνῶ ἡ ἄλλη φέρνει τὰ χέρια στὸ στήθος [190]. Καὶ οἱ δύο φοροῦν πολυτελῆ ἐνδύματα, πολλὰ κοσμήματα καὶ ἔχουν στὰ μάγουλα στιγμορόδακες γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε ἤδη λόγος (σ. 250).

Σὲ ἕνα οἰκιακὸ ἱερὸ στὴν Ἀσίνη βρέθηκε τοποθετημένη σὲ θρανίον ἡ κεφαλὴ ἐνὸς πῆλινου εἰδωλίου ποὺ ὀνομάζεται «Κύριος τῆς Ἀσίνης» καὶ χρονολογεῖται στὸν 12ο αἰ. π.Χ. [192]. Ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι ἀνῆκε σὲ ἀνδρικό εἰδῶλιο, φαίνεται ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ γυναικεῖα μορφή, ὅπως υποδηλώνεται ἀπὸ τὸν πόλον ποὺ φορᾷ καὶ ἀπὸ τὸν τύπο τῶν πλοκάμων ποὺ πέφτουν στὸν αὐχένα. Ἐχει ἐπίσης ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ κεφαλὴ ἴσως ἦταν προσαρμοσμένη σὲ σῶμα σφίγγας. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι ἀνῆκε σ' ἕνα εἰδῶλιο μεγάλου μεγέθους καὶ ὅταν αὐτὸ καταστράφηκε παρέμεινε ἡ κεφαλὴ σὰν ἀντικείμενο λατρείας. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἀνάλογη περίπτωση ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεσιν αὐτή. Πράγματι στὸ ἱερὸ τῆς Κέας, τὸ ὁποῖο συνδυάζει μινωικὰ καὶ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα, ἔχουν διασωθεῖ ἀρκετὰ πῆλινα γυναικεῖα εἰδῶλια τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. (καὶ ἕνα τοῦ 13ου). Στὰ ἱστορικὰ χρόνια μία κεφαλὴ εἰδωλίου εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ βάθρον καὶ πιθανὸν λατρευόταν σὰν κεφαλὴ Διονύσου.

Ἡ μορφή τῆς Ἀσίνης ἔχει ἔκφραση σοβαρὴ καὶ ἐπίσημη· τὴν αὐστηρότητά της τονίζουν τὰ ἐντονα χαρακτηριστικά, ἡ μυτερὴ μύτη, τὰ μεγάλα μάτια καὶ τὸ προτεταμένο πιγούρι ποὺ θυμίζει σχεδὸν γενειάδα. Φορᾷ χαμηλὸ διάδημα, παρόμοιο μετὰ τὸ διάδημα τῆς γύψινης κεφαλῆς ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, ἔχει δὲ ὅπως στὰ αὐτιά πιθανὸν γιὰ νὰ εἰσακούει τὶς προσευχὰς τῶν πιστῶν, στοιχεῖο γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα εἰδῶλια τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Ἡ Μῆλος βρίσκεται ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. στὴ σφαίρα ἐπιρροῆς τῶν Μυκηναίων· τὴν παρουσία τους ἐκεῖ βεβαιώνει τὸ «μέγαρο» ποὺ κτίσθηκε στὴ Φυλακωπὴ στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ III Α1 περιόδου. Κατὰ τὴν ΥΕ III Β περίοδο γίνονται στὴ Φυλακωπὴ ἐκτεταμένες ἐργασίες: ἐπεκτείνεται ἡ ὀχύρωση καὶ διαμορφώνεται ἓνα ἱερὸ μυκηναϊκοῦ τύπου ὅπου βρέθηκαν εἰδώλια, βωμός, βαίτυλος, χρυσὸ προσωπεῖο, κελύφη χελωνῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ μουσικὰ ὄργανα, ἰθυφαλλικὰ ἀνδρικὰ εἰδώλια, κέρνοι καὶ ἄλλα.

189

Εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν (Κτίριο τῶν Τοιχογραφιῶν, ἄδυτο).

Εἰκονίζεται γυναικεῖα θεϊκὴ μορφή, πιθανῶς λατρευτικὴ, μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα στὴ στάση τῆς δέησης.

1250-1200 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,33.

Ναῦπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 14500.

190

Εἰδώλιο ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν (Κτίριο τῶν Εἰδωλίων).

Εἰκονίζεται γυναικεῖα θεϊκὴ μορφή μὲ τὰ χέρια στὸ στήθος.

1250-1200 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,33.

Ναῦπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15001.

191

Εἰδώλιο γυναικεῖας θεϊκῆς μορφῆς ἀπὸ τὴ Φυλακωπὴ τῆς Μῆλου (E. French).

13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,18.

Μῆλος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 653.

192

Κεφαλὴ εἰδωλίου γνωστὴ ὡς «Ὁ Κύριος τῆς Ἀσίνης».

12ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,118.

Ναῦπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3313.

Ἀπὸ τὸ ἱερὸ αὐτὸ προέρχεται καὶ ἓνα σημαντικό ἐιδώλιο ποῦ ἀπεικονίζει μιὰ γυναικεῖα μορφή πιθανότατα θεϊκή [191]. Ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμη ἄργιλο καὶ εἶναι ζωγραφισμένο μὲ σκούρα κοκκινωπὴ βαφή ἢ ὁποία φέρει κατὰ τόπους ἐπιζωγραφήσεις μὲ λευκὸ χρῶμα. Τὸ σῶμα τῆς μορφῆς εἶναι κυλινδρικό καὶ φαρδαίνει λίγο πρὸς τὰ κάτω. Τὸ στέρνο εἶναι στρογγυλεμένο καὶ δύο μικρὲς προεξοχὲς δηλώνουν τοὺς μαστοὺς. Τὰ χέρια ἦταν ὕψωμένα, καθὼς φαίνεται, στὴ στάση τῆς δέησης. Τὸ κεφάλι εἶναι τριγωνικό, ἀνασηκωμένο πρὸς τὰ ἐπάνω. Τὰ μάτια, τὰ αὐτιά, τὰ μαλλιά ἔχουν πλαστικὴ ἀπόδοση. Τὰ διακοσμητικὰ σχέδια εἶναι ζωηρά, τονίζοντας ἀκόμη περισσότερο τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποῦ ἔχουν ἀποδοθεῖ πλαστικά, ἀλλὰ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, καθὼς καὶ τὸν πλοῦτο τοῦ ἐνδύματος. Ἡ ἔκφραση εἶναι ἰδιαίτερα ζωντανή, μὲ τὰ μάτια ὕψωμένα πρὸς τὸν οὐρανόν, τὸ μισάνοιχτο στόμα, τὰ ἀνασηκωμένα φρύδια, τονισμένα ἀπὸ μικρὲς κάθετες γραμμὲς, καὶ ἰδίως μὲ τὰ μεγάλα μάτια τριγυρισμένα μὲ τὰ ματόκλαδα. Τὸ φόρεμα εἶναι πολυτελές: πολυποίκιλες γραμμὲς ὑποδηλώνουν ὅτι εἶναι κεντημένο καὶ στολισμένο μὲ κορδέλες, ἐνῶ γύρω ἀπὸ τὸν λαιμὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ λεπτὸ σὰν ἀραχνούφαντο. Ἡ ὅλη ἐντύπωση τῆς πολυτέλειας ποῦ χαρακτηρίζει τὴ μορφή αὐξάνεται μὲ τὸ περιδέραιο ποῦ φορᾷ.

Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὰς παραστάσεις, ὅτι, τόσο στὴ μινωικὴ ὅσο καὶ τὴ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία οἱ θεϊκὲς μορφὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὰ πολυτελὴ ἐνδύματα καὶ ἀπὸ τὰ κοσμήματα ποῦ φοροῦν. Τὸ κόσμημα συνδέεται μὲ τὴ θεότητα ὅχι μόνο στὸν αἰγαιακὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀνατολικοὺς πολιτισμοὺς.

Συνήθως ἡ μυκηναϊκὴ πλαστικὴ εἶναι ἄρκετὰ σχηματικὴ. Τὸ ἐιδώλιο ὅμως αὐτὸ μὲ τὴν ἐκφραστικότητα τοῦ προσώπου καὶ τὸν πλοῦτο τῆς διακόσμησης ξεχωρίζει σὰν ἓνα μοναδικὸ ἔργο. Ἡ χρονολόγησή του παρουσιάζει προβλήματα. Σύμφωνα μὲ ὀρισμένους μελετητὲς τὸ ἔργο ἀνήκει στῆς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. καὶ συνδέεται τεχνολογικὰ μὲ τὴ σύγχρονη μινωικὴ κεραμικὴ. Οἱ ἀναλογίαις ὅμως ποῦ παρουσιάζει μὲ τὰ ἐιδώλια θεϊκῶν μορφῶν ἀπὸ τὴν Τίρυνθα καὶ τὸ Ὀρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν τόσο ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη, ὅσο καὶ σχετικὰ μὲ τὸν λατρευτικὸ τύπο, ὑποδηλώνουν ὡς πιθανὴ χρονολογία τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ πρὶν σβήσει ἐντελῶς ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος παρατηρεῖται σὲ ὀρισμένες περιοχὰς τῆς Ἑλλάδας μιὰ τελευταία ἀναλαμπή, μιὰ ἀναγέννηση στὴν τέχνη, κυρίως τῆς κεραμικῆς. Μ' αὐτὴ τὴν τελευταία ἀναλαμπὴ φαίνεται νὰ συνδέεται ἡ «θεὰ τῆς Φυλακωπῆς».

Μικρά πήλινα ειδώλια

Τὰ μικρὰ ειδώλια τῆς Ὑστεροελλαδικῆς περιόδου εἶναι συνήθως χειροποίητα, ἂν καὶ ὀρισμένα ἔχουν κατασκευασθεῖ στὸν τροχὸ ὅπως τὰ μεγάλα· τὰ πρότυπά τους εἶναι ἐπίσης μινωικά.

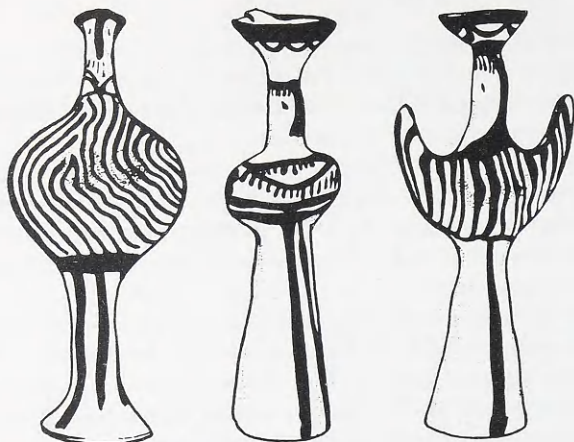
Περίπου στὰ μέσα τῆς ΥΕ ΙΙ περιόδου ειδώλια μὲ τὴ μορφή τῆς κρητικῆς θεᾶς ἄρχισαν νὰ φθάνουν στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ ἀμέσως τὰ τοπικὰ ἔργαστήρια τὰ μιμήθηκαν. Ἡ μόδα ρίζωσε καὶ ἀπὸ τὰ μέσα ἰδίως τοῦ 14ου αἰῶνα ἢ ζητήσῃ τους ἦταν πολὺ μεγάλη κυρίως σὲ σημαντικὲς περιοχὲς ὅπως ἡ Ἀργολίδα.

Ὅρισμένοι μελετητὲς διατύπωσαν τὴ θεωρία ὅτι ἡ ἐπιτυχία ποὺ γνώρισε τὸ μικρὸ γυναικεῖο ειδώλιο στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα ὀφείλεται σὲ συριακὴ ἐπίδραση, ἐπειδὴ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἓνας ἀνάλογος τύπος ειδωλίου εἶχε διαδοθεῖ πολὺ στὴ Συρίαν· δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ἂν πράγματι λειτούργησε κάποια ἐπιρροή ἢ ἂν πρόκειται γιὰ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς διατοπικῆς σύγχρονης συνήθειας, ὅπως συμβαίνει συχνά.

Ἐνῶ ὅμως ἡ μινωικὴ καταγωγή τῶν ειδωλίων φαίνεται βεβαιωμένη, ὁ παλαιὸς μινωικὸς τύπος μεταπλάστηκε, καὶ τελικὰ διαμορφώθηκε στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἓνας χαρακτηριστικὸς, καθαρὰ μυκηναϊκὸς τύπος μικρῶν ειδωλίων ποὺ γνώρισαν μεγάλη διάδοση καί, μαζί μὲ τὰ ἀγγεῖα, ἀποτελοῦν σταθερὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς μυκηναϊκῆς ταυτότητας καὶ παρουσίας.

Τὰ μικρὰ μυκηναϊκὰ ειδώλια εἶναι κατὰ κανόνα γραπτά, καὶ σπανιότατα ἄβαφα, κυρίως πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι ἀπλή, μὲ κυματοειδεῖς ἢ εὐθεῖες γραμμές, καὶ παρουσιάζει τυπολογικὴ ἐξέλιξη: οἱ καμπύλες τείνουν βαθμιαῖα στὴν εὐθυγραμμία, ὥσπου καταλήγουν νὰ γίνουν ἀπλὲς εὐθεῖες.

Εἰκονίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γυναικεῖες θεϊκὲς μορφές [193]. Τὸ κεφάλι εἶναι τριγωνικὸ καὶ φέρει συχνὰ στεφάνη ἢ πόλο, ἡ μύτη προεξέχει ἔντονα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δηλώνονται ὑποτυπωδῶς. Οἱ μορφὲς φοροῦν ἓνα σχετικὰ ἀπλὸ ἔνδυμα ποὺ μοιάζει μὲ τὸν πέπλο τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, γνωστὸ ἀπὸ παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα καὶ λάρνακες (σ. 332) καὶ διαφέρει ἐντελῶς ἀπὸ τὸ μινωικοῦ τύπου ἐπίσημο ἔνδυμα τῶν γυναικῶν ποὺ εἰκονίζονται στίς πομπικὲς τοιχογραφίες. Οἱ μορφὲς φέρουν συχνὰ περιδέραια, χαρακτηριστικὸ σύμβολο τῆς ἱερῆς τους ιδιότητος, καὶ στέκονται σὲ καθιερωμένες, τυποποιημένες στάσεις, μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ στήθος ἢ ὑψωμένα σὲ στάση δέησης ἢ προσευχῆς. Ἐξαιτίας τῆς ὁμοιοτήτάς τους μὲ τὰ ἀντίστοιχα γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, τὰ

193

Ειδώλια τῶν τύπων Φί (Φ), Ταῦ (Τ) καὶ Ψί (Ψ)
(S. Hood).

194

Ειδώλιο κουροτρόφου ἀπὸ τῆς Μυκῆνης
(θαλαμωτὸς τάφος 41).

Ἡ μορφή φορᾷ πόλο στὸ κεφάλι καὶ ἔχει μακρὺ πλόκαμο. Κρατᾷ βρέφος στὴν ἀγκαλιά, ἐνῶ στὴν πλάτη της φέρει ἕνα δεύτερο βρέφος. Στὸν ὅμο της διακρίνεται σκιάδιο. Εἰκονίζεται προφανῶς μιὰ θεϊκὴ μορφή, μιὰ μητέρα-θεά.

14ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ἐρυθρῶπῃ διακόσμηση. Ὑψ. 0,13.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2493.

εἰδώλια ποὺ ἔχουν τὰ χέρια σταυρωμένα ὀνομάσθηκαν εἰδώλια τύπου Φί (Φ) καὶ Ταῦ (Τ), ἐνῶ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν τὰ χέρια ὑψωμένα λέγονται συμβατικά εἰδώλια τύπου Ψί (Ψ).

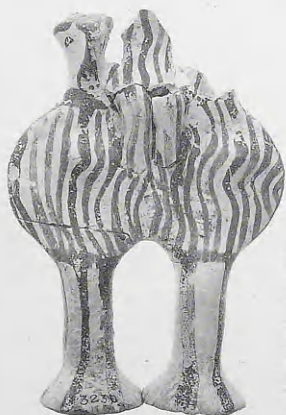
Ἀρκετὰ εἰδώλια εἰκονίζουν κουροτρόφους [194] ἢ δύο μορφὲς ἐνωμένες —δίδυμες θεές, τονίζοντας ἔτσι τὴ διπλὴ ὑπόσταση τῆς θεότητας— [195] ἢ θεϊκὲς μορφὲς ἔνθρονες [196]. Συχνότατα ἀπαντᾷται καὶ τὸ ὁμοίωμα κενοῦ «θρόνου» [197]. Οἱ μυκηναϊκοὶ «θρόνοι» ἔχουν τρία πόδια, ὅπως ὁ ὁμηρι-

κός. Ὁ «θρόνος», γνώρισμα-σύμβολο θεϊκῆς ιδιότητος, ἀποτελεῖ κλασικὴ προσφορά σὲ ἱερὰ καὶ τάφους καὶ σὲ μεταγενέστερα χρόνια. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι στοὺς μυκηναϊκοὺς θρόνους πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ πρότυπο τοῦ μαντικοῦ τρίποδα. Εἰκονίζονται ἐπίσης ζεύγη ξαπλωμένα σὲ ἀνάκλινα πού συμβολίζουν τὸν ἱερὸ γάμο. Λιγότερο συνηθισμένα εἶναι τὰ εἰδώλια πού παριστάνουν ἵππους, ἄρματα μὲ τὸν ἀναβάτη τους [198], γεωργικὲς σκηνές ἢ πλοῖα [199]. Ἐλάχιστα εἰδώλια εἶναι ἀνδρικά, ἐνῶ πολὺ κοινὰ εἶναι τὰ ζωόμορφα καὶ κυρίως τὰ βοοειδῆ [200].

Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια εἶναι ἀφιερώματα σὲ ἱερὰ, ἀλλὰ ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ σπιτιῶν ἢ θαμμένα κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι, ὅπως σὲ ὀρισμένα σπίτια στὴν Τίρυνθα. Πάρα πολλὰ ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους, συνήθως μάλιστα συνοδεύουν παιδικὲς ταφές καὶ στίς περιπτώσεις αὐτὲς συμβολίζουν ἀσφαλῶς τὴ θεϊκὴ προστασία, τὴ θεϊκὴ τροφὴ. Ἵσως νὰ ὑπαινίσσονται τὴν ἀνάγκη τῆς ἰδιαίτερης προστασίας πού ἔχουν τὰ παιδιά. Τὰ ζωόμορφα ἀφιερώνονται σὲ παιδικοὺς τάφους εἴτε ὡς ὑποκατάστατα θυσιῶν ἢ ὡς ἀπλὰ παιχνίδια.

Τὰ εἰδώλια εἶναι ἐκδηλώσεις μιᾶς ἀπλοϊκῆς καὶ συναισθηματικῆς λαϊκῆς πίστεως, πού εἶναι βαθιὰ ριζωμένη. Βρίσκονται σὲ φτωχοὺς, ἀλλὰ καὶ σὲ πλούσιους τάφους, γιατί ὅσο εὐτελὲς κι ἂν εἶναι τὸ ὑλικό, ὅλοι θέλουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν προστασία πού παρέχει ἡ θεϊκὴ μορφή. Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τὰ εἰδώλια θὰ ἀντιπροσώπευαν κάποιον σύμβολο, ὅπως σήμερα τὰ φυλακτά, οἱ μικρὲς εἰκόνες τῆς Παναγίας ἢ τῶν ἁγίων.

195

Εἰδώλιο «σιαμαίων» —δίδυμων— μορφῶν τύπου Φί. Στὸς ὅμους τοὺς κάθεται παιδικὴ μορφή. Λείπει τὸ κεφάλι τῆς μιᾶς γυναικείας μορφῆς καθὼς καὶ τῆς παιδικῆς. Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 79).

ΥΕ III Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Καστανόμαυρη διακόσμηση. Ὑψ. 0,12.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3230.

196

Ὁμοίωμα τριποδικοῦ «θρόνου» με ἐνθρόνη μικρῇ μορφῇ ἀπὸ θαλαμωτοῦ τάφο τῶν Μυκηναίων.

Τὸ κάθισμα εἶναι περίπου κυκλικὸ με καμπύλο ὑψηλὸ ἐρεισίνωτο.

ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός, Καστανὴ διακόσμηση. Ὑψ. 0,07.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2260.

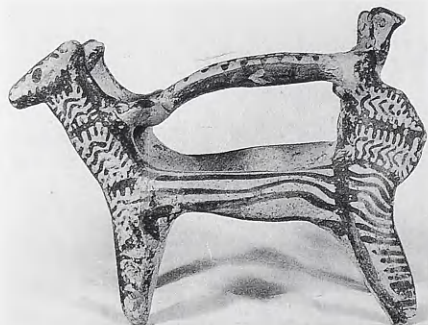
197

Ὁμοίωμα τριποδικοῦ «θρόνου» ἀπὸ θαλαμωτοῦ τάφο τῶν Μυκηναίων.

Τύπος καθίσματος χωρὶς βραχίονες με ὑψηλὴ πλάτη (chaise-longue).

ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός, Καστανὴ διακόσμηση. Ὑψ. 0,075.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2397.

198

Ὁμοίωμα ἄρματος ἀπὸ θαλαμωτοῦ τάφο τῶν Μυκηναίων.

ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός, Καστανένυρθη διακόσμηση. Ὑψ. 0,10, μῆκ. 0,12.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2262.

199

Ὁμοίωμα πλοιαρίου ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 79). Τὸ ὁμοίωμα εἶναι χειροποίητο, ἢ διακόσμηση ἔχει σβήσει.

ΥΕ III A-B (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ύψ. 0,031, μῆκ. 0,07.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3099.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, εἰδώλια αὐτοῦ τοῦ τύπου βρέθηκαν ἐπίσης στὴν Κρήτη, τὴν Κύπρο καὶ τὴ Συρία, διότι οἱ πρόσφυγες ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μετὰ τὶς καταστροφές τοῦ 1200 π.Χ. μετέφεραν τὶς συνήθειές τους στὸ Αἰγαῖο καὶ πέρα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἕνας ἐνδιαφέρων καὶ σπάνιος τύπος εἰδωλίου προέρχεται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Περαιτῆς στὴν Ἀττικὴ, ἐνὸς παράλιου οἰκισμοῦ ποὺ κτίσθηκε ἀπὸ κατοίκους ποὺ ἔφυγαν πρὸς τὶς ἀκτὲς μετὰ ἀπὸ τὶς καταστροφές τῶν ἀνακτόρων. Στὸ λιμάνι αὐτὸ ἔφθαναν διάφορες ξενικὲς συνήθειες ποὺ τὶς ἔφερναν ναυτικοί.

Δύο κερνολεκάνες ἀπὸ ἓναν θαλαμωτὸ τάφο ἔχουν στερεωμένα στὸ χεῖλος τους δύο μικρὰ κύπελλα καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ τέσσερα ἀσυνήθιστα εἰδώλια τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν γυναῖκες ποὺ πενθοῦν καὶ ἔχουν τὴ χαρακτηριστικὴ στάση μὲ τὰ χέρια στὸ κεφάλι, γνωστὴ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ τέχνη τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς. Οἱ κερνολεκάνες αὐτὲς δὲν εἶναι κοινὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ κέρνους, τελετουργικὰ σκευὴ ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο στὶς τελετὲς πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν [201]. Οἱ μορφὲς τῶν γυναικῶν στὸ χεῖλος εἶναι στενὰ συνδεδεμένες καὶ θεματικὰ ἀλλὰ καὶ

200

Τύποι ζωόμορφων εἰδωλίων (E. French).

Τὰ ζωόμορφα εἰδώλια φέρουν γραμμικὴ διακόσμηση, συνήθως ἀπὸ καστανέρυθρη βαφή, ὅπως καὶ τὰ γυναικεῖα. Στὰ παλαιότερα ἡ διακόσμηση χαρακτηρίζεται ἀπὸ κυματοειδὲς γραμμὲς ἐνῶ στὰ νεότερα παρατηρεῖται ἡ τάση πρὸς ἀυξανόμενη εὐθυγραμμία.

συναισθηματικά με τις θρηνωδούς που εικονίζονται στις σαρκοφάγους της Τανάγρας (σ. 339). Φορούν τα ίδια ενδύματα, έχουν την ίδια στάση και φανερώνουν τον ίδιο ψυχικό κόσμο. Το τέλος των μυκηναϊκών χρόνων ήταν μια ταραγμένη αλλά και επικίνδυνη εποχή και είναι φυσικό ότι οι δύσκολοι καιροί ἐνέπνευσαν τέτοιου είδους δημιουργίες.

Το θέμα των θρηνωδών που ἐμφανίζεται για πρώτη φορά στο τέλος της Μυκηναϊκής εποχής ήταν αργότερα, στην αρχαία ελληνική τέχνη, ένα από τα σημαντικά θέματα του εικονογραφικού κύκλου που συνδέεται με το θάνατο. Παραστάσεις θρηνωδών με ὑψωμένα χέρια είναι συνηθισμένες στα γεωμετρικά ἀγγεία, ἀλλὰ καὶ στην Ἀρχαϊκή εποχή οι γυναίκες αυτές μορφές ἐμφανίζονται σὰν εἰδώλια στερεωμένα στα χεῖλη ἀγγείων, ἀκριβῶς ὅπως στα ἀγγεία τῆς Περαιῆς [202]. Ἡ συνέχεια εἶναι ἀδιάσπαστη ἀπὸ τὴν Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ὡς τὴν Κλασικὴ ἐποχή καὶ μαρτυρεῖ τὴ διαχρονικὰ ταυτόσημη στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν θάνατο.

Σε πρόσφατες ἀνασκαφές στη θέση Ἁγίος Κωνσταντῖνος στὰ Μέθανα, σὲ κτίσμα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ δωμάτια, ἤρθαν στὸ φῶς πολλὰ, πάνω ἀπὸ ἑκατό, εἰδώλια τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α-Β περιόδου, στὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύεται ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ μέχρι σήμερα γνωστὸς θεματογραφικὸς κύκλος τῆς μυκηναϊκῆς εἰδωλοπλαστικῆς. Ἡ περαιτέρω ἀνασκαφὴ καὶ ἔρευνα θὰ καταδείξουν ἐὰν πρόκειται γιὰ ἱερὸ ἢ γιὰ ἐργαστήριο.

201

Κερνολεκάνη με εἰδώλια γυναικῶν στὸ χεῖλος, ἀπὸ τὴν Περαιή (θαλαμωτὸς τάφος 5). ΥΕ ΙΙΙ Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,162, μεγ. διάμ. 0,239, ὕψ. εἰδωλίων 0,094-0,104. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 9143.

202

Ἀττική μελανόμορφη λεκάνη ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ μὲ εἰδώλια γυναικῶν στὸ χεῖλος (λάκκος θυσιῶν φ).

Ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Πηλός. Διάμ. 0,34.

Ἀθήνα, Μουσεῖο Κεραμικοῦ, 41.

203

Ὁμοίωμα ὑποδήματος ἀπὸ τὴ Βούλα Ἀττικῆς (θαλαμωτὸς τάφος Γ).

13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,15, μῆκ. 0,21.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8557.

Ἀπὸ ἓναν θαλαμωτὸ τάφο στὴ Βούλα Ἀττικῆς προέρχεται ἓνα πῆλινον ὁμοίωμα φτερωτοῦ ὑποδήματος ποὺ χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰ. π.Χ. [203]. Εἶναι ὁλόκληρο καλυμμένο μὲ πυκνὴ γραμμικὴ διακόσμηση. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ παράλληλες καστανόχρωμες ταινίες στὸ ἄνω τμήμα τοῦ δηλώνει τοὺς ἱμάντες μὲ τοὺς ὁποίους δενόταν, ἐνῶ ἡ μύτη, ἀνασηκωμένη σὰν ράμφος, θυμίζει τὸν τύπο τοῦ σημερινοῦ τσαρουχιοῦ. Στὴ θέση τῶν ἀστραγάλων κοσμεῖται μὲ μία διακοσμητικὴ σύνθεση τριγῶνων καὶ στιγμῶν ποὺ παριστάνει φτερά. Τὸ ἀφιέρωμα αὐτὸ στὸν τάφο ἔχει συμβολικὴ σημασίαν καὶ σχετίζεται μὲ τὸ ταξίδι τοῦ νεκροῦ στὸν ἄλλο κόσμον.

Ὁ τύπος τοῦ ὑποδήματος εἶναι χεττιτικὸς καὶ σὰν στοιχεῖο ἀμφίεσης εἶναι γνωστὸς ἀπὸ πολλὰς ἀνάγλυφες παραστάσεις τῆς χεττιτικῆς τέχνης. Ἐξάλλου πῆλινα ὁμοιώματα παρόμοιων ὑποδημάτων ἔχουν βρεθεῖ σὲ χεττιτικοὺς τάφους καὶ ἴσως ἀντανακλοῦν πεποιθήσεις ἀνάλογες μὲ τὶς ἐλληνικές· ἀλλὰ ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἔχουν, καθὼς φαίνεται, μόνον ταφικὴν χρῆσιν, στὸν χεττιτικὸν ὄχι ἀποτελοῦσαν ἐπίσης προσφορὰς σὲ ἱερά.

Ταφικὰ ἀφιέρωματα σὲ σχῆμα ὑποδήματος εἶναι σπάνια στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἔχουν ἀνευρεθεῖ μόνον στὴν Ἀττικὴ ὅπου πιθανὸν νὰ συνδέονται μὲ κάποια τοπικὴ παράδοση. Σὲ μεταγενέστερα χρόνια, στὴ Γεωμετρικὴ καὶ τὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχῇ, ἐμφανίζονται συχνότερα. Τὴ σχέση τοῦ ὑποδήματος μὲ τὸν θάνατον, ἐπισημαίνει καὶ τὸ παράδειγμα μιᾶς ἐλληνιστικῆς σαρκοφάγου ἀπὸ τὴ Νότιο Ἰταλία ποὺ ἔχει σχῆμα ὑποδήματος.

Σχετικὰ μὲ τὰ φτερά ποὺ κοσμοῦν τὸ ὁμοίωμα τῆς Βούλας ἐνδεικτικὰ ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁρισμένες μορφές τοῦ Ὀλυμπικοῦ πανθέου φοροῦν φτερωτὰ πέδιλα —*πτερόεντα πέδιλα*— ὅπως ὁ Ἑρμῆς ποὺ ἔχει σαφῶς χθόνιες ιδιότητες καὶ ὡς «ψυχοπομπὸς» ὁδηγοῦσε τὶς ψυχὰς στὸν Ἀδην. Ἐξάλλου καὶ στὸ χεττιτικὸν πάνθεον εἰκονίζονται θεοὶ μὲ φτερά στοὺς ἀστραγάλους.

Ὀπλοτεχνία

Στὸ πρῶτον μιστὸ τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. (YE II) δὲν ὑπάρχουν σημαντικὲς ἀλλαγές στὸν ὅπλισμόν. Νέοι τύποι ὅπλων ἐμφανίζονται μετὰ ἀπὸ τὸ 1450 π.Χ. καὶ θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ εἶναι σὲ χρῆσιν γιὰ πολλὰς δεκαετίες, γι' αὐτὸ ἐξετάζονται στὸ κεφάλαιον ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὀπλοτεχνία τῆς YE III περιόδου.

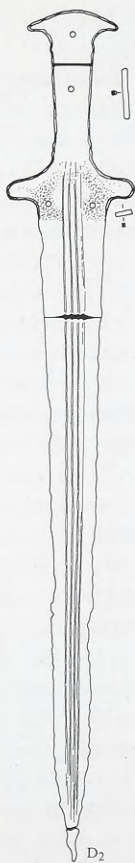
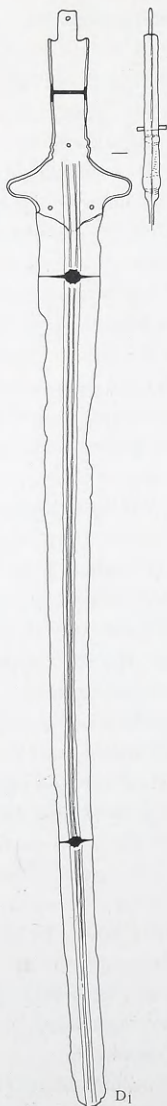
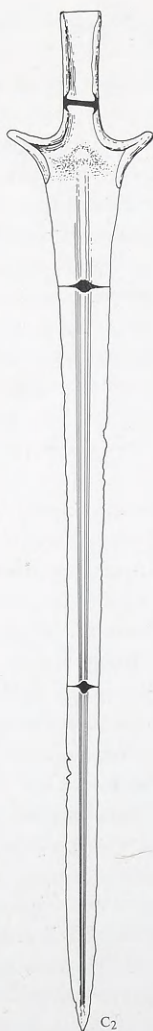
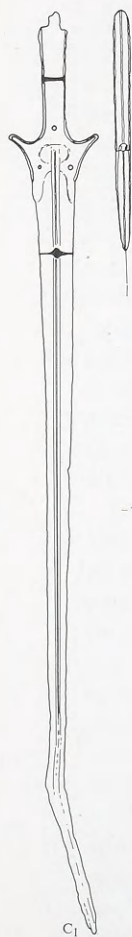
Τὰ ἐπιθετικὰ ὅπλα τῆς YE III περιόδου ἔχουν σὲ γενικὴς γραμμὰς τὸν ἴδιον τύπον ὅπως στὶς προηγούμενες ἐποχές. Οἱ Μυκηναῖοι γενικὰ χρησιμο-

ποιοῦσαν τόξα, βέλη, δόρατα, μαχαίρια καὶ ἐγχειρίδια διαφόρων τύπων, ὅπως καὶ ξίφη.

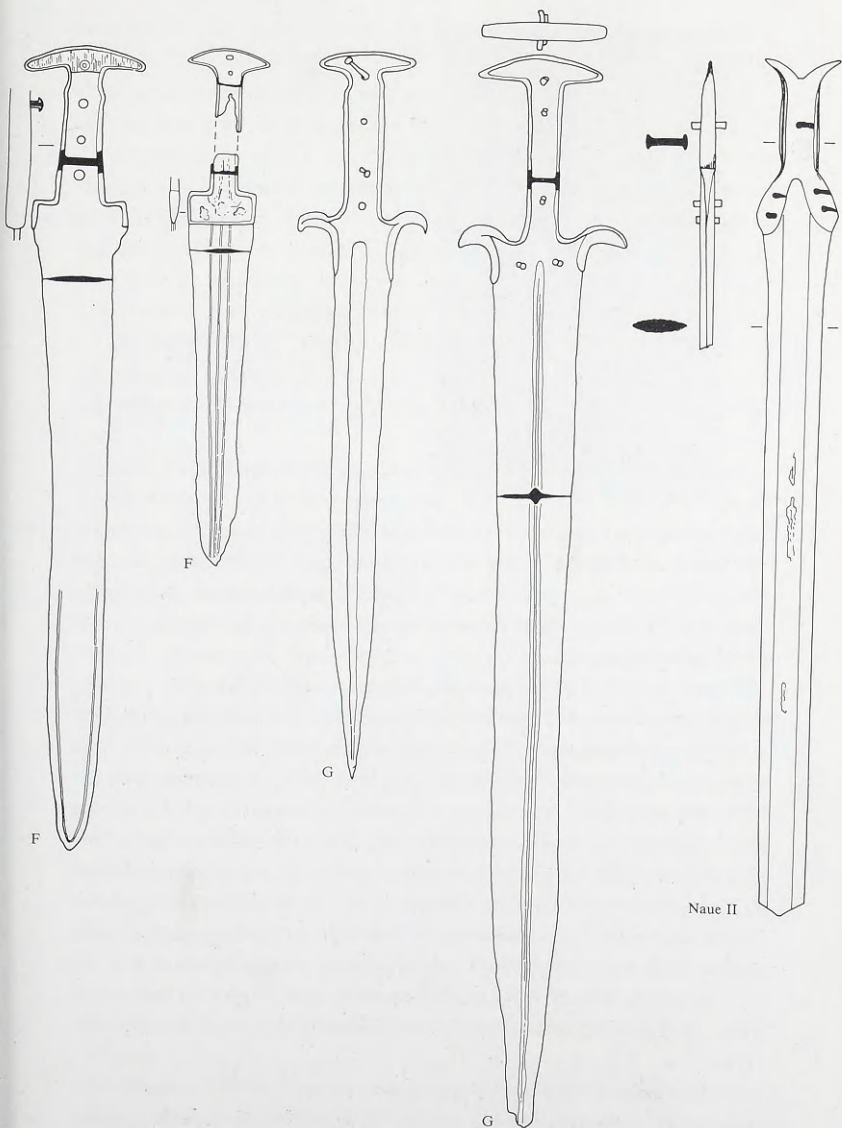
Τὰ ξίφη παρουσιάζουν τυπολογικὴ ἐξέλιξη καὶ εἶναι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἰσχυρότερα [204]. Οἱ τύποι C καὶ D, καθαρὰ μυκηναϊκῆς ἐμπνεύσεως, ἐμφανίζονται ἤδη στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Οἱ λαβές εἶναι στιβαρές, συμφυσῆς μὲ τὴ λεπίδα καὶ τὸν ὀβελίσκο· οἱ ὦμοι εἶναι κερατοειδεῖς ἢ σταυρόσχημοι ἀντίστοιχα, ἔτσι ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ προστασία τοῦ χεριοῦ. Τόσο ἡ λαβὴ ὅσο καὶ ὁ ὀβελίσκος ἔχουν περιχέλωμα ποῦ ἀποβλέπει στὴ στερεότητα· οἱ λεπίδες εἶναι μακριές καὶ ἐμφανίζουν ἰσχυρὴ κεντρικὴ νεύρωση. Τὰ ξίφη τῶν τύπων C καὶ D χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὶς πολυτελεῖς διακοσμήσεις τῆς λαβῆς καὶ τοῦ ἐπίμηλου, στοιχεῖα ποῦ προσδίδουν μοναδικότητα σὲ κάθε παράδειγμα· εἶναι ὅπλα πριγκιπικά, ἀντικείμενα γοήτρου ποῦ ἔχουν κατασκευασθεῖ σὲ μεγάλα ἐργαστήρια καὶ ἀνευρίσκονται σὲ πλούσιους τάφους, ὅπως στὸν θολωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν ὅπου καὶ οἱ δύο τύποι συνοδεύουν τὴν ἴδια ταφή. Οἱ τύποι C καὶ D γνώρισαν εὐρεία γεωγραφικὴ διάδοση καὶ κυκλοφόρησαν καὶ σὲ περιοχὲς ποῦ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸν ἄμεσο μυκηναϊκὸ χῶρο, ὅπως ἡ Παλαιστίνη καὶ τὰ Βαλκάνια.

Μετὰ τὸ 1400 π.Χ. ἐμφανίζεται ὁ τύπος D₂, μιὰ παραλλαγὴ τοῦ τύπου D· ἡ σταυρόσχημη λαβὴ ἔχει σχῆμα T μὲ ἔντονα τετραγωνισμένους ὦμους καὶ βαθὺ περιχέλωμα· ἡ πλατιὰ ἰσχυρὴ λεπίδα εἶναι πιὸ κοντὴ καὶ φέρει ραβδώσεις. Ὁ τύπος τοῦ ξίφους αὐτοῦ ποῦ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ εἶναι σὲ χρῆση ὡς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. μᾶς μεταφέρει σ' ἓναν καινούργιο κόσμο, στὸν ὁποῖο ἐπικρατεῖ μιὰ ἀτμόσφαιρα πολέμου καὶ μεγάλης κινητικότητας, ὅπου τὸ δύσχρηστο μακρὸ ξίφος δὲν φαίνεται νὰ ἐξυπηρετεῖ πιά. Ὁ τύπος D₂ ἀναγγέλλει τοὺς νεότερους τύπους ξιφῶν, τοὺς τύπους E, F, G, ποῦ ἀνήκουν στὸν 13ο καὶ 12ο αἰῶνα π.Χ.

Γύρω στὰ 1300 π.Χ. σβήνουν τὰ μεγάλα ἐργαστήρια στὰ ὁποῖα ἀπευθύνονταν οἱ πλούσιες παραγγελίες, καὶ τὰ ὅπλα κατασκευάζονταν σὲ ἐργαστήρια μικρότερα ἢ καὶ ἀπὸ περιοδεύοντες μεταλλουργούς· γι' αὐτὸ καὶ τὰ ξίφη τοῦ 13ου καὶ 12ου αἰ., ἂν καὶ ἀνήκουν σὲ συγκεκριμένους τύπους, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία σὲ μορφολογικὲς λεπτομέρειες. Μετὰ ἀπὸ τὸ 1300 π.Χ. δὲν ὑπάρχουν πιά πολυτελὴ ἐγχειρίδια καὶ ξίφη· εἰδικότερα, περίτεχνα ἐγχειρίδια μὲ ἔνθετες παραστάσεις δὲν φαίνεται νὰ κατασκευάζονται ἤδη ἀπὸ παλαιότερα, ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ. περίπου. Γενικότερα ἡ χρῆση τῆς «ζωγραφικῆς μὲ μέταλλο» (σ. 72) ποῦ ἦταν μιὰ τεχνικὴ περίπλοκη καὶ ἀκριβή, μετὰ τὸ 1400 π.Χ. ἀτονεῖ, δὲν ἀπαντᾶται πιά στὰ ὅπλα, ἐνῶ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται στὴ δια-

κόσμηση κυπέλλων έως περίπου τὴν καταστροφή τῶν ἀνακτόρων (σ. 272).

Στὸν 13ο αἰ. π.Χ. ἐμφανίζονται νέοι τύποι ξιφῶν: ἡ παραξιφίδα τύπου E, τὸ ξίφος τύπου F, ποὺ ἔχει ἰσχυρὴ λεπίδα μὲ χαράγματα καὶ λαβὴ μὲ τετράγωνους ὤμους, καὶ τὸ ξίφος τύπου G. Ἡ λεπίδα τοῦ ξίφους G φέρει ἐπίσης χαράγματα καὶ ἡ λαβὴ του καταλήγει σὲ φυλακτῆρα ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο κνώδοντες μὲ ἄκρα ποὺ ἔχουν ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὰ κάτω· πρόκειται γιὰ ξίφη κοντὰ καὶ εὐχρηστα μὲ ἀπλὰ διακοσμημένες λαβές, γενικὰ γιὰ ὅπλα ποὺ ἔχουν σὰν κύριο προορισμὸ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὰ στὴ μάχη. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ δημιουργία ἐνὸς νέου ὅπλου ἢ ἡ ραγδαία ἐξέλιξη ἐνὸς παλαιοῦ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ἀνάγκη καὶ ἡ ὅλη εἰκόνα τοῦ μυκηναϊκοῦ χώρου στὴ Μυκηναϊκὴ ΙΙΙ περίοδο δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ πολεμικὲς δραστηριότητες ἔχουν πολλαπλασιαστεῖ.

Ἡ μεγάλῃ ποικιλία τῶν ὅπλων καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ τους κατασκευὴ ὑποδηλώνουν τὴν ὑψηλὴ στάθμη στὴν ὁποία ἔχει φθάσει ἡ μυκηναϊκὴ μεταλλουργία καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἔκαναν ἐξαγωγή ὅπλων· ἡ ποικιλία ὅμως αὐτὴ ὑποδηλώνει ἐπίσης ὅτι ὑπῆρχε μεγάλῃ ζήτηση ὅπλων καὶ ἐπομένως ὅτι ὅλο καὶ περισσότεροι ἄνδρες ἀσχολοῦνταν μὲ τὸν πόλεμο, ἰδιαίτερα τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἐπιδρομῶν, τῶν πειρατειῶν καὶ τῶν ταραχῶν γενικότερα.

Τέλος, τὸ 1250 π.Χ. περίπου ἐμφανίζονται τὰ ξίφη Naue II —συμβατικὴ ὀνομασία ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου μελετητῆ— τὰ ὁποῖα καθὼς φαίνεται ἔγιναν γνωστὰ στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ μισθοφόρους ποὺ εἶχαν ἔλθει ἀπὸ περιοχὲς τῆς Βορείου Εὐρώπης. Εἶναι ξίφη ἰσχυρὰ ποὺ χτυποῦν καὶ κόβουν, κατάλληλα γιὰ τὸν πόλεμο. Ἡ χαρακτηριστικὴ τους λαβὴ παρουσιάζει ἀπότομη κλίση στὸ κάτω τμήμα τῆς· ἡ πλατιὰ λεπίδα —ἔχει τὸ ἴδιο πλάτος μὲ τὴ λαβή— στενεύει μόνο κοντὰ στὴν αἰχμὴ καὶ φέρει ραβδώσεις. Ὁ εὐκολόχρηστος αὐτὸς τύπος ἐξυπηρετεῖ στὶς ἐκστρατεῖες καὶ τὶς μετακινήσεις καὶ ἡ χρῆση του διαδόθηκε σ' ἕναν εὐρὺ γεωγραφικὸν χώρον· γνωρίζεται εἰς ποταμὸν γύρω στὸ 1200 π.Χ. καὶ εἶναι τὸ κατεξοχὴν ὅπλο τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. Τὸ ξίφος Naue II ἐπέζησε ὡς τύπος καὶ στοὺς πρώτους Σκοτεινοὺς Αἰῶνες ἀλλὰ στὴν κατασκευὴ του ἀντικαταστάθηκε ὁ χαλκὸς ἀπὸ τὸν σίδηρο.

Ὁ ἀμυντικὸς ὀπλισμὸς τῶν Μυκηναίων εἶναι λιγότερο γνωστὸς ἀπὸ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα, κυρίως γιὰ τὶς ΥΕ I καὶ ΥΕ II περιόδους, διότι τὰ φθαρτὰ ὑλικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπετελεῖτο δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ. Οἱ

205

Ὁ θώρακας ἀπὸ τὴν «Πανοπλία τῶν Δενδρῶν» (θαλαμωτὸς τάφος 12).

Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χαλκός. Διαστ. ἐλασμάτων ἐμπρός: ἐπιστήθιο 0,41, περιλαίμιο 0,15, ζωστήρες 0,17/0,173/0,16. Ἀντίστοιχα πίσω: 0,52/ 0,15/0,15/0,155/0,15.

Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

μυκηναϊκοὶ θώρακες ἦταν συνήθως κατασκευασμένοι ἀπὸ χονδρὸ λινὸ, τὸ ὁποῖο εἶναι πολλὸ ἀνθεκτικὸ στὰ βέλη καὶ τὰ χτυπήματα, ἢ ἦταν δερμάτινοι ἐνισχυμένοι μὲ μεταλλικοὺς ἀρμούς.

Στὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο ἐμφανίζονται οἱ μεταλλικοὶ θώρακες. Ἦταν γνωστοὶ ἀπὸ τὶς ὁμηρικὲς περιγραφές, ἀλλὰ ἐθεωροῦντο μεταμυκηναϊκὸ στοιχεῖο, ἕως ὅτου ἀνακαλύφθηκε, σχετικὰ πρόσφατα, σὲ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν μιὰ ὁλόσωμη χάλκινη πανοπλία ποὺ χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰ. π.Χ. [205]. Ἀποτελεῖται στὸ ἄνω μέρος ἀπὸ δύο τμήματα ποὺ ἐνώνονται στὰ πλάγια μὲ ἱμάντες. Τὸ κάτω μέρος μοιάζει μὲ φούστα καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς κινητὲς λωρίδες. Ὁ λαιμὸς προστατεύεται ἀπὸ ὑψηλὸ κολλάρο, ἐνῶ οἱ ὅμοι καλύπτονται μὲ ἐπωμίδες ποὺ στερεώνονται μὲ ἱμάντες στὸ ἄνω μέρος τοῦ θώρακα ἀρκετὰ χαλαρά, ὥστε νὰ ἀφήνουν ἐλεύθερη τὴν κίνηση. Τὸν θώρακα συνόδευαν χάλκινες κνημίδες καὶ ὀδοντόφρακτο κράνος μὲ χάλκινες παραγναθίδες. Ὁ θώρακας τῶν Δενδρῶν εἶναι ἐξαιρετὰ διατηρημένος, ἀλλὰ ἀσφαλῶς δὲν ἦταν μοναδικὸς στὸ εἶδος τοῦ διότι ἔχουν σωθεῖ θραύσματα καὶ ἀπὸ ἄλλους. Οἱ θώρακες αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἐπίσης γνωστοὶ ἀπὸ τὴ Γραμμικὴ Γραφὴ Β ὅπου ἀπεικονίζονται συχνὰ ὡς ἰδιογράμματα.

Ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο σώζονται κνημίδες χάλκινες, ἀλλὰ ἀπὸ παραστάσεις εἶναι γνωστὸ ὅτι συνηθίζονταν ἐπίσης κνημίδες ὕφασμάτινες, ἀσφαλῶς λινές. Τὰ πρῶτα μυκηναϊκὰ κράνη ἦταν ὕφασμάτινα καλυμμένα

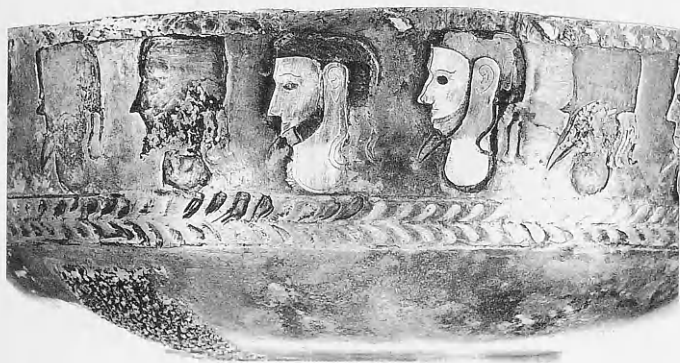
μέ ελάσματα χαλκοῦ καὶ εἶχαν συχνὰ λοφίο. Τὰ πιὸ συνθησιμένα ὅμως κράνη τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς —πολὺ γνωστὰ ἀπὸ παραστάσεις καὶ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα— ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ χονδρὸ ὕφασμα ἢ δέρμα καὶ ἦταν ἐπενδυμένα μὲ δόντια κάπρου [232, 233]. Τὸ ὀδοντόφρακτο κράνος περιγράφεται στὸ ὁμηρικὸ ἔπος καὶ ἀναφέρεται ὡς «τὸ κράνος τοῦ Μηριόνη» (*Ίλιάς* Κ 261-265). Ὑπῆρχαν ἐπίσης καὶ χάλκινα κράνη, ὅπως τὸ κράνος ποῦ βρέθηκε στὴν Κνωσὸ σὲ τάφο ποῦ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τῆς μυκηναϊκῆς ἐπικυριαρχίας.

Μεταλλοτεχνία—Κοσμηματοτεχνία

Μετὰ τὸ 1400 π.Χ. ἡ μυκηναϊκὴ χρυσοχοΐα ἀναπτύσσεται πολὺ. Μεγάλος πλοῦτος ἐπικρατεῖ στὸν μυκηναϊκὸ κόσμο καὶ ὅπως εἶναι φυσικὸ αὐξάνεται ἡ ζήτηση τῶν κοσμημάτων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σφυρηλάτηση, ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦνται ἡ συρματερὴ τεχνικὴ, ἡ κοκκίδωση, ἡ τεχνικὴ τῆς ἐνθεσης, καθὼς καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ περικλείστου σμάλτου (σ. 80). Ἡ χρυσοχοΐα ἀπὸ ἀποψη τεχνικῆς βρίσκεται σὲ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο, νέες ιδέες ὅμως δὲν γέννιούνται· τὰ σχήματα καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπινοηθεῖ παλαιότερα, ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι σὲ χρῆση. Πολλὲς ψήφοι (χάντρες) ἔχουν σχήματα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸν θαλασσινὸν κόσμον (ὄστρακα, ναυτίλοι), ἀπὸ τὸν φυτικόν (πάπυροι, κρίνοι, κισσός), ἢ ἔχουν σχήματα καθαρὰ γεωμετρικά (σπεῖρες, καμπύλες) [208]. Ἡ ἐποχὴ αὕτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ τάση ποῦ ὀδηγεῖ σὲ συνεχῶς μεγαλύτερη σχηματοποίηση.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ δημιουργικὴ δύναμη χάνεται καὶ ἡ ὁροσερὴ ἐμπνευση στερεῦει μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ γύρω στὸ 1370 π.Χ. Τὸ ἐκλεκτικὸ γοῦστο τῆς πρώτης μυκηναϊκῆς περιόδου συνεχίζεται καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς χρυσοχοΐας, κοσμήματα ἢ σκεύη, εἶναι πρωτότυπα. Ἀπὸ τὸ τέλος ὅμως τοῦ 14ου αἰ., τὰ πολὺτιμα ὑλικά βαθμιαίᾳ ἀρχίζουν νὰ σπανίζουν, ἂν καὶ μέχρι τὴν καταστροφὴ τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων κατασκευάζονταν ἀσφαλῶς ὀρισμένα πολυτελῆ ἀντικείμενα, ὅπως εἶναι τὰ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ κύπελλα. Ἐξάλλου στὰ τελευταῖα δείγματα τῆς «ζωγραφικῆς μὲ μέταλλο» (σ. 72) ἀνῆκει ἓνα κύπελλο ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν [206] καὶ μιὰ σειρὰ ἀνδρικῶν κεφαλῶν ποῦ κοσμοῦσαν ἐπίσης κάποιο σκεῦος [207] καὶ βρέθηκαν στὸ ἀνάκτορον τῆς Πύλου.

206

Μόνωτη φιάλη με ένθετη διακόσμηση, από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 24). Φέρει ζωφόρο με 19 χρυσές γενειοφόρες κεφαλές από τις οποίες σώζονται οι 7, ενώ των υπολοίπων διακρίνεται η θέση και το σχήμα. Τα μαλλιά και τα γένια δηλώνονται με νιέλλο. Οι λεπτομέρειες τονίζονται από το νιέλλο που έχει εισχωρήσει στις εγχαράξεις. Η ζωφόρος παισιώνεται άνω και κάτω από φυλλοειδές κόσμημα με χρυσά και άργυρά φύλλα. Τα χρυσά φύλλα έχουν ένθετῇ ἐνῶ τὰ ἀργυρά ἔχουν σχεδιαστῇ στὸ τοίχωμα τοῦ ἀγγείου. YE III A (14ος αἰ. π.Χ.) Ἀργυρός, χρυσός, νιέλλο. Ὑψ. 0,06, διάμ. 0,162. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2489.

207

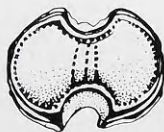
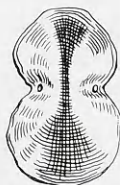
Ἀνδρικές γενειοφόρες κεφαλές που ἀποτελοῦσαν τὴ διακόσμηση ἀργυρῆς φιάλης. Ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου.

Τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια δηλώνονται μὲ νιέλλο, οἱ λεπτομέρειες εἶναι ἐγχάρακτες καὶ τονίζονται ἀπὸ τὸ νιέλλο ποὺ ἔχει εἰσχωρήσει στὶς ἐγχαράξεις.

YE III B (γύρω-στὸ 1250 π.Χ.) Χρυσός, νιέλλο. Διαστ. μικρότερης κεφαλῆς: 0,013 × 0,17, μεγαλύτερης: 0,02 × 0,015.

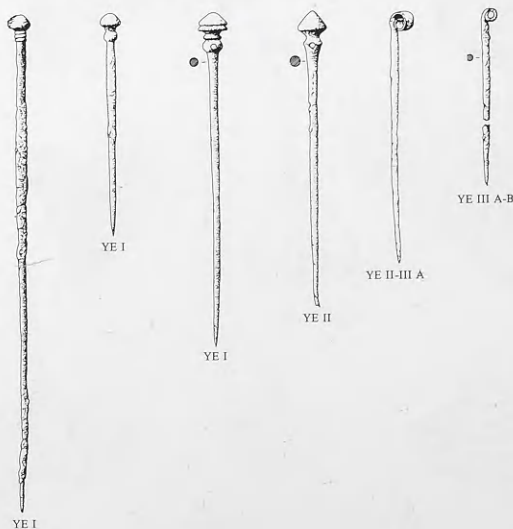
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7842, 7843.

Τὸν 13ο αἰῶνα παρατηρεῖται ὕφεση στὴν ποιότητα καὶ στὴν πολυτέλεια τῶν κοσμημάτων. Ἡ μοναδικότητα χάνεται γιατί τὰ διακοσμητικὰ σχέδια ἀναπαράγονται μὲ μῆτρες· πολὺ ἀκριβὰ ὕλικά ὅπως ὁ χρυσὸς καὶ ὁ lapis lazuli ἀντικαθίστανται ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ φαγεντιανή. Τὰ περιδέραια καὶ τὰ βραχιόλια δὲν εἶναι πιά χρυσά, ἀλλὰ ἀπὸ λίθινες ψήφους (χαλκηδόνιους, ἀχάτες, μαλαχίτες) σὲ διάφορα χρώματα καὶ σχήματα. Τὰ ταφικὰ ἀφιερώματα γίνονται μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου συνεχῶς φτωχότερα· προσφέρονται συχνὰ στοὺς νεκροὺς φθινὲς ἀπομιμήσεις πολύτιμων εἰδῶν, ὅπως πῆ-
λινὰ κύπελλα ἀντὶ γὰρ μεταλλικά.

Τέλος, γιὰ τὴν κατασκευὴ κοσμημάτων χρησιμοποιεῖται, ἤδη ἀπὸ τὴν ΥΕ Ι περίοδο, καὶ ὁ ὀρείχαλκος· ἔχουν διασωθεῖ βραχιόλια, δαχτυλίδια καὶ χάντρες ποὺ χρονολογοῦνται σὲ διάφορες φάσεις τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ τὰ παραδείγματα εἶναι σχετικὰ λίγα καὶ δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερο τυπολογικὸ ἐνδιαφέρον. Οἱ περόνες ὅμως, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ ἰδιαίτερη κατηγορία κοσμημάτων, ἐμφανίζουν ἀξιόλογη τεχνοτροπικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέλιξη. Οἱ παλαιότερες καὶ ὠραιότερες μυκηναϊκὲς περόνες προέρχονται ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν· εἶναι ὀρειχάλκινες μὲ κεφαλὴ ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο [58]. Ἄλλες, λιγότερο πολýτιμες, ἔχουν κεφαλὴ ἀπὸ ὑαλόμαζα ἢ ἀπὸ διάφορα φθαρτὰ ὑλικά. Οἱ πιὸ συνηθισμένες

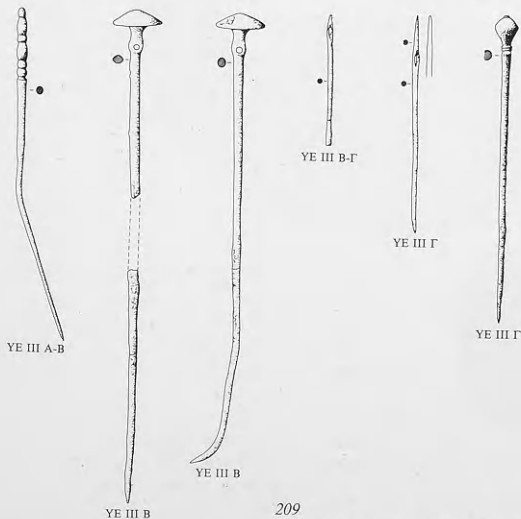

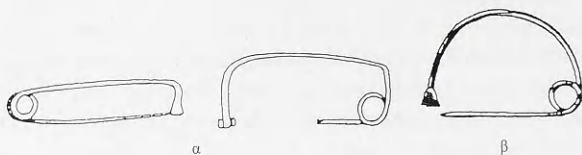
ὅμως εἶναι συμπαγεῖς ὀρειχάλκινες μὲ κεφαλὴ κωνικὴ ἢ δισκοειδῆ [209].

Ὁ τύπος τῆς μυκηναϊκῆς περόνης ἔχει ἀνατολικά πρότυπα, ἐμφανίζεται στὴν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΕ περίοδο καὶ χρησιμοποιεῖται συνέχεια ὡς τὰ ἱστορικά χρόνια μὲ διάφορες παραλλαγές· τὰ περισσότερα ὅμως παραδείγματα τῆς Πρωτογεωμετρικῆς καὶ Γεωμετρικῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι πλέον ἀπὸ ὀρείχαλκο, ἀλλὰ ἀπὸ σίδηρο.

Στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. ἐμφανίζονται οἱ δοξαρῶτες πόρπες [210α] μὲ τὶς ὁποῖες συγκρατοῦσαν κάποιο βαρὺ ἔνδυμα, μανδύα ἢ ἐπίβλημα. Ἡ διάδοσή τους συνδυάζεται μὲ τὴν ἀφίξη νέου πληθυσμιακοῦ στοιχείου καὶ ἡ προέλευσή τους ἐντοπίζεται στὴν Ἰταλία καὶ στὸν γενικότερο βορειοδυτικὸ ὀρίζοντα. Στὸν 12ο αἰ. π.Χ. ὁ τύπος τῆς δοξαρῶτης πόρπης ἐξελίσσεται· τὸ ἄγγιστρο γίνεται καμπύλο καὶ δημιουργεῖται ἡ τοξωτὴ πόρπη [210β] τῆς ὁποίας ἡ χρῆση συνεχίζεται στὰ ἱστορικά χρόνια ἐνῶ βαθμιαῖα ὁ χαλκὸς ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν σίδηρο.

Στὴν Κύπρο στὴν ΥΕ III περίοδο σημειώνεται ἀνθησὴ στὴν τέχνη τῆς χρυσοχοΐας. Ὅρισμένα ἐξαίρετα ἀντικείμενα μυκηναϊκῆς τεχντροπίας εἶναι δημιουργήματα μυκηναίων ἢ κυπρίων καλλιτεχνῶν ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ μυκηναϊκά πρότυπα: περίαπτα σὲ σχῆμα ροδιοῦ μὲ ἀφθονή κοκκίδωση [211], χρυσὰ περιδέραια, δαχτυλίδια ποὺ κοσμοῦνται μὲ περικλείστο

210

Μυκηναϊκές πόρπες 13ου-11ου αἰ. π.Χ. (V. R. d'A. Desborough).

σμάλτο [212], καὶ ἓνα ἀργυρὸ κύπελλο μὲ ἐνθετη διακόσμηση ἀπὸ χρυσὸ καὶ νιέλλο [213]. Ὅρισμένα κυπριακὰ κοσμήματα ἀντιγράφουν πιστὰ τὰ μυκηναϊκά, ἀλλὰ στὰ περισσότερα διατηρεῖται ὁ κυπριακὸς χαρακτήρας. Στὰ ἔργα αὐτὰ ἐμφανίζεται ἕνας ἀνάμεικτος ρυθμὸς μὲ κυπριακὰ, ἀνατολικά καὶ μυκηναϊκὰ στοιχεῖα, ρυθμὸς ποὺ χαρακτηρίζει τὰ κυπριακὰ δημιουργήματα, ὅχι μόνον στὴ χρυσοχοΐα ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες μορφές τῆς τέχνης.

Ἐνα θαυμάσιο, πραγματικὰ βασιλικό, χρυσὸ σκῆπτρο, ποὺ εἶναι τὸ ὠραιότερο δείγμα περικλείστης τεχνικῆς στὸ Αἰγαῖο, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ μυκηναῖο καλλιτέχνη [214]. Βρέθηκε στὸ Κούριο σ' ἓναν τάφο τοῦ 1100 π.Χ. ἀλλὰ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. π.Χ. Μυκηναῖοι φυγάδες ποὺ κατέφυγαν στὴν Κύπρο μετὰ τὶς καταστροφές στὴν Ἑλλάδα τὸν 12ο αἰ. π.Χ. τὸ ἔφεραν ἴσως μαζί τους σὰν οἰκογενειακὸ κειμήλιο, ἔμβλημα παλαιᾶς δόξας. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἕνας μυκηναῖος χρυσοχόος νὰ τὸ κατασκεύασε γιὰ κάποιον κύπριο ἡγεμόνα. Ἡ πραγματικὴ του προέλευση εἶναι

211

Ἀνάρτημα σὲ σχῆμα ροδιοῦ μὲ κοκκιδωτὴ διακόσμηση, ἀπὸ τὴν Ἑγκωμη.

13ος αἰ. π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. (μὲ τὸν κρίκο ἀνάρτησης) 0,047, διάμ. 0,032.

Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο, 1954/III-24/1.

212

Δαχτυλίδι από την Παλαίπαφο (τάφος 8, άρ. 33).

Ή κυκλική σφενδόνη κοσμεύεται με περίκλειστο σμάλτο πλαισιωμένο με διπλή κοκκιωτή περίμετρο.

Τέλος 13ου αί. π.Χ. Χρυσός, σμάλτο. Διάμ. σφενδόνης 0,022.

Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

213

Φιάλη από την Έγκωμη (τάφος 2, άρ. 4207).

Τò σχήμα, ήμισφαιρικό με επίπεδη βάση και διχαλωτή χαρακτηριστική λαβή, είναι κυπριακό. Ή διακόσμηση είναι ένθετη από χρυσά ελάσματα που συγκρατούνται με νιέλλο. Οί λεπτομέρειες είναι εγγάρκτες και τονίζονται από τò νιέλλο που έχει εισχωρήσει στις εγχάρξεις. Είκονίζονται στο άνω μέρος έξι βουκράνια εναλλασσόμενα με άνθη λωτού και κάτω ρόδακες περικλεισμένοι από σειρά τόξων, θέμα γνωστό από την κεραμική και τή μεταλλοτεχνία. Τά βουκράνια αποδίδονται με σχηματικό τρόπο ιδιαίτερα έντονο στο τρίχωμα τού ρύγχους. Ή τεχνική και ή τεχνοτροπία είναι μυκηναϊκές· σημαντικές ομοιότητες παρατηρούνται σέ μία φιάλη με τήν ίδια διακόσμηση από τόν θολωτό τάφο τών Δενδρών. Πρόκειται για τοπική μίμηση αίγαιακού προτύπου ή για έργο Μυκηναίου προορισμένο για τήν κυπριακή αγορά.

Άρχές 14ου αί. π.Χ. Άργυρος, χρυσός, νιέλλο. Ύψ. 0,06, διάμ. 0,157.

Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

214

*Σκῆπτρο ἀπὸ τὸ Κούριο.**Γύρω στὸ 1200 π.Χ. Χρυσός, σμάλτο. Ὑψ. 0,165.**Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο, J-99.*

ἄγνωστη, ὁ δημιουργὸς τοῦ ὅμως εἶχε ὅπωςδὴποτε γνώση τῆς αἰγυπτιακῆς τορευτικῆς, διότι τόσο τὸ θέμα ὅσο καὶ ἡ διακόσμηση συγγενεύουν μὲ αἰγυπτιακὰ ἔργα. Στὴν κορυφὴ τοῦ σκῆπτρου εἶναι στερεωμένη μιὰ σφαῖρα ἐπάνω στὴν ὁποία στέκονται δύο ὀλόγλυφα γεράκια· ἡ σφαῖρα καὶ τὰ πτερὰ τῶν πουλιῶν κοσμοῦνται μὲ χρωματιστὰ σμάλτα —λευκό, πράσινο καὶ ἰώδες— σύμφωνα μὲ τὴν περικλειστη τεχνικῇ.

Τὰ σκῆπτρα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἦταν γνωστὰ στὴν ἀρχαιότητα καὶ μάλιστα ἀναφέρονται σκωπτικὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη (*Ὀρνιθες*, 508-510):

Κι ἦταν τέτοιοι ἀφεντάδες τρανοὶ τὰ πουλιά,
 ποὺ κι ἂν τύχαινε νὰ ἴναι στὸ θρόνο
 τῶν Ἑλλήνων κανένας Μενέλαος, κανεῖς
 Ἀγαμέμνονας, πάνω στὸ σκῆπτρο
 θὰ καθότανε πάντα καὶ κάποιον πουλί,
 γιὰ νὰ παίρνει μερίδιο ἀπ' τὰ δῶρα.

[Μετάφραση Θερασύβουλου Σταύρου]

Σφραγιδογλυφία

Ἡ τέχνη τῆς σφραγιδογλυφίας, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, μεταφυτεύτηκε ἀπὸ τὴ μινωικὴ Κρήτη στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα στὴν ἐξελιγμένη της μορφή καὶ μ' ἓνα ἤδη πλούσιο θεματολόγιο. Οἱ σφραγίδες τῆς ἐποχῆς τῶν λακκοειδῶν καὶ τῶν θολωτῶν τάφων εἶναι ἔργα μινωικὰ ἢ πάντως ἔργα ποὺ στέκονται πολὺ κοντὰ στὴ μινωικὴ τέχνη. Ὁ γνήσιος μυκηναϊκὸς ρυθμὸς διαμορφώνεται βαθμιαῖα καὶ ἐμφανίζεται στὶς σφραγίδες ἀπὸ τὸ 1450 π.Χ. καὶ ἔξῃς, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἰδρύονται τὰ πρῶτα ἐργαστήρια σφραγιδογλυφίας στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Οἱ Μυκηναῖοι ἀντλήσαν διάφορα θέματα ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας κάνοντας ὅμως μιὰ ἐπιλογὴ ποὺ ταίριαζε στὴν προσωπικότητά τους. Δὲν ἀγαποῦν τὰ πολλὰ φανταστικά ζῶα καὶ τοὺς ἐξεζητημένους συνδυασμούς. Διατήρησαν τὸν γρύπα, τὴ σφίγγα καὶ τὸν Δαίμονα γιατί ἀσφαλῶς οἱ μυθικὲς αὐτὲς μορφὲς παρουσίαζαν κάποιο ἰδιαιτέρο θρησκευτικὸ ἐνδιαφέρον γι' αὐτοὺς. Γενικὰ προτιμοῦν νὰ ἀπεικονίζουν πραγματικά ὄντα καὶ μάλιστα ζῶα μεγάλα καὶ δυνατά, ἀποφεύγοντας τὰ ἔντομα, τὰ ψάρια καὶ ἄλλα συναφή. Στὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν δὲν πρωτοτύπησαν καὶ διατήρησαν τοὺς μινωικοὺς τύπους, ἀλλὰ εἰσήγαγαν πολλὰ καινούργια θέματα ἀπὸ τὸν δικό τους τρόπο ζωῆς, πολεμικὲς σκηνές, σκηνὲς κυνηγιοῦ, πάλι μὲ ἄγρια ζῶα καὶ μάλιστα λιοντάρια, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι ἴσως ζοῦσαν λιοντάρια στὴν Ἑλλάδα τότε.

Ὁ κύκλος τῶν θρησκευτικῶν σκηνῶν ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. π.Χ. εἶναι θεματολογικὰ ὁ ἴδιος στὴ μυκηναϊκὴ καὶ τὴ μινωικὴ σφραγιδογλυφία, ἀλλὰ στὶς μυκηναϊκὲς ἀπεικονίσεις διαρθρώνεται διαφορετικά. Γενικὰ σὲ πολλὲς ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης, στὴ σφραγιδογλυφία, τὴν τοιχογραφία καὶ ἄλλοι, παρατηροῦμε ὅτι οἱ Μυκηναῖοι δανείστηκαν στοιχεῖα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ ἰδιοσυγκρασία, ἀλλὰ ποὺ πολὺ γρήγορα τὰ ἀφομοίωσαν καὶ τὰ μετέτρεψαν σὲ καθαρὰ δικές τους δημιουργίες.

Οἱ Κρήτες εἶχαν συγκινηθεῖ πρὸ πολὺ ἀπὸ τὴ μεταβλητὴ ὄψη τῆς ζωῆς καὶ γι' αὐτὸ ἡ τέχνη τους ἐκφράζει τὴν κίνηση καὶ τὴ ρευστότητα. Οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν μεγαλύτερη ἔφεση γιὰ σαφήνεια, καθαρότητα καὶ τεκτονικότητα, ἀποζητοῦσαν πρὸ πολὺ τὴ στατικὴ ὀργάνωση τῆς εἰκόνος καὶ τὸ ἄδρὸ πλάσιμο. Τὸ τριγωνικὸ σχῆμα τῆς εἰκόνος ἐπικράτησε γιατί δίνει δυνατότητες γιὰ συνθέσεις κλειστές, στέρεες καὶ ἰσορροπημένες. Οἱ Μινωῖτες, ἔχοντας φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν τέχνη, βασισμένη στὴν ἄμεση παρατήρηση τῆς φύσης, ἀποτύπωσαν χαρακτηριστικὰ στιγμιότυπα στά-

σεων και κινήσεων σε μιὰ δεδομένη στιγμή και ἐπεδίωξαν νὰ τὰ ἀποδώσουν μὲ μιὰ τολμηρὴ ἢ ἀπροσδόκητη, συχνά, κίνηση· ἀντίθετα οἱ Μυκηναῖοι, παρόλον ὅτι βρῆκαν στὴν εἰκονογραφία τῶν σφραγίδων ἔτοιμες λύσεις, ἐπεξήτησαν κυρίως τὰ ἀποκρυσταλλωμένα σχήματα. Εἶχαν τὴν τάση νὰ βλέπουν μιὰ παράσταση, μιὰ σκηνή, ἓνα θέμα, στὴ γενικὴ του ἔκφραση καὶ ὄχι σὰν κάτι στιγμιαῖο, μοναδικό, ποὺ δὲν ἐπαναλαμβάνεται· γι' αὐτὸ καὶ ἡ τέχνη τους διαμορφώνεται καὶ ἐκφράζεται μὲ στοιχεῖα ποὺ λειτουργοῦν συμβολικὰ καὶ εἶναι συχνὰ συνοπτικὴ μὲ ἀφαιρετικὴ τάση.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Μινωῖτες συνέθεταν τὶς παραστάσεις δὲν βρῆκε ἀνταπόκριση στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἀνάμεσα στὶς διαφορὲς συνθέσεις τοῦ μινωικοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου, ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες γνώρισαν τὴ μεγαλύτερη ἐπιτυχία στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη ἦταν οἱ ἐραλδικές, τὰ ἀντιθετικὰ συμπλέγματα. Ἀλλὰ οἱ Μινωῖτες ἀκόμη κι ὅταν ἀπεικονίζον ἀντιθετικὰ συμπλέγματα, θέμα στατικὸ ἀπὸ τὴ φύση του, τὸ χειρίζονται μὲ ἄνεση δίνοντας ἐλευθερία στὸ χῶρο [215], ἐνῶ οἱ Μυκηναῖοι τὸ τυποιοῦν [216]· ἡ τάση αὐτὴ γιὰ σχηματοποίηση ἐμφανίζεται ἐντονότερα μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, κυρίως πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο σώζονται πολλὲς σφραγίδες. Ὅπως ἀναφέρθηκε, τὶς φοροῦσαν στὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ, μὲ τὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια ἀπὸ μέσα, ἢ τὶς κρεμοῦσαν στὸ λαιμό. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τους χρησιμοποιοῦνται διάφορα ὕλικά, ὅπως ἡμιπολύτιμοι λίθοι —ἀχάτες, χαλκηδόνιοι, lapis lazuli, αἱματίτες—, ἀλλὰ καὶ ἐλεφαντόδοντο ἢ κεχριμπάρι. Στὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ὅμως προτιμοῦνται τὰ πῶ φθηνὰ καὶ εὐκόλα στὴν κατεργασία ὕλικά, ὅπως ὁ στεατῖτης καὶ ὁ ὀφίτης, καθὼς καὶ ἡ ὑαλόμαζα, τῆς ὁποίας ἡ χρῆση γιὰ τὴν κατασκευὴ σφραγιδολίθων ποὺ χύνονται σὲ μῆτρες ἐμφανίζεται στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. Ἐξἄλλου μετὰ ἀπὸ τὸ 1300 π.Χ. παρατηροῦνται διαφορὲς καὶ στὴν ἐπεξεργασία ἢ ὁποία δὲν εἶναι

215

Ἀποτύπωμα σφραγίδας σχήματος πεπαισμένου κυλίνδρου.

Εἰκονίζονται δύο ἀκροβάτες μέσα σ' ἓνα λιβάδι μὲ κρίνα. Φοροῦν περίσσωμα καὶ φτερωτὸ κάλυμμα κεφαλῆς. Οἱ μορφὲς ἰσορροποῦν μὲ ἀρμονικὴ καὶ κομψὴ κίνηση. Ἡ ποικιλία στὶς λεπτομέρειες προσδίδει φυσικότητα στὴν εἰκόνα.

1600-1550 π.Χ. Χαλκηδόνιος. Διαστ. 0,021 × 0,018.

Ὁξφόρδη. Ashmolean Museum, 1938, 955.

216

Ἀποτύπωμα φακοειδοῦς σφραγίδας ἀπὸ τῆς Μυκη-
νες (θαλαμωτὸς τάφος 91).

Ἑραλδική, αὐστηρὰ συμμετρικὴ σύνθεση μὲ σκλη-
ρὰ περιγράμματα. Εἰκονίζονται δύο ἀκροβάτες ἐκατέ-
ρωθεν ἐνὸς φυτοῦ ποὺ μοιάζει μὲ λωτὸ ἢ κρινοπά-
πυρο. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ συντομογραφικὴ
ὑποδήλωση τοῦ τοπίου.

Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χαλκηδόνιος. Διάμ. 0,0135.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3208.

πιά τόσο ἐπιμελημένη ὅσο παλαιότερα. Τὰ σχήματα τῶν σφραγιδολίθων τῆς ΥΕ III περιόδου παρουσιάζουν ἐπίσης ποικιλία: συνηθίζονται τὰ ἀμυγδαλοειδῆ σχήματα, τὰ πρίσματα, καθὼς καὶ οἱ πεπιεσμένοι κύλινδροι. Τὸ σχῆμα ὅμως τὸ ὁποῖο κατεξοχὴν ἐπικρατεῖ εἶναι τὸ φακοειδές, ποὺ συνηθίζεται καὶ ὡς τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Πολλὲς ἐξάλλου σφραγίδες, κυρίως ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἔχουν ἐπιμελημένη ἐκτέλεση, εἶναι χρυσό-δετες.

Χρυσὰ δαχτυλίδια μὲ ἔγγλυφη παράσταση στῇ σφραγιστικῇ ἐπιφάνεια ἐξακολουθοῦν νὰ κατασκευάζονται στὴν ΥΕ III, ἡ χρῆση τους ὅμως ἀρχίζει, καθὼς φαίνεται, νὰ λιγοστεύει καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι μετὰ τὸ 1250 π.Χ. τὰ δαχτυλίδια αὐτά, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα πολυτελῆ καὶ ἀκριβὰ ἀντικείμενα, δὲν κατασκευάζονταν πιά καθόλου, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὅπως τὰ δαχτυλίδια ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Περαιτῆς.

Τὰ χρυσὰ δαχτυλίδια ἀνῆκαν ἀσφαλῶς σὲ πρὸυχοντες· ἐκεῖνα ποὺ εἰκονίζουν θρησκευτικὲς σκηνές, ποὺ εἶναι καὶ τὰ περισσότερα, θὰ ἀνῆκαν σὲ ἱερεῖς καὶ ἰέρειες, ἢ σὲ πρόσωπα μὲ ὑψηλὴ θέση στῇ θρησκευτικῇ ἱεραρχίᾳ. Οἱ παραστάσεις τῶν δαχτυλιδίων ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια τάση γιὰ σχηματοποίηση ὅπως καὶ οἱ παραστάσεις τῶν ἄλλων σφραγιστικῶν ἔργων.

Στὰ χρόνια τῆς στροφῆς ἀπὸ τὸν 15ο πρὸς τὸν 14ο αἰῶνα κατασκευάζονταν χρυσὰ δαχτυλίδια ἐξαιρετικῆς τέχνης. Ἀπὸ ἓναν θαλαμωτὸ τάφο τῆς κάτω πόλης τῶν Μυκηνῶν προέρχεται ἓνα δαχτυλίδι [217] μὲ ἐξαιρετικὰ λεπτὴ τεχνικὴ ἐκτέλεση, σπουδαιότατο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς θρησκείας τῶν Μυκηναίων. Ἡ παράσταση ποὺ εἰκονίζεται στῇ σφενδόνη περιγράφει μιὰ τελετουργία ποὺ ἔχει ἀσφαλῶς μινωικὴ προέλευση. Ἡ σκηνὴ ἐκτυλίσσεται μέσα στὸν ἱερὸ περίβολο. Εἰκονίζονται τρεῖς κομπῆς μορφές, δύο γυναικεῖες καὶ μία ἀνδρική, ποὺ φοροῦν ἐνδύματα μινωικοῦ τύπου. Ἡ μιὰ

217

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 91).

Τέλος 15ου αϊ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,03 × 0,018.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3179.

γυναικεία μορφή —ιέρεια;— στὸ κέντρο, χορεύει καὶ «πλήττει τοὺς μηρούς», χορευτική στάση γνωστή ἀπὸ τὸν ὁμηρικὸ Ὑμνο πρὸς τὴν Δήμητρα (245), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ *Μετάνειρα*... ἄμφω πλῆξατο μηρώ. Ἡ ἀνδρική μορφή γονατίζει μπροστὰ σ' ἓνα βωμό, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖον διακρίνεται ἱερὸς βαίτυλος καὶ ὀκτώσχημη ἀσπίδα, καὶ τραντάζει δυνατὰ τὸ ἱερὸ δένδρο πὺ βρίσκεται ἐπάνω στὸν βωμό. Ἡ ἄλλη γυναικεία μορφή, ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά, εἶναι σκυμμένη πάνω σ' ἓναν ἄλλο βωμό καὶ φαίνεται νὰ θρηνεῖ.

Ἡ τελετουργία αὐτὴ συνδέεται μὲ τὴ δενδρολατρεία, περιγράφει τὴν ἔκσταση πὺ φέρνει ἡ ἐπαφή μὲ τὸ δένδρο, καὶ ἐντάσσεται μέσα στὸν γενικὸ κύκλο τῶν ἑορτῶν πὺ σχετίζονται μὲ τὴν εὐφορία τῆς γῆς καὶ τὴν ἐναλλαγή τῶν ἐποχῶν· ὁ χορὸς ἐξάλλου εἶναι μιὰ ἱεροτελεστία πὺ συνδέεται μὲ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς τῆς φύσης (σ. 373).

Τὸ χρυσὸ αὐτὸ δαχτυλίδι παρουσιάζει πολλὲς ἀναλογίες μὲ ἓνα μινωικὸ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, ὅπου εἰκονίζεται ἐπίσης μιὰ ἱεροτελεστία πὺ συνοδεύεται μὲ χορὸ. Ὡς καὶ τὸ δαχτυλίδι τῶν Μυκηνῶν νὰ εἶναι μινωικὸ ἔργο εἰσηγμένο ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἢ ἔργο Μινωίτη πὺ δούλευε στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Στὸν ἴδιο τάφο ἔχει βρεθεῖ ἄλλο ἓνα χρυσὸ δαχτυλίδι πὺ φέρει μιὰ ἐντελὴς πρωτότυπη παράσταση [218]. Δύο γυναικεῖες μορφὲς μὲ μινωικὸ ἔνδυμα εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον σὲ ἐπίσημη στάση προσευχῆς, μὲ τὸ ἓνα χέρι σηκωμένο πρὸς τὸ πρόσωπο, καὶ πλαισιώνουν συμμετρικὰ ἓνα οἰκοδό-

218

Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 91).

Τέλος 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,0255 × 0,015.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3180.

219

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 84).

Γύρω στο 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. $0,03 \times 0,0195$.

Ἀθήνα, Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3148.

μημα τοῦ ὁποίου ἡ πρόσοψη ὑψώνεται ἀνάμεσά τους, ἐνῶ τὸ πίσω μέρος τοῦ ἀποδίδεται προοπτικά. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἱερὸ κτίσμα ποῦ στέφεται μὲ βωμὸ ὁ ὁποῖος φέρει ἀνθοδοχεῖο μὲ φυτὰ ποῦ θυμίζουν ἀνάλογη παράσταση σὲ τοιχογραφία τῆς Ἀμνισοῦ. Ἐπάνω στὸ ἱερὸ κτίσμα, ἡ πολὺ κοντὰ σ' αὐτὸ, εἰκονίζονται «στάχυα». Ἕνα δένδρο στὴν ἄκρη ὑποδηλώνει ὅτι ἡ σκηνὴ διαδραματίζεται σὲ δενδροφυτεμένο μέρος, ἴσως σὲ ἄλσος. Ἡ παράσταση αὐτὴ εἰκονίζει μιὰ τελετουργία ποῦ σχετίζεται μὲ τὴ βλάστηση καὶ τὴ θεὰ τῆς εὐφορίας. Ἡ τεχνοτροπία εἶναι κι ἐδῶ μινωικοῦ τύπου γι' αὐτὸ καὶ τὸ δαχτυλίδι αὐτὸ θεωρεῖται ἔργο μινωίτη καλλιτέχνη.

Ἕνα χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνηῶν εἰκονίζει μιὰ ἀνδρική μορφή ποῦ στέκεται μπροστὰ σ' ἓναν περίβολο καὶ ἀγγίζει τὸ ἱερὸ δένδρο [219], ἐνῶ τὴν ἀκολουθεῖ ἓνας αἵγαγρος ποῦ ἴσως προορίζεται γιὰ θυσία. Πρόκειται γιὰ μιὰ θρησκευτικὴ σκηνὴ ποῦ σχετίζεται μὲ τὴ δενδrolατρεία. Τὸ δαχτυλίδι εἶναι ἀπὸ τὰ παλαιότερα τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου καὶ ἔχει ἐξαιρετὴ ἐργασία. Σ' ἓνα ἄλλο χρυσὸ δαχτυλίδι, ἐπίσης ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνηῶν, εἰκονίζεται μιὰ σκηνὴ ποῦ ἔχει συμβολικὰ ὀνομασθεῖ «ἱερὰ συνομιλία» —*sacra conversazione*—: μιὰ γυναικεῖα θεϊκὴ μορφή μὲ πολυτελὲς ἔνδυμα κάθεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ δένδρο ἐνῶ ἓνας ἄνδρας ποῦ κρατᾷ δόρυ τῆς ἀγγίζει ἐλαφρὰ τὸ χέρι [220]. Θρησκευτικὸ εἶναι καὶ τὸ θέμα ποῦ εἰκονίζεται σ' ἓνα ἄλλο χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνηῶν. Τρεῖς γυναικεῖες μορφές, τρεῖς λατρεύτριες, προχωροῦν πρὸς ἓνα ἱερὸ οἰκοδόμημα ὑψώνοντας τὸ ἓνα χέρι πρὸς τὸ μέτωπο, χαρακτη-

220

Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τις Μυκήνες μὲ θρησκευτικὴ παράσταση: «*Sacra conversazione*» (θαλαμωτός τάφος 66).

Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. $0,027 \times 0,0175$.

Ἀθήνα, Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2971.

ριστική λατρευτική χειρονομία, γνωστή από πολλές παραστάσεις [221].

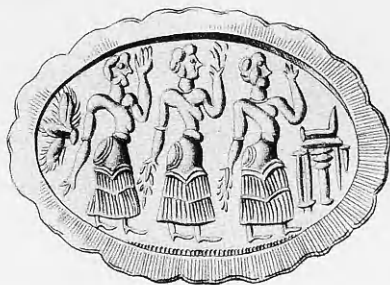
Στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Α περιόδου ανήκουν δύο ακόμη χρυσά δαχτυλίδια μυκηναϊκής τεχνοτροπίας από τὸν ἴδιο θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν. Καὶ στὰ δύο εἰκονίζονται τὰ πρὸ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὰ μυθικὰ ὄντα, ἡ σφίγγα καὶ ὁ γρύπας.

Ἡ σφίγγα ἔχει σῶμα λιονταριοῦ καὶ κεφάλι γυναικάς. Ἐμφανίζεται στὴν 3η χιλιετία π.Χ. συγχρόνως στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ Μεσοποταμία ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ πατρίδα της θεωρεῖται ἡ Αἴγυπτος γιατί κυρίως ἡ αἰγυπτιακὴ εἰκονογραφία διαιώνισε τὴν εἰκόνα της. Στις ἀρχές της 2ης χιλιετίας ἡ μορφή της σφίγγας διαδίδεται στὴ Συρία ὅπου διαμορφώνεται ὁ φτερωτὸς τύπος καὶ μεταλλάσσεται ἡ προσωπικότητά της. Τὴ συριακὴ σφίγγα γνώρισαν καὶ παρέλαβαν οἱ Μινωῖτες στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Κρήτη ἡ εἰκονογραφία της διαδόθηκε στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπου ἔγινε ιδιαίτερα ἀγαπητὴ στὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἡ μορφή της σφίγγας παίρνει μεγάλη σπουδαιότητα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ σημασία της θὰ διατηρηθεῖ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ σφίγγα εἶναι φύλακας τάφων καὶ ἱερῶν, φύλακας ἐπίσης τοῦ ἱεροῦ δένδρου καὶ τοῦ κίονα, συνοδεύει τοὺς νεκροὺς στὸν ἄλλον κόσμον καὶ συνδέεται μὲ τὴ θεότητα, χωρὶς νὰ ταυτίζεται μ' αὐτήν.

Ὁ γρύπας εἶναι μιὰ μορφή συγγενικὴ μὲ τὴ σφίγγα καὶ συχνὰ ὁ ρόλος τους ἐναλλάσσεται. Ἐχει σῶμα λιονταριοῦ, κεφάλι ἀρπακτικοῦ πτηνοῦ καὶ συνήθως εἶναι φτερωτός. Ἐμφανίζεται στὴ Μεσοποταμία (Ἑλάμ) καὶ στὴν Αἴγυπτο, ἐπίσης στὶς ἀρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ., ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἡ μορφή ὑπέστη μεταλλαγὴς στὴ Συρία· τὴ συριακὴ τοῦ ὑπόστασις υἱοθέτησαν πρῶτοι οἱ Μινωῖτες τὸν 16ο αἰ. καὶ μετὰ οἱ Μυκηναῖοι. Ἐχει τὶς ἴδιες ιδιότητες μὲ τὴ σφίγγα, ἀλλὰ εἶναι πρὸ ἄμεσα συνδεδεμένος μὲ τὴ θεότητα καὶ μάλιστα εἶναι ὑποταγμένος σ' αὐτήν.

Σχετικὰ παρατηροῦμε ὅτι οἱ δαίμονικες μορφές τῆς σφίγγας καὶ τοῦ γρύπα, ἂν καὶ εἶναι θέματα δανεισμένα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, διαμορφώνονται στὸ Αἶγαῖο σύμφωνα μ' ἕναν εἰκονογραφικὸ τύπο χαρακτηριστικὰ κρητομυκηναϊκὸ πὺλ διατηρεῖ τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρότυπα. Τὴ μορφή τῶν δύο μυθικῶν ζώων συναντοῦμε σὲ πολλὰ ἔργα μικροτεχνίας ἀλλὰ καὶ στὴν κεραμικὴ καὶ στὴν τοιχογραφία. Ἡ σφίγγα ἀπεικονίζεται πρὸ συχνὰ σὲ ἐλεφαντουργήματα καὶ σπανιότερα σὲ σφραγίδες, ὅπου προτιμᾶται ὁ γρύπας· στὶς τοιχογραφίες ἐπίσης, ἡ μορφή τοῦ γρύπα ἐμφανίζεται συχνὰ ἐνῶ τῆς σφίγγας εἶναι σχετικὰ σπάνια.

Στὸ ἕνα χρυσὸ δαχτυλίδι εἰκονίζεται φτερωτὴ σφίγγα μὲ στέμμα καὶ λο-

221

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 55) (σχέδιο).

Πομπή γυναικῶν πρὸς ἓνα ναῖδριο. Τὸ ἱερὸ οἰκοδόμημα στέφεται μὲ κέρατα καθοσιώσεως καὶ στὸ ἐσῶτερικὸ του διακρίνεται κιονίσκος. Οἱ γυναικεῖες μορφές φοροῦν ἐνδύμα μινωικοῦ τύπου καὶ κρατοῦν κλαδιά. Πίσω ἀπὸ τὴν πομπή, τρία φύλλα δηλώνουν συμβατικὰ ἓνα δένδρο καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὸ τοπίο.

Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. 0,025 × 0,0155.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2853.

φίο, σὰν λεπτὸ στέλεχος, ποὺ καταλήγει σὲ ἑλικες [222]. Τὸ κάλυμμα αὐτὸ τῆς κεφαλῆς χαρακτηρίζει ἱερὰ πρόσωπα καὶ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὰ παρὰστάσεις ἱερῶν μορφῶν. Ἡ μορφή τῆς σφίγγας ἀποδίδεται μὲ ἀπλοποιημένη τεχνοτροπία. Τὰ φτερά συνδέονται ἄτεχνα μὲ τὸ σῶμα. Οἱ κυματιστὲς ταινίες ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν λαιμὸ εἶναι μιὰ παρερμηνεία τοῦ δεύτερου φτεροῦ ποὺ ἔχουν συνήθως οἱ σφίγγες. Ὁ καλλιτέχνης ἀντιγράφει μιὰ εἰκόνα ποὺ τοῦ εἶναι γενικὰ οἰκεία, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐννοήσει καλὰ τὴ λειτουργία τῶν λεπτομερειῶν καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονται τὰ μέλη τοῦ σώματος. Στὸ ἄλλο δαχτυλίδι εἰκονίζεται καθιστὴ μορφή ποὺ φορᾷ ἱερατικὸ χιτῶνα καὶ κρατᾷ ἓναν γρύπα ἀπὸ μιὰ ταινία [223]. Ἡ σύνθεση εἶναι ἀπλή: δύο μόνο μορφές σὲ μιὰ συμβατικὴ στάση. Σχεδὸν συντομογραφικὰ ὑποδηλώνεται ὁ ἱερὸς χαρακτήρας τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνοτροπία.

222

Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τις Μυκήνες μὲ παράσταση σφίγγας (θαλαμωτός τάφος 91).

Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. 0,021 × 0,011.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3182.

223

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τις Μυκήνες με παράσταση καθιστής μορφής και γρύπα (θαλαμωτός τάφος 91).

Γύρω στο 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. 0,019 × 0,012.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 3181.

εἶναι ἀπλουστευμένη, χωρὶς πολλὰς λεπτομέρειες καὶ χωρὶς ἰδιαίτερο ρυθμό. Συγκρίνοντας τὴν παράσταση αὐτὴ μὲ μιὰ ἀνάλογη ποὺ κοσμεῖ μιὰ σφραγίδα ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, διακρίνουμε τὴ διαφορετικὴ εὐαίσθησίᾳ τοῦ μινωίτη καλλιτέχνη [224].

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ παρακμὴ τῆς τέχνης τῆς σφραγιδολυφίας οὐσιαστικὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ. Τὰ σχήματα τῶν σφραγίδων ἀπλοποιοῦνται, τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν σκληραίνουν βαθμιαία πρὸς τὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὰ μέλη τοῦ σώματος δὲν συνδέονται πιά ὀργανικὰ μεταξὺ τους, ἀλλὰ μόνον ὀπτικά, μὲ μικρὲς κουκκίδες στὴ θέση τῶν ἀρθρώσεων· οἱ ἴδιες οἱ μορφὲς τυποποιοῦνται, ὥσπου γίνονται ἄψυχες σιλουέττες. Οἱ τεχνοτροπικὲς αὐτὲς ἀλλαγὲς ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ γίνεται συχνὰ ἡ παράσταση δυσνόητη. Ἡ «διάλυση τῶν στύλ», τοῦ ρυθμοῦ, ἀρχί-

224

Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες (θαλαμωτός τάφος Β).

Ἐξαίρετο μινωικὸ δείγμα ἐγγλυφῆς παράστασης. Ἀέρινη, ἡ λεπτὴ μορφή τῆς θεᾶς ἀπλώνει τὸ χέρι της πάνω ἀπὸ τὸ μυθικὸ ζῶο ποὺ βρίσκεται στὴν ἐξουσία της. Μὲ ἁρμονικὸ τρόπο ἀποδίδεται τὸ πέταγμα τοῦ γρύπα καὶ μὲ κομψότητα δηλώνονται οἱ λεπτομέρειες: τὰ φτερά τοῦ ζώου, τὸ ἔνδυμα τῆς θεᾶς. Ἡ παράσταση «ἀναπνέει»: δὲν ὑπάρχουν γεμίσματα στὸ βάθος οὔτε συμμετρία ποὺ καθελώνει τὶς μορφές.

Γύρω στο 1400 π.Χ. Χρυσός. Μεγ. διάμ. σφενδόνης 0,011.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 1017.

ζει να παρατηρείται ήδη από το 1400 π.Χ. και φτάνει σε όριακό σημείο στα τέλη του 13ου αιώνα.

Από το 1400 π.Χ., και κυρίως από τις αρχές του 13ου αι., όταν τα μυκηναϊκά κέντρα αποκοτούν πολιτική και οικονομική δύναμη, ή μυκηναϊκή τέχνη γνωρίζει μια εποχή ομοιογένειας, ευρείας διάδοσης, και εξαπλώνεται κυριολεκτικά στη Μεσόγειο (σ. 314): αλλά ενώ ο μυκηναϊκός κόσμος γνωρίζει μεγάλη άκμή και ευμάρεια, στην καλλιτεχνική έκφραση εμφανίζεται προοδευτικά έλλειψη φαντασίας και τυποποίηση των παλαιών θεμάτων. Μόνο οι δύο μνημειακές τέχνες εξαιρούνται από τη γενικότερη τάση και αναπτύσσονται συμβαδίζοντας με την οικονομική άνθηση: ή αρχιτεκτονική, που εξελίσσεται πραγματικά ραγδαία, και ή μνημειώδης γλυπτική, που φαίνεται να παίρνει ένα νέο ξεκίνημα: πράγματι παρατηρούμε ότι μέσα στον 13ο αιώνα εκδηλώνεται ενδιαφέρον για τη γλυπτή διακόσμηση των μνημείων, ή οποία όμως δεν έλαβε μεγάλη έκταση και, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι επιδόσεις των Μυκηναίων στη μορφή αυτή της τέχνης αντιπροσωπεύονται με λίγα παραδείγματα (σ. 251).

Στη σφραγιδογλυφία μιὰ μικρή αναγέννηση θά σημειωθεί προς το τέλος του 13ου αιώνα. Από το 1200 π.Χ. και έξής όμως δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι συνεχίζεται ή τέχνη αυτή, αλλά ούτε καν ότι συνεχίζεται ή χρήση της σφραγίδας.

Φαίνεται ότι μόνο λίγες σφραγίδες κατασκευάζονταν ακόμη στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου: στην Κεφαλληνία, τη Νάξο, την Περαιτή, όπου είχαν καταφύγει πρόσφυγες μετά τις αναταραχές του 1200 π.Χ. Με την όριστική διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου χάνεται ή τέχνη της σφραγιδογλυφίας έντελως. Παλαιές σφραγίδες εξακολουθοῦσαν να φοριοῦνται σαν κοσμήματα και όπωσδήποτε υπήρχε πάντα ή πίστη στις μαγικές τους ιδιότητες, γι' αυτό και ίσως στους τάφους και τὰ ιερά των Σκοτεινών Αιώνων άνευρίσκονται σφραγίδες της Χαλκής έποχης. Η σφραγιδογλυφία έμφανίστηκε ξανά στην Έλλάδα με την αναγέννηση της έλληνικής τέχνης τον 7ο αι. π.Χ.

Έλεφαντουργία

Τα περισσότερα μυκηναϊκά έλεφαντουργήματα, και γενικά τὰ αντικείμενα από έλεφαντοστό του αρχαίου κόσμου, έχουν χαθεί γιατί το υλικό είναι

πολύτιμο καὶ συγχρόνως πολὺ εὐαίσθητο: δὲν διατηρεῖται καλὰ ὅταν μείνει πολλὰ χρόνια μέσα στὴ γῆ, ἀλλοιώνεται ἀπὸ τὰ γειτνιάζοντα ὑλικά καὶ τὸ ἐπιηρεάζει ἡ φωτιά.

Τὸ ἔλεφαντόδοντο εἶναι τὸ ὑλικὸ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τοὺς χαυλιόδοντες τοῦ ἔλεφанта καὶ τὸ γνώρισαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν προϊστορική ἐποχὴ μὲ τὰ ταξίδια τους στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολή. Οἱ Αἰγύπτιοι εἰσήγαγαν τὸ ἔλεφαντόδοντο ἀπὸ τὴ Λιβύη, τὴν Αἰθιοπία, τὴ Σομαλία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ Συρία, ὅπου εἶναι βεβαιωμένο ὅτι ἔζησαν ἔλεφαντες τουλάχιστον ἕως τὸ 900 ἢ τὸ 800 π.Χ. Οἱ Κρήτες καὶ οἱ Μυκηναῖοι ἔφερναν τὸ ἔλεφαντόδοντο ἀπὸ τὶς ἴδιες περιοχὲς ὅπως καὶ οἱ Αἰγύπτιοι, κυρίως ὅμως, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τὴ Συρία. Οἱ κάτοικοι τοῦ Αἰγαίου δὲν ἦταν ἀμέτοχοι στὴ διακίνηση τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ ὑλικοῦ γιατί σὲ αἰγυπτιακοὺς τάφους εἰκονίζονται οἱ Κεφτιοί, οἱ Μινωῖτες, νὰ μεταφέρουν χαυλιόδοντες μαζί μὲ ἄλλα χαρακτηριστικὰ αἰγαιακὰ ἀντικείμενα ποὺ προορίζονταν συνήθως γιὰ ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές, ὅπως ρυτὰ καὶ κύπελλα.

Τὸ ἔλεφαντόδοντο στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἓνα ὑλικὸ σπάνιο καὶ ἀκριβό. Ἀπὸ-τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς γνωρίζουμε ὅτι τὰ δῶρα ἢ τὰ λάφυρα ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο ἔθεωροῦντο ἐξαιρετικὰ πολύτιμα, σώζονται μάλιστα καὶ περιγραφὲς ὀρισμένων σημαντικῶν ἔλεφαντουργημάτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ τὸ ἔλεφαντόδοντο ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ διακόσμηση κυρίως ἐπίπλων καὶ ὄπλων καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ μικροαντικειμένων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνηθέστερα εἶναι οἱ πυξίδες, τὰ χτένια, τὰ εἰδώλια καὶ οἱ σφραγίδες. Τὰ μινωικὰ καὶ τὰ μυκηναϊκὰ ἔλεφαντουργήματα ἦταν συχνὰ χρωματισμένα ἢ καὶ ἐπιχρυσωμένα, τεχνικὴ ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ ἔπος καὶ τὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη· σὲ πολλὰ ἀντικείμενα σώζονται ἔχνη χρώματος. Ἡ ἐπιχρύσωση ἦταν μιὰ πολὺ λεπτὴ καὶ ἀκριβὴ ἐργασία, ἔχνη τῆς ὁποίας ἔχουν ἐπίσης διασωθεῖ σὲ διάφορα πολυτελὴ ἀντικείμενα, κυρίως ὅμως σὲ ὀρισμένα κτένια ποὺ συνοδεύουν πλούσιες ταφές. Σὲ ὀρισμένα πολύτιμα ἀντικείμενα, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β, συνηθίζονταν ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἔλεφαντόδοντου μὲ ἄλλα ὑλικά, ὅπως ὁ χρυσός, ὁ ἄργυρος, ὁ χαλκός, τὸ νιέλλο, τὸ ξύλο, ὁ μαλαχίτης, ἡ φαγεντιανὴ καὶ πολύτιμοι λίθοι. Ἐξάίρετα ἀντικείμενα τοῦ τύπου αὐτοῦ ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαία Αἴγυπτο καὶ σώζονται πολλὰ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ διασημότερα εἶναι ὁ θρόνος, τὸ σκάκι καὶ ἄλλα πολύτιμα ἀντικείμενα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Τουταγχαμών.

Ἡ ἔλεφαντουργία στὴ Μινωικὴ καὶ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἦταν τέχνη ἀνακτορική. Τὰ ἀνάκτορα μὲ τὴ γραφειοκρατικὴ τους μηχανὴ ὀργάνωναν τὸ

ἐμπόριο πολύτιμων ἀγαθῶν σὲ μακρινὲς χῶρες καὶ κατηύθυναν τὶς εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγὰς. Τόσο στὴν Κρήτη, ὅσο καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα τὰ ἐργαστήρια κατεργασίας πολύτιμων ἀγαθῶν βρίσκονταν μέσα στὰ ἀνάκτορα ἢ στὴν ἄμεση ζώνη ἐπιρροῆς τους, ὅπως στὶς Μυκῆνες. Οἱ χαυλιόδοντες ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ εὔρημα μὲ τὸ ὁποῖο ἐπὶ πλέον ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ πολύτιμο ὕλικὸ εἰσαγόταν ἀκατέργαστο. Ἀλλὰ καὶ στὴν Οὐγκαριτ τῆς Συρίας τὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας λειτουργοῦσε μέσα στὸ ἀνάκτορο. Οἱ βασιλεῖς προμήθευαν στοὺς τεχνίτες τὸ πολύτιμο ὕλικὸ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κατεργασθοῦν. Στὸ ὁμηρικὸ ἔπος ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Νέστωρ μοιράζει τὸν χρυσὸ στοὺς τεχνίτες (*Ὀδύσσεια* γ 435)· ἀλλὰ καὶ στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β οἱ διάφοροι τεχνίτες ἀναφέρονται σαφῶς ὡς «βασιλικοί».

Οἱ Μυκηναῖοι διδάχθηκαν τὴν τέχνη τῆς ἐλεφαντουργίας ἀπὸ τοὺς Μινωίτες. Πολλὰ μυκηναϊκὰ ἐλεφαντουργήματα τῆς πρώτης Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εἶναι ἴσως ἔργα Κρητῶν, ἐνῶ ἄλλα εἶναι ἔργα τεχνιτῶν ποὺ μαθήτευσαν σὲ κρῆτες καλλιτέχνες. Γενικῶς δὲν ἐμφανίζονται πολλὰ ἐλεφαντουργήματα στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Κνωσοῦ (γύρω στὸ 1450 π.Χ.) καὶ εἶναι ἴσως αὐτὸ μιὰ ἐπὶ πλέον ἀπόδειξη ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ Μυκηναῖοι δὲν κατεῖχαν ἀκόμη καλὰ τὴν τέχνη αὐτή.

Ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ. καὶ ἐξῆς τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ ἐλεφαντοστὸ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα εἶναι ἐγχώριας κατασκευῆς καὶ τὸ σημαντικότερο κέντρο ἐλεφαντουργίας ἦταν, καθὼς φαίνεται, οἱ Μυκῆνες, ὅπου εἶχαν δημιουργηθεῖ καὶ ὁρισμένα πρότυπα ποὺ κυκλοφόρησαν σ' ὁλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Πλούσια σύνολα ἐλεφαντουργημάτων ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα μᾶς ὁδηγοῦν ἀπὸ τὶς Μυκῆνες στὴ Δῆλο, τὴν Κύπρο, τὴν Οὐγκαριτ καὶ τὴ Μεγιδώ.

Ἡ ἐλεφαντουργία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς κομψότερες μυκηναϊκὲς τέχνες. Στὰ ἔργα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α καὶ Β περιόδου ἀποτυπώνεται ἡ ἰδιαίτερη τεχνολογία τῆς ἀνακτορικῆς ἐποχῆς μὲ προσμείξεις ὅμως ὁρισμένων ἀνατολικῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων ποὺ φανερώνονται ἐντονότερα στὴν ἐλεφαντουργία ἀπ' ὅ,τι ἐνδεχομένως σὲ ἄλλες μορφές τέχνης. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἐλεφαντόδοντο εἰσαγόταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καί, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, μαζὶ μὲ τὴν πρώτη ὕλη ταξιθεύουν συχνὰ τόσο τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ὅσο καὶ οἱ τεχνολογίες ποὺ συνδέονται μ' αὐτήν. Ἀντίστοιχα, ὅπως θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω, καὶ τὰ ἀνατολικά ἐλεφαντουργήματα ἐμφανίζουν μυκηναϊκὰ χαρακτηριστικὰ στὶς περιοχὲς ὅπου ἡ παρουσία τῶν Μυκηναίων ἦταν αἰσθητή. Οἱ ἐλληνικὲς καὶ ἀνατολικὲς ἀλληλεπι-

δράσεις είναι πολλές: θέματα όπως ή συμπλοκή ζώων, τεχνοτροπίες όπως ο «ίπτάμενος καλπασμός», ή διακοσμητικές ιδέες όπως το μινωικό ένδυμα, ταξίδεψαν από την Έλλάδα στην Ανατολή απ' όπου πάλι ήρθαν τα φανταστικά, μυθικά ζώα, όπως οι σφίγγες και οι γρύπες, φυτικά θέματα ή έραλδικές απεικονίσεις. Με τις συνεχείς ανταλλαγές έμπορευμάτων και ιδεών συχνά τα διάφορα εικονογραφικά στοιχεία ξαναγύριζαν στην περιοχή από όπου είχαν ξεκινήσει, έχοντας όμως υποστεί έν τώ μεταξύ διάφορες επεξεργασίες που αλλοίωναν τον αρχικό τους χαρακτήρα.

Μιά ωραία πυξίδα από τάφο της περιοχής όπου διαμορφώθηκε αργότερα ή Άγορά των Άθηνών ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο [225, 226]. Έχει κατασκευασθεί από όλόκληρο τμήμα χαυλιόδοντος. Έ ή έπιλογή του τμήματος που έπρόκειτο να σκαλιστεί ήταν σημαντική γιατί το ύλικό ήταν πολύτιμο και δέν έπρεπε να άχρηστευθεί. Γιά τα ειδώλια μεταχειρίζονταν τη μύτη του δοντιού που είναι συμπαγής, ένω γιά τις πυξίδες χρησιμοποιούσαν το κούφιο μέρος του δοντιού. Έ πυξίδα είχε έσωτερικώς επικάλυψη με έλάσματα κασσιτέρου. Έξωτερικώς έχει δύο ζεύγη λαβών σε σχήμα λιονταριού και μικρού έλαφιου. Μέσα από τις λαβές περνούσαν κρίκοι από σύρμα ή κορδόνι. Το σώμα της πυξίδας κοσμείται με ανάγλυφη παράσταση που εικονίζει γρύπες που έπιτίθενται σε έλάφια. Έ συμπλοκή ζώων είναι ένα παλαιό μυκηναϊκό θέμα, γνωστό ήδη από την έποχή των λακκοειδών τάφων. Έ έκτέλεση είναι ύψηλης ποιότητας και ή τεχνοτροπία δυναμική.

225

Πυξίδα από την Άρχαία Άγορά των Άθηνών (θαλαμωτός τάφος Ι).

Γύρω στο 1400 π.Χ. Έλεφαντόδοντο, Ύψ. 0,16, διάμ. 0,112.

Άθήνα, Μουσείο Άρχαίας Άγοράς, Β Ι 511.

226

Πυξίδα από την 'Αρχαία 'Αγορά των 'Αθηνών. 'Ανάπτυγμα (Piet de Jong).

Ἡ ἄγρια φύση τῶν ζώων, ἡ δύναμη τῶν σωμάτων καὶ ἡ ἀγωνία τους ἀποδίδονται ἐξαίσια: μὲ τὴν εἰκόνα ἑνὸς δένδρου ποὺ λυγίζει ἀπὸ τὸ ξαφνικὸ πῆδημα τοῦ γρύπα, ὑποδηλώνεται μὲ κομψότητα τὸ τοπίο καὶ ἀποδίδεται συμβολικὰ ἡ κίνηση. Ὅρισμένες φυσιοκρατικὲς λεπτομέρειες εἶναι πολὺ παραστατικὲς, ὅπως ἡ γλώσσα τῶν ἐλαφίων ποὺ κρέμεται γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι τρέμουν ἀπ' τὸ φόβο τους. Ὅμως ἡ σκηνὴ εἶναι ἀρκετὰ φορτωμένη. Τὰ ζῶα εἶναι πολλὰ, τὰ περιγράμματα γωνιώδη, καὶ τὸ σχέδιο κάπως συγκεχυμένο μὲ ὀρισμένες ἀδεξιότητες: χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἰκονίζεται ἓνας γρύπας, σὰν νὰ ἀποκεφαλίζεται ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ φτερά.

Ἡ πυξίδα ἀνήκει στὸν ἴδιο καλλιτεχνικὸ κύκλο ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται ἡ ξύλινη πυξίδα ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν [33]. Ἡ τεχνοτροπία δὲν ἔχει ἐξελιχθεῖ πολὺ. Ὁ καλλιτέχνης τῆς ἀθηναϊκῆς πυξίδας προσπαθεῖ κάπως νὰ μιμηθεῖ τὸν μινωικὸ ρυθμὸ, ἀλλὰ δὲν ἔχει ποτισθεῖ μὲ τὸ μινωικὸ αἰσθητήριο γιὰ τὸ σχέδιο, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἔργο του ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὰ μινωικά. Ἡ παράσταση τῆς συμπλοκῆς τῶν ζώων, σωστὰ ὁργανωμένη καὶ μὲ στέρεη δομὴ, ἐκφράζει ἓνα διαφορετικὸ πνεῦμα ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ διέπει τὶς δροσερές, μινωικὲς φυσιοκρατικὲς παραστάσεις.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐξέχοντα ἐλεφαντουργήματα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἶγαῖο, ἔργο μοναδικὸ τόσο γιὰ τὴν ἐξαίρετη τέχνη του ὅσο καὶ γιὰ τὴ σημασία του γιὰ τὸν θρησκευτικὸ κύκλο, εἶναι τὸ σύμπλεγμα ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν ποὺ εἰκονίζει μιὰ τριάδα: δύο γυναικεῖες μορφὲς μὲ ἓνα παιδί [227, 228]. Τὸ σύμπλεγμα εἶναι ὀλόγλυφο, σκαλισμένο σ' ἓνα ἀτόφιο τμῆμα ἐλεφαντόδοντου μὲ μεγάλη λεπτότητα καὶ ἐμφαση στὴ λεπτομέρεια, καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἴδια κομψότητα ποὺ ἔχουν τὰ ἔργα τῆς μινωικῆς τέχνης τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς της. Οἱ δύο γυναικεῖες μορφὲς φοροῦν τὸ μινωικὸ ἔνδυμα, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ στήθος, καὶ τυλίγονται καὶ οἱ δύο

227, 228

Όλόγλυφο σύμπλεγμα από την ακρόπολη των Μυκηνών.

Γύρω στο 1300 π.Χ. Έλεφαντόδοντο. Ύψ. 0,078.

Αθήνα, Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 7711.

μαζί σὲ ἓνα ἐπίβλημα. Τὸ παιδί φορᾷ μονοκόμματο φόρεμα ἕως τοὺς ἀστραγάλους, πὺ μοιάζει μὲ τὸ μυκηναϊκὸ γυναικεῖο φόρεμα τῆς ἀνακτορικῆς ἐποχῆς. Μιὰ ὅπῃ στὸ κάτω μέρος τοῦ συμπλέγματος δηλώνει ὅτι ἦταν ἴσως στερεωμένο σὲ βάση ἢ σὲ ξύλινο ἱστό, πράγμα πὺ σημαίνει ὅτι ἴσως ἐξετίθετο κατὰ τὴ διάρκεια τελετουργιῶν. Οἱ λεπτομέρειες εἶναι πλούσιες στὴν ἀπόδοση τῶν φορεμάτων, δὲν εἶναι ὅμως τόσο τονισμένες ὥστε νὰ ἀποσποῦν τὴν προσοχή· ὑπάρχει μιὰ ἁρμονία ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν καὶ τὰ ἐνδύματά τους, ἁρμονία τὴν ὁποία παρατηροῦμε ἐπίσης στὴν ἀπόδοση τῶν ὄγκων· οἱ γραμμὲς εἶναι στρογγυλεμένες καὶ ἀπαλές· τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων εἶναι γλυκά, ἡ ἔκφραση στοχαστικὴ καὶ ὑποδηλώνει λεπτὰ συναισθήματα· κάποια σκληρότητα πὺ διακρίνεται στὸ πρόσωπο τῆς μορφῆς πὺ σώζεται ὁλόκληρη, θὰ ἀπαλυνόταν μὲ ἐνθέσεις ἀπὸ ἄλλο ὕλικὸ ἢ μὲ ἐπιζωγράφιση. Εἶναι προφανές ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδιωτικὴ σκηνὴ ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση ἑνὸς θεϊκοῦ συνόλου· μιᾶς τριάδας ἴσως σὰν τὴν ἐλευσινιακὴ, Δῆμητρα—Κόρη—Ίακχος, ἢ τὴν πρόδρομό της τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἀπὸ μεταγενέστερες ἐποχὲς σώζονται πῆλινα εἰδῶλια μὲ μορφὲς Δῆμητρας καὶ Κόρης οἱ ὁποῖες μοιράζονται μὲ ἀνάλογο τρόπο ἓνα κοινὸ ἔνδυμα, ἐπίβλημα ἢ πέπλο. Ὁ κοινὸς πέπλος ἔχει τὴν ἔννοια τῆς προστασίας καὶ τῆς προφύλαξης· τὸν φοροῦν μορφὲς ἐνωμένες μὲ ἱερὸ δεσμὸ καὶ λειτουργεῖ σὰν ἀποτροπαϊκὸ σύμβολο πὺ τὶς ἀπομονώνει ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ συγχρόνως τὶς προφυλάσσει.

Μιὰ ἐξαίρετη ἀνδρική κεφαλὴ ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο προέρχεται ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν [229]. Ἡ μορφὴ ἔχει ἐπιμελημένη κόμωση, μὲ καλὰ στρωμένα μαλλιά πὺ μοιάζουν μὲ περούκα, καὶ φορᾷ χαμηλὸ διάδημα. Τὰ μάτια εἶναι τονισμένα μὲ ἀνάγλυφο

229

Ἀνδρική κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν (Κτίριο τῶν Τοιχογραφιῶν).

13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,068.

Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15022.

περίγραμμα, τὸ στόμα στενὸ καὶ ἡ ἔκφραση ἔντονη, ρεαλιστικὴ καὶ ἑλαφρῶς μελαγχολικὴ, τόσο πού σχεδὸν θυμίζει τὰ ρωμαϊκὰ πορτραῖτα. Στὰ αὐτιά ἔχει τρύπες, ὅπως ἔχουν τὰ πῆλινα εἰδώλια τῶν θεοτήτων γιὰ νὰ εἰσ ακοῦν τὶς προσευχές. Ἵσως τὸ κεφάλι νὰ ἦταν σφηνωμένο σὲ ξύλινο σῶμα, ὁπότε θὰ πρόκειται γιὰ εἰδώλιο θεοῦ. Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ παρουσιάζει ὀρισμένα ἀνατολικά χαρακτηριστικά, κυρίως στὴν ἀπόδοση τῆς κόμμωσης καὶ στὸ ἀνάγλυφο πλαίσιο τῶν ματιῶν, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει γίνεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἴσως προέρχεται ἀπὸ κάποια ἀνατολικὴ περιοχὴ· τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι διόλου βέβαιο διότι, ὅπως ἀναφέρθηκε, τὰ μυκηναϊκὰ ἔλεφαντοστὰ παρουσιάζουν πολλὰ ἀνατολικά στοιχεῖα.

Ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο σώζονται καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο: λαβὲς ἀπὸ καθρέφτες, κτένια, σπαράγματα ἀπὸ λύρες καὶ ἀνάγλυφα πλακίδια πού θὰ ἦταν ἐνθέσεις σὲ διάφορα ἐπιπλά [230-236]. Τὰ πλακίδια

230

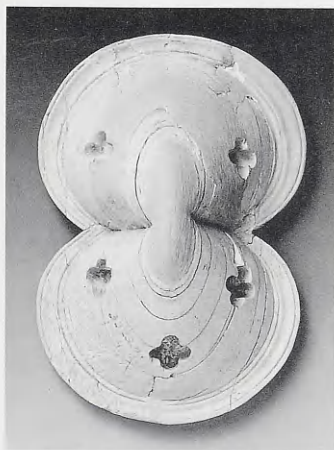
Πλακίδιο με παράσταση καθιστῆς γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν.

Ἡ μορφή κάθετα με χάρη σ' ἓνα βράχο πού ἀποδίδεται σύμφωνα με τὴ μινωικὴ φυσιοκρατικὴ τεχνοτροπία. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἐνῶ ὁ κορμὸς κατ' ἐνώπιον. Φορᾷ ἐνδύμα μινωικοῦ τύπου με ἀκάλυπτο στήθος καὶ φέρει περιδέραιο. Πρόκειται ἴσως γιὰ μία θεϊκὴ μορφή. Ἡ παράσταση θυμίζει τὴν τοιχογραφία τῆς «Μυκηναίας», καθὼς καὶ τῆς θεᾶς ἀπὸ τὴν Ψείρα (εἰκ. 160, 162).

14ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,082.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 5897.

231

Ὀκτώσχημη ἀσπίδα ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη
τῶν Μυκηναίων.

Φέρει πλατὺ περιχεῖλωμα καὶ πέντε τε-
τράλοβα ἀνοίγματα ποὺ προορίζονταν
γιὰ ἐνθέσεις ἀπὸ ἄλλο ὕλικό.

13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ.
0,143, πλ. 0,095.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μου-
σεῖο, 1027.

232

Κεφαλὴ πολεμιστῆ μὲ κερασφόρο ὀδοντόφρα-
κτο κράνος, ἀπὸ θαλαμῶτὸ τάφο στὰ Σπάτα
Ἀττικῆς.

13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,074.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 2055.

233

Κεφαλὴ πολεμιστῆ μὲ ὀδοντόφρακτο κράνος,
ἀπὸ τὴν Μυκῆνες (θαλαμῶτὸς τάφος 27).

13ος αἰ. π.Χ. Δόντι ἵπποποτάμου*.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 2468.

* Δόντι ἵπποποτάμου ἐχρησιμοποιεῖτο συχνὰ γιὰ
τὴν κατασκευὴν πλακιδίων.

ἀνήκουν σὲ δύο κατηγορίες. Ὅρισμένα εἶναι τελείως ἐπίπεδα, πὺν σημαίνει ὅτι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ κανονικὴ ἔνθεση, δηλαδὴ εἶχε ἀνοιγεῖ στὸ ξύλο τοῦ ἐπίπλου μιὰ κοιλότητα ἀκριβῶς στὸ σχῆμα τους, ἐνῶ ἄλλα πὺν ἔχουν ἔξεργο ἀνάγλυφο ἦταν ἀπλῶς ἐπικολλημένα στὸ ἐπιπλο. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ λεπτομέρειες δηλώνονται μὲ ἐγχάραξη. Ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία στὴν ποιότητα τῶν ἐλεφαντοστῶν τοῦ Αἰγαίου στὸ τελευταῖο μισὸ τοῦ 14ου καὶ στὸν 13ο αἰ. π.Χ. Γενικὰ μετὰ τὸ 1300 πολλὲς τοπικὲς τεχνοτροπίες ἐμφανίζονται στὸν ἑλληνικὸ ὥρο.

Σ' ἓνα πλακίδιο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες εἰκονίζεται κεφαλὴ πολεμιστοῦ πὺν φορᾷ τὸ χαρακτηριστικὸ μυκηναϊκὸ ὀδοντόφρακτο κράνος [233]. Πέντε σειρὲς ὀδόντων σχηματίζουν τὸν πῖλο καὶ ὀκτὼ τὴν παραγναθίδα, ἐνῶ ὁ αὐχένας προστατεύεται ἀπὸ τρεῖς ζῶνες λοξότμητες μὲ κατακόρυφες ὀδοντώσεις. Τὸ μέτωπο περισφίγγεται μὲ τὴ στεφάνη, ἀπὸ τὴν ὁποία κρέμονται ἑλικοειδεῖς διακοσμητικοὶ βόστρυχοι. Στὴν κορυφὴ τοῦ κράνους, δυσκοι-δὲς κουμπὶ πὺν διακοσμεῖται μὲ ρόδακα. Ἡ κεφαλὴ εἰκονίζεται σὲ κατατομή. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἰσχυρὸ καὶ πλησιάζει σὲ πολλὰ σημεῖα, ὅπως στὸ

234

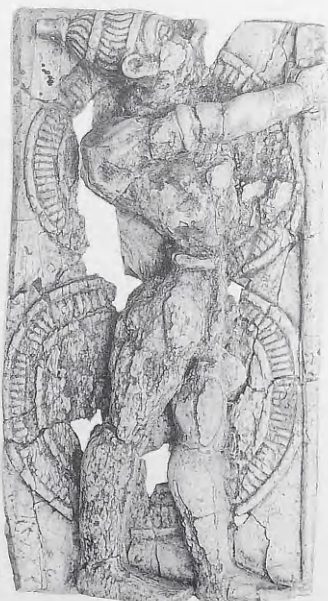
Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῶν Σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,081, πλ. 0,065.

Ἀθῆνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7525.

στόμα καὶ στή μύτη, τὸ ὀλόγλυφο ἔργο. Σὲ ἄλλο παρόμοιο πλακίδιο ἀπὸ τὰ Σπάτα [232], ὁ πολεμιστὴς εἰκονίζεται σὲ κατατομὴ καὶ φορᾷ κερασφόρο ὀδοντόφρακτο κράνος τοποθετημένο ψηλά, στὴν κορυφὴ σχεδὸν τῆς κεφαλῆς. Τὸ παχουλὸ πιγούνι, τὰ γεμάτα μάγουλα, τὸ ἀμυγδαλόσχημο μάτι μὲ τὸ ἔντονο ἀνάγλυφο περίγραμμα, δίνουν στὴ φυσιογνωμία μιὰ συγγένεια μὲ ἀνατολικὲς μορφές. Τὸ κράνος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις σειρὲς ὀδόντων στὸν κωνικὸ πῖλο καὶ πέντε στὴν παραγναθίδα μὲ ἐναλλάξ κατακόρυφες καὶ ὀριζόντιες ὀδοντώσεις. Ὁ αὐχένος προστατεύεται μὲ τρεῖς σειρὲς κατακόρυφες ὀδοντώσεις.

Ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῶν Σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες, ὅπου λειτουργοῦσε ἔργαστήριο ἐλεφαντουργίας, προέρχεται μεταξὺ ἄλλων καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀνάγλυφα πλακίδια ποὺ ἀπεικονίζουν σφίγγες σὲ ἐραλδικὴ διάταξη. Σ' ἓνα καλὰ διατηρημένο πλακίδιο εἰκονίζονται δύο σφίγγες σὲ ἐπίσημη στάση [234]: ἀκουμποῦν τὰ μπροστινὰ τους πόδια στὸ ἐπάνω μέρος ἑνὸς κιονίσκου, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει μιὰ σειρὰ ἀπὸ κέρατα καθοσιώσεως, ποὺ ὑποδηλώνουν βωμό. Ἡ ὅλη διάταξη τοῦ θέματος θυμίζει τὸ ἀνάγλυφο

της Πύλης των Λεόντων. Οί δύο μορφές φοροῦν χαμηλά καλύμματα κεφαλῆς με λοφίο. Ἀτενίζουν ἢ μία τὴν ἄλλη με ἓνα χαμόγελο εὐδαιμονίας στὸ ὁποῖο διακρίνεται ἀνατολική ἐπίδραση, ὅπως σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ ἐλεφαντουργήματα τῆς περιόδου αὐτῆς. Οἱ μυϊκὲς λεπτομέρειες εἶναι βαθιὰ σμιλεμένες, τὰ φτερά εἶναι μεγάλα καὶ γεμίζουν με ἓναν εὐχάριστο διακοσμητικὸ τρόπο τὸ βάθος. Τὸ ὑλικὸ ἔχει μιὰ μεταλλικὴ στιλπνότητα ποὺ δείχνει προχωρημένη γνώση τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ τὸ πλάσιμο εἶναι κάπως στεγνὸ καὶ ἡ εἰκόνα ἐπίπεδη. Τὸ πλακίδιο εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ ἔργο τοῦ τέλους τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς: παρουσιάζει κομψὴ καὶ ἐπιμελημένη ἐκτέλεση, ἐνῶ συγχρόνως ἡ τυποποίηση τοῦ θέματος καὶ τῶν μορφῶν εἶναι ἀρκετὰ ἐμφανῆς.

Στὴ Δῆλο, σ' ἓναν ἀποθέτη κάτω ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο, μαζί με ἄλλα πολυτιμα ἀντικείμενα βρέθηκε ἓνα πλακίδιο ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο ποὺ ἀποτελοῦσε ἴσως τμῆμα τῆς διακόσμησης ἐνὸς ἐπίπλου ποὺ ἀνῆκε σὲ ἱερό [235]. Εἰκονίζεται ἓνας πολεμιστὴς ποὺ κρατᾷ μιὰ πελώρια ὀκτώσχημη ἀσπίδα καὶ ἓνα μεγάλο ἀκόντιο καὶ φορᾷ ὀδοντόφρακτο κράνος. Τὰ βαριὰ καὶ ἄκομψα μέλη τοῦ σώματος καὶ ἡ χοντρὴ μύτη δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ πολεμιστὴς εἶναι ἴσως ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὁ ὄπλισμός του ὅμως εἶναι κρητομυκηναϊκός, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ἔνδυμά του, τὸ μινωικὸ περίζωμα. Ἡ λεπτὴ μέση δείχνει ἐπίσης αἰγαιακὴ καταγωγή. Ὁ τεχνίτης ὅμως προ-

236.

Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ θαλαμῶτὸ τάφο στὰ Σπάτα Ἀττικῆς.

13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,065, μῆκ. 0,092.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2046.

φανῶς εἶχε ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ τέχνη γιατίὶ στὸ ἔργο αὐτό, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἀντικείμενα ἀπὸ ἐλεφαντοστό, διακρίνεται ἀνατολικὴ ἐπίδραση. Ἡ ἐπίσημη, ἀρχηγικὴ στάση τοῦ πολεμιστῆ, μὲ τὸ τενωμένο ὀπλισμένο χέρι καὶ τὸ κεφάλι ριγμένο πίσω, ἐνέχει τὴν ὑπερβολὴ καὶ μιὰ σχετικὴ θεατρικότητα, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ διευκρινισθεῖ ἂν πρόκειται γιὰ θεϊκὴ μορφή ἢ γιὰ ἀπλὸ λατρευτὴ. Τὸ πλακίδιο χρονολογεῖται στὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ὅταν ἡ ὀκτώσχημη ἀσπίδα δὲν ἦταν πιά σὲ χρῆση, τουλάχιστον γιὰ πολεμικοὺς σκοποὺς. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ καλλιτέχνης θέλησε νὰ ἀπεικονίσει εἴτε μιὰ θεϊκὴ μορφή, ἢ ἕναν μυκηναῖο λατρευτὴ μὲ τὸν παραδοσιακὸ του ὀπλισμό. Ἐὰν ληφθεῖ ὁμως ὑπόψη ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς ὀδοντόφρακτου κράνους χρειάζονταν 60-80 χαυλιόδοντες κάπρου (δηλ. τριάντα μὲ σαράντα ζῶα), γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτὸ ὅτι τὸ ἐξάρτημα αὐτὸ χαρακτηρίζει μιὰ κοινωνικὰ καθορισμένη κατηγορία πολεμιστῶν.

Ὅρισμένα ἐλεφαντοστέινα ἀντικείμενα ἔχουν μιὰ ἔμπνευση μάλλον φτωγὴ καὶ θεωροῦνται ἔργα περιφερειακῶν ἐργαστηρίων, ὅπως ἓνα πλακίδιο ποῦ προέρχεται ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο στὰ Σπάτα, στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται πάλι λέοντος καὶ ταύρου, παλαιὸ θέμα, γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴ σφραγιδογλυφία [236]. Τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ ἀποδίδεται ἐντελῶς κάθετα στὸ σῶμα του. Ἡ στυλιζαρισμένη μύτη σχεδιάζεται μὲ δύο ἀνάγλυφες παράλληλες γραμμὲς ποῦ τυλίγονται γύρω ἀπὸ τὰ μάτια. Γίνεται ἐδῶ μὲ σαφήνεια ἀντιληπτὸς ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη ὀνομάζεται ἐραλδική: τὸ λιοντάρι ἐντάσσεται σὰν σύμβολο, σὰν ἔμβλημα μέσα στὴ σύνθεση. Ὁ ταῦρος εἶναι πλαστικότερος, μὲ σωστὰ ἀποδοσμένη μυολογία· σηκώνει τὸ ἓνα μπροστινὸ πόδι, ἐνῶ τὰ ὀπίσθια μέλη λυγρίζουν βαριὰ καὶ ἡ οὐρὰ χτυπάει τὸν ἀέρα. Παρατηροῦμε μιὰ διαφοροποίηση τῆς τεχνοτροπίας ἀνάμεσα στὴν ἀπόδοση τοῦ λιονταριοῦ καὶ τοῦ ταύρου: ὁ ταῦρος ἀνήκει στὸν μινωικὸ κύκλο ἐνῶ τὸ λιοντάρι προέρχεται ἀπὸ διαφορετικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση. Ἡ ἐργασία εἶναι πολὺ προσεγμένη, ἀλλὰ τὸ ἀνάγλυφο εἶναι χαμηλὸ καὶ τὸ σχέδιο, λίγο στεγνόν, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπόδοση τοῦ λιονταριοῦ. Τὰ σώματα τῶν ζώων ἔχουν σχεδιασθεῖ μὲ φαρδιές, ἐπίπεδες, πλανισμένες ἐπιφάνειες, χωρὶς φροντίδα νὰ ἀποδοθοῦν οἱ ὅγκοι μὲ φυσικότητα. Ἡ τεχνοτροπία ἐδῶ παρουσιάζει σκληρότητα καὶ ἀκαμψία καὶ ἂν συγκρίνουμε τὸ πλακίδιο αὐτὸ μὲ τὰ καλύτερα τῆς Κνωσοῦ ἢ τῶν Μυκηνῶν, ἀντιλαμβανόμαστε τὸν βαθμὸ τῆς σχηματοποίησης ποῦ ἔχει ὑποστῇ ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξέλιξής της.

Τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν αἰγαιακῶν ἔλεφαντουργημάτων ἄρσαν τόσο στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ στὴν Κύπρο, ὥστε δημιουργήθηκε ἓνα εἶδος σχολῆς στὶς παρυφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Διάφορα ἐργαστήρια στὴ Συρία καὶ τὴν Κύπρο κατασκεύαζαν ἀντικείμενα ἀπὸ ἔλεφαντοστὸ μυκηναϊκῆς τεχνοτροπίας, καὶ πολλὲς φορὲς εἶναι δύσκολο νὰ ξεχωρίσει κανεὶς τὰ γνήσια μυκηναϊκὰ ἀπὸ τὰ τοπικὰ αὐτὰ ἔργα. Σ' ἓνα συριακὸ κάλυμμα πυξίδας ἡ αἰγαιακὴ ἐπίδραση εἶναι ἐμφανὲς στὴ στάση, στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ στὸ ἔνδυμα τῆς γυναικείας μορφῆς ποὺ εἰκονίζεται καθισμένη σὲ βράχο [237]. Ὁ κορμὸς ἀποδίδεται κατ' ἐνώπιον ἐνῶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ἀπὸ τὴν πλάγια ἀριστερὴ ὄψη, στάση γνωστὴ ἀπὸ μυκηναϊκὰς τοιχογραφίες καὶ ἔλεφαντουργήματα [162] [230]. Ἡ μορφή φορᾷ ἔνδυμα μινωικοῦ τύπου μὲ ἀκάλυπτο στῆθος, περιδέραια, βραχιόλια καὶ κωνικὸ κάλυμμα κεφαλῆς, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου κρέμεται πλόκαμος ἢ θύσανος. Στὰ χέρια τῆς κρατᾷ κλαδιὰ καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἀνορθωμένους αἰγάγρους. Ἕνας μικρὸς ἀμφίκιλος βομός, ἀφύσικα τοποθετημέ-

237

Κάλυμμα πυξίδας ἀπὸ τὴ Μινὲτ-ελ-Μπεϊντά, ἐπίνειο τῆς Ras-Shamra/Οὐγκαρίτ (τάφος ΙΙΙ).

Τέλη Ι3ου αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,137.

Παρίσι, Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, ΑΟ 11601.

238

Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (θαλαμωτὸς τάφος 49).

Παριστάνεται, μὲ τὴν περίτμητη τεχνικὴ, γυναικεῖα μορφή, ὄρθια, μὲ λυγισμένα γόνατα καὶ ὑψωμένα χέρια· βαδίζει μὲ στροφή τοῦ σώματος πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀλλὰ ὁ κορμὸς ἀποδίδεται κατ' ἐνώπιον. Φορᾷ μινωικοῦ τύπου φούστα, περιδέραια, βραχιόλια καὶ κωνικὸ σκούφο, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου κρέμεται ἓνα εἶδος πλοκάμου. Ἡ μύτη εἶναι μεγάλη, τὰ χεῖλη παχιά. Τὸ δεξιὸ πόδι εἰκονίζεται μὲ ἀδεξιότητα πολὺ μακρὺ.

13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,075, πλ. 0,036.

Ἀθήνα, Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2473, 2475.

239

Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Μεγιδώ.

13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὑψ. 0,037, μῆκ. 0,093.

Σικάγο, Oriental Institute Museum, A 22212.

νος στὸν βράχο, διακρίνεται δεξιά. Πρόκειται γιὰ μία θεϊκὴ μορφή, μία «Πότνια Θηρῶν», εἰκονογραφικὸ θέμα γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὸ Αἰγαῖο. Ἀντίστοιχα, σ' ἓνα πλακίδιο ἀπὸ τὴς Μυκῆνες [238] παρατηροῦνται ὀρισμένες ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις, ἔτσι ὥστε σὲ σύγκριση μὲ τὴ συριακὴ παράσταση [237] οἱ ὁμοιότητες νὰ εἶναι χαρακτηριστικές.

Τὰ περισσότερα παλαιστινιακὰ ἐλεφαντουργήματα εἶναι συριακῆς προελεύσεως, ἀλλὰ ὑπάρχουν ὀρισμένα τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπευθείας εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἀνήκει ἴσως ἓνα ὥραϊο πλακίδιο ποὺ εἰκονίζει γρύπα [239] καὶ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ ἀνακτόρου τῆς πόλεως Μεγιδὼ ποὺ καταστράφηκε τὸν 12ο αἰ. π.Χ. Ὁ γρύπας τοῦ πλακιδίου εἶναι ἓνα πραγματικὰ βασιλικὸ ζῷο μὲ πλούσια φτερά σὲ τριπλὴ σειρὰ καὶ λοφίο. Ἔχει μιὰ στάση ὑπερήφανη καὶ μεγαλοπρεπὴ. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ὑψηλὸ καὶ ὅλες οἱ λεπτομέρειες ἀποδίδονται μὲ ἐξαιρετικὴ τέχνη καὶ μεγάλῃ πλαστικότητι, ἡ ὁποία εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανὴς στοὺς μαλακοὺς καὶ στρογγυλεμένους μύες τοῦ σώματος τοῦ ζῴου καὶ στὸν ἀρμονικὸ τρόπο ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ φτερά του. Εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὰ μυκηναϊκὸ ἔργο, τόσο ἀπὸ ἀποψη θέματος ὅσο καὶ νοοτροπίας, ἓνα τεκμήριο τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὴν Παλαιστίνη, ἔργο τὸ ὁποῖο ὑποδεικνύει ὅτι ὑπῆρχαν ἀνταλλαγὲς ἰδεῶν χωρὶς πάντα νὰ ἀλλοιώνονται οἱ τεχνοτροπίες.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τὰ σχέδια στὴν ἐλεφαντουργία, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες μορφὲς τέχνης, γίνονται συνεχῶς πιὸ σκληρὰ καὶ ἄκαμπτα, λιγοστεύουν οἱ παράστάσεις ἀνθρώπινων μορφῶν καὶ φυτῶν, ἐπικρατοῦν τὰ ζωικὰ θέματα —κυρίως τὰ θέματα μὲ τὰ μυθικὰ ζῷα— καὶ προτιμῶνται οἱ συμμετρικὲς συνθέσεις.

Ἡ τέχνη τῆς ἐλεφαντουργίας χάνεται ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο μὲ τὶς μεγάλες ἀναταραχὲς ποὺ συγκλόνισαν τὸν χῶρο αὐτὸ γύρω στὰ 1200 π.Χ. Στὴ Συρία ἐλεφαντουργήματα μὲ μυκηναϊκὴ τεχνοτροπία κατασκευάζονταν ἀκόμη στοὺς πρώτους Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, ἕως περίπου τὸ 900 π.Χ., ὅποτε χάνεται κι ἐδῶ ἡ τέχνη αὕτη. Ἀσφαλῶς αὐτὸ συνδέεται μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν 9ο ἢ 8ο αἰ. π.Χ. ἀφανίστηκαν σταδιακὰ καὶ οἱ ἐλέφαντες στὴ Συρία.

ΜΥΚΗΝΑ·Ι·ΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ (1575-1050 π.Χ.)

Είσαγωγή

Ἡ κεραμικὴ ἀναπτύχθηκε πολὺ στὴν Ἑλλάδα, ἴσως διότι ἡ χώρα εἶναι πλούσια σὲ ἄργιλο ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ οἱ τεχνίτες εἶχαν πρόσφορο καὶ καλὸ ὕλικό. Οἱ ἀγγειογράφοι εἶναι συχνὰ πραγματικοὶ καλλιτέχνες καὶ ὀρισμένες ἀξιόλογες δημιουργίες τους ἀναγνωρίζονται ὡς πραγματικὰ ἔργα τέχνης· ἐξάλλου ἐπειδὴ πολλὲς φορὲς οἱ τεχνίτες ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν τοιχογραφία, μποροῦμε ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν ἀγγείων νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες γιὰ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς ὁποίας τὰ περισσότερα ἔργα, καὶ ἰδιαίτερα τῶν παλαιότερων ἐποχῶν, ἔχουν χαθεῖ. Σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ποὺ ἡ ἑλληνικὴ τέχνη παρουσιάζει ἀνθησὴ, ἡ κεραμικὴ καὶ ἡ ἀγγειογραφία ἀναπτύσσονται πάντα παράλληλα μὲ τὶς ἄλλες ἐκφράσεις τῆς τέχνης.

Ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ παρουσιάζει μιὰ ἐξαιρετικὴ συνέχεια καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὴν μπόρεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, γι' αὐτὸ καὶ ἐξετάζεται ὡς σύνολο σὲ ἓνα κεφάλαιο.

Στὴν ΥΕ Ι (1600-1500 π.Χ.) καὶ στὴν ΥΕ ΙΙ (1500-1400 π.Χ.) ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ βασίζεται στὰ μινωικὰ πρότυπα καὶ τὰ μιμεῖται μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη ἐπιτυχία. Τὸ σημαντικότερο κέντρο παραγωγῆς ἀγγείων εἶναι ἡ Ἀργολίδα, ἀλλὰ σημαντικὰ ἐργαστήρια βρίσκονται καὶ στὴ Μεσσηνία. Στὴν ΥΕ ΙΙΙ Α (1400-1300 π.Χ.) ἐμφανίζονται οἱ καθαρὰ μυκηναϊκοὶ ρυθμοί. Βαθμιαῖα σβῆνει ὁ νατουραλισμός, τὰ ζωντανὰ θέματα ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση καὶ ἐξελίσσονται σὲ γραμμικά. Στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β καὶ ΥΕ ΙΙΙ Γ παρατηρεῖται στὰ διακοσμητικὰ θέματα μιὰ περαιτέρω ἀφαίρεση καθὼς καὶ μιὰ τάση πρὸς γεωμετρικότητα ποὺ ὀφείλεται στὴν ἐθνοψυχογραφία τῶν Μυκηναίων καὶ στὴ φυσικὴ ροπὴ τους πρὸς τὴν ἀφαιρετικὴ ἐκφραση, χαρακτηριστικὸ ποὺ ἦταν ἤδη ἐμφανὲς στὰ πρῶτα δείγματα

της καλλιτεχνικής τους δημιουργίας. Μετά από μακρά διεργασία, η ιδιοσυγκρασία των Μυκηναίων επέδρασε στα παλαιά φυσιοκρατικά μινωικά θέματα και βαθμιαία μετέβαλε έντελως τὸν χαρακτήρα τους δημιουργώντας νέους διακοσμητικούς τύπους πού προαναγγέλλουν τὴν τέχνη τῶν ἱστορικών χρόνων.

Ἡ διακόσμηση τῶν ἀγγείων: τεχνική. Τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα εἶναι τροχίλατα καὶ ἔχουν πολὺ ἐπιμελημένη κατασκευή. Ἡ τεχνικὴ τῆς διακόσμησης ἔχει ἐπίσης ἐξελιχθεῖ πολὺ. Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται πρῶτα μ' ἓνα λεπτὸ στρώμα ἀραιοῦ πηλοῦ, τὸ ἀλείφωμα, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται λεῖα καὶ ὁμοιόμορφη ἐπιφάνεια, ἐπάνω στὴν ὁποία ζωγραφίζονται τὰ σχέδια μὲ σκουρόχρωμη βαφὴ πού, ἀναλόγως μὲ τὸ ψήσιμο, γίνεται μαύρη, καστανὴ ἢ κοκκινωπὴ. Ἡ βαφὴ κατασκευάζεται ἀπὸ πηλὸ πλούσιο σὲ σίδηρο, λεπτόκοκκο, καθαρὸ, διυλισμένο (ραφιναρισμένο) καὶ κατάλληλα ἀραιωμένο, στὸν ὁποῖο ἔχει προστεθεῖ καὶ ἄλκαλι. Τὰ χρώματα ἐπιτυγχάνονται μὲ ὀξειδοαναγωγή: ὁ πηλὸς ὅταν πῆνεται σὲ δυνατὴ, ἀνοικτὴ φωτιά γίνεται κόκκινος (ὀξειδωσ), ἐνῶ ὅταν πῆνεται σὲ ὑψηλὴ θερμοκρασία, ἀλλὰ χωρὶς φλόγα, σκουραίνει (ἀναγωγή).

Ἡ μεγάλῃ δυσκολία συνίσταται στὸ νὰ ἐπιτύχει κανεὶς τὸ σκούρο χρῶμα στὰ σχέδια χωρὶς ὅμως νὰ μαυρίσει ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο. Αὐτὴ ἡ δυσκολία ἀντιμετωπίζεται μὲ ψήσιμο σὲ τρία στάδια. Πρῶτα γίνεται ἡ ὀξειδωσ. Ἀπὸ ἓνα ἄνοιγμα στὴν ὀροφή τοῦ κλιβάνου ὁ ἀέρας κυκλοφορεῖ ἐλεύθερα δημιουργώντας ὀξειδωτικὴ ἀτμόσφαιρα στὸ ἐσωτερικόν. Τὸ ἀγγεῖο κοκκινίζει καὶ τὸ χρῶμα γίνεται τόσο βαθύτερο, ὅσο περισσότερα ὀξειδία τοῦ σιδήρου περιέχει ὁ πηλός. Στὸ δεῦτερο στάδιο, τὸ ἄνοιγμα κλείνεται καὶ δημιουργεῖται ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα: τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κλιβάνου γεμίζει καπνὸ (διάφορα μείγματα ἀερίων πού εἶναι προϊόντα καύσεως, ὅπως μονοξείδιο τοῦ ἀνθρακος, διοξείδιο τοῦ ἀνθρακος κ.ά.). Τὸ ἀγγεῖο μαυρίζει. Στὸ τρίτο στάδιο δημιουργεῖται ξανὰ ρεῦμα ἀέρος καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα γίνεται πάλι ὀξειδωτικὴ. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ψήσιμο ἀρκεῖ γιὰ νὰ κοκκινίσει ξανὰ τὸ ἀγγεῖο, ἐνῶ ἡ βαφὴ—πού ἔχει γίνει ἤδη μαύρη στὸ δεῦτερο στάδιο καὶ λόγω τῆς περιεκτικότητος σὲ ἄλκαλι ἔχει δημιουργήσει ὑαλώδη ἐπίστρωση πού φράζει τοὺς πόρους—δὲν ξανακοκκινίζει. Ὅπως εἶναι φυσικόν, πλήρης ἔλεγχος δὲν ἐπιτυγχάνεται πάντα, γι' αὐτὸ καὶ συχνὰ παρατηροῦνται στὸ ἴδιο ἀγγεῖο διάφορες ἀποχρώσεις, ἀπὸ τὸ ἐρυθρὸ ὡς τὸ καστανόν.

Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἀνακαλύφθηκε στὴ Μεσοποταμία. Στὴν Ὑστερὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἔγινε γνωστὴ στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἀργότερα λησμονήθηκε. Στὴν Πρωτομινωικὴ περίοδο ἔφθασε στὴν Κρήτη πάλι ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἔκτοτε ἔμεινε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Ἀπὸ τὴν Κρήτη διαδόθηκε στὶς Κυκλά-

δες και στην ηπειρωτική χώρα. Ἀρχικά, δηλαδή στα ἀγγεία τῆς προϊστορικής ἐποχῆς, ἡ βαφή δὲν εἶναι πολὺ γυαλιστερή, ἀλλὰ στίς μεταγενέστερες ἐποχές και ὅσο τελειοποιεῖται ἡ τεχνική, ἐπιτυγχάνεται μιὰ βαφή ἐξαιρετικά στιλπνή.

ΥΕ Ι (1575-1500 π.Χ.)

Κατὰ τὴν ΥΕ Ι περίοδο ἐξακολουθοῦν νὰ κατασκευάζονται τὰ μινυακὰ [2] και τὰ ἀμαυρόχρωμα ἀγγεία [3] ποὺ συνηθίζονταν στὴ ΜΕ περίοδο, καθὼς ἐπίσης και τὰ πολύχρωμα ἀμαυρόχρωμα. Ὁ τύπος τῆς πολύχρωμης κεραμικῆς εἶχε ἐμφανιστεῖ στοὺς τέλους τῆς ΜΕ περιόδου. Τὰ ἀγγεία φέρουν διακόσμηση μὲ σκουρόχρωμη —μαύρη ἢ καστανή— και ἐρυθρὴ βαφή· ὀρισμένα μάλιστα ἔχουν εἰκονιστικὲς παραστάσεις, κυρίως πουλιά, και ἡ τεχντροπία τους ὑποδηλώνει κυκλαδικὴ ἐπίδραση. Πολύχρωμα ἀμαυρόχρωμα ἀγγεία βρέθηκαν προπαντὸς στοὺς Ταφικοὺς Κύκλους τῶν Μυκηνῶν· εἶναι ἐγχώρια, ἔργα τεχνιτῶν ποὺ εἶναι ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ σύγχρονη κυκλαδικὴ κεραμική. Τὰ ἀγγεία αὐτὰ —τὰ πρῶτα μὲ εἰκονιστικὰ θέματα στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο— θεωροῦνται κατὰ κάποιον τρόπο πρόδρομοι τῶν ἀγγείων τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ (σ. 318) ἀλλὰ δὲν συγκαταλέγονται σ' αὐτὸν γιατί διαφέρουν τόσο στὴν τεχνική ὅσο και στὴν τεχντροπία.

Ἀπὸ τὸ 1600 π.Χ. και ἐξῆς ἡ κρητικὴ ἐπίδραση ἀρχίζει νὰ γίνεται πολὺ σαφής. Γενικεύεται ἡ χρῆση τῆς γυαλιστερῆς βαφῆς, ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Κρήτη, και εἰσάγονται νέα διακοσμητικὰ θέματα. Ὁ διακοσμητικὸς ρυθμὸς εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς ρυθμὸς τῆς περιόδου. Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων παρουσιάζουν ποικιλία. Σ' αὐτὰ περιλαμβάνονται ὀρισμένα μεγάλα ἀγγεία, ὅπως πιθαμορεῖς, γεφυρόστομοι ἀμορεῖς ἢ ὑψηλὲς πρόχοι, ἀλλὰ κυρίως μικρά, ὅπως πιθαμορίσκοι, κύπελλα τύπου Βαφειοῦ, κύθοι και ἀλάβαστρα. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σχήματα αὐτὰ εἶναι μινωικά. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ ἐπικρατοῦν εἶναι κυρίως οἱ ὀφθαλμωτὲς σπεῖρες μὲ παχὺ ἐξωτερικὸ κύκλο [240], οἱ διπλοὶ πελέκει, τὰ τόξα, κύκλοι κατὰ ζεύγη και ἄλλα θέματα χαρακτηριστικὰ τῆς μινωικῆς τέχνης.

ΥΕ ΙΙ (1500-1400 π.Χ.)

Στὴν ΥΕ ΙΙ περίοδο συνεχίζεται ὁ διακοσμητικὸς ρυθμὸς ἀλλὰ συνηθίζεται λιγότερο ἢ σπειροειδὲς διακόσμηση, ἐνῶ ἀφθονοῦν τὰ φυτικὰ θέματα

ὅπως *πάπυροι*, *ρόδακες*, «*ἰερὸς κισσός*» [241], *κρίνοι* [242], *διάφορα φυλλόσχημα σχέδια* [243] καθὼς καὶ *ἀψίδες* [244], *τόξα* [245] (μινωικὸ θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει γίνει ἤδη λόγος, σ. 51), *διπλοὶ πελέκει* [246] καὶ *ἄλλα*. Στὴν περίοδο ὅμως αὐτὴ εἰσάγεται ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ ἐπικρατεῖ ὁ *θαλάσσιος ρυθμός* [247], γνήσιο μινωικὸ δημιούργημα [248]. Ἡ διακόσμησή του ἀποτελεῖται ἀπὸ πλούσια θαλάσσια θέματα, *χαπόδια*, *ναυτίλους*, *ἀστερίες*, *κοράλια* σὲ πρωτότυπους πυκνοὺς συνδυασμοὺς. Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων στὴν ΥΕ ΙΙ παρουσιάζουν *μεγάλη ποικιλία* καὶ ἀκο-
λουθοῦν τοὺς μινωικοὺς τύπους.

Γύρω στὸ 1500 π.Χ. ἐμφανίζεται στὴν Κρήτη ὁ *ἀνακτορικὸς ρυθμός* μὲ τὸν ὁποῖο κοσμοῦνται κυρίως *μεγάλα ἀγγεῖα*, ὅπως ὁ *πιθαμορέας*, ὁ *πίθος* [249], καὶ ὀρισμένα μικρότερα, ὅπως *διάφορες πρόχοι*. Ὁ *ἀνακτορικὸς ρυθμός* χαρακτηρίζεται ἀπὸ *πλούσια*, ἐντυπωσιακὴ καὶ ἐπιβλητικὴ διακόσμηση ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἀπὸ φυτικὰ καὶ θαλάσσια θέματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ρυθμὸ τῆς *χλωρίδος* καὶ τὸν θαλάσσιο ρυθμὸ. Τὰ θέματα ὅμως αὐτὰ παρουσιάζουν *σχηματοποίηση* καὶ *σκλήρυνση* καὶ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ *ζωντανὴ ἀπόδοση*, ἐνῶ συγχρόνως ἀποκοτῶν μιὰ τάση πρὸς τὴ *μνημειακότητα*: δὲν τυλίγονται πιά μὲ φυσικότητα γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, ὅπως συνήθως στὴ μινωικὴ τέχνη, ἀλλὰ τοποθετοῦνται *συμμετρικὰ* καὶ μὲ *ἐπισημότητα*.

Ὁ *ἀνακτορικὸς ρυθμός* ἀπὸ τὸ 1450 π.Χ. καὶ ἐξῆς γνώρισε *εὐρεία διάδοση*, ὄχι μόνο στὴν Κρήτη ἀλλὰ καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα, γιὰτὶ ἀκριβῶς τὰ *μνημειακά* του *χαρακτηριστικὰ ἀνταποκρίνονταν* στὶς *προτιμήσεις* καὶ τὴ *νοοτροπία* τῶν *Μυκηναίων* [250, 251]. Στὰ ἐλλαδικὰ ἐργαστήρια κατασκευάσθηκαν *ἐξαίρετα ἀγγεῖα ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ* πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα *προέρχονται ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς τάφους*.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀναπτύσσεται ἕνας γνήσιος *μυκηναϊκὸς ρυθμός* ποὺ ὀνομάζεται *ἐφυραϊκός* [252] ἐπειδὴ τὰ *πρῶτα χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν* στὴν πόλη Ἐφύρα, κοντὰ στὴν Κόρινθο, φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ *κέντρο παραγωγῆς* τοὺς ἦταν ἡ Ἀργολίδα. Τὸ *χαρακτηριστικὸ σχῆμα* εἶναι ἡ *κύλικα* μὲ *πόδι*, γνωστὴ ἀπὸ τὴ μινυακὴ κεραμικὴ. Ἡ *διακόσμηση* εἶναι *λιτὴ* καὶ δίνει ἕναν ἡρεμὸ τόνο στὶς *ὑπερβολές* τῆς ἐποχῆς. Ἐνα *μεμονωμένο διακοσμητικὸ θέμα*, *κρίνος*, *φοινικοειδές*, *ναυτίλος* ἢ *ρόδακας*, τοποθετεῖται μὲ *ἀπλὸ καὶ συγχρόνως κομψὸ τρόπο* στὴν *καθεμιὰ* ἀπὸ τὶς *δύο ὀψεις* τοῦ ἀγγείου. Ἡ *ἐλευθερία* ποὺ χαρακτηρίζει τὴν *τεχνοτροπία* αὐτὴ *ὑποδηλώνει* *μινωικὴ ἔμπνευση*, *συνδυάζεται* ὅμως μὲ τὴν *τάση* γιὰ *ἀφαίρεση* ποὺ χαρακτηρίζει τὴ *μυκηναϊκὴ τέχνη*.

240

Ὅπισθόμητη πρόχους ἀπὸ τῆς Μυκῆνης
(θαλαμωτὸς τάφος 518).

ΥΕ Ι (1550-1500 π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,32.
Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2786.

241

Ὅπισθόμητη πρόχους ἀπὸ τὸν Ταφικὸ Κύκλο
Α τῶν Μυκηνῶν (τάφος Ι).

ΥΕ Ι-ΙΙ (γύρω στὸ 1500 π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,335.
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 199.

242

Φιάλη από την 'Αρχαία 'Αγορά των 'Αθηνών (τάφος XVI, «τάφος της φιάλης με τὰ κρίνα»).
Εικονίζονται με φυσιοκρατικό τρόπο ἑξι κρίνοι με ὀρθίους στήμονες καὶ καμπύλους μίσχους.
ΥΕ Π (μέσα 15ου αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ύψ. 0,078, διάμ. 0,177.
'Αθήνα, Μουσείο 'Αρχαίας 'Αγοράς, Π 21300.

243

Τρίτος γεφυρόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα (θαλαμωτὸς τάφος XXV).
Κοσμεῖται μ' ἓνα πλούσιο, περίπλοκο σχέδιο,
μὲ κουκκίδες, διαγραμμισμένες μεγάλες θη-
λειές καὶ μικρὰ φύλλα, ἴσως παπύρου. Τὸ θέμα
αὐτό, γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴ μινωικὴ Κρήτη, τὸ
εἶχε ὀνομάσει ὁ Evans συμβατικὰ «κόσμημα
τῆς ρακέτας καὶ τῆς μπάλας».
Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,28.
'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο,
6694.

244

Τρίτος ἀμφορέας ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα (τάφος XXX).
Κοσμεῖται μὲ σύνθεση ἀπὸ γιρλάντες, ἀψίδες
(ogival canopy), φύλλα κισσοῦ καὶ ἄνθη παπύ-
ρου.
1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,245.
'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο,
6956.

245

Ραμφόστομη πρόχους από τὸ Μυρσινοχώρι/
Ρούτση (θολωτὸς τάφος 2).

Κοσμεῖται μὲ φυλλοειδῆς θέμα στὸν ὅμο, σπεί-
ρες στὸ ἄνω τμήμα τοῦ σώματος καὶ σειρὰ τό-
ξων στὸ κάτω.

1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,31.

Χώρα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8379/Π 676.

246

Ψευδόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸ Μυρσινοχώρι/
Ρούτση (θολωτὸς τάφος 2).

Τὸ ἄγγεῖο φέρει φυλλόσχημο κόσμημα στὸν
ὅμο καὶ ὀριζόντιες ταινίες κοντὰ στὴ βάση· ἡ
κοιλία καλύπτεται μ' ἓνα σύστημα τεθλασμέ-
νων, πριονωτῶν ταινιῶν ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες
παρεμβάλλονται διπλοὶ πελέκεις. Παρόμοιο
ἄγγεῖο ἔχει βρεθεῖ στὴ Θήβα.

1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,215.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8376.

247

Πιθαμφορέας θαλάσσιου ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν
Κακόβατο Τριφυλίας (θολωτὸς τάφος Α).

1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,78.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο,
13721.

248

Πρόχους θαλασσίου ρυθμού από το ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου.

Κοσμεύεται με ναυτίλους που επαναλαμβάνονται ρυθμικά και φαίνονται σαν να κινούνται απαλά με το κύμα. Διατάσσονται σε τέσσερις σειρές με αρμονικό τρόπο. Το στόμιο φέρει φολιδωτό και φυλλόσχημο κόσμημα. 'Ο λαιμός, ο ώμος, ή λαβή και η βάση φέρουν φυλλόσχημο κόσμημα. 'Ομοια πρόχους έχει βρεθεί στη Μασσαλία. 'Ο μινωικός θαλάσσιος ρυθμός χαρακτηρίζεται από ζωντάνια και έλευθερία στη χρήση του χώρου: στον μυκηναϊκό θαλάσσιο ρυθμό η διακόσμηση είναι πιο τυπική. Γύρω στο 1500 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,285. Τράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

249

Πίθος ανάκτορικού ρυθμού από τις δυτικές αποθήκες του ανακτόρου της Κνωσού. Συμμετρική διάταξη καλαμοειδών και διπλών πελέκειων με ενδιάμεσους ρόδακες. ΥΜ ΙΙ (1500-1450 π.Χ.) Πηλός. Ύψ. 1,35. Τράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, 7757.

250

Τρίτος αμφορέας ανάκτορικού ρυθμού από τη Δειράδα του Άργους.

Ωραία, πυκνή διακόσμηση που αποτελείται από τέσσερα μεγάλα φοινικόδεσνδρα που καταλαμβάνουν δλόκληρο το ύψος του αγγείου. Τα κενά ανάμεσά τους καλύπτονται με φύλλα κισσού, μικρότερους φοίνικες, θαλάσσιες άνεμω-νες και σταυρούς μέσα σε άνθρακωτο κόσμημα. 1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,3555.

Αθήνα, Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 7107.

251

Τρίωτος ἀμφορέας ἀπὸ τὴν Πρόσφυνα (θαλαμωτὸς τάφος ΙΙ).

Ἀγγεῖο ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ μὲ θαλάσσιο διάκοσμο. Τρία μεγάλα χταπόδια κατακόρυφα τοποθετημένα στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου ἀπλώνουν τὰ πλοκάμια τους μὲ φυσικὸ ἀλλὰ καὶ ἐπίσημο τρόπο. Τὰ κενὰ ἀνάμεσα στὰ πλοκάμια γεμίζονται μὲ βράχια, κοράλια, φύκια καὶ θαλασσινὰ τριφύλλια. Τὸ θέμα τοῦ χταποδιοῦ στὴ διακόσμηση τῶν ἀγγείων ἐμφανίζεται στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα στὴν ΥΕ ΙΙ περίοδο.

ΥΕ ΙΙ Α-Β (μέσα 15ου αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ψψ. 0,51.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6725.

252

Ἐφυραϊκὴ κύλικα ἀπὸ τὸ Κοράκου (οἰκισμός).

Κομψὴ διακόσμηση μὲ ἄνθος κρίνου.

15ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ψψ. 0,085.

Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, CP-333.

ΥΕ ΙΙΙ Α και ΥΕ ΙΙΙ Β (1400-1200 π.Χ.)

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ χρονολογούνται στὴν ἐποχὴ ἀκμῆς τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, τὴν «ἀνακτορική». Ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ. καὶ ἐξῆς ἡ κεραμικὴ τυποποιεῖται. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς περίφημης μυκηναϊκῆς «Κοινῆς», κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς γνώρισε τὴ μεγαλύτερη συνοχὴ καὶ ἀκτινοβολία. Ἡ ὁμοιομορφία ποὺ χαρακτηρίζει ὅλες τὶς μορφές τέχνης, καὶ εἶναι ἰδιαίτερα ἐντονὴ στὴν κεραμικὴ, ὑποδηλώνει ἴσως μία σχετικὴ πολιτικὴ ἐνότητα ποὺ θὰ εἶχε κέντρο τὶς Μυκῆνες. Τὰ ἀγγεῖα τῆς «Κοινῆς» ἀνευρίσκονται σ' ὅλο τὸν χῶρο ποὺ κατοίκησαν ἢ γνώρισαν μὲ τὸ ἐμπόριό τους οἱ Μυκηναῖοι. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦταν κατασκευασμένα στὶς Μυκῆνες, τὸν σημαντικότερο τόπο παραγωγῆς, ἐνῶ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ διάφορα τοπικὰ ἐργαστήρια· δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο νὰ ξεχωρίσει κανεὶς τὴν προέλευση. Μέσα στὸ γενικὸ αὐτὸ πλαίσιο ὁμοιομορφίας, ὁρισμένες περιοχὲς διατηροῦν τὴν ἰδιομορφία τους καὶ μιὰ σχετικὴ πρωτοτυπία στὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση· τοῦτο ἀλθθεὺς κυρίως γιὰ τὴν Κρήτη, τῆς ὁποίας ἡ τέχνη παρουσιάζει πάντα μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀνεξαρτησία. Ἐνα πολὺ σημαντικό κέντρο κεραμικῆς ἦταν ἡ Ρόδος, τῆς ὁποίας ἡ ἀκμὴ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν τόση, ὥστε ὁρισμένοι ἱστορικοὶ ἔχουν διατυπώσει τὴν ὑπόθεση πὼς οἱ χεττιτικὲς πηγὲς ὅταν ἀναφέρονται στὸ βασίλειο τῶν Ἀχιγιάβα, ὑπονοοῦν ἴσως τὸ νησί αὐτό. Ἄλλα σημαντικὰ ἐργαστήρια ὑπῆρχαν στὴ Μίλητο.

Τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖο κυρίως ἐπικρατεῖ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας, τὸ κατεξοχὴν μυκηναϊκὸ ἀγγεῖο. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἦταν γνωστὸ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν 16ο, ἀλλὰ γίνεται ἐξαιρετικὰ ἀγαπητὸ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα π.Χ. Συνηθίζονταν ἐπίσης τὰ ἀλάβαστρα, οἱ πρόχοι, οἱ κύαθοι, οἱ σκύφοι, οἱ πιθαμορεῖς, καθὼς καὶ οἱ κύλικες μὲ ὑψηλὸ πόδι ποὺ κατὰγονται ἀπὸ τὸν ἐφυραϊκὸ τύπο.

Ἡ ποιότητα τῶν ἀγγείων εἶναι ἐξαιρετικὴ. Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργα ἐπαγγελματιῶν ποὺ ἐργάζονται γιὰ συστηματικὲς ἐξαγωγές. Ὁ πληθὸς εἶναι πολὺ καθαρός, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἐγκλείσματα. Τὰ σχήματα εἶναι μεστὰ καὶ ἰσορροπημένα, μὲ σωστὲς ἀναλογίες. Ἡ ὀπτηση —τὸ ψήσιμο— ἔχει τελειοποιηθεῖ σὲ μεγάλο βαθμό· οἱ κλίβανοι λειτουργοῦν μὲ πολὺ δυνατὴ φωτιά, κι ἔτσι ἐπιτυγχάνονται σχήματα δύσκολα ποὺ προϋποθέτουν δεξιότητες, ὅπως οἱ κύλικες μὲ ὑψηλὸ πόδι [253, 254].

Τὰ ἀγγεῖα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α καὶ ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου ἀνήκουν κυρίως σὲ δύο ρυθμούς: τὸν *διακοσμητικὸ* καὶ τὸν *εἰκονιστικὸ*. Ξεχωριστὴ κατηγορία

253

Ύψιποδη κύλικα από τις Ζυγουριές («Άγγειοπλαστείο»).

Κομψό αγγείο από έρυθρωπό πηλό με πρωτότυπη λιτή διακόσμηση από καστανέρυθρη βαφή. Τό κόσμημα είναι συνδυασμός θαλάσσιου και φυτικού θέματος, πολύποδα και άνθους. Παρόμοια κύλικα, επίσης από το «Άγγειοπλαστείο» των Ζυγουριών, βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης. Ο τύπος της ύψιποδης κύλικας είναι έλλαδικός και κατάγεται από την Άργολίδα.

1300-1250 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,191.

Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, 6457 (Ζ 80).

άποτελούν τὰ έπικασσιτερωμένα αγγεία, που έχουν έσωτερική και έξωτερική έπικάλυψη από φύλλα κασσιτέρου για νά μοιάζουν με μεταλλικά.

Τὰ θέματα του διακοσμητικού ρυθμού προέρχονται από τους μινωικούς ρυθμούς της χλωρίδος (διάφορα λουλούδια και φυτικά θέματα) και τον θαλάσσιο ρυθμό (χαταπόδια και θαλασσινά). Είναι άπλοποιημένοι τύποι των θεμάτων που συνηθίζονταν τον 15ο αϊ. π.Χ. [255, 256] και βαθμιαία τείνουν προς την τυποποίηση και τη συμβατικότητα ώσπου καταλήγουν νά έχουν μικρή μόνο όμοιότητα με τὰ άρχικά. Έκτός από τὰ φυτικά και θαλάσσια

254

Ύψιποδη κύλικα από τον Άγιο Κοσμά (;) Κομψό αγγείο με λεπτή διακόσμηση που αποτελείται από πορφύρες σε κατακόρυφη διάταξη, με ρόδακες ενδιάμεσα. Κύλικες με παρόμοια διακόσμηση έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της Άττικής.

1300-1250 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,182.

Άθήνα, Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 13218.

255

Ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο ἀπὸ τὴς Μυκῆνης.

Ἐξάριετη κατασκευή, ἐρυθρὸς πηλός, ἐρυθρόμαυρη βαφή. Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ σχηματοποιημένα φυτικά θέματα. Τὸ σταυρόσχημο διαγραμματισμένο φυτικὸ θέμα εἶναι σπάνιο. Οἱ κυματοειδεῖς ταινίες στὸ κάτω μέρος ὑποδηλώνουν ἴσως τὴ θάλασσα.

1400-1300 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,0508, διάμ. 0,14.

Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο, A-781.

256

Ὑδρία ἀπὸ τὸ Μπερμπάτι (θαλαμωτὸς τάφος XII).

Ἀγγεῖο μὲ τρεῖς λαβές, δύο ὀριζόντιες στὴν κοιλιά καὶ μία κάθετη ἀπὸ τὸ χεῖλος στὸν ὄμο. Τὸ κύριο διακοσμητικὸ θέμα δὲν ἔχει προσδιορισθεῖ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο δίσκους μὲ δικτυωτὸ κόσμημα πὺ συνδέονται μεταξύ τους μὲ κυματιστὲς γραμμὲς καὶ κρόσσια. Ἄλλες κυματιστὲς γραμμὲς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά τῶν δίσκων ἐπεκτείνονται καὶ στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ἀγγείου.

Τέλος 14ου-ἀρχὲς 13ου αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,155, μεγ. διάμ. 0,135.

Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8431.

θέματα, στη διακόσμηση τῶν ἀγγείων περιλαμβάνονται καὶ διάφορα σχέδια, δικτυωτά, φολιδωτά, καθὼς καὶ σπεῖρες.

Στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο ἐπικρατεῖ ἓνας τύπος διακόσμησης μὲ ὀριζόντιες γραμμὲς σὲ ζῶνες ποὺ καλύπτουν μεγάλο μέρος τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ τὸ διακοσμητικὸ θέμα περιορίζεται μόνο σὲ μία ζώνη ἢ σὲ μία μετόπη [257, 258]. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ὀργανώνεται ὀρθολογιστικὰ καὶ τὰ σχέδια δὲν εἶναι πιά ἐλεύθερα. Ἡ διακόσμηση σὲ ζῶνες εἶναι εὐκόλη καὶ προσφέρεται γιὰ γρήγορη ἐκτέλεση, πράγμα ὑπολογίσιμο στὴ μαζικὴ παραγωγή. Ἀπὸ τὴ γενικὴ γραμμὴ ξεφεύγουν τὰ ἀγγεῖα ποὺ συνεχίζουν τὸν διακοσμητικὸ τύπο τῶν ἐφυραϊκῶν [259, 260], αὐτὰ ποὺ ἔχουν εἰκονιστικὴ διακόσμηση, καὶ ὅσα φέρουν διακόσμηση μὲ μετόπες.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο τὴν τεχνικὴ ἐξέλιξε τῆς κεραμικῆς δὲν ἀκολουθεῖ καὶ ἀνανέωση στὸ διακοσμητικὸ θεματολόγιο, ἀντίθετα μάλιστα παρατηρεῖται μιὰ ἔλλειψη ἰδεῶν. Οἱ μυκηναῖοι ἀγγειογράφοι γιὰ πολλὰ χρόνια ὀδηγήθηκαν ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἔμπνευση, οἱ ἴδιοι ὅμως δὲν ἔφεραν καινούργιες πρωτότυπες ἰδέες στὴ διακοσμητικὴ σύνθεση· ἀντιγράφοντας καὶ μεταπλάθοντας συνεχῶς τὰ μινωικὰ θέματα ἔφτασαν σ' ἓνα σημεῖο ὅπου δὲν ὑπῆρχε πιά δυνατότητα ἀνανέωσης γιὰτὶ καὶ ἡ ἴδια ἡ μινωικὴ τέχνη εἶχε φτάσει στὴ δύση της· ἡ ὑψηλὴ ὅμως ποιότητα τῶν ἀγ-

257

Ψευδόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὴν Αἴγινα.

1400-1300 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,20.

Ὁξφόρδη, Ashmolean Museum, AE 300.

258

Ἀπίσχημος πιθαμφορέας ἀπὸ τὴν Αἴγινα.

1400-1300 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,20.

Ὁξφόρδη, Ashmolean Museum, AE 299.

259

Ραμφόστομη πρόχους από την Ίαλυσο της Ρόδου.

Γύρω στο 1400 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,255. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, Α 877.

γείων και ή ευαισθησία στη διακόσμηση που χαρακτηρίζει όρισμένα έργα-στήρια, δίνουν κομψότητα και χαρακτήρα στην κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου.

Ο εικονιστικός ρυθμός εισάγει καινούργια εικονογραφικά στοιχεία. Έμφανίζεται γύρω στα 1400 π.Χ., σε μιὰ εποχή ευημερίας, και αντιπροσωπεύεται με μεγάλα αγγεία που κοσμούνται με παραστάσεις. Το σχήμα το οποίο προτιμάται στον εικονιστικό ρυθμό είναι ο κρατήρας γιατί προσφέρει μεγάλη επιφάνεια κατάλληλη για διακόσμηση. Σπανιότερα απαντάται ο κάλαθος και το κωνικό ρυτό. Τα θέματα αποτελούνται κυρίως από σκηνές

260

Μόνοτο κύπελλο από τις Μυκήνες (Παναγιά, Οικία Ι).

Βρέθηκε σε στρώμα καταστροφής που χρονολογεί το αγγείο πριν από το 1250 π.Χ. Ο τύπος του κυπέλλου αυτού εμφανίζεται στην ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο. Έχει άμφικολο περίγραμμα, συχνά νεύρωση στο κέντρο του σώματος και κάθετη λαβή τοποθετημένη επίσης στο κέντρο.

13ος αί. π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,159, μεγ. διάμ. 0,174.

Μουσείο Μυκηνών.

μέ ἄρματα πού τīs χαρακτηρίζει ἡ ἐπισημότητα. Εἰκονίζονται συνήθως δύο ἢ καὶ περισσότερες μορφές σὲ ἄρμα, ἐνῶ τὸ τοπίο δηλώνεται μὲ φυτικά σχέδια, κύματα, πουλιὰ ἢ καὶ ψάρια [261]. Μερικὲς φορές εἰκονίζονται καὶ ἄλλες μορφές παραπληρωματικές, στρατιῶτες ἢ ἀκόλουθοι. Ὁ ἀγγειογράφος φαίνεται ὅτι ἐμπνέεται ἀπὸ τοιχογραφίες, χωρὶς ὅμως νὰ τīs ἀντιγράψει· σὲ σύγκριση μ' αὐτὲς ἡ διακόσμηση τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ παρουσιάζει μιὰ τάση πρὸς ἀπλούστευση καὶ ἀφαίρεση, ὅπου προέχουν ἡ συμμετρία καὶ ἡ ἄμεση ἐντύπωση, περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀκριβὴ περιγραφή. Ὅλες οἱ μορφές ἀποδίδονται μὲ συμβατικὸ τρόπο καὶ τīs χαρακτηρίζει ἀκαμψία καὶ προχωρημένη σχηματοποίηση. Δίδεται ἔμφαση σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ προσώπου ἢ τοῦ σώματος πού ἐλκύουν τὴν προσοχή, ὅπως στὸ μάτι, πού τονίζει τὸ πρόσωπο, ἢ στοὺς γλουτοὺς καὶ τοὺς μηρούς, πού διακρίνουν τὸ ἀθλητικὸ σῶμα. Οἱ παραστάσεις παρουσιάζουν ἀφηγηματικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ὁ ἀγγειογράφος τīs χειρίζεται μὲ κάποια χιουμοριστικὴ διάθεση. Οἱ διάφορες μορφές φοροῦν συνήθως ἱερατικὰ ἐνδύματα καὶ μοιάζουν μεταξύ τους· φαίνεται σὰν νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια κοινωνικὴ τάξη εὐπόρων ἢ καὶ εὐγενῶν καὶ ἀναγνωρίζονται ἀμέσως.

Οἱ παλαιότεροι κρατῆρες τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κύπρο, γι' αὐτὸ καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἐθεωροῦντο κυπριακά. Ἡ χημικὴ ὅμως ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ ἀπέδειξε τὴν ἀργολικὴ προέλευση τῶν περισσότερων. Σχετικὰ πρόσφατα ἐξάλλου ἀνακαλύφθηκε στὸ Μπερμπάτι ἐργαστήριο παραγωγῆς ἀγγείων τοῦ τύπου αὐτοῦ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὰ πελοποννησιακὰ ἐργαστήρια κατασκεύαζαν τέτοιους κρατῆρες καὶ τοὺς διοχέτευαν ἀρχικὰ στὴν κυπριακὴ ἀγορά, ὅπου ἡ τεχντροπία αὐτὴ γνῶριζε ἐπιτυχία. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ ὅτι περιοδεύοντες μυ-

κηναῖοι κεραμοπλάστες κατασκεύαζαν ἐπὶ τόπου —στὴν Κύπρο— τὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ μὲ πηλὸ πὺν εἶχαν φέρει μαζί τους. Ἡ τυποποίηση τῶν θεμάτων καὶ τῶν μορφῶν πὺν χαρακτηρίζει τοὺς περισσότερους κυπριακοὺς κρατήρες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περισσότεροι ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους, ὑποδηλώνει ὅτι ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ συγκεκριμένη χρῆση. Πράγματι, οἱ παραστάσεις τῶν ἀγγείων αὐτῶν σηματοδοτοῦν τὸν νεκρικό κύκλο —ἄρμα, ἄλλογο, ψάρι, πουλί, τελετουργικὸ ἔνδυμα— καὶ ἀποτελοῦν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα τεκμήρια, ὄχι μόνον γιὰ τὶς τελετὲς πὺν συνοδεύουν τὴν ταφή καὶ τὰ ταφικά ἔθιμα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς τῆς μυκηναϊκῆς κοινωνίας, στενὰ συνυφασμένο μὲ τὶς στρατιωτικὲς ἐνασχολήσεις καὶ τὶς ἀξίες πὺν πηγάζουν ἀπὸ αὐτές.

Ἡ ὅλη διάταξη τῶν σκηνῶν πὺν εἰκονίζονται θυμίζει πολὺ τὶς σκηνὲς πρόθεσης καὶ ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ πὺν κοσμοῦν τοὺς κρατήρες τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς [262]. Τὸ θέμα τοῦ ἄρματος συνδέεται μὲ τὴ νεκρική πομπή

262

Κρατήρας ἀπὸ τὸ Δίπυλο.

Στὴν ἐπάνω ζώνη εἰκονίζεται ἡ ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ τὴν ὁποία συνοδεύουν θρηνῶδοι· στὴν κάτω ζώνη ἄρματα σὲ πομπή. Ὁ κρατήρας ἀποδίδεται στὸν «ζωγράφου τοῦ Hirschfeld».

750-730 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 1,23.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 990.

ἢ μὲ τὰ ἀθλητικὰ ἀγωνίσματα ποὺ ὀργανώνονταν πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ. Ἐδῶ πρόκειται μάλλον γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση καὶ ἴσως ἡ κύρια μορφή ποὺ εἰκονίζεται πάνω στὸ ἄρμα νὰ εἶναι ὁ νεκρός, μὲ τὴ συνοδεία τοῦ ἵππο-κόμου του καὶ ἄλλων στρατιωτῶν.

263

Ἡ *σαρκοφάγος* τῆς Ἀγίας Τριάδος. Στενὴ πλευρά. Ἡ *σαρκοφάγος* βρέθηκε σὲ κτιστὸ τάφο κοντὰ στὴν ἐπαυλὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Εἶναι ζωγραφισμένη σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς τοιχογραφίας καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ μνημεῖα γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς θρησκείας. Στὶς στενὲς πλευρὲς εἰκονίζονται θεϊκὲς μορφὲς σὲ ἄρμα ποὺ τὸ σέρνουν αἰγαῖροι, στὴ μιὰ πλευρά, καὶ γρύπες στὴν ἄλλη (εἰκόνα).

ΥΜ ΙΙΙ Α (γύρω στὸ 1400 π.Χ.) Ἀσβεστόλιθος. Ὑψ. 0,895, μῆκ. 1,375, πλ. 0,45, ὕψ. εἰκονογραφημένης ζώνης 0,25.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Ἄρμα καὶ ἄλογο: νεκρὸς συμβολισμός. Σκηνὲς μὲ ἄρματα σὲ συνδυασμὸ μὲ ταφὲς ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὶς ἐπιτύμβιες στήλες τῶν λακκοειδῶν τάφων [12]. Ἡ ἴδια αὐτὴ συσχέτιση ἐμφανίζεται ἀργότερα στὴ *σαρκοφάγος* τῆς Ἀγίας Τριάδος, μινωικὸ μνημεῖο ποὺ χρονολογεῖται στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ κοσμεῖται μὲ παραστάσεις ποὺ σχετίζονται μὲ νεκρικὲς τελετὲς. Στὶς στενὲς πλευρὲς τῆς *σαρκοφάγου* εἰκονίζονται θεϊκὲς (:) μορφὲς μὲ ἱερατικὸ ἔνδυμα ποὺ ὁδηγοῦν ἄρμα καὶ παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ τὶς μορφὲς τῶν μυκηναϊκῶν κρατήρων [263]. Τὸ ἄρμα, ὅπως καὶ τὸ ἄλογο, παρέμειναν ὡς νεκρικὰ σύμβολα καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς καὶ προσέδιδαν ἐπισημότητα στὴν ταφὴ τὴν ὁποίαν συνόδευαν.

Διάφορες τελετὲς καὶ προσφορὲς τιμοῦν τὸν νεκρὸ ἀπὸ τὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου τοῦ ἕως ὅτου συμπληρωθεῖ τὸ ταξίδι τοῦ πρὸς τὸν ἄλλο κόσμο. Προσφέρονται κτερίσματα, τελοῦνται θυσίαι πιστῶν ζώων καὶ ὀργανώνονται γιὰ τὸν νεκρὸ μοιρολόγια, ἐπίσημη πρόθεση καὶ ἐκφορά, καθὼς καὶ ἀθλητικὰ ἀγωνίσματα, ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ του θέση. Ἡ μεγαλοπρεπὴς ταφὴ δὲν εἶναι μόνον δειγμα σεβασμοῦ ἀλλὰ προσδιορίζει καὶ τὴ σημαίνουσα θέση τοῦ νε-

κροῦ, πού τήν διατρανώνουν τὸ ἄρμα καὶ τὸ ἄλλογο. Δὲν εἶναι βέβαια συχνὲς οἱ ταφῆς ἀλόγων (σ. 108), καὶ ταφὴ ἄρματος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δὲν ἔχει βρεθεῖ καμία ὥς σήμερα· συχνὰ ὅμως στοὺς μυκηναϊκοὺς, ἀλλὰ καὶ στοὺς γεωμετρικοὺς, τάφους βρίσκονται ὁμοιώματα ἄρμάτων· ἀργότερα, στὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχῇ, τοποθετοῦσαν στοὺς τάφους ἀγγεῖα πού εἰκονίζουν προτομὲς ἀλόγων. Τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἐμφανίζονται μὲ ἰδιαίτερη ἐξάρση στὶς μεγαλοπρεπεῖς ταφῆς πού συνοδεύονται μὲ ἄρματα καὶ ἀνακαλύφθηκαν στοὺς βασιλικοὺς τάφους τῆς Σαλαμίνας στὴν Κύπρο καὶ χρονολογοῦνται στὸν 8ο καὶ 7ο αἰ. π.Χ.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ἀγγεῖα τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ εἶναι ὁ ἐπινομαζόμενος «κρατήρας τοῦ Διὸς» ἀπὸ τὴν Ἑγκωμὴ τῆς Κύπρου [264]. Εἰκονίζεται σ' αὐτὸν μιὰ ἐπίσημη ἀνδρική μορφή πού φορᾷ ἱερατικὸ χιτῶνα καὶ ζυγίζει τάλαντα χαλκοῦ. Ἡ μορφή στέκεται ἐμπρὸς σ' ἓνα ἄρμα μὲ δύο ἐπιβάτες, ἐνῶ μιὰ ἄλλη μορφή, πιθανῶς γυμνή, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ἄρμα καὶ φαίνεται νὰ μεταφέρει στὸν ὄμο ἓνα τάλαντο. Διάφορα παραπληρωματικὰ στοιχεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο χταπόδια κι ἓνας ταῦρος, γερμίζουν τὸ ἔδαφος.

Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι ἡ κεντρικὴ μορφή εἶναι ἴσως ὁ Ζεὺς πού κρατᾷ τὴ «ζυγαριὰ τῆς μοίρας». Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ μεταγενέστερα χρόνια ὅτι ἡ ζυγαριὰ ἀνήκει στὸν Δία καὶ τὸν ἀγγελιοφόρο του, τὸν Ἑρμῆ. Στὴν περίπτωσιν αὕτη, ἡ ζυγαριὰ εἶναι σύμβολο τοῦ θανάτου μὲ τὴν ἐννοία τοῦ πεπρωμένου πού κανεὶς δὲν μπορεῖ ν' ἀποφύγει.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν στὸν κρατήρα τῆς Ἑγκωμῆς εἰκονίζεται πράγματι ὁ Ζεὺς. Ὅπως δὲ ὅμως ἡ σκηνὴ ἔχει θρησκευτικὸ χαρακτήρα, ὅπως ὑποδηλώνουν τὰ εἰκονιζόμενα τάλαντα. Στὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις πολλῶν λαῶν τὸ μέταλλο ἔχει ἱερὸ χαρακτήρα καὶ συνδέεται στενὰ μὲ τὴ θεότητα. Τοῦτο ἀληθεύει ὄχι μόνο γιὰ τοὺς Μυκηναίους ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς Χετταίους, τοὺς Βαβυλωνίους καὶ ἄλλους. Συγκεκριμένα στὴν Κύπρο, κατεξοχὴν χαλκοπαραγωγὸ χώρα, ἡ Μεγάλῃ Θεᾷ τῆς Γονιμότητος, ἀλλὰ καὶ ὁ Θεὸς πάρεδρός της, ἐθεωροῦντο προστάτες τῶν μεταλλείων, ἔχουν δὲ διασωθεῖ χάλκινα εἰδώλια τῆς Ὑστερῆς Χαλκοκρατίας πού εἰκονίζουν τὶς θεότητες αὐτὲς νὰ στέκονται ἐπάνω σὲ βάσεις πού ἔχουν τὸ σχῆμα ταλάντου χαλκοῦ.

Ἡ ἀνθρώπινη μορφή ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σκηνὲς μὲ τὰ ἄρματα: ὑπάρχουν παραδείγματα ὅπου εἰκονίζεται ἓνας παίκτης λύρας, μιὰ γυναικεῖα μορφή, πιθανὸν θεϊκὴ, καθισμένη σὲ τριποδικὸ θρόνο, πού ὑποδέχεται στρατιῶτες ὀπλισμένους, ἐνῶ ἀλλοῦ εἰκονίζον-

264

‘Ο «Κρατήρας τοῦ Διός». Ἀμφοροειδὴς κρατή-
ρας ἀπὸ τὴν Ἐγκωμη (τάφος 17, ἀρ. 1).

1400-1350 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,375.

Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο.

ται γυναῖκες μέσα σ’ ἓνα ἀρχιτεκτόνημα ποὺ παρακολουθοῦν ἴσως κάποια νεκρική τελετὴ [265]. θέμα γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὶς λάρνακες (σ. 342).

Σὲ ὁρισμένους κρατήρες εἰκονίζονται σφίγγες ἢ γρύπες, ἄλλοτε σὲ ἀντι-
θετικὴ διάταξη καὶ ἄλλοτε νὰ σέρνουν ἄρμα [266], ὑποδηλώνοντας ἔτσι ὅτι
ὁδηγοῦν τὸν νεκρὸ στὸν ἄλλο κόσμο. Εἶναι γνωστὴ ἡ σχέση τῶν μυθικῶν
αὐτῶν ὄντων μὲ τὸν νεκρικὸ κύκλο (σ. 286). Τέλος υπάρχουν κρατήρες ποὺ
κοσμοῦνται μὲ παράσταση βωμοῦ ποὺ φέρει κέρατα καθοσιώσεως, θέμα ποὺ
τονίζει ἐξαιρετικὰ τὴ σχέση τῶν ἀγγείων αὐτῶν μὲ θρησκευτικὲς τελετουργ-
γίες.

Ἀπὸ τὰ τέλη ὁμῶς τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. τὰ ἀγγεῖα τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ
κατασκευάζονται ὄχι μόνο γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ
ἀγορά· ἡ χρῆση τους διαδίδεται ἀλλὰ καὶ διευρύνεται. Ὑπάρχουν παραδείγ-
ματα τῶν ὁποίων ἡ διακόσμηση δηλώνει ὅτι προορίζονται γιὰ τάφους,
ἀλλὰ τὰ περισσότερα ἔχουν βρεθεῖ σὲ οἰκισμοὺς καὶ δὲν ἔχουν κανένα ἰδι-
αίτερο νεκρώσιμο χαρακτηριστικὸ. Στὰ ἀγγεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν
ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα εἰκονίζονται ἐπίσης σκηνὲς μὲ ἄρματα, ποὺ ἔχουν
ὅμως μᾶλλον στρατιωτικὸ παρὰ τελετουργικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ εἰσάγονται
καὶ νέα θέματα, ὅπως σκηνὲς κυνηγιοῦ καὶ μάχης. Γενικότερα παρατηρεῖ-
ται τάση γιὰ πειραματισμὸ καὶ ἀνανέωση, ποικιλία στὴν παραπληρωματικὴ
διακόσμηση καὶ ζωρότητα στὴν ἀπόδοση.

265

Παράσταση γυναικείας μορφής που κρατά άνθος (λεπτομέρεια). Από τὸν «Κρατήρα με τὰ παράθυρα» που βρέθηκε στὸ Κούριο. Εἰκονίζονται γυναικεῖες μορφές μέσα σὲ ἀρχιτεκτονικὰ πλαίσια. Φοροῦν πτυχωτὰ φορέματα μινωικοῦ τύπου καὶ ἔχουν μακριὰ μαλλιά· ἴσως παρακολουθοῦν τὴν ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ.

1400-1350 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,435, διάμ. 0,432.

Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο, 1971/XII-6/1.

266

Σκύφος ἀπὸ τὴν Ἑγκομη (τάφος 48).

Εἰκονίζονται ἀντιμέτωπες σφίγγες. Φοροῦν κάλυμμα κεφαλῆς μὲ λοφία. Ἡ σφίγγα στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς εἰκόνας ἔχει ἀνθρώπινα μπροστινὰ πόδια. Τὸ δένδρο στὸ κέντρο, πολὺ σχηματοποιημένο. Στὴν ἄλλη ὀψὲς τοῦ ἀγγείου εἰκονίζονται ἐραλδικοὶ γρύπες· ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς σέρνει ἄρμα στὸ ὅποιο ἐπιβαίνουν δύο μορφές πὺν φοροῦν ἱερατικὸ ἐνδύμα.

ΥΕ ΙΙΙ Β (ἀρχές 13ου αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ύψ. 0,25.

Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο, C 397.

Ἡ ἐξατομικευμένη τεχνотροπία πού χαρακτηρίζει τὶς παραστάσεις τῶν κρατήρων τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν καὶ μετὰ ἀπὸ πρόσφατες μελέτες κατέστη δυνατόν νὰ προσδιοριστοῦν συγκεκριμένοι ζωγράφοι καὶ ἐργαστήρια παραγωγῆς.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου, γύρω στὸ 1200 π.Χ., ἡ τεχνотροπία τῶν εἰκονιστικῶν παραστάσεων ἀποξηραίνεται ἐντελῶς, οἱ μορφές γίνονται κά-τισχνες. Σ' ἓναν κρατήρα ἀπὸ τὴν Κόρινθο τὸ ἄρμα ἀποδίδεται μὲ συντομογραφικὸ τρόπο καὶ ὁ ἥνιοχος φαίνεται σὰν νὰ στέκεται στὰ καπούλια τοῦ ἀλόγου [267]: τὰ σώματα τῶν δύο ἀλόγων παρουσιάζουν ἀφύσικη ἐπιμήκυνση, σχεδιάζονται βιαστικά, τόσο πού φαίνεται ἓνα μόνο σῶμα, ἐνῶ διακρίνονται ὀκτὼ πόδια καὶ δύο κεφάλια. Τὸ σχέδιο μοιάζει κάπως παιδικὸ καὶ ἀφελές, ἀβασάνιστο, «κατ' οἰκονομίαν», δημιουργώντας τὴν ἐντύπωση τῆς βιαστικῆς ἐκτέλεσης, χωρὶς ὅμως νὰ χάνει τὴ ζωντάνια του.

Μία ἄλλη κατηγορία ἀγγείων τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ, πού εἶχε ἤδη ἐμφανιστεῖ τὸν 14ο αἰώνα, γίνεται ἀγαπητὴ τὸν 13ο. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι ἐμπνευσμένη ἐπίσης ἀπὸ τοιχογραφίες, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ κεντήματα καὶ ὑφαντά. Εἰκονίζονται μυθικὰ ἢ πραγματικὰ ζῶα σὲ πομπή ἢ σὲ ἐραλδικὴ τοποθέτηση [268]. Τὰ σώματα τῶν ζώων εἶναι ζωγραφισμένα μὲ περί-

267

Ἀμφορεϊδῆς κρατήρας μὲ παράσταση ἄρματος, ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Βρέθηκε σὲ λάκκο κοντὰ στὴν «Ἰουλία» Βασιλική. Παρατηρεῖται σχηματοποίηση καὶ κάπως σκληρὴ τεχνотροπία, ἀλλὰ ἡ παράσταση ἔχει ρυθμὸ καὶ ζωντάνια.

Γύρω στὸ 1250 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,451, μεγ. διάμ. 0,335.

Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, C-48-164.

γραμμα τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποίου διαιρεῖται σὲ τμήματα γεμισμένα μὲ διάφορα διακοσμητικὰ θέματα. Συνήθως τὰ σχέδια εἶναι σκοῦρα σὲ ἀνοιχτὸ βάθος· ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ παραλλαγή τῆς λευκῆς διακόσμησης σὲ σκοῦρο ἔδαφος. Στὰ ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ ἡ τεχνολογία εἶναι ἐπίσης ἐξατομικευμένη καὶ ἔχει καταστῆναι δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθοῦν συγκεκριμένοι ζωγράφοι.

Ὁ εἰκονιστικὸς ρυθμὸς θὰ συνεχισθεῖ καὶ στὴν ἐπόμενη ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο καλύπτοντας ἔτσι μὲ ἀδιάσπαστη συνέχεια ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα (1400-1150 π.Χ.) ἀποτελεῖ ἓνα μοναδικὸ εἰκονογραφικὸ σύνολο, ἓναν πραγματικὸ κώδικα τῆς μυκηναϊκῆς ἀγγειογραφίας πολὺτιμο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς τέχνης αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς τὴν ὁποία ἐκπροσωπεῖ.

Μέσα στὰ πλαίσια τῆς μυκηναϊκῆς «Κοινῆς», ὁρισμένες περιοχὲς διατηροῦν πάντα τὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα τους, καὶ τοῦτο ἀληθεύει προπαντὸς γιὰ τὴν Κρήτη, ὅπου ἡ μινωικὴ παράδοση ἔχει σφραγίσει ὀλόκληρὴ τὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση. Παρατηροῦμε ὅτι κατὰ τὸν 14ο καὶ 13ο αἰῶνα ἡ κρητικὴ κεραμικὴ ἀκολουθεῖ τὰ μυκηναϊκὰ πρότυπα, σὲ σχέση ὅμως μ' αὐτὰ ἡ τεχνολογία τῆς παρουσιάζει ἔμπνευση καὶ πρωτοτυπία. Ἡ ὀργά-

268

Ἀμφοροειδὴς κρατήρας μὲ παράσταση ἀντιμέτωπων ταύρων, ἀπὸ τὴν Κύπρο.

14ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,43, μεγ. διάμ. 0,26.

Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο, Α1647.

269

Ἀλάβαστρο ἀπὸ τῆ Φαιστό (ἀπὸ τάφο στὰ Καλύβια).

1350-1300 π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,285.

Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1587.

νωση τῆς διακοσμητικῆς ἐπιφάνειας τῶν ἀγγείων σὲ ζῶνες δὲν ἔγινε ποτὲ πολὺ ἀγαπητὴ στὴν Κρήτη. Τὸ κρητικὸ πνεῦμα, τοῦ ὁποῖου τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ φαντασία, πειθαρχεῖ λιγότερο σὲ κανόνες καὶ διατηρεῖ πάντα ζωντανὴ τὴν ἀγάπη γιὰ τὰ φυσιοκρατικὰ θέματα.

Ἡ κρητικὴ κεραμικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα κύριο εἰκονιστικὸ θέμα, μεγάλα ψάρια ἢ πουλιά, ἐνῶ ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ πλούσια διακοσμητικὰ σχέδια [269].

YE III Γ (1200-1050 π.Χ.)

Στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. καταστράφηκαν τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα καὶ ἀκολούθησε μιὰ ταραγμένη ἐποχὴ μετακινήσεων καὶ ἐπιδρομῶν, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεи λόγος σὲ ἄλλο κεφάλαιο. Πολλοὶ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τότε τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ ζήτησαν καταφύγιο στὰ παράλια ἢ στὰ νησιά, κυρίως τὶς Κυκλάδες, τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο. Στὶς θέσεις πὺ κατοικήθηκαν πυκνότερα τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀναπτύχθηκαν ἐργαστήρια κεραμικῆς πὺ γνώρισαν μεγάλη ἀνθησὴ· ἐξάλλου σὲ ὁρισμέ-

νες ήπειρωτικές περιοχές τὰ ἐργαστήρια κεραμικῆς συνέχισαν τὴν παραγωγή τους, ἀλλὰ ὑπὸ νέες πιὰ συνθήκες.

Γὰ χρόνια αὐτὰ τῆς ἀναταραχῆς συνοδεύονται κατὰ κάποιο περίεργο τρόπο μὲ μιὰ ἀναγέννηση στὴν τέχνη τῆς κεραμικῆς. Στὰ ἐπαρχιακὰ ἐργαστήρια δημιουργήθηκαν ρυθμοὶ μὲ ἐξατομικευμένη τεχνοτροπία καὶ τοῦτο εἶναι φυσικὸ γιὰτὶ ὅταν τὰ ἀνάκτορα ρύθμιζαν τὴν παραγωγή, ἐπέβαλλαν στὰ διάφορα προϊόντα μιὰ χαρακτηριστικὴ ὁμοιομορφία. Ὅταν ὅμως τὰ ἀνάκτορα καταστράφηκαν, ἡ ὁμοιομορφία ράγισε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐρθοῦν στὴν ἐπιφάνεια οἱ τοπικὲς διαφορὲς καὶ νὰ ξεχωρίσουν ἐντονότερα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κάθε περιοχῆς. Δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ νέα κατάσταση, ἡ διάσπαση δηλαδὴ τῆς συγκεντρωτικῆς παραγωγῆς ἀγγείων, ἐπέδρασε καταλυτικὰ στοὺς τεχνίτες κι ἔδωσε νέα ὄψη στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία φέροντας μιὰ ἀναγέννηση στὴν τέχνη τῆς κεραμικῆς. Παρ' ὅλες ὅμως τὶς τοπικὲς διαφοροποιήσεις ἡ ἐνότητα τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης διατηρήθηκε καὶ οἱ ἐξαγωγὲς συνεχίσθηκαν μνηναῖκὰ ἀγγεῖα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. βρέθηκαν σὲ ὅλα τὰ ἀνατολικά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης καὶ μαρτυροῦν ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος δὲν εἶναι ἀπομονωμένος, ἀλλὰ εἶναι παρὼν στὶς περιοχὲς ὅπου ἔλαβαν χώρα σημαντικὰ γεγονότα καὶ μεγάλες ἀναταραχὲς στὸ τέλος τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Τὰ χαρακτηριστικὰ μνηναῖκὰ ἀγγεῖα εἶναι σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολογικὴ συσχέτιση γεγονότων καὶ περιοχῶν (σ. 399).

Ἐνας ἄλλος λόγος ὁ ὁποῖος συνετέλεσε στὴν ἀνάπτυξη τῆς κεραμικῆς στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., εἶναι ἡ παρακμὴ ποὺ γνωρίζει ἡ πολυτελὲς μικροτεχνία. Στὴν «ἀνακτορικὴ» ἐποχῇ, ὅταν τὰ μνηναῖκὰ κέντρα ζοῦσαν σὲ ἀσφάλεια καὶ γνώριζαν εὐμάρεια, ὁ μέσος ἄνθρωπος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀγοράσει μικρὰ πολύτιμα ἀντικείμενα, γι' αὐτὸ καὶ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ μαζικὴ παραγωγή τῶν κοσμημάτων. Ἀπὸ τὰ ταφικὰ εὐρήματα φαίνεται καθαρὰ ἡ προτίμηση γιὰ τὰ πολύτιμα κτερίσματα, ἐνῶ τὰ ἀγγεῖα ἔμπαιναν σὲ δευτέρη μοίρα. Ὅταν τὰ σημαντικὰ κέντρα καταστράφηκαν καὶ ἡ πολυτελὲς μικροτεχνία ἐξαφανίσθηκε, ἔμεινε πάλι μόνη ἡ κεραμικὴ γιὰ νὰ διαφοροποιήσῃ μὲ τὴν ποιότητά της τὴν ἀπλὴ ἀπὸ τὴν πολυτελέστερη προσφορά. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐμφανίζονται στοὺς τάφους ἀγγεῖα ποὺ παρουσιάζουν ἀξιόλογη ποιότητα.

Τὰ σχήματα ποὺ ἐπικρατοῦν τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι οἱ ψευδόστομοι ἄμφορες καὶ οἱ σκύφοι· συνηθίζονται ὅμως καὶ οἱ κρατήρες, οἱ κύλικες, τὰ μόνωτα κύπελλα, οἱ ἀμφορίσκοι καὶ οἱ πρόχοι. Ποικιλία καὶ πολυμορφία

270

Σκύφος πυκνού ρυθμού από την ακρόπολη τῶν Μυκηνῶν (Σιταποθήκη).

Εἰκονίζονται τρεῖς κύκνοι στήν κύρια διακοσμητική ζώνη, φολιδωτὸ κόσμημα στὸ χεῖλος καὶ ὀριζόντιες ταινίες στὸ κάτω μέρος. Ἡ ἀπεικόνιση ὑδρόβιων πτηνῶν εἶναι συνηθισμένη στὰ ἀγγεῖα τοῦ πυκνοῦ ρυθμοῦ.

1200-1100 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,07.

Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2563.

χαρακτηρίζει τοὺς ρυθμοὺς τοῦ 12ου αἰῶνα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποῖου συνεχίζεται ὁ εἰκονιστικὸς ρυθμός, ἐνῶ ἀναπτύσσονται καὶ δύο νέοι, ὁ πυκνὸς ρυθμὸς καὶ ὁ ρυθμὸς «τῆς Σιταποθήκης».

Ὁ πυκνὸς ρυθμὸς ἀναπτύσσεται στὶς Μυκῆνες καὶ κατάγεται ἀπὸ τὴν κρητικὴ κεραμικὴ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Ὀλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, ἢ μία μόνο ζώνη, γεμίζουν μὲ πυκνὰ σχέδια, γεωμετρικὰ σχήματα ἀπλὰ ἢ σύνθετα, διάφορες γραμμές, σπείρες, τρίγωνα, ἢ ἄλλα σχέδια ποὺ προέρχονται ἀπὸ σχηματοποιημένα ἄνθη καὶ ζωγραφίζονται μὲ περιπλοκὸ τρόπο, μὲ πολλὲς γραμμοσκιάσεις καὶ λεπτομέρειες, ἀγγίζοντας τὴν ὑπερβολή. Στὸν πυκνὸ ρυθμὸ συνηθίζεται ἐπίσης ἡ διακόσμηση μὲ σχηματοποιημένες μορφές πουλιῶν σὲ συνθέσεις ἰσορροπημένες, συχνὰ συμμετρικές, ποὺ δημιουργοῦν εὐχάριστη ἐντύπωση, θυμίζοντας ἓνα πολυποίκιλο ὕφαντὸ ἢ κεντητὸ ὕφασμα [270].

Στὶς Κυκλάδες ἐπικρατεῖ μία παραλλαγὴ τοῦ πυκνοῦ ρυθμοῦ ποὺ ὀνομάζεται συνοπτικὰ «*ρυθμὸς τοῦ πολύποδος*». Ὁ ρυθμὸς αὐτὸς ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴ μινωικὴ κεραμικὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ σχηματοποιημένα θαλασσινὰ θέματα, κυρίως χταπόδια, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸ κεντρικὸ θέμα. Μικρὰ πουλιά, ψάρια καὶ ἀφηρημένα σχέδια χρησιμοποιοῦνται ὡς παραπληρωματικὰ μοτίβα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, ὁ ρυθμὸς αὐτὸς διαδόθηκε στὰ Δωδεκάνησα —στὴν Κῶ, τὴ Ρόδο— καὶ στὴν ἀνατολικὴ Ἀττικὴ —στὴν Περαιτῇ. Στὶς περιοχὲς αὐτὲς εἶχαν καταφύγει πολλοὶ πρόσφυγες μὲ ἐξελιγμένο γοῦστο ἀπὸ τὰ ἀνακτορικὰ κέντρα καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπιζητοῦσαν μιὰ πολυτέλεια ποὺ νὰ τοὺς θυμίζει τὴν πατρίδα τους.

Τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ εἶναι ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας. Στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου εἰκονίζεται ἓνα χταπόδι σὲ κάθε πλευρὰ ποὺ μοιάζει κρεμασμένο καὶ ἄδειο, μὲ τὸν θύλακα πρὸς τὰ κάτω [271]. Τὰ πολὺ μακριὰ πλοκάμια ἀπλώνονται τριγύρω μὲ συμμετρικὴ διάταξη. Τὰ μάτια,

271

Ψευδόστομος ἀμφορέας με διακόσμηση τοῦ «ρυθμοῦ τοῦ πολύποδος».

ΥΕ ΙΙΙ Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. "Υψ. 0,243. Κοπεγχάγη, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, 13517.

μεγάλα καὶ διαπεραστικά, ἀποδίδονται με σπείρες ἢ ὁμόκεντρος κύκλους, ἔχουν μιὰ ἔντονη, σχεδὸν μελαγχολικὴ ἔκφραση. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἄθελά του ὁ τεχνίτης εἶδε τὸ θέμα του με κάποια δόση σάτιρας καὶ εἰρωνείας. Παρ' ὅλη τὴ σχηματοποίηση ὁ ρυθμὸς αὐτὸς ἔχει πρωτοτυπία, ὁμορφιὰ καὶ κομψότητα. Εἶναι μιὰ ἀναβίωση τοῦ θαλάσσιου ρυθμοῦ σὲ ἀπλούστερη ἔκδοση.

Ἕνας ρυθμὸς ἀνάλογος με τὸν πυκνὸ ἀναπτύσσεται στὴν Κρήτη τὸν 12ο αἰ. π.Χ. καὶ ὀνομάζεται «κροσσωτὸς» ρυθμὸς. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ πυκνὲς καλλιγραφικὲς γραμμὲς με πολλὰ διακοσμητικὰ σχέδια πὺ μοιάζουν με κρόσσια [272].

Ὁ εἰκονιστικὸς ρυθμὸς συνεχίζεται καὶ κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο. Τὸ πιὸ γνωστὸ παράδειγμα εἶναι ὁ λεγόμενος «κρατήρας τῶν πολεμιστῶν», πὺ ἀνακάλυψε ὁ Schliemann στὴν ὁμώνυμη οἰκία τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν, καὶ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. [273, 274].

272

Διακοσμητικὸ θέμα τοῦ «κροσσωτοῦ ρυθμοῦ» ἀπὸ ἀγγεῖο πὺ ἔχει βρεθεῖ στὸ Καρφί (Μ. Seiradaki).

Γύρω στὸ 1100 π.Χ.

273, 274

Ὁ «Κρατήρας τῶν πολεμιστῶν». Ἀπό τὴν «Οἰκία τοῦ κρατήρα τῶν πολεμιστῶν» στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Ἡ παράσταση παρουσιάζει πολλὲς ἀναλογίες μὲ τὴν παράσταση ποὺ κοσμεῖ ἐπιτύμβια γραπτὴ στήλη ἀπὸ τὸν θαλαμῶτὸ τάφο 70 τῶν Μυκηνῶν, γι' αὐτὸ καὶ θεωρήθηκε ἔργο τοῦ ἴδιου ζωγράφου.

ΥΕ ΙΙΙ Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,41.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1426.

Τὸ ἀγγεῖο τῶν «πολεμιστῶν» συνεχίζει τὴν παράδοση τῶν κρατήρων μὲ τὰ ἄρματα, μολονότι ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἄρμα. Στὴ μία πλευρὰ εἰκονίζονται σὲ πομπὴ ἑξὶ ἄνδρες. Φοροῦν κοντὸ κροσσωτὸ χιτῶνα, θώρακα καὶ δερμάτινο κράνος μὲ κέρατα καὶ λοφίον· στὸ ἄριστερόν χέρι κρατοῦν ἡμικυκλικὴ ἀσπίδα καὶ στὸ δεξιὸ λόγχη, ἐπάνω στὴν ὁποία εἶναι δεμένη μικρὴ σακούλα ποῦ ἀσφαλῶς περιέχει προμήθειες. Πίσω ἀπὸ τοὺς πολεμιστὰς στέκεται μιὰ γυναικα μὲ μακρὺ ἅπλο φόρεμα, σημάδι κι αὐτὸ τῶν δύσκολων καιρῶν, καὶ σηκώνει τὰ χέρια τῆς ψηλὰ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς σὰν νὰ τοὺς ἀποχαιρετᾷ ἢ νὰ τοὺς πενθεῖ.

Στὴν ἄλλῃ πλευρὰ τοῦ ἀγγείου εἰκονίζεται, ἐπίσης σὲ πομπή, ὁμάδα πέντε πολεμιστῶν οἱ ὅποιοι φέρουν τὸ ἴδιο ἔνδυμα καὶ ὅπλισμό ἀλλὰ διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὰ κράνη ποῦ εἶναι ἀκανθωτὰ σὰν νὰ ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ δέρμα σκαντζόχοιρου.

Ἡ ποικιλία καὶ οἱ καινοτομίες στὸν ὅπλισμό ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἔχουν ἐξελιχθεῖ στὴν πολεμικὴ τέχνη καὶ ὅτι ἔχουν ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μὲ νέα ὅπλα ποῦ ἔφεραν στὴ Μεσόγειο οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσας» (σ. 396).

Τὸ ἀγγεῖο ἔχει ἐξαιρετικὴ κατασκευὴ καὶ ἐπιμελημένη ἐπιζωγράφισή. Τὸ σχέδιο σταθερό, ζωντανό, ἀποδίδει σωστὰ τὶς λεπτομέρειες. Ὁ τεχνίτης ἀντλεῖ τὴν ἔμπνευσή του καθὼς φαίνεται ἀπὸ τοιχογραφίες γιατί κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στοὺς κρατήρες μὲ παραστάσεις ἀρμάτων, ἡ εἰκονογραφία ἀπαιχεῖ ἔργα τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς. Ἀλλὰ πομπὲς πολεμιστῶν, σκηνὲς ἀποχαιρετισμοῦ ἢ πένθους θὰ ἦταν συνηθισμένες στὴν ταραγμένη ἐποχὴ τοῦ τέλους τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ ἴσως ὁ ζωγράφος νὰ εἶχε καὶ προσωπικὴ ἀντίληψη.

Πολλὲς συζητήσεις ἔχουν γίνεи γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς παράστασης. Δὲν φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ μάχη μεταξὺ δύο ὁμάδων ποῦ φοροῦν διαφορετικὰ κράνη. Ἡ παράσταση μᾶς συνδέει μὲ τὶς νεκρικὲς πομπὲς τῶν γεωμετρικῶν κρατήρων καὶ ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ ἓνα νεκρικὸ θέμα, μιὰ τιμητικὴ πομπὴ γιὰ τὸν νεκρό. Μιὰ παρόμοια σκηνὴ εἰκονίζεται σὲ μιὰ ζωγραφιστὴ ἐπιτύμβια στήλῃ ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν ποῦ εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ ἴσως ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου ζωγράφου.

Τέλος σὲ μιὰ παραλλαγή τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ τῆς ὕστατης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀνήκει μιὰ κατηγορία χαρακτηριστικῶν ἀγγείων ποῦ ἔχουν σκούρα ἐπιφάνεια μὲ λευκὴ διακόσμηση [275].

Ὁ τελευταῖος μυκηναϊκὸς ρυθμὸς κεραμικῆς ὀνομάζεται *ρυθμὸς τῆς «Σιταποθήκης»* [276] (ἢ τοῦ «*Σιτοβολῶνος*» ὅπως τὸν ἀποκαλοῦν ὀρισμένοι ἐρευνητές), ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη οἰκίαν τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Ἀγγεῖα

275

Ἀλάβαστρο με γωνιώδες περίγραμμα ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ Εὐβοίας (οἰκισμός). Φέρει στὸν ὦμο τρεῖς κάθετες λαβές. Στὴ μία ὄψη εἰκονίζονται γρύπες ποὺ ταΐζουν τὰ μικρά τους μέσα στὴ φωλιά· χαριτωμένη, οἰκεία σκηνή, ἀσυνήθιστη στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη καὶ μάλιστα γιὰ μυθικὰ ὄντα. (Στὴν ἄλλη ὄψη σφίγγα καὶ ἐλάφια). Τὰ ζῶα ἀποδίδονται μετὰ περίγραμμα καὶ ἐσωτερικὴ διαγράμμιση ἢ σκιαγραφία.

ΥΕ ΙΙΙ Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ύψ. 0,183, μετ. διάμ. 0,196.
Ἑρέτρια. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 12805.

τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ βρέθηκαν στὸ στρῶμα καταστροφῆς τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς Τροίας VII Α. Τὰ σχήματα τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ εἶναι ἀπλὰ καὶ χωρὶς πολλὴ ἔμπνευση, ἡ διακόσμηση χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἀπὸ μιὰ ἀκραία ἀπλότητα καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ παράλληλες ὀριζόντιες ἢ κυματοειδεῖς γραμμὲς ποὺ δημιουργοῦν ἐντύπωση μονοτονίας.

Ἡ ἀναγέννηση ἦταν σύντομη. Ἡ μικρὴ «Κοινὴ» ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μικρὰ μυκηναϊκὰ κέντρα στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., μετὰ ἀπὸ τὶς καταστροφὲς τῶν ἀνακτόρων, διαλύεται. Ὁ πυκνὸς ρυθμὸς προοδευτικὰ ἐκφυλίζεται καὶ χάνεται ἡ παράδοση τῶν ἀγγείων μετὰ τὶς εἰκονιστικὲς παραστάσεις. Ὁ ρυθμὸς «τῆς Σιταποθήκης» θὰ διατηρηθεῖ ἀκόμη γιὰ ἓνα διάστημα καὶ θὰ ὀδηγήσει στὴν τελικὴ φάση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, στὴν Ὑπομυκηναϊκὴ περίοδο ἡ ὁποία συνδέει τὰ πρωτοϊστο-

276

Κρατήρας τοῦ ρυθμοῦ τῆς «Σιταποθήκης». Σχέδιο (Γ. Ε. Μυλωνᾶς).

ΥΕ ΙΙΙ Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ύψ. 0,25.

Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2808.

ρικά μὲ τὰ ἱστορικά χρόνια καὶ καλύπτει ἓνα διάστημα περίπου πενήντα ἐτῶν, τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰῶνα.

Ἑπομυκηναϊκὴ κεραμικὴ [277] δὲν ἔχει βρεθεῖ μέχρι τώρα σὲ ὅλες τὶς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ εἶναι κυρίως γνωστὴ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν (Κεραμεῖκος, Σαλαμίνα), τὴν Ἀργολίδα (Ἄργος, Μυκῆνες), καὶ τὴν Εὐβοία (Λευκαντί). Τὰ σχήματα ποὺ ἐπικρατοῦν εἶναι ὁ ἀμφορέας, ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας, ὁ ἀμφορίσκος, ἡ λήκυθος, ἡ πρόχους, ἡ οἶνοχόη μὲ τὸ τριφυλλόσχημο στόμιο, ὁ σκύφος καὶ τὸ κύπελλο. Τὰ ἀγγεῖα χαρακτηρίζονται ἀπὸ μέτρια κατασκευὴ, χαμηλῆς ποιότητος βαφὴ καὶ φτωχὴ, ἀπλή, χωρὶς ἐμπνευση διακόσμηση ποὺ περιορίζεται σὲ ταινίες ὀριζόντιες ἢ κυματοειδεῖς, γραμμῖδια καὶ τριγωνικὰ ἢ γλωσσοειδῆ σχέδια. Συχνὰ γιὰ λόγους οἰκονομίας τὰ ἀγγεῖα εἶναι ὀλόβαφα ἐνῶ ἄλλα φέρουν ἐξηρημένες ταινίες. Ὁ ὑπομυκηναϊκὸς ρυθμὸς ἀποτελεῖ τὴν τελευταία ἔκφανση τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς, ποὺ ἔχει φθάσει πλέον στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ἐξέλιξής της· εἶναι μουντὸς καὶ φτωχὸς ἐκφράζοντας τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, συγχρόνως ὅμως θεμελιώνει τὴ συνέχεια: ἀπὸ τὴν τέλεια αὐτὴ πενία θὰ ξεπηδήσει πολὺ σύντομα στὴν Ἀθῆνα τοῦ 11ου αἰ. π.Χ. ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς, ποὺ ἀνανεώνει τὰ στοιχεῖα τῆς ὑπομυκηναϊκῆς κεραμικῆς, μὲ στέρα καὶ ἰσορροπημένα σχήματα, ζωντανὴ καὶ ρυθμικὴ διακόσμηση. Σὰν τὸν μυθικὸ φοῖνικα ξαναγεννημένη ἡ ἐλληνικὴ τέχνη θὰ ξαναρχίσει ἓναν νέον λαμπρὸ κύκλο.

277

Ψευδόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸν Κεραμεῖκό (τάφος 98).

1100-1050 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,153.

Ἀθῆνα, Μουσεῖο Κεραμεικοῦ, 508.

«Βαρβαρική» κεραμική

Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὴν κεραμικὴ εἶναι σκόπιμο νὰ γίνει σύντομη ἀναφορὰ σὲ μία εἰδικὴ κατηγορία ἀγγείων ποὺ ἀνήκουν στὴ συμβατικὰ ὀνομαζόμενη «βαρβαρική» κεραμικὴ. Πρόκειται γιὰ ἀγγεῖα χειροποίητα, στιλβωτά, μὲ χονδρὰ τοιχώματα, ἄκομψη κατασκευὴ καὶ ἀπλὰ σχήματα· εἶναι κυρίως σκύφοι, κύπελλα, πίθοι ἢ πιθαμοφορεῖς. Τὸ χρῶμα τους κυμαίνεται ἀπὸ τὸ σκουρὸ φαιδὸ ὡς τὸ ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ τὸ ἐρυθρό. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι ἐπίσης ἀπλή, ἄλλοτε σχοινοειδῆς ἐπίθετη καὶ ἄλλοτε ἐγχάρακτη αὐλακωτὴ ἢ ἐπίκρουστη [278]. Εἶναι ἀγγεῖα χρηστικά, οἰκιακῆς παραγωγῆς, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὲς μυκηναϊκὲς θέσεις καὶ σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἀργολίδα ἕως τὴν Εὐβοία καὶ τὰ Ἴονια Νησιά. Ἰδιαίτερα στὴ βόρειο Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα στὴν Ἠπειρο, τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴν παλαιὰ τοπικὴ παράδοση. Ἡ «βαρβαρική» κεραμικὴ ἐμφανίζει μικρὲς κατὰ τόπους διαφορὲς στὰ σχήματα καὶ τὴ διακόσμηση. Γενικὰ παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὴ χρηστικὴ κεραμικὴ τῆς ΜΕ περιόδου, καθὼς καὶ μὲ τὴν κεραμικὴ τῆς Τροίας VII Β1 (coarse ware). Εἶναι ξένη πρὸς τὸ σῶμα τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς καὶ διαφορετικὴ σὲ κατασκευὴ, σχήματα καὶ διακόσμηση. Ἡ ἐμφάνισή της στὸν ἑλληνικὸ χῶρο παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰτὶ ἔχει συνδυασθεῖ μὲ τὴν ἀφίξη νέου πληθυσμιακοῦ στοιχείου.

Ἡ «βαρβαρική» κεραμικὴ, στὶς περισσότερες περιοχὲς ἐμφανίζεται σὲ στρώματα ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ., δηλαδὴ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν ἀνακτόρων, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τότε ἔφθασαν νέα φύλα στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ νεότερα ὅμως ἀνασκαφικὰ δεδομένα εἶναι σήμερα γνωστὸ ὅτι ἡ κεραμικὴ αὕτὴ ἐμφανίζεται ἤδη στὸ

278

Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ Εὐβοίας (οἰκισμός).

Τὸ κύπελλο ἀνήκει στὴ «βαρβαρική» κεραμικὴ. Εἶναι χειροποίητο, μὲ λειασμένη ἐπιφάνεια καὶ πλαστικὴ σχοινοειδῆ ταινία στὸ ἄνω μέρος ὡς μοναδικὴ διακόσμηση.

ΥΕ ΙΙΙ Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλὸς ἐρυθρωπός. Ὑψ. 0,107.

Ἐρέτρια, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, LK/65 P 107.

τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Α περιόδου, πράγμα που δηλώνει ότι οι άνθρωποι που την μεταχειρίζονταν βρίσκονταν στην Ελλάδα πριν από την καταστροφή των ανακτορικών κέντρων. Εκτός τούτου έχει διαπιστωθεί ότι άγγεια της «βαρβαρικής» κεραμικής εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Κύπρο τον 12ο αιώνα συγχρόνως με την άφιξη των Μυκηναίων. Τοῦτο είναι μία ἐπὶ πλέον ἐνδειξη ὅτι αὐτοὶ ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ἦταν ἤδη ἐγκατεστημένοι στὴν Ἑλλάδα ὅταν ἀκολούθησαν τοὺς Μυκηναίους στὴν ἐξοδὸ τους πρὸς τὰ νησιά (σ. 406). Ἡ χρῆση τῆς «βαρβαρικῆς» κεραμικῆς συνεχίζεται στοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες· ἡ προέλευσή της — ὅπως καὶ ἡ προέλευση τῆς δοξαρωτῆς πόρπης — ἐντοπίζεται στὸν βορειοδυτικὸ εὐρωπαϊκὸ χῶρο, καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, παραδείγματα προέρχονται τόσο ἀπὸ τὴν Ἰταλία ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Ἀλβανία καὶ τὴ Ρουμανία. Ἡ μελέτη ὅμως τοῦ ὑλικοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ καὶ ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει καταλήξει σὲ συμπεράσματα, ἀλλὰ ἀπὸ ὅσα μέχρι σήμερα εἶναι γνωστά, διαφαίνεται ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῆς «βαρβαρικῆς» κεραμικῆς δὲν συνδυάζεται μὲ βίαια γεγονότα καὶ ὅτι ἡ διήθηση νέων φύλων στὸν μυκηναϊκὸ ζωτικὸ χῶρο εἶχε ἀρχίσει σταδιακὰ πρὶν ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου.

Λάρνακες

Οἱ πρῶτες πήλινες λάρνακες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἐμφανίζονται στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ., ἡ χρῆση τους ὅμως γενικεύεται μετὰ τὸ 1375 π.Χ., δηλαδὴ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ, καὶ συνεχίζεται ὡς τὸ τέλος τῆς ΥΜ περιόδου· φέρουν συνήθως γραπτὴ διακόσμηση καὶ ἀνήκουν σὲ δύο τύπους, τὶς κιβωτιόσχημες, ποὺ μιμοῦνται ξύλινα πρότυπα, καὶ τὶς λουτροειδεῖς, δηλαδὴ αὐτὲς ποὺ εἶχαν σχῆμα λουτήρα.

Τὸ νερὸ ἀποτελοῦσε ἓνα σημαντικὸ στοιχεῖο στὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τόσο στὴν προϊστορικὴ ὅσο καὶ στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ. Συνδέεται μὲ ὅλες τὶς τελετὲς ποὺ σημειώνουν τοὺς σταθμοὺς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου: τὴ γέννηση, τὸ γάμο καὶ τὸ θάνατο. Τὸ μεταχειρίζονταν σὲ διάφορες περιπτώσεις γιὰ σπονδές, ραντίσματα, πλύσεις. Ἐξάλλου συνηθισμένο ἦταν τὸ τελετουργικὸ λουτρὸ ποὺ συμβόλιζε τὸν ἐξαγνισμό καὶ τὴν ἀνανέωση, γι' αὐτὸ καὶ σποραδικὰ βρίσκονται μικρὰ ὁμοιώματα λουτήρων σὲ τάφους, κυρίως στὴν Κύπρο· συχνὰ ἐπίσης ἀνευρίσκονται λουτήρες σὲ ἱερά, γιατί τὸ λουτρὸ ἦταν ἀπαραίτητο στὴν τέλεση πολλῶν ἱεροπραξιῶν. Πολλὲς ἀπὸ τὶς συνήθειες αὐτὲς διατηροῦνται ὡς σήμερα, μὲ

ορισμένες παραλλαγές, αλλά ξεκινούν από τις ίδιες πεποιθήσεις: με το τελετουργικό λουτρό συνδέονται, το βάπτισμα του νηπίου, ο καλλωπισμός του νεκρού και άλλα.

Δεν είναι γνωστό κατά πόσο η λουτηρόσχημη σαρκοφάγος σχετίζεται με τις πεποιθήσεις που άφορουν το νερό ώστε να επιλεγεί ως τρόπος ταφής: πάντως το αντικείμενο αυτό είχε, καθώς φαίνεται, διπλή χρήση: ήταν λουτήρας αλλά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως σαρκοφάγος. Σχετικά με το θέμα αυτό ορισμένοι μελετητές διατύπωσαν την υπόθεση ότι οι λουτηροειδείς λάρνακες βρίσκονται στη γένεση του μύθου της δολοφονίας του Μίνωα και του Ἀγαμέμνονα μέσα στο λουτρό τους.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα η χρήση πήλινων λαρνάκων δεν φαίνεται από τον αριθμό των εύρημάτων να ήταν τόσο διαδεδομένη όσο στην Κρήτη, γι' αυτό και είχε διατυπωθεί ή θεωρία ότι οι Μυκηναίοι σπάνια χρησιμοποιούσαν λάρνακες. Λουτήρες σάν αντικείμενα οικιακής χρήσεως έχουν βρεθεί αρκετοί, γραπτοί και άγραπτοι, ενώ σε μία περίπτωση ένας άγραπτος λουτήρας βρισκόταν σε ιερό κτίριο (στο Κτίριο των Τοιχογραφιών στο Θρησκευτικό Κέντρο της ακρόπολης των Μυκηνών). Ἐλάχιστα παραδείγματα λουτήρων είχαν χρησιμεύσει για ταφή, απ' ό,τι είναι μέχρι σήμερα γνωστό.

Κιβωτίοσχημες λάρνακες, γραπτές και μή, έχουν βρεθεί σποραδικά σε διάφορα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας, κυρίως στην Ἀργολίδα και στη Βοιωτία, καθώς και στα νησιά του Αἰγαίου. Ὅσο όμως προχωρεί ή έρευνα, έρχονται συνεχώς στο φώς νέα παραδείγματα, γι' αυτό και δεν είναι ακόμα δυνατόν να εξαχθούν οριστικά συμπεράσματα για το πόσο συχνή ήταν ή χρήση λαρνάκων από τους Μυκηναίους. Ἐξάλλου υπάρχουν πλέον ένδειξεις ότι έχρησιμοποιούντο και ξύλινες λάρνακες —φέρετρα— καθώς και φορεία (σ. 107), αλλά έπειδή το φθαρτό τους υλικό δεν έχει διατηρηθεί, οι γνώσεις μας για τὰ αντικείμενα αυτά είναι περιορισμένες.

Ένα μοναδικό σύνολο από πήλινες λάρνακες ανακαλύφθηκε σχετικά πρόσφατα σε μιὰ σειρά ανασκαφικών περιόδων από το 1968 ως το 1976 στην Τανάγρα, στα σύνορα Ἀττικής και Βοιωτίας. Παλαιότερα στην ίδια περιοχή είχαν βρεθεί και άλλες παρόμοιες και βρίσκονται σήμερα σε Μουσεία και ιδιωτικές συλλογές του έξωτερικού. Το εύρημα άποτελείται από περίπου 50 άκέραιες γραπτές λάρνακες, ενώ —σύμφωνα μ' έναν υπολογισμό που περιλαμβάνει τις άγραπτες και τὰ άποτμήματα άλλων γραπτών— το σύνολο θά έφτανε τις 100. Προέρχονται από θαλαμωτούς τάφους δύο νεκροταφείων: Ἡ χρήση του παλαιότερου νεκροταφείου άρχισε στην ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο, λίγο μετά από το 1400 π.Χ., και έληξε στα μέσα της ΥΕ

III Β περιόδου, ενώ το δεύτερο ιδρύθηκε στην ΥΕ III Β περίοδο και ήταν σε λειτουργία ως τα μέσα του 12ου αϊ. π.Χ. Έτσι οι λάρνακες είναι καλά χρονολογημένες από το 1400 έως περίπου το 1170 π.Χ. Οι δύο οικισμοί στους οποίους άνηκαν τα νεκροταφεία ανακαλύφθηκαν σε μικρή απόσταση. Φαίνεται ότι την εποχή αυτή ζούσε στην Τανάγρα μια κοινότητα που γνώριζε τα μινωικά έθιμα και είχε υιοθετήσει τη λάρνακα ως τρόπο ταφής· παράλληλα με τον συνηθισμένο ένταφιασμό χρησιμοποιούσε για τους νεκρούς της και τις λάρνακες μινωικού τύπου. Σύμφωνα με τον άνασκαφέα, ίσως ή κοινότητα αυτή να ήταν «συντεχνιακή» και να επιδιόταν στην κατασκευή λαρνάκων.

Οι λάρνακες της Τανάγρας είναι μικρές (0,40 έως 1,05 μ.), κιβωτιόσχημες, με τέσσερα συμφυή πόδια, και έχουν κάλυμμα επίπεδο που φέρει κατά κανόνα διακόσμηση όταν ή λάρνακα είναι γραπτή. Τα αετωματικά καλύμματα είναι σπάνια στην ήπειρωτική Έλλάδα, ενώ συνηθίζονται στην Κρήτη. Στον πυθμένα υπάρχουν συνήθως όπες για να φεύγουν τα υγρά που προέρχονται από τη σήψη του νεκρού. Είναι κατασκευασμένες από χονδρό, τραχύ πηλό και είναι επικοιναμένες με υπόλευκο επίχρισμα. Έπάνω στο άνοιχτόχρωμο κονίαμα το σχέδιο με μαύρη ή κοκκινωπή βαφή είναι βιαστικό, αλλά έντονα ζωγραφικό και ζωντανό, άντανακλώντας την τεχνοτροπία με την οποία εκφράζεται ή μυκηναϊκή τέχνη στα ύστερα χρόνια. Οι γωνίες των λαρνάκων κοσμούνται κατά κανόνα με άβακωτό κόσμημα, ενώ στις μακρές και στενές πλευρές εικονίζονται θέματα που έχουν σχέση με τα ταφικά έθιμα: ή πρόθεσις του νεκρού, γυναίκες αλλά και άνδρες θρηνωδοί, σπονδές, ταυρομαχία, μονομαχία, άρματα, γυναικείες μορφές μέσα σε άρχιτεκτονήματα, πομπή γυναικών και ιερέας που κρατά παλλάδιο. Εικονίζεται ακόμη μεγάλη πουλιά, που συνδέονται με τον πυκνό ρυθμό της κεραμικής, και όρισμένες σκηνές που προδίδουν συναισθηματική φόρτιση, όπως το τύλιγμα του νεκρού στο σάβανο ανάμεσα σε θρηνωδούς ή ή έναπόθεση ενός νηπίου μέσα σε μία μικρή λάρνακα πάνω από την οποία σκύβουν δύο πενθοῦσες μορφές.

Ο κύκλος των παραστάσεων αυτών, πλούσιος και πρωτότυπος, αποτελεί την πιό ολοκληρωμένη αποτύπωση των νεκρικών τελετών της Μυκηναϊκής εποχής, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν γνωστές μόνο από το όμηρικό έπος.

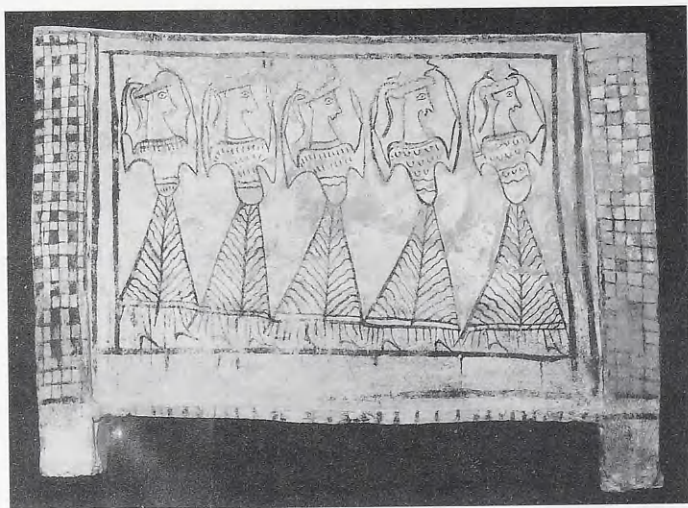
Είναι άναμφισβήτητο ότι στις λάρνακες της Τανάγρας υπάρχει κρητική επίδραση, αλλά ή νοοτροπία που διέπει τη διακόσμησή τους είναι διαφορετική. Στην Κρήτη, στην περιοχή του Ρεθύμνου αλλά και άλλου, έχουν βρε-

θεϊ παρόμοιες λάρνακες σύγχρονες και παλαιότερες από τις λάρνακες της Τανάγρας· οι εικονιστικές παραστάσεις που τις διακοσμούν είναι σύμφωνες με τὸ μινωικὸ πνεῦμα· ἔχουν περισσότερο συμβολικὸ παρὰ ρεαλιστικὸ χαρακτήρα· ἀνθρώπινες μορφές δὲν ἐμφανίζονται τόσο συχνά, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὅταν εἰκονίζονται, ἡ σχέση τους με τὸν γύρω κόσμον δὲν ἔχει τὴν ἀμεσότητα με τὴν ὁποίαν ἀγγίζουν τὴν πραγματικότητα οἱ μορφές τῆς Τανάγρας, οἱ πρῶτες μορφές τῆς ἑλληνικῆς προϊστορικῆς τέχνης ποὺ ἀποκαλύπτουν τὸν ψυχισμό τους καὶ ὑποβάλλουν με τρόπο ἄμεσον τὰ συναισθήματά τους.

Ἡ τεχνοτροπία ποὺ χαρακτηρίζει τις παραστάσεις τῶν σαρκοφάγων τῆς Τανάγρας δὲν εἶναι μινωική· ἔχει μιὰ σκληρότητα καὶ μιὰ τραχύτητα ἐντελῶς ἰδιότυπες. Θυμίζει τις τοιχογραφίες τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς περιόδου, τοὺς κρατῆρες με τὰ ἄρματα, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸν πυκνὸ ρυθμὸ τῆς κεραμικῆς.

Παρατηροῦμε ὅτι διακρίνονται δύο διαφορετικὲς ὁμάδες θρηνωδῶν. Ἡ μία ὁμάδα ἀνήκει στὸν ἴδιον κύκλον με τις τοιχογραφίες καὶ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν ἐπίσημη τέχνη ἀλλὰ καὶ στὴ μινωικὴ παράδοση. Στὴν τεχνοτροπία αὐτὴ ἀνήκουν οἱ πομπές τῶν γυναικείων μορφῶν ποὺ φοροῦν μινωικὸ ἔνδυμα, ἐπίσημο κάλυμμα κεφαλῆς, καὶ ἀποδίδονται με περίγραμμα. Ἡ ἄλλη τεχνοτροπία καινοτομεῖ καὶ ἐμφανίζει καινούργια στοιχεῖα στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη, ὅπως πένθιμες σκηνές, πρωτότυπες καὶ πιὸ περίπλοκες· οἱ μορφές ἀποδίδονται με σιλουέττα, φοροῦν σκοῦρα φορέματα καὶ εἰκονίζονται εἴτε σὲ πένθιμες στάσεις, εἴτε νὰ χορεύουν με ζωηρὲς κινήσεις ἕναν ρυθμικὸ, νεκρικὸ χορὸ.

Σὲ μιὰ ἀπὸ τις καλύτερα διατηρημένες λάρνακες εἰκονίζεται πομπὴ γυναικῶν [279]. Στὴ μία μακρὰ πλευρὰ πέντε γυναικεῖες μορφές προχωροῦν πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ στὴν ἄλλη, ἐπίσης πέντε μορφές βαδίζουν πρὸς τὰ δεξιά. Στις στενὲς πλευρὲς εἰκονίζεται ἀνὰ μία γυναικεία μορφή. Φοροῦν μινωικὴ φούστα με κρόσσια. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος εἶναι σκεπασμένο. Φοροῦν ἐπίσης χαμηλὸ κάλυμμα κεφαλῆς με λοφίον, γνωστὸ ἀπὸ παραστάσεις ἱερῶν προσώπων καὶ σφιγγῶν, σὲ τοιχογραφίες, ἔλεφαντουργήματα καὶ σφραγίδες. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ ἐπίσημο αὐτὸ κάλυμμα συνδέεται με κάποια συγκεκριμένη τελετή. Ὅλες οἱ μορφές ὑψώνουν τὰ χέρια πρὸς τὸ κεφάλι, με τὴ χαρακτηριστικὴ πένθιμη χειρονομία, καὶ εἶναι ἀσφαλῶς θρηνωδοί. Ἡ ἔκφρασή τους δείχνει ἀξιοπρέπεια καὶ λύπη συγχρόνως καὶ εἶναι ἴσως ἡ πρώτη φορὰ ποὺ παρόμοια συναισθήματα ἀπεικονίζονται στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη. Ὁ νεκρὸς εἶναι μέσα στὴ σαρκοφάγον καὶ οἱ μορφές γυρνοῦν ὁλόγυρα σὰν ἕνας χορὸς ἀρχαίας τραγωδίας. Εἶναι οἱ πρό-

279

Λάρνακα από την Τανάγρα (θαλαμωτός τάφος 6).

1300-1250 π.Χ. Πηλός. Μήκ. 1,05, πλ. 0,38, ύψ. 0,75.

Θήβα, 'Αρχαιολογικό Μουσείο, 7.

δρομοί των γυναικῶν πού θρηνοῦν ἐπάνω στοὺς νεκρικοὺς κρατῆρες τοῦ Διπύλου [280]. Ἡ φυσιογνωμία τους μὲ τὴν πεταχτὴ μύτη καὶ τὸ μαζεμένο σαγόνι θυμίζει τὶς μορφές πού εἰκονίζονται στὸν «κρατήρα τῶν πολεμιστῶν» καὶ ἰδιαίτερα τὴ γυναικεία μορφή μὲ τὴν πένθιμη χειρονομία, πού εἶναι καὶ τὸ κλειδί γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς παράστασης τοῦ ἀγγείου [274]. Ἡ σκηνὴ πού εἰκονίζεται στὴ σαρκοφάγο εἶναι ὑποβλητικὴ καὶ ἔντονη. Ἡ ἐπανάληψη τῶν ὁμοίων μορφῶν μὲ τὴν ἱερατικὴ τους στάση συντείνει στὴ δημιουργία τῆς πένθιμης ἀτμόσφαιρας.

Σὲ μιὰ λάρνακα πού περιεῖχε ὑπολείμματα παιδικῆς ταφῆς εἰκονίζονται τρεῖς γυναικεῖες μορφές μέσα σ' ἓνα ἀρχιτεκτόνημα [281]. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματός τους φαίνεται μέσα ἀπὸ τρία παράθυρα ἢ τρεῖς πόρτες μὲ φεγγίτες ἀνοικτούς. Οἱ μορφές εἶναι στραμμένες πρὸς τὴν ἴδια πλευρὰ καὶ παρακολουθοῦν κάποια σκηνὴ πού ἴσως ἔχει σχέση μὲ τὸν νεκρό, μιὰ τελετὴ ἢ τὴν ταφή. Στὴ μία μακρὰ πλευρὰ εἰκονίζεται μιὰ γυναικεία μορφή, ἐπίσης πίσω ἀπὸ «παράθυρο». Ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τῆς σαρκοφάγου καλύπτεται μὲ πλούσια καὶ ἔντονη γραμμικὴ διακόσμηση. Τὸ θέμα τῶν γυναι-

280

Ἀμφορέας με ἀγκύλες λαβὲς ἀπὸ τὸ Δίπυλο (λεπτομέρεια).

Στὴν κύρια διακοσμητικὴ ζώνη εἰκονίζεται πρόθεση τῆς νεκρῆς καὶ θρηνηδοί.

Ἀποδίδεται στὸν ζωγράφο «τοῦ Διπύλου».

Γύρω στὸ 750 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 1,55.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 804.

281

Λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα (θαλαμωτὸς τάφος 6).

1300-1250 π.Χ. Πηλός. Μῆκ. 0,60, πλ. 0,30, ὕψ. 0,60.

Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 16.

κῶν πού παρακολουθοῦν μιὰ σκηνή μέσα ἀπὸ ἓνα ἀρχιτεκτόνημα, γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴν κεραμικὴ [265] καὶ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες, συνδέεται μὲ διάφορες θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις, μὲ ἐπίσημες ἀλλὰ καὶ νεκρικὲς τελετές.

Μία ἄλλη λάρνακα, σημαντικὴ γιὰ τὴ μελέτη τῶν ταφικῶν ἐθίμων, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μνημεῖα τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Στὴν ἐπάνω ζώνη τῆς μιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς εἰκονίζεται ἓνα κοπάδι ζώων τῆς οἰκογένειας τῶν αἰγοειδῶν [282]. Ἕνας ἄνδρας στὸ μέσον ἐτοιμάζεται νὰ θυσιάσει τὸ ὑψηλότερο ἀπὸ τὰ ζῶα αὐτά. Ἴσως ὁλόκληρο τὸ κοπάδι νὰ προοριζόταν γιὰ θυσία πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ. Στὴν *Ἰλιάδα* περιγράφεται μιὰ ἀνάλογη σκηνὴ ὅπου κατοικίδια ζῶα θυσιάζονται γιὰ τὸν Πάτροκλο (Ψ 128-177). Στὴν κάτω ζώνη εἰκονίζεται ἓνας ἄνδρας πού ἀρπάζει ἀπὸ τὰ κέρατα δύο ἀντιμέτωπους ταύρους, ἐνῶ ἓνας τρίτος ταῦρος κατευθύνεται πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἄλλες ἀνδρικὲς μορφὲς εἰκονίζονται ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ταύρους καὶ μὲ τὸ ἓνα τους χέρι στερεώνονται στὴ ράχη τοῦ ζώου, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο κρατοῦν τὰ κέρατα. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὰ γνωστὰ ταυροκαθάψια, ἄθλημα πού συνδέεται μὲ τὴ θρησκεία, συνηθισμένο στὴν Κρήτη, τὸ ὁποῖο ὅμως στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν φαίνεται νὰ εἶχε τόσο εὐρεία διάδοση. Στὰ μεταγενέστερα χρόνια τὸ ἄθλημα δὲν εἶχε χαθεῖ ἐντελῶς ἀλλὰ ἐτελεῖτο σποραδικὰ σὲ ὁρισμένες περιοχὲς μὲ τὴν εὐκαιρία ὁρισμένων ἐορτῶν. Ἡ ἀπεικόνισή του στὴ σαρκοφάγο σημαίνει ὅτι ἔχει κάποια σχέση μὲ τὴ νεκρικὴ τελετὴ. Πολλὲς πηγὲς ἀναφέρουν ἀθλητικούς ἀγῶνες σὲ συνδυ-

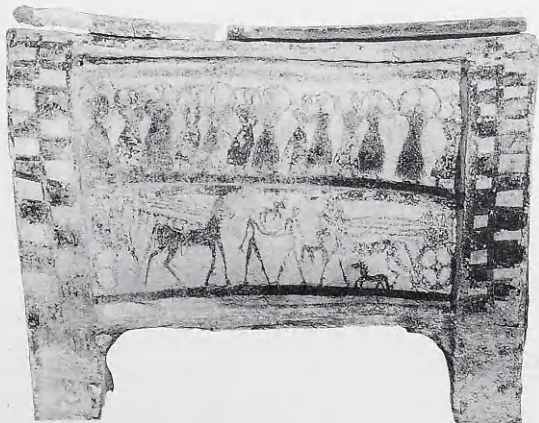
282

Λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα
(θαλαμωτὸς τάφος 22).
13ος αἰ. π.Χ. Πηλός, Μῆκ.
0,73, πλ. 0,31, ὕψ. 0,59.
Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ
Μουσεῖο, 1.

ασμό με νεκρικές τελετές, από τους οποίους ίσως οί πιδ γνωστοί εἶναι οἱ ἀγῶνες πού ὀργάνωσε ὁ Ἀχιλλέας στήν πυρά τοῦ Πατρόκλου.

Στήν ἄλλη μακρά πλευρά τῆς σαρκοφάγου εἰκονίζονται ἐπίσης δύο σκηνές σχετικές μέ τίς νεκρικές τελετές [283]. Στό ἄνω μέρος εἰκονίζεται ἕνας «χορὸς» ἀπὸ δεκατρεῖς γυναῖκες ντυμένες μέ φορέματα μαῦρα καὶ κόκκινα. Ὑψώνουν τὰ χέρια στοῦ κεφάλι στή στάση τοῦ πένθους καὶ τὸ βῆμα τους μοιάζει ρυθμικὸ καθὼς ἴσως ξεκινοῦν τὴ νεκρική πομπή, θυμίζοντας τὸν χορὸ τῆς ἀρχαίας τραγωδίας. Κάτω, εἰκονίζονται δύο ἀντιμέτωπα ἄρματα μέ τρεῖς ἐπιβάτες τὸ καθένα. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ ἄρματα δύο μορφές, πού ἴσως μονομαχοῦν, συνοδεύονται ἀπὸ σκύλους. Στὶς στενὲς πλευρὲς τῆς σαρκοφάγου εἰκονίζονται στήν ἐπάνω ζώνη γυναῖκες πού θρηνοῦν καὶ στήν κάτω ἢ πρόθεσις τοῦ νεκροῦ, θέμα ἐπίσης γνωστότατο ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς κρατῆρες.

Μιά καλὰ διατηρημένη λάρνακα κοσμεῖται στὶς μακριὲς πλευρὲς μέ ἀτέρμονες σπεῖρες, ἐνῶ στὶς στενὲς εἰκονίζεται ἀνὰ μία γυναικεία μορφή. Τὸ ἐνδιαφέρον τμήμα ὅμως τῆς λάρνακας αὐτῆς εἶναι τὸ κάλυμμα, πού φέρει μιὰ πρωτότυπη πλαστική διακόσμηση ἀπὸ τέσσερα εἰδώλια σφηνωμένα στὶς γωνίες, πού ἀνήκουν σ' ἕναν τύπο ἐξαιρετικὰ σπάνιο, ἂν ὄχι μοναδικό [284]. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι γνωστὸς μόνο ἀπὸ τὴν Τανάγρα, ὅπου καὶ ἄλλες

284

Λάρνακα από την Τανάγρα με ειδώλια στο κάλυμμα (θαλαμωτός τάφος 6).

13ος αϊ. π.Χ. Πηλός. Μήκ. 0,63, πλ. 0,29, ύψ. 0,45.

Θήβα, 'Αρχαιολογικό Μουσείο, 13.

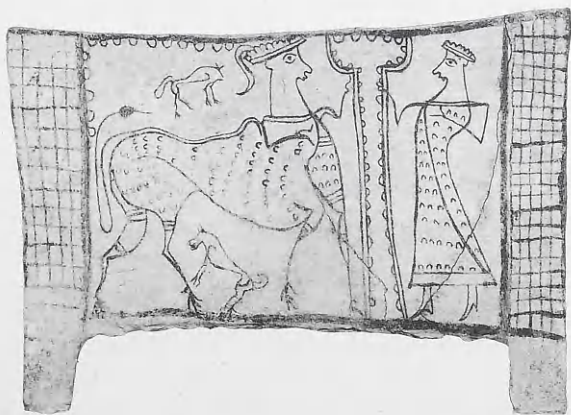
λάρνακες έφεραν παρόμοια ειδώλια τοποθετημένα σάν άκρωτήρια στις τέσσερις γωνίες του καλύμματος. Το σῶμα των ειδωλίων έχει μαύρη γραμμική διακόσμηση και είναι συνδυασμός δύο διαφορετικών θεμάτων: το κάτω τμήμα τους μοιάζει με τα γνωστά κέρατα καθοσιώσεως, ενώ το έπάνω έχει δισκοειδές σχήμα και είναι ίσως ένας άπλοποιημένος τύπος των ειδωλίων σέ σχήμα Φί, γνωστών από ιερά και τάφους. Οί πρωτότυπες αυτές μορφές έπιστέφονται με πουλιά. Μας διαφεύγει ή άκριβης σημασία των παραστάσεων αυτών σέ συνδυασμό με τα νεκρικά έθιμα της έποχής, είναι όμως βέβαιο ότι ή διακόσμηση της λάρνακας παραπέμπει σ' έναν συγκεκριμένο συμβολισμό. Πρόκειται ίσως για μιá από τις πρώτες άπεικονίσεις που έπιτρέπει τη συσχέτιση της ψυχής με το πουλί, θέμα πολύ γνωστό από αϊγυπτιακές παραστάσεις. Το πουλί με ανθρώπινη μορφή εμφανίζεται στα αϊγυπτιακά νεκρικά μνημεία κρατώντας ή όχι τὸ άγκυ και δίνει στὸν νεκρὸ δύναμη: μεσολαβεί ανάμεσα στους ζωντανούς και τὸν νεκρὸ και τοῦ φέρνει τὰ νεκρικά δῶρα που θά τὸν βοηθήσουν νά ξαναζήσει. Το αϊγυπτιακὸ πουλί

Ήταν τὸ πρότυπο γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ πτηνοῦ ποὺ συμβολίζει τὴν ψυχὴ στὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ τέχνη. Ήταν ἐπίσης τὸ πρότυπο γιὰ τὶς Σειρήνες καὶ τὶς "Αρπυιες ποὺ ἔχουν στενὴ σχέση μὲ τὸν θάνατο: οἱ "Αρπυιες μεταφέρουν τοὺς νεκροὺς ἐνῶ οἱ Σειρήνες τοὺς δίνουν πνευματικὴ τροφή.

Μιὰ ἄλλη λάρνακα περιεῖχε κονιορτοποιημένα ὅσα τὰ μικροῦ παιδιοῦ, δύο εἰδῶλια καὶ ἓναν ψευδόστομο ἀμφορέα. Στὴ μία μακρὰ πλευρὰ εἰκονίζονται τέσσερις γυναῖκες-ἱέρειες ἐκατέρωθεν πεσσοῦ ποὺ ἔχει βάση καὶ ἐπίστεψη. Στὴν ἄλλη μακρὰ πλευρὰ εἰκονίζονται μιὰ σφίγγα καὶ μιὰ γυναικεῖα μορφή ἐκατέρωθεν ἑνὸς κίονος μὲ κιονόκρανο. Δύο ζῶα αἰωροῦνται κοντὰ στὴ σφίγγα· ἡ ἀπόδοσή τους δὲν εἶναι σαφὴς καὶ ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ ἄλογο καὶ ταῦρο. Οἱ στενὲς πλευρὲς κοσμοῦνται μὲ ἀτέρμονες σπεῖρες [285].

Ἡ σφίγγα, παλαιὸ γινώριμο θέμα τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς τέχνης, παίρνει μεγάλη σπουδαιότητα ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς (σ. 286). Στὴ λάρνακα αὕτὴ γιὰ πρώτη φορὰ συνδέεται σαφῶς μὲ τοὺς νεκροὺς καὶ θὰ παραμείνει ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ νεκρικὰ σύμβολα. Ἐμφανίζεται σὰν ἕνα πνεῦμα ὑπερφυσικό, τὸ μακρινὸ πρότυπο τῆς Κηρὸς, τοῦ πνεύματος τοῦ θανάτου, καὶ εἰκονίζεται νὰ ἀγγίζει τὸν κίονα. Ὁ κίων ἔχει διάφορους συμβολισμοὺς στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχει ἤδη γίνεи λόγος: μπορεῖ νὰ συμβολίζει τὴν παρουσία τῆς θεότητας, ἀνάκτορο ἢ ἱερό. Ἐδῶ

285

Λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα (θαλαμωτὸς τάφος 51).

13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Μῆκ. 0,69, πλ. 0,24, ὕψ. 0,51.

Θῆβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 14.

ἴσως συμβολίζει τὸ σπίτι τοῦ νεκροῦ. Μὲ τὸν ἴδιο συμβολισμό ἀναφέρεται ὁ κίων στὴν ἀρχαία τραγωδία, ἀλλὰ καὶ στὴ νεοελληνικὴ δημοτικὴ ποίηση (Αἰσχύλος, *Ἀγαμέμνων* 898 καὶ *Λαογραφία*, 1912-13, 183).

Οἱ λάρνακες τῆς Τανάγρας, ὅπως καὶ ἡ Γραμμικὴ Γραφὴ Β, συνδέουν τὴν ἡρωικὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ. Τόσα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ δύση τοῦ μεγαλείου τῆς Κρήτης, μαρτυροῦν τὴ δύναμιν τῆς μινωικῆς κληρονομιάς· γνήσια μινωικὰ στοιχεῖα τῆς θρησκείας, τῆς διακόσμησης καὶ τοῦ ἐνδύματος εἶναι ἀκόμη ζωντανά. Οἱ λάρνακες τῆς Τανάγρας σηματοδεύουν τὸ τελευταῖο στάδιο μιᾶς μακρᾶς παράδοσης ποὺ ἄρχισε στὴν Κρήτη μὲ τὴ σαρκοφάγον τῆς Ἀγίας Τριάδος —ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ εἰκονίζεται ἡ ἀνθρώπινη μορφή καὶ θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν—, ἐνῶ συγχρόνως προαγγέλλουν τὰ μεγάλα ἀγγεῖα τοῦ Διπύλου μὲ τὰ ἴδια νεκρικὰ θέματα. Στὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, στὴν καμπὴ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τους, οἱ Μυκηναῖοι δείχνουν πᾶς νὰ ἐλευθερώνονται ἀπὸ τὸν μαγνητισμὸ ποὺ ἐξασκοῦσε ἐπάνω τους τὸ μινωικὸ πνεῦμα καὶ τοὺς κρατοῦσε συχνὰ δέσιμους. Στὶς μορφὲς τῆς Τανάγρας ἀποτυπώνεται ὁ ἐλλαδικὸς χαρακτήρας καὶ συγχρόνως ἐκφράζεται ὁ στοχασμὸς γύρω ἀπὸ τὸν θάνατο καὶ τὶς νεκρικὰς τελετὰς ποὺ τὸν συνοδεύουν, τελετὰς ποὺ ἦταν συνυφασμένες μὲ τὴν ἐλληνικότητα σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, σὰν μνημεῖα-ἀποδείξεις γιὰ τὴ μακρὰ συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ἀπλοῖκά καὶ ἐκφραστικὰ σχέδια τῶν κατοίκων τῆς Τανάγρας παίρνουν μιὰ διαφορετικὴ διάσταση.

Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΓΡΑΦΗ

Ἦδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἦταν γνωστὸ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν γραφή, γιατί πολλὰ ἐνεπίγραφα ἀγγεῖα εἶχαν βρεθεῖ στίς Μυκῆνες, τὴν Τίρυνθα, τὸν Ὀρχομενὸ καὶ τὴ Θήβα. Ἀλλὰ οἱ πρῶτες πινακίδες ποὺ φέρουν τὴ μυκηναϊκὴ γραφή, τὴ Γραμμικὴ Β, ἀνακαλύφθηκαν ἀπὸ τὸν Evans στὴν Κρήτη, στὰ πλουσιότατα ἀρχεῖα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.

Οἱ πινακίδες αὐτὲς ἔμειναν ἀδημοσίευτες γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, καὶ μόνο τὸ 1935 ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς δόθηκαν στὴ δημοσιότητα. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι μόνο τὰ μινωικὰ ἀνάκτορα εἶχαν ἀρχεῖα καὶ ὅτι ἡ γραφή ἦταν προνόμιο κρητικόν. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι οἱ πρῶτες πινακίδες βρέθηκαν στὴν Κνωσό, ἦταν καθαρὰ συμπτωματικόν γιατί στὴ συνέχεια ἀνακαλύφθηκαν ἄφθονες στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Πολλὲς πινακίδες ἤρθαν στὸ φῶς τὸ 1939 μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου καὶ οἱ ἐρευνητὲς εἶχαν γρήγορα πρόσβαση σ' αὐτές: ὁ μέγας ἀριθμὸς τους ἐξάλλου εὐνόησε τὴ μελέτη, δίνοντας δυνατότητα γιὰ συγκρίσεις. Ὅταν ἐπαναλήφθηκαν οἱ ἀνασκαφὲς τὸ 1952, μετὰ τὸν πόλεμο, βρέθηκαν ἀκόμη πολλὲς πινακίδες στὴν Πύλο, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα: στίς Μυκῆνες, στὴν Τίρυνθα καὶ στὴ Θήβα.

Τὰ πρῶτα δείγματα γραφῆς ποὺ ἐμφανίσθηκαν στὸν ἐλληνικὸν χώρον προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου συναντοῦμε δύο τύπους γραφῆς παλαιότερους τῆς Γραμμικῆς Β: τὴν Ἱερογλυφικὴ καὶ τὴ Γραμμικὴ Α. Τὸ ἱερογλυφικὸν σύστημα εἶναι ἄμεσα ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ πρότυπα: κάθε σύμβολο εἶναι ἓνα ἰδεόγραμμα, δηλαδὴ μιὰ εἰκόνα ποὺ ἐκφράζει κάτι τὸ συγκεκριμένο. Δὲν ἔχει φωνητικὴ ἀξία, δὲν συμβολίζει ἓναν φθόγγο, ἀλλὰ μιὰ ἔννοια. Ἡ Γραμμικὴ Α ἐπικράτησε στὴ δευτέρῃ περιόδῳ τῶν ἀνακτόρων, ἀπὸ τὸ 1700 ἕως τὸ 1450 π.Χ. Στὴ γραφὴ αὕτῃ τὰ ἰδιογράμματα ἔχουν σχηματοποιηθεῖ ἀρκετὰ καὶ ἔχουν πάρει τὴ μορφὴ γραμμικῶν συμβόλων. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ γλώσσα ἢ ὁποία κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴ Γραμμικὴ Α,

γιατί η γραφή δὲν ἔχει ἀποκρυπτογραφηθεῖ· ἔχουν μόνο ἀναγνωριστεῖ ὀρισμένα σημεῖα τῆς μὲ βάση συγκριτικὰ στοιχεῖα. Ἡ Γραμμικὴ Β προέρχεται ἀπὸ τὴ Γραμμικὴ Α καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκρυπτογράφηση γνωρίζουμε ὅτι ἡ γλώσσα ποὺ ἀποδίδεται εἶναι ἡ ἑλληνικὴ. Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα δημιουργήθηκε βαθμιαῖα στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀφίξη τῶν πρώτων ἑλληνικῶν φύλων γύρω στὸ 2000 π.Χ. καὶ ἀπορρόφησε στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὴ γλώσσα ἣ τις γλῶσσες ποὺ μιλοῦσαν οἱ προηγούμενοι, παλαιότατοι κάτοικοι. Ἦταν ἡ γλώσσα τῶν Μυκηναίων καὶ διαδόθηκε ἀπὸ αὐτοὺς στὴν Κρήτη ὅταν τὴν κατέκτησαν γύρω στὸ 1450 π.Χ.

Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἡ γραφή ἐμφανίστηκε ἀρκετὰ ἀργά, γύρω στὰ 1400 π.Χ., τὴν ἐποχὴ τῶν ἀνακτόρων. Παλαιότερα, τὰ μόνα γνωστὰ σύμβολα γραφῆς ἦταν τὰ «τεκτονικὰ σημεῖα» (mason's marks) χαραγμένα ἐπάνω σὲ οἰκοδομικὸ ὕλικο, ποὺ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις εἶχαν καὶ ἐρῆ ἢ μαγικὴ σημασία. Ἴσως ἡ ἔλλειψη γραφῆς νὰ ἔγινε αἰσθητὴ στοὺς Μυκηναίους ὅταν ἐδραιώθηκε τὸ ἀνακτορικὸ σύστημα καὶ συσσωρεύθηκαν ἀρκετὰ ἀγαθὰ, ὁπότε θὰ δημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη καταγραφῆς καὶ διαχείρισης τοῦ πλούτου· ἐξαρχῆς ἡ γραφή ἐμφανίζεται ἅμεσα συνδεδεμένη μὲ τὰ ἀνάκτορα καὶ τὴ λειτουργία τους, καὶ ἀσφαλῶς σ' αὐτὸ τὸ θέμα ἡ μινωικὴ ἐπιρροὴ θὰ ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ: μὲ τὴν κατάληψη τῆς Κνωσοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία στοὺς Μυκηναίους νὰ γνωρίσουν τὸ διοικητικὸ σύστημα, τὰ ἀνακτορικὰ ἀρχεῖα, τὴ μινωικὴ γραφὴ, καὶ νὰ ἀντιληφθοῦν τὰ πλεονεκτήματα τῆς συστηματικῆς αὐτῆς ὀργάνωσης.

Ἡ ἀποκρυπτογράφηση

Πολλοὶ ἐπιστήμονες εἶχαν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ μελέτη γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν πινακίδων. Ὁ Σουηδὸς Α. Persson, ὁ Φινλανδὸς J. Sundwall, ὁ Ἀγγλὸς Α. E. Cowley, ἡ Ἀμερικανίδα Alice Kober· μεγάλη ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀμερικανοῦ E. Bennett, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε τὶς πινακίδες τῆς Πύλου, ἀλλὰ τελικὰ τὴ λύση ἐπέτυχε ὁ ἄγγλος ἀρχιτέκτων Μ. Ventris, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φιλόλογου καθηγητῆ J. Chadwick. Γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ὁ Ventris πίστευε ὅτι ἡ γλώσσα τῶν πινακίδων ἦταν συγγενὴς μὲ τὴν ἐτρουσκικὴ. Τὸ 1951 σκέφθηκε ὅτι πιθανὸν ἡ γλώσσα νὰ ἦταν ἑλληνικὴ καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὴ νέα αὐτὴ ὑπόθεση, ἀποκρυπτογράφησε τὶς πινακίδες τὸ 1952.

Ὁ Ventris προέβη ἀρχικὰ σὲ μιὰ λεπτομερὴ καταγραφὴ τῶν σημείων,

κατέστρωσε στατιστικούς πίνακες όπου σημειωνόταν ή συχνότητα με την όποιαν εμφανιζόταν κάθε σημείο στην αρχή, στη μέση ή στο τέλος της λέξης· εξέτασε επίσης τη συχνότητα με την όποιαν επανερχόταν ένα σημείο σε συνδυασμό με άλλα (π.χ. ko-no-so στο ανάκτορο της Κνωσού). Βοηθούμενος από τα ιδεογράμματα κατέταξε τα σημεία σε διάφορες ομάδες, και ανάλογα με τις παραλλαγές που παρουσίαζαν διέκρινε ότι υπάρχουν γένη, πτώσεις και αριθμοί. Τέλος σχημάτισε μια «εσχάρα» (grid) όπου τα συλλαβογράμματα που αντιπροσώπευαν συλλαβές με ένα φωνήεν, ή με ένα σύμφωνο και ένα φωνήεν, είχαν τοποθετηθεί σε στῆλες κάθετες, όσες είχαν το ίδιο φωνήεν, και σε στῆλες οριζόντιες όσα συλλαβογράμματα είχαν το ίδιο σύμφωνο και διαφορετικό φωνήεν. Με τον τρόπο αυτό αποδόθηκε φωνητική αξία σε όρισμένα σημεία, τα όποια οδήγησαν στην αναγνώριση και άλλων συλλαβών, δημιουργώντας μια άλυσιδωτή συνέχεια ώστε να καταστεί τελικά δυνατή η ανάγνωση του κειμένου [286].

Το 1953 ο Ventris μαζί με τον Chadwick δημοσίευσε τη μελέτη *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives* ('Ενδείξεις περί Ἑλληνικῆς Διαλέκτου στὰ Μυκηναϊκὰ Ἀρχεῖα). Τέλος, λίγο μετά τον ξαφνικό θάνατό του, το 1956 δημοσιεύθηκε το βασικό ἔργο γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ γραφή: *Documents in Mycenaean Greek* ('Εγγραφα στὴν Μυκηναϊκὴ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα).

Ἡ Γραμμικὴ Γραφή Β εἶναι συλλαβογραφικὴ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 90 περίπου συλλαβογραφικὰ σημεία (συλλαβογράμματα) ποὺ δηλώνουν ἢ ἓνα φωνήεν ἢ συλλαβές ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα σύμφωνο καὶ ἓνα φωνήεν. Στὴ γραφὴ περιλαμβάνονται ἐπίσης ιδεογράμματα (ποὺ παριστάνουν ἀνθρώπους, ζῶα ἢ ἀντικείμενα) καὶ ἀριθμητικὰ σημεία [287]. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ γραφὴ αὐτὴ δὲν εἶναι καλὰ προσαρμοσμένη στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα: πολλὰ σύμφωνα, ὅπως τὸ λ καὶ τὸ ρ, συγχέονται, δὲν σημειώνονται ὅλα τὰ φωνήεντα οὔτε καὶ οἱ δίφθογγοι, παραλείπονται ὅλα τὰ τελικὰ σύμφωνα καὶ πολλὰ συνεχόμενα· ἀκόμα, παρουσιάζει τὸ μειονέκτημα ὅτι μία λέξη μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ με πολλοὺς τρόπους.

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ εἶχαν μιὰ γραφὴ ποὺ δὲν ἦταν καλὰ προσαρμοσμένη στὴ γλῶσσα τους, σημαίνει ὅτι πῆραν μιὰ παλαιὰ γραφὴ ἑτοιμῇ, συγκεκριμένα τὴ Γραμμικὴ Α τῆς Κρήτης, καὶ τὴν προσαρμόσαν σὲ μιὰ νέα γλῶσσα, στὰ ἑλληνικά, ποὺ θὰ ἦταν φωνητικῶς διάφορη ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῆς μινωικῆς Κρήτης. Τὴν προσαρμογὴ αὐτὴ τὴν ἔκαναν ἀσφαλῶς κρήτες γραφεῖς ποὺ μετὰ τὴ μακρά τους πείρα καὶ ἐξάσκηση ἦταν οἱ πιὸ κατάλληλοι γιὰ τὸ ἔργο αὐτό.

𐀀	a	𐀁	e	𐀂	i	𐀃	o	𐀄	u
𐀅	da	𐀆	de	𐀇	di	𐀈	do	𐀉	du
𐀊	ja	𐀋	je			𐀌	jo	𐀍	ju
𐀎	ka	𐀏	ke	𐀐	ki	𐀑	ko	𐀒	ku
𐀓	ma	𐀔	me	𐀕	mi	𐀖	mo	𐀗	mu
𐀘	na	𐀙	ne	𐀚	ni	𐀛	no	𐀜	nu
𐀝	pa	𐀞	pe	𐀟	pi	𐀠	po	𐀡	pu
𐀢	qa	𐀣	qe	𐀤	qi	𐀥	qo		
𐀦	ra	𐀧	re	𐀨	ri	𐀩	ro	𐀪	ru
𐀫	sa	𐀬	se	𐀭	si	𐀮	so	𐀯	su
𐀰	ta	𐀱	te	𐀲	ti	𐀳	to	𐀴	tu
𐀵	wa	𐀶	we	𐀷	wi	𐀸	wo		
𐀹	za	𐀺	ze			𐀻	zo		

$$\begin{array}{c} \text{---} \oplus \text{---} \\ | \\ \text{---} \oplus \text{---} \end{array} \begin{array}{c} \circ \circ \\ \circ \end{array} = = \begin{array}{c} \text{III} \\ \text{II} \end{array} = 12345$$

287

Γραμμική Γραφή Β. 'Αριθμητικά σημεία (J. Chadwick).

Δύο συναφή προβλήματα όμως παρουσιάζονται σχετικά με τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνον τῆς προσαρμογῆς. Σήμερα εἶναι γενικότερα παραδεκτὸ ὅτι ἡ προσαρμογὴ ἐγινε στὴν Κρήτη καὶ ὄχι στὶς Μυκῆνες. Ὅσο γιὰ τὸν χρόνον, τὸ λογικότερον εἶναι νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ἡ προσαρμογὴ ἐγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1375 π.Χ., διότι τότε περίπου καταστράφηκε τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ, καὶ οἱ πινακίδες βρέθηκαν στὸ στρῶμα καταστροφῆς.

Ἐνα ἄλλο μεγάλο πρόβλημα ποὺ σχετίζεται μετὰ τὴ χρονολόγησιν, προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Πύλου ἀνήκουν στὸν ἴδιον τύπον, ἂν καὶ τὶς χωρίζει ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἀφοῦ οἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ χρονολογοῦνται, σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψιν, γύρω στὰ 1375 π.Χ., ἐνῶ τῆς Πύλου μετὰ μεγάλην βεβαιότητα στὰ 1200 π.Χ. Ἡ χρονολογία καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου εἶναι τεκμηριωμένη ἀπὸ κεραμικὰ καὶ ἄλλα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα. Εἶναι, φυσικὰ, ἄξιο ἀπορίας ὅτι ἡ γραφὴ δὲν εἶχε καθόλου ἐξελιχθεῖ μέσα σὲ σχεδὸν 200 χρόνια. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἴσως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πινακίδες εἶναι στὴν οὐσία μόνον διοικητικὰ ἔγγραφα, καί, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ διοικητικὴ γλῶσσα συνήθως δὲν ἐξελισσεται· ἐκτὸς τούτου, ἡ τάξις τῶν γραφέων ποὺ τὴν χρησιμοποιοῦσε ἦταν πολὺ συντηρητικὴ.

Ὅριστικὸν συμπέρασμα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Κνωσοῦ καὶ ταξινομηθεῖ πλήρως τὸ ὑλικόν. Τελευταῖα ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ δὲν καταστράφηκε ὀλοκληρωτικὰ γύρω στὸ 1375 π.Χ., ἀλλὰ ὅτι συνέχισε νὰ λειτουργεῖ σὰν «ἀνάκτορον» ἕως τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Ὑπάρχουν ἐξάλλου μελετητὲς ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁρισμέναι πινακίδες τῆς Πύλου διαφέρουν ἀπὸ τὸ σύνολον γιατί ἀνταποκρίνονται σ' ἓναν τύπον γραφῆς παλαιότερον, παρόμοιον μετὰ τὸν κνωσιακόν, ὁπότε ἴσως νὰ ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ τὸ πρῶτον ἀνάκτορον τῆς Πύλου τὸ ὁποῖον εἶχε καταστραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1300 π.Χ. καὶ βρισκόταν στὴν ἴδια θέσιν μετὰ αὐτὸν ποὺ σώζεται σήμερον. Ἐὰν αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις ἐπιβεβαιωθοῦν, ἡ χρονικὴ ἀπόστασις ποὺ φαίνεται νὰ χωρίζει τὶς πινακίδες τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τῆς Πύλου θὰ ἔπαυε νὰ ὑφίσταται, καὶ συνεπῶς ἡ κατανόησις καὶ ἡ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς ἱστορίας θὰ διευκολυνόταν σημαντικὰ.

Ἀλλὰ πρὸς τὸ παρόν, τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν κνωσι-
ακῶν πινακίδων παραμένει ἄλυτο.

Οἱ πινακίδες καὶ τὸ περιεχόμενό τους

Οἱ πινακίδες εἶναι φτιαγμένες ἀπὸ κοινὸ πηλόν· οἱ γραφεῖς χάραζαν τὸ κείμενο μὲ μιὰ ἀπλὴ γραφίδα ὅταν ὁ πηλὸς ἦταν ἀκόμῃ νωπός, καὶ μετὰ τὶς στέγνωναν στὸν ἥλιο πρὶν τὶς ταξινομήσουν· δὲν τὶς ἔψηναν. Καμία διόρθωση δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνει ὅταν εἶχε στεγνώσει ὁ πηλός· σὲ περίπτωση ὅμως ποὺ μιὰ ἐπέμβαση ἦταν ἀπαραίτητη, προσέθεταν τὸ καινούργιο σημεῖο ἀναγκαστικά στὸ στεγνὸ ὑλικό, γι' αὐτὸ καὶ οἱ διορθωμένες πινακίδες ξεχωρίζουν ἀμέσως. Ὅταν οἱ πινακίδες δὲν χρειάζονταν πιά, τὶς ἔλυναν ἀπλῶς στὸ νερὸ καὶ ὁ πηλὸς μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ξανά.

Ἡ διατήρηση τῶν πινακίδων ὥς τὰ χρόνια μας εἶναι καθαρὰ συμπτωματική καὶ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ πινακίδες ψήθηκαν —κι ἔτσι διατηρήθηκαν— ἀπὸ τὴ φωτιά ποὺ κατέστρεψε τὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ ἄλλα κτίρια. Ἐχει ὅμως διασωθεῖ μικρὸ μόνο μέρος ἀπὸ τὶς πινακίδες ποὺ θὰ ἦταν σὲ χρῆση τὴν ἐποχὴ τῶν καταστροφῶν γιατί ἐν τῷ μεταξὺ οἱ περισσότερες χάθηκαν ἀπὸ διάφορες ἄλλες αἰτίες. Σὲ μεγάλα κέντρα, ὅπως στὶς Μυκῆνες, τὴν Τίρυνθα ἢ τὴ Θήβα, ὁ ἀριθμὸς ποὺ βρέθηκε εἶναι περιορισμένος, ἐνῶ ἀσφαλῶς τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀνακτόρων θὰ ἦταν πλουσιότατα, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ. Ἐνδεικτικὰ ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ προέρχονται περίπου 3.500 πινακίδες οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὶς καταγραφὲς ἐνὸς μόνο ἔτους, τοῦ τελευταίου πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ.

Μετὰ τὸ γράψιμο οἱ πινακίδες ἐταξινομοῦντο σὲ καλὰθια ἢ ξύλινα κουτιά καὶ ἐτοποθετοῦντο σὲ ράφια στὰ διάφορα γραφεῖα τῶν ἀρχείων. Ἐνα χαρακτηριστικὸ ἐνδεικτικὸ σημεῖο, μιὰ «ἐτικέττα» ἀπὸ ἓνα κομμάτι πηλό, δὴλωνε τὴν κατηγορίαν τῶν πινακίδων ποὺ περιεῖχε τὸ κάθε καλὰθι. Σήμερα, μιὰ βασικὴ ἐργασία τοῦ ἐπιγραφολόγου-ἐρευνητῆ εἶναι νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τὴν ταξινόμηση αὐτή, τὴν ἀρχειοθέτηση, γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ μιὰ εἰκόνα τοῦ συνόλου. Εἶναι μιὰ ἐργασία πολὺ δύσκολη γιατί οἱ πινακίδες βρέθηκαν πεσμένες φύρδην-μίγδην καὶ καταπλακωμένες μὲ διάφορα ὑλικά ποὺ συσσωρεύτηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Στὴν ταξινόμηση βοηθοῦν τὸν ἐρευνητὴ τὰ ἰδιογράμματα ποὺ προτάσσονται στὶς φράσεις ἢ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὰ συλλαβογράμματα· βοηθᾷ ἐπίσης ἡ ἀνάλυση τῶν γραφικῶν χαρακτήρων γιατί, ὅπως ὅλοι οἱ γραφεῖς ἔτσι καὶ οἱ Μυκηναῖοι,

εἶχαν τὸν δικό τους τρόπο γραφῆς ὁ καθένας, καὶ μὲ τὴν ἔρευνα ἔχει καταστεί δυνατόν νὰ ἀναγνωριστοῦν διάφορα «χέρια».

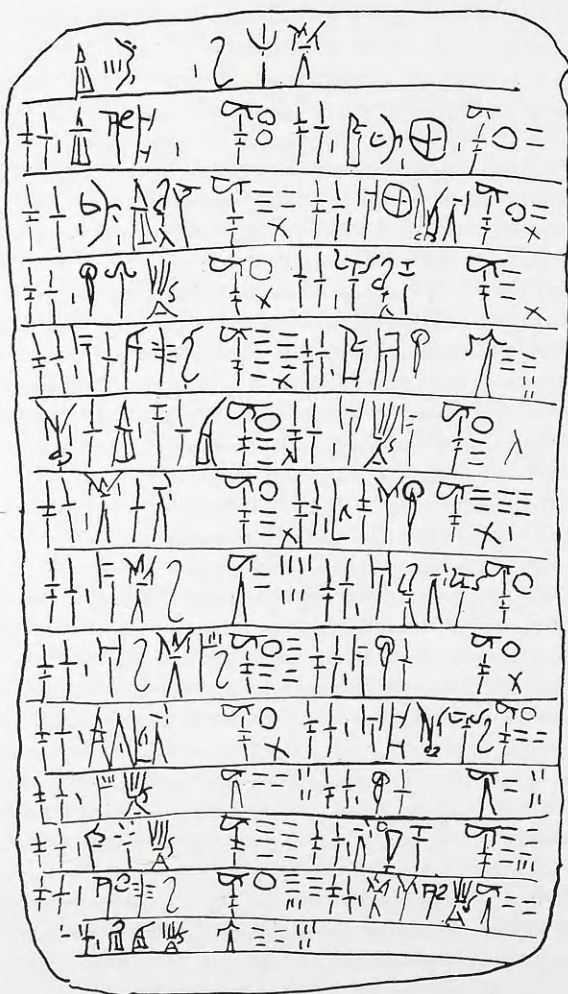
Οἱ πινακίδες ἔχουν δύο βασικὰ σχήματα. Οἱ μεγαλύτερες εἶναι σελιδό-σχημες (page shaped) [289] ἐνῶ οἱ μικρότερες εἶναι μακρόστενες, φυλλοειδεῖς (palm leaf) [290]. Ἡ ἀγγλικὴ αὐτὴ ὀνομασία — φύλλο φοίνικος — τοὺς δόθηκε συμβατικὰ ἐπειδὴ τὸ σχῆμα τους θυμίζει φύλλο καὶ ὑπῆρχε μιὰ παλαιὰ θεωρία ὅτι σ' ἓνα ἀπώτατο παρελθὸν ἐχρησιμοποιοῦντο φύλλα δένδρων γιὰ γραφή. Στὴν πραγματικότητα οἱ πινακίδες ἔχουν τὸ σχῆμα ποὺ παίρνει ὁ πηλὸς ὅταν τὸν πλάσει κανεῖς μὲ τὰ δάχτυλά του, τὸν πατηκώσει καὶ τὸν στρώσει γιὰ νὰ δημιουργήσῃ κατάλληλη ἐπιφάνεια γιὰ γράψιμο.

Τὰ κείμενα τῶν πινακίδων διαβάζονται ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως στὴ σημερινὴ γραφή, καὶ καμιά φορὰ «γυρνᾷμε καὶ τὴ σελίδα» γιατί εἶναι γραμμένα κι ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τῆς πινακίδας. Τὰ κείμενα εἶναι γραμμένα πολὺ τακτικά. Ὑπάρχουν ὀριζόντιες διαχωριστικὲς γραμμὲς ἀλλὰ παρατηρεῖται καὶ μιὰ μορφὴ στίξης γιατί τὰ κείμενα διακόπτονται κατὰ διαστήματα, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι διαιροῦνται σὲ τμήματα. Οἱ λέξεις χωρίζονται μεταξὺ τους, ὑπάρχουν ἐπικεφαλίδες καὶ ὑπότιτλοι, καὶ πολὺ συχνὰ καταγράφονται προσθέσεις καὶ ἀφαιρέσεις. Ἐπίσης ἀνάμεσα στὶς παραγράφους ἀφήνεται ἓνα κενὸ διάστημα.

Ἡ μελέτη τῶν πινακίδων παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες διότι δὲν ὑπάρχει ποικιλία στὸν τύπο τῶν κειμένων καὶ ὁ περιορισμὸς αὐτὸς δυσχεραίνει τὴν ἔρευνα. Ἐξάλλου ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα τῶν πινακίδων εἶναι πολὺ ἀρχαῖζουσα. Χρονολογεῖται τέσσερις αἰῶνες πρὶν ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη διάλεκτο. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ὑπάρχουν ἀσάφειες καὶ δυσκολίες στὴν ἔρμηνεία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι μιὰ λέξη μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ μὲ πολλοὺς τρόπους. Συχνὰ ἐπίσης διαβάζεται μιὰ λέξη ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ τί ἀντιστοιχεῖ, τί ἀκριβῶς σημαίνει ἢ ποῖο εἶδος ἐργασίας δηλώνει. Ὅλοι οἱ ἐπιστήμονες δὲν συμφωνοῦν στὶς ἐρμηνείες, καὶ κυρίως στὸν καθορισμὸ τῶν τίτλων τῶν διαφόρων ἀξιωματῶν ποὺ ἀναφέρονται.

Τὰ κείμενα τῶν πινακίδων δὲν εἶναι λογοτεχνικά, οὔτε ἀναφέρονται σὲ ἱστορικὰ γεγονότα· πρόκειται γιὰ διοικητικὰ ἔγγραφα, καταλόγους, ἀπογραφές, φορολογικὲς καταστάσεις, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀπογοήτευση ἐκείνων ποὺ περίμεναν πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ μυκηναϊκὴ φιλολογία καὶ ἱστορία ἦταν μεγάλη μετὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση.

Ἡ ἱστορικὴ σημασία τῶν πινακίδων εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ ἡ συμβολὴ τους στὴν ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τεράστια. Ἡ σημαντικότερη ἀνακάλυψη εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι βεβαιώνεται ἡ ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς ἐλ-

289

Ἐνεπίγραφη σελιδόσχημη πινακίδα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου.

13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,205, πλ. 0,11.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Cn 131.

290

Ἐνεπίγραφη πινακίδα φυλλοειδοῦς τύπου ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου.

13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,038, μήκ. 0,265.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Ta 709-712.

ληνικῆς γλώσσας, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς, ὃν καὶ ἀσφαλῶς ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα ἦταν σὲ χρῆση ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. π.Χ. ὅταν ἄρχισε νὰ συγκροτεῖται ὁ ἑλλαδικὸς χῶρος μὲ τὴ συμπαγὴ ἐγκατάσταση τῶν ἑλληνόφωνων φύλων. Ἐνῶ μέχρι τὴν ἀποκρυπτογράφηση τὰ παλαιότερα γνωστὰ ἑλληνικά κείμενα ἦταν ὀρισμένες ἐπιγραφές σὲ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν πινακίδων ἔγιναν γνωστὰ κείμενα πολὺ παλαιότερα, σημαντικότερα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Τὸν μεγάλο ἐνθουσιασμό πού ἐπικράτησε μετὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση, ἀποδίδει καλύτερα ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλη περιγραφὴ ὁ στίχος τοῦ ποιητῆ Τάκη Σινόπουλου (Συλλογὴ *Κέρογος*, 1986, σ. 29):

Ξεχύθηκε καμπανολάλημα τριαντατριῶν αἰῶνων

Οἱ πινακίδες διδάσκουν πολλὰ γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ζωὴ, τόσο τὴν κοινωνική, ὅσο καὶ τὴν οἰκονομικὴ καὶ θρησκευτικὴ, γιὰ τὸν τύπο τῆς μυκηναϊκῆς βασιλείας, τὴ διοίκηση, τὴ γραφειοκρατία, τοὺς θεσμούς, τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις, καὶ ἄλλα. Ἡ γραφειοκρατία εἶναι πολὺ ἀνεπτυγμένη καὶ γνωρίζει τὰ πάντα, ὅπως καὶ στὰ μεγάλα ἀνατολικά σουμερικὰ καὶ ἀσσυριακὰ βασίλεια, στὸ βασίλειο τῶν Χετταίων καὶ στὴν Αἴγυπτο. Ὅλα καταγράφονται στὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα, ἄνθρωποι, ζῶα, ἀγροτικὰ προϊόντα, συχνὰ δὲ καὶ μὲ λεπτομέρειες: ἀναφέρεται π.χ. ἡ ποσότητα τοῦ χαλκοῦ πού χρειάστηκε γιὰ νὰ κατασκευασθοῦν 500.000 βέλη καὶ 2.300 ξίφη. Ὅπως ἐπιγραμματικὰ ἔχει λεχθεῖ «οὔτε κλωστή δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ περάσει χωρὶς αὐτὸ ἀμέσως νὰ καταγραφεῖ».

Ἀπὸ τίς πινακίδες ἀποκομίζουμε γιὰ τοὺς μυκηναίους βασιλεῖς μιὰ εἰκόνα πού συμπληρώνει αὐτὴν πού δίνουν τὰ ταφικὰ εὐρήματα καὶ τὸ ὁμηρικὸ ἔπος. Οἱ βασιλεῖς αὐτοὶ δὲν ἦταν μόνο πολεμιστές, γεμάτοι πλοῦτη καὶ ἄξιοι γιὰ ἥρωικες πράξεις, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα βρίσκονταν στὴν κεφαλὴ μιᾶς διοικητικῆς μηχανῆς ἀρκετὰ περίπλοκης.

Ἡ μυκηναϊκὴ κοινωνία εἶναι ἱεραρχημένη σὲ μεγάλο βαθμό. Στὴν κορυφὴ τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας βρίσκεται ὁ *wa-na-ka*, ὁ *ἄναξ*. Εἶναι ὁ τίτλος πού φέρει ὁ Ἀγαμέμνων στὸν Ὅμηρο, καὶ γενικῶς ὁ ὁμηρικὸς τίτλος γιὰ τὸν βασιλέα. Ὁ *ἄναξ* εἶναι ὁ ἀνώτατος ἄρχων καὶ ἔχει ἀπόλυτη ἐξουσία. Ἐχει δικό του «τέμενος», δηλαδὴ ἑκταση γῆς μὲ τὴ μυκηναϊκὴ καὶ ὁμηρικὴ ἔννοια τῆς λέξης, ὀνομάζει τοὺς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἔχει τοὺς δικούς του βασιλικούς τεχνίτες καὶ ὑπηρέτες. Ὁ *wa-na-ka* στὶς πινακίδες δὲν ἀναφέρεται μὲ σαφήνεια ὡς θρησκευτικὸς ἀρχηγός, βα-

σιλεύς-ιερεύς. Όμως, καθώς φαίνεται από τὰ ανασκαφικά δεδομένα τῶν ἀνακτόρων, στὸ πρόσωπό του συγκέντρωνε κοσμικὲς ἀλλὰ καὶ ἱερὲς ιδιότητες. Ὁ τίτλος wa-na-ka εἶναι καὶ τίτλος θεϊκὸς καὶ ἀποδίδεται στὸν σημαντικότερο θεό: ὁ *ἄναξ* καὶ ἡ *ἄνασσα* εἶναι ὁ Μεγάλος Θεὸς καὶ ἡ Μεγάλη Θεά. Διάφοροι ἀξιοματοῦχοι φροντίζουν νὰ ἐκτελοῦνται οἱ βασιλικὲς διαταγές, ὅπως ἡ διανομὴ τῶν πρώτων ὑλῶν στοὺς τεχνίτες· οἱ ἀσχολίες ὅμως ὅλων τῶν τιτλούχων ποὺ ἀναφέρονται στὶς πινακίδες δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ.

Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ἄνακτα βρίσκεται ὁ ra-wa-ke-ta, ὁ *λαFαγέτα*, ἕνας ἰσχυρὸς εὐγενὴς, καθώς φαίνεται στρατιωτικὸς ἀρχηγός. Χαμηλότερα στὴν ἱεραρχία εἶναι οἱ te-re-ta, οἱ *τελεσταί*. Ὅπως νὰ ἔχουν κάποιο θρησκευτικὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ μάλλον πρόκειται γιὰ τοὺς «ἔχοντες τὰ τέλη» δηλαδὴ τὴν ἀρχή. Κατέχουν ἀξιόλογη γῆ τὴν ὁποία ἔχουν λάβει ἀπ' τὸν ἄνακτα σὲ ἀνταμοιβή ὑπηρεσιῶν· εἶναι οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες, οἱ προεστοί. Ἄλλοι σημαντικοὶ ἀξιοματοῦχοι εἶναι οἱ e-qe-ta, οἱ *ἐπέται*. Αὐτοὶ βρίσκονται στὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ ἄνακτος, εἶναι οἱ σύντροφοί του, ὅπως σὲ μεταγενέστερα χρόνια οἱ *comites*. Ἐχουν κατ' ἀρχὴν στρατιωτικὴ ἐξουσία· εἶναι διοικητὲς ταγμάτων, ἐπιβλέπουν τὶς ἀκτές, συνοδεύουν τὸν ἄρχοντα ἢ εἶναι ἀντιπρόσωποι του σὲ διάφορα διοικητικὰ ἢ στρατιωτικὰ καθήκοντα, ἀκόμη καὶ θρησκευτικά· μποροῦν γιὰ παράδειγμα νὰ βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία ἑνὸς ἱεροῦ. Γενικὰ φροντίζουν νὰ ἐκτελοῦνται οἱ βασιλικὲς διαταγές καὶ νὰ τηροῦνται οἱ νόμοι. Οἱ *ἐπέται* προέρχονται ἀπὸ τὴν τάξη τῶν εὐγενῶν, ἔχουν ιδιόκτητη γῆ, φοροῦν εἰδικὴ στολὴ —ὅπως σημειώνεται στὶς πινακίδες ποὺ εἶναι κατάλογοι ὑφασμάτων— καὶ ἔχουν ἄρματα ἰδιαίτερου τύπου. Ὁ τίτλος τοῦ βασιλέως ἀναφέρεται στὶς πινακίδες, ἀλλὰ εἶναι τελείως δευτερεύων. Ὁ qa-si-re-u, ὁ *βασιλεύς*, εἶναι ἕνας ἀπλὸς ἀξιοματοῦχος, ἀρχηγὸς ὁμάδας ἢ κοινοτάρχης. Ἱερεῖς καὶ ἱέρειες ἀναφέρονται συχνὰ καὶ ἔχουν σημαντικὴ θέση στὴν κοινωνία.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ στρατὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἐπαγγελματίες· στὶς πινακίδες δὲν ἀναφέρεται στρατὸς ὀργανωμένος, ἂν καὶ συχνὰ ἀναφέρονται ἄνδρες ποὺ ἔχουν στρατιωτικὰ ἢ ναυτικὰ καθήκοντα. Ὅπως, σὲ μιὰ κοινωνία σὰν τὴ μυκηναϊκή, ὅλοι νὰ στρατεύονταν κατὰ καιροὺς καὶ βέβαια σὲ καιρὸ πολέμου· πιθανὸν δηλαδὴ νὰ ὑπῆρχε ἕνα εἶδος στρατιωτικῆς θητείας. Κατάλογοι ὅπλων δὲν βρέθηκαν στὶς πινακίδες τῆς Πύλου. Ὑπάρχουν ὅμως γενικὰ μνεῖες ὅπλων· ἀναφέρονται θώρακες, ξίφη, βέλη. Πιθανόν, κάθε στρατεύσιμος νὰ εἶχε τὸν ἀτομικὸ του ὀπλισμὸ ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσε σὲ καιρὸ πολέμου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς ἱερεῖς ἀναφέρεται ὁ δῆμος. Ὁ δῆμος εἶναι ὁ λαός, οἱ κάτοικοι τῆς κάθε περιοχῆς. Ὁ δῆμος, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἔχει μεγάλη σημασία στὴ μυκηναϊκὴ κοινωνία καὶ ἔχει μεγάλη δύναμη. Εἶναι ὁ ἰδιοκτήτης τῆς δημόσιας γῆς καὶ τὴν διαθέτει κατὰ βούληση. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα πινακίδα ἀναφέρεται σὲ διένεξη μεταξὺ τοῦ δήμου καὶ μιᾶς ἱέρειας, ποὺ ὀνομάζεται e-ti-ta, ἡ ὁποία διεκδικεῖ ἓνα κτῆμα μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἰδιοκτησία τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ ὁ δῆμος ἀρνεῖται τὴν παραχώρηση. Στὶς πινακίδες ἀναφέρονται πολλοὶ δῆμοι καὶ πολλοὶ βασιλεῖς κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ κάτοικοι ζοῦσαν σὲ μικρὰ χωριὰ καὶ κωμοπόλεις σπαρμένες γύρω ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο. Συγκεκριμένα πληροφοροῦμεθα ὅτι τὸ βασίλειο τῆς Πύλου ἦταν διηρημένο σὲ δύο ἐπαρχίες καὶ δεκαῆξι διοικητικὰ διαμερίσματα.

Ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα ἀντιπροσωπεύονται στὶς πινακίδες καὶ καθὼς φαίνεται ἡ τάξη τῶν ἐιδικευμένων τεχνιτῶν ἦταν μεγάλη. Ἀναφέρονται χαλκεῖς, κεραμεῖς, χρυσοχόοι, ἄρτοποιοί, ξυλουργοί, ὅπλοποιοί, ἐλεφαντουργοί, ἀρωματοποιοί, ἐιδικοί στὴν κατασκευὴ πλοίων, ἓνα εἶδος δηλαδὴ ναυπηγῶν, ὑφάντρες, ἐιδικὲς βοηθοὶ γιὰ τὰ λουτρά. Ἐπίσης ἀναφέρονται ἱατροὶ καὶ κήρυκες. Δὲν ἀναφέρονται γραφεῖς στὶς πινακίδες, ἂν καὶ φυσικὰ ὑπῆρχαν, καὶ μάλιστα ἔχουν μελετηθεῖ καὶ διαφορετικοὶ γραφικοὶ χαρακτῆρες. Ἡ γραφὴ δὲν ἦταν προνόμιο ὄλων, ἀλλὰ μιᾶς ἐιδικῆς τάξης. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ὑπάρχουν ἀγγεῖα καὶ σφραγίδες ποὺ φέρουν ἐπιγραφὲς μὲ τὴ Γραμμικὴ Γραφὴ Β, σημαίνει ὅτι κι ἄλλοι θὰ ἤξεραν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τάξη τῶν γραφέων, ἀλλιῶς οἱ ἐπιγραφὲς αὐτὲς δὲν ἔχουν νόημα.

Στὴν κατώτατη κοινωνικὴ βαθμίδα βρίσκονται οἱ δοῦλοι. Αὐτοὶ ἀνήκουν στὸν ἄνακτα, στοὺς ἀξιωματούχους, στοὺς θεοὺς, σὲ ἱερεῖς, ἀλλὰ καμιά φορὰ καὶ σὲ ἰδιῶτες. Φυσικὰ σ' ἓνα συγκεντρωτικὸ σύστημα ὅπως ἡ μυκηναϊκὴ βασιλεία, ἡ ἐννοία τῆς δουλείας εἶναι σχετικὴ. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο νόημα ὅπως στὴν ἀρχαία Ἀθῆνα ὅπου ὑπῆρχαν ἐλεύθεροι πολῖτες καὶ δοῦλοι. Σ' ἓνα μυκηναϊκὸ βασίλειο, ὅλοι σχεδόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄνακτα, εἶναι στὴν ὑπηρεσία κάποιου. Ὁ μυκηναῖος δοῦλος ἔχει ἴσως περισσότερο τὴν ἐννοία τοῦ ὑπηρέτη. Πολλὲς γυναῖκες ἀνήκουν στὴν κατηγορία τοῦ δούλου καὶ ἀναφέρονται συχνὰ μαζὶ μὲ τὰ παιδιὰ τους. Ἀσχολοῦνται μὲ οἰκιακὲς ἐργασίες ἢ μὲ διάφορες τέχνες, καὶ κυρίως μὲ τὴν ὑφαντικὴ. Πολλὲς κατὰγονται ἀπὸ τὴν Ἀσία, ὅπως ἀναφέρουν οἱ πινακίδες, ἀπὸ τὴ Μίλητο, τὴν Κνίδο, ἢ ἄλλου, εἶναι ξένες, Ἀσιάτισσες, ποὺ ἀγοράσθηκαν σὰ μακρινὰ μυκηναϊκὰ ἐμπορικὰ κέντρα, ἴσως γιὰ τὴν ἔξεραν κάποια τέχνη. Ἄνδρες

σκλάβοι δὲν ἀναφέρονται παρὰ ἐλάχιστοι, ἐκτὸς ἀπὸ πολὺ νέους ποὺ θὰ ἦταν τὰ παιδιὰ τῶν γυναικῶν αὐτῶν. Ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, ὅταν καταλαμβάνονταν μιὰ πόλη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, οἱ μὲν ἄνδρες συχνὰ θανατώνονταν, οἱ δὲ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ σύρονταν στὴ δουλεία.

Ἐνα ἄλλο θέμα τὸ ὁποῖο φώτισαν κάπως οἱ πινακίδες εἶναι τὸ σύστημα κατανομῆς τῶν γαιῶν. Ἡ γῆ χωρίζεται σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες. Εἶναι ἰδιωτικὴ (ko-to-na ki-ti-me-na) ἢ δημόσια (ko-to-na ke-ke-me-na). Ὁ ἄναξ καὶ ὁ *λαFαγέτα* ἔχουν μεγάλες ἐκτάσεις γῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ γαιοκτήμονες, οἱ ἄνακτες εἶναι καὶ ἰδιοκτῆτες μεγάλων κοπαδιῶν. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὅτι ὁ Ὀδυσσεύς εἶχε πολλὰ κοπάδια βοσκούς, βουκόλους καὶ χοιροβοσκούς. Οἱ μεγάλοι ἀξιοματοῦχοι ἔχουν ἐπίσης ἰδιόκτητη γῆ, ἀλλὰ μικρότερες ἐκτάσεις ποὺ τοὺς ἔχουν παραχωρηθεῖ σὲ ἀντάλλαγμα τῶν ὑπηρεσιῶν τοὺς πρὸς τὸν ἄνακτα ἢ λόγῳ τοῦ ἀξιώματός τους. Οἱ θεοὶ ἔχουν ἐπίσης ἰδιοκτησία γῆς ἀρκετὰ σημαντικὴ τὴν ὁποία διαχειρίζονται, καθὼς φαίνεται, οἱ ἱερεῖς. Ἡ ὑπόλοιπη γῆ ἀνήκει στὸ λαό, στὸ δῆμο: εἶναι ἡ δημόσια γῆ. Ἐδῶ ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος ποὺ ἔχουν οἱ Ἰνδοευρωπαῖκοι λαοί. Ἡ γῆ ἀνήκει στὸ λαὸ —στοὺς κατοίκους μιᾶς χώρας— καὶ ὄχι σ' ἓνα ἄνθρωπο ἢ σ' ἓνα θεό, ὅπως στὰ ἀνατολικά βασίλεια ὅπου ὅλα, γῆ καὶ ἄνθρωποι, ἀνήκουν σ' ἓνα ἀνώτατο ἄρχοντα.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν πινακίδων ὀρισμένοι μελετητὲς συσχέτισαν αὐτὸ τὸ σύστημα μὲ τὴν «κοινὴ γῆ» ποὺ ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος (*Ἰλιάς* Ο 193). Φαίνεται ὅτι μὲ τὴν κατάκτηση τῆς χώρας οἱ Ἕλληνες μοίρασαν τὴν καλλιεργήσιμη γῆ. Ὁ δῆμος παραχωρεῖ τὴν κοινὴ δημόσια γῆ γιὰ καλλιέργεια. Ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε ὑπάρχουν διάφοροι τύποι κατοχῆς γαιῶν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὑπάρχει ἡ ἰδιοκτησία, ἡ πλήρης κυριότητα γῆς, ἀλλὰ κυρίως συνηθίζεται ἡ μίσθωση: ἡ γῆ παραχωρεῖται μὲ ἀνταμοιβὴ ὑπηρεσιῶν ἢ ἐπὶ πληρωμῇ.

Οἱ πινακίδες παρουσιάζουν ἐπίσης ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἄποψη λεξιλογίου. Στὶς πινακίδες τῆς Πύλου ἀναφέρονται ὀνόματα θεῶν καὶ πολλὰ κύρια ὀνόματα ἀνδρικὰ καὶ γυναικεῖα, ὅλα ἑλληνικά, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χάθηκαν ἀργότερα, ἐνῶ ἄλλα εἶναι πασίγνωστα ἀρχαῖα καὶ σημερινὰ ὀνόματα, ὅπως Ἀλέξανδρος, Ἀλεξάνδρα καὶ Θεοδώρα. Ἀναφέρεται ἐπίσης τὸ ὄνομα Ἀχιλλεύς, κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀντλήσε ὑλικὸ ἀπὸ παλαιὰς παραδόσεις ποὺ περιεῖχαν γνήσια μυκηναϊκὰ ὀνόματα.

Στὶς πινακίδες ἀναφέρονται ἐπίσης ὀνόματα φυτῶν καὶ μπαχαρικῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Μυκηναῖοι, ὅπως τὸ σουσάμι, ἡ ζαφορά, τὸ κύμινο, τὸ κάρδαμο. Ἀναφέρεται ἀκόμη τὸ ὄπιο ποὺ ἦταν ἀσφαλῶς ἡρεμιστικὸ, ἀλλὰ

τὸ ὁποῖο ἴσως χρησιμοποιοῦσαν καὶ στὶς θρησκευτικὲς τελετὲς ὅπως στὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο.

Οἱ πινακίδες διασώζουν καὶ περιγραφὰς ἐπίπλων καὶ χάρη σ' αὐτὲς γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν πράγματι τὰ πολυτελῆ ἐπιπλά ποὺ ἀναφέρονται στὰ ὁμηρικὰ ἔπη μὲ ἐνθετὴ διακόσμηση ἀπὸ χρυσό, ἄργυρο ἢ ἐλεφαντόδοντο.

Ἐνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι ὅτι οἱ πινακίδες ἀναφέρουν διάφορες λέξεις σημιτικῆς καταγωγῆς ποὺ πέρασαν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα πολὺ νωρίς, ὅπως οἱ λέξεις *χρυσὸς* καὶ *λέων*, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν σημιτικὸ ἀνατολικὸ κόσμον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Πινακίδες ἔχουν βρεθεῖ σ' ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα. Πιστοποιοῦμε καὶ στὴν περίπτωση αὐτῇ τῇ μυκηναϊκῇ «Κοινῇ», τὴν κοινὴ ἔκφραση ζωῆς στὴν τέχνη, τῇ γλῶσσα καὶ τῇ γραφῇ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ Γραμμικὴ Γραφὴ Β ἐφθασε ὡς τὴν Ἰταλία· τὰ σημεῖα τῆς εἶναι *χαραγμένα ἐπάνω σὲ ἀγγεῖα* ποὺ βρέθηκαν στὶς Λιπάρεις νήσους. Ἐτσι ἴσως ἐξηγεῖται μιὰ παλαιὰ μυθικὴ παράδοση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τῇ Γραφῇ ἔφερε στὴν Ἰταλία ὁ Ἀρκὰς Εὐάνδρος.

Ἡ Γραμμικὴ Γραφὴ Β εἶναι ἀκατάλληλη γιὰ λογοτεχνικὰ ἢ ποιητικὰ κείμενα. Ἦταν ἓνα ὄργανο καθαρὰ διοικητικὸ καὶ ὄχι ἐκπολιτιστικὸ, γι' αὐτὸ καὶ χάθηκε ὅταν καταστράφηκαν τὰ ἀνάκτορα ποὺ διατηροῦσαν τὰ ἀρχεῖα καὶ τοὺς γραφεῖς. Μόνο ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες οἱ Ἕλληνες θὰ ἀποκτήσουν καὶ πάλι γραφὴ. Τὸν 9ο αἰ. π.Χ. θὰ υἱοθετήσουν τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο, μιὰ φωνητικὴ γραφὴ ποὺ προσαρμόστηκε ἐξαιρετικὰ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἔφερε μεγάλῃ πρόοδο μὲ τὴν ἀνάλυσή τῶν ἤχων καὶ ἔδωσε στοὺς Ἕλληνες τὸ κατάλληλο ὄργανο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφικῆς, λογοτεχνικῆς καὶ ποιητικῆς σκέψης.

Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Παλαιότερα επικρατούσε γενικά ἡ ἀντίληψη ὅτι μαζί με τὴν τέχνη οἱ Μυκηναῖοι υἰοθέτησαν ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες καὶ τὴ θρησκεία. Σήμερα γνωρίζουμε ὅτι αὐτὸ δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὴν ἀλήθεια. Ὅπως οἱ ἀκροπόλεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας εἶναι δημιούργημα τῶν Μυκηναίων καὶ διαφέρουν ἀπολύτως ἀπὸ τὶς μινωικὲς ἐγκαταστάσεις, ὅπως ἡ γλώσσα τους εἶναι διαφορετικὴ, ἔτσι καὶ ἡ πατρογονικὴ θρησκεία τῶν Μυκηναίων διαφέρει ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἔστω καὶ ἂν ἐκ πρώτης ὄψεως ὑπάρχουν ὁμοιότητες στὶς θρησκευτικὲς παραστάσεις.

Οἱ θρησκευτικὲς δοξασίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου εἶναι ἐλάχιστα γνωστές. Ἦσως οἱ μετακινήσεις πληθυσμῶν καὶ ἡ ἀστάθεια ποὺ επικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ μὴν ἐπέτρεψαν στὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα νὰ παγιωθεῖ ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν ἄσκηση κάποιας συγκεκριμένης λατρείας.

Ὅταν στὴν ΥΕ περίοδο οἱ Μυκηναῖοι ἐξελίχθηκαν πνευματικὰ καὶ γνώρισαν ἀπὸ πολὺ κοντὰ μέσα στὸν ἴδιο τους τὸν γεωγραφικὸ χῶρο τὸν μινωικὸ πολιτισμὸ, ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ αὐτὸν ὄχι μόνο στὰ καλλιτεχνικὰ θέματα, ἀλλὰ γενικότερα στὸ ὅλο σύστημα τῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς τους ζωῆς. Ἀσφαλῶς ἡ ἐπιρροὴ τῆς μινωικῆς Κρήτης ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ γιὰ τοὺς Μυκηναίους καὶ στὸν ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ τομέα τῆς θρησκείας. Στὴν Κρήτη, ὅπως ἐξάλλου καὶ στοὺς ἀνατολικοὺς πολιτισμοὺς, ἡ θρησκεία ἦταν βαθιὰ ριζωμένη καί, καθὼς φαίνεται, με τελετουργικὸ ἤδη διαμορφωμένο τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἦταν ἀκόμη στὰ σπάργανα.

Οἱ Μινωῖτες λάτρευαν κυρίως τὴ Μεγάλῃ Θεά, ποὺ ἦταν θεὰ τῆς φύσης, τῆς γονιμότητος καὶ τοῦ πολέμου. Ἡ λατεία μιᾶς μεγάλης γυναικείας θεότητος, Μητέρας-Θεᾶς, Μητέρας-Γῆς, με διάφορες ὑποστάσεις καὶ διαφορετικοὺς τίτλους καὶ ὀνομασίες εἶχε ἐξαπλωθεῖ στὶς χώρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Μεσογείου ἤδη ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ, καθὼς τὸ μυστήριό τῆς ζωῆς καὶ τῆς δημιουργίας, ἔννοιες σύμφυτες με τὴ γέννηση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, συνδέθηκαν ἐξαρχῆς με τὴ γυναικεία φύση.

Ἡ Μεγάλη Θεὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἕναν ἄνδρα, τὸν πάρεδρό της. Ὁ ρόλος του δὲν εἶναι σαφής· εἶναι πότε συνομιλητής, πότε σύζυγος καὶ πότε γιὸς της. Ἡ ἐλλιπέστατη πληροφόρησή μας δὲν ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἄρρενα μινωικοῦ θεοῦ· ἴσως ἡ σημασία του νὰ μὴν ἦταν ὑποδεέστερη, ὅπως ἄλλοτε εἶχε ὑποστηριχθεῖ, γιατί μετὰ ἀπὸ τὶς νέες ἀνακαλύψεις στὸ ἱερὸ Κάτω Σύμης Βιάννου καὶ στὸ Ἰδαῖον Ἄντρον, ὁ ἀρσενικὸς θεὸς ἀναφαίνεται ὡς μία σημαντικὴ μορφή τοῦ μινωικοῦ πανθέου.

Τῇ θεᾷ συνοδεύουν ἄγρια ζῶα, αἰγαγοί, λέοντες καὶ αἰλουροειδή. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δείχνει τὴν κυριαρχία της στὴ φύση· εἶναι μιὰ Πότνια Θηρῶν ὅπως στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἡ Ἄρτεμις. Τὴν συνοδεύουν ἐπίσης πουλιά, οὐράνια ὄντα, ἀλλὰ καὶ φίδια, κατεξοχὴν χθόνια ζῶα, καὶ ἔτσι ἡ θεὰ συνδέεται μὲ τὸν Ἐπάνω καὶ τὸν Κάτω Κόσμο. Ξεχωριστὴ θέση στὴ μινωικὴ θρησκεία ἔχει ὁ ταῦρος, σύμβολο τῆς φύσης καὶ τῆς ἀνδρικῆς δύναμης. Ὁ ταῦρος ἐνσαρκώνει μιὰ ἀνδρική θεότητα καὶ μέσω αὐτῆς συνδέεται μὲ τὴ θεά. Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ ταύρου προέρχεται καὶ τὸ σημαντικὸ θρησκευτικὸ σύμβολο, τὰ κέρατα καθοσιώσεως ποὺ δηλώνουν τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου ὅπου βρίσκονται.

Ἡ θεὰ λατρεύεται σὲ ἱερὰ κορυφῆς, σὲ σπήλαια, σὲ διάφορες αἰθουσες τῶν ἀνακτόρων, ὅπως σὲ κρύπτες μὲ πεσσούς καὶ ἱερὰς δεξαμενές. Ἡ παρουσία τῆς θεότητος καὶ τὰ σημεῖα τῆς λατρείας δηλώνονται μὲ πολλὰ ἱερὰ σύμβολα, ὅπως ὁ πεσσός, ὁ κίων, ὁ διπλοῦς πέλεκυς, ἡ ὀκτώσχημη ἀσπίδα καὶ ἄλλα.

Οἱ Μυκηναῖοι υἱοθέτησαν μόνο ἕνα μέρος τοῦ μινωικοῦ τελετουργικοῦ καὶ ὀρισμένες θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, αὐτὲς ἀσφαλῶς ποὺ δὲν ἔρχονταν σὲ βαθύτερη ἀντίθεση μὲ τὶς δικές τους. Στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, ὅπως καὶ στὴν Κρήτη, λατρευόταν ἡ Μεγάλη Θεὰ ἡ ὁποία μάλιστα εἰκονίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ μὲ τὰ ἴδια σύμβολα (σ. 367)· καθὼς γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πινακίδες, στοὺς προπατορικοὺς θεοὺς τῶν Μυκηναίων περιλαμβάνονται καὶ ἀνδρικές θεότητες ὅπως ὁ Δίας, ὁ Ποσειδῶνας, ὁ Ἑρμῆς καὶ ἄλλοι, ποὺ δὲν εἶχαν διόλου ἐπισκiasθεῖ ἀπὸ τὴ μινωικὴ θεά· ἀλλὰ ἐνῶ ἡ μορφή τῆς θεᾶς αὐτῆς παριστάνεται συχνὰ στὰ μυκηναϊκὰ μνημεῖα, δὲν ὑπάρχουν παραστάσεις ἀνδρικῶν θεοτήτων. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆς στὴν εἰκονογραφία ὀφείλεται κατ' ἀρχὴν στὸ γεγονός ὅτι οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν τὴν τάση νὰ προτιμοῦν τὴν ἀνεικονικὴ παράσταση τῆς θεότητος· ἐξάλλου καὶ στὴν τέχνη τους παρατηρεῖται ἡ ροπὴ πρὸς τὴν ἀφηρημένη καὶ ἀφαιρετικὴ ἔκφραση. Ἐκτὸς ὅμως τούτου δὲν ὑπῆρξαν σημαντικὰ μινωικὰ πρότυπα γιὰ τὴν ἀπεικόνιση ἀνδρικῶν θεοτήτων, καὶ ὅσο γιὰ τὸν πάρεδρο τῆς θεᾶς, ἴσως ἡ προ-

σωπικότητά του να μην ήταν αρκετά τονισμένη ή εικονογραφημένη ώστε να έμπνευσθούν από αυτήν για να δημιουργήσουν την εικόνα των δικών τους θεών.

Μέσα από τις μινωικού τύπου θρησκευτικές παραστάσεις διαφαίνονται πολλές φορές οι πραγματικές αντιλήψεις των Μυκηναίων για τη θρησκεία, δέν είναι όμως πάντα εύκολο να διαχωριστεί το καθαρά μυκηναϊκό από το μινωικό στοιχείο. Το χαρακτηριστικό της μυκηναϊκής θρησκείας είναι ο σύνθετος χαρακτήρας της, ο «συγκρητισμός». Παρατηρούμε δηλαδή την ανάμιξη δύο διαφορετικών στοιχείων, «μεσογειακών» άφενός και «βορείων» αφετέρου. Από τη μια μεριά υπάρχουν στοιχεία που προέρχονται από τη μινωική θρησκεία και έχουν σχέση με τη λατρεία της γης και της φύσης, λατρεία με πολλά ανατολικά χαρακτηριστικά: το μινωικό πάνθεο είναι κυρίως γυναικείο, οργανωμένο γύρω από μια Μεγάλη Θεά που δίνει την ευφορία και την ευγονία, τη ζωή και τον θάνατο· ή μινωική θρησκεία πλέκεται γύρω από θεότητες χθόνιες και άγροτικές. Από την άλλη μεριά εμφανίζονται τα γνήσια «μυκηναϊκά» στοιχεία και κυρίως ένα πάνθεον ανδρικών θεοτήτων. Οι Ίνδοευρωπαίοι έφεραν στην Ελλάδα τη θρησκεία τους και τους θεούς τους, που είναι κυρίως θεοί ουράνιοι και βουκολικοί — έχουν όνομα και συγκεκριμένη προσωπικότητα.

Αυτή ή «όλυμπιακή» θρησκεία θα επικρατήσει προοδευτικά, αλλά το παλαιό μινωικό υπόστρωμα, συνδεδεμένο με τη λατρεία της γονιμότητας, θα υποβόσκει πάντοτε, έτοιμο να εκδηλωθεί όταν πρόκειται για μυστηριακές χθόνιες λατρείες, ή λατρείες συνδεδεμένες με τοπικά, παμπάλαια, προελληνικά έθιμα όπως τα Έλευσίνια Μυστήρια, οι έορτές προς τιμήν της Άρτεμης, του Διονύσου, της Αφροδίτης και άλλων θεών που συνδέονται με τη γονιμότητα. Ένδεικτικά ως σημειωθεί έδώ ότι οι μορφές της όλυμπιακής θρησκείας είναι άκομη πιό σύνθετες διότι έχουν και πολλές προσμειξεις με θεϊκές μορφές ανατολικών χωρών· ή διεργασία για τη διαμόρφωσή τους είχε αρχίσει καθώς φαίνεται ήδη από την προϊστορική εποχή. Για παράδειγμα αναφέρουμε ότι ο Δίας έχει πολλές αναλογίες με τους ανατολικούς θεούς του ουρανού και του κεραυνού.

Πηγές για τη μελέτη της μυκηναϊκής θρησκείας

Για τη μελέτη της μυκηναϊκής θρησκείας οι πηγές που διαθέτουμε είναι οι μαρτυρίες του Όμηρου, τα ταφικά εύρηματα, τα ιερά κτίρια και οι ιερές

κατασκευές που προέρχονται από ανασκαφές ή που εικονίζονται σε διάφορες παραστάσεις, τὰ ιερὰ σύμβολα ὡς ανασκαφικά εὐρήματα, οἱ παραστάσεις θεϊκῶν μορφῶν, λατρευτῶν καὶ λατρευτικῶν συμβόλων καὶ τέλος οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β.

1. *Οἱ μαρτυρίες τοῦ Ὁμήρου* εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ περίπλοκα θέματα. Ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ ἔπος ἀντλοῦμε πολλές πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀναμειγνύονται οἱ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. μὲ ἄλλες παλαιότερες, παρουσιάζονται προβλήματα ἐρμηνείας, ἔτσι ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ στηριχθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἡ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας στὶς μαρτυρίες αὐτές.

2. *Τὰ ταφικά εὐρήματα* εἶναι ἄφθονα. Δίνουν πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ ταφικά ἔθιμα ἀλλὰ λίγα σχετικὰ μὲ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν Μυκηναίων καὶ τὶς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴ μεταθανάτιο ζωὴ (σ. 30, 107).

3. *Τὰ ὑπολείμματα ἱερῶν κτιρίων* καθὼς καὶ οἱ χώροι ποὺ ἦταν ἀφιερωμένοι στὴ λατρεία εἶναι σχετικὰ λίγα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Κρῆτη ὅπου ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις γιὰ λατρευτικούς χώρους: κάθε ἀνάκτορο, ἔπαυλη, σπήλαιο, κορυφὴ βουνοῦ εἶχε καὶ ἓναν δημόσιο ἱερὸ χώρο. Στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα οἱ χώροι λατρείας δὲν σηματοδοτοῦνται πάντα μὲ τόση σαφήνεια, καὶ τὰ ιερὰ κτίρια ποὺ ἔχουν διασωθεῖ εἶναι λίγα. Οἱ θεοὶ λατρεύονται μέσα στὰ ἀνάκτορα, δὲν ὑπάρχουν ὅμως εἰδικὰ ιερὰ διαμερίσματα ὅπως στὴν Κρῆτη.

Ἡ λατρεία τῶν θεῶν ἦταν ἓνα ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς, ἀλλὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἐὰν ὁ μυκηναῖος ἀναξ ἦταν καὶ θρησκευτικὸς ἀρχηγὸς ὅπως στὴ μινωικὴ Κρῆτη. Παρατηροῦμε ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ μεγάρου τῆς Πύλου εἶναι θρησκευτικοῦ περιεχομένου, ὁ ἱερὸς ὅμως χώρος στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν βρίσκεται ξεχωριστὰ ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο, καὶ τὸ μέγαρο εἶναι τοιχογραφημένο μόνο μὲ πολεμικὰ θέματα τὰ ὁποῖα προφανῶς ἀναφέρονται στὴν κύρια ἀπασχόληση τοῦ βασιλέως. Ἡ διάταξη ὅμως καὶ ἡ θέση τοῦ μεγάρου σὲ ὅλα τὰ ἀνακτορικά συγκροτήματα καὶ ἡ ὀργάνωση τῶν ἀνακτορικῶν χώρων γενικῶς, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀναξ εἶναι τὸ πρόσωπο ποὺ συγκεντρώνει ἐπάνω του ὅλες τὶς ἐξουσίες. Ἐξάλλου ἡ θέση τοῦ θρόνου καὶ τῆς ἐστίας ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ δόμος τοῦ μεγάρου, ποὺ εἶναι τὸ κατεξοχὴν κοσμικὸ διαμέρισμα, περιβάλλεται μ' ἓναν ὀρισμένο ἱερὸ χαρακτήρα. Χαρακτηριστικὸ σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ αὐλάκωση ποὺ ὑπάρχει στὸ ἔδαφος τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου, δίπλα στὸ θρόνο, καὶ δηλώνει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ γίνονταν σπονδὲς καὶ ἴσως θυσίες. Ἐκτὸς

ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα, λατρεία ἐτελεῖτο καθὼς φαίνεται καὶ στὰ ἰδιωτικὰ σπίτια.

Τὸ παλαιότερο μυκηναϊκὸ ἱερὸ ἔχει βρεθεῖ στὸ ὄρος Κυνόρτιο, στὴν Ἐπίδαυρο, κάτω ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα, καὶ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ Ι περίοδο. Ἀπὸ τὶς ἐπόμενες ΥΕ ΙΙ καὶ ΥΕ ΙΙΙ Α περιόδους δὲν σώζεται κανένα ἱερὸ κτίριο ἐνῶ τὰ ἄλλα γνωστὰ ἱερὰ ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β καὶ ΥΕ ΙΙΙ Γ.

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ ἱερὰ, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἤδη λόγος, ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στὶς Μυκῆνες καὶ στὴν Πύλο καὶ συνδέονται μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἀνάκτορα. Ἄλλα ἱερὰ κτίρια ἔχουν βρεθεῖ στὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας, στὴν Ἀσίνη, στὸ Μπερμπάτι καὶ στὴ Φυλακωπή. Ἴσως ὑπῆρχε ἱερὸ καὶ στὸ Καλαπόδι. Στὶς Ἀμύκλες δὲν ἔχουν διασωθεῖ οἰκοδομικὰ λείψανα ἱεροῦ κτιρίου ἀλλὰ εἶναι βεβαιωμένος τόπος λατρείας ὅπως δηλώνουν τὰ πολυάριθμα καὶ ἀξιόλογα ἀνθρωπόμορφα καὶ ζωόμορφα εἰδώλια ποὺ ἀνακαλύφθηκαν. Σὲ μεταγενέστερα χρόνια, στὶς Ἀμύκλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα λατρευόταν καὶ ὁ Ὑάκινθος, προελληνικὴ θεότητα τῆς βλάστησης, τοῦ ὁποῖου ἡ λατρεία ἀνάγεται στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ.

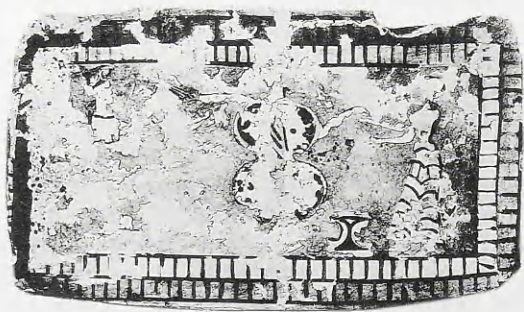
Ὑπολείμματα ἱερῶν κτιρίων ἔχουν ἐπίσης βρεθεῖ στὴν Ἐλευσίνα, κάτω ἀπὸ τὸ Τελεστήριο, καὶ στὴ Δῆλο, στὸ Ἀρτεμίσιο. Τὰ ἄφθονα εἰδώλια ἐπιτρέπουν νὰ υποθέσουμε ὅτι μυκηναϊκὰ ἱερὰ ὑπῆρχαν καὶ στοὺς Δελφούς, στὴ Σάμο καὶ στὴν Αἴγινα ὅπου λατρευόταν ἡ προελληνικὴ θεότητα Ἄφα ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Ἀφαία. Σημαντικότερο εἶναι τὸ ἱερὸ στὴν Ἀγία Εἰρήνη τῆς Κέας, τὸ ὁποῖο κτίσθηκε τὸν 16ο αἰ. π.Χ., ἐπισκευάσθηκε τὸν 13ο καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο συνέχεια ἕως τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Τὰ εὐρήματα ὅμως τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ ἐντάσσονται καλύτερα στὸ πλαίσιο τῆς μινωικῆς τέχνης καὶ θρησκείας διότι τὰ σημαντικότερα ἀπὸ αὐτὰ χρονολογοῦνται τὴν ἐποχὴ τῆς μινωικῆς ἐπιρροῆς στὶς Κυκλάδες.

Οἱ τελετὲς ποὺ ἐλάμβαναν χώρα στὰ μυκηναϊκὰ ἱερὰ θὰ ἦταν πιὸ ἀπλὲς ἀπὸ τὶς μινωικές, γιὰ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει τὸ περίπλοκο μινωικὸ τελετουργικόν. Στὶς τελετουργίες περιλαμβάνονταν πομπές καὶ προσφορὲς δώρων, σπονδές, συμπόσια καὶ ἀθλήματα, ὅπως ἡ ταυρομαχία — ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶχε τὴν ἴδια σπουδαιότητα ὅπως στὴν Κρήτη —, ἢ ἀκόμα κυνήγια καὶ θυσίαι ἀνάιμακτες καὶ αἱματηρές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ σπουδαιότερη ἦταν ἡ θυσία ταύρου.

Ἱερὰ κτίρια καὶ ἱεροὶ χώροι εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ διάφορες παραστάσεις. Σὲ τάφους ἔχουν βρεθεῖ χρυσὰ ἐλάσματα ποὺ ἀπεικονίζουν τρίκλιτα ἱερὰ τὰ ὁποῖα ἐπιστέφονται μὲ κέρατα καθοσιώσεως [65], ἀλλὰ κανένα τέτοιο ἱερὸ δὲν ἔχει ταυτισθεῖ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές. Ἐπίσης σὲ χρυσὰ δαχτυλί-

δια ἀπεικονίζεται ὁ «ἱερὸς περίβολος» ἐντὸς τοῦ ὁποίου βρίσκεται τὸ ἱερὸ δένδρο [217]. Τὸ δένδρο συμβολίζει τὴν ἴδια τὴ μητέρα φύση καὶ τοὺς καρπούς της καὶ κρύβει μέσα του τὶς ζωοδότρες δυνάμεις τῆς γῆς, ἐμπνέει τὴν ἔκσταση στοὺς πιστοὺς, γι' αὐτὸ καὶ ἐκστατικοὶ χοροὶ συνοδεύουν τὴ λατρεία του. Τὸ δένδρο ἔχει εὐεργετικὴ ἐπίδραση στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐπικράτησε ἡ συνήθεια νὰ φοροῦν στεφάνια αὐτοὶ ποὺ ἐλάμβαναν μέρος σὲ ἑορτὲς καὶ συμπόσια. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς διατηρήθηκαν ὡς σήμερα στὰ ἔθιμα ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ στεφάνια τῆς Πρωτομαγιάς καὶ μὲ τὸ δένδρο τῶν Χριστουγέννων.

4. *Ἱερὸς κατασκευὴς* ποὺ χρησίμευαν γιὰ λατρευτικοὺς σκοποὺς, ἔχουν διασωθεῖ ἀρκετές. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν οἱ ὑπαίθριοι κτιστοὶ βωμοί, γνωστοὶ ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν, καὶ οἱ φορητοὶ βωμοὶ ἀπλοῦ τύπου ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὰ ἀνάκτορα τῆς Πύλου καὶ τῶν Μυκηνῶν· συχνὰ ὅμως εἰκονίζονται βωμοὶ καὶ ναῖδρια σὲ διάφορες παραστάσεις, κυρίως σὲ ἔργα σφραγιδογλυφίας [218]. Ἐξάλλου μικροὶ ἀμφίκουλοι βωμοὶ εἰκονίζονται σὲ σφραγίδες, σὲ ἔλεφαντοστά, στὴν Πύλῃ τῶν Λεόντων [123], καὶ στὸ ζωγραφισμένο πλακίδιο τῶν Μυκηνῶν [291] γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω· ἀλλὰ ἐνῶ βωμοὶ αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφὲς στὴν Κρήτη, κανένα παράδειγμα δὲν ἔχει ἀνακαλυφθεῖ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ εἶναι γνωστοὶ μόνο ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία. Στὴν κατηγορία τῶν ἱερῶν κατασκευῶν ἀνήκουν ἐπίσης οἱ

291

Πλακίδιο ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν μὲ παράσταση παλλαδίου.

13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. 0,11, μῆκ. 0,19.

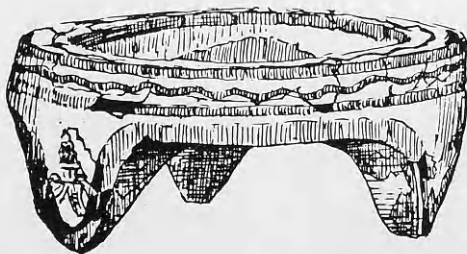
Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2666.

αυλακώσεις, για τις οποίες ήδη έγινε λόγος, που είναι προορισμένες να δέχονται τα υγρά των σπονδών και που έχουν βρεθεί στο ανάκτορο της Πύλου και στα ιερά των Μυκηνών και της 'Ασίνης. Τέλος βόθροι θυσιών είναι γνωστοί από ανασκαφές, όπως αυτός που βρίσκεται στην αυλή του ανακτόρου της Τίρυνθας.

Στα σύνεργα της λατρείας περιλαμβάνονται και οι τράπεζες προσφορών· προέρχονται από τα ανάκτορα, είναι πήλινες, μικρές, φορητές και έχουν τρία πόδια [292]. Σ' αυτές επάνω τοποθετούσαν φρούτα, σιτηρά και ίσως τεμάχια του θυσιασμένου ζώου. Ύπηρχαν επίσης τράπεζες θυσιών στις οποίες έτελοῦντο θυσίες ζώων, κυρίως ταύρων.

5. *Τὰ λατρευτικά σύμβολα*, που τα περισσότερα κατάγονται από την Κρήτη, είναι πολλά, γνωστά από ανασκαφές αλλά και από πλήθος παραστάσεων.

(α) *Ὁ διπλοῦς πέλεκυς* είναι ένα ιερό σύμβολο που κατάγεται από την 'Ανατολή και εμφανίζεται στη Μεσοποταμία σαν σύμβολο συνδεδεμένο με τη γονιμότητα και την ανανέωση ήδη γύρω στο 4000 π.Χ. Υιοθετήθηκε από τους Μινωίτες από τους οποίους το παρέλαβαν οι Μυκηναῖοι. Δηλώνει την ιερότητα του προσώπου που τὸν κρατᾷ καὶ τοῦ χώρου ὅπου βρίσκεται· συμβολίζει επίσης τὴ θυσία καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὴν ανανέωση, ἀφοῦ με τὴ θυσία ἐπιζητεῖται ἡ ανανέωση: ὁ πέλεκυς, διπλὸς ἢ μονόστομος, εἶναι τὸ κατεξοχὴν ὄργανο τῆς θυσίας [293]. Στὴν ΥΕ I περίοδο ἀπαντᾶται ἀρκετὰ συχνά· μικροὶ ἀφιερωματικοὶ χρυσοὶ διπλοὶ πελέκεις βρέθηκαν στοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν. Στὴν ΥΕ II ὁ διπλοῦς πέλεκυς ἐμφανίζεται χαραγμένος στὴν εἴσοδο θολωτοῦ τάφου στὴν Περιστεριά, ἀλλὰ εἰκονίζεται κυρίως σὲ σφραγιδόλιθους καὶ χρυσὰ δαχτυλίδια,

293

Φακοειδής σφραγιδόλιθος από την περιοχή του 'Ηραίου του 'Αργους (σχέδιο).

Ένας διπλούς πέλεκυς είναι τοποθετημένος ανάποδα πάνω από βουκράνιο· ίσως πρόκειται για τη συμβολική απόδοση της θυσίας του ταύρου. Ίεροι κόμβοι εκατέρωθεν του κεντρικού θέματος.

ΥΕ ΙΙ (1500-1400 π.Χ.) Σκουρόχρωμος άχάτης. Διάμ. 0,018.

Βερολίνο, Έθνικό Μουσείο, 638.

συχνά μάλιστα σέ συνδυασμό με θυσία. Στην ΥΕ ΙΙΙ οί παραστάσεις διπλών πελέκεων αρχίζουν νά σπανίζουν.

Παρατηρούμε ότι ό διπλούς πέλεκυς, σημαντικό μινωικό λατρευτικό σύμβολο, δέν ήταν τόσο διαδεδομένος στην ήπειρωτική Έλλάδα όσο στην Κρήτη, ίσως γιατί ή βαθύτερη συμβολική σημασία του είχε άτονήσει. Υίο-θετήθηκε από τούς Μυκηναίους την εποχή που ή μινωική έπιρροή ήταν έντονη, αλλά από τη στιγμή που άρχισε νά υποχωρεί, ό διπλούς πέλεκυς δέν άπεικονίζεται τόσο συχνά.

(β) Τα κέρατα καθοσιώσεως, ιερό σύμβολο που προέρχεται από την κεφαλή του ταύρου, έχει επίσης ανατολική καταγωγή. Ήταν έξαιρετικά σημαντικό σύμβολο στην Κρήτη, άπαραίτητο στοιχείο τών μινωικών ανακτόρων όπου δηλώνει την ιερότητα του χώρου και συγχρόνως άποτελεί μέρος της άρχιτεκτονικής διακόσμησης. Παρατηρούμε καί πάλι ότι στην ήπειρωτική Έλλάδα τό σύμβολο αυτό δέν γνώρισε τόσο μεγάλη διάδοση. Άπεικονίζεται συχνά σέ έργα μικροτεχνίας (χρυσά έλάσματα [65], σφραγίδες [294], έλεφαντουργήματα [234], τοιχογραφίες), αλλά μεγάλα λίθινα «κέ-

294

Φακοειδής σφραγιδόλιθος από τόν θολωτό τάφο του Βαφειού (σχέδιο).

Λεοντοκέφαλοι δαίμονες κρατούν σπονδικές πρόχους και ραντίζουν τα ιερά κλαριά που εκφύονται μέσα από κέρατα καθοσιώσεως.

ΥΕ ΙΙ (1500-1450 π.Χ.) Άχάτης. Διάμ. 0,0185-0,0195.

Άθήνα, Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 1776.

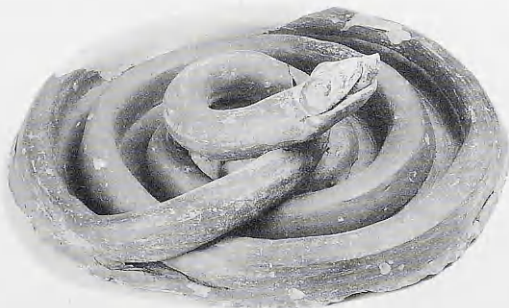

ρατα καθοσιώσεως» έχουν βρεθεί μόνο τρία: ένα προέρχεται από την Πύλο, από την ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου, και ανήκει σε βομό, ένα από τις Μυκηνες από την περιοχή της αναβάθρας, που αρχικά όμως βρισκόταν καθώς φαίνεται στο Θρησκευτικό Κέντρο, και ένα από την περιοχή του μελάρου στον Γλα.

(γ) *Γεροί κόμβοι* έχουν βρεθεί αρκετοί σε ανασκαφές και απεικονίζονται επίσης σε διάφορες παραστάσεις (σ. 99) [78] [293].

(δ) *Σπονδικά σκεύη*, πρόχοι και ρυτά διαφόρων τύπων —ταυρόμορφα, λεοντόμορφα, κωνικά— έχουν διασωθεί σε μεγάλο αριθμό και απαντώνται συχνά σε παραστάσεις [28] [30] [32] [109]: ήταν σύνεργα απαραίτητα για την τέλεση της λατρείας γιατί οί σπονδές είναι βασικό στοιχείο όλων των λατρευτικών και νεκρικών ιεροπραξιών.

(ε) *Πήλινα όμοιώματα φιδιών* και φιδόμορφα αγγεία έχουν βρεθεί στο Θρησκευτικό Κέντρο της ακρόπολης των Μυκηνών [295]. Το φίδι είναι σύμβολο της γης αλλά και των δυνάμεων του Κάτω Κόσμου, διπλό σύμβολο της ζωής και του θανάτου αλλά και σύμβολο της αιωνιότητας γιατί ανανεώνεται συνεχώς. Στην αίγαιακή θρησκεία εμφανίζεται για πρώτη φορά στη μινωική Κρήτη. Στα ιστορικά χρόνια το φίδι θα διατηρήσει τον διπλό του συμβολισμό: ως «οίκουρδς ὄφις» συνοδεύει θεϊκές μορφές που

295

Όμοιομα φιδιού από το Θρησκευτικό Κέντρο της ακρόπολης των Μυκηνών (Κτίριο των Ειδώλων).

Το φίδι αποδίδεται συσπειρωμένο και με ανασηκωμένο κεφάλι. Καλύπτεται με έρυθρη βαφή· ορισμένα σημεία στο κεφάλι έχουν εξαιρεθεί και φέρουν στικτή διακόσμηση. Τα μάτια τονίζονται, το στόμα δηλώνεται με εγχάραξη.

13ος αί. π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0,095, διάμ. 0,245.

Ναύπλιο, Αρχαιολογικό Μουσείο, 14998.

συνδέονται με τη γῆ καὶ τὴν οἰκία, ὅπως ὁ Ἑρκεῖος καὶ ὁ Κτήσιος Ζεὺς καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, ἐνῶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις —Μειλίχιος Ζεὺς— προβάλλεται ὁ χθόνιος χαρακτήρας του. Ἐξάλλου τὸ φίδι στὴν ἱστορική ἐποχὴ ἐγίνε το σύμβολο τοῦ θεοποιημένου ἥρωα.

(στ) Ὁ *ἱερός κίων*, γνωστός ἀπὸ πολλὰς παραστάσεις, εἶναι ἓνα πολὺ διαδεδομένο μυκηναϊκὸ λατρευτικὸν σύμβολο. Εἰκονίζονται κίονες με θριγκό, χωρὶς θριγκό, καθὼς καὶ κίονες ἀπὸ τοὺς ὁποῖους φυτρῶνουν φύλλα ἢ ἱερὰ κλαριά [296].

(ζ) *Ἱερὰ κλαριά* εἰκονίζονται συχνά, κυρίως σὲ ἔργα σφραγιδογλυφίας. Συνήθως βρίσκονται ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντιθετικούς Δαίμονες ποὺ ἀπλῶς τὰ πλαισιώνουν, ἐνῶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὰ ραντίζουν με σπονδικὰ ἄγγεϊα. Τὰ ἱερὰ κλαριά ἐχρησιμοποιοῦντο στὴ λατρεία ἢ ἦταν ἀντικείμενο λατρείας [294].

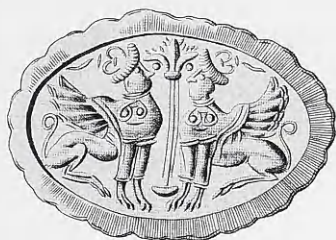
(η) *Ἀντιθετικὰ συμπλέγματα* ἐμφανίζονται πολὺ συχνὰ σὲ μυκηναϊκὰς παραστάσεις [297]. Τὸ θέμα αὐτὸ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Κρήτη ἀλλὰ γνώρισε μεγάλη διάδοση στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Εἰκονίζονται δύο πραγματικά ἢ μυθικὰ ζῶα, λιοντάρια, σφίγγες ἢ γρύπες ἐκατέρωθεν ἑνὸς δένδρου, κίονος ἢ βωμοῦ, ἀλλὰ καμιά φορὰ καὶ χωρὶς τὸ κεντρικὸ αὐτὸ θέμα. Ἡ σημασία τῶν συμπλεγμάτων αὐτῶν ἐνέχει τὴν ἔννοια τῆς ἱερότητας, ἐφόσον ὁ κίων καὶ τὸ δένδρο εἶναι ἱερὰ σύμβολα. Ἀλλὰ καὶ ὅταν αὐτὰ λείπουν, ἡ ἱερὴ συμβολικὴ σημασία παραμένει, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅπου τὰ ἀντιθετικὰ συμπλέγματα ἔχουν καθαρὰ διακοσμητικὸ κοσμικὸ χαρακτήρα.

(θ) *Τὰ πουλιά* ἐμφανίζονται σὲ πολλὰς μυκηναϊκὰς παραστάσεις καὶ συμβολίζουν τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεότητος [65] [109]. Ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολή, ἡ θεϊκὴ ὑφὴ συνδέθηκε με τὰ πουλιά· σ' αὐτὰ ἀποδόθηκαν ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, ἀντίληψη ποὺ υἱοθετήθηκε καὶ ἀργότερα ἀπὸ νεότερες θρησκείες καὶ λαϊκὰς παραδόσεις. Στὴ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία ἐμφανίζονται συνήθως περιστέρια, πουλιά ποὺ συμβολίζουν τὴ γονιμότητα.

(ι) *Οἱ σωροὶ λίθων* συνδέονται με τὴν ἰδέα τοῦ ἱεροῦ ἄλσους καὶ περιλαμβάνονται στὴ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία [298]. Δὲν εἶναι ὅμως βεβαιωμένη ἡ μινωικὴ καταγωγὴ τοῦ συμβόλου αὐτοῦ.

(ια) *Ἡ ὀκτώσχημη ἀσπίδα* εἶναι σύμβολο τῆς θεότητος στὴν πολεμικὴ τῆς ὑπόστασις (βλ. παρακάτω).

6. *Οἱ παραστάσεις θεϊκῶν μορφῶν, λατρευτῶν καὶ ἱερέων* εἶναι ἄφθονες καὶ ἀκολουθοῦν, κατὰ κανόνα, μινωικὰ πρότυπα. Εἰκονίζονται γυναικεῖες

296

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 55) (σχέδιο).

Εικονίζονται δύο αντιμέτωπες σφίγγες εκατέρωθεν λεπτού κιονόκρανου, από το κιονόκρανο του οποίου εκφύονται άνθη κρίνου. Οι σφίγγες φορούν περιδέραιο με διπλό ανάρτημα και κάλυμμα κεφαλής που φέρει παρόμοιο κόσμημα και λοφίο.

ΥΕ ΙΙΙ Α (άρχες 14ου αί. π.Χ.) Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,0235 × 0,016.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 2854.

297

Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 68).

Εικονίζονται αντίθετικοί πτερωτοί γρύπες· φορούν περιδέραιο στο λαιμό και πτερωτό λοφίο στο κεφάλι. Στο στήθος και στη βάση των πτερών σπειροειδή κοσμήματα.

ΥΕ ΙΙΙ Α (άρχες 14ου αί. π.Χ.) Ήλεκτρο. Διαστ. σφενδόνης 0,03 × 0,017.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 2970.

298

Πλακίδιο από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 93).

Το πλακίδιο είναι ορθογώνιο με αυλακωτό πλαίσιο άνω και κάτω και τριγωνικούς θυσάνους στην κάτω πλευρά. Εικονίζεται ανάγλυφη παράσταση αντιθετικών λεοντοκεφαλων Δαιμόνων οι οποίοι κρατούν οίνοχοες πάνω από ένα σωρό λίθων. Οι σωροί λίθων συνδέονται με το ιερό άλσος και δέχονται σπονδές όπως τα ιερά κλαριά. Έχει διατυπωθεί η θεωρία ότι δηλώνουν την άνεικονική μορφή του Έρμη.

ΥΕ ΙΙΙ Α. Ύψ. 0,045, πλ. 0,029.

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 4551.

θεότητες καί, όπως ήδη αναφέρθηκε (σ. 362), τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔρχεται σὲ κάποια ἀντίθεση μὲ τὰ κείμενα τῶν πινακίδων, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γυναικεῖες ἀναφέρονται καὶ ἀνδρικές θεϊκὲς μορφές. Ἡ Μεγάλη Θεὰ ἐμφανίζεται σὲ ἀρκετὲς παραστάσεις καὶ στὴν ἀπόδοσή της εἶναι ἔντονη ἡ μινωικὴ ἐπίδραση. Παριστάνεται ὡς θεὰ τῆς φύσης σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἱερὸ δένδρο καὶ μὲ ἄλλα φυτικὰ σύμβολα, ἢ ὡς Πότνια, ὅποτε συνοδεύεται ἀπὸ ἄγρια ζῶα. Εἰκονίζεται ἐπίσης στὴ στάση τῆς δέησης μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα [189], καθὼς καὶ ὀπλισμένη ὡς θεὰ τοῦ πολέμου, μὲ κράνος ἢ ξίφος ἢ μὲ τὴν ὀκτώσχημη ἀσπίδα. Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν μυκηναϊκῶν μνημείων δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ πολεμικὴ ὑπόσταση τῆς θεᾶς προβάλλεται περισσότερο στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ ὅ,τι στὴν Κρήτη.

Ἡ ὀκτώσχημη ἀσπίδα ἦταν τὸ χαρακτηριστικὸ ἀμυντικὸ ὅπλο τῶν Μυκηναίων ἕως τὰ μέσα τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, ὅποτε ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴν πιὸ εὐχρηστὴ στρογγυλὴ ἀσπίδα. Ἐξαρχῆς ἡ ὀκτώσχημη ἀσπίδα συνδέθηκε μὲ τὴν πολεμικὴ ὑπόσταση τῆς Μεγάλης Θεᾶς καὶ ἔγινε τὸ ἱερὸ σύμβολό της. Ἡ μακρινὴ καταγωγὴ τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ ὅπλου θὰ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὴν ὀπλολατρεία, συνηθισμένη λατρεία στὰ πρωτόγονα πολεμικὰ φύλα. Ἡ τάση τῶν Μυκηναίων πρὸς τὴν ἀνεικονικὴ παράσταση τῆς θεότητος καὶ ἡ ἔφεσή τους πρὸς τὶς πολεμικὰς ἀσχολίες εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ συνέβαλαν στὴ διάδοση τῆς ὀκτώσχημης ἀσπίδας ὡς θρησκευτικοῦ συμβόλου στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Ἡ ὀκτώσχημη ἀσπίδα εἰκονίζεται σὲ πολλὰς παραστάσεις μὲ καθαρὰ θρησκευτικὸ χαρακτήρα: στὸ χρυσὸ δαχτυλίδι τῶν Μυκηνῶν, ὅπου τὴν κρατᾷ τὸ παλλάδιον· σὲ σφραγιδόλιθους ποὺ εἰκονίζουν θυσία, ὅπου συμβολίζει τὴ θεϊκὴ παρουσία· στὸ πλακίδιο ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Τσουντας στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν [290] καὶ ἀποτελεῖ ἕνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο γιὰ τὴ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας.

Τὸ πλακίδιο αὐτὸ εἶναι ζωγραφισμένο μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς νοπογραφίας. Ἕνα ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ τρεῖς παράλληλες ὀριζόντιες γραμμὲς μὲ ἐνδιάμεσο ὀδοντωτὸ κόσμημα περικλείει τὴν εἰκονιστικὴ σύνθεση. Δύο γυναικεῖες μορφές —ἱέρειες— σὲ λατρευτικὴ στάση πλαισιώνουν μιὰ τρίτη κεντρικὴ μορφή ποὺ εἶναι ὀλόκληρη καλυμμένη ἀπὸ μιὰ ὀκτώσχημη ἀσπίδα. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μιὰ θεότητα ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀσπίδα κρατοῦσε ἴσως καὶ δόρυ καὶ παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸ παλλάδιο ποὺ εἰκονίζεται σ' ἕνα ἀπὸ τὰ χρυσὰ δαχτυλίδια τῶν Μυκηνῶν [75]. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πλακιδίου εἶναι πολὺ φθαρμένη καὶ ἡ παράσταση δὲν διατη-

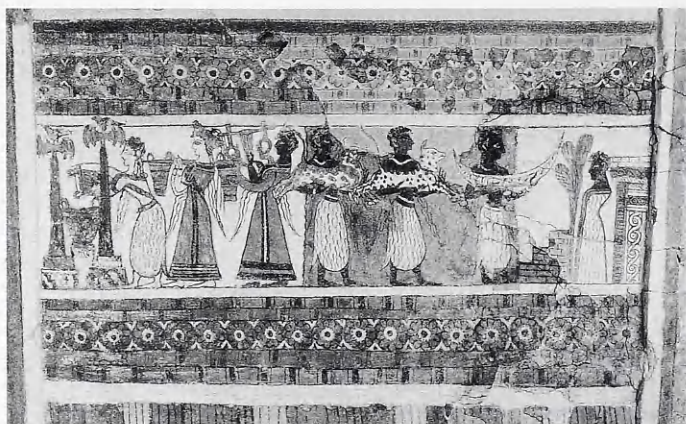
ρείται καλά. Όρισμένοι έρευνήτєς υποστήριξαν ότι δєν υπάρχει κєντρική θεϊκή μορφή, αλλά ότι στη θέση αυτή εικονίζεται μόνο ή άσπίδα και ότι επομένως πρόκειται για μιá άνεικονική παράσταση τής θεότητας — είναι δύσκολο όμως να έπιβεβαιωθεί ή θεωρία αυτή.

Παραστάσεις όκτώσχημων άσπίδων εμφανίζονται στις τοιχογραφίες τών άνακτόρων τής Κνωσού, τής Τίρυνθας, τής Θήβας, καθώς και στην περιοχή του Θρησκευτικού Κέντρου τής άκρόπολης τών Μυκηνών. Στα άνάκτορα οί άσπίδες δηλώνουν τις πολεμικές δραστηριότητες του άνακτα αλλά συγχρόνως εκφράζουν και τη θεϊκή προστασία, ένω στο Θρησκευτικό Κέντρο είναι σαφής ό ίєρός τους χαρακτήρας σάν σύμβολο τής θεάς. Παράλληλα με τη θρησκευτική της σημασία, ή όκτώσχημη άσπίδα αποτέλεσε και άγαπητό διακοσμητικό θέμα για τούς Μυκηναίους· άπαντάται σє έργα άπο έλεφαντοστό (ένθέσεις έπίπλων [231], καλύμματα πυξίδων), σє άγγεία και σє κοσμήματα (ψήφοι περιδεραιών [100], περιάπτα)· αλλά και στις παραστάσεις αυτές έκτός άπο διακοσμητική είχε πιθανότατα και μαγική, άποτροπαϊκή σημασία.

Στις μορφές με ίєρό χαρακτήρα περιλαμβάνονται και οί Δαίμονες που βρίσκονται στην ύπηρεσία τής θεότητας και είναι γνωστοί άπο πολλές παραστάσεις (σ. 138).

Λατρευтєς εικονίζονται συχνά σє ίєρατικές ή λατρευτικές στάσεις [221] ή λαμβάνουν μέρος σє τελετουργικούς χορούς [217] με τούς όποιους καλείται ή θεότητα να φέρει την εύφορία. Είναι φανερό άπο πολλά εύρήματα ότι μουσική και χορός συνόδευαν τις διάφορες θρησκευτικές τελεтєς. Μουσικοί και μουσικά όργανα, λύρες και αλλοί, εικονίζονται συχνά, όπως παραδείγματος χάριν στη σαρκοφάγο τής Άγίας Τριάδος [299] ή στο μέγαρο του άνακτόρου τής Πύλου [172]. Έξάλλου σπαράγματα άπο έλεφαντοστέινες λύρες έχουν βρεθεί στον θολωτό τάφο του Μενιδίου. Τελετουργικοί χοροί έπίσης είναι γνωστοί άπο παραστάσεις σє χρυσά δαχτυλίδια. Ό χορός είναι μιá ίєροτελεστία και συγχρόνως μιá τελετουργία μαγική: τó ρυθμικό χτύπημα τών ποδιών ξυπνά τις βαθιά χωμένες σκοτεινές δυνάμεις τής γής και προκαλεί την εύφορία. Στις θρησκευτικές παραδόσεις τών διαφόρων πολιτισμών που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια τής Χαλκοκρατίας, αλλά και σє μεταγενέστερα χρόνια, χορός και ίєροτελεστία είναι στοιχεία άδιαχώριστα. Ένδεικτικά ως άναφερθούν οί έορтєς πρòς τιμήν του Ταμμούς, παρέδρου τής ανατολικής θεάς 'Ιστάρ.

Ίєρείς και ίєρείες εικονίζονται έπίσης συχνά. Κατά την τέλεση τών καθήκόντων τους οί ίєρείς φορούσαν τελετουργική έσθήта γνωστή άπο πολ-

299

Ἡ σαρκοφάγος τῆς Ἀγίας Τριάδος (Πρβ. εἰκ. 263). Μακρὰ πλευρά.

Εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν τάφο του· πρὸς αὐτὸν κατευθύνονται νέοι ἄνδρες ποὺ φοροῦν δέρμα ζώου καὶ κρατοῦν προσφορές. Συγχρόνως δύο γυναικεῖες μορφές, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία φορᾷ ἐπίσης δέρμα ζώου, τελοῦν σπονδές, ἐνῶ ἓνας μουσικὸς ἀνακρούει μία ἐπτάχορδῃ λύρα.

λὲς παραστάσεις [300]. Τὸ ἐνδυμα αὐτὸ ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση καὶ εἶναι παρόμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ φοροῦσαν οἱ ἱερεῖς στὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη. Ἡ ἱερὴ ἐσθῆτα περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὶς προσφορές ποὺ δέχεται ἡ θεότητα· ἡ συνήθεια αὐτὴ ἐπιβίωσε στὴ λατρεία ὀρισμένων θεοτήτων καὶ

300

Ἀμυδαλοειδὲς σφραγιδόλιθος ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ (σχέδιο).

Παράσταση ἱερέως ποὺ φορᾷ μακρὸ ἱερατικὸ χιτῶνα καὶ κρατεῖ μονόστομο πέλεκυ συριακοῦ τύπου. Τὸ ἐνδυμα εἶναι ἐνιαῖο, κρύβει τὴ διάπλαση τοῦ σώματος καὶ περιτυλίγεται ἀπὸ λοξές ταινίες.

1500-1450 π.Χ. Ὀνυχας. Διαστ. 0,0185 × 0,09.

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1798.

σὲ μεταγενέστερα χρόνια — τὸ πιὸ γνωστὸ παράδειγμα εἶναι ὁ πέπλος ποὺ προσφερόταν στὴν Ἀθηνᾶ στὴν ἑορτὴ τῶν Παναθηναίων. Στὰ μυκηναϊκὰ μνημεῖα ἡ ἐσθήτα εἰκονίζεται ἐπίσης σὰν ἀντικείμενο σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα τελετουργικὰ σκευὴ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἴσως συμβολίζει τὴ θυσία ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἔνδυμα ποὺ φορᾷ ὁ ἱερέας ὅταν θυσιάζει. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, κατὰ τὴ διάρκειά τελετουργιῶν, πρόσωπα ποὺ περιβάλλονται μὲ ἱερὴ ιδιότητα — γυναῖκες ἢ ἄντρες — φοροῦν δέρμα ζώου, στοιχεῖο ποὺ πιθανῶς συμβολίζει τὸ θυσιασμένο ζῶο, τὴ θυσία. Ἡ ἀμφίεση αὐτὴ σηματοδοτεῖ ἕναν τύπο λατρείας στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴ φύση ποὺ ἀνάγεται σὲ παλαιότατες ἐποχές· στὴ λατρεία αὐτὴ ὑπαισχύρονται πρωτόγονα στοιχεῖα — ὅπως τὸ ἔνδυμα ἀπὸ δέρμα ζώου — ποὺ τὰ διατήρησε ὁ θρησκευτικὸς συντηρητισμός. Ἀνάλογες παραστάσεις ἱερῶν μορφῶν ποὺ φοροῦν δέρμα ζώου εἶναι ἐπίσης γνωστὲς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μεσοποταμία. Ἐξάλλου στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β ἀναφέρονται οἱ di-pte-ra-ro-ro — αὐτοὶ ποὺ φοροῦν δέρμα ζώου (*διφθέραν*) — ποὺ εἶναι μιὰ κατηγορία προσώπων ἐπιφορτισμένων μὲ ἱερὰ καθήκοντα.

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ παρασταστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ μελέτη τῆς θρησκείας καὶ ἴσως ἡ πιὸ ζωντανὴ μαρτυρία τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος εἶναι τὰ εἰδώλια, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει γίνεи ἡδὴ λόγος (σ. 253).

7. *Οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β* δίνουν πληροφορίες πολὺ σημαντικὲς γιὰ τὴ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας. Σ' αὐτές, ὅπως ἡδὴ ἐλέχθη, δὲν ἀναγράφονται θρησκευτικὰ κείμενα, ὕμνοι ἢ ἐπικλήσεις, ἀλλὰ κείμενα διοικητικοῦ περιεχομένου. Συχνὰ ὅμως ἀναφέρονται καὶ θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ θρησκεία, μὲ τίς προσφορές, τίς θυσίες, τοὺς βωμούς, τοὺς ἱερεῖς. Ὀρισμένοι ἱερεῖς ἦταν πρόσωπα σημαντικά, μὲ ἐπιρροή, καὶ εἶχαν διάφορα ἀξιώματα ποὺ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τίς πινακίδες, ὅπως οἱ κλειδοῦχοι, οἱ ἱεουργοί, ἡ ἱέρεια τῶν ἀνέμων καὶ οἱ τελεστές (;). Ἀναφέρονται ἐπίσης διάφορες ὁδηγίες σχετικὲς μὲ τὴ διανομὴ τοῦ μύρου, ἢ ἄλλες ὑποθέσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱερὴ περιουσία.

Στὶς πινακίδες ἀναγράφονται ὀνόματα θεῶν ποὺ εἶναι τὰ ἴδια μὲ ἐκεῖνα ποὺ φέρουν οἱ Ὀλύμπιοι θεοὶ τοὺς ὁποίους ἐλάτρευαν οἱ Ἕλληνες ἀργότερα: Ζεὺς, Ἥρα, Ποσειδῶν, Ἄρτεμις, Ἄρης, Διόνυσος, Ἑρμῆς, καὶ ὁ Ἀπόλλων, ἐάν, ὅπως γενικὰ πιστεύεται, ταυτίζεται μὲ τὸν τίτλο Παιῶν. Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ταυτίσει μὲ βεβαιότητα τὰ ὀνόματα τῆς Δήμητρας καὶ τοῦ Ἥφαίστου. Ἀναφέρονται θεοὶ ποὺ ἔχουν μικρότερη σημασία, ὅπως ἡ Δία (ΔίFiā) καὶ ἡ Ποσιδάεια (Ποσιδάχεια) (θηλυκὰ ὀνόματα τοῦ «Δίας» καὶ «Ποσειδῶν») οἱ ὁποῖες χάθηκαν ἀργότερα, ἡ Ἰφιμέδεια, ἡ Πέλεια ἀλλὰ καὶ

ή Εϊλειθυία, ή θεά τῶν τοκετῶν, ποὺ ἦταν σημαντικὴ καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐποχές. Ὅρισμένα ἐπίθετα ποὺ ἀναγράφονται στὶς πινακίδες εἶναι ἐπίσης πολὺ γνωστά, ὅπως ὁ Ἐνوسیγαιος (Ποσειδῶν), ὁ Ἐνυάλιος (Ἄρης) καὶ ἡ Πότνια. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο δὲν εἶναι ὄνομα ἢ ἐπίθετο, ἀλλὰ πρόκειται καθὼς φαίνεται γιὰ ἕναν τίτλο σεβασμοῦ. Τὴν *ro-ti-ni-ja* τῶν πινακίδων ταυτίζει ὁ Chadwick μὲ τὴ Μεγάλῃ Θεᾷ τῶν Κρητῶν καὶ τῶν Μυκηναίων ποὺ ἀργότερα ταυτίσθηκε μὲ τὴν Ἄρτεμιν τῆς ὀλυμπιακῆς θρησκείας. Ἐνδεικτικὰ ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἕναν ἀνάλογο τίτλο σεβασμοῦ ἐκφράζει καὶ ἡ σανσκριτικὴ λέξις «πατνί» ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἰνδοευρωπαϊκὴ ρίζα. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἡ Πότνια τοῦ Λαβυρίνθου —στὴν Κνωσὸ εἶναι ἡ θεὰ τοῦ Λαβυρίνθου—, ἡ Σιτοποτνία ποὺ σχετίζεται μὲ τοὺς καρποὺς τῆς γῆς, ἡ Ἀθαναποτνία, στὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν Ἀθηνᾶ, μιὰ θεὰ πολεμικὴ ποὺ μοιάζει μὲ τὴν Ἀθηνᾶ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρχικὰ θεὰ τοῦ ἀνακτόρου, τοῦ βασιλικοῦ οἴκου, καὶ βαθμιαῖα ἐξελίχθηκε σὲ θεὰ τοῦ πολέμου.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πινακίδες τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου (An 1281) ἀναφέρει τὴ θεὰ *πρὸν* ὀνομάζεται *ro-ti-ni-ja i-qe-ja*, Πότνια ἱππεία —θεὰ τῶν ἀλόγων—, καὶ ἦταν ἴσως ἡ προστάτις τοῦ ἀνακτόρου. Ἡ «ἱππεία» θεὰ σχετίζεται μὲ τὸν Ποσειδῶνα, τὸν κατεξοχὴν μυκηναϊκὸ θεὸ ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ τὰ ἄλογα, γι' αὐτὸ καὶ συχνὰ στὰ ἱστορικὰ χρόνια, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Πελοπόννησο, λατρεύεται ὡς Ἴππειος· συγχρόνως ὁμως εἶναι καὶ ὁ μεγάλος χθόνιος θεός, ὁ γαιήοχος καὶ ἐνوسیγαιος, ποὺ σεῖει τὴ γῆ. Ὡς Ἴππειος, ὁ Ποσειδῶν συνδέεται μὲ μιὰ Μητέρα-θεότητα καί, ὅπως παραδίδεται στοὺς ἀρκαδικοὺς μύθους, πῆρε τὴ μορφή ἀλόγου γιὰ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴ Δήμητρα· ὡς χθόνιος, ὁ Ποσειδῶν εἶναι θεὸς τῶν ὑδάτων. Τὸ ἄλογο καὶ σὲ ἄλλους ἰνδοευρωπαϊκοὺς λαοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ, συμβολίζει τὸ νερὸ ποὺ ἀναβλύζει —συσχετισμὸς ποὺ ἀναφαίνεται στὶς ὀνομασίες Ἴπποκρήνη καὶ Πήγασος— καὶ συγχρόνως ἔχει χθόνιες ιδιότητες (σ. 321). Στὴ διένεξή του μὲ τὴν Ἀθηνᾶ ὁ Ποσειδῶν χτύπησε τὴν τρίαينά του στὴ γῆ καὶ ἀνέβλυσε μιὰ πηγὴ. Ἡ σκηνὴ αὕτῃ ποὺ εἰκονιζόταν στὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνα παραπέμπει στὶς παλαιῆς ιδιότητες τοῦ Ποσειδῶνα, πρὶν αὐτός, ὁ θεὸς τῶν τρομερῶν δυνάμεων τῆς γῆς, γίνεαι ἐπίσημα ὁ θεὸς τῆς θάλασσας στὸ Ὀλυμπιακὸ Πάνθεο. Ἡ «ἱππεία», θεὰ συναφῆς μὲ τὸν μυκηναϊκὸ Ποσειδῶνα καὶ μὲ κύριο σύμβολό της τὸ ἄλογο, θὰ ἦταν μιὰ θεὰ τῆς γῆς, χθόνια, καὶ συγχρόνως θεὰ τῶν ὑδάτων ποὺ ἀναβλύζουν ἀπὸ τὴ γῆ.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἦταν μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνακάλυψη διότι ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ὀλυμπιακὴ θρησκεία ἀνάγεται ἤδη στὴ

Μυκηναϊκή εποχή και ότι τα βασικά της στοιχεῖα εἶχαν ἐμφανιστεῖ στὴν Ἑλλάδα μὲ τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ φύλα.

Στὶς πινακίδες ἀναφέρονται ἀκόμη οἱ λέξεις θεός, θεοὶ καὶ πασίθεοι, λέξη μὲ τὴν ὁποία ἐννοοῦνται ὅλοι οἱ θεοὶ καὶ ποὺ ἐπικράτησε μὲ τὴν ἴδια ἔννοια σὲ μεταγενέστερες ἐποχές· ἐπίσης ἀναφέρονται ἡ Μήτηρ τῶν θεῶν καὶ ἡ Ἄνασσα, κυρίως αἱ Ἄνασσαι —οἱ δύο βασιλίσσες— ποὺ ἴσως μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὴ Δῆμητρα καὶ τὴν Κόρη. Μία ἐνδιαφέρουσα ἐπωνυμία εἶναι οἱ Δίψιοι. Διατυπώθηκε ἡ θεωρία ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς νεκροὺς ποὺ βρίσκονται στὸν Κάτω Κόσμο καὶ ζητοῦν σπονδές.

Οἱ θεοὶ λατρεύονται στὰ ἀνάκτορα, στὰ ἱερά, στὰ σπίτια, στοὺς βωμούς. Ἔχουν ἰδιόκτητη περιουσία ἀπὸ κτήματα, κοπάδια ζώων καὶ δούλους, τὴν ὁποία διαχειρίζονται ἱερεῖς καὶ ἱέρειες. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς πινακίδες, στοὺς θεοὺς προσφέρονται διάφορα προϊόντα ὅπως σιτάρι, τυρί, κρασί, μέλι. Προσφέρονται ἐπίσης ζῶα —ταῦροι, αἰγοειδῆ— καθὼς καὶ δέρματα ζώων. Ἀνάμεσα στὶς προσφορὲς ἀναφέρονται καὶ ἄνθρωποι. Ὅρισμένοι ἐπιστήμονες ὑποστήριξαν ὅτι σὲ μερικὲς περιπτώσεις πρόκειται γιὰ θυσία (σ. 209). Τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι προσφέρονταν ἄνθρωποι γιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τὴ θεότητα.

Στὶς πινακίδες ἀναφέρονται καὶ ἑορτές· ἡ ἑορτὴ τοῦ κρασιοῦ, ἡ θεοφορία, γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε ἡδὴ λόγος (σ. 230), τὰ θronoelekτήρια, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων προσφέρεται στὴ θεὰ ἡ ἱερὴ ἐσθῆτα· ἐπίσης τὸ στρώσιμο τῆς ἱερῆς παστάδας, μυστηριακὴ τελετὴ ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν ἱερὸ γάμο καὶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὰ Μυστήρια ἔχουν τὴν καταγωγὴ τους στὸν μινωικὸ καὶ μυκηναϊκὸ κόσμο.

Στὸ σύνολό τους οἱ πινακίδες μᾶς παρουσιάζουν μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία ἡ θρησκεία ἔχει σημαντικὴ θέση, χωρὶς νὰ εἶναι καταναγκαστικὴ. Οἱ τελετὲς εἶναι πλούσιες, ἀλλὰ δὲν φαίνονται περίπλοκες. Εἶναι φανερό ὅτι ὑπάρχει ὁ σεβασμὸς στοὺς θεοὺς ἀλλὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι λείπει τὸ δραματικὸ στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μινωικὸ τυπικόν. Οἱ Μυκηναῖοι φαίνεται ὅτι ζοῦν σὲ μιὰ κοινωνία χωρὶς αὐστηρὴ καταπίεση στὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα, πράγμα ποὺ προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὶς πινακίδες, ὅπου δὲν ἀναφέρονται τιμωρίες γιὰ παράβαση θεῶν νόμων, ἀλλὰ καὶ τὸ ἱερατεῖο δὲν ἐμφανίζεται παντοδύναμο. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Μεγάλῃ Θεᾷ καὶ οἱ διάφοροι ἄλλοι θεοὶ θὰ εἶχαν γιὰ τοὺς Μυκηναῖους διαφορὲς ὑποστάσεις· τὴ θεϊκὴ ὑπαρξὴ θὰ τὴν ἀντιλαμβάνονταν στὶς ποικίλες μορφές της, πότε μεγαλοπρεπὴ καὶ μακρινή, πότε προστατευτικὴ καὶ πότε ἀπειλητικὴ. Οἱ παραστάσεις ὅμως τῶν θεϊκῶν μορφῶν δὲν παρουσιάζουν

διαφοροποίηση στην έκφραση του προσώπου, πού νά ἐπιτρέπει τήν ἐρμηνεία συναισθημάτων. Οἱ Μυκηναῖοι δὲν μπόρεσαν ποτὲ νά ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ συμβατικότητα καὶ τὸν συντηρητισμὸ πού χαρακτηρίζουν τοὺς πρώιμους πολιτισμούς.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν διαφόρων πηγῶν πού παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ θρησκεία, διαπιστώνουμε ὅτι στὴν οὐσία, ἡ πραγματικὴ εἰκόνα τῆς παραμένει ἀσαφής. Οἱ παραστάσεις πού ἐξαρτῶνται ἅμεσα ἀπὸ τὰ μινωικὰ πρότυπα εἶναι ἴσως περισσότερο κατανοητές, ἀλλὰ δὲν ἐπαρκοῦν γιατί ἡ θρησκεία τῶν Μυκηναίων εἶναι, ὅπως γνωρίζουμε, πιὸ σύνθετη· στὴ θρησκευτικὴ εἰκονογραφία τους ὑπάρχουν σχετικὰ λίγες ἀναφορὲς σὲ γνήσια μυκηναϊκὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἡ ἐρμηνεία παρουσιάζει προβλήματα γιατί οἱ Μυκηναῖοι συνηθίζουν νά ἐκφράζονται μὲ περιληπτικὸ τρόπο.

Ἡ ἀντινομία πού παρατηρεῖται ἀφενὸς μὲ τὴν ἀπουσία ἀπὸ τὸν εἰκονογραφικὸ κύκλο ἑνὸς νέου θεματολογίου πού νά ἀνταποκρίνεται στὶς πραγματικὲς πεποιθήσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀφετέρου μὲ τὴν ἐμμονὴ στὰ παλαιὰ θέματα, προκαλεῖ περαιτέρω δυσκολίες γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σκέψης τῶν Μυκηναίων.

Ἡ γενικότερη ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεὶς εἶναι ὅτι τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα καὶ ἡ ἐκφρασὴ του δὲν εἶναι τόσο ζωντανὰ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὅσο στὴν Κρήτη, καὶ τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ τῶν Μινωιτῶν φαίνεται ἄψυχο ὅταν τὸ δανείζονται οἱ Μυκηναῖοι, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως στὸν βαθύτερο ψυχισμό τους.

Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ (1400-1200 π.Χ.)

Ἑσωτερικὴ ὀργάνωση. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνακτόρων

Ἀνάμεσα στὸ 1400 καὶ τὸ 1200 π.Χ. τοποθετεῖται ἡ ἀκμὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου· εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν ἀνακτόρων ποὺ ὀνομάζεται συχνὰ καὶ ἐποχὴ τῆς Ἀχαιϊκῆς κυριαρχίας. Στὸ διάστημα αὐτὸ σημειώθηκε σημαντικὴ ἄνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν Μυκηναίων.

Περίπου ὥς τὸ 1400 π.Χ. ἡ διάρθρωση τῆς μυκηναϊκῆς κοινωνίας φαίνεται νὰ ἦταν σχετικὰ ἀπλὴ μὲ ὀργάνωση σὲ γένη τὰ ὁποῖα βρίσκονταν ὑπὸ τὴν ἐξουσία τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων. Ἡ ἀνάπτυξη ὁμως τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ συνακόλουθη αὐξημένη ἀνάγκη γιὰ ἄμυνα εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἐνδυνάμωση ὀρισμένων ἡγεμόνων, οὐσιαστικὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς βασιλείας, καὶ τὴ δημιουργία ἐπικρατειῶν ποὺ ἦταν αὐστηρὰ ὀργανωμένες γύρω ἀπὸ τὸν ἄνακτα. Στὴ νέα μορφή ποὺ παίρνει ἡ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἰσχυρὴ κεντρικὴ διοίκηση εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ προγραμματίζονται καὶ νὰ ἐλέγχονται τὰ διάφορα ἔργα καὶ ἡ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν. Ἡ ἔδρα τοῦ δυνάστη εἶναι τὰ ἀνάκτορα πού, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν μινωικῶν, ἀποτελοῦν τὸ οἰκονομικὸ καὶ διοικητικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς. Στὴ μυκηναϊκὴ βασιλεία ἐμφαίνονται φεουδαρχικὰ στοιχεῖα: ὁ ἄναξ περιστοιχίζεται ἀπὸ αὐλικούς καὶ ἀξιωματούχους — μὲ διάφορους βαθμούς καὶ διαφορετικὴ ὁ καθένας κτηματικὴ περιουσία — ποὺ ἀποτελοῦσαν μιὰ κοινωνία μὲ σαφὴ ἱεράρχηση. Ἐκεῖνο ὁμως ποὺ κατεξοχὴν χαρακτηρίζει τὴ μυκηναϊκὴ βασιλεία, εἶναι ἡ γραφειοκρατικὴ τῆς ὀργάνωσης (σ. 356).

Ἡ Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν πυκνοκατοικημένη καὶ χωρισμένη σὲ μικρὲς ἡγεμονίες, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν «κατάλογο τῶν πλοίων» στὴν *Ἰλιάδα*. Ἀπὸ τὰ διάφορα στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν — ἀνασκαφικὰ εὐρήματα, πινακίδες, ὁμηρικὲς ἀναφορὲς — δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθεῖ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ. Γιὰ τὸ βασίλειο τῆς Πύλου, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν καὶ τὰ περισσότερα στοιχεῖα, οἱ ἐπιστήμονες κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ εἶχε τουλάχιστον 50.000 κατοίκους.

Τὰ ἀνακτορικὰ συγκροτήματα ποὺ εἶναι γνωστὰ ὡς τῶρα εἶναι: οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα, ἡ Ἀθήνα, ἡ Πύλος, ἡ Θήβα, ἓνα μικρότερο, ὁ Ὅρχομενός καὶ ἄλλο ἓνα, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη πολλὲς πληροφορίες, ἡ Ἰωλκός. Στὸν κατάλογο αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ τειχισμένη ἀκρόπολη τοῦ Γλᾶ στὴν Κωπαΐδα, ἡ ὁποία μὲ τὰ συγκροτήματά της ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίζουσα περίπτωση.

Κάθε ἀνάκτορο ἤλεγχε, καθὼς φαίνεται, μιὰ μεγάλη περιοχὴ, ἡ ὁποία περιελάμβανε διάφορες τειχισμένες «πόλεις» ποὺ ἡ καθεμιά εἶχε τὸν ἴγεμόνα της. Στὴν Ἀργολίδα π.χ. οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα, τὸ Ἄργος, ἡ Μιδέα, τὸ Μπερμπάτι, τὸ Ναύπλιο, τὰ Ἴτρια, ἡ Ἀσίνη, ἡ Ἐπίδαυρος, συνυπῆρχαν ἀρμονικὰ καὶ ἦταν ἀνεξάρτητες· φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν ἀσκοῦσε κάποια μορφή ἐπικυριαρχίας καὶ ἴσως στὴν περιοχὴ νὰ λειτουργοῦσε ἓνα εἶδος ὁμοσπονδιακοῦ συστήματος. Τὸ ἴδιο σύστημα ἴσχυε παλαιότερα καὶ στὴν Κρήτη ὅπου τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ εἶχε τὴν ἐπικυριαρχία στὰ γύρω πολισμάτα καὶ ἤλεγχε τὴ διακίνηση τῶν ἀγαθῶν.

Ἐνα κέντρο πλούσιο καὶ ἐξελιγμένο σὰν τὶς Μυκῆνες θὰ εἶχε τὸ προβάδισμα ὄχι μόνο στὸν οἰκονομικὸ ἀλλὰ καὶ στὸν καλλιτεχνικὸ τομέα. Αὐτὸ συμπεραίνεται κυρίως ἀπὸ τὶς μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐξαιρετικῆς ποιότητος κεραμικὴ τῆς Ἀργολίδας ποὺ εἶχε διαδοθεῖ σ' ὅλοκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ σὲ μακρινὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου. Τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν ἐξαγωγὴ τῶν ἀγγείων αὐτῶν τὴ συντόνιζε, καθὼς φαίνεται, τὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν.

Οἱ δεσμοὶ τῶν διαφορῶν πόλεων μὲ ἓνα ἀνακτορικὸ κέντρο θὰ ἐδημιουργοῦντο ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ποὺ εἶχαν οἱ πόλεις αὐτὲς γιὰ ἀσφάλεια καὶ προστασία, ἢ γιὰ λόγους ἐμπορικῶν διευκολύνσεων. Ὑπάρχουν πολλὲς πόλεις στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα καὶ λίγα ἀνάκτορα κι αὐτὰ ἔφτασαν στὴ μεγάλη τους ἀκμὴ ἀργὰ στὴ μυκηναϊκὴ ἱστορία. Γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα ἀνακτορικὸ κέντρο, πρέπει ἡ περιοχὴ νὰ εἶναι ὥριμη γιὰ νὰ τὸ δεχθεῖ, δηλαδή νὰ εἶναι ἤδη ἀρκετὰ πλούσια καὶ ἀρκετὰ ὀργανωμένη γιὰ νὰ τὸ στηρίξει. Διάφοροι παράγοντες συντρέχουν στὸ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα ἀνακτορικὸ κέντρο: παράγοντες γεωγραφικοί, ποὺ προσδιορίζονται ἀπὸ τὰ φυσικὰ πλεονεκτήματα ποὺ παρουσιάζει μιὰ θέσις ἀπὸ ἄποψη ἀμυντικῆ, ὅπως οἱ Μυκῆνες καὶ ἡ Ἀθήνα, ἢ παράγοντες στρατηγικοί, ποὺ ἀναγκάζουν μιὰ περιοχὴ νὰ συσπειρωθεῖ γύρω ἀπὸ ἓνα κέντρο γιὰτὶ αὐτὸ διαθέτει στρατιωτικὴ ὑπεροχὴ ἔναντι τῶν ἄλλων καὶ μπορεῖ νὰ ἀποκρούσει μιὰ ἐξωτερικὴ ἀπειλή. Φυσικά, ρόλο θὰ ἔπαιζε καὶ ἡ προσωπικότης τοῦ κάθε ἡγεμόνα, ἡ καταγωγὴ του, ἡ πνευματικὴ ἢ πολεμικὴ του ὑπεροχὴ.

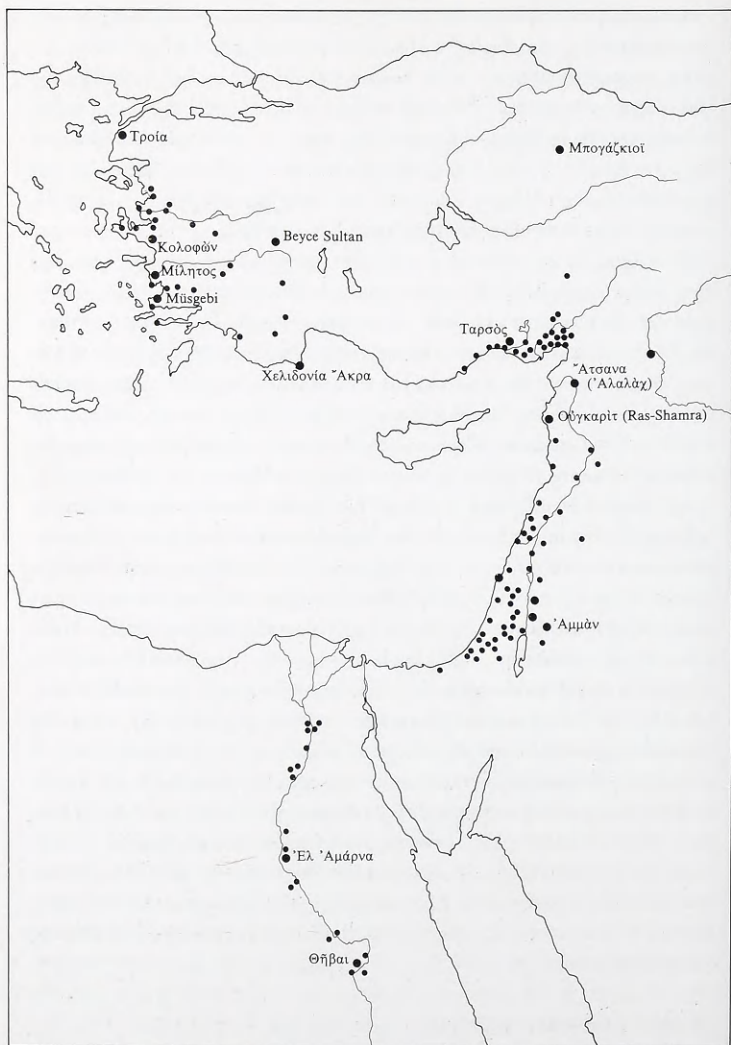

Δεν γνωρίζουμε τὴ φύση τῶν σχέσεων τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδας μεταξύ τους. Στὶς πινακίδες τῆς Πύλου ἀναφέρεται μόνο τὸ ἀνάκτορο καὶ ἡ περιοχή του χωρὶς καμία μνεία γιὰ ἄλλες πόλεις ἢ ἄλλα ἀνάκτορα. Πυκνὸ ὅμως ὁδικὸ δίκτυο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο πολλὰ τμήματα ἔχουν διασωθεῖ, συνδέει τοὺς διάφορους οἰκισμοὺς μεταξύ τους, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν ἐπαφές. Ἐπίσης, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ ὁμοιομορφία ποὺ παρουσιάζει ἡ τέχνη ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ. καὶ ἐξῆς δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μὲ τὴ συνεχῆ ἐπικοινωνία τῶν διαφόρων περιοχῶν μεταξύ τους.

Ἐνῶ ὅμως τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ὑποδηλώνουν φιλικοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα στὶς διάφορες πόλεις, ἡ ἰσχυρὴ ὁχύρωση ποὺ τὶς προστατεύει δημιουργεῖ ἐρωτήματα· πράγματι τὰ τεράστια κυκλώπεια τείχη ὑπονοοῦν ἐχθροὺς, ἀλλὰ καὶ ἡ παράδοση ἀναφέρει συνεχεῖς ἔριδες μεταξύ τῶν Ἑλλήνων. Παρατηροῦμε ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ὁχυρώνουν τὶς πόλεις τους καὶ τὰ ἀνάκτορά τους σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ φαινομενικὰ τίποτε δὲν τοὺς ἀπειλεῖ: τὰ πλοῖα τους κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα στὴ Μεσόγειο καὶ τὰ προϊόντα τους φθάνουν πολὺ μακριά. Ἐφόσον ὅμως δὲν ὑπάρχει κίνδυνος ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, ἡ ὁχύρωση φαίνεται ὑπερβολικὴ γιὰ τὴν ἄμυνα ἐναντίον ἐνὸς γειτονικοῦ ἐχθροῦ — ὁ ὁποῖος ἐξάλλου εὐκόλα θὰ μπορούσε νὰ προσβάλλει τὰ ἀποθέματα νεροῦ, ποὺ βρίσκονταν σχεδὸν πάντα ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῶν ἀκροπόλεων. Σύμφωνα μὲ μία θεωρία, οἱ Μυκηναῖοι βασιλεῖς ἔκτισαν τὰ ἐντυπωσιακὰ αὐτὰ ἔργα ἀποκλειστικὰ γιὰ λόγους προσωπικῆς προβολῆς· εἶναι δύσκολο νὰ γίνει ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τῶν τειχῶν ὀφείλεται μόνο σ' αὐτὸ τὸ λόγο, παρόλον ὅτι οἱ ἡγεμόνες αὐτοὶ ἦταν ψισασμένοι γιὰ δύναμη καὶ ἐπίδειξη ὅπως συμπεραίνουμε καὶ ἀπὸ τὰ ταφικὰ εὐρήματα. Ἡ ἀλήθεια βρίσκεται κάπου στὴ μέση: ἡ πιθανότερη ἐξήγησις εἶναι ὅτι οἱ κυκλώπειες κατασκευὲς προορίζονταν πράγματι γιὰ προστασία καὶ ἀσφάλεια γιὰτὶ οἱ μυκηναϊκὲς πόλεις αἰσθάνθηκαν τὴν ἀνάγκη νὰ περιφρουρήσουν τὸν πλοῦτο τους, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία εἶχαν ἀρχίσει νὰ σημειώνονται μετακινήσεις διαφόρων λαῶν στὴ Μεσόγειο· συγχρόνως ὅμως, ἡ κυκλώπεια, ἰσχυρὴ καὶ μεγαλοπρεπὴς ὁχύρωση ἔδινε ἔμφαση στὴν προσωπικὴ ἰσχὺ καὶ ὑπεροχὴ τοῦ ἡγεμόνα καὶ ἱκανοποιοῦσε τὴν ἐπιθυμία του γιὰ αὐτοπροβολή.

Ἐμπορικὴ δραστηριότητα

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 14ου καὶ 13ου αἰ. π.Χ. ἡ μυκηναϊκὴ ναυσιπλοῖα ἀναπτύσσεται σημαντικὰ καὶ τὰ διάφορα κέντρα γνωρίζουν μεγάλη ἀκμὴ ἡ

όποια βασίζεται σε μιὰ οἰκονομία ἀνθηρὴ μὲ ἐπάρκεια ἀγαθῶν καὶ ἀνεπτυγμένο ἐμπόριο.

Ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Ἀχαιῶν συνάντησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εὐνοϊκὲς συνθήκες γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της. Ἡ Αἴγυπτος, ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν εἰρήνην στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, γνώριζε κατὰ τὸ διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ ἰσχυροῦ Φαραῶ Ἀμένοφη Γ' (1405-1367 π.Χ.) μιὰ περίοδο μεγάλου πλούτου καὶ ἡρεμίας. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς Μυκηναίους ὑπῆρξε εὐνοϊκὴ καὶ ἡ βασιλεία τοῦ διαδόχου του, Ἀμένοφη Δ', διότι ὁ Φαραῶ αὐτός, ἀπασχολημένος μὲ τὴ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση ποὺ ἤθελε νὰ ἐπιβάλλει, δὲν ἀσχολήθηκε πολὺ μὲ τὰ ἐξωτερικὰ θέματα τοῦ βασιλείου του. Ἐξάλλου οἱ σημαντικὲς γιὰ τὸ μυκηναϊκὸ ἐμπόριο πόλεις τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης εὐημεροῦσαν ἐπίσης, καὶ ἡ εἰρήνη ποὺ ἀκολούθησε τὴ μάχη τοῦ Qadesh, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεαι λόγος παρακάτω, διευκόλυνε ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀνάπτυξη τῶν περιοχῶν αὐτῶν.

Παρόλον ὅτι τὸ ἐμπόριο ἀνθοῦσε στὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, ἔμποροι δὲν ἀναφέρονται στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἴσως δὲν ὑπῆρχε μιὰ χωριστὴ κατηγορία ἰδιωτῶν ποὺ νὰ ἀσχολεῖται μὲ ἐμπορικὲς δραστηριότητες, ἀλλὰ ὅτι αὐτὲς βρισκόνταν σὲ βασιλικά χέρια. Νόμισμα δὲν ὑπῆρχε καὶ τὸ ἐμπόριο λειτουργοῦσε μὲ τὸ σύστημα τῆς ἀνταλλαγῆς.

Οἱ Μυκηναῖοι ἐξάγουν ξυλεία, ὄπλα, ἀγγεῖα, κρασί, λάδι, μύρο, λινό, ὑφάσματα καὶ εἰσάγουν χρυσό, ἄργυρο (ἂν καὶ χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸν ἄργυρο τοῦ Λαυρίου), ἐλεφαντόδοντο, ἡμιπολύτιμους λίθους, ἤλεκτρο (κεχριμπάρι), πορφύρα, μπαχαρικά καὶ ὑφαντά. Στὶς εἰσαγωγὰς θὰ περιλαμβάνονταν καὶ ἀναλώσιμα ἐμπορεύματα, τρόφιμα ἢ σιτηρά, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη στοιχεῖα. Οἱ ἀνταλλαγὰς ἀφοροῦν καὶ ἀνθρώπινο δυναμικὸ: μισθοφόροι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἐργάζονται σὲ ξένους στρατοὺς, ἐνῶ οἱ Μυκηναῖοι ἀγοράζουν δούλους ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς ἀγορές.

Τὸ ἐμπόριο ὅμως περιστρεφόταν κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ σημαντικότερο εἶδος τῆς ἐποχῆς, τὸ μέταλλο. Ὁ χαλκὸς καὶ ὁ κασσίτερος ἦταν τὰ δύο ζωτικὰ μέταλλα γιὰ τοὺς Μυκηναίους. Ὁ κασσίτερος ἐρχόταν ἀπὸ μακρινὰ μέρη, ἴσως τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ἰσπανία, ἢ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη μέσω τῶν Ἀλπεων, τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τῶν Βαλκανίων. Κυρίως ὅμως ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ ἀκριβὴς του προέλευση. Μὲ καρβάνια θὰ ἔφθανε στὰ σημαντικὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου, ὅπως ἦταν ἡ Οὐγκαρίτ, ἡ Μίλητος καὶ ἡ Ρόδος, ὅπου καὶ γίνονταν οἱ ἀνταλλαγὰς. Ὁ χαλκὸς εἰσαγόταν ἀπὸ τὴ Μέση Ἀνατολή ἢ καὶ ἀπὸ τὴν Κύπρο. Ἐπειδὴ

ὅμως, σύμφωνα μὲ πρόσφατες μελέτες, ἡ ἐξόρυξη χαλκοῦ ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙ, γνωρίζουμε ὅτι οἱ Μυκηναῖοι χρησιμοποιοῦσαν κυρίως τὴν πηγὴ αὐτή. Κράμα χαλκοῦ καὶ κασσίτερου εἶναι ὁ ὀρείχαλκος ποὺ προσφέρεται καλύτερα στὴν κατεργασία ἀπὸ τὸ χαλκὸ γιὰτὶ χυτεύεται εὐκολότερα καὶ εἶναι ἀνθεκτικότερος. Μὲ τὸν ὀρείχαλκο κατασκεύαζαν ὅπλα, ἐργαλεῖα καὶ πολλὰ ἀντικείμενα· μεταξὺ ἄλλων κύπελλα, διάφορα δοχεῖα, μαγειρικά σκεύη καὶ λουτήρες (ἀσπαμίνθους).

Στὴ Μάλθη, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου, βρέθηκαν ἐργαστήρια μεταλλουργίας· κυρίως ὅμως ἀπὸ τὶς πινακίδες ἀντλοῦμε πληροφορίες γιὰ τὶς διάφορες χρήσεις τοῦ χαλκοῦ καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀπὸ κάποια κεντρικὴ ἀποθήκη, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἦταν μέσα στὰ ἀνάκτορα, τὸ μέταλλο διαμοιραζόταν στοὺς χαλκεῖς, στοὺς ὁποίους μάλιστα παρεχωρεῖτο ἀκριβῶς ἡ ἀπαραίτητη ποσότητα γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς συγκεκριμένου ἀριθμοῦ ἀντικειμένων.

Ἡ μυκηναϊκὴ μεταλλουργία εἶχε ἀναπτυχθεῖ πολὺ. Ἀπὸ τὶς πινακίδες εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ βασιλεῖο τῆς Πύλου ἐργάζονταν τετρακόσιοι χαλκεῖς· ὁ σημαντικὸς αὐτὸς ἀριθμὸς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παραγωγὴ μεταλλικῶν ἀντικειμένων θὰ ἦταν ἀσφαλῶς σημαντικὴ καὶ ὅτι ὅπωςδήποτε ἔνα μεγάλο μέρος θὰ προοριζόταν καὶ γιὰ ἐξαγωγή.

Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὶς συναλλαγὰς τῆς ἐποχῆς ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ δύο ναυάγια ποὺ ἀνακαλύφθηκαν σχετικὰ πρόσφατα κοντὰ στὶς τουρκικὲς ἀκτές. Τὸ ἓνα βρέθηκε στὴ Χελιδονία ἄκρα, στὴ νότια ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ πλοῖο ἦταν ἴσως φοινικικό, ταξίδευε ἀνάμεσα στὴν Κύπρο καὶ τὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ καὶ ναυάγησε γύρω στὸ 1200 π.Χ. Μετέφερε διάφορα προϊόντα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀρκετὰ ἐργαλεῖα, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ φορτίου τοῦ ἀπετελεῖτο ἀπὸ μέταλλα, ὀξειδίου κασσιτέρου καὶ χαλκὸ σὲ μορφὴ τάλαντων. Τὰ τάλαντα τοῦ χαλκοῦ ἔχουν ἓνα καθιερωμένο, τυπικὰ μεσογειακὸ σχῆμα ποὺ εἶχε ἄλλοτε σχετισθεῖ μὲ «δορὰ ταύρου»· εἶναι χυτά, ὀρθογώνια μὲ ἐλαφρὰ κοίλες πλευρὲς καὶ προεξέχουσες γωνίες. Τὸ σχῆμα αὐτὸ διευκολύνει τὴ μεταφορὰ καὶ τὴν ἀποθήκευση τοῦ μετάλλου [302]. Μὲ τὸ πλοῖο αὐτὸ ταξίδευαν καθὼς φαίνεται καὶ τεχνίτες οἱ ὁποῖοι εἶναι πιθανόν. ὅτι κατασκεύαζαν κατόπιν παραγγελίας διάφορα μεταλλικὰ ἀντικείμενα στὰ λιμάνια ὅπου σταματοῦσαν, ἀλλὰ ἴσως καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ.

Τὸ ἄλλο ναυάγιο εἶναι παλαιότερο —ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 14ο αἰ. π.Χ.— καὶ ἀνακαλύφθηκε στὸ Ulu Burun κοντὰ στὸ Κάς, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ

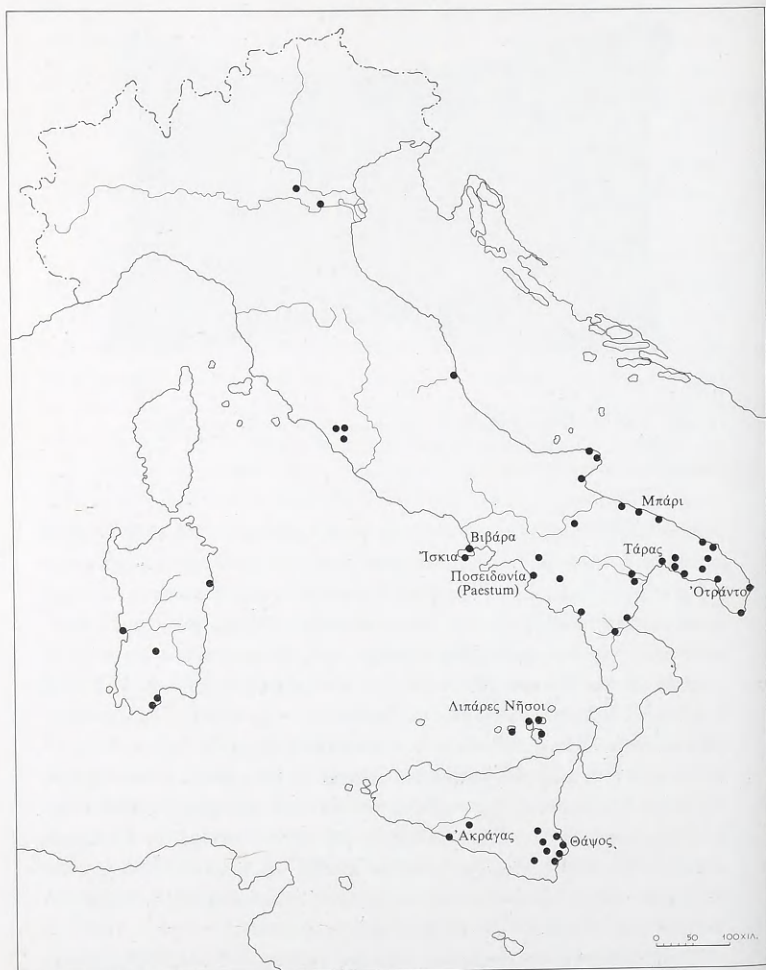

302

Τάλαντο. Ἀπὸ ναυάγιο πὺν βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Κύμης στὴν Εὐβοία. 15ος - 13ος αἰ. π.Χ. Χαλκός. Μέγ. μῆκ. 0,35, πλ. 0,22, βάρος 9.900. Ἀθήνα, Νομισματικὸ Μουσεῖο.

Καστελόριζο. Τὸ πλοῖο ἦταν ἴσως μυκηναϊκό, ταξίδευε πρὸς τὰ δυτικά καὶ ἔχει γίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι ἐρχόταν στὴν Ἑλλάδα. Τὸ πλούσιο φορτίο του περιελάμβανε διάφορα, περισσότερο ἢ λιγότερο πολύτιμα ἀντικείμενα πὺν παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, τόσο στὸ εἶδος ὅσο καὶ στὴν προέλευση· ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀποτελοῦσαν καὶ ἐδῶ τὰ μέταλλα, σὲ τάλαντα χαλκοῦ καὶ κασσίτερου. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ναυαγίων αὐτῶν βοήθησε νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴ μεγάλη ἔκταση πὺν εἶχε πάρει τὸ ἐμπόριο τοῦ χαλκοῦ στὴν Ὑστεροελλαδικὴ περίοδο καὶ τὴ σημασία πὺν εἶχε τὸ μέταλλο στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα, ὅταν γιὰ ἓνα διάστημα ἡ ναυσιπλοΐα εἶχε ἀποβεῖ ἐπικίνδυνη λόγω πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, δημιουργήθηκαν προβλήματα στὴν προμήθεια τοῦ χαλκοῦ καὶ παρατηρήθηκε ἔλλειψη τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ ἀγαθοῦ στὴ Μεσόγειο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴν εὐαίσθητη οἰκονομία τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων καὶ συνέτεινε στὴν ἀποδιοργάνωσή τους.

Ὅταν καταστράφηκαν τὰ ἀνάκτορα καὶ ἐξέλιπε ἡ βασιλεία, τὴ διακίνηση τοῦ μετάλλου ἀνέλαβαν ἀσφαλῶς ἰδιῶτες, ἀνεξάρτητοι ἔμποροι, πὺν μὲ τὰ πλοῖα τους μετέφεραν τὸ πολύτιμο φορτίο στὰ διάφορα μεσογειακὰ λιμάνια.

Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ

Οἱ δύο αἰῶνες 1400-1200 π.Χ. προσδιορίζονται συχνὰ μὲ τὸν ὄρο «Μυκηναϊκὴ αὐτοκρατορία», χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος ἀνταποκρινόταν στὴν ἔννοια τῆς αὐτοκρατορίας γιατί οἱ πόλεις τῆς Ἑλλάδας ἦταν διηρημένες μεταξύ τους καὶ οἱ Μυκηναῖοι δὲν εἶχαν κανενὸς εἰδους ἐπικυριαρχία οὔτε στὴ Μεσόγειο οὔτε στὸ Αἰγαῖο. Ὁ ὄρος «αὐτοκρατορία» χρησιμοποιεῖται συμβατικὰ γιὰ νὰ ὑποδηλωθεῖ ὅτι ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ τέχνη τῶν Μυκηναίων κινήθηκαν σ' ἓναν χώρο εὐρύτερο ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ Αἰγαίου καὶ δημιούργησαν δεσμοὺς ποὺ ἔφεραν τὴν ἑλληνικὴ παρουσία ἔξω ἀπὸ τὰ στενὰ γεωγραφικὰ τῆς πλαίσια.

Ὁ Αἰγαιακὸς πολιτισμὸς δέχθηκε ἀπὸ νωρὶς ἑξωτερικὲς ἐπιρροὲς τὶς ὁποῖες ἐπεξεργάσθηκε δημιουργώντας μιὰ τέχνη πρωτότυπη ποὺ ἔφθασε στὸ ἀπόγειό της κατὰ τὴ Νεοανακτορικὴ περίοδο στὴν Κρήτη. Τὰ ἔργα ὅμως τῆς μινωικῆς τέχνης ταξίδεψαν σχετικὰ λίγο καί, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, δὲν ἔγιναν εὐρύτερα γνωστά. Ἡ συμβολὴ τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ στὴν ἱστορία τῆς τέχνης θὰ ἦταν μηδαμινὴ ἂν δὲν τὸν συνέχιζε ὁ Μυκηναϊκὸς —δίνοντάς του καινούργιο χαρακτῆρα καὶ νέο δυναμισμό—, ὁ ὁποῖος, ἐπωφελούμενος ἀπὸ νέες συνθήκες, ἱστορικὲς καὶ οἰκονομικὲς, ἐπηρέασε οὐσιαστικὰ τὸν κόσμον ποὺ τὸν περιέβαλλε.

Παράλληλα μὲ τὰ ἐμπορεύματα καὶ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ οἱ Μυκηναῖοι μετέφεραν στοὺς γειτονικοὺς λαοὺς καὶ τὰ πολιτιστικὰ τους ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα ἀφομοιώθηκαν περισσότερο ἢ λιγότερο, ἀναλόγως μὲ τὶς περιοχές. Ἀναφέρουμε ἐδῶ ἐνδεικτικὰ ὅτι στὴν Αἴγυπτο, ὅπως θὰ γίνεῖ λόγος παρακάτω, ἡ ἐπιρροὴ τῶν Μυκηναίων ἦταν μηδαμινή, ἐνῶ ἡ φοινικικὴ ἀκτὴ, ποὺ εἶχε μιὰ τέχνη λιγότερο πρωτότυπη καὶ ἦταν περισσότερο ἀνοικτὴ σὲ ξένες ιδέες, δέχθηκε ἀβίαστα τὶς μυκηναϊκὲς ἐπιδράσεις. Ἐξάλλου περιοχὲς ὅπως ἡ Σικελία ἢ οἱ παραδουνάβιες χώρες, ποὺ βρισκόνταν ἀκόμη σὲ πολιτιστικὸ στάδιο πρὶν πρῶτον καὶ πρωτόγονο, ἐνδιαφέρονταν κυρίως, ὅχι τόσο γιὰ τὰ καλλιτεχνικὰ ὅσο γιὰ τὰ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῶν Μυκηναίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ ἐπωφελήθηκαν. Τὸ πλέγμα ἐπαφῶν καὶ ἀλληλοεπιδράσεων ποὺ δημιουργήθηκε στὸ τέλος τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀνάμεσα σὲ διάφορες περιοχὲς ποὺ ἦταν πρὶν κλειστές, εἶναι ἓνα σημαντικὸ γεγονός ἐπὶ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες περιοχὲς στὴν ὁποία ἐπεκτάθηκαν οἱ Ἀχαιοὶ εἶναι ἡ Κρήτη, τὴν ὁποία κατέλαβαν τὸ 1450 π.Χ. Ἀπὸ τότε, ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. π.Χ. ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὸ 1375 π.Χ. ὅταν καταστράφηκε τὸ ἀνάκτορο τῆς

Κνωσοῦ —κι ἂν δὲν καταστράφηκε ὁλοκληρωτικά, ἔσβησε πάντως ἡ λάμψη του— ἡ μυκηναϊκὴ ἐπιρροὴ ἐξαπλώνεται καὶ ἐδραιώνεται μὲ τὴν ἱδρυση ἐμπορικῶν σταθμῶν καὶ ἀποικιῶν στὸ Αἰγαῖο. Οἱ Μυκηναῖοι, ὅπως καὶ οἱ Ἑλλήνες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, ἱδρύουν τὶς ἀποικίες τους στὰ παράλια καὶ δὲν προχωροῦν στὴν ἐνδοχώρα.

Στὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο πραγματικὲς μυκηναϊκὲς ἀποικίες εἶναι ἡ Κῶς, ἡ Μίλητος καὶ ἡ Ρόδος. Στὴ Μίλητο καὶ στὴ Ρόδο οἱ Μυκηναῖοι διαδέχθηκαν τοὺς Μινωῖτες, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ περιοχὲς αὐτὲς νὰ ἀναπτυχθοῦν πολὺ στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχῇ. Ἡ Μίλητος, ποῦ ἦταν συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τὸ Αἰγαῖο, ὀχυρώνεται στὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδο (1250 π.Χ.) συγχρόνως μὲ ἄλλες μυκηναϊκὲς πόλεις· τὸ τεῖχος τῆς εἶναι λίθινο μὲ πλίνθινη ἀνωδομή, ὅπως καὶ τὰ τεῖχη στὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας καὶ στὴ Νάξο (σ. 144). Στὴ Ρόδο ἀναπτύσσεται ἡ Κάμειρος ἀλλὰ ἰδιαίτερα ἡ Ἰαλυσός· κοντὰ στὴν ἀρχαία Ἰαλυσὸ καὶ στὸ σημερινὸ χωριὸ Τριάντα, δίπλα στὴ μινωικὴ ἀποικία, ἱδρύεται μιὰ σημαντικὴ μυκηναϊκὴ θέση ἥδη τὸ 1450 π.Χ. Ἐκτοτε ἡ Ρόδος ἐμφανίζεται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Ἀνατολή.

Ἡ περιοχὴ τῆς Ἀλικαρνασσοῦ βρίσκεται ἐπίσης ὑπὸ μυκηναϊκὴ ἐπιρροή, ὅπως συνάγεται ἀπὸ σημαντικὰ εὐρήματα στὴν Ἰασὸ καὶ τὸ Müsgebi· γιὰ τὴ Λυκία καὶ τὴν Παμφυλία δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετὲς πληροφορίες διότι οἱ περιοχὲς αὐτὲς ἔχουν ἐλάχιστα ἀνασκαφεῖ. Ἡ διάλεκτος τῆς Παμφυλίας παρουσιάζει πάντως ὀρισμένα κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴν ἀρκαδο-κυπριακή. Οἱ περιοχὲς αὐτὲς ἀνήκαν στὴν ὁμοσπονδία τῶν πόλεων Arzawa τὶς ὁποῖες ὑπέταξαν οἱ Χετταῖοι γύρω στὸ 1370 π.Χ.

Ἡ Κίλικία συνδέεται μὲ τὴ μυκηναϊκὴ παράδοση, εἶχε ὅμως σποραδικὲς μόνο ἐπαφὲς μὲ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο ὥς τὴν ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία χρονολογεῖται τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα καὶ ὅστρακα ποῦ ἔχουν βρεθεῖ· φαίνεται ὅτι πολλοὶ Μυκηναῖοι ἔφτασαν ἐκεῖ μετὰ ἀπὸ τὶς καταστροφὲς ποῦ ἔγιναν στὴν Ἑλλάδα γύρω στὸ 1200 π.Χ., τότε πού, φεύγοντας ἀπὸ τὶς ταραχὲς, ἀναζήτησαν νέους τόπους κατοικίας στὰ νησιά καὶ τὶς μικρασιατικὲς ἀκτὲς καὶ νέα ἀνοίγματα στὸ ἐμπόριό τους.

Μὲ τὴν Τροία οἱ ἐπαφὲς τῶν Μυκηναίων ἦταν πολλὲς, κυρίως μάλιστα μὲ τὴν ἰσχυρὴ Τροία VI (1800-1250 π.Χ.) (σ. 400). Ἡ περιοχὴ ποῦ περιλαμβάνει τὴ βόρεια παραλία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μεταξὺ Τροίας καὶ Μιλήτου, καὶ τὰ νησιά τοῦ βορείου Αἰγαίου, παρουσιάζεται λιγότερο ἀνοικτὴ στὶς μυκηναϊκὲς ἐπιρροές. Στὴν περιοχὴ αὐτή, ὅπου ἀναπτύχθηκαν οἱ ἰωνικὲς πόλεις

αργότερα, τὰ εὐρήματα τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εἶναι ἀκόμη λίγα ἀλλὰ σημαντικά: ἓνας θολωτὸς τάφος στὴν Κολοφώνα — ὅπου ὑπῆρχε, καθὼς φαίνεται, μυκηναϊκὴ παροικία —, ἓνας στὴν Ἐφεσο, εὐρήματα στὴ Λέσβο, στὴ Λήμνο, καὶ οἰκισμὸς στὴ Χίο. Καθὼς ὅμως ἡ περιοχὴ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ ἀρκετά, δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξαν ἐκεῖ οἱ Μυκηναῖοι. Πρόσφατα ἀνακαλύφθηκε μυκηναϊκὸ τεῖχος στὶς Κλαζομενές — θέση ποὺ ἦταν πιθανότατα μυκηναϊκὸς ἐμπορικὸς σταθμὸς — ἀλλὰ εἶναι ἀκόμα νωρὶς γιὰ νὰ ἐξαχθοῦν ὀριστικὰ συμπεράσματα.

Στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς βόρειας Μικρᾶς Ἀσίας ὑπῆρχε μιὰ ἰσχυρὴ ὁμοσπονδία 22 πόλεων, ἡ Assuwa. Ἀπὸ τὴν ὀνομασία αὐτὴ προέρχεται τὸ τοπωνύμιο Ἀσία. Ἡ Assuwa ἦταν στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Χετταίων καὶ ἐμπόδιζε τὴ μυκηναϊκὴ διείσδυση. Οἱ Χετταῖοι προσπάθησαν πάντα νὰ τὴν ἔχουν στὴν ἐξουσία τους. Τὸ 1230 π.Χ. οἱ πόλεις τῆς Assuwa ἐπανεστάτησαν ἐναντίον τῶν Χετταίων ἀλλὰ ἡ ἐπανάσταση ἀπέτυχε· λίγα χρόνια ὅμως αργότερα τὸ κράτος τῶν Χετταίων ἐξασθενημένο ἀπὸ διαφοροὺς πολέμους καὶ ἐπιδρομὰς δὲν μπόρεσε νὰ κρατήσῃ τὴν ἐπικυριαρχία του. Ἡ ὁμοσπονδία κατέκτησε τὴν ἀνεξαρτησία της, ἡ ἀντίστασή της στὶς ἐξωτερικὲς πιέσεις χαλάρωσε, καὶ αὐτὸ ἐπέτρεψε στοὺς Ἀχαιοὺς νὰ πλησιάσουν στὴν περιοχὴ αὐτή. Χωρὶς τὸν μαρασμὸ τοῦ κράτους τῶν Χετταίων, μυκηναϊκὲς ἐκστρατεῖες πρὸς τὴ Μικρὰ Ἀσία, σὰν αὐτὴν ποὺ ὑπαινίσσεται ὁ Τρωικὸς Πόλεμος, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ.

Ἡ Κύπρος εἶναι ἡ χώρα ἡ ὁποία κατεχοχὴν συνδέθηκε μὲ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον, ἀλλὰ οἱ σχέσεις της μ' αὐτὸν ὑπῆρξαν ἰδιότυπες. Γεωγραφικῶς βρίσκεται πολὺ μακριὰ καὶ εἶχε δημιουργήσει ἕναν δικό της τρόπο ζωῆς μὲ ἰδιόμορφη καλλιτεχνικὴ ἔκφραση, ἕως τὴν Ὑστερὴ Χαλκοκρατία. Μέχρι τὸ 1450-1400 π.Χ. ἡ Κύπρος ἦταν στραμμένη πρὸς τὴν Ἀνατολή, τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο. Οἱ ἐπαφές μὲ τὸ Αἰγαῖο, συγκεκριμένα μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη, ἦταν λίγες. Τὸ ἐμπόριο μὲ τὶς ἀνατολικὲς χῶρες ἦταν βασικὸ γιὰ τὴν Κύπρο ἤδη ἀπὸ τὴν Πρώτῃ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἐξακολούθησε μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἀλλὰ καὶ στὸν τομέα τῆς τέχνης καὶ τῆς θρησκείας ἡ Κύπρος ἦταν ἀρχικὰ ἐντελῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀφίξη τῶν Μυκηναίων, οἱ αἰγαιακὲς ἐπιδράσεις συνδυάστηκαν μὲ τὶς ἀνατολικὲς, χωρὶς νὰ τὶς ἐξουδετερώσουν, καὶ ἡ Κύπρος ἔγινε ὁ ἰδεώδης τόπος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς μεικτοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ πρωτοτυπία καὶ ἡ ἰδιομορφία τῆς κυπριακῆς τέχνης ἐξηγοῦνται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ τῆς θέση στὴ διασταύρωση δύο κόσμων, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ.

Περίπου τὸ 1400 π.Χ. ἔφτασαν οἱ πρῶτοι μυκηναῖοι ἔμποροι καὶ τεχνίτες ποὺ ἐγκατέστησαν ἐμπορικοὺς σταθμοὺς καὶ ἐργαστήρια κεραμικῆς, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποικίσουν συστηματικὰ τὸ νησί. Ἀρχισαν οἱ συχνὲς ἐπαφὲς μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ βαθμιαία ἡ Κύπρος μπήκε στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Μυκηναίων. Ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ διαδόθηκε γρήγορα καὶ γνώρισε μεγάλη ἐπιτυχία. Ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἔφθαναν ἀγγεῖα στὸ νησί ἀλλὰ καὶ τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια κατασκεύαζαν πολλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ ἀγγεῖα μυκηναϊκῆς τεχνολογίας. Παρ' ὅλες ὅμως τὶς ἐπαφές, οἱ δεσμοὶ μετὰ τὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἀκόμα στενοί· εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι, σύμφωνα μετὰ τὴ μυθικὴ παράδοση, ὁ βασιλιάς τῆς Κύπρου Κινύρας δὲν ἔλαβε μέρος στὸν Τρωικὸ Πόλεμο. Ἡ Κύπρος ἀναφέρεται στὰ χεττιτικὰ ἀρχεῖα τοῦ Μπαγάζκιοῦ καὶ στὰ αἰγυπτιακὰ τῆς Ἑλ Ἀμάρνα (14ος αἰ. π.Χ.) μετὰ τὸ ὄνομα Ἀλασία· ἴσως ὅμως μετὰ τὸ ὄνομα αὐτὸ νὰ ὑπονοεῖται ἡ σημαντικὴ πόλη Ἐγκωμη. Τὸ τοπωνύμιον πάντως Ἀλασία εἶναι ἑλληνικὸ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο.

Ὁ ἑλληνικὸς ἀποικισμὸς τῆς Κύπρου ἐγίνε σταδιακὰ μετὰ τὸ 1225 καὶ τοῦ 1075 π.Χ. καὶ ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν ταραχῶν καὶ τῶν καταστροφῶν ποὺ συνέβησαν στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ· ὁ ἐξέλληνισμός τῆς Κύπρου εἶχε συντελεσθεῖ στὰ τέλη τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. Ὁ μύθος διατήρησε τὴν ἀνάμνηση τῶν ἀποικισμῶν καὶ ἀναφέρει ἑλληνες οἰκιστὲς κυπριακῶν πόλεων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ πιὸ γνωστοὶ εἶναι ὁ Ἀγαπήνωρ ἀπὸ τὴν Τεγέα, ἰδρυτὴς τῆς Πάφου, καὶ ὁ Τεῦκρος ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα τῆς Ἀττικῆς, ἰδρυτὴς τῆς Σαλαμίνας.

Οἱ πόλεις τῆς Συροπαλαιστινιακῆς ἀκτῆς ἦταν σὲ συχνὴ ἐπικοινωνία μετὰ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον καὶ οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν ἰδρύσει γύρω στὸ 1300 π.Χ. μιὰ παροικία στὴν Οὐγκαρίτ. Ἡ σημαντικὴ πόλη Οὐγκαρίτ (Ras-Shamra) εἶχε ἐξέχουσα γεωγραφικὴ θέση. Ἦταν λιμάνι στὶς ἐκβολὲς τοῦ Ὀρόντη καὶ ἐκεῖ κατέληγε ἡ μεγάλῃ ἐμπορικὴ ὁδὸς ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀσίας. Τόσο τὸ Αἰγαῖο ὅσο καὶ ἡ Αἴγυπτος, ἄφησαν ἔντονα τὰ σημάδια τοὺς στὸν πολιτισμὸ τῆς Οὐγκαρίτ. Οἱ μυκηναϊκὲς ἐπιδράσεις ἀναγνωρίζονται στὴν ἀνακτορικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀλλὰ εἶναι κυρίως ἐμφανεῖς στὴ μικροτεχνία.

Οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν ἐπίσης ἐπαφὲς μετὰ τὴ Βύβλο, τὴν Παλαιστίνην καὶ τὶς σημαντικὰς πόλεις Ἱεριχὼ καὶ Μεγιδώ. Οἱ ἐπιδράσεις σὲ ὁρισμένους μορφὲς τέχνης, ὅπως στὴν ἐλεφαντουργία, εἶναι τόσο σημαντικὲς, ὥστε σὲ πολλὰς περιπτώσεις εἶναι δύσκολος ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὰ ἐγχώρια συριακὰ ἐλεφαντουργήματα καὶ στὰ εἰσηγμένα μυκηναϊκά, ἀνατολίζουσας τεχνολογίας.

Σε ἀντικείμενα μικροτεχνίας πού προέρχονται ἀπὸ τὴν Tell Asana (Alalakh), τὸ Qadesh ἢ τὸ Χαλέπι παρατηροῦμε ὅτι μυκηναϊκὰ στοιχεῖα συνυπάρχουν μὲ τὰ ἀνατολικά-μεσοποταμιακά. Ἀκόμη καὶ στὴν τέχνη τῆς μακρινῆς Ἀσσοῦρ ὀρισμένα φυσιοκρατικά στοιχεῖα φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο.

Ἡ Αἴγυπτος εἶναι πάντα ἀδιαπέραστη στὶς ξένες ἐπιδράσεις καὶ θὰ παραμείνει κλειστή ὡς τὸ τέλος τῆς μακρᾶς ἱστορίας της. Οἱ παραδόσεις της εἶναι πολὺ δυνατὲς καὶ κανένας ἄλλος πολιτισμὸς δὲν ἐπηρέασε τὴν καλλιτεχνικὴ τῆς ἔκφραση. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Νέου Βασιλείου, ἡ Αἴγυπτος γιὰ πρώτη φορὰ ἀνοίγεται κατὰ κάποιο τρόπο στὸν ἔξω κόσμο. Τὸ Νέο Βασίλειο, σύγχρονο μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς μυκηναϊκῆς ἀκμῆς, εἶναι συνεχῶς σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν μυκηναϊκὸ καὶ συροφονικὸν κόσμον. Τὰ αἰγαιακὰ στοιχεῖα φθάνουν εἴτε ἀπευθείας, εἴτε διὰ μέσου φοινικικῶν εἰσαγωγῶν πού εἶναι ἐπηηρεασμένες ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ πνεῦμα. Ποτὲ ἄλλοτε ἡ αἰγυπτιακὴ τέχνη —συγκεκριμένα ἡ τοιχογραφία— δὲν γνώρισε τὴν ἐλευθερίαν, τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, πού γνωρίζει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Εἶναι ἡ περίοδος τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλ. Ἀμάρνα καὶ γιὰ ἓνα διάστημα ἓνας νέος ἄνεμος πνέει. Παρατηροῦμε ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ εἰσάγονται θέματα τὰ ὁποῖα δὲν ἐξυπηρετοῦν μιὰ σκοπιμότητα, εἴτε πολιτικὴ, εἴτε θρησκευτικὴ. Ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια εἰκονίζεται μὲ ἓναν ἐλεύθερον, οἰκεῖον τρόπο. Τὰ τοπία τοῦ Νείλου ἀποδίδονται μὲ φυσικότητα. Εἰσάγεται διακριτικὰ μιὰ αἰγαιακὴ τεχνотροπία στὶς διακοσμητικὰς τέχνες. Τὰ δάπεδα τῶν αἰθουσῶν διακοσμοῦνται μὲ εὐχάριστα σχέδια, θυμίζοντας κάπως τὰ δάπεδα τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων.

Ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Χετταίων βρισκόταν στὶς παρυφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Τὸ λίκνο τοῦ παλαιοῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ ἦταν στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἀπὸ τὸ 1460 π.Χ. ἕως τὸ 1200 μὲ 1190 π.Χ. ἔχει τὸ κέντρο τοῦ γύρω στὸν Ἄλν ποταμό. Τὸ 1370 π.Χ. ὅταν ὁ μεγάλος βασιλεὺς Σουπιλουλιούμας Α΄ ἔθεσε τέρμα σὲ διάφορες ἐσωτερικὰς ἔριδες, οἱ Χετταῖοι ἐδραίωσαν τὴν κυριαρχίαν τους καὶ κατέλαβαν τὴ βόρειον Συρίαν μὲ συνεχεῖς ἐπεκτατικὰς τάσεις πρὸς τὸ νότον. Τὸ 1330 π.Χ. κατέλαβαν ὁλόκληρην τὴ Νότιον Μικρὰ Ἀσίαν, ὑποτάσσοντας τὴν ὁμοσπονδίαν τῶν πόλεων Arzawa. Τὴν προέλασιν τῶν Χετταίων προσπάθησαν νὰ ἀναχαιτίσουν οἱ Αἰγύπτιοι. Τὰ στρατεύματα τῶν δύο δυνάμεων συναντήθηκαν στὴν ἀποφασιστικὴ μάχην τοῦ Qadesh πού προσδιορίζεται περίπου τὸ 1285 π.Χ. Οἱ Χετταῖοι ἐμφανίσθηκαν μὲ 2.500 ἄρματα, τεράστιον ἀριθμὸν γιὰ τὴν ἐποχὴ, αἰφνιδίασαν τοὺς Αἰγυπτίους καὶ τοὺς ἔθεσαν ἐκτὸς μάχης. Οἱ Αἰγύπτιοι ὅμως ὑπὸ τὸν Ραμσῆ Β΄ κατόρθωσαν τελικὰ νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν ἀλλὰ μὲ τόσο τρομερὰς ἀπώλειαι,

ποὺ ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐκκενώσουν τὰ ἐδάφη ποὺ εἶχαν καταλάβει. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπώλειες τῶν Χετταίων ἦταν μεγάλες. Οἱ δύο βασιλεῖς υπέγραψαν εἰρήνην καὶ ὄρισαν τὰ σύνορα τοῦ βασιλείου τους κοντὰ περίπου στὴ σημερινὴ Βηρυτό. Ἡ βόρεια Συρία ἐγινε χεττιτικὴ ἐπαρχία, ἀλλὰ οἱ Χετταῖοι δὲν προσπάθησαν πιά νὰ προσελάσουν πρὸς Νότον. Ἡ μάχη αὐτὴ δημιούργησε ἕνα status quo. Ἀκολούθησε μιὰ περίοδος μακροχρόνιας εἰρήνης ποὺ βασιζόταν στὴν ἰσορροπία τῶν δύο δυνάμεων. Οἱ θάλασσες ἦταν ἀσφαλεῖς καὶ ἡ μετακίνηση ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων ἐλεύθερη. Ἡ περίοδος αὐτὴ ἦταν πολὺ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μυκηναϊκοῦ ἐμπορίου.

Οἱ Ἀχαιοί, *Aḫhiyawā* ὅπως ἀναφέρονται στὰ κείμενα τῶν Χετταίων, μπαίνουν στὴ διεθνὴ πολιτικὴ σκηνὴ γύρω στὸ 1300 π.Χ. Ἀναφέρονται σὲ ἔγγραφα τῶν Χετταίων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ. ἐνὸς ἀξιωματοῦχου, ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς «ἐπιστολὴ Ταβαγκαλάβας». Τὰ δύο βασίλεια, τὸ βασίλειο τῶν Χετταίων καὶ τὸ βασίλειο τῶν Ἀχιγιάβα ἔχουν κατ' ἀρχὴν σχέσεις φιλικές. Ὑπάρχει μάλιστα κάποια συνθήκη ποὺ, μεταξὺ ἄλλων, ὀρίζει τὴν ἐκδοσὴ τῶν πολιτικῶν φυγᾶδων. Στὰ ἔγγραφα ὁ βασιλεὺς τῶν Χετταίων ἀποκαλεῖ τὸν βασιλέα τῶν Ἀχιγιάβα «ἀδελφό», καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο αὐτὸ συμπεραίνουμε ὅτι τὸν θεωρεῖ ἴσο του. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία ἐπίσης φαίνεται ὅτι σημαντικὴ ἀπόσταση χωρίζει τὰ δύο βασίλεια, ὅτι τὸ βασίλειο τῶν Ἀχιγιάβα ἔχει ἰσχυρὴ ναυτικὴ δύναμη καὶ ὅτι βρίσκεται «πέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα», δυσπρόσιτο γιὰ τὸν στρατὸ τῶν Χετταίων. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ ἀκριβῶς ἡ γεωγραφικὴ θέσις τοῦ βασιλείου αὐτοῦ. Ὅρισμένοι μελετητὲς θεωροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς Μυκῆνες, ἐνῶ ἄλλοι, ὅπως ἀναφέρθηκε (σ. 314), τὸ τοποθετοῦν στὴ Ρόδο. Φαίνεται ὅμως ἀπίθανο ἕνα τόσο σημαντικὸ βασίλειο νὰ ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ ἕνα νησί, γι' αὐτὸ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι μάλλον ὑπονοεῖται ὁλόκληρη ἡ Πελοπόννησος.

Οἱ Χετταῖοι καὶ οἱ Ἀχιγιάβα δὲν εἶχαν πάντα ἀρμονικὲς σχέσεις. Διαφωνοῦσαν συχνὰ γιὰ τὴν ἐπικυριαρχία στὶς ἐνδιάμεσες περιοχές, ὅπως γιὰ τὴ Μίλητο ὅπου τὰ δύο βασίλεια συναντῶνται. Ἡ Μίλητος — Μιλλαβάнта στὶς χεττιτικὲς πηγές — ἀνήκει στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον ἀλλὰ βρίσκεται στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Χετταίων. Ἀσφαλῶς οἱ Χετταῖοι ἐνοχλοῦντο ἀπὸ τοὺς διάφορους ἡγεμόνες, ποὺ ζοῦσαν καὶ ἐκινοῦντο μέσα στὴν ἐπικράτειά τους προσπαθώντας νὰ ἀποκτήσουν ἐξουσία ἢ νὰ ἐδραιώσουν τὴν ἰσχύ τους εἰς βάρος τοῦ Μεγάλου Βασιλέα. Ἡ δύναμη τῶν Ἀχαιῶν αὐξάνεται ἀπὸ τὸ 1300 π.Χ. Γίνονται συνεχῶς πρὸς ἐπιθετικοὶ καὶ τολμηροὶ καὶ ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τῆς βασιλείας τοῦ Τουνταλίγιας Δ' (1265-1240 π.Χ.) οἱ σχέ-

σεις τους με τους Χετταίους γίνονται σαφώς έχθρικές. Είναι φανερό ότι προσπαθούν να επωφεληθούν από την εξασθένηση των Χετταίων για να εγκατασταθούν στη Μικρά 'Ασία. Κάνουν συνεχή πόλεμο νεύρων στον Μεγάλο Βασιλέα, ύπονομεύουν την ισχύ του βοηθώντας τους μικρούς τοπικούς ήγεμόνες να επαναστατούν, και εκστρατεύουν ακόμη και οι ίδιοι. Πράγματι σ' ένα αποσπασματικό κείμενο που χρονολογείται στη βασιλεία του Τουνταλίου Δ' αναφέρεται ότι ο βασιλεύς των 'Αχιγιάβα βρίσκεται μέσα στην επικράτεια των Χετταίων με στρατό και ἄρματα.

Παρ' όλες όμως τις επαφές 'Αχιγιάβα και Χετταίων οι δύο λαοί δεν συναντώνται συχνά, κυρίως γιατί οι Χετταίοι ενδιαφέρονταν να επεκτείνουν και να διατηρήσουν την έπιρροή τους στις νοτιοανατολικές περιοχές, τη βόρεια Συρία και τη νοτιοανατολική Μικρά 'Ασία. 'Από τους πολιτισμούς της Μέσης 'Ανατολής ο χεττιτικός είναι αυτός που εκ πρώτης όψεως έχει τις λιγότερες αναλογίες, τὰ λιγότερα κοινὰ σημεῖα με τὸν αἰγαιακό, ἂν και οἱ ὁμοιότητες που παρατηροῦνται στὰ κυκλώπεια τείχη που χαρακτηρίζουν τὴν ἀρχιτεκτονική τῶν δύο πολιτισμῶν, δημιουργοῦν πολλὰ ἐρωτήματα. 'Αλλὰ οἱ σχέσεις Χετταίων καὶ 'Ελλήνων δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ διεξοδικὰ καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξουν ὀριστικά συμπεράσματα.

'Η παρουσία των Μυκηναίων μαρτυρεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 'Ανατολή καὶ σὲ ἄλλες περιοχές. Πρὸς Δυσμὰς οἱ Μυκηναῖοι ἔφτασαν στὴ Νότιο 'Ιταλία, τὴ Σικελία, τὴς Λιπάρεις Νήσους καὶ τὴ Σαρδηνία. Πάρα πολλὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ἔχουν βρεθεῖ σὲς περιοχές αὐτὲς καὶ κυρίως στὸν Τάραντα, τὴ Βιβάρα, τὴς Συρακοῦσες καὶ τὴ Θάσο καὶ μαρτυροῦν ὅτι οἱ ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὲς ἦταν ἤδη πυκνὲς ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο. 'Η ἐπίδραση τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης στὴν ἐγχώρια κεραμική καὶ τὴ μεταλλουργία εἶναι σαφής.

Τὴς σχέσεις τῶν περιοχῶν αὐτῶν με τὸν πολιτισμὸ τοῦ Αἰγαίου ἀπηχεῖ ἐξάλλου καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση ποὺ ἀναφέρει ὅτι ὁ Μίνως καταδῶξε τὸν Δαίδαλο στὴ Σικελία. Θὰ πρόκειται γιὰ κάποιον βασιλέα τῆς Κρήτης ποὺ συμβολικὰ ἴσως ὁ μύθος ὀνομάζει Μίνωα καὶ ποὺ ζοῦσε στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχή.

Πρὸς Βορρὰν ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἔφτασε κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο στὴν 'Ηπειρο καὶ στὴ Μακεδονία, ποὺ εἶχαν μείνει ἔως τότε σὲ λιγότερο ἐξελιγμένο πολιτιστικὸ στάδιο. Στὴ Μακεδονία ἀκραιφνεῖς μυκηναϊκοὶ οἰκισμοὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀνακαλυφθεῖ, ἀλλὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ πιθανὸ ὅτι σὲς ἀκτές, καὶ ἰδιαίτερα στὴ Χαλκιδική, θὰ εἶχαν ἰδρυθεῖ «ἐμπορία». 'Απὸ τὴ Μακεδονία ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς διηθήθηκε στὰ Βαλκάνια καὶ σὲς παραδουνάβιες περιοχές, ὅπου ἔφερε ἀνεπτυγμένους τεχνικὲς, ἄγνωστες

304

Χάρτης τοῦ μεσογειαοῦ χώρου στὴν YE III περίοδο (P. Demargne).

ἀκόμη σ' αὐτὲς τὶς χώρες, καὶ συνέβαλε στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ Hallstatt. Ἡ ἐπίδραση τῆς μυκηναϊκῆς μεταλλουργίας εἶναι παντοῦ ἔντονη στὶς παραμονὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Πρὸς Βορρὰν οἱ Ἀχαιοὶ διατηροῦσαν ἐπαφὲς μὲ τὶς περιοχὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Βαλτικῆς, καθὼς καὶ μὲ τὴ Βρετανία.

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἐκπολιτιστικὴ ὁδὸς ἀκολουθεῖ ἀντίθετη φορὰ ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῶν ἐπιδρομῶν· ἐνῶ οἱ ἐπιδρομὲς κατευθύνονται συνήθως ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον, οἱ πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις ταξιδεύουν ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρά.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Μεταξύ 1230 και 1225 π.Χ. ολόκληρος ο μεσογειακός κόσμος άρχισε να βρίσκεται σε άναβρασμό που διήρκεσε παραπάνω από έναν αιώνα, περίπου έως τὸ 1100 π.Χ. Μεγάλες άναταραχές, έπιδρομές και μετακινήσεις πληθυσμών άναστάτωσαν τὸν αἰγαιακὸ χῶρο.

Ὁ 12ος αἰ. π.Χ. εἶναι ἡ περίοδος τῶν μεγάλων έπιδρομῶν «τῶν λαῶν τῆς θάλασσας» που συνδυάζονται με τὴ λεγόμενη «κάθοδο τῶν Δωριέων». Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἵωνα τοποθετεῖται ἡ δεύτερη μεγάλη τομὴ στὴ Χαλκοκρατία με τὴν ὁποία θά σημάνει καὶ τὸ τέλος τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Παρουσιάζεται τὴν έποχὴ αὐτὴ ἕνα φαινόμενο ἀνάλογο με ἐκεῖνο που εἶχε ἐμφανισθεῖ γύρω στὸ 2000 π.Χ. ὅταν καὶ πάλι ἀλλεπάλληλες έπιδρομές καὶ μετακινήσεις εἶχαν άναταράξει τὸν μεσογειακὸ χῶρο.

Ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἔσβησε με τὸ τέλος τῆς Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, τὴν ἴδια έποχὴ περίπου που διαλύθηκε καὶ τὸ ἰσχυρὸ κράτος τῶν Χετταίων, ἀνίκανο μετὰ ἀπὸ δύο αἰῶνες ἔχθροπραξιῶν καὶ έπιδρομῶν νὰ διατηρήσει τὴν επικράτειά του. Οἱ πόλεις τῆς Χαναάν καταστράφηκαν, καθὼς καὶ ἡ Τροία καὶ ἡ Κύπρος. Ἀλλά, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα βυθίστηκε στοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, στὴν Κύπρο ἡ ζωὴ ἐπανῆλθε σχετικὰ γρήγορα σὲ ὀμαλὸ ρυθμὸ καὶ οἱ ἐμπορικὲς δραστηριότητες συνεχίσθηκαν. Τὸ ἄλλο ἰσχυρὸ κράτος τῆς περιοχῆς, ἡ Αἴγυπτος, δὲν γνώρισε καταστροφές, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1100 π.Χ., ἐξαντλημένο ἐπίσης ἀπὸ διάφορους πολέμους, εἰσέρχεται σὲ μιὰ περίοδο παρακμῆς καὶ ἡ ἀκτινοβολία του στὶς γειτονικὲς χῶρες οὐσιαστικὰ σταματᾷ.

Με τὴν ἀλλαγὴ τῆς χιλιετίας νέες δυνάμεις θά ἐμφανισθοῦν στὴν Ἀνατολή, στὴ Μεσόγειο καὶ στὸ Αἶγαῖο, που θά στηριχθοῦν σὲ καινούργια πολιτικὰ καὶ πολιτισμικὰ δεδομένα. Ἡ πρώτη χιλιετία θά ἀνοίξει στὴ Μεσόγειο σὲ ἕνα καινούργιο σκηνικὸ, στὴν Ἑποχὴ τοῦ Σιδήρου. Τὸ νέο μέταλλο, τοῦ ὁποίου βαθμιαία θά γενικευτεῖ ἡ χρῆση, θά φέρει, ὅπως καὶ ὁ χαλκὸς παλαιότερα, ἀλλαγές στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ βα-

σικότερη είναι η ὀργάνωση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς σὲ νέες βάσεις. Στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ κοινωνικοῦ ἴστου θὰ ἀναφανοῦν νέες πόλεις στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα, στὰ νησιά καὶ στὴν Ἰωνία, ὄχι πιά βασιλεῖες μυκηναϊκοῦ τύπου ἀλλὰ πόλεις-κράτη ποὺ θὰ χαράξουν καινούργια πορεία στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ πνευματικὰ ὅμως στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦσαν τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον δὲν θὰ ξεχαστοῦν ἀλλὰ θὰ ἐνσωματωθοῦν σὲ μιὰ καινούργια νοοτροπία.

Τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα σημείωσαν τὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεῖ λόγος παρακάτω, εἶναι οἱ ἐπιδρομὲς τῶν «λαῶν τῆς θάλασσης», ὁ Τρωικὸς Πόλεμος καὶ οἱ καταστροφὲς ποὺ ἐπληξάν τὴν Ἑλλάδα στὸ τέλος τῆς Χαλκοκρατίας (1100 π.Χ.).

Οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσης»

Ἡ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα δὲν ἦταν ποτὲ μιὰ αὐτάρκης πολιτικὴ ἐνότητα. Οἱ κοινωμικοὶ λόγοι τὴν ἀνάγκασαν νὰ εἶναι σὲ συνεχεῖς ἐπαφὲς μὲ ἄλλους λαοὺς καὶ μακρινὰς ἀγορές. Τὰ μεγάλα θαλάσσια ταξίδια, ἡ διατήρηση τῶν ἀνατολικῶν ἀποικιῶν καὶ ἐμπορικῶν σταθμῶν, καὶ γενικὰ ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, προϋπέθεταν εἰρήνην καὶ ἀσφάλεια στὶς θάλασσες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μυκηναϊκὴ οἰκονομία ἦταν ἄμεσα ἐξαρτημένη. Ἐνα γεγονὸς ποὺ δημιούργησε ἀναταραχὴ στὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων στὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο καὶ εἶχε ἐπιζήμιες ἐπιπτώσεις στοὺς Μυκηναίους, ἦταν ἡ ἐμφάνιση τῶν «λαῶν τῆς θάλασσης».

Διάφορα φύλα ποὺ κατοικοῦσαν στὰ παράλια τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἄρχισαν νὰ μετακινοῦνται στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὴν πτώση τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἀναζητώντας νέες τύχες. Ὑπηρετοῦσαν ὡς μισθοφόροι τοὺς ἰσχυροὺς ἡγεμόνες τῆς περιοχῆς ποὺ χρειάζονταν ἐμπειροὺς ναυτικούς καὶ στρατιῶτες, ἢ ἐπιδίδονταν σὲ πειρατεῖες καὶ λεηλασίες. Τὰ φύλα αὐτὰ ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς «λαοὶ τῆς θάλασσης» στὶς αἰγυπτιακὰς πηγές, τίς γνωστὰς ὡς «ἐγγραφα τῆς Ἑλ. Ἀμάρνας». Ἀργότερα μνημονεύονται συχνὰ στὶς αἰγυπτιακὰς ἐπιγραφὰς καὶ στὰ ἐγγραφα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Οὐγκαρίτ. Εἰκονίζονται κυρίως στὰ αἰγυπτιακὰ ἀνάγλυφα, ἀλλὰ ἀναγνωρίζονται καὶ σὲ ὀρισμένα κυπριακὰ μνημεῖα. Οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσης» δὲν ἀποτελοῦν ἓνα ὁργανωμένο σύνολο, οὔτε κὰν μία ἐνιαία φυλὴ. Οἱ παλαιότεροι, ποὺ ἐμφανίζονται τὸν 14ο αἰ. π.Χ., εἶναι οἱ Denyen, οἱ Lukka, οἱ Shardana καὶ οἱ Shekelesh.

Οί Denyen πιθανότατα κατάγονταν από την περιοχή των Ἀδάνων και αποδίδονται στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὸ ἐπίθετο Δαναοί, πὺ ἀναφέρεται καὶ στὸ ὁμηρικὸ ἔπος, ὡς συνώνυμο ὅμως τῶν Ἀχαιῶν. Οἱ Lukka εἶναι οἱ Λύκιοι πὺ κατοικοῦσαν στὴ Λυκία ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Ρόδο, ὅπου σύμφωνα μὲ τὴ μυθικὴ παράδοση κατέφυγαν πολλοὶ Μινωῖτες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μίνωα — γεγονότα πὺ πρέπει νὰ ἀπηχοῦν τὴν καταστροφὴ τῆς Κνωσοῦ. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη παράδοση, στὴ Λυκία εἶχε καταφύγει καὶ ὁ Σαρπηδῶν ὅταν διαφώνησε μὲ τὸν ἀδελφὸ του, τὸν Μίνωα. Ὁ μῦθος ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι, μετὰ ἀπὸ ὀρισμένες ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες ἢ καὶ πόλεμο, διάφορες ὁμάδες ὑπὸ τὴν ἀρχηγία ἐνὸς σημαντικοῦ προσώπου ἐγκατέλειψαν τὴν Κρήτη καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Μικρὰ Ἀσία· εἶναι πιθανὸν ὅτι μὲ τὶς παραδόσεις αὐτὲς πὺ συνδέουν τὴ Λυκία μὲ τὴν Κρήτη ἐρμηνεύονται οἱ σχέσεις πὺ εἶχαν οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσης» μὲ τοὺς Κρητες καὶ τοὺς Μυκηναίους. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη πὺς τὸ ὄνομα Μίνως δὲν ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένο πρόσωπο, ἀλλὰ ἦταν βασιλικὸς τίτλος. Οἱ Shardana εἶναι οἱ Σάρδοι καὶ οἱ Shekelesh οἱ Σικελοί· δὲν εἶχαν ὅμως ὀρμητήριό τὰ ἀντίστοιχα νησιά τους, ἀλλὰ συχνὰ ξεκινοῦσαν, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τὴν Κύπρο.

Οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσης» εἶχαν ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Μυκηναίους ἀπὸ τὸν 14ο αἰ. π.Χ. καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ Μυκηναῖοι τοὺς γνώριζαν καλά. Οἱ περισσότεροι ἐξάλλου ἀνῆκαν σὲ συγγενικά, ἰνδοευρωπαϊκὰ φύλα. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀνάμεσά τους βρίσκονταν καὶ Μυκηναῖοι οἱ ὁποῖοι τυχοδιωκτικὰ ἀναζητοῦσαν νέο τόπο κατοικίας ἢ γρήγορο πλουτισμό.

Γύρω στὰ 1300 π.Χ., μὲ τὴ μεγάλη ἀκμὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσης» πληθαίνουν. Λαμβάνουν μέρος στὴ μάχη τοῦ Qadesh τὸ 1285 π.Χ. καὶ βρίσκονται ὡς μισθοφόροι καὶ στὰ δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα. Στὰ χρόνια 1230 μὲ 1225 π.Χ. οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσης» ἐμφανίζονται ὀρμητικότεροι καὶ ἐπιδίδονται σὲ λεηλασίες καὶ ἐπιδρομὲς. Συνοδεύονται ἀπὸ Λίβυους καὶ μαζὶ μὲ караβάνια πὺ μεταφέρουν γυναικόπαιδα προχωροῦν πρὸς τὴν Αἴγυπτο, ὅπου τοὺς ἀπέκρουσε ὁ Φαραὼ Μερνεφθά (1224-1204 π.Χ.).

Μερικὰ χρόνια ἀργότερα ἢ τελικὴ μάχη μετὰξὺ τῶν «λαῶν τῆς θάλασσης» καὶ τῶν Αἰγυπτίων δόθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου. Τὶς ὁρδὲς τῶν διάφορων αὐτῶν φύλων ἀπέκρουσε ὁ Ραμσῆς Γ΄ τὸ 1191 π.Χ. Ἡ μάχη αὐτὴ περιγράφεται μὲ κάθε λεπτομέρεια στὰ ἀνάγλυφα τοῦ νεκρικοῦ ναοῦ τοῦ Ραμσῆ στὸ Μεντίνετ-Ἀμπού· στὶς ἐπιγραφὲς τοῦ ἴδιου ναοῦ ἀναφέρον-

ταί οἱ Δαναοί (Denyen), οἱ Σικελοί (Shekelesh), οἱ Κύπριοι (Alasa), οἱ Τεῦκροι (Tzekker) καὶ οἱ Φιλισταῖοι (Peleset).

Οἱ Tzekker, οἱ Τεῦκροι (:), εἶχαν κι αὐτοὶ καθὼς φαίνεται ὀρμητήριο τὴν Κύπρο, ὅπου ἔζησαν γιὰ ἓνα διάστημα, καὶ ἴσως ἔχουν συγγένεια μὲ τὸν Τεῦκρο πού πολέμησε στὸν Τρωικὸ Πόλεμο καὶ ὕστερα ἐγκαταστάθηκε στὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου.

Οἱ Peleset, οἱ Φιλισταῖοι, φαίνεται ἐπίσης ὅτι ἔχουν στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Κύπρο καὶ κατὰ κάποιον τρόπο συνδέονται μὲ τοὺς Κρήτες καὶ τοὺς Μυκηναίους. Στὰ ἐβραϊκὰ κείμενα, Φιλισταῖοι καὶ Κρήτες μνημονεύονται συχνὰ μαζί. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐβραϊκὴ παράδοση ἡ πατρίδα τῶν Φιλισταίων ἦταν ἡ Καφτόρ — ἡ Κρήτη — καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ παραλία κοντὰ στὴ Γάζα, ὅπου κατοίκησαν, ὀνομάστηκε «κρητικὴ ἀκτή».

Ἡ σχέση τῶν Φιλισταίων μὲ τοὺς Μυκηναίους φαίνεται ἀκόμη πιὸ σαφής. Ὅρισμένα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ Φιλισταῖοι εἶχαν ἐπαφὴ μὲ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον καὶ εἶχαν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ αὐτὸν σὲ διάφορους τομεῖς. Ἰδιαίτερα ἀναφέρουμε ὅτι τὰ φιλισταϊκὰ εἰδῶλια πού εἰκονίζουν ἔνθρονη θεὰ παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀνάλογα μυκηναϊκά. Ἐπίσης τὸ γνωστὸ ἀπὸ παραστάσεις σχῆμα τοῦ φιλισταϊκοῦ πλοίου ἐμφανίζει στοιχεῖα τόσο μυκηναϊκὰ ὅσο καὶ κυπριακὰ. Τέλος, τὸ ἰδιότυπο κάλυμμα κεφαλῆς πού διακοσμεῖται μὲ φτερά, καὶ χαρακτηρίζει τὶς μορφὲς τῶν Φιλισταίων στὰ ἀνάγλυφα τοῦ ναοῦ τοῦ Ραμσῆ Γ΄ στὸ Μεντινέτ-Ἀμπού, εἶναι παρόμοιο μὲ τὸ κράνος πού φορᾷ ἡ μία ὁμάδα τῶν πολεμιστῶν στὸν γνωστὸ κρατήρα [273]: παρόμοιο κράνος εἰκονίζεται καὶ σὲ κυπριακὲς παραστάσεις. Κάποιας μορφῆς σχέση μὲ τοὺς Μυκηναίους μαρτυροῦν καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν Φιλισταίων, ὅπως π.χ. τὸ χρυσὸ ἔλασμα πού τοποθετοῦσαν στὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, συνήθεια γνωστὴ κυρίως ἀπὸ τὴν Κύπρο. Ἀλλὰ οἱ σημαντικότερες μυκηναϊκὲς ἐπιδράσεις ἐμφανίζονται στὴν κεραμικὴ τῶν Φιλισταίων, στὴν ὁποία τὸν 12ο αἰ. π.Χ. ἀναπτύσσεται ἓνας ρυθμὸς πού ἔχει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν σύγχρονο «πυκνὸ ρυθμὸ» τοῦ Αἰγαίου. Ἀκόμη πιὸ ἔντονη εἶναι ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸν ἐπίσης σύγχρονο «πυκνὸ ρυθμὸ» τῆς Κύπρου, πράγμα πού ὑποδηλώνει τὴ στενὴ σχέση τῶν Φιλισταίων μὲ τὸ νησί.

Μετὰ τὴ μάχη τοῦ Δέλτα οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσας» ἀπομακρύνθηκαν ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ μόνο οἱ Φιλισταῖοι ἐγκαταστάθηκαν στὰ σύνορά της καὶ ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους στὴν Παλαιστίνη. Ἡ Αἴγυπτος ὅμως βγῆκε σοβαρὰ ἐξασθενημένη ἀπὸ τοὺς πολέμους αὐτοὺς καὶ δὲν ξαναβρῆκε τὸ παλαιὸ της μεγαλεῖο.

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ διαλύθηκε καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῶν Χετταίων. Στὴ ναυμαχία τῆς Κύπρου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ., ὅπου οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσας» πολέμησαν ὡς μισθοφόροι καὶ στὰ δύο στρατόπεδα, νίκησαν οἱ Χετταῖοι καὶ ἐπέβαλαν φόρο στὸ νησί. Αὐτὴ ὅμως ἦταν ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ κράτους τῶν Χετταίων, γιατί λίγο ἀργότερα κατατροπώθηκε ἀπὸ τὰ συνεχῆ πλήγματα τῶν «λαῶν τῆς θάλασσας» καὶ ἐξαφανίστηκε, με ἀποτέλεσμα νὰ ἀλλάξει ἡ ἰσορροπία τῶν δυνάμεων στὴν Ἀνατολή. Στὴ γενικὴ ἀναταραχὴ ποὺ ἀκολούθησε καταστράφηκαν οἱ πόλεις τῆς Χαναὰν καὶ κυρίως ἡ πλούσια καὶ πολύτιμη γιὰ τὸ μυκηναϊκὸ ἐμπόριο Οὐγκαρίτ.

Παρ' ὅλη ὅμως τὴν ἀναστάτωση ποὺ ἔφεραν οἱ «λαοὶ τῆς θάλασσας», ἡ ἐπικοινωνία τῶν Μυκηναίων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου με τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα διατηρήθηκε στὰ πρῶτα χρόνια ζωερῆ. Μακροπρόθεσμα ὅμως οἱ ἐπιδρομὲς εἶχαν καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο. Βαθμιαῖα οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς ἐλαττώθηκαν καὶ νεκρώθηκε ὅλος ὁ κλάδος τῆς ἀνακτορικῆς οἰκονομίας ποὺ στηριζόταν στὶς ἐπαφὲς με τὸ ἐξωτερικόν. Ἐξασθένησε ἔτσι τὸ σύστημα ποὺ ἦταν τὸ ἔρεισμα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ ἀκολούθησε ὁ μαρasmus τῶν ἀνακτόρων· ἀναπόφευκτα ἡ μυκηναϊκὴ «Κοινὴ» διαλύθηκε, ἀφοῦ ἐξέλιπε ἡ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ της: τὸ ἀνάκτορο ὡς συντονιστὴς ὅλων τῶν δραστηριοτήτων — κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν, ἐμπορικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν.

Ὁ Τρωικὸς Πόλεμος

Γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ὁ Τρωικὸς Πόλεμος ἀνῆκε στὴ σφαῖρα τοῦ μύθου· με τὶς σημερινὲς μας ὁμως γνώσεις ὁ πόλεμος αὐτὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἓνα ἱστορικὸ γεγονός ποὺ συνέβη στὰ τέλη τοῦ 13ου π.Χ. αἰ. (γύρω στὸ 1220 με 1200 π.Χ.). Ἦταν μιὰ ἐκστρατεία ὅπως οἱ ἄλλες, μιὰ σχετικὰ μικρὴ στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση, ἀλλὰ ἡ ἐποποιία τὴν ἔκανε τὸ σύμβολο τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς βιαιότητος τοῦ ἀρχαικοῦ κόσμου. Ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν ἐνωμένων Ἀχαιῶν, ἓνα εἶδος κυκνείου ἄσματος τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, πρὶν παρασυρθεῖ ἡ Ἑλλάδα στὴ δίνη τῶν ἀναταραχῶν τοῦ τέλους τῆς χιλιετίας. Ἀλλὰ ἂν σήμερα ὁ Τρωικὸς Πόλεμος τοποθετεῖται στὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, γιὰ τοὺς Ἑλληνες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τους.

Ἡ Τροία κατοικήθηκε συνεχῶς ἀπὸ τὸ 3000 π.Χ. καὶ ἦταν πάντα στραμμένη πρὸς τὸν αἰγαιακὸ πολιτισμὸ με τὸν ὁποῖο συνδεόταν πολλαπλά. Ἡ

ἀρχαία Τροία βρίσκεται στη σημερινή θέση Hissarlik, καὶ τὴν ἀνεκάλυψε τὸ 1870 ὁ Schliemann. Ἡ ἰσχυρὴ πόλη Τροία VI ἰδρύθηκε περὶ τὸ 1900-1800 π.Χ. Χρῶσθ' τὴ δύναμή της στὴ γεωγραφικὴ της θέση σὰν διαμετακομιστικὸς κόμβος ἀνάμεσα στὶς δύο ἀκτὲς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας· ὁ πολιτισμὸς της, διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς Τροίας V ποὺ ἀνήκει στὸ παλαιότερο στρώμα, ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὸν ἑλληνικὸ. Οἱ κάτοικοι τῆς Τροίας VI ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο συγγενεῖς μὲ τοὺς Ἑλλήνες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ὁ ἴδιος τύπος μινυακῶν ἀγγείων ἀπαντᾶται στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ στὴν Τρωάδα στὴ Μεσοελλαδικὴ περίοδο. Οἱ ἐμπορικὲς ἐπαφὲς τῆς Τροίας VI μὲ τὴν Ἑλλάδα ἦταν στενές. Ἐκτὸς ἀπὸ ἀγγεῖα — ποὺ ἀποτελοῦσαν καὶ τὸν κύριον ὄγκον τῶν εἰσαγωγῶν — οἱ Τρῶες ἀγόραζαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὄπλα καὶ ἐλεφαντουργήματα καὶ πουλοῦσαν ἄργυρον, ὑφαντά, πορφύρα, ἄλογα καὶ ἴσως καὶ ἀναλώσιμα προϊόντα. Τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ἔφταναν στὴν Τροία πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀγαμέμνονα. Οἱ εἰσαγωγὲς μυκηναϊκῶν ἀγγείων στὴν Τροία, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὴν ΥΕ II περίοδο, κορυφώνονται τὸν 14ο αἰ. π.Χ., συνεχίζονται ἄφθονες ὡς τὸ πρῶτον μιστὸ τοῦ 13ου καὶ φαίνεται νὰ σταματοῦν περίπου τὸ 1250 π.Χ. Ἐξαρχῆς ὅμως εἶχαν ἀρχίσει νὰ παράγονται τοπικὲς ἀπομιμήσεις, οἱ ὁποῖες θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ κατασκευάζονται γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτή.

Ἡ Τροία VI ἦταν μιὰ τειχισμένη πόλη ποὺ παρουσίαζε ὀρισμένες ἀναλογίες μὲ τὶς μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις· ἡ δὲ οὐρά της, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀκριβῶς κυκλώπειας τεχνотροπίας, ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ τὰ πρότυπα ποὺ καθὼς φαίνεται ἐνέπνευσαν τοὺς Μυκηναίους γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν ἰσχυρῶν ἀμυντικῶν ἔργων. Ἐνῶ ὅμως ἐμφανίζει προηγμένη ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ Τροία VI δὲν εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἄλλες ἐκφράσεις τῆς ζωῆς· χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρχε γραφὴ καὶ ὅτι ἡ κεραμικὴ της δὲν φέρει διακόσμηση. Ἦταν μιὰ πλούσια πόλη μὲ ἐντυπωσιακὴ δόρυρση, ποὺ ταιριάζει μὲ τὶς ὁμηρικὲς περιγραφές, γιατί' ἄπειρα εἶναι τὰ ἐπίθετα ποὺ μεταχειρίζεται ὁ Ὅμηρος γιὰ νὰ περιγράψει τὸ μεγαλεῖο της· εἶναι ἡ ἱερὴ πόλη, ἡ Τροία ἡ πλατιά, ἡ Τροία μὲ τὰ θαυμαστὰ τεῖχη. Οἱ πρῶτοι ἀνασκαφεῖς Schliemann καὶ Dörpfeld ἐνόμισαν ὅτι ἡ Τροία VI ἦταν ἡ ὁμηρικὴ Τροία καὶ συνεδύσαν τὴν καταστροφὴ της μὲ τὸν Τρωικὸ Πόλεμον· τὰ ὑπόλοιπα ὅμως ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δὲν συνηγοροῦν σὲ μιὰ τέτοια ὑπόθεση, δεδομένου ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸν γύρω στὰ 1250 π.Χ.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μιὰ ἄλλη μυθικὴ ἐκστρατεία ποὺ ἴσως ἀπηχεῖ ἕνα ἱστορικὸ γεγονός· ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἡρακλῆ ἐναν-

τίον της Τροίας και των Ἀμαζόνων, έναν μυθικό λαό της περιοχής, που πολλοί ταυτίζουν με τους Χετταίους. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ θὰ ἦταν περίπου σύγχρονη μετὴν Ἀργοναυτική, καὶ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὴν ἐποχὴ τῆς μάχης τοῦ Qadesh μεταξὺ Χετταίων καὶ Αἰγυπτίων.

Ἐπάνω στὰ ἐρείπια τῆς Τροίας VI χτίστηκε ἡ Τροία VII Α πού ἡ ζωὴ της συμβαδίζει μετὴν YE III B-Γ περίοδο (1250-1180 π.Χ.): αὐτὴ εἶναι ἡ πόλη τοῦ Πριάμου, ἡ ὁμηρικὴ Τροία. Ἡ οἰκοδόμησή της εἶναι περίπου σύγχρονη μετὶς μετασκευῆς τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων. Ἡ Τροία VII Α εἶναι μιὰ πόλη μικρότερη καὶ φτωχότερη σὲ σύγκριση μετὴν προηγούμενη, καθὼς καὶ μετὴν πόλη πού περιγράφεται στὸ ὁμηρικὸ ἔπος. Φαίνεται ὅτι θὰ ὑπῆρχε ἓνα παλαιὸ ἐπικὸ ποίημα, παλαιότερο ἀπὸ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο, πού θὰ περιέγραφε τὴν πολιορκία μιᾶς τειχισμένης καὶ πλούσιας παραθαλάσσιας πόλης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἀντλήσε ὁ Ὅμηρος τὰ στοιχεῖα πού ἀποτελέσαν τὸν πυρήνα τῆς *Ἰλιάδας*. Τὸ παλαιὸ καὶ ἀγαπητὸ στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη θέμα τῆς πολιορκημένης πόλης εἶναι γνωστὸ ἀπὸ διάφορα εἰκονιστικὰ μνημεῖα, ὅπως τὸ «ρυτὸ πολιορκίας» (σ. 51), τοιχογραφίες καὶ ἄλλα.

Ἡ μυκηναϊκὴ κεραμικὴ πού βρέθηκε στὴν Τροία VII Α ἀνήκει στὴν YE III B-Γ περίοδο, δηλαδὴ περίπου συμπίπτει μετὶς μεγάλες καταστροφές τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων καὶ τῆς Οὐγκαρίτ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴν προηγούμενη πόλη, τὴν Τροία VI, βρέθηκαν ἄφθονα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, ἐνῶ στὴν Τροία VII Α ἐλάχιστα ὄστρακα εἰσηγμένων ἀγγείων ἐνῶ συνεχίζονται οἱ τοπικὲς ἀπομιμήσεις. Προφανῶς οἱ κάτοικοι τῆς Τροίας VII εἶχαν ἀραιώσει τὶς ἐπαφές τους μετὴν Ἑλλάδα στὰ χρόνια αὐτὰ πού προσιωvίζονταν ἐκστρατείες καὶ πειρατεῖες. Ἐξάλλου ἡ περιοχὴ εἶχε ἐξασθενήσει μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Τροίας VI καὶ ἡ ἰσορροπία εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τὶς στάσεις τῆς Assuwa ἐναντίον τῶν Χετταίων. Στὴν Τροία VII Α εἶναι ἐξάλλου φανερὴ ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ἄμυνα σὲ περίπτωσι πολιορκίας: ἡ πόλη εἶναι χτισμένη βιαστικά, τὰ σπίτια εἶναι ὅλα ἐντὸς τῶν τειχῶν καὶ χωρίζονται μεταξὺ τους με ἀπλούς μεσότοιχους, ἐνῶ μεγάλοι πίθοι πού δεῖχνουν ὅτι ὑπάρχει φροντίδα γιὰ ἐναποθήκευση, εἶναι βυθισμένοι στὰ δάπεδα. Ἡ πόλη αὐτὴ καταστρέφεται ἀπὸ πυρκαγιὰ γύρω στὸ 1200 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα· στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν συμπίπτουν μετὶς περιγραφές τοῦ Ὁμήρου πού μιλᾷ γιὰ τὴν «πυρπολημένη» Τροία, τὴ θρυλικὴ πόλη πού οἱ Ἀχαιοὶ παρέδωσαν στὶς φλόγες.

Σύμφωνα μετὶς πληροφορίες πού δίνουν διάφορες πηγές, ἡ Τροία καταστράφηκε μετὰ τὴ Θήβα, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα. Ἐφὸς

σον τὰ ἀνάκτορα καταστρέφονται γύρω στοὶ 1200 π.Χ., θὰ ἦταν λογικὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Τρωικὸς Πόλεμος ἄρχισε λίγο νωρίτερα ἀπὸ τὴ χρονολογία αὕτη, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ Μυκηναῖοι ἦταν ἀκόμη ἰσχυροί. Ἡ μυθικὴ παράδοση ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ κατέλαβαν καὶ κατέστρεψαν τὴν Τροίαν, ἀλλὰ δὲν ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ· ἀναχώρησαν γιὰ τὶς πατρίδες τους μὲ πλούσια λάφυρα.

Ἐλάχιστα λείψανα σώζονται ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη μεγάλη πολιορκία τῆς Τροίας VII Α στὰ ἐρείπια τῆς ὁποίας χτίστηκε ἡ Τροία VII Β. Ἡ πόλη αὐτὴ δέχθηκε καὶ νέους κατοίκους καὶ διέκοψε ἐντελῶς τὶς σχέσεις της μὲ τὸν ἑλληνικὸ κόσμον· ὁ πολιτισμὸς της εἶναι φτωχός· ἡ ἐλάχιστὴ ἐγχώρια μυκηναϊκὴ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε — ὀρισμένα ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ τῆς Σιταποθήκης — τὴν χρονολογεῖ μετὰ ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. ἡ θέσις τῆς πόλης αὐτῆς θὰ ἐγκαταλειφθεῖ μετὰ ἀπὸ 2.000 χρόνια συνεχοῦς ζωῆς. Ἡ Τροία VIII χρονολογεῖται στὴ Γεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ ἡ Τροία IX στὴν Ἑλληνιστικὴ.

Ποιὰ ὅμως ἦταν τὰ αἷτια τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου; Ἡ «ἐπικὴ» ἄρπαγὴ τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Πάρη εἶναι σὲ ὅλους γνωστὴ, ἀλλὰ δὲν θὰ ἦταν αὕτη ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῆς Τροίας. Ὁ μῦθος εἶναι πιθανότατα δευτερογενής· ἀνάλογοι μῦθοι γιὰ μιὰ ὠραία βασίλισσα ἢ βασίλοπούλα, τῆς ὁποίας ἡ ἀπαγωγή προκαλεῖ ἥρωικες πράξεις, εἶναι πολὺ κοινοί, διαδεδομένοι καὶ σὲ ἄλλους λαούς· στὴν περίπτωσι τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου μπορεῖ νὰ προστέθηκε σὲ μιὰ κοινὴ ἱστορία γιὰ νὰ τῆς δώσει μυθιστορηματικὸ πλαίσιο.

Ἐξάλλου καὶ ἡ ἱστορικότητα τοῦ προσώπου τῆς Ἑλένης εἶναι ἀμφισβητήσιμη διότι σύμφωνα μὲ πολλὰς ἐνδείξεις ἡ Ἑλένη εἶναι μιὰ παλαιὰ προ-ἑλληνικὴ θεότητα μὲ χθόνια ὑπόστασις· εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ χθόνιες θεότητες, ὅπως ἡ Περσεφὼν καὶ ἡ Ἀριάδνη, ποὺ εἶναι συγχρόνως καὶ θεότητες τῆς εὐφορίας, συνδέονται μὲ τὸ μῦθον τῆς ἄρπαγης, ὁ ὁποῖος συμβολίζει τὴν ἀνανέωσι τῶν ἐποχῶν. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ Ἑλένη βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο καὶ ἐνὸς ἄλλου μύθου ποὺ σχετίζεται μὲ ἄρπαγην· σύμφωνα μὲ τὴ μυθολογίαν, εἶχε ἀπαχθεῖ ἀπὸ τὸν Θησέα καὶ διασώθηκε ἀπὸ τοὺς Διοσκούρους. Ὡς στὴν περίπτωσι τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου νὰ γίνεται σύγχυσις τῆς θεᾶς Ἑλένης μὲ κάποιαν ἄλλη κοινὴ θνητὴ, χωρὶς ν' ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς μικροῦ ἱστορικοῦ πυρήνα. Στὸ κλίμα τῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν λεηλασιῶν ποὺ χαρακτηρίζει τὸ τέλος τῆς 2ης χιλιετίας, ἡ ἄρπαγὴ θὰ ἦταν ἕνα συνηθισμένο φαινόμενο.

Ἀπὸ τὶς σχετικὰς μελέτες γύρω ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη διαφαίνεται ὅτι στίς

παλαιές διηγήσεις που είχαν διασωθεῖ με τὴν προφορική παράδοση καὶ τὶς ὁποῖες παρέλαβε ὁ Ὅμηρος, ὑπάρχει κάποιο ἱστορικό ὑπόβαθρο. Πολλὲς λεπτομέρειες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸ ὁμηρικό ἔπος σχετικὰ μὲ τὸν Τρωϊκὸ Πόλεμο συμφωνοῦν μὲ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Μεσόγειο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Πάρις (;) καὶ οἱ σύντροφοί του ἦλθαν ἀπὸ μιὰ γειτονική, ἀνατολική, φιλική χώρα — ἴσως τὴν Τροία — καὶ ἀπήγαγαν τὴ σύζυγο καὶ τοὺς θησαυροὺς ἐνὸς μυκηναίου ἡγεμόνα.

Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι λίγα χρόνια ἀργότερα οἱ Ἀχαιοὶ πρίγκιπες ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ τὴν ἐξασθένηση τοῦ κράτους τῶν Χετταίων, ζητώντας ἐκδίκηση καὶ κυρίως λεηλασίες, ἐξεστράτευσαν ἐναντίον τῆς Τροίας, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἀκόμη ἰσχυρή. Στὴν ἐκστρατεία αὐτὴ ὁρίσθηκε ἀρχηγὸς ὁ ἀναξ τῶν Μυκηνῶν διότι πράγματι, σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν, οἱ Μυκῆνες ἦταν ἡ σπουδαιότερη πόλη. Ἡ ἀναταραχὴ ἦταν μεγάλη στὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὶς ἐκστρατείες τῶν «λαῶν τῆς θάλασσας» ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου. Ἐὰν γύρω στὸ 1200 π.Χ. ἔπεσε ἡ Τροία, τότε ἡ πτώση τῆς ἦταν περίπου σύγχρονη μὲ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν «λαῶν τῆς θάλασσας», τὶς ὁποῖες ἀπέκρουσε ὁ Φαραὼ Μερνεφθᾶ.

Στὴν ταραγμένη αὐτὴ ἐποχὴ γυρνώντας πίσω στὴν πατρίδα τοὺς ὁ Ὀδυσσεύς καὶ ὁ Μενέλαος βρέθηκαν στὴν Αἴγυπτο, σύμφωνα μὲ τὸν Ὅμηρο (*Ὀδύσσεια* ξ 246, ρ 426 καὶ δ 83, 351 κ.ά.). Ἡ διήγηση αὐτὴ ἀντανακλᾷ τὴν πραγματικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Αἴγυπτο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῶν ἐπιδρομῶν. Ὅσοι κατεῖχαν τὴν πολεμικὴ τέχνη ἦταν ἀσφαλῶς εὐπρόσδεκτοι ἐκεῖ, ὅπου ἐπὶ πλέον ὑπῆρχαν καὶ μεγάλες εὐκαιρίες γιὰ λεηλασίες. Οἱ ὑπόλοιποι ἀρχηγοὶ ποὺ εἶχαν λάβει μέρος στὴν τρωϊκὴ ἐκστρατεία γύρισαν στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀντιμετώπισαν μεγάλη ἀναστάτωση. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ὁ Νέστωρ ἐφθασε στὴν Πύλο, ἡ ὁποία καταστράφηκε ὁμως ἀμέσως μετὰ ὁ Ἀγαμέμνων πῆγε στὶς Μυκῆνες ὅπου δολοφονήθηκε· ὁ Διομήδης στὴν Τίρυνθα βρῆκε τὴ γυναῖκα του μὲ νέο σύζυγο καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἐκπατρισθεῖ στὴ Λιβύη· ὁ Ἀγαπὴνωρ καὶ ὁ Τεῦκρος ἀναγκάστηκαν ἐπίσης νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Τεγέα καὶ τὴ Σαλαμίνα καὶ πῆγαν στὴν Κύπρο· ὁ Νεοπτόλεμος γύρισε στὴ Θεσσαλία ἀπὸ ὅπου ὁμως ἔφυγε γιὰ τὴν Ἥπειρο.

Αὐτὰ ὅλα μιλοῦν πολὺ καθαρὰ γιὰ τὶς μεγάλες ἀναταραχὲς ποὺ γνώρισε ἡ Ἑλλάδα μετὰ τὸ τέλος τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου καὶ γιὰ τὶς μετακινήσεις πληθυσμῶν ποὺ ἐπακολούθησαν. Ὁ Θουκυδίδης περιγράφει ἐπιγραμματικὰ τὴν κατάσταση: *Ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωϊκὰ ἡ Ἑλλὰς ἔτι μετανίστατό τε καὶ*

κατ'ωκίζετο, ὥστε μὴ ἡσυχάσασαν αὐξηθῆναι. ἥ τε γὰρ ἀναχώρησις τῶν Ἑλλήνων ἐξ Ἰλίου χρονία γενομένη πολλὰ ἐνεόχλωσε, καὶ στάσεις ἐν ταῖς πόλεσιν ὥς ἐπὶ πολὺ ἐγίγνοντο, ἀφ' ὧν ἐκπίπτοντες τὰς πόλεις ἔκτιζον. (I, 12, 1-2).

Τὰ πραγματικά αἷτια τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου, σύμφωνα μὲ τοὺς περισσό-
τερους μελετητές, εἶναι ἴσως μόνο οἰκονομικά. Οἱ Ἀχαιοί, ἐπωφελούμενοι
ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ κράτους τῶν Χετταίων, θέλησαν νὰ ἐγκατασταθοῦν
στὴν παραλία, στὴν ὁποία ὡς τώρα δὲν μποροῦσε νὰ πλησιάσει κανεὶς
γιατὶ κυριαρχοῦσε ἀποκλειστικά ἡ ὁμοσπονδία τῶν πόλεων Assuwa. Ὡς
ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ νὰ ἦταν μιὰ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια τῶν Ἀχαιῶν γιὰ
ἓνα νέο ἄνοιγμα στὴν οἰκονομία τους ποὺ τὴν εἶχαν κλονίσει οἱ ἐπιδρομὲς
τῶν «λαῶν τῆς θάλασσας». Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐρμηνεία δὲν ἐξηγεῖ ἱκανοποιη-
τικὰ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο κατέστρεψαν ἐντελῶς μιὰ πόλη, μὲ τὴν ὁποία
εἶχαν καλὰς σχέσεις, καὶ τὴν ἐγκατέλειψαν ἀμέσως. Ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν οἱ
ἐσωτερικὲς διχόνοιες καὶ οἱ ταραχὲς ποὺ εἶχαν ξεσπάσει στὴν Ἑλλάδα νὰ
μὴν τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ διατηρήσουν τὰ ἐδάφη ποὺ κατέκτησαν. Πιθανὸν
ἐπίσης ἡ ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Τροίας νὰ ἔγινε μὲ ἀπώτερο σκοπὸ μόνο
τὴ λεηλασία καὶ ὄχι τὴν κατάκτηση, ὅποτε οἱ Ἀχαιοὶ ἀρκέστηκαν στὰ
πλούσια λάφυρα ποὺ πῆραν ἀπὸ τὴν «πυρπολημένη» πόλη.

Οἱ καταστροφὲς στὴν Ἑλλάδα

Λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου π.Χ. αἰ., διάφορες καταστροφὲς σημειώνονται
στὰ μυκηναϊκὰ κέντρα: οἰκοδομήματα καίγονται ἢ καταστρέφονται ἀπὸ
σεισμοὺς καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν ξανακτίζονται ποτέ, ὅπως πολλὰ σπίτια
στὶς Μυκῆνες. Τμήματα τῶν ἀνακτόρων καταστρέφονται ἀπὸ πυρκαγιά,
σεισμοὺς ἢ διάφορες ἄλλες αἰτίες, ἀλλὰ ξανακτίζονται καὶ μάλιστα συχνὰ
μὲ λαμπρὲς προσθήκες ὅπως τὸ κλιμακοστάσιο στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ
ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν. Τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ οἰκονομικὲς δραστηριότητες
συνεχίζονται μὲ ἔντονο ρυθμό, ἡ ἐξαίρετη κεραμικὴ τῆς «Κοινῆς» κυκλο-
φορεῖ στὴ Μεσόγειο καὶ πολὺτιμα ἀντικείμενα ἐξακολουθοῦν νὰ κατα-
σκευάζονται, ἂν καὶ σὲ μικρότερες ποσότητες.

Παρατηροῦμε πάντως μιὰ σοβαρὴ ἐνίσχυση τῶν ὀχυρώσεων. Στὸ τελευ-
ταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. κτίζεται ἡ βορειοανατολικὴ ἐπέκταση τοῦ
τειχους τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν καὶ ἡ ὑπόγεια κρήνη. Στὴν Τίρυνθα
τειχίζεται ἡ κάτω ἀκρόπολις καὶ κατασκευάζονται οἱ ὑπόγειες σύριγγες γιὰ
νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπάρκεια τοῦ νεροῦ. Στὴν Ἀθῆνα εἶχε ἤδη κτισθεῖ ἡ

κρήνη στη βόρεια πλευρά της Ἀκρόπολης. Στὴν Πύλο, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς πινακίδες, ἐνισχύονται σὲ ὀρισμένα εὐαίσθητα σημεῖα τῆς ἀκτῆς οἱ ὑπάρχουσες ἀκτοφυλακές, σημάδι ὅτι ὁ wa-na-ka φοβόταν ἴσως πειρατικές ἐπιδρομές, ἐπειδὴ τὸ ἀνάκτορο ἦταν εὐάλωτο ἀπὸ τὴ θάλασσα. Πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεῖς, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, ὅτι κάποιος μεγάλος ἐξωτερικὸς κίνδυνος ἀπειλεῖ τὶς μυκηναϊκὲς θέσεις καὶ ὅτι οἱ ἰσχυρὲς πόλεις εἶναι αὐτὲς ποὺ τὸν διαισθάνονται περισσότερο, αὐτὲς ποὺ φοβοῦνται πὺ πολὺ.

Τὸ πρῶτο ἀνάκτορο ποὺ καταστράφηκε εἶναι τὸ ἀνάκτορο τῆς Θήβας. Σύμφωνα μὲ τὴ μυθικὴ παράδοση ὑπεύθυνοι εἶναι οἱ Ἑπίγονοι. Οἱ τραγικοὶ ποιητὲς τοῦ 5ου αἰ. παραδίδουν ὅτι ἡ καταστροφὴ αὐτὴ ἐγινε πρὶν ἀπὸ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο: οἱ Θηβαῖοι δὲν ἔλαβαν μέρος σ' αὐτόν, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀναφέρονται στὸν «κατάλογο τῶν πλοίων» στὴν *Ἰλιάδα* (B 484-760). Μὲ τὸ γύρισμα ὁμως τοῦ αἵωνα ἡ εἰκόνα ἀλλάζει ἐντελῶς. Μιὰ μεγάλη καταστροφὴ ἦρθε καὶ ἐσάρωσε τὰ πάντα γύρω στὰ 1200 π.Χ. Ὅλα τὰ ἀνάκτορα καταστρέφονται. Τὰ περήφανα δημιουργήματα τῶν μυκηναίων ἀρχιτεκτόνων σωριάζονται σὲ ἐρείπια.

Τίποτε δὲν περισώθηκε ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ὀργάνωση: ἐξαφανίσθηκε ἡ βασιλεία, μαράζωσαν οἱ τέχνες ποὺ οἱ μυκηναῖοι ἄρχοντες εἶχαν ἐνθαρρύνει, χάθηκε ὡς καὶ ἡ γραφὴ ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ χάρις στὰ βασιλικά ἀρχεῖα. Ἡ Ἑλλάδα ἐρήμωσε, ὁ πληθυσμὸς μειώθηκε καί, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς, ἔπεσε στὸ ἓνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ὑπῆρχε στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. Γύρω στὰ μεγάλα κέντρα λίγοι κάτοικοι ἐξακολούθησαν νὰ ζοῦν πολὺ περιορισμένα, μέσα στὸ φόβο καὶ στὴ σκιά τοῦ παλαιοῦ μεγαλείου. Οἱ ὑπόλοιποι ἐξολοθρεύθηκαν ἢ ἔφυγαν, μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα γενικῆς ἐξόδου, πρὸς πατρίδες πὺ ἡρεμες. Πολλὰ μυκηναϊκὰ κέντρα, ποὺ ἄλλοτε εὐημεροῦσαν, ἐγκαταλείφθηκαν ἐντελῶς, ὅπως οἱ Ζυγουριεῖς καὶ τὸ Μπερμπάτι. Οἱ πρόσφυγες κατέφυγαν στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου πελάγους, κυρίως στὴν Κεφαλληνία καὶ τὴν Ἰθάκη, σὲ ἄλλα νησιά, ὅπως ἡ Εὐβοία, ἡ Χίος, ἡ Νάξος, ἡ Κρήτη, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ παράλιες περιοχὲς τῆς Ἀχαΐας, τῆς Ἀττικῆς, τῆς Δωδεκανήσου ἢ τῆς Κιλικίας. Στὶς διάφορες περιοχὲς δημιουργήθηκαν ἀπὸ τοὺς νέους κατοίκους μικρὲς πολίχνες ἀνεξάρτητες μεταξύ τους. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ὅπως ἡ Ἰαλυσὸς στὴ Ρόδο, ἡ Περαιτὴ στὴν Ἀττικὴ, ἡ Νάξος, ἡ Τίρυνθα καὶ ἄλλες, ἀποκοτῶν κοσμοπολίτικο χαρακτῆρα γιὰτὶ βρίσκονται σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ κόσμον, κυρίως μὲ τὶς ἐλληνικὲς πόλεις τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ ξένους λαοὺς.

Στις ἐμπορικές τους συναλλαγές περιλαμβάνονται ὄχι μόνο ὁ χαλκός καὶ τὰ γνωστὰ εἶδη πολυτελείας ἀλλὰ καὶ ὁ σίδηρος, τὸ νέο γιὰ τὴν ἐποχὴ πολύτιμο μέταλλο, ὅπλα ἐξελιγμένης τεχνικῆς, ὅπως νέου τύπου ξίφη πολὺ κοφτερά, καθὼς καὶ διάφορα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἢ τὴν Ἀνατολὴ (εἰδῶλια τύπου «Ρεσέφ»). Συγχρόνως στὶς περιοχὲς αὐτὲς φθάνουν καὶ νέες συνήθειες, ὅπως ἡ καύση τῶν νεκρῶν — ὁ νέος τρόπος ταφῆς ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἐμφανίζεται τώρα στὴν Ἑλλάδα.

Πολὺ διαφωτιστικὴ γιὰ τὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο μετακινήσεων καὶ ἀνταλλαγῶν, κατὰ τὴν ὁποία σημειώνεται τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς ἐνῶ προαγγέλλονται μελλοντικὲς ἐξελίξεις, εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ δίνουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Περαιτῆς. Τὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ ἰδρύθηκε μετὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ραμσῆ Β' (1301-1234 π.Χ.) καὶ ἦταν σὲ χρῆση περίπου τρεῖς γενεές. Περιέχει διακόσιους τάφους καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα καὶ πλουσιότερα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα· παρατηρεῖται ποικιλία ὄχι μόνο στὸν τρόπο ταφῆς — περιλαμβάνει τάφους θαλαμωτοῦς, λακκοειδεῖς, κιβωτιόσχημους, καύσεις, ἀκόμη καὶ μία καύση μὲ κτερίσματα σὰν νὰ ἦταν κανονικὴ ταφή—, ἀλλὰ καὶ στὴν κτέριση. Βρέθηκαν ἐδῶ αἰγυπτιακὰ φυλακτὰ (σκαραβαῖοι), δέλτοι, εἰδῶλια κροκοδεῖλων ἀπὸ φαγεντιανή, συροχεττιτικοὶ σφραγιδοκύλινδροι ἀπὸ αἱματίτη, τὰ τελευταῖα χρυσὰ δαχτυλίδια καὶ ἄλλα χάλκινα μὲ σπειροειδῆ σφενδόνη, ψῆφοι, σφραγίδες, περόνες, πόρπες, ξίφη καὶ ποικιλία ἀγγείων. Μιὰ σφραγίδα ἀπὸ αἱματίτη μὲ καβαλιστικὰ σημεῖα γραφῆς ἦταν ἀσφαλῶς φυλακτό. Εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα ὅτι στοὺς ἀναλφάβητους τὰ σημεῖα τῆς γραφῆς ἀσκοῦν γοητεία καὶ ἔχουν ἀποτροπαϊκὴ σημασία.

Τέλος, πολλοὶ πρόσφυγες ἔφθασαν στὴν Κύπρο καὶ ἡ ἀφιξὴ τους ἐπηρέασε βασικὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ κυπριακοῦ πολιτισμοῦ.

Ποιά ὅμως ἦταν ἡ αἰτία, ἢ οἱ αἰτίες, τῶν καταστροφῶν; Πολλὲς θεωρίες ἔχουν διατυπωθεῖ καὶ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς στηρίζονται σὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα, καμία ὅμως δὲν δίνει ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση.

Σύμφωνα μὲ μιὰ θεωρία, στὴν Ἑλλάδα ἐπῆλθε μιὰ ξαφνικὴ κλιματικὴ ἀλλαγὴ, ἐπικράτησαν δυτικοὶ ἄνεμοι καὶ μεγάλῃ ξηρασία, καταστράφηκαν οἱ καλλιέργειες, ἐξαπλώθηκε λιμός, καὶ οἱ κάτοικοι ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ διατηρήθηκε μιὰ τέτοια κατάσταση τριακόσια περίπου χρόνια χωρὶς νὰ ἀλλοιωθεῖ ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τῆς Ἑλλάδας καὶ χωρὶς νὰ ὑπάρξουν ἐπιπτώσεις στὴν ἐπόμενη περίοδο τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων καὶ στὴν ὅλη οἰκονομικὴ ζωὴ μεταγενέστερα. Ἐπίσης ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἐξηγεῖ τὴ νευρικότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε

στις ελληνικές πόλεις λίγο πριν από το 1200 π.Χ. —όταν ένισχύθηκαν οι άκροπόλεις και έξασφαλίστηκε ή τροφοδοσία τους με πόσιμο νερό—, ούτε τή σύντομη άναγέννηση που άκολούθησε τήν πτώση τών άνακτόρων.

Σύμφωνα με μιá άλλη θεωρία, ύπαίτια για τις καταστροφές ήταν μιá κοινωνική επανάσταση. 'Αλλά ή επανάσταση δέν θα ξέσπαγε συγχρόνως σ' όλες τις πόλεις και ούτε θα άνάγκαζε τούς κατοίκους νά εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους. 'Εκτός τούτου, οί «επαναστάτες» δέν θα είχαν λόγο νά καταστρέψουν τó συγκρότημα του Γλα, τó όποιο άνήκε, καθώς φαίνεται, στο κοινωνικό σύνολο και όχι μόνο σ' έναν άρχοντα.

'Ορισμένοι μελετητές ύποστήριξαν ότι τά μυκηναϊκά κέντρα καταστράφηκαν από επιδρομές 'Ιλλυριών, ένώ άλλοι θεωρούν υπεύθυνους για τις καταστροφές τούς Δωριείς. Δέν ύπάρχει καμιá ένδειξη ότι οί 'Ιλλυριοί έμφανίστηκαν στην 'Ελλάδα αυτή τήν εποχή. Γενικότερα όμως δέν βρέθηκαν ίχνη επιδρομέων, άν και επιδρομές μικρής έκτασης είναι πιθανόν νά έγιναν. 'Υπάρχουν πληροφορίες ότι οί Δωριείς έφθασαν άρκετά νωρίς στον ελληνικό χώρο και συγκεκριμένα είναι γνωστό ότι οί Βοιωτοί είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή που φέρει τó όνομά τους ήδη πριν από τόν Τρωικό Πόλεμο. 'Η άφιξη όμως τών πρώτων δωρικών φύλων δέν είχε τόν χαρακτήρα τής επιδρομής. Θά ήταν έξάλλου πολύ δύσκολο για μιá έχθρική στρατιά νά φθάσει έμπρός στις πύλες τών κυκλώπειων τειχών χωρίς νά γίνει άντιληπτή και νά απομακρυνθεί έγκαίρως.

"Αλλοι άποδίδουν τις καταστροφές τών μυκηναϊκών κέντρων στις επιδρομές τών «λαών τής θάλασσας». 'Αλλά και ή θεωρία αυτή δέν είναι άπόλυτα ίκανοποιητική, διότι άν και οί επιδρομές αυτές έγιναν αίτία νά παραλύσει τó άνακτορικό σύστημα, οί θάλασσες παρέμειναν άνοικτες άκόμη για ένα διάστημα μετά τήν καταστροφή τών άνακτόρων και μάλιστα παρατηρήθηκε μιá σύντομη άναγέννηση σε όρισμένες παράλιες περιοχές.

Τέλος, σύμφωνα με μιá άλλη θεωρία, οί μυκηναϊκές πόλεις καταστράφηκαν από έσωτερικές έριδες. Πολλές από αυτές όφειλονταν στην παράλυση τής κεντρικής έξουσίας λόγω τής άπουσίας τών ήγεμόνων σε μακρινές εκστρατείες, όπως στην εκστρατεία τής Τροίας. 'Η θεωρία αυτή πράγματι έπιτρέπει νά δοθεί μιá εξήγηση για όρισμένες καταστροφές, καθώς και για τις άνωμαλίες που άναφέρουν οί ιστορικές πηγές, αλλά δέν δικαιολογεί τή μαζική έξοδο τών κατοίκων.

Είναι πολύ δύσκολο νά δοθεί μιá εξήγηση για τή διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου διότι τά άρχαιολογικά δεδομένα είναι πολύ άσπφή. Δέν είναι δυνατόν νά ύπάρξει όριστικό συμπέρασμα άν δέν μελετηθεί τó σύνολο του

ύλικού που προέρχεται από τα διάφορα μυκηναϊκά κέντρα. Οί καταστροφές δεν φαίνεται να οφείλονται μόνο σε μιὰ αίτια αλλά σε πολλές και διαφορετικές ανάλογα με την περιοχή.

Όσον αφορά την Πύλο, ή αίτια της καταστροφής ήταν καθώς φαίνεται οί πειρατικές επιδρομές ίσως «λαών της θάλασσας» μέσα στους οποίους υπήρχαν και έλληνικά φύλα. Άλλες πόλεις πιθανόν να καταστράφηκαν λόγω έμφυλίων δυναστικών πολέμων και έχθροπραξιών. Οί «Δωριείς», σ' αυτή τή φάση τουλάχιστον, δεν φαίνεται να έπαιξαν σημαντικό ρόλο.

Συμπερασματικά μπορεί ίσως να λεχθεί ότι ή εξασθενημένη από συνεχείς επαναστάσεις και έμφυλίου πολέμους μυκηναϊκή επικράτεια διαλύεται κάτω από τα συνεχή πλήγματα που δέχεται από τις επιδρομές των «λαών της θάλασσας» και από τις πιέσεις των δωρικών φύλων που κινούνται προς τα νότια. Έκτος τούτων είναι αναμφισβήτητο ότι ένας σημαντικός παράγων ό οποίος συνέτεινε στον μαρασμό του μυκηναϊκού κόσμου ήταν και ή μεγάλη σεισμική δραστηριότητα που παρατηρήθηκε στην περιοχή γύρω στα τέλη του 13ου αιώνα. Έξάλλου οί αναταραχές στην Έλλάδα εντάσσονται σ' ένα κλίμα αστάθειας και γενικών καταστροφών στη Μεσόγειο που πρέπει να αποδοθεί σε μιὰ περίπλοκη αλληλουχία μετακινήσεων λαών, αύξησης πληθυσμού και συγκρουόμενων συμφερόντων, ενώ παράλληλα έχει συντελεσθεί σημαντική πρόοδος στον τεχνικό τομέα (ναυσιπλοΐα, όπλισμός, πολεμική τέχνη και άλλα).

Η περίοδος που ακολουθεί είναι μιὰ περίοδος παρακμής σε σχέση με την προηγούμενη. Τα μυκηναϊκά κέντρα δεν συνήλθαν ποτέ από τον κλονισμό. Οί Άχαιοί αναγκάστηκαν να παραιτηθούν από τις πολυτελείς έκδηλώσεις της ζωής και να περιοριστούν μόνο στα κοινά και αναγκαία.

Παρ' όλα αυτά, στίς άρχές του 12ου αι. π.Χ. παρατηρείται μιὰ ανασυγκρότηση. Δημιουργείται ένας νέος τρόπος ζωής και ένα είδος μικρής «Κοινής». Από τα παλαιά μεγάλα κέντρα κατοικούνται άκόμη ή Μιδέα, ή Άσίνη και άλλα, όπως επίσης και άρκετά κτίρια στίς άκροπόλεις των Μυκηνών και της Τίρυνθας. Τα νησιά και τα παράλια πολιίσματα, κυρίως των ανατολικών περιοχών, γνωρίζουν ευημερία, ενώ ή ένδοχώρα έχει πέσει σε μαρασμό. Οί θαλάσσιες επικοινωνίες συνεχίζονται και νέες ιδέες κυκλοφορούν. Ό σημαντικότερος νεοτερισμός της εποχής είναι ίσως ή διάδοση του σιδήρου, του μετάλλου που μέχρι τώρα είχαν στην κατοχή τους μόνο οί Χετταίοι. Καθώς φαίνεται οί «λαοί της θάλασσας» βοήθησαν στην ευρύτερη διάδοσή του. Είναι γνωστό ότι οί Έβραίοι έφοβούντο τους Φιλισταίους γιατί είχαν σιδερένιες πανοπλίες.

Στὴν τέχνη παρουσιάζεται μιὰ ἀναγέννηση, ποὺ εἶναι κυρίως ἐμφανὲς στὴν κεραμική· τὰ ἀγγεῖα μὲ τὴν καλὴ τους ποιότητα, τὰ ὠραῖα σχήματα καὶ τὴν εὐχάριστη διακόσμηση, διατηροῦν τὴν αἴγλη τους· σχετικὰ παρατηροῦμε ὅτι οἱ Φιλισταῖοι υἱοθέτησαν πολλὰ στοιχεῖα τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς. Τὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση χαρακτηρίζει ποικιλία ποὺ ἴσως ὀφείλεται στὴν αὐτονομία ποὺ γνωρίζουν τὰ διάφορα κέντρα. Ποικιλία παρατηρεῖται ἐπίσης στὰ ταφικὰ ἔθιμα τὰ ὁποῖα μετέφεραν οἱ κάτοικοι ποὺ μετακινήθηκαν ἀπὸ τὴ μιὰ περιοχὴ στὴν ἄλλη. Ἐγινε ἤδη λόγος γιὰ τὶς λάρνακες τῆς Τανάγρας (σ. 337). Παρατηροῦμε ἐπίσης ὅτι ἐμφανίζονται θολωτοὶ τάφοι στὴν Ἡπειρο, τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Καρία, ἐμφανίζονται καύσεις νεκρῶν μέσα σὲ θαλαμωτοὺς τάφους στὴν Κρήτη, στὴν Περαιτὴ καὶ στὴν Καρία· οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῆς Καρίας ἀποκοτῶν καὶ ὑπερκείμενο τύμβο, χαρακτηριστικὸ ἀσυνήθιστο γιὰ τὸν ταφικὸ αὐτὸ τύπο.

Σὲ ὅλα τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα ὁ χαρακτήρας τῶν κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων, ὅσο καὶ τῶν διαφόρων ἀντικειμένων —εἴτε προορίζονται γιὰ καθημερινὴ χρῆση εἴτε εἶναι καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα— παραμένει καθαρὰ μυκηναϊκός. Ἀλλὰ καὶ οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, τὰ ταφικὰ ἔθιμα, ἡ λατρεῖα γενικότερα, διατηροῦν ἀναλλοίωτο καὶ σαφὴ τὸν μυκηναϊκὸ τους χαρακτήρα. Πουθενὰ δὲν ὑπάρχει ἐνδειξὴ ἄλλης ἐπιρροῆς ἢ μαρτυρία ὅτι νέοι κάτοικοι ἔχουν ἔρθει μαζικὰ στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ ἦταν σύντομη καὶ ἡ μικρὴ «Κοινὴ» βραχύβια. Μεταξὺ τοῦ 1150 καὶ τοῦ 1100 π.Χ. ἓνα νέο κύμα καταστροφῶν σαρώνει τὴν Ἑλλάδα: μεγάλες πυρκαγιὲς καταστρέφουν ὀριστικὰ τὶς ἀκροπόλεις τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας, οἱ ὁποῖες καὶ ἐγκαταλείπονται. Ἐπακολουθεῖ νέα ἐξοδὸς κατοίκων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, μὲ κατεύθυνση αὐτὴ τὴ φορὰ κυρίως πρὸς τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο. Τὸ νέο αὐτὸ κύμα καταστροφῶν ἔχει ἀποδοθεῖ στοὺς Δωριεῖς.

Τὰ φύλα αὐτά, ποὺ ἦταν συγγενικὰ τῶν Μυκηναίων, ἔφθασαν σὲ μιὰ Ἑλλάδα ἐξασθενημένη ἀπὸ ἐριδες καὶ μάχες, ὅπου ἐπικρατοῦσε χαλάρωση κάθε πολιτικῆς ἀρχῆς. Ἡ ἄφιξή τους δὲν εἶχε χαρακτήρα ὀργανωμένης ἐκστρατείας, γιατί δὲν ἦρθαν ὅλοι μαζί, ἀλλὰ κατὰ ὁμάδες, μὲ διαδοχικὲς ὠθήσεις. Ὅπωςδήποτε δὲν ἦταν αὐτοὶ ποὺ κατέστρεψαν τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο, ἀλλὰ τοῦ ἔδωσαν τὸ τελευταῖο πλῆγμα. Ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ τὴν ἀναρχία, τὴν ἐξασθένηση τῶν μυκηναϊκῶν πόλεων καὶ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν «λαῶν τῆς θάλασσης», ἐγκαταστάθηκαν στὶς παλαιῆς μυκηναϊκὲς θέσεις καὶ ἀνάγκασαν τοὺς κατοίκους νὰ φύγουν. Ἡ ἄφιξη καὶ ἡ ἐγκατάστασή τους στὴν Ἑλλάδα ἔγινε μὲ βραδύ ρυθμὸ καὶ ἐκτείνεται σὲ ἓνα μεγάλο χρονικὸ

διάστημα. Οί πρώτοι, όπως αναφέρθηκε, είχαν αρχίσει νά φθάνουν πριν από την πτώση της Τροίας, αλλά ο μεγαλύτερος όγκος τους προωθήθηκε στην 'Ελλάδα στο τέλος του 12ου αιώνα· με τη χρονολογία αυτή συμφωνούν τὰ ανασκαφικά δεδομένα και οί ιστορικές πηγές.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνει ο Θουκυδίδης «όγδόντα χρόνια μετά τὸν Τρωικὸ Πόλεμο οί Δωριεῖς μετὰ τοὺς Ἡρακλίδες κατέλαβαν τὴν Πελοπόννησο» (I, 12, 3-4). Ἡ ἀφιξὴ τῶν Δωριέων στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἓνα γεγονός τὸ ὁποῖο συχνὰ ἀναφέρεται στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ ὡς «κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν». Δωριεῖς καὶ Ἡρακλίδες εἶναι στενά συνδεδεμένοι στὶς ἀρχαῖες πηγές. Σύμφωνα μ' αὐτὲς οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλῆ, διωγμένοι ἀπὸ τὸν Εὐρύσθεα, ἐπέστρεψαν τρεῖς γενεές ἀργότερα καὶ κατέλαβαν τὴν Πελοπόννησο. Οἱ Δωριεῖς ἦταν ἓνα ἑλληνικὸ φύλο ποὺ μιλοῦσε μιὰ διαφορετικὴ διάλεκτο ἀπὸ τοὺς Μυκηναίους, ἀλλὰ ποὺ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ τὸ ἴδιο στρατιωτικὸ καὶ κοινωνικὸ πνεῦμα. Δὲν ἦταν ἓνας ξένος τρόπος ζωῆς ἢ ἓνας ξένος πολιτισμὸς ποὺ ἐπικράτησε στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μάλλον ἡ ζωὴ προσαρμόστηκε σὲ νέα πλαίσια. Οἱ μεγαλύτερες ἀλλαγές σχετίζονται μετὰ ταφικά ἔθιμα. Τὸν 11ο αἰ. διαδόθηκε ὁ νέος τρόπος ταφῆς, ἡ καύση, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκλείψει ὁ ἐνταφιασμὸς, καὶ ἐπανῆλθε σὲ χρῆσιν ὁ παλαιὸς τύπος τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου ποὺ δὲν τὸν συνήθιζαν οἱ Μυκηναῖοι ἀλλὰ ποὺ δὲν εἶχε χαθεῖ ἐντελῶς.

Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς νεοτερισμοὺς τοῦ 12ου αἰ. ποὺ ἐθεωρεῖτο ὅτι τοὺς ἔφεραν οἱ Δωριεῖς, ὅπως ἡ χρῆσις τοῦ σιδήρου, ἡ καύσις τῶν νεκρῶν, ὁ νέος τύπος ξιφῶν, ἡ πρωτογεωμετρικὴ κεραμικὴ, εἶχαν ἔρθει νωρίτερα στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἐπὶ τόπου πρὶν κὰν τελειώσει ἡ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Μερικὲς φορὲς οἱ νεοτερισμοὶ αὐτοὶ βρῆκαν πρόσφορο ἔδαφος σὲ περιοχὲς στὶς ὁποῖες δὲν πάτησαν ποτὲ οἱ Δωριεῖς· χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ Ἀθήνα, ὅπου γεννήθηκε ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς.

Μετὰ ἀπὸ τὸ 1100 π.Χ. χάνεται κάθε πολιτικὴ συνοχὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἐπέρχεται μαρασμὸς. Τὸ ὁδικὸ δίκτυο καταστρέφεται καὶ οἱ διάφορες πολίχνες, ποὺ λειτουργοῦσαν σὰν μικρά, ἀδύνατα, ἀστικά κέντρα, ἀπομονώνονται. Οἱ θαλάσσιες ἐπικοινωνίες καθίστανται ἐπικίνδυνες λόγω τῆς πειρατείας καὶ οἱ παράλιοι οἰκισμοὶ ποὺ στήριζαν τὴν εὐημερίαν τους στὸ ἐμπόριο, ἀρχίζουν νὰ ἐρημώνονται καὶ τελικὰ ἐγκαταλείπονται. Οἱ κάτοικοι καταφεύγουν σὲ ὄρεινὲς ἀπομακρυσμένες περιοχὲς ὅπως στὴν Ἀρκαδίαν ἢ στὴ δυσπρόσιτη θέσις Καρφί στὴν Κρήτη. Τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο εἶναι χαμηλό, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα ποὺ εἶναι φτωχά, ἐκτὸς

ἴσως ἀπὸ τὰ ὄπλα, τὰ ὅποια δὲν εἶναι μὲν πολυτελή, παρουσιάζουν ὅμως ἐξελιγμένη τεχνική, σημάδι ὅτι οἱ ἐχθροπραξίες βρίσκονταν ἴσως στὸ ἐπίκεντρο τῆς ζωῆς τῶν μικρῶν αὐτῶν κοινοτήτων. Ἡ τέχνη ἐκφυλίζεται ἕως ὅτου σβῆνει ἐντελῶς, ξεχνιέται ἡ τοιχογραφία, ἡ ἐλεφαντουργία, ἡ σφραγιδογλυφία, ὅλα ὅσα ἔδωσαν λάμψη στὴ μυκηναϊκὴ ζωὴ, καὶ παραμένει ἡ κεραμικὴ γιὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσει ἕως τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ χαρακτήρας ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ διαμόρφωσαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ζωὴ ἔχει ὑποστῇ σ' ὅλες τῆς τὶς ἐκφράσεις συρρίκνωση, παραμένει μυκηναϊκὸς ὡς τὸ τέλος.

Ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος ἔφτασε σ' ἓνα στάδιο μαρasmus καὶ ἔσβησε. Στὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, φτώχεια καὶ ἀνασφάλεια ἐπικράτησαν στὴν Ἑλλάδα· ἴσως τὴν ἀνάμνηση τῶν χρόνων ἐκείνων ἐκφράζει ἐπιγραμματικὰ καὶ τραγικὰ συγχρόνως ὁ Ἡρόδοτος (VII, 102) μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Δημάρατου: *Τῇ Ἑλλάδι πενίη αἰεὶ ποτε σύντροφος ἐστί.*

Γιὰ τρεῖς περίπου αἰῶνες ἡ Ἑλλάδα θὰ βυθιστεῖ στὸν ἀναλφαβητισμὸ καὶ τὴ βαρβαρότητα, στοὺς λεγόμενους Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, μέσα στοὺς ὁποίους ὅμως διαφαίνονται ἤδη οἱ νέες ἀνακατατάξεις ποὺ θὰ ὀδηγήσουν σὲ διαφορετικοὺς προσανατολισμούς.

Η ΜΥΚΗΝΑ·Ι·ΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Ἡ ἑλληνικὴ τέχνη τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς διατήρησε ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ παρελθόν, ὅπως τὸ δωρικὸ κιονόκρανο, τὸ ὁποῖο κατὰ-γεται καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὸ μυκηναϊκόν· ἡ σημαντικότερη ὅμως μαρτυρία τῆς μυκηναϊκῆς κληρονομίᾳς εἶναι ἡ ἐπιβίωση τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου στὴν κάτοψη τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ. Ἐπίσης ἡ θρησκεία παρέμεινε βαθιὰ ποτισμένη ἀπὸ τὸ κρητομυκηναϊκὸ πνεῦμα.

Οἱ Ἕλληνες γενικὰ ἤξεραν ἐλάχιστα γὰρ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἀσφαλῶς πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε σήμερα. Ἀπὸ τὸ 1000 π.Χ. εἶχαν χαθεῖ τὰ ἔγνη τῶν Μυκηναίων, καὶ κανεὶς πιά δὲν ἤξερε τίποτε γιὰ τὴ ζωὴ τους, τὴν τέχνη τους ἢ τὶς πεποιθήσεις τους. Ἡ τυχαία ἀνακάλυψη ἑνὸς τάφου ἔδινε ἀφορμὴ νὰ γεννηθοῦν διάφορες ἱστορίες καὶ ἴσως κάποιες οἰκογένειες νὰ κρατοῦσαν ζωντανές ὀρισμένες παραδόσεις. Ἐκεῖνος ὅμως ποὺ ἔφερε στὸ προσκήνιο τὴ μυκηναϊκὴ ζωὴ καὶ τὴ λαμπρότητά της ἦταν ὁ Ὅμηρος· αὐτὸς ἔδωσε μνήμη καὶ ἱστορικὸ παρελθόν στὸν ἑλληνικὸ κόσμο.

Ὁ Ὅμηρος μίλησε γιὰ πόλεις τὴν Πύλο, τὴ Θήβα, τὴν Τροία, ποὺ εἶχαν σωριαστεῖ σὲ ἐρείπια πολλοὺς αἰῶνες πρὶν. Στὴν ἐποχὴ του —στὴν Ἑλλάδα τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.— οἱ πόλεις ἦταν μικρές, μὲ ἀπλὰ ξύλινα ἢ πλινθόκτιστα σπίτια καὶ μὲ χαμηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο. Ὅμως ἐκεῖνος περιγράφει τὴν Ἑλλάδα ὀργανωμένη σὲ πλούσια βασιλεία μὲ βασιλεῖς ἰσχυροὺς ποὺ ζοῦσαν σὲ πολυτελὴ ἀνάκτορα καὶ πόλεις τειχισμένες μὲ μεγαλοπρεπὴ τεῖχη. Εἶναι φανερό ὅτι γιὰ νὰ βροῦμε μιὰ Ἑλλάδα ποὺ νὰ ταιριάζει μὲ τὶς ὁμηρικὲς περιγραφές, πρέπει νὰ γυρίσουμε πίσω στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ μάλιστα στὸν 13ο π.Χ. αἰ., τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς.

Τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου ἐγίναν εὐρέως γνωστὰ ὅταν καταγράφηκαν μὲ τὴν ὀριστικὴν τους μορφήν τὸν 6ο αἰ. π.Χ., στὸ τέλος τῆς τυραννίας τοῦ Πεισιστράτου, καὶ ἡ ἀπαγγελία τους θεσπίστηκε ὡς ἄθλημα στὰ Παναθή-

ναια. Ὁ ἐνθουσιασμός πού ἐπικράτησε τότε ἦταν μεγάλος· ὅλοι οἱ Ἕλληνες θέλησαν νὰ βροῦν τὶς ρίζες τους στὸ ἐνδοξο αὐτὸ παρελθόν, ὅλες οἱ πόλεις θέλησαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τοὺς μυθικοὺς ἥρωες καὶ ἀμέσως δέχθηκαν τὴν ἱστορικότητα τῶν ἐπικῶν διηγήσεων.

Στοὺς σύγχρονους ὅμως ἐρευνητὲς ἔχουν δημιουργηθεῖ πολλὰ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀξία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία περιγράφουν.

Κατὰ γενικὴ παραδοχὴ ὁ Ὅμηρος ἦταν Ἕλληνας καὶ ἔζησε γύρω στὸ 700 π.Χ. ἢ ἴσως λίγο νωρίτερα, στὴν Ἰωνία. Ἡ διάλεκτος τῶν ποιημάτων εἶναι ἡ ἰωνικὴ, στὴν ὁποία ὅμως περιλαμβάνονται ἀρκαδοκυπριακὰ, αἰολικὰ καὶ ἀττικὰ στοιχεῖα. Τοῦτο συμβαίνει ἐπειδὴ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα ἔχουν ὑποστῇ ἐπεξεργασία καὶ στὴ μετα-ὁμηρικὴ ἐποχὴ. Στὸν ὁμηρικὸ στίχο ἐμφανίζονται νέοι τύποι λέξεων πού δημιουργήθηκαν μὲ τὸ ἔπος καὶ παρουσιάζονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά. Ἐπίσης εἰσάγονται καὶ ἄλλες καινотομίες, ὅπως ἡ ἐπιμήκυνση πολλῶν συλλαβῶν γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὸ μέτρο.

Ἡ παράδοση ἀναφέρει πολὺ λίγα γιὰ τὸν Ὅμηρο. Δὲν γνωρίζουμε τὸν τόπο ὅπου γεννήθηκε. *Ἐπτὰ πόλεις ἐρίζουσιν*, ἐπτὰ πόλεις τὸν διεκδικοῦν. Δὲν ἔχει πατρώνυμο κι αὐτὸ εἶναι περίεργο γιατί τὸ πατρώνυμο συνοδεύει ἀπαραιτήτως κάθε ἐλεύθερο Ἕλληνα. Τὸ ὄνομά του ἔχει καὶ μιὰ ιδιαίτερη σημασία στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἀφοῦ «ὄμηρος» σημαίνει αἰχμάλωτος. Ἡ ἀσάφεια γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Ὀμήρου ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ τεράστιες συζητήσεις καὶ ὀρισμένοι ὑποστήριξαν ὅτι ὁ Ὅμηρος δὲν ἦταν Ἕλληνας, ἀλλὰ ξένος δοῦλος ὁ ὁποῖος μετέφρασε στὰ ἐλληνικὰ ἓνα ποίημα ἀπὸ τὴ δική του γλῶσσα. Παραδίδεται ἐπίσης ὅτι ὁ ποιητὴς ἦταν τυφλός. Δὲν γνωρίζουμε ἂν αὐτὸ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Ἰσως αὐτὴ ἡ παράδοση δημιουργήθηκε, εἴτε ἐπειδὴ στὴν *Ὀδύσσεια* ἐμφανίζεται ἓνας τυφλὸς αἰοιδός, ὁ Ἀημόδοκος, ἢ ἐπειδὴ λέγεται ὅτι οἱ τυφλοὶ ἔχουν μεγάλη μνήμη καὶ ἀσφαλῶς τὰ ποιήματα αὐτὰ τραγουδιόνταν πολλὰ χρόνια πρὶν καταγραφοῦν. Ἐπίσης λέγεται ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα Ὅμηρος κρύβονται δύο διαφορετικοὶ ποιητὲς πού συνέθεσαν ὁ ἓνας τὴν *Ἰλιάδα* καὶ ὁ ἄλλος τὴν *Ὀδύσσεια*. Ἡ θεωρία αὕτη γεννήθηκε ἐπειδὴ τὰ δύο ποιήματα εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικά: ἡ *Ἰλιάδα* εἶναι ἓνα πραγματικὰ πολεμικὸ ἔπος, ἐνῶ ἡ *Ὀδύσσεια* εἶναι μιὰ περιπέτεια μὲ ἀρκετὰ διασκεδαστικὰ στοιχεῖα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχουν δύο διαφορετικοὶ ποιητὲς. Μπορεῖ κάλλιστα ὁ Ὅμηρος νὰ ἐμπνεύστηκε τὰ δύο ἔπη ἀπὸ δύο διαφορετικὲς παραδόσεις, ἢ σὲ δύο διαφορετικὲς φάσεις τῆς ζωῆς του. Εἶναι ὅμως δυνατόν ἓνας

ποιητής τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. νὰ περιγράφει γεγονότα ποὺ συνέβησαν τέσσερις ἢ πέντε αἰῶνες πρὶν;

Μυκηναϊκὴ γραμματεία δὲν διασώθηκε — ἡ γραφή, ὅπως ἐλέγχθη, ἦταν μόνο διοικητικὸ καὶ δὲν ἔγινε ποτὲ ἐκπολιτιστικὸ ὄργανο — ἀλλὰ ἡ ἀνάλυση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ὑποδηλώνει ὅτι ἐπικά ποιήματα ὑπῆρχαν ἤδη στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Τὰ θέματα τῶν ποιημάτων αὐτῶν θὰ ἦταν κυρίως πολεμικά κατορθώματα ἢ θαλασσινὲς περιπέτειες, θέματα ποὺ εἶναι οἰκεία σὲ παραστάσεις τῆς ἐποχῆς. Τὰ ἐπικά ποιήματα μεταδίδονταν προφορικὰ ἀπὸ στόμα σὲ στόμα καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὰ θὰ δημιουργήθηκε ὁ πυρήνας τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους. Ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα ἄλλα παλαιὰ ἔπη, μεταγενέστερα τοῦ ὁμηρικοῦ, ὅπως ἡ *Θηβαΐς* καὶ τὰ *Ἀργοναυτικά*, ἐμπνέονται καὶ αὐτὰ ἀσφαλῶς ἀπὸ ποιήματα τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Εἶναι πολὺ συχνὸ φαινόμενο ἓνα ἐπικὸ ποίημα νὰ μεταδίδεται προφορικὰ ἐπὶ αἰῶνες πρὶν καταγραφεῖ. Αὐτὸ ἔχει συμβεῖ μὲ τὶς ἰνδικὰς βέδες, τοὺς βεδικοὺς ὕμνους, καθὼς καὶ μὲ τὰ μεσαιωνικὰ ποιήματα, ὅπως τὸ τραγούδι τοῦ Ρολάνδου (*Chanson de Roland*). Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς πότε ἔγινε ἡ πρώτη καταγραφή τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων. Ἴσως δύο ἢ τρεῖς γενεὲς τὸ πολὺ μετὰ τὴ διάδοση τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη γραπτὴ ἐμφάνιση τοποθετεῖται τὸ 740 π.Χ. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὅτι γνώρισαν μεγάλη διάδοση μὲ τὴν καταγραφὴ τους ἐπὶ Πεισιστράτου.

Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὅπως ὅλα τὰ ἐπικά ποιήματα, δὲν ἦταν γραμμένα ἐξαρχῆς, ἀλλὰ μεταδίδονταν προφορικά. Στὴν προφορικὴ μετάδοση δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ καθορισμένο. Ὁ κάθε ἀοιδὸς ἢ ραψωδὸς εἶναι καὶ κατὰ κάποιον τρόπο στιχουργός. Τὴν ὥρα ποὺ ἀπαγγέλλει, δημιουργεῖ διάφορες παραλλαγὰς ἢ καινούργια ποιήματα. Κανένα ποίημα δὲν τραγουδιέται μὲ τὸν ἴδιον τρόπο δύο φορές. Ἐξάλλου στὴν προφορικὴ ποίηση γίνεται χρῆση καὶ ὀρισμένων στερεότυπων ἐκφράσεων ποὺ διευκολύνουν τὸν ποιητὴ, τόσο στὴ σύνθεση ὅσο καὶ στὴν ἀπαγγελία, διότι ἔχει ἔτοιμη μιὰ φράση τὴν ὥρα ποὺ σχεδιάζει τὴν ἐπόμενη. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἀκροατὴ τὸ κεῖμενον γίνεται πιὸ εὐκόλο γιατί οἱ διάφορες οἰκείες σ' αὐτὸν ἐκφράσεις τοῦ δημιουργοῦ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ γνωρίζει. Στὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἐπαναλαμβάνονται συχνὰ φράσεις ὅπως: *ἦμος δι' ἡριγένεια φάνη ροδοδάκτυλος ἠώς*, καὶ διάφορα ἐπιθετα, ὅπως *ἄνδρα πολύτροπον*, *βοῶπις Ἀθήνη* καὶ ἄλλα. Ἔχει ὑπολογισθεῖ ὅτι τὸ ἓνα πέμπτον τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ στερεότυπες ἐκφράσεις καὶ στίχους. Ἔτσι, ἀπὸ στόμα σὲ στόμα καὶ μὲ τὶς σχετικὰς ἀλλοιώσεις, τὰ ἐπικά ποιήματα ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ

ἔφτασαν ὥς τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες καὶ τὸν Ὅμηρο καὶ συνδέουν τὴν προϊστορικὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ Ἑλλάδα. Οἱ κάτοικοι ποὺ μετακινήθηκαν μετὰ τὶς μεγάλες καταστροφές στὴν Ἑλλάδα, διατηροῦσαν τὴν ἀνάμνηση τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου καὶ τὴν ἔφεραν στὴν Ἰωνία γύρω στὸ 1000 π.Χ., ὅπως ἀποδεικνύουν ὀρισμένες γλωσσικὲς μελέτες. Ὁ Ὅμηρος ἦταν ἀσφαλῶς αὐτὸς ποὺ ἔδωσε στὰ ποιήματα τὴν τελικὴ τους μορφή γύρω στὰ 700 π.Χ.

Πολλοὶ μελετητὲς ὑποθέτουν ὅτι τὰ πρῶτα ἐπικά ποιήματα στὴν Ἑλλάδα ἀνάγονται στὸν 15ο αἰ. π.Χ., ὁπότε ἡ μινωικὴ ἐπιρροὴ θὰ ἦταν σημαντικὴ. Ὁ γλωσσολόγος A. Meillet παρατηρεῖ ὅτι ὁ ὁμηρικὸς στίχος —τὸ δακτυλικὸ ἐξάμετρο— δὲν ἔχει τὸν ἀνάλογό του σὲ καμιὰ ἄλλη ἰνδοευρωπαϊκὴ διάλεκτο, ἀλλὰ καὶ ὅτι δὲν προσαρμόζεται καλὰ οὔτε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Σχετικὰ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ Μυκηναῖοι δανείστηκαν τὸ μινωικὸ μέτρο. Ἄν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι στὴν Κρήτη βρίσκονται οἱ παλαιότεροι «θεατρικοὶ» χῶροι καὶ ὅτι αὐτοὶ προορίζονταν ἴσως γιὰ ἀπαγγελίες, ἄσματα καὶ χορευτικὲς παραστάσεις, δὲν ἀποκλείεται καθόλου ἡ καταγωγή τῆς ἑλληνικῆς ποίησης καὶ τοῦ μέτρου νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὴ μινωικὴ Κρήτη. Ἐξάλλου στὸ ὁμηρικὸ ἔπος ἀναφέρεται ὅτι ὁ Δαίδαλος ἔκτισε στὴν Κνωσὸ ἕναν «χορὸ γιὰ τὴν Ἀριάδνη». Ὁ «χορὸς», τὸ χοροστάσι, εἶναι ἴσως τὸ θέατρο. Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα διαφαίνεται ὅτι τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ συνέβη σὲ μιὰ ἐποχὴ παλαιότερη ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ.

Ὁ πυρήνας τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἶναι συχνὰ πολὺ παλαιός, γι' αὐτὸ καὶ ὑπάρχουν ἀναφορὲς σὲ προηγούμενες ἐποχές, πολλὰ ἀρχαῖζοντα λεκτικὰ σχήματα, καθὼς καὶ περιγραφὲς ἀντικειμένων ποὺ ἔγιναν γνωστὰ ἀπὸ ἀνασκαφές, ἀλλὰ δὲν ἦταν πιά καθόλου σὲ χρῆση στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου, ὅπως τὸ ὀδοντόφρακτο κράνος, ἡ πυργόσχημη ἀσπίδα, ἡ τεχνικὴ τῆς ἐνθεσης στὴ μεταλλοτεχνία, τὰ ξίφη μὲ τὰ ἀσημένια καρφιά —τὰ *ἀργυρόηλα*— καὶ ἄλλα. Εἰδικῶς γιὰ τὸν ὀπλισμὸ ἔχει παρατηρηθεῖ πὼς ὅτιδήποτε ἔχει σχέση μὲ τὸν πόλεμο καὶ τὰ ὅπλα ζεῖ πολὺ καιρὸ μέσα στὴν παράδοση γιατί ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς ἥρωικῆς ζωῆς καὶ τοῦ πατριωτικοῦ αἰσθήματος.

Ὅπως ἀναφέρθηκε, ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα τμήματα —χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰ. π.Χ.— τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους εἶναι ὁ *νηῶν κατάλογος* στὴ ραψωδία Β τῆς *Ἰλιάδας*, ὁ κατάλογος δηλαδὴ τῶν πλοίων ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Τροίας. Ἀπὸ τὰ δύο ὁμηρικὰ ἔπη ἡ *Ἰλιάδα* εἶναι πιὸ «μυκηναϊκὴ» ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια*. Στὴν *Ἰλιάδα* ἡ βασιλεία εἶναι ἰσχυρὴ, ὁ βασιλεὺς εἶναι ὁ ἄρχων τῆς ἐπικράτειάς του. Ἡ *Ὀδύσσεια* ἀντι-

κατοπτρίζει το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής. Ὁ βασιλεὺς ἐδῶ λείπει μακριὰ σὲ χιμαιρικὲς ἐκστρατείες, ἡ ἐξουσία του εἶναι μικρή, οἱ ἔριδες διαίρουν τὶς πριγκιπικὲς οἰκογένειες. Ἀντικατοπτρίζεται ἡ Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς τῶν καταστροφῶν.

Σὲ πάρα πολλὰ σημεῖα οἱ ὁμηρικὲς περιγραφὲς συμπίπτουν ἀπόλυτα μ' αὐτὰ ποὺ μᾶς διδάσκουν οἱ ἀνασκαφές: Οἱ Ἀχαιοὶ ἢ Δαναοὶ ποὺ ἔχουν ὕψηλὸ πολιτισμὸ εἶναι Ἑλληνας. Οἱ Δωριεῖς μὲ τὸ ὄνομα Ἡρακλείδες, Ἑλληνες κι αὐτοί, ἀσκοῦν μιὰ μακρινὴ ἐξωτερικὴ πίεση στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον, εἶναι ὅμως ἔξω ἀπ' αὐτόν. Ἡ Κρήτη εἶναι ἡ χώρα τοῦ παλαιοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ Μυκῆνες εἶναι ἡ σπουδαιότερη πόλη. Ἡ Μικρὰ Ἀσία εἶναι μιὰ ξένη χώρα στὴν ὁποία οἱ Ἑλληνες προσπαθοῦν νὰ ἐγκατασταθοῦν, κατοικεῖται ὅμως ἀπὸ λαοὺς συγγενεῖς πρὸς αὐτοὺς. Ἡ Κύπρος δὲν εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Φοίνικες εἶναι πειρατές, ναυτικοί, ἄρπαγες ποὺ μεταφέρουν χίλια ἐμπορεύματα μὲ τὰ πλοῖα τους· δὲν ἔχουν συγγένεια μὲ τοὺς Μυκηναίους. Ἡ Αἴγυπτος εἶναι ἡ μεγάλῃ πλούσια χώρα, ὅπου οἱ Ἑλληνες ἀναζητοῦν περιπέτειες καὶ λεηλασίες. Τὸ μέγαρον ποὺ περιγράφει ὁ Ὅμηρος μοιάζει μὲ αὐτὸ ποὺ βρέθηκε στὰ μυκηναϊκὰ ἀνακτορικὰ συγκροτήματα. Τὰ βασιλικά ἐργαστήρια εἶναι μέσα στὰ ἀνάκτορα.

Ὅρισμένα στοιχεῖα τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὶς πινακίδες. Γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἐθεωρεῖτο ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀνέφερε τοὺς θεοὺς τῆς ἐποχῆς του καὶ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι εἶχαν τὴ θρησκεία τῶν Μινωιτῶν, ἕως ὅτου ἀποκρυπτογραφήθηκαν οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Ὀλυμπίων θεῶν. Ἐπίσης πολλὰ κύρια ὀνόματα ποὺ χρησιμοποιοῖ τὸ ἔπος, ὅπως Ὀρέστης, Ἐκτωρ, Ἀχιλλεὺς, εἶναι ὀνόματα μυκηναϊκὰ ποὺ ἀναφέρονται στὶς πινακίδες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρά, ὁ Ὅμηρος φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ πολλὰ συγκεκριμένα πράγματα. Ἀγνοεῖ τὶς τοιχογραφίες καὶ ἀγνοεῖ κυρίως τοὺς θολωτοὺς τάφους ποὺ ἦταν ἓνα πολὺ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης δὲν γνωρίζει τὴ γραφή, τοὺς μυκηναϊκοὺς τίτλους ποὺ ἀναφέρουν οἱ πινακίδες· τοὺς ἐπέτες, τοὺς τελεστές, τὸν λαΦαγέτα, καὶ θεωρεῖ τὸν βασιλέα ὡς τὸν σημαντικότερον ἄρχοντα, ἐπειδὴ ἔτσι ἦταν στὴν ἐποχὴ του. Συχνὰ κάνει σύγχυση τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μὲ τὴ δική του, μιλᾷ γιὰ σίδηρον ἐνῶ περιγράφει τὰ ὅπλα τῶν Ἀχαιῶν ὡς χάλκινα, μιλᾷ γιὰ καύση νεκρῶν ποὺ ἦταν συνηθισμένη στὴ δική του ἐποχὴ, ἀλλὰ δὲν ἦταν μυκηναϊκὸ ἔθιμον, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένους ἐξαιρέσεις. Ἐπίσης περιγράφει τὸ Γοργόνειον, τὴ *γοργεῖν κεφαλὴν*, μὲ τὸν τύπον ποὺ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς, χωρὶς νὰ διαφαίνεται μινωικὴ καταγωγὴ τοῦ θέματος καὶ σχέση

μέ τις μινωικές αποτροπαϊκές μορφές. Δέν γνωρίζει καλά τὰ γεωγραφικά δεδομένα. Τοποθετεῖ λανθασμένα τὸν Ἀλφειὸ στὰ σύνορα τοῦ βασιλείου τῆς Πύλου, ἢ περιγραφὴ τῆς πατρίδας τοῦ Ὀδυσσεά δέν μοιάζει μὲ τὴν πραγματικὴ Ἰθάκη. Τοποθετεῖ τὶς Μυκῆνες στὴν Πελοπόννησο, πολὺ δυτικότερα ἀπὸ ὅ,τι πραγματικά εἶναι, προσδιορίζει διαφορετικά τὴ θέση τῆς Τίρυνθας. Ἀντίθετα φαίνεται πὼς γνωρίζει καλά τὴν Ἰωνία καὶ περιγράφει σωστὰ τὰ τοπία της.

Ὁ Ὅμηρος εἶναι ἓνας Ἑλληνας τῆς Ἰωνίας ποὺ ἀσφαλῶς δέν πέρασε ποτὲ τὸ Αἰγαῖο καὶ δέν γνώρισε ποτὲ ὁ ἴδιος τὶς τοποθεσίες γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησε.

Πάνω ἀπ' ὅλα ὁ Ὅμηρος εἶναι ποιητής — καὶ ἡ ποιητικὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια δέν συμβαδίζουν πάντα. Ἡ ποίηση ἀσχολεῖται μὲ αἰώνιες ἀξίες καὶ πρότυπα, ἐνῶ ἡ ἱστορία μὲ πολὺ συγκεκριμένα ἱστορικὰ γεγονότα. Ἐτσι μιὰ ἀπλὴ ἐκστρατεία ὅπως θὰ ἦταν ὁ Τρωϊκὸς Πόλεμος, μεταφέρεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ σ' ἓνα ἐπικὸ πλαίσιο καὶ παίρνει ἄλλη διάσταση.

Στὸν ἀρχικὸ προβληματισμὸ ἐὰν τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου ἔχουν ἱστορικὴ ἀξία-καὶ ἂν ἀναφέρονται στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπαντήσει καταφατικά: ναι, ὁ Ὅμηρος μίλησε γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα καὶ εἶναι ἀστείρευτὴ πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη της. Ζωντάνεψε μὲ μοναδικὸ τρόπο τὴν ἥρωικὴ ἐποχὴ καὶ ἔδωσε γι' αὐτὴν μιὰ εἰκόνα, συγκεκριμένη βέβαια, ἀλλὰ γεμάτη χρῶμα. Ὁ Ὅμηρος ὅμως δέν εἶναι ἱστορικὴ πηγὴ, γιατί τὰ ποιήματά του ταλαντεύονται ἀνάμεσα σὲ δύο κόσμους, τὸν ποιητικὸ καὶ τὸν ἱστορικὸ, κι ἀνάμεσα σὲ δύο ἐποχές, τὴν προϊστορικὴ ἢ πρωτοϊστορικὴ καὶ τὴν καθαρὰ ἱστορικὴ, ἑλληνικὴ ἐποχὴ.

Ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἀπέδειξαν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ ἡ ὑπαρξὴ τῆς ποίησης στὰ μακρινὰ μυκηναϊκά χρόνια καὶ τὸ ὅτι συνειδητὰ οἱ ἄνθρωποι θέλησαν μ' αὐτὴν νὰ διατηρῇσιν τὴν ἱστορικὴ μνήμη τῆς ἥρωικῆς ἐποχῆς. Μέσα ἀπὸ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, τὴ μνήμη αὐτὴ τὴν μετέφεραν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἰωνία, καὶ ἔνωσαν ἔτσι τὸν ἑλληνικὸ κόσμο.

Ἡ πιὸ μεγάλῃ ἴσως συμβολὴ τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἶναι ὅτι ἔδωσαν στοὺς Ἑλληνες τὴν κοινὴ τους συνείδηση καὶ τὴ συναίσθηση τῆς πνευματικῆς τους ἐνότητας.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

ΧΑΡΤΕΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Α. Σχήματα. Ύπομνηματισμός καὶ πίνακες.

Β. Σχήματα καὶ διακόσμηση κατὰ ἐποχές.

Γ. Χρονολογικὸ διάγραμμα καὶ σχήματα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Ήπειρωτική Ελλάδα

Κυκλάδες

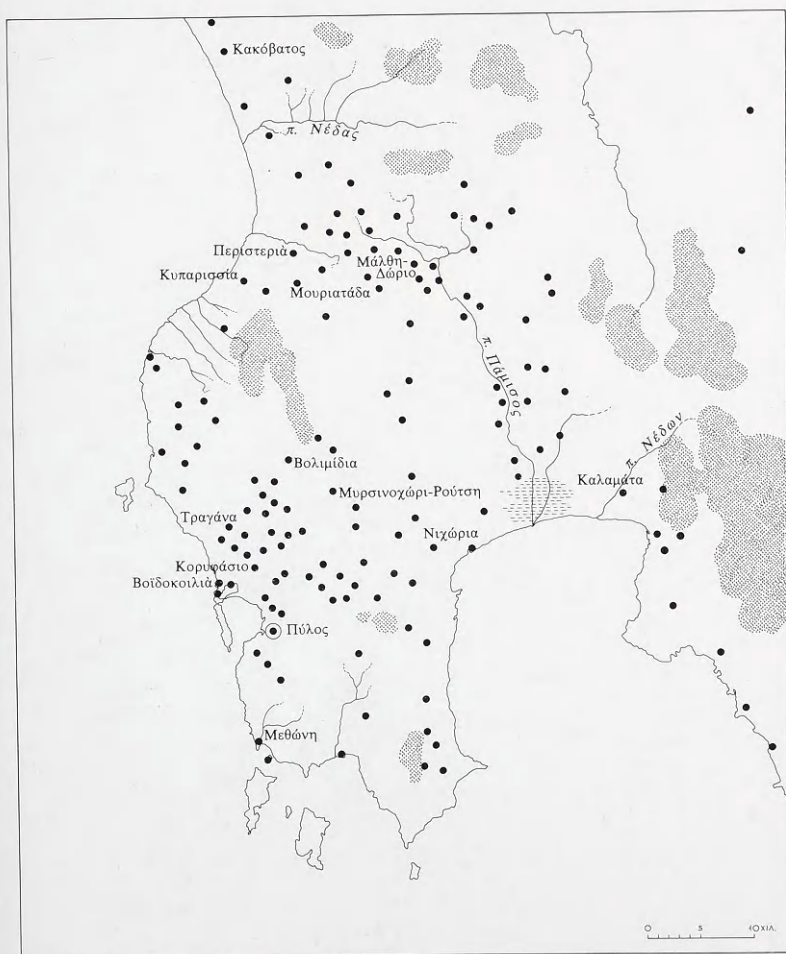
Κρήτη

Αίγυπτος

			3300-2800 ΠΚ Ι	3000	3000-2770 Θινιτική περίοδος
2800	Πρώιμη Χαλκοκρατία 2800-1900	ΠΕ Ι	↑	↑	↑ Άρχαιο Βασίλειο III-VI Δυν.
2700			ΠΚ ΙΙ	ΠΜ Ι (Προανακτορική)	
2600		ΠΜ ΙΙ (Προανακτορική)			
2500				ΠΕ ΙΙ	
2400					
2300		ΠΕ ΙΙΙ	ΠΚ ΙΙΙ	ΠΜ ΙΙΙ (Προανακτορική)	1η Ένδιάμεση περίοδος VII-X Δυν.
2200					
2100			ΜΚ	ΜΜ Ι Παλαιοανακτορική Ι	Μεσαίο Βασίλειο XI-XII Δυν.
2000					
1900	Μέση Χαλκοκρατία 1900-1600 (1575)	ΜΕ Ι	ΜΜ ΙΙ Παλαιοανακτορική ΙΙ	2η Ένδιάμεση περίοδος (Υκσώς) XIII-XVII Δυν.	
1800		ΜΕ ΙΙ			
1700		ΜΕ ΙΙΙ	καταστροφή Θήρας	ΜΜ ΙΙΙ Νεοανακτορική Ι	
1600					
1575	Ύστερη Χαλκοκρατία 1600 (1575)-1050 Μυκηναϊκή Έποχή	ΥΕ Ι	ΥΚ	ΥΜ ΙΑ Νεοανακτορική ΙΙ	Νέο Βασίλειο XVIII-XX Δυν. Άμάρνα (1364-1347)
1550		ΥΕ ΙΙ		ΥΜ ΙΒ Νεοανακτορική ΙΙ	
1500				ΥΜ ΙΙ Νεοανακτορική ΙΙ	
1450		ΥΕ ΙΙΙ Α1		ΥΜ ΙΙΑ	
1400					
1375		ΥΕ ΙΙΙ Α2		ΥΜ ΙΙΙΒ	
1300		ΥΕ ΙΙΙ Β1			
1225		ΥΕ ΙΙΙ Β2			
1190		ΥΕ ΙΙΙ Γ1			
1170		ΥΕ ΙΙΙ Γ2			
1100		ΥΕ ΙΙΙ Γ3			
1050	Ύπομυκηναϊκή περίοδος		Ύπομυνηική περίοδος		
1000					

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ Α

Ἐπιλογή ἀπὸ τὰ σημαντικότερα σχήματα. Ἡ ἔνδειξη ΥΕ παραλείπεται στὴ χρονολογία. Μέσα στὴν παρένθεση δηλώνεται ὁ τύπος τοῦ σχήματος: FS κατὰ A. Furumark, *Mycenaean Pottery I-III*. Stockholm 1972 - 1992 (Διαρρύθμιση Εὐ. Ὀλύμπιος).

Κρατῆρες

1. III A1 (FS 6)   2. III A1-2 (FS 7)   3. III A2-III B1 (FS 8)   4. III B1 (FS 7)
5. III B1-2, III Γ2 (FS 9)   6. III Γ1 (FS 10)

Ἀμφοροειδεῖς κρατῆρες

1. III A2 (FS 53)   2. III A2 (FS 54)   III B (FS 55)

Πιθαμοφορεῖς (πιθόσχημοι ἀμφορεῖς) καὶ πιθαμοφορίσκοι

1. I-II (FS 27)   2, 3 I-II (FS 14)   4. II (FS 16)   5. II (FS 17)   6. II (FS 18)
7. II (FS 24)   8. II (FS 20)   9. II (FS 21)   10. II (FS 25)   11. II (FS 22)   12. II (FS 15)
13. II (FS 32)   14. II-III A (FS 28)   15. III A1 τύπου Ἀγορᾶς (FS 19)
16. III A1 (FS 23)   17. III A1 (FS 26)   18, 19. III A2-III Γ1 (FS 33)   20.
21. III A1-2 (FS 44)   22. III A2-III B (FS 45)   23. III A2-III B τύπου Ἀγορᾶς (FS 34)
24. III A2 (FS 35)   25, 26. III A2-III Γ1 (FS 35)   27. III B1-III Γ1 (FS 42)
28. III B (FS 36)   29. III B1-III Γ1 (FS 37)   30. III B (FS 48)   31. III Γ1 (FS 49)
32. III Γ1 (FS 38)   33. III A1-III Γ1 τύπου Χαναὰν (FS 13a)

Ἀλάβαστρα

1. I (FS 80)   2. I-II (FS 80)   3. II (FS 81)   4, 5. II (FS 82, 83)   6, 7. III A1 (FS 82, 83)
8. III A1 (FS 84)   9. III A2-III B (FS 85)   10. III Γ (FS 86)

Σφαιρική πιεσμένη πρόχους

- 1.-8. I-III A (FS 87)

Ἀλαβαστροειδές. (Ἀλάβαστρο μὲ γωνιώδεις περίγραμμα)

1. I (FS 90)   2, 3. I (FS 89)   4, 5. II (FS 91, 92)   6. III A1-2 (FS 93)   7. III A2-III B (FS 94)
8. III B-III Γ1 (FS 96)   10. III Γ1 (FS 97)   11. III Γ1 (FS 96)

Γεφυρόστομος ἀμφορέας

- I-II (FS 100)

Ἀμφορεῖς

1. II (FS 71)   2. III B1-III Γ2 (FS 69)

Χύτρες

1. II-III Γ (FS 66) 2. III A2-III B (FS 67)

Πρόχοι

1. I, II (FS 117) 2. I-III B (FS 109) 3. II-III A (FS 112) 4. III B (FS 105)
5. II-III Γ (FS 110) 6. III A2 (FS 109) 7. III A2-III B (FS 120) 8. III A2 (FS 113)
9. III A2-III B (FS 114) 10. III B1 (FS 109) 12. III A1-III Γ1 (FS 118) 13. III Γ1-2 (FS 106)
14. 15. III Γ (FS 107) 16. III Γ1 (FS 111) 17. III Γ1 ληκύθιο (FS 123) 18. III Γ1 (FS 125)

Γεφυρόστομες πρόχοι

1. 2. II (FS 103. 104)

Άμφοροειδής πρόχους

- III A2-III B (-III Γ) (FS 151)

Πρόχους με σωληνωτή προχοή

- III B-III Γ (FS 155)

Θήλαστρα

1. III A (FS 159) 2. III B-III Γ (FS 161)

Ραμφόστομες πρόχοι

1. 2. II B (FS 143, 144) 3. III A1 (FS 144) 4. III A2 (FS 145) 5. III Γ (FS 148)

Όπισθότιμητες πρόχοι

1. I-III A1 (FS 135) 2. II B-III A1 (FS 132) 3. III A-III Γ (FS 136)

Τριφυλλόστομη οίνοχόη

- III Γ2 (FS 137)

Υδρίες

1. III A-III Γ (FS 129) 2. III B (FS 130) 3. III B-III Γ1 (FS 128)

Ψευδόστομοι άμφορείς

1. II (FS 169) 2. III A-III B (FS 164) 3. III A (FS 165) 4. III A-III B (FS 170)
5. 6. III A2-III Γ1 (FS 171) 7. 8. 9. III A2 (FS 178) 10. III A2-III B1 (FS 179)
11. III B1 (FS 179) 12. III B1 (FS 180) 13. III B1 (FS 167) 14. III B1-2 (FS 173)
15. 16. III B1-2 (FS 182) 17. III B (FS 183) 18. III B (FS 184) 19. III Γ1 (FS 176)
20. 21. III Γ (FS 177) 22. III Γ (FS 168) 23. III Γ1 (FS 175) 24. III Γ (FS 181)

Φλάσκες

1. III A1 (FS 187) 2. III A2 (FS 188) 3. III A-III Γ (FS 186)

Άσκοι

1. II-III Γ (FS 194) 2. II-III Γ (FS 195) 3. III Γ (FS 193)

Κωνικά ρυτά

- I-III B (FS 199)

Κύαθοι ημισφαιρικοί (ἄωτοι, μόνωτοι)

1. 2. I, II (FS 211) 3. 4. I-II (FS 218) 5. I-III B (FS 204) 6. II-III A1 (FS 213) 7. II-III A (FS 207) 8. 9. II-III A1 (FS 219) 10. III A2 (FS 214) 11. 12. 13. III A2-III B (FS 220) 14. III B1 (FS 214) 15. III Γ (FS 215) 16. III Γ (FS 216) 17. III Γ (FS 217)

Κύαθοι κωνικοί

1. 2. III A (FS 230) 3. III B (FS 231)

Κύαθος με τρεῖς λαβές

- III A2-III B (FS 245)

Κύαθοι με προχοή

1. I-II A (FS 248) 2. 3. II-III B (FS 253) 4. III A-III Γ (FS 249) 5. III B-III Γ (FS 250) 6. III Γ (FS 252)

Κύαθοι με ἀννυωμένη λαβή (μόνωτοι ἢ δίωτοι)

1. I-II (FS 237) 2. II-III Γ ἄρύταινα (FS 236) 3. II-III A1 (FS 238) 4. III A (FS 239) 5. III A2 (FS 240) 6. III Γ1 (FS 240)

Κύπελλα (κυλινδρικά, τύπου Βαφειοῦ καὶ ἀμφίκοιλα)

1. 2. I-II (FS 224) 2. 4. III A1-2 (FS 225) 5. III A2-III Γ (FS 226) 6. III A2-III B2 (FS 226)

Κύλικες

1. I (FS 268) 2. I-II (FS 270) 3. I-II (FS 263) 4. I-II (FS 261) 5. I-III A (FS 262) 6. 7. I, II (FS 254) 8. II (FS 271) 9. III A1 (FS 255) 10. III A1-2 (FS 256) 11. III A2 (FS 265) 12. III A1-2 (FS 269) 13. III A1-2 (FS 272) 14. III A2-III B (FS 273) 15. III A2 (-III Γ1) (FS 257) 16. III A1-2 (FS 264) 17. III A2-III B1 (FS 267) 18. 19. III B1 τύπου Ζυγουριῶν (FS 258, 259) 20. III B (III A1-III Γ1) (FS 266) 21. III Γ1 (FS 277) 22. III B2 (FS 267) 23. III B-III Γ (FS 274) 24. III Γ (FS 276) 25. III Γ (FS 275)

Σκύφοι (καὶ ὑψηλὸι σκύφοι)

1. II B-III A (FS 279)   2. 3. III A (FS 304)   4. III A2 (-III B) (FS 283)   5. III B (FS 280)   6. III B (FS 281)   7. 8. III B (FS 284)   9. III B (FS 305)   10. III Γ (FS 305)   11. III Γ1 (FS 284)   12. III Γ (FS 286)   13. III Γ (FS 306)   14. III Γ (FS 285)   15. III Γ1 (FS 284)   16. III Γ2 (FS 286)

Χωνοειδὲς σκύφος

- III Γ (FS 242)

Γωνιώδης σκύφος

- III Γ1 (FS 295)

Λεκάνες

1. 2. III A2 (FS 295)   3. III A2-III B1 (FS 290)   4. III B (FS 293)   5. III B-III Γ1 (FS 294)

Λεκάνες με προχοή

1. 2. III A2-III Γ (FS 300)   3. III A2-III Γ (FS 301)

Στάμνοι

1. III Γ (FS 58)   2. 3. 4. III Γ1 (FS 59)   5. III Γ1 (FS 61)   6. III Γ1 (FS 62)   7. III Γ1 (FS 64)   8. III Γ1-2 (FS 63)   9. III Γ2 (FS 60)

Ἀρύταινα

1. 2. II-III Γ (FS 311)

Πινάκιο

- III Γ (FS 322)

Σφαιρικὸ πιθόσχημο

- III A1 (FS 77)

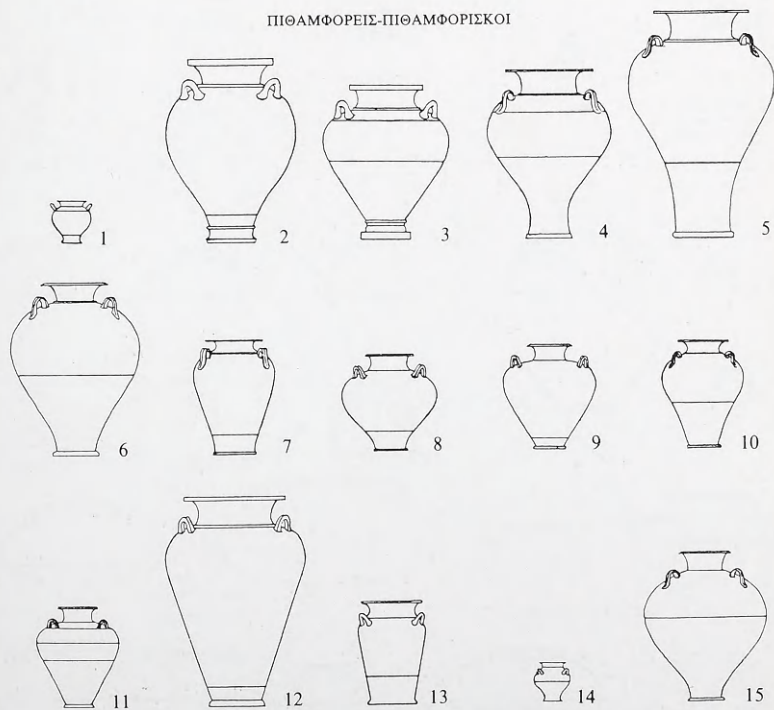
ΚΡΑΤΗΡΕΣ

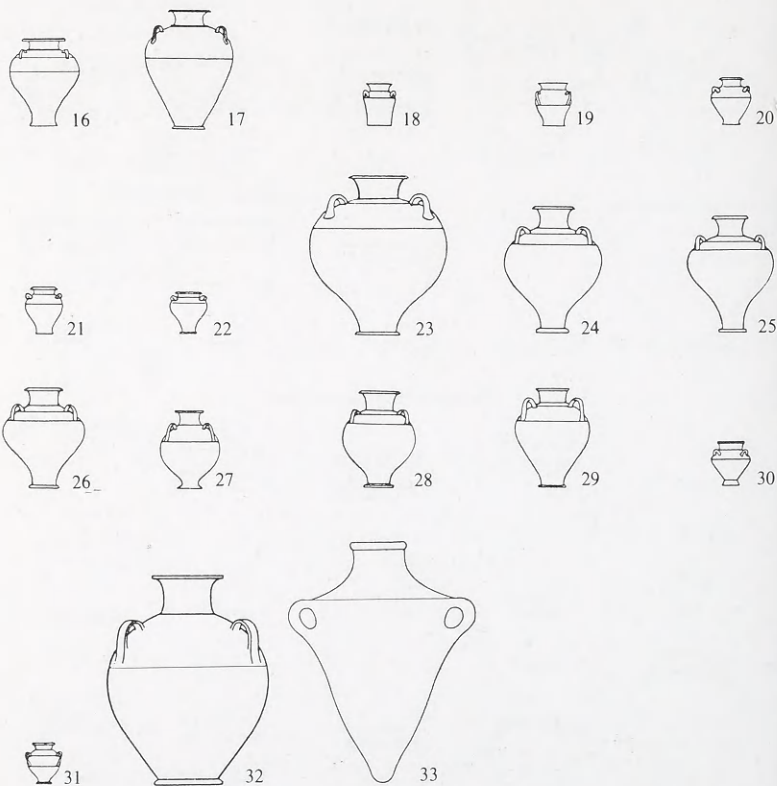

ΑΜΦΟΡΕΙΔΕΙΣ ΚΡΑΤΗΡΕΣ

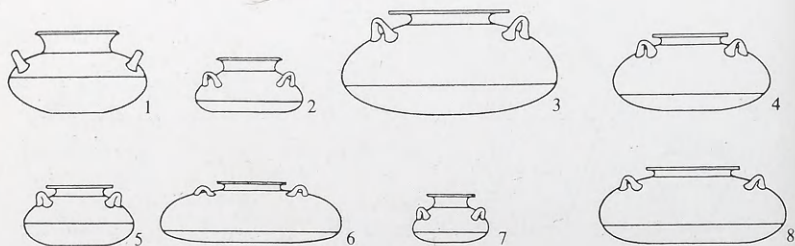

ΠΙΘΑΜΦΟΡΕΙΣ-ΠΙΘΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ

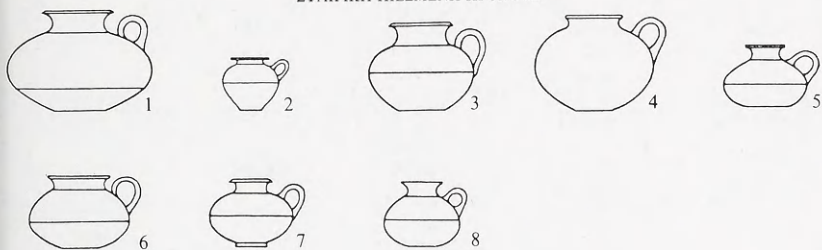

ΑΛΑΒΑΣΤΡΑ

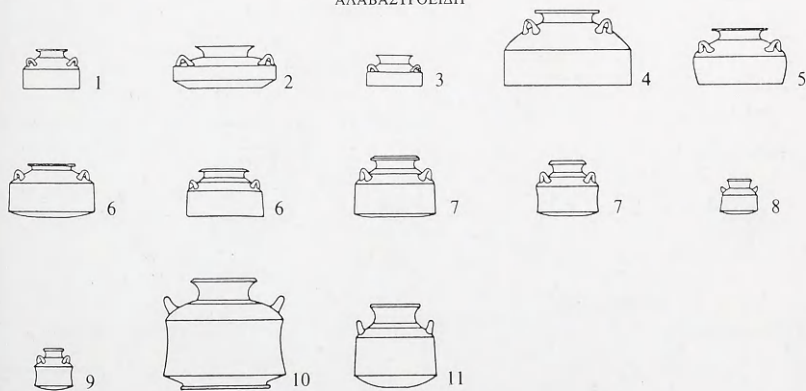

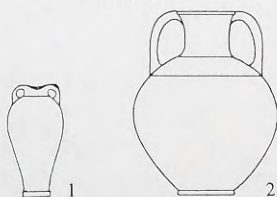
ΣΦΑΙΡΙΚΗ ΠΙΕΣΜΕΝΗ ΠΡΟΧΟΥΣ

ΑΛΑΒΑΣΤΡΟΕΙΔΗ

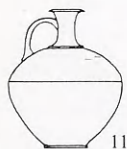

ΑΜΦΟΡΕΙΣ

ΓΕΦΥΡΟΣΤΟΜΟΣ
ΑΜΦΟΡΕΑΣ

ΠΡΟΧΟΙ

ΧΥΤΡΕΣ

ΓΕΦΥΡΟΣΤΟΜΕΣ ΠΡΟΧΟΙ

ΑΜΦΟΡΕΙΔΗΣ
ΠΡΟΧΟΥΣΠΡΟΧΟΥΣ
ΜΕ ΣΩΛΗΝΩΤΗ ΠΡΟΧΟΝ

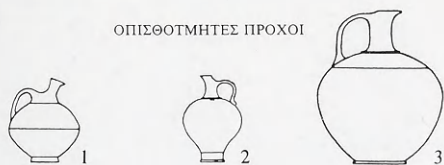
ΘΗΛΑΣΤΡΑ

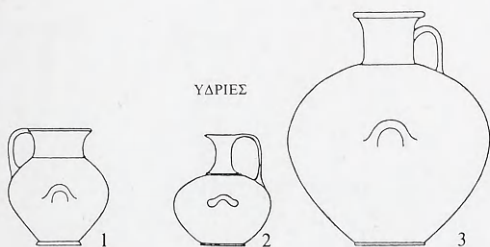
ΡΑΜΦΟΣΤΟΜΕΣ ΠΡΟΧΟΙ

ΟΠΙΣΘΟΤΜΗΤΕΣ ΠΡΟΧΟΙ

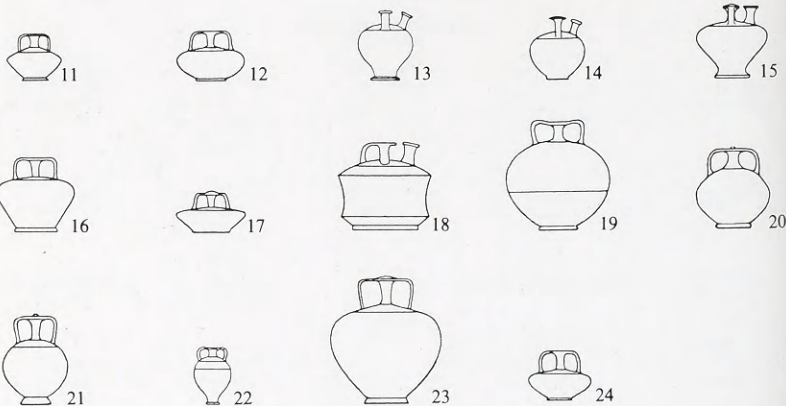
ΤΡΙΦΥΛΛΟΣΤΟΜΗ
ΟΙΝΟΧΗ

ΥΔΡΙΕΣ

ΣΦΑΙΡΙΚΟ
ΠΙΘΟΣΧΗΜΟ

ΨΕΥΔΟΣΤΟΜΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ

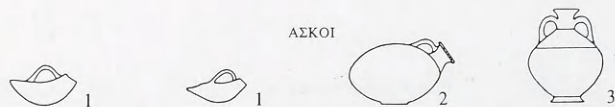

ΚΩΝΙΚΑ ΡΥΤΑ

ΦΛΑΣΚΕΣ

ΑΣΚΟΙ

ΚΥΑΘΟΙ ΗΜΙΣΦΑΙΡΙΚΟΙ

ΚΥΑΘΟΙ ΚΩΝΙΚΟΙ

ΚΥΑΘΟΣ
ΜΕ ΤΡΙΣ ΛΑΒΕΣ

ΚΥΑΘΟΙ ΜΕ ΠΡΟΧΗ

ΚΥΑΘΟΙ ΜΕ ΑΝΥΨΩΜΕΝΗ ΛΑΒΗ

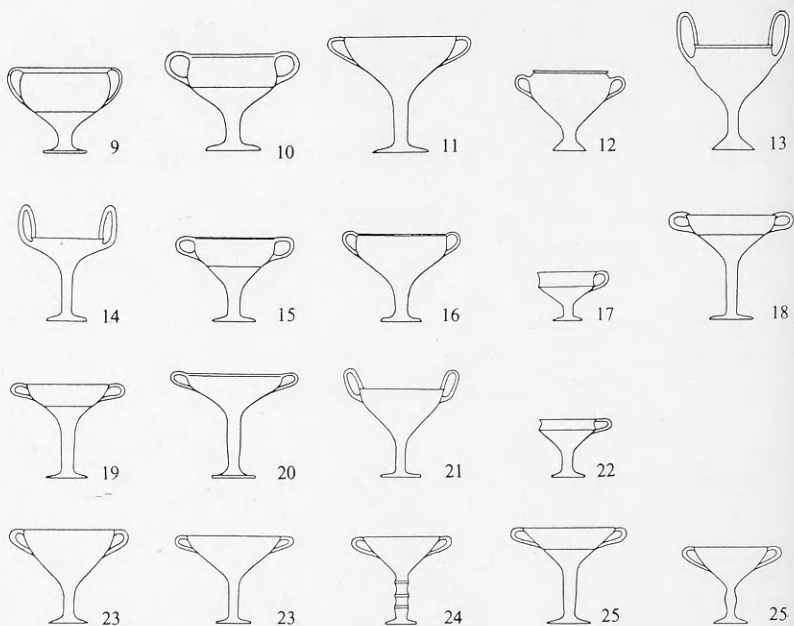
ΚΥΠΕΛΛΑ (ΤΥΠΟΥ ΒΑΦΕΙΟΥ, ΚΥΛΙΝΔΡΙΚΑ, ΑΜΦΙΚΟΙΛΑ)

ΚΥΛΙΚΕΣ

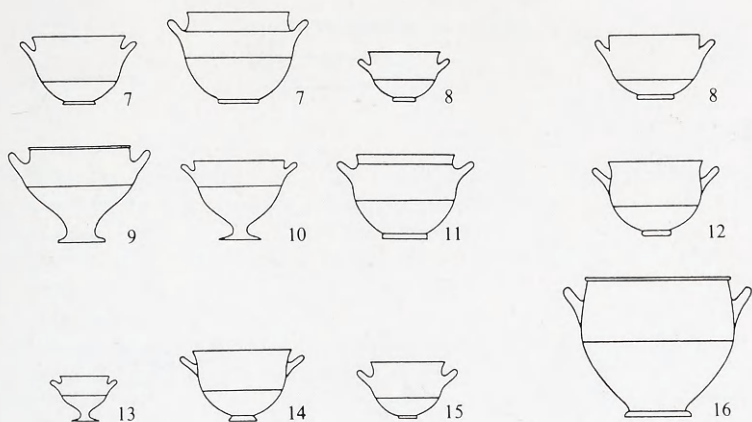

ΣΚΥΦΟΙ-ΥΨΗΛΥΘΜΕΝΟΙ ΣΚΥΦΟΙ

ΧΩΝΟΕΙΔΗΣ ΣΚΥΦΟΣ

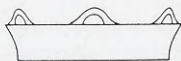
ΑΡΥΤΑΙΝΑ

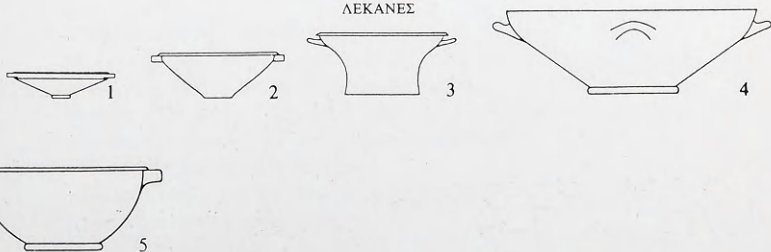
ΓΩΝΙΩΔΗΣ ΣΚΥΦΟΣ

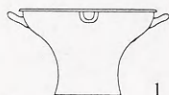
ΠΙΝΑΚΙΟ

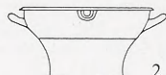
ΛΕΚΑΝΕΣ

ΛΕΚΑΝΕΣ ΜΕ ΠΡΟΧΟΗ

1

2

3

ΣΤΑΜΝΟΙ-ΣΤΑΜΝΙΣΚΟΙ

1

2

3

4

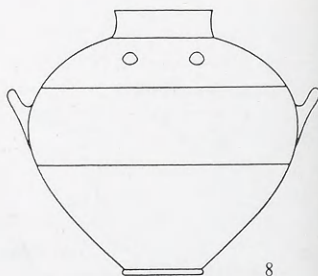
5

6

7

8

9

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ Β

ΥΕ Ι

Σχήματα

Πιθαμοφρέας, πιθαμοφορίσκος, γεφυρόστομος άμοφρέας, άλάβαστρο, άλαβα-στροειδές, σφαιρική πιεσμένη πρόχους, ήμισφαιρικός κύαθος, κύπελλο τύπου Βαφειού.

(άγραφα: άλάβαστρο, κρατήρας, κύαθος, κύπελλο τύπου Βαφειού, ύδρία, στάμνος, άρύταινα).

Διακόσμηση

Πτυχωτό θέμα (rippling), πλοχμός, σπείρα, φυλλοφόρος ταινία, σταυροί, κύκλοι καί κύκλοι κατά ζεύγη, διπλοῦς πέλεκυς, διαγραμμισμένη θηλεία.

ΥΕ ΙΙ

Σχήματα

Πιθαμοφρέας, πιθαμοφορίσκος, γεφυρόστομος άμοφρέας, ψευδόστομος άμοφρέας, σφαιρική πιεσμένη πρόχους, όπισθότιμητη πρόχους, γεφυρόστομη πρόχους, εύρύστομη πρόχους, στενόλαιμη πρόχους (τύπος οινόχόης), ραμφόστομη πρόχους, ήμισφαιρικός κύαθος, ρηχός κύαθος με δακτυλιόσχημη λαβή (τυπικό σχήμα της ΥΕ ΙΙ Β), κύλικά (κυαθόμορφη), κύπελλο τύπου Βαφειού, κωνικό ρυτό, άπιόσχημο ρυτό.

(άγραφα: άμοφρέας, όπισθότιμητη πρόχους, κύαθος, κύλικά, βαθύς σκύφος, λεκάνη, ύδρία, άρύταινα, χύτρα).

Διακόσμηση

Σπείρα, ρόδακας, πλοχμός, φυλλοφόρος ταινία, καμπύλες κυματοειδείς γραμμές, τεθλασμένες, καρδιόσχημο, άσπίδα, πτυχωτό, κρεμάμενα φύλλα ή πέταλα, διπλοῦς πέλεκυς, άψίδες, διαγραμμισμένη θηλεία, τροχός, φυτικά θέματα (πάπυρος, φοινικοειδή, κισσός, κρίνος, καλαμοειδή), θαλασσινά θέματα (χαπόδι, ναυτίλος, θαλάσσια άνεμώνη, κύμα-βράχοι) φολιδωτό σχέδιο, σπογγωτό (στόν κύαθο).

Στά άλάβαστρα οί βάσεις κοσμοῦνται με τροχούς.

Άνακτορικός ρυθμός: Πιθαμοφρέας μεγάλου σχήματος, πρόχους γεφυρόστομη καί στενόλαιμη, ψευδόστομος άμοφρέας.

Κισσός, καρδιόσχημο, κλαδιά άπό θηλιές, φοινικοειδή, κρίνοι, διπλοῦς πέλεκυς, θαλασσινά θέματα (χαπόδια, κύμα, βράχοι).

Έφυραϊκός ρυθμός: Κύλικά, πρόχους.

Κύλικά: ναυτίλος, κρίνος, ρόδακας, φοινικοειδές.

Πρόχους: ναυτίλος, σπειροειδές.

Έπικασσιτερωμένα άγγεία.

ΥΕ ΙΙΙ Α1

Σχήματα

Πιθαμορέας, πιθαμορέας τύπου Ἀγοράς, ἀλάβαστρο, ὀπισθόμητη καὶ ραμφοτόμη πρόχους, κρατήρας, κύαθος, κωνικός κύαθος, κύλικά, ἀλαβαστροειδὴς ὑπὶπύθμενος σκύφος, ἀμφίκουλο κύπελλο (νέο σχῆμα), ἀσκός, θήλαστρο, ἄωτο σφαιρικό πιθόσχημο (χαρακτηριστικὸ σχῆμα τῆς περιόδου).

(ἄγραφα: πιθαμορέας, ἀμορέας, κύλικά, κύλικά μὲ γωνιώδεις περίγραμμα, σκύφος, ὕδρία.)

Δὲν ἀπαντᾶται πλέον τὸ κύπελλο τύπου Βαφειοῦ καὶ ὁ κύαθος μὲ τὴ δακτυλίσχημη λαβή.

Διακόσμηση

Πτυχωτὸ θέμα, φολιδωτὸ, δικτυωτὸ, σπογγωτὸ, σπείρα, ἀψιδώματα, πλοχμός, κυματοειδεῖς κατακόρυφες ταινίες, ἀμείβοντες, φυλλοφόρος ταινία, φυτικά θέματα (πάπυρος, μίσχοι, φοινικοειδή, κρίνος, κισσός) θαλασσιναῖα θέματα (ναυτίλος, κύμα).

Στὰ ἀλάβαστρα οἱ βάσεις κοσμοῦνται μὲ ὁμόκεντρος κύκλους.

Εἰκονιστικὸς ρυθμός.

Ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα.

ΥΕ ΙΙΙ Α2

Σχήματα

Πιθαμορέας, πιθαμορίσκος, ψευδόστομος ἀμορέας, ἀλαβαστροειδὴς (βαθμαῖα ἐξαφανίζεται τὸ πεπλατυσμένο ἀλάβαστρο), πρόχους ὀπισθόμητη καὶ στενόλαιμη, κρατήρας, κύαθος, κύαθος μὲ τρεῖς λαβές, κύαθος μὲ προχολή, κύλικά, σκύφος, ὑπὶπύθμενος σκύφος, ἀμφίκουλο κύπελλο, λεκανίδιο, φλάσκη.

Διακόσμηση

Σπείρα, ἀψιδώματα, φυλλοφόρος ταινία, πλοχμός, φυτικά θέματα (φοινικοειδή, μίσχοι) καὶ πολλὰ γραμμικά (ἀμείβοντες, κυματοειδεῖς γραμμές) κ. ἄ. Τὸ φολιδωτὸ θέμα διατηρεῖται στὴ διακόσμηση τῶν κρατῆρων καθὼς καὶ τὸ κύμα στὰ ἀλάβαστρα καὶ ἀλαβαστροειδή.

Διακόσμηση κατὰ ζώνες.

Μετωπικὴ διακόσμηση: χταπόδι, πορφύρα, ἄνθος.

Εἰκονιστικὸς ρυθμός.

Ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα.

ΥΕ ΙΙΙ Β

Σχήματα

Πιθαμορέας, ψευδόστομος ἀμορέας διαφόρων τύπων (μικρὸς σφαιρικός, πιεσμένος, ἀπιόσχημος), ἀμορέας, πρόχους εὐρύστομη καὶ στενόλαιμη, κύλικά,

κύλिका τύπου Ζυγουριών, σκύφος, ύψιπύθμενος σκύφος, ἀμφίκολο κύπελλο, ὕδρία, φλάσκη.

(ἄγραφα: ἀμφορέας, πρόχους, κύλिका με γωνιώδες περίγραμμα ἢ κωνική, σκύφος, κύπελλο, στάμνος, ἀρύταινα).

Διακόσμηση

Τρέχουσα καὶ ἀντιθετική σπείρα, μίσχοι, μετόπες, πλοχμός, φυλλοφόρος ταινία, διάφορα γραμμικά θέματα, φολιδωτό, θαλάσσιες ἀνεμώνες, ἀχιβάδες.

Ἐμφαση στὴ συμμετρική διακόσμηση.

Στὶς διακοσμημένες ζώνες ποὺ φέρουν κυρίως οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς συνήθίζονται γραμμικά θέματα (κύκλοι, ἡμικύκλια, σπείρες, ἀμείβοντες, κυματοειδεῖς γραμμές, πλοχμός) ἢ σχηματοποιημένα ἄνθη, φυλλοφόρες ταινίες, φολιδωτό θέμα, ἀχιβάδες, θαλάσσιες ἀνεμώνες.

Σκύφοι: μετωπική διακόσμηση με κεντρικό τρίγλυφο. Διακρίνονται τρεῖς ὁμάδες:

Ὁμάδα Α: διακόσμηση με κεντρική μετόπη, λεπτή ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά.

Ὁμάδα Β: ἀγγεῖο δλόβαφο ἐσωτερικά, πλατιά δλόβαφη ταινία ἐξωτερικά κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Διακόσμηση με κεντρική μετόπη ἢ συνεχές θέμα (πλοχμός, σπείρα κτλ.). Καὶ στὶς δύο ὁμάδες ἐκατέρωθεν τῆς μετόπης στήλες με παραπληρωματικά θέματα (ἀμείβοντες κ.ἄ.).

Ὁμάδα με ρόδακα: ἐπιφάνεια ἐλεύθερη ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Ἐξωτερικά ἀπὸ τὴν κάθε ὀψη, μικρὸ κυκλικὸ θέμα συνήθως ρόδακας με τέσσερα σκέλη.

Κύλικες (τύπος Ζυγουριών): μετωπική διακόσμηση: πολὺπλοκο ἄνθος ἢ πορφύρες.

Εἰκονιστικὸς ρυθμός.

Ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα.

ΥΕ ΙΙΙ Γ1

Σχήματα

Ἀμφορίσκος (ἀντικαθιστᾷ τὸν πιθαμφορίσκο), ἀμφορέας, ψευδόστομος ἀμφορέας, πρόχους, ἀλαβαστροειδές, κρατήρας με δακτυλιόσχημη βάση, κύαθος ἡμισφαιρικός ἢ με γωνιώδες περίγραμμα, βαθὺς σκύφος, ὕδρία, λεκάνη με προχοή, λήκυθος (νέο σχῆμα).

(ἄγραφα: ἀμφορέας, πρόχους, κύαθος, κύλिका, στάμνος).

ΥΕ ΙΙΙ Γ2

Σχήματα

Ἀμφορέας με ἀγκύλες λαβές, ψευδόστομος ἀμφορέας, ἀλαβαστροειδές, τριφυλόστομη οἶνοχόη (νέο σχῆμα), ὕψιπύθμενος κρατήρας, κύαθος, κύλिका, χωνοειδής ἢ κωνικός σκύφος (νέο σχῆμα), βαθὺς σκύφος, λεκάνη (κάλαθος), στάμνος

(σχήμα γνωστό από παλαιότερα που διακοσμείται για πρώτη φορά στην ΥΕ ΙΙΙ Γ2), σταμνίσκος, ληκύθιο, πινάκιο (νέο σχήμα).

ΥΕ ΙΙΙ Γ1-2

Διακόσμηση

Πολλά γραμμικά θέματα: σπείρα τρέχουσα και αντιθετική, ένωμένα ή μεμονωμένα ήμικύκλια, θηλείες, κυματοειδείς γραμμές, κύκλοι, μετόπες, διαγραμμισμένα ή διαποίκιλτα τρίγωνα, τεθλασμένες, όμοκεντρα τόξα, σταγονόσχημα κρόσσια (necklace pattern), πλοχμός, αμείβοντες, έλικες, φούντες. Σχηματοποιημένα άνθη, χταπόδια, αχιβάδες, ρόδακες.

Μετωπική διακόσμηση με κεντρικό τρίγλυφο και αντιθετικές σπείρες στα άνοικτα σχήματα.

Πυκνός ρυθμός.

Ρυθμός πολύποδος.

Ρυθμός «Σιταποθήκης».

ΥΕ ΙΙΙ Γ3

Περιορίζεται ο αριθμός των σχημάτων. Δεν απαντάται πλέον ο πιθαμοφόρας (ήδη από την αρχή της ΥΕ ΙΙΙ Γ), ο κύαθος και η κύλικα. Υποχωρούν ο πυκνός και ο εικονιστικός ρυθμός. Συνεχίζονται τα διακοσμητικά θέματα της ΥΕ ΙΙΙ Γ2 σε περισσότερο άπλουστευμένη μορφή καθώς και ο ρυθμός της «Σιταποθήκης».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ Γ

	I	II	III A1	III A2	III B1	III B2	III Γ1	III Γ2	III Γ3	
μεγάλος πιθαμοφόρας	—	—								
πιθαμοφόρας, πιθαμοφορίσκος	—	—	—	—	—	—	—			
ἀμφορέας					—	—	—	—	—	→
ἀμφορέας με ἀγκύλες λαβές (belly handled amphora)							—	—	—	→
ἀμφορίσκος						—	—	—	—	→
γεφυρόστομος ἀμφορέας	—	—								
ἀλάβαστρο	—	—	—	—	—	—				
ἀλαβαστροειδές (ἀλάβαστρο με γωνιώδες περίγραμμα)	—	—	—	—	—	—		—	—	
σφαιρικό πιθόσχημο			—	—						
πρόχους		—	—	—	—	—	—	—	—	→
σφαιρική πιεσμένη πρόχους	—	—								
ὕψηλὴ πρόχους		—								
γεφυρόστομη πρόχους		—								
ὀπισθότμητὴ πρόχους		—	—	—	—					
ἀμφοροειδὴς πρόχους			—	—						
ραμφόστομη πρόχους		—	—	—	—					
τριφυλλόστομη οἶνοχόη								—	—	→
λήκυθος				—	—	—	—	—	—	→
θήλαστρο			—	—	—	—	—	—	—	→
ὕδρια				—	—	—	—	—	—	→
φλάσκη			—	—	—	—	—	—	—	→ Ὑπομυκηναϊκὴ περίοδος
ἄσκος		—	—	—	—	—	—	—	—	
ψευδόστομος ἀμφορέας		—	—	—	—	—	—	—	—	→ Ὑπομυκηναϊκὴ περίοδος
ἀρύταινα				—	—					
κύαθος ἡμισφαιρικός	—	—						—	—	→
κύαθος ρηχός		—	—	—	—					
κύαθος κωνικός		—	—	—	—					
κύαθος με δακτυλιόσχημὴ λαβή		—								
κύαθος κυλινδρικός (bell)		—	—	—	—					
κύαθος με προχὴ				—	—	—	—			
κύπελλο τύπου Βαφειοῦ	—	—								
κύπελλο ἀμφίκοιλο (mug)			—	—	—	—	—			
κύλικα κυαθόμορφη (goblet)		—	—	—	—					
κύλικα (τύπου Ζυγουριῶν)			—	—	—					
κύλικα (με κωνικὸ σῶμα)							—	—	—	→ Ὑπομυκηναϊκὴ περίοδος
κρατήρας						—	—	—		
κρατήρας με δακτυλιόσχημὴ βάση			—	—	—	—	—	—	—	→ Ὑπομυκηναϊκὴ περίοδος
σκύφος						—	—	—	—	→
ὕψιπος σκύφος				—	—					
μόνωτος κωνικός σκύφος								—	—	
μόνωτος κάνθαρος							—	—		
λεκάνη				—	—	—	—	—	—	→ Ὑπομυκηναϊκὴ περίοδος
στάμνος							—	—	—	→
πινάκιο								—	—	

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

AA	Archäologischer Anzeiger. Berlin, Walter de Gruyter.
AAA	Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν. Ἀθήναι, ΥΠ.ΠΟ.
AA	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον. Ἀθήναι, ΥΠ.ΠΟ.
AE	Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς. Ἀθήναι, Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία.
Aegaeum	Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège.
Acta Arch	Acta Archaeologica. Copenhagen.
AJA	American Journal of Archaeology. New York, Archaeol. Inst. of America.
AK	Antike Kunst, hrsg. von der Vereinigung der Freunde antiker Kunst in Basel. Olten, Urs Graf-Verlag.
AKB	Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeschichte, Römerzeit, Frühmittelalter. Mainz, von Zabern.
Ἀνθρωπολογικά	Ἀνθρωπολογικά. Βόλος
Antiquity	Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology. Newbury, Berks., The Wharf.
AntJ	The Antiquaries Journal, being the Journal of the Society of Antiquaries of London. Oxford University Press.
AR	Archaeological Reports. London.
Archaeology	Archaeology. A Magazine dealing with the Antiquity of the World. New York.
Ἀρχαιογνωσία	Ἀρχαιογνωσία. Ἀθήνα, Μ. Καρδαμίτσα.
Ἀρχαιολογία	Ἀρχαιολογία. Τριμηνιαῖο περιοδικό. Ἀθήνα.
ἈρχΕὐβ	Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν. Ἀθήνα.

- AS Anatolian Studies. Journal of the British Inst. of Archaeology at Ankara. London.
- BCH Bulletin de correspondance hellénique. Paris, de Boccard.
- BICS Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London. London.
- BSA Annual of the British School at Athens. London, Institute of Classical Studies.
- Δωδώνη Δωδώνη. Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἰωαννίνων. Ἰωάννινα.
- Ἑλληνικά Ἑλληνικά. Φιλολογικόν, ἱστορικόν καὶ λαογραφικόν περιοδικόν σύγγραμμα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Θεσσαλονίκη.
- Glotta Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. Oxford.
- Greece and Rome
- Hesperia Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
- Hydra Working Papers in Middle Bronze Age Studies. Athens.
- IJNA International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration. London, Institute of Archaeology.
- IM Istanbuler Mitteilungen. Tübingen.
- JDAI Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin, de Gruyter.
- JHS Journal of Hellenic Studies. London, Soc. for the Promotion of Hellenic Studies.
- JPR Journal of Prehistoric Religion. Göteborg, Åströms Förl.
- JRGZM Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Mainz.
- Kadmos Kadmos. Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik. Berlin, de Gruyter.
- Klio Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Berlin, Akademie Verlag.
- Κρητικά Χρονικά Κρητικά Χρονικά. Τετραμηνιαία Ἐπιστημονικὴ Ἑκδοσις. Ἡράκλειον Κρήτης.
- ΛακωνΣπ Λακωνικά Σπουδαί. Ἀθήνα.
- Levant Levant. London.
- MDAI Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Athen. Abt.). Berlin, Mann.

- MDOG* Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft zu Berlin. Berlin.
- Minos* Minos. Revista de Filologia egea. Salamanca, Universidad.
- OAth* Opuscula Atheniensia (Acta Inst. Athen. Regni Sueciae). Lund, Åströms Förl.
- OpArch* Opuscula Archaeologica. Lund.
- Orientalia* Orientalia. Roma
- OxfJA* Oxford Journal of Archaeology.
- ΠΑΕ* Πρακτικά της ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἀθῆναι.
- PAPhs* Proceedings of the American Philosophical Society. Philadelphia.
- PPS* Proceedings of the Prehistoric Society. Cambridge.
- PZ* Prähistorische Zeitschrift.
- RA* Revue Archéologique. Paris, Presses Universitaires.
- RDAC* Report of the Department of Antiquities, Cyprus. Nicosia, Zavallis Press.
- SciAm* Scientific American. San Fransisco.
- ScrMed* Scripta mediterranea. Bulletin of the Society for Mediterranean Studies.
- SIMA* Studies in Mediterranean Archaeology. Göteborg.
- SMEA* Studi micenei ed egeo-anatolici. Roma, Ed. dell'Ateneo.
- TUAS* Temple University Aegean Symposium. Philadelphia Pa.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ, ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΑ, ΣΥΛΛΟΓΕΣ

- Aux origines de l'Hellénisme* Aux origines de l'Hellénisme: la Crète et la Grèce. Hommage à H. van Effenterre, Paris, Centre G. Glotz 1984.
- Bronze Age Migrations in the Aegean* Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory; Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield, R.A. Crossland & Ann Birchhall (eds), London 1973.
- Bronze Age Trade* Bronze Age Trade in the Mediterranean (Papers presented at the Conference held at Rewley House, Oxford, in December 1989), N. H. Gale (ed) *SIMA* 90, Jonsered 1991.

*Celebrations of Death
and Divinity*

Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid: Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June, 1988, R. Hägg & G. C. Nordquist (eds), Stockholm 1990.

La Civiltà Micenea

La Civiltà Micenea. Guida storica e critica, G. Mad-doli (a cura), Roma-Bari 1992¹.

CMS

Corpus der minoischen und mykenischen Siegel, Berlin.

Early Metallurgy in Cyprus

Early Metallurgy in Cyprus 4000-500 B.C. Acta of the International Archaeological Symposium, Lar-naca 1 - 6 June 1981, J. Muhly, R. Maddin & V. Ka-rageorghis (eds), Nicosia 1982.

*Function
of Minoan Palaces*

The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 10-16 June 1984, R. Hägg & Nanno Marinatos (eds), Stockholm 1987.

*L'Habitat égéen
préhistorique*

L'habitat égéen préhistorique. Actes de la Table Ronde Internationale organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique, l'Université de Paris I et l'École française d'Athènes (Athènes, 23-25 juin 1987), P. Darcque & R. Treuil (eds), *BCH* Suppl. XIX, Athènes 1990.

L'iconographie minoenne

L'iconographie minoenne. Actes de la Table Ronde d'Athènes, 21-22 avril 1983, P. Darcque & J. C. Poursat (eds), *BCH* Suppl. XI, Athènes 1985.

Minoan Thalassocracy

The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 31 May - 5 June 1982, R. Hägg & Nanno Marinatos (eds), Stockholm 1984.

*Mycenaeans in the
Eastern Mediterranean*

The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia 27th March-2nd April 1972, Nicosia 1973.

Μυκηναϊκός Κόσμος

Ὁ Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αἰῶνες πρώιμου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ 1600-1100 π.Χ., Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15 Δεκεμβρίου 1988 - 31 Μαρτίου 1989, Καίτη Δημακοπούλου (ἐκδ.), Ἀθήνα 1988.

Φύλια Ἐπη

Φύλια Ἐπη. Ἀφιερωματικὸς τόμος εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ τοῦ ἔργου. Τόμοι Α'-Γ', Ἀθήνα 1986-1989.

- Problems in Greek Prehistory* Problems in Greek Prehistory. Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986, E. B. French & K. A. Wardle (eds), Bristol 1988.
- Sanctuaries and Cults* Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 12 - 13 May 1980, R. Hägg & Nanno Marinatos (eds), Stockholm 1981.
- Le système palatial* Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome. Actes du Colloque de Strasbourg, 19 - 22 juin 1985, E. Lévy (ed), Strasbourg 1987.
- TAW I* Thera and the Aegean World. Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Chr. Doumas (ed), Santorini 1978, Vol. 1, London 1978.
- TAW III* Thera and the Aegean World, III. Vol. 1. Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3 - 9 September 1989, D.A. Hardy et al. (eds), London 1990.
- Thalassa* Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer, R. Laffineur & L. Basch (eds), Liège 1991, Aegaeum 7.
- Thanatos* Thanatos. Les coutumes funéraires en Égée à l'Age du Bronze. Actes du colloque de Liège 1986, R. Laffineur (ed), Liège 1987, Aegaeum 1.
- Traffici Micenei* Traffici Micenei nel Mediterraneo. Problemi storici e documentazione archeologica. Atti del Convegno di Palermo, 1984, M. Marazzi, S. Tusa, L. Vagnetti (a cura di), Taranto 1986.
- Transition* Transition. Le monde égéen du Bronze Moyen au Bronze Recent, R. Laffineur (ed), Liège 1989, Aegaeum 3.
- Τροία, Μυκῆνες, Τίρυνς, Ὀρχομενός* Τροία, Μυκῆνες, Τίρυνς, Ὀρχομενός. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἑρρίκου Σλήμαν, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15 Ἰουνίου - 2 Σεπτεμβρίου 1990, Καίτη Δημακοπούλου (ἐκδ.), Ἀθήνα 1990.
- WBM* Well Built Mycenae: The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae 1959-1969, W.D. Taylour, Elisabeth B. French & K. A. Wardle (eds), Warminster 1981.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

- Åström, P. (ed), *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology held at the University of Gothenburg 20 - 22 August 1987*, I. I-III, Gothenburg 1987.
- Bintliff, J. L., *Natural environment and human Settlement in prehistoric Greece*, BAR Supplementary Series 28, I-II, Oxford 1977.
- Bisell, Sara C. & J. L. Angel, Health and Nutrition in Mycenaean Greece. A study in human skeletal remains. Contribution to Aegean Archaeology, *Studies in Honor of W. A. Mc Donald*, Nancy W. Wilkie & W. D. E. Coulson (eds), University of Minnesota 1985, 197-209.
- Cambridge Ancient History* 1, 2A, 2B, 1971-1978.
- Dietz, S., On the Origin of the Mycenaean Civilization. Some Recent Results, *Studies in Ancient History and Numismatics Presented to Rudi Thomsen*, Aarhus University Press 1988, 22-28.
- Dickinson, O. T. P. K., *The Origins of Mycenaean Civilization*, SIMA 49, Göteborg 1977.
- , "The origins of Mycenaean civilization" revisited, *Transition*, 131-136.
- , *The Aegean Bronze Age*, Cambridge 1994.
- Evans, A., *The Palace of Minos at Knossos*. I-IV, London 1921-1935.
- Gimbutas, Marija, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague 1965.
- Hooker, J. T., *Mycenaean Greece*, London 1976.
- Hope-Simpson, R., *Mycenaean Greece*, Park Ridge N. J. 1981.
- Hope-Simpson, R. & O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of the Aegean Civilization in the Bronze Age. 1. The Mainland and the Islands*, SIMA 52, Göteborg 1979.
- Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Τόμος Α'. Προϊστορία καὶ Πρωτοϊστορία, Ἀθήναι 1974.
- Marinatos, Sp. & M. Hirmer, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas*, München 1973.
- Mylonas, G. E., *Mycenae and Mycenaean Age*, Princeton N. J. 1966.
- Ἡ περιφέρεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ Κόσμου. Διεθνὲς Διεπιστημονικὸ Συμπόσιο. Λαμία 25-29.9.1994. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις. Πρακτικὰ ὑπὸ ἔκδοσιν.
- Pendlebury, J. D. S., *The Archaeology of Crete: an Introduction*, London 1939.
- Platon, N., *La Civilisation Egéenne*, Paris 1981. II: Le Bronze Récent et l'époque mycénienne.
- Schachermeyer, Fr., *Die ägäische Frühzeit*, Wien 1976. Vol. 2: *Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera*.
- Schliemann, H., *Mykenae: Bericht über meine Forschungen und Entdecken in Mykenae und Tiryns*, Leipzig 1878.

- , *Tiryns: der prähistorische Palast der Könige von Tiryns; Ergebnisse der neuesten Ausgrabungen*, Leipzig 1886.
- Taylor, W. D., *The Mycenaean Age*, London 1983³.
- Treuil, R., Darcque, P., Poursat, J.-Cl., Touchais, G., *Les civilisations égéennes du Néolithique et de l'Âge du Bronze*, Paris 1989.
- Tsountas, Chr. & J. I. Manatt, *The Mycenaean Age*, London 1897.
- Vermeule, Emily, T., *Greece in Bronze Age*, Chicago 1964.
- Warren, P. M. & Vronwy Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol 1989.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Ἀθήνα

- Immerwahr, Sara A., *The Neolithic and the Bronze Age. The Athenian Agora XIII*, Princeton N. J. 1971.
- Παντελίδου, Μαρία Α., *Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀθήναι*, Ἀθήναι 1975.

Αἴγινα

- Walter, H. & F. Felten, *Alt Ägina III. 1. Die vorgeschichtliche Stadt: Befestigungen, Häuser, Funde*, Mainz 1981.

Αἰτωλία

- Bommeljé, S. & K. Doorn, *Aetolia and the Aetolians*, Utrecht 1987.
- Σουέρεφ, Κ., Παρατηρήσεις στὰ μυκηναϊκὰ δεδομένα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, *Μνημειακὴ κληρονομιά καὶ Ἱστορία τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*. Ἀγρίνιο 21 - 23 Ὀκτωβρίου 1988, Ἀγρίνιο 1991, 50-57.

Ἀρκαδία

- Howell, R., A Survey of Eastern Arcadia in Prehistory, *BSA* 65, 1970, 79-127.

Ἀσίνη

- Frödin, O. & A. W. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm 1938.

Ἀσσηρος

- Wardle, K. A., Excavations at Assiros 1975-1979, *BSA* 75, 1980, 229-264.
- , Assiros. A Macedonian Settlement of the Late Bronze and Early Iron Age (Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ τρίτο διεθνὲς συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 21 - 25 Σεπτεμβρίου 1977), *Ἀρχαία Μακεδονία III*, Θεσσαλονίκη 1983, 291-305.
- , Excavations at Assiros Toumba 1987: A Preliminary Report, *BSA* 83, 1988, 375-387.
- , Excavations at Assiros Toumba 1988: A Preliminary Report, *BSA* 84, 1989, 447-463.

Ἀχαΐα

- Papadopoulos, A., *Mycenaean Achaia*, *SIMA* 55, Göteborg 1978.

Βοιωτία

- Fossey, J. M., *Topography and Population of Ancient Boiotia. I*, Chicago 1988.
- , *Papers in Boiotian Topography and History*, Amsterdam 1990.

Δελφοί

Müller, Sylvie, Delphes et sa région à l'époque mycénienne, *BCH* 116, 1992, 445-496.

Δωδεκάνησα

Benzi, M., *Rodi e la civiltà micenea*. Roma 1992. Vol. I-II [Incunabula Graeca 94].
Dietz, S., *Excavations and Surveys in Southern Rhodes: The Mycenaean Period. Lindos IV, 1*, Copenhagen 1984.

Dietz, S. & J. Papachristodoulou, *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988. Chapter 1. Prehistory.

Furumark, A., The Settlement at Ialysos and Aegean History 1550-1400 B.C., *OpArch.* VI, 1950, 150-271.

Hope-Simpson, R. & J.-F. Lazenby, Notes from the Dodecanese I, *BSA* 57, 1962, 154-175.

—, Notes from the Dodecanese II, *BSA* 65, 1970, 47-77.

—, Notes from the Dodecanese III, *BSA* 68, 1973, 127-179.

Mee, C. B., *Rhodes in the Bronze Age. An Archaeological Survey*, Warminster 1982.

Melas, E. M., *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, *SIMA* 68, Göteborg 1985.

—, Exploration in the Dodecanese: new prehistoric and Mycenaean finds, *BSA* 83, 1988, 283-311.

Ἑλευσίνα

Μυλωνάς, Γ. Ε., *Προϊστορική Ἑλευσίς*, Ἀθῆναι 1932.

Εὔβοια

Hankey, Vronwy, Late Helladic Tombs at Khalkis, *BSA* 47, 1952, 49-95.

Keller, D., *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece. A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period*, Dissertation, Indiana University 1985.

Popham, M. R. & L. H. Sackett, *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-1966*, London 1968.

Sackett, L. et al., Προϊστορική Εὔβοια. Γενική Ἐπισκόπηση, *ἈρχΕὔβ.* 20, 1975, 145-205.

Sackett, L., Vronwy Hankey, R. Howell, T. Jakobsen, & M. R. Popham, Prehistoric Euboea: Contributions towards a Survey, *BSA* 61, 1966, 33-112.

Ζυγουριές

Blegen, C. W., *Zygouries, a Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*, Cambridge Mass. 1928.

Ἡλεία

Παρλαμᾶ, Λιάνα, Μυκηναϊκὰ Ἡλείας, *ΑΔ* 29, 1974, Α' Μελέται, 25-58.

Ἡπειρος

Δάκαρης, Σ. Ι., Προϊστορικοὶ τάφοι παρὰ τὸ Καλμπάκι Ἰωαννίνων, *ΑΕ* 1956, 114-153.

Hammond, N. G. L., *Epirus: The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford 1967.

Kilian, K., Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit, *Geschichte des 13. und 12. Jahrhunderts v. Christ.* H. Müller-Karpe (ed), (*Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main 1976*), München 1977, 112-129 (με στοιχεία για τις παραδουνάβιες περιοχές).

—, Il confine settentrionale della civiltà Micenea nello tarda età del Bronzo, *Traffici Micenei nel Mediterraneo*, 283-302 (με στοιχεία για Ήπειρο, Ἀλβανία, Ἰταλία).

Παπαδόπουλος, Θ. Ι., Ἡ ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ στὴν Ἡπειρο, *Δαδώνη* 5, 1976, 271-336.

Wardle, K. A., *The Greek Bronze Age west of Pindus, (A Study of the Period ca 3000-1000 B.C. in Epirus, Aetolo-Akarnania, the Ionian Islands and Albania with References to the Aegean, Adriatic and Balkan Regions, I-III)*, Thesis submitted to the University of London for the Degree of Doctor of Philosophy, 1972.

—, The Northern Frontier of Mycenaean Greece, *BICS* 22, 1975, 206-212 (με στοιχεία για Ήπειρο, Ἀλβανία, Αἰτωλοακαρνανία καὶ Ἰόνια Νησιά).

Θάσος

Χρυσανθάκη-Κουκούλη, Χάιδω, *Πρωτοϊστορική Θάσος*, Ἀθήνα 1992. Α'-Γ'.

Θεσσαλία

Γαλλῆς, Κ. Ι., *Ἀτλας Προϊστορικῶν Οἰκισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλικῆς Πεδιάδας*, Λάρισα 1992.

Feuer, Br., *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*, Oxford 1983.

Hunter, A.G., *The Bronze Age in Thessaly and its Environs with Special Reference to Mycenaean Culture*, Thesis submitted for the Degree of B. Litt. in the University of Oxford, 1953.

Θήβα

Dimakopoulou, Kaiti & Dora Konsola, *Musée Archéologique de Thèbes*, Athènes 1981.

Symeonoglou, S., *Kadmeia I*, *SIMA* 25, Göteborg 1973.

—, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton N. J. 1985.

Θήρα

Doumas, Chr., *Thera, Pompei of the Ancient Aegean*, London 1983.

Lolos, Y. G., On the Late Helladic I of Akrotiri, Thera, *TAW* III, 3, 51-56.

Marinatos, Sp., *Excavations at Thera I-VII*, Athens 1968-1976.

Niemeier, W. D., Die Katastrophe von Thera und die spätminoische Chronologie, *JDAI* 95, 1980, 1-76.

Warren, P. M., The Minoan Civilisation of Crete and the Volcano of Thera, *Journal of the Ancient Chronology Forum* 4, 29-39 (ειδικά για τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τῆς Θήρας).

Ίονια Νησιά

Benton, Sylvia, The Ionian Islands, *BSA* 32, 1931, 213-246.

—, Excavations in Ithaca III, *BSA* 35, 1934-1935, 45-73.

—, Excavations in Ithaca III, *BSA* 39, 1938, 1-51.

Benton, Sylvia & Helen Waterhouse, Excavations at Stavros Ithaca in 1937, *BSA* 68, 1973, 1-24.

Coldstream, N. J. & G. L. Huxley, *Kythera: Excavations and Studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, London 1972.

Heurtley, W. A., Excavations in Ithaca II, *BSA* 35, 1934-1935, 1-44.

Κέα

Caskey, J. L., Investigations in Keos I, *Hesperia* 40, 1971, 358-396.

—, Investigations in Keos II, *Hesperia* 41, 1972, 357-401.

Κοράκου

Blegen, C. W., *Korakou, a Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston and New York 1921.

Rutter, J. B., *The Late Helladic IIIB and IIIC Periods at Korakou and Gonia in the Corinthia, I-II*, Dissertation, University of Pennsylvania 1974.

Κόρινθος

Broneer, O., The Cyclopean Wall on the Isthmus of Corinth and its Bearing on Late Bronze Age Chronology, *Hesperia* 35, 1966, 346-362.

—, The Cyclopean Wall on the Isthmus of Corinth. Addendum, *Hesperia* 37, 1968, 25-35.

Rutter, J., The Last Mycenaeans at Corinth, *Hesperia* 48, 1979, 348-392.

Κρήτη

Graham, J. W., *The Palaces of Crete*, Princeton N. J. 1969.

Kanta, Athanassia, *The Late Minoan III Period in Crete, a Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, *SIMA* 58, Göteborg 1980.

Sapouna-Sakellarakis, Effie, Archanes à l'époque mycénienne, *BCH* 114, 1990, 67-102.

Μυκηναϊκή κατάκτηση της Κρήτης – Καταστροφή του ανακτόρου της Κνωσού
Doxey, Denise, Causes and Effects of the Fall of Knossos in 1375 B.C., *OxfJA* 6(3), 1987, 301-324.

Hallager, E., *The Mycenaean Palace at Knossos. Evidence for Final Destruction in the IIIB Period*, Stockholm 1977.

—, Khania and Crete ca. 1375-1200 B.C. *Cretan Studies I*. W.F. Bakker, C. Davaras et al. (eds), Amsterdam 1988, 115-124.

Hood, S., "Last Palace" and "Reoccupation" at Knossos, *Kadmos* 4, 1965, 16-44.

Niemeier, W. D., Mycenaean Knossos and the Age of Linear B, *SMEA* 23, 1982, 219-287.

Palmer, L. R., *The Penultimate Palace of Knossos*, Roma 1969 [Incunabula Graeca 33].

Popham, M. R., The Historical Implication of the Linear B Archive at Knossos dating either c. 1400 or 1200 B.C. *Cretan Studies I*, W.F. Bakker, C. Davaras et al. (eds), Amsterdam 1988, 217-227.

—, *The Last Days of the Palace at Knossos. Pottery of the Late Minoan IIIB Period*, SIMA 5, Lund 1964.

—, *The Destruction of the Palace at Knossos. Pottery of the Late Minoan IIIA Period*, SIMA 12, Göteborg 1970.

—, *The Minoan unexplored Mansion at Knossos*, London 1984.

Κύθηρα

Coldstream, J.N. & G.L. Huxley (eds), *Kythera. Excavations and Studies*, London 1972.

Κυκλάδες

Barber, R. L. N., *The Cyclades in the Bronze Age*, London 1987.

MacGillivray, J.A. & R.L.N. Barber (eds), *The prehistoric Cyclades*, Edinburgh 1984.

Schallin, Ann-Louise, *Islands under influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the nature of Mycenaean presence*, SIMA 111, Jönköping 1993.

Κύπρος

Baurain, Cl., *Chypre et la Méditerranée orientale au Bronze Récent*, Athènes 1984.

Catling, H. W., The Achaean Settlement of Cyprus, *Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, 34-39.

Courtois, J. Cl., *Enkomi et le Bronze Récent à Chypre*, Nicosie 1986.

Dikaïos, P., *Enkomi. Excavations 1948-1958, I-III*, Mainz am Rhein 1969.

Hood, S., Mycenaean Settlement in Cyprus and the coming of the Greeks, *Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, 40-50.

Karageorghis, V., *Cyprus from the Stone Age to the Romans*, London 1982.

Nicolaou, C., The First Mycenaean in Cyprus, *Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, 51-61.

Yon-Calvet, Marguerite, La fin de l'époque mycénienne à Chypre et son héritage géométrique, *Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, 295-302.

Λακωνία

Banou, Emilia, *Beitrag zum Studium Lakoniens in der mykenischen Zeit*, Dissertation. Albert-Ludwigs-Universität, Freiburg i. Br. 1994.

Dickinson, O. T. P. K., Reflections on Bronze Age Laconia, *Φιλολόκων, Laconian Studies in Honour of Hector Catling*, London 1992, 109-114.

Waterhouse, Helen & R. Hope-Simpson, Prehistoric Laconia. Part I, *BSA* 55, 1960, 647-107.

—, Prehistoric Laconia. Part II, *BSA* 56, 1961, 114-175.

Λέρνα

Caskey, J. L., Excavations at Lerna: 1952-1953, *Hesperia* 23, 1954, 3-30.

—, Excavations at Lerna: 1954, *Hesperia* 24, 1955, 25-49.

—, Excavations at Lerna: 1955, *Hesperia* 25, 1956, 147-173.

—, Excavations at Lerna: 1956, *Hesperia* 26, 1957, 142-162.

—, Excavations at Lerna: 1957, *Hesperia* 27, 1958, 125-144.

Μακεδονία

Γραμμένος, Δ., Συμπεράσματα από τη μελέτη των προϊστορικών οικισμών της Ανατολικής Μακεδονίας, *Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχή της. Τοπικό Συμπόσιο Καβάλας 1977*, Θεσσαλονίκη 1980, 235-247.

French, D. H., *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Athens 1967.

Hammond, N. G. L., *A History of Macedonia*, Oxford 1972, I: Historical Geography and Prehistory.

Heurtley, W., *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.

Kilian, K., Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit, *Geschichte des 13. und 12. Jahrhunderts v. Christ.* H. Müller-Karpe (ed), (*Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main 1976*), München 1977, 112-129 (μὲ στοιχεῖα γιὰ τὶς παραδουνάβιες περιοχές).

—, Il confine settentrionale della civiltà Micenea nello tarda età del Bronzo, *Traffici Micenei*, 283-302 (μὲ στοιχεῖα γιὰ Ἡπειρο, Ἀλβανία, Ἰταλία).

Kokkinidou, Dimitra & Katerina Trantalidou, Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia, *BSA* 86, 1991, 93-106.

Wardle, K. A., The Northern Frontier of Mycenaean Greece, *BICS* 22, 1975, 206-212 (μὲ στοιχεῖα γιὰ Ἡπειρο, Ἀλβανία, Αἰτωλοακαρνανία καὶ Ἴονια Νησιά).

Μάλθη-Δώγιο

Valmin, N., *The Swedish Messenia Expedition*, Lund 1938, 1-413.

Μεσσηνία

McDonald, W. A. & G. R. Rapp, Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese, *AJA* 65, 1961, 221-266.

—, Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1962-1963, *AJA* 68, 1964, 229-245.

—, Further Exploration in Southwestern Peloponnese: 1964-1968, *AJA* 73, 1969, 123-177.

—, *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, University of Minnesota, Minneapolis 1972.

Μήλος

Renfrew, A. C., Phylakopi and the Late Bronze I Period in the Cyclades, *TAW* I, 403-421.

Μιδέα

Åström, P., Katie Demakopoulou et al., Excavations in Midea 1985, *OAth* 17, 1988, 7-11.

—, Excavations in Midea 1987, *OAth* 18, 1990, 9-22.

—, Excavations in Midea 1989-1990, *OAth* 19, 1992, 11-22.

Walberg, Gisela, Excavations on the Lower Terraces of Midea, *OAth* 19, 1992, 23-39.

Μπερπάτι

Säflund, G., *Excavations at Berbati 1936-1937*, Stockholm 1965.

Μυκῆνες

Μυλωνᾶς, Γ. Ε., *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, Ἀθῆναι 1983.

Taylor, W. D., *WBM*, Fasc. 1. *The Excavations*, Warminster 1981.

Wace, A. J. B., *Excavations at Mycenae*, *BSA* 25, 1921-1923.

—, *Mycenae. An Archaeological History and Guide*, Princeton N. J. 1949, 1964².

Wace, A. J. B. and others, *Excavations at Mycenae 1939-1955* (Reprinted from the Annual of the British School at Athens Vol. 45-56. Edited and indexed by Elizabeth French), *BSA Suppl.* Vol. 12, London 1979.

Νάξος

Fotou, Vassiliki, *Les sites de l'époque Néolithique et de l'âge du bronze à Naxos, Les Cyclades, matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon, 11-13 mars 1982*, Paris 1983, 15-57.

Νιχώρια

McDonald, W. A., *Excavations at Nichoria in Messenia: 1969-1971*, *Hesperia* 41, 1972, 218-273.

—, *Excavations at Nichoria in Messenia: 1972-1973*, *Hesperia* 44, 1975, 69-141.

McDonald, W. A. & Nancy C. Wilkie, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. II. The Bronze Age Occupation*, Minneapolis 1992.

Ὀρχομενός

Bulle, H., *Orchomenos I. Die älteren Ansiedlungsschichten*, München 1907.

Πρόσυμνα

Blegen, C. W., *Prosymna. The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum*, Cambridge Mass. 1937.

Πύλος

Blegen, C. W. & Marion Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I: The Buildings and their Contents*, Princeton N. J. 1966.

Blegen, C. W., Marion Rawson, W. Taylor, W. P. Donovan, *The Palace of Nestor in Western Messenia III: Acropolis, Lower Town, Tholoi and Grave Circle, Chamber Tombs and Discoveries outside the Citadel*, Princeton N. J. 1973.

Lang, Mabel, *The Palace of Nestor in Western Messenia II: The Frescoes*, Princeton N. J. 1969.

Σκῦρος

Παρλαμᾶ, Λιάνα, *Ἡ Σκῦρος στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ*, Ἀθήνα 1984.

Τίρυνς

Tiryns I, 1912 — Deutsches Archäologisches Institut, Abt. Athen.

Φωκίδα

Ντάσιος, Φ., *Συμβολὴ στὴν τοπογραφία τῆς Ἀρχαίας Φωκίδας. Φωκικά Χρονικά* 4, 1992, 18-95.

Χίος

Hood, M.S.F., *Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, I-II, London 1981-1982.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑ

- Hawkes, Jacquetta, *Dawn of the Gods*, London 1968.
- Iakovidis, Sp., A Hundred Years of Mycenaean Archaeology, *AntJ* 58, 1978, 13-30.
- Kilian, Kl., Civiltà Micenea in Grecia. Nuovi Aspetti Storici ed Interculturali. Magna Grecia e Mondo Miceneo, *Atti del XXII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 7-11 Ottobre 1982*, Taranto 1983, 53-96.
- , Mycenaean up to Date. Trends and Changes in Recent Research, *Problems in Greek Prehistory*, 115-152.
- Kορρές, Γ. Σ., *Βιβλιογραφία Ἑρρίκου Σλήμαν*, Ἀθῆναι 1974.
- McDonald, W. A. & C. Thomas, *Progress in the Past. The Rediscovery of Mycenaean Civilization*, Bloomington and Indianapolis 1990².
- Ντούμας, Χρ., *Εἰσαγωγή στὴν Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία. Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις*, γ.χ.τ.ξ.

II. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΕ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΘΕΜΑΤΑ

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Γενικά ἔργα

- Caskey, J. L., The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29, 1960, 285-303.
- Caskey, J. L. & Elizabeth G. Caskey, The Earliest Settlements at Eutresis. Supplementary Excavations, 1958, *Hesperia* 29, 1960, 126-167.
- Dietz, S., *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age*, Copenhagen 1991.
- Goldman, Hetty, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge Mass. 1931.
- Hägg, R. & Dora Konsola, *EH Architecture and Urbanization*, *SIMA* 76, 1986.
- Howell, R. J., The Origins of the Middle Helladic Culture, *Bronze Age Migrations in the Aegean*, 74-106.
- Nordquist, G. C., *A MH Village Asine in the Argolid*, Uppsala 1987 [Boreas 16].
- Pullen, D. J., The Early Bronze Age Village on Tsoungiza Hill, Ancient Nemea, *L'habitat égéen préhistorique*, 331-346.
- Renfrew, C., *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.*, London 1972.
- Rutter, J. B., Stone vases and Minyan ware: a facet of Minoan influence on Middle Helladic Laconia, *AJA* 83, 1979, 464-469.
- Themelis, P. G., Early Helladic monumental architecture, *MDAI* 99, 1984, 335-351.
- Touchais, G., Le Passage du Bronze Moyen au Bronze Récent en Grèce Continentale. État de la question, *Transition*, 113-121.
- Zerner, Carol, *The Beginning of the Middle Helladic Period at Lerna*, Dissertation, University of Cincinnati 1978, Ann Arbor University Microfilms 1980.

Τὸ τέλος τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου. Μετακινήσεις πληθυσμῶν

- Blegen, C. W. & J. Haley, The Coming of the Greeks: the Geographical Distribution of the Greek Place Names, *AJA* 32, 1928, 141-154.
- Cadogan, G. (ed), *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*, Leiden 1986.
- Chantraine, P., *Etudes sur le vocabulaire grec*, Paris 1956.
- , *Morphologie historique du grec*, Paris 1973.
- French, D. H., Migrations and Minyan Pottery in Western Anatolia and the Aegean, *Bronze Age Migrations in the Aegean*, 51-57.
- Gimbutas, Marija, *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millenia B.C.* Indoeuropean and Indoeuropeans, G. Cardona, H. M. Hoenigswald, A. Senn (eds), Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1970, 155-197.
- , The Destruction of Aegean and East Mediterranean Urban Civilization around 2300 B.C., *Bronze Age Migrations in the Aegean*, 129-139.
- Holmberg, Erik J., Some Notes on the Immigration of Indoeuropeans into Greece during the Early Bronze Age, *OAth* 12, 1978, 1-9.
- Sakellariou, M., *Peuples préhelléniques d'origine Indoeuropéenne*, Athènes 1977.

ΤΑΦΟΙ

Γενικά ἔργα

- Ἀγαλλοπούλου, Πηνελόπη Ι., Μυκηναϊκὸν Νεκροταφεῖον παρὰ τὸ Καμπὶ Ζακύνθου, *ΑΔ* 28, 1973, Α' Μελέται, 198-214.
- Dietz, S., *The Middle Helladic Cemetery. The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits, Asine II₂, Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974*, Stockholm 1980.
- Ἰακωβίδης, Σπ., Περαιτή. Τὸ Νεκροταφεῖον. Α. Οἱ τάφοι καὶ τὰ Εὐρήματα. Β. Γενικαὶ Παρατηρήσεις. Γ. Πίνακες, Ἀθῆναι 1969-1970.
- Karo, G., *Die Schachtgräber von Mykenai*, München 1930-1933.
- Kraiker, W. & K. Kübler, *Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrhunderts, Kerameikos I*, Berlin 1939.
- Μυλωνᾶς, Γ. Ε., Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, Ἀθῆναι 1973.
- , Τὸ δυτικὸ Νεκροταφεῖο τῆς Ἐλευσίνας, Ἀθῆναι 1975.
- Papadopoulos, Th. J., Tombs and Burial Customs in Late Bronze Age Epirus, *Thanatos*, 137-143.
- Pelon, Ol., *Tholoi, Tumuli et Cercles funéraires*, Athènes 1976.
- , L'architecture funéraire de la Grèce continentale à la transition du Bronze Moyen et du Bronze Récent, *Thanatos*, 107-116.
- Persson, A. W., *Royal Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1931.
- , *New Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1942.

Σακελλαρίου, Ἀγνή, *Οἱ θαλαμῶτοι τάφοι τῶν Μυκηνῶν*, Ἀνασκαφῆς Χρ. Τσουντα 1887-1898, Ἀθήνα 1985.

Wace, A. J. B., *Chamber Tombs at Mycenae*, Oxford 1932.

Ταφικά ἔθιμα (βλ. καὶ Θρησκεία)

Åkerstrom, Å., The so-called cenotaph at Dendra. Mycenaean Problems III, *OAth* 12, 1978, 69-86.

Ἀνδρόνικος, Μ., Ὀμηρικὰ καὶ Μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, *Ἑλληνικά* 17, 1962, 40-64.

Andronikos, M., *Totenkult*, [Archaeologia Homerica III, W], Göttingen 1968.

Boardman, J. & D. C. Kurtz, *Greek Burial Customs*, London 1971.

Cavanagh, W. G., A Mycenaean Second Burial Custom?, *BICS* 25, 1978, 171-172.

Delebecque, E., *Le cheval dans l'Iliade*, Paris 1951.

Demakopoulou, Katie, The Burial Ritual in the Tholos Tomb at Kokla, Argolis, *Celebrations of Death and Divinity*, 113-123.

Δημακοπούλου, Καίτη, Πήλινο ὁμοίωμα φορείου τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν Τίρυνθα, *Φίλια Ἔπη Γ'*, 25-33.

Gialouris, N., Πτερόεντα πέδιλα, *BCH* 77, 1953, 293-321.

Iakovidis, Sp., A Mycenaean mourning custom, *AJA* 70, 1966, 43-50.

Κορρές, Γ. Σ., Ἡ προβληματικὴ γιὰ τὴν μεταγενεστέραν χρῆσιν τῶν μυκηναϊκῶν τάφων Μεσσηνίας, *Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν Β'*, Ἀθήναι 1981-1982, 363-450.

Malten, L., Das Pferd im Totenglauben, *JDAI* 29, 1914, 179-255.

Melas, E. M., The Origin of Aegean Cremation, *Ἀνθρωπολογικά* 5, 1984, 21-36.

Mylonas, G. E., Homeric and Mycenaean Burial Customs, *AJA* 52, 1948, 56-81.

Protonotariou-Deilaki Evangelia, Burial Customs and funerary rites in the Prehistoric Argolid, *Celebrations of Death and Divinity*, 69-83.

Sakellarakis, J. A., Das Kuppelgrab A von Archanes und das Kretisch-Mykenische Tieropferitual, *PZ* 45, 1970, 135-218.

Vermeule, Emily, *Death in Early Greek Art and Poetry*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1979.

Εἰδικὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τοὺς λακκοειδεῖς τάφους

Davis, Ellen N., The Gold of the Shaft Graves: the Transylvanian Connection, *TUAS* 8, 1983, 32-38.

Gatès, C., Rethinking of the Building History of Grave Circle A at Mycenae, *AJA* 89, 1985, 263-274.

Graziadio, G., The Chronology of the Graves of Circle B at Mycenae. A new Hypothesis, *AJA* 92, 1988, 343-372.

Hartmann, A., *Prähistorische Goldfunde aus Europa*, 2, Berlin 1982, 22-23.

- Iakovidis, Sp., Royal Shaft Graves outside Mycenae, *TUAS* 6, 1981, 17-28.
- Kilian-Dirlmeier, Imma, Beobachtungen zu den Schachtgräbern von Mykenai und zu den Schmuckbeigaben mykenischer Männergräber. Untersuchungen zur Sozialstruktur in späthelladischer Zeit, *JRGZM* 33, 1, 1986, 159-198 (ἄρθρο σχετικό με τὴν ὀργάνωση τῆς μυκηναϊκῆς κοινωνίας).
- Laffineur, R., Le Cercle des tombes de Schliemann: cent dix ans après, *Thanatos*, 1987, 117-125.
- , Grave Circle A at Mycenae. Further Reflections on its History, *Celebrations of Death and Divinity*, 201-206.
- , Mobilier funéraire et hiérarchie sociale aux cercles des tombes de Mycènes, *Transition*, 227-238.
- Mellink, Machteld J., The Royal Tombs of Alaca Hüyük and the Aegean World, *The Aegean and the Near East. Studies presented to Hetty Goldman*, New York 1956, 39-58.
- Πλάτων, Ν., Ὁ Τάφος τοῦ Σταφύλου καὶ ὁ Μινωικὸς ἀποικισμὸς τῆς Πεπαρήθου, *Κρητικά Χρονικά* 3, 1949, 534-573.
- Σακελλαρίου, Μ. Β., De l'ocre dans la tombe Γ du cercle B de Mycènes, *Φίλια Ἐπη*, Γ', 15-18.
- Ström, I., The so-called altar above the shaft-grave IV at Mycenae, *Acta Arch* 54, 1983, 141-146.
- Xenaki-Sakellariou, Agnès, Problèmes chronologiques des tombes du cercle A de Mycènes, *Transition*, 177-182.

Εἰδικὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τοὺς θολωτοὺς τάφους

- Hood, S., Tholos Tombs of the Aegean, *Antiquity* 34, 1960, 166-176.
- Lolling, H. G., *Das Kuppelgrab bei Menidi*, Athen 1880.
- Lolos, Y. G., The Tholos Tomb at Koryphasion. Evidence for the Transition from Middle to Late Helladic in Messenia, *Transition*, 171-175.
- Στίκας, Ε., Ἀνασκαφὴ καὶ στερέωσις τοῦ θολωτοῦ τάφου Μαραθῶνος, *ΠΑΕ* 1958, 15-17.
- Τσουντας, Χ., Ἐρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ, *ΑΕ* 1889, 129-172.
- Wace, A. J. B., The Facade of the Treasury of Atreus, *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου*, Ἀθήναι 1953, 310-314.

Τάφοι Μεσσηνίας

- Κορρές, Γ. Σ., Ἀνασκαφαὶ ἐν Περιστεριᾷ Πύλου, *ΠΑΕ* 1976, 469-550.
- , Ἐρευναι ἀνὰ τὴν Πυλῖαν, *ΠΑΕ* 1976, 253-283 (Βοῦδοκοιλιά, Τραγάνα, Κορυφάσιον, Ρούτση).
- , Ἀνασκαφαὶ ἐν Περιστεριᾷ Πύλου, *ΠΑΕ* 1977, 296-356.

- , 'Εργασίαι, ἔρουναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν, *ΠΑΕ* 1977, 229-295.
- , 'Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας, *ΠΑΕ* 1979, 138-155.
- , 'Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, Ἀθῆναι 1979. (Βοϊδοκοιλιά).
- , 'Ἀνασκαφὴ Βοϊδοκοιλιάς, *ΠΑΕ* 1981, 194-240.
- , Τύμβοι, θόλοι καὶ ταφικοὶ κύκλοι τῆς Μεσσηνίας, *Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Β', Ἀθήνα 1976, 338-369.
- Μαρινάτος, Σπ., 'Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1956, 202-206 (Ρούτση, Βοϊδοκοιλιά).
- , 'Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1957, 118-120.
- , 'Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1958, 184-193 (Κουκουνάρα, Κορυφάσιο).
- , 'Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1959, 174-179 (Κουκουνάρα).
- , 'Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1960, 195-209 (Βοϊδοκοιλιά, Μουριατάδα).
- , 'Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΠΑΕ* 1961, 169-176 (Κουκουνάρα).
- , 'Ἀνασκαφὴ Πύλου, *ΠΑΕ* 1962, 90-98 (Περιστεριά).
- , 'Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1963, 114-121.
- , 'Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1964, 78-95 (Βολιμίδια, Περιστεριά).
- , 'Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1965, 102-120 (Περιστεριά, Βολιμίδια).
- , 'Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1966, 119-132.
- Χωρέμης, Ἀγγ., Μυκηναϊκοὶ καὶ Πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι εἰς Καρποφόραν Μεσσηνίας, *ΑΕ* 1973, 25-74.

Εἰδικὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους

- Cavanagh, W. G., Cluster Analysis of Mycenaean Chamber Tombs, *Thanatos*, 107-116.
- Cavanagh, W. G. & C. Mee, The Location of Mycenaean Chamber Tombs in the Argolid, *Celebrations of Death and Divinity*, 55-64 (ἄρθρο σχετικὸ μὲ τὴν ὁργάνωση τῆς μυκηναϊκῆς κοινωνίας).
- Γραμμένου, Ἄννα, *Οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι στὰ Σπάτα Ἀττικῆς. Ἀνασκαφὴ Π. Σταματάκη 1877*, Διδακτορικὴ Διατριβὴ (ὑπὸ ἐκδόσει).
- Dickinson, O. T. P. K., Cist Graves and Chamber Tombs, *BICS* 29, 1982, 123-125.
- , Cist graves and Chamber tombs, *BSA* 78, 1983, 55-67.
- Mee, C. B. & W. G. Cavanagh, The Spatial Distribution of Mycenaean Tombs, *BSA* 85, 1990, 223-243 (ἄρθρο σχετικὸ μὲ τὴν ὁργάνωση τῆς μυκηναϊκῆς κοινωνίας).
- Παπαδημητρίου, Ι., Μυκηναϊκοὶ τάφοι Ἀλυκῆς Γλυφάδας, *ΠΑΕ* 1955, 78-99.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Νάγια, *Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο Ἀλυκῆς Βούλας*, Διδακτορικὴ Διατριβὴ, Ἀθήνα 1988 (ὑπὸ ἐκδόσει).

Τύμβοι

- Ἀνδρόνικος, Μ., *Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖο τῶν τύμβων*, Ἀθῆναι 1969.
- Γιαλούρης, Ν., Μυκηναϊκὸς τύμβος Σαμικοῦ, *ΑΔ* 20, 1965, Α' Μελέται, 6-40.

- Γραμμένος, Δημ., Τύμβοι της "Υστερης Έποχής του Χαλκού και άλλες αρχαιο-
τητες στην περιοχή του Νευροκοπίου Δράμας, *AE* 1979, 'Αρχαιολογικά
Χρονικά, 26-71.
- Dietz, S., A Bronze Age Tumuli Cemetery in Asine, Southern Greece, *Archaeology*
28, 1975, 157-163.
- Hammond, N. G. L., Tumulus Burial in Albania, The Grave Circles of Mycenae and
the Indo-Europeans, *BSA* 62, 1967, 77-105.
- , The Tumulus-Burials at Leukas and their Connections in the Balkans and
Northern Greece, *BSA* 69, 1974, 129-144.
- , Grave Circles in Albania and Macedonia, *Bronze Age Migrations in the
Aegean*, 189-197.
- Μαρινάτος, Σπ., 'Ανασκαφάι Μαραθῶνος, *ΠΑΕ* 1970, 5-28.
- Müller, Sylvie, Les tumuli hélladiques: où? quand? comment?, *BCH* 113, 1989,
I. Etudes, 1-42.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Εὐαγγελία, *Οἱ τύμβοι τοῦ Ἄργους*, Ἀθήνα 1980.

TEXNH

Γενικά ἔργα

- Buchholz, H. G. & V. Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus*, London 1973.
- Demargne, P., *Naissance de l'Art Grec*, Paris 1964.
- Frankfort, H., *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Harmondsworth
1970².
- Greenewegen-Frankfort, Henrietta A., *Arrest and Movement: An Essay on Space
and Time in the Representational Art of the Ancient Near East*, London
1951.
- Hampe, R. & Erika Simon, *The Birth of Greek Art from the Mycenaean to the
Archaic Period*, London 1980.
- Higgins, R., *Minoan and Mycenaean Art*, London 1967.
- Hood, S., *The Arts in Prehistoric Greece*, Harmondsworth 1978.
- Laffineur, R., Iconographie minoenne et iconographie mycénienne à l'époque des
tombes à fosse, *L'iconographie minoenne*, 245-265.
- Rhyne, Nancy Ann, *The Aegean Animal Style: A Study of the Lion, Griffin and
Sphinx*, Dissertation, University of Cincinnati 1970.
- Younger, J. G., The End of Mycenaean Art, *Forschungen zur Ägäische Vorgeschichte: das Ende der Mykenischen Welt, Akten des Internationalen Kolloquiums 7-8 Juli 1984*, E. Thomas (ed), Köln 1987, 63-72.
- Vermeule, Emily T., *The Art of the Shaft Graves of Mycenae, Lectures in Memory
of Louise Taft Semple*, Cincinnati 1975.
- Xenaki-Sakellariou, Agnès, Identité minoenne et identité mycénienne à travers les
compositions figuratives, *L'iconographie minoenne*, 293-309.

Εἰδικὰ Εἰκονογραφικὰ θέματα

Σφίγγες, Γρύπες, Δαίμονες

Bisi, Anna Maria, *Il Grifone*, Roma 1965 (Il Grifone del mondo Miceneo, 184-195).

Chittenden, Jacqueline, The Master of Animals, *Hesperia* 16, 1947, 89-114.

Delplace, Christiane, Le Griffon créto-mycénien, *Antiquité Classique* 36, 1967, 49-86.

Dessenne, A., Le Griffon créto-mycénien, *BCH* 81, 1957, 203-215.

—, *Le Sphinx. Etude Iconographique*, Paris 1957.

Flagge, J., *Untersuchungen zur Bedeutung des Greifen*, Sankt Augustin 1975.

Gill, Margaret A. V., The Minoan Genius, *AM* 79, 1964, 1-21.

—, The Minoan Genius Reconsidered, *AJA* 74, 1970, 404-406.

Τζαβέλλα-Ενjen, Χαρά, *Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς Προϊστορικῆς Ἐποχῆς τοῦ Αἰγίου*, Ἀθῆναι 1970.

Ἐνδυση

Marinatos, Sp., Kleidung, Haar und Betrachten, [Archaeologia Homerica I A-B], Göttingen 1967.

Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ἔφη, *Μινωικὸν Ζῶμα*, Ἀθῆναι 1971.

Ἀρχιτεκτονικὴ

Γενικά

Boulotis, Chr., Villes et palais dans l'art égéen du IIe millénaire av. J.-C., *L'habitat égéen préhistorique*, 421-459 (ἀναφέρεται στὴν εἰκονογραφία τῶν μινωικῶν καὶ μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων).

Effenterre, H. van, La notion de la ville dans la préhistoire égéenne, *L'habitat égéen préhistorique*, 485-491.

Hiesel, G., *Späthelladische Hausarchitektur*, Mainz 1990.

Iakovidis, Sp., *Vormykenische und mykenische Wehrbauten*, [Archaeologia Homerica, I, E, 1], Göttingen 1977, 161-22.

—, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983 (βασικὸ ἔργο γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ).

—, Mycenaean Roofs. Form and Construction, *L'habitat égéen préhistorique*, 147-160.

Kilian, Kl., Ἡ Μυκηναϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, *Μυκηναϊκὸς Κόσμος*, 30-35.

Pierpont, Géry de, Le rôle du foyer monumental dans la grande salle du palais mycénien, *L'habitat égéen préhistorique*, 255-262.

Shear-Mylonas, Ione, *Mycenaean Domestic Architecture*, Vol. I-II, Dissertation, Bryn Mawr College 1968, Ann Arbor University Microfilms International 1975.

—, *The Panagia Houses at Mycenae*, Philadelphia, The University Museum 1987.

Sinos, S., *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, Mainz 1971.

Χαριτωνίδης, Σ., 'Ιερὸν Πύλης, *MDAI* 75, 1966, 1-3.

Ὅχρωσεις, ανάκτορα, κτίσματα: ειδικές μελέτες (βλ. καὶ τὴ γενικὴ βιβλιογραφία κατὰ περιοχὲς)

Ἀθήνα

Ἰακωβίδης, Σπ., *Ἡ Μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1962.

Γλᾶς

Ἰακωβίδης Σπ., *Γλᾶς I. Ἡ Ἀνασκαφὴ 1955-1961*, Ἀθήναι 1989.

——, *Γλᾶς II* (ὕπὸ ἔκδοσιν).

Kienast, H., Neue Forschungen im Kopais-Becken, *Function of Minoan Palaces*, 121-122.

Knauss, J., *Kopais 2. Die Melioration des Kopaisbeckens durch die Minyer im 2en Jt. v.Chr., Wasserbau und Siedlungsbedingungen im Altertum*, Technische Universität München, Bericht 57, München 1987.

——, *Kopais 3. Wasserbau und Geschichte Minysche Epoche—Bayerische Zeit (vier Jahrhunderte—ein Jahrzehnt)*, Technische Universität München, Bericht 63, München 1990.

Θήβα

Ἀραβαντινός, Β., Ἡ μυκηναϊκὴ ὁχύρωση τῆς Καδμείας. Προκαταρκτικὴ ἀνακοίνωση, *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν, Θήβα 10-14 Σεπτεμβρίου 1986*, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν* Α1, Ἀθήνα 1988, 113-136.

Δημακοπούλου, Καίτη, Τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο τῆς Θήβας. Προβλήματα ταύτισης καὶ χρονολόγησης, *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν, Θήβα 10-14 Σεπτεμβρίου 1986*, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν* Α1, Ἀθήνα 1988, 75-87.

Demakopoulou, Katie, Palatial and Domestic Architecture in Mycenaean Thebes, *L'habitat égéen préhistorique*, 307-317.

Ἰωλκός

Θεοχάρης, Δ. Ρ., Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἰωλκῷ, *ΠΑΕ* 1956, 119-130.

——, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἰωλκῷ, *ΠΑΕ* 1957, 54-69.

——, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἰωλκῷ, *ΠΑΕ* 1960, 49-59.

Theocharès, D. R., Iolkos, *Archaeology* 11, 1958, 13-18.

Μενελάιο

Catling, H. W., Excavations at the Menelaion Sparta: 1973-1976, *AR* 1976-7, 24-42.

——, Excavation and Study at the Menelaion, Sparta: 1978-1981, *ΛακωνΣπ* 6, 1982, 28-43.

——, Study at the Menelaion: 1982-1983, *ΛακωνΣπ* 7, 1983, 23-31.

——, Excavations at the Menelaion : 1985, *ΛακωνΣπ* 8, 1986, 205-216.

Μυκηνες

Schaar, K. W., *An Interpretation of the Palace Plans at Mycenae*, Dissertation, Cornell University 1977, Ann Arbor University Microfilms International 1983.

Ὅρχομενός

Ἰακωβίδης, Σπ., Γλᾶς καὶ Ὅρχομενός, Β' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν, Λειβαδιὰ 6-10 Σεπτεμβρίου 1992, Ἑπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν (ὑπὸ ἐκδόσῃ).

Σπυρόπουλος, Θ., Τὸ Ἀνάκτορον τοῦ Μινύου εἰς τὸν Βοιωτικὸν Ὅρχομενόν, AAA 7, 1974, 313-325.

Πάρος

Schilardi, D. U., The Destruction of the LH III B Citadel of Koukounaries on Paros, *Papers in Cycladic Prehistory*, J. L. Davis & J. F. Cherry (eds), Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 1979, 158-179.

—, The Late Helladic III C Period at the Koukounaries acropolis, J. A. Mac Gillivray & R. L. N. Barber (eds), *The Prehistoric Cyclades*, Edinburgh 1984, 184-206.

Πύλος

Blegen, C. W. & Marion Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I: The Buildings and their Contents*, Princeton N. J. 1966.

Blegen, C. W., Marion Rawson, W. Taylour, W. P. Donovan, *The Palace of Nestor in Western Messenia III: Acropolis, Lower Town, Tholoi and Grave Circle, Chamber Tombs and Discoveries outside the Citadel*, Princeton N. J. 1973.

Τίρυνς

Βερδέλης, Ν., Μ. Jameson, Ι. Παπαχριστοδούλου, Ἀρχαῖκα ἐπιγραφαὶ ἐκ Τίρυνθος, AE 1975, 150-205.

Kilian, Kl., Ausgrabungen in Tiryns 1976, AA 1978, 449-470.

—, Ausgrabungen in Tiryns 1977, AA 1979, 379-411.

—, Ausgrabungen in Tiryns 1978-1979, AA 1981, 149-194.

—, Ausgrabungen in Tiryns 1980, AA 1982, 393-430.

—, Ausgrabungen in Tiryns 1981, AA 1983, 277-328.

—, Ausgrabungen in Tiryns 1982/1983, AA 1988, 105-151.

—, Die Thronfolge in Tiryns, AM 103, 1988, 1-9.

Müller, K., *Die Architektur der Burg und des Palastes, Tiryns III*, Augsburg 1930.

Schultz, Th., Die Rekonstruktion des Thronpodestes im ersten großen Megaron von Tiryns, MDAI 103, 1988, 11-23.

Τὸ ἀνάκτορο στὰ πλαίσια τῆς μυκηναϊκῆς κοινωνίας (ἀνάπτυξη, λειτουργία)

Barber, R. L. N., The Origins of the Mycenaean Palace, *Φιλολόκων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London 1992, 11-23.

Chadwick, J., L'économie palatiale dans la Grèce mycénienne, *Le système palatial*, 283-290.

- Dietrich, B. C., A Religious Function of the Megaron, *Rivista Storica dell'Antichità* 3, 1973, 1-12.
- Godart, L., Le rôle du palais dans l'organisation militaire mycénienne, *Le système palatial*, 237-253.
- Kilian, Kl., Pylos, Funktionsanalyse einer Residenz der später Palastzeit, *AKB* 14, 1984, 37-48.
- , Zur Funktion der mykenischen Residenzen auf dem griechischen Festland, *The Function of the Minoan Palaces*, 21-38.
- , L'architecture des résidences mycéniennes: origine et extension d'une structure de pouvoir politique pendant l'âge du Bronze Récent, *Le système palatial*, 203-217.
- , The Emergence of Wanax Ideology in the Mycenaean Palaces, *OxíJA* 7, 1988, 291-302.
- Lencman, A., Die Sklaverei im mykenischen und homerischen Griechenland, Wiesbaden 1966 (μτφρ. M. Bräuer-Pospelova).
- Shelmerdine Cynthia W., Architectural change and economic decline at Pylos, *Minos* 20-22, 1987, 557-568.
- Shelmerdine Cynthia W. & T. G. Palaima, *Pylos comes alive. Industry and administration in a Mycenaean Palace*, New York 1984.
- Thomas, C. G., The Nature of the Mycenaean Kingship, *SMEA* 17, 1976, 93-116.
- Warren, P., The Emergence of Mycenaean Palace Civilization, *Mycenaean Geography. Proceedings of the Cambridge Colloquium, September 1976*, J. Bintliff (ed), Cambridge 1977, 68-75.

Τοιχογραφίες

- Boulotis, Chr., Zur Deutung des Freskofragmentes No 103 aus der Tirynther Frauenprozession, *AKB* 9, 1979, 59-64.
- , Nochmals zum Prozessionsfresko von Knossos: Palast und Darbringung von Prestige-Objekten, *Function of the Minoan Palaces*, 145-156.
- , *Studien zu ägäischen Prozessionen des 2. Jt. v. Chr.*, (Beiheft τῶν MDAI ὑπὸ ἔκδοσιν).
- Cameron, M. A. S., An Addition to "la Parisienne", *Κρητικά Χρονικά* 18, 1964, 38-53.
- , Theoretical Interrelations among Thera, Crete and Mainland Frescoes, *TAW I*, 579-592.
- Cameron, M. A. S. et al., The Fresco, *Well Built Mycenae*, Fasc. 29 (ὑπὸ ἔκδοσιν) (Τοιχογραφία τοῦ «Κτιρίου τῶν Τοιχογραφιῶν» στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν).
- Hägg, R., Pictorial Programmes in Minoan Palaces and Villas?, *L'iconographie minoenne*, 209-217.
- Hirsch, Ethel, *Painted Decoration on the Floors of Bronze Age Structures in Crete and the Greek Mainland*, *SIMA* 53, Göteborg 1977.

- , Another Look at Minoan and Mycenaean Interrelationships in Floor Decoration, *AJA* 84, 1980, 453-462.
- Iakovidis, Sp., On the Use of Mycenaean "Buttons", *BSA* 72, 1977, 113-119.
- , Thera and Mycenaean Greece, *AJA* 83, 1979, 101-102.
- Immerwahr, Sara A., Mycenaean at Thera: Some Reflections on the Paintings from the West House, *Greece and the Eastern Mediterranean: Studies Presented to Fritz Schachermeyr*, Berlin - New York 1977, 173-191.
- , *Aegean Painting in the Bronze Age*, University Park and London, The Pennsylvania State University Press 1990.
- Κριτσέλη-Προβίδη, Ίωάννα, *Τοιχογραφίες του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών*, Ἀθήνα 1982.
- Laffineur, R., Mycenaean at Thera: Further Evidence, *Minoan Thalassocracy*, 133-139.
- Lang, Mabel, *The Palace of Nestor in Western Messenia II: The Frescoes*, Princeton N. J. 1969.
- Marinatos, Nanno, The Fresco from Room 31 at Mycenae. Problems of Method and Interpretation, *Problems in Greek Prehistory*, 245-252.
- Marinatos, Sp., *Excavations at Thera, I-VII*, Athens 1968-1976.
- McCallum, Lucinda R., Frescoes from the Throne Room at Pylos. A New Interpretation, *AJA* 91, 1987, 296.
- , *Decorative Program in the Mycenaean Palace of Pylos: The Megaron Frescoes*, Dissertation, University of Pennsylvania 1987, Ann Arbor University Microfilms International 1989.
- Morgan, Lyvia, *The Miniature Paintings at Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography*, Cambridge 1988.
- Μπουλώτης, Χρ., Οί Μυκηναϊκές Τοιχογραφίες, *Μυκηναϊκός Κόσμος*, 36-39.
- Negbi, O., The Miniature Fresco from Thera and the Emergence of Mycenaean Art, *TAWI*, 645-655.
- Ντούμας, Χρ., Οί Τοιχογραφίες της Θήρας, Ἀθήνα 1992.
- Πλάτων, Ν., Συμβολή εις την σπουδὴν τῆς Μινωικῆς Τοιχογραφίας, *Κρητικά Χρονικά* 13, 1959 (Τοιχογραφία τῆς προσφορᾶς τῶν Σπονδῶν).
- Reusch, Helga, *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfrieses im böotischen Theben*, Berlin 1956.
- Rodenwaldt, G., *Die Fresken des Palastes, Tiryns II*, Athen 1912.
- , *Der Fries des Megarons von Mykenai*, Halle 1921.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Ἐφη, Συμβολή στὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Πύλου, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ρέθυμνο 18-20 Σεπτεμβρίου 1971*, Α', Ἀθήναι 1973, 295-302.
- Σπυρόπουλος, Θ., Μυκηναϊκά τοιχογραφήματα ἐκ Θηβῶν, *ΑΔ* 1971, Α' Μελέται, 104-119.
- Younger, J. G., Bronze Age Representations of Aegean Bull-Leaping, *AJA* 80, 1976, 125-137.

Warren, P., The Miniature Fresco from the West House at Akrotiri, Thera and its Aegean Setting, *JHS* 99, 1979, 115-129.

Κεραμική

Γενικά έργα

- Benson, J. L., *Horse, Bird and Man. The Origins of Greek Painting*, Amherst 1970.
- Betancourt, P. P., *The History on Minoan Pottery*, Princeton N. J. 1985.
- Dickinson, O. T. P. K., The Definition of LH I, *BSA* 69, 1974, 109-120.
- Fordsyke, E. J., *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum. I. 1. Prehistoric Aegean Pottery*, London 1925.
- Furumark, A., *Mycenaean Pottery I. Analysis and Classification*, Stockholm 1972².
- , *Mycenaean Pottery II. Chronology*, Stockholm 1972².
- , *Mycenaean Pottery III. Plates*, Stockholm 1992.
- Hodges, H., *Artifacts*, London 1989³ (πραγματεύεται όλες τις αρχαίες τεχνικές).
- Iakovidis, Sp., The Chronology of LH IIIC, *AJA* 83, 1979, 454-462.
- Lewis, Harriet B., *The Manufacture of Early Mycenaean Pottery*, Thesis submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota 1983.
- Mountjoy, Penelope A., *Mycenaean Decorated Pottery. A Guide to Identification*, *SIMA* 73, Göteborg 1986.
- , Regional Mycenaean Pottery, *BSA* 85, 1990, 245-270.
- , *Mycenaean Pottery. An Introduction*, Oxford 1993.
- Noble, J. V., *The Techniques of painted Attic Pottery*, London 1988.
- Παντελίδου-Γκόφα, Μαρία, *Μυκηναϊκή Κεραμική. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, χ.χ.τ.ξ.*
- Shepard, Anna O., *Ceramics for the Archaeologist*, Publication 609, Carnegie Institution of Washington D. C. 1985¹².
- Sherratt, E. S., Regional Variation in the Pottery of Late Helladic III B, *BSA* 75, 1980, 175-202 (κεραμική και καταστροφές ανακτορικών κέντρων).
- Wace, A. J. B., Middle and Late Helladic Pottery, *Επιτύμβιον Χρήστου Τσουντα*, Ἀθήναι 1941, 345-350.
- Wace-French, Elizabeth B., The First Phase of LH III C, *AA* 1969, 133-136.

Κεραμική διαφόρων περιοχών

Αἴγινα

Hiller, St., *Mykenische Keramik. Alt Ägina IV, 1*, Mainz 1975.

Ἄργος

Deshayes, J., *Argos. Les fouilles de la Deiras*, Paris 1966.

Ἀσίνη

Frizell, B., *An Early Mycenaean Settlement at Asine, The LH IIB - III A1 Pottery*, Göteborg 1980.

Ἀττική

Benzi, M., *Ceramica micenea in Attica*, Milano 1975.

Immerwahr, Sara A., *The Neolithic and Bronze Age. The Athenian Agora XIII*, Princeton N. J. 1971.

Mountjoy, Penelope A., *Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens*, Gent 1981 [Miscellanea Graeca 4].

Stubbings, F. H., The Mycenaean Pottery of Attica, *BSA* 42, 1947, 1-75.

Ἰταλία

Taylor, W., *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge 1958.

Κέα

Caskey, J. L., Investigations in Keos. Part II: a Conspectus of the Pottery, *Hesperia* 41, 1972, 357-401.

Cummer, W. W. & Elizabeth Schofield, Classification of the Pottery, The Catalogue, Synopsis of the Finds, *Keos III. Agia Irini, House A*, Mainz 1984, 45-146.

Κοράκου

Davis, J. L., LH I Pottery from Korakou, *BSA* 67, 1979, 103-112.

Κρήτη

Seiradaki, M., The Pottery from Karphi, *BSA* 55, 1960, 1-37.

Κυκλάδες

Cherry, J. F. & J. L. Davis, The Cyclades and the Greek Mainland in LC I, *AJA* 86, 1982, 333-341.

Λακωνία

Rutter, J. B., *The Transition to Mycenaean. A Stratified Middle Helladic to Late Helladic II A Pottery Sequence from Ayios Stephanos in Laconia*, Los Angeles 1976 [Monumenta Archaeologica 4] (σχετικά με τὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὴν Μεσοελλαδικὴ στὴν Ὑστεροελλαδικὴ περίοδο).

Λευκαντί

Popham, M. R. & E. Milburn, The Late Helladic III C Pottery of Xeropolis (Lefkandi): a Summary, *BSA* 66, 1971, 333-352.

Popham, M. R. & H. Sackett, *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-1966*, London 1968.

Μεσσηνία

Lolos, J., *The Late Helladic Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its Local Characteristics*, Dissertation, University of London 1985.

Martin, S. L., *Late Helladic III A:1 Pottery from Messenia and Laconia*, Dissertation, University of Minnesota 1975, Ann Arbor University Microfilms International 1989.

Μήλος

Mountjoy, Penelope A., The Mycenaean Pottery, στὸ C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA Suppl.* 18, London 1985, 151-208.

Μυκηνες

Crouwel, J. H., Pictorial Pottery from Mycenae at the Time of the Shaft Graves, *Transition*, 155-165.

French, Elizabeth B., Pottery Groups from Mycenae: a Summary, *BSA* 58, 1963, 44-52.

—, Late Helladic III A 1 Pottery from Mycenae, *BSA* 59, 1964, 241-261.

—, Late Helladic III A 2 Pottery from Mycenae, *BSA* 60, 1965, 159-202.

—, A Group of Late Helladic III B 1 Pottery from Mycenae, *BSA* 61, 1966, 216-238.

—, Pottery from Late Helladic III B 1 Destruction Contexts at Mycenae, *BSA* 62, 1967, 149-193.

—, A Group of Late Helladic III B 2 Pottery from Mycenae, *BSA* 64, 1969, 71-93.

Mountjoy, Penelope, Late Helladic III B 1 Pottery dating the Destruction of the South House at Mycenae, *BSA* 71, 1976, 77-111.

Wardle, K. A., A Group of Late Helladic III B 1 Pottery from within the Citadel at Mycenae, *BSA* 64, 1969, 261-297.

—, A Group of Late Helladic III B 2 Pottery from within the Citadel at Mycenae: The Causeway Deposit, *BSA* 68, 1973, 297-348.

Νάξος

Καρδαρά, Χρυσούλα, *Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εἰρήματα τάφων Α καὶ Β, Ἀθῆναι* 1977.

Ὀρχομενός

Mountjoy, Penelope A., *Orchomenos V. Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and Other Boeotian Sites*, München 1983.

Συρία - Παλαιστίνη

Courtois, J. Cl. et Liliane, Corpus céramique de Ras Shamra-Ugarit, στὸ C. F. A. Schaeffer, *Ugaritica VII*, Leiden 1978, 191-370.

Hankey, Vronwy, Mycenaean Pottery in the Middle East: notes on finds since 1951, *BSA* 62, 1967, 107-147.

—, A Late Bronze Age Temple at Amman: I The Aegean Pottery, *Levant* 6, 1974, 131-159.

Schaeffer, C. F. A., Corpus céramique de Ras Shamra-Ugarit, *Ugaritica II*, Paris 1949, 131-301.

Stubbings, F. H., *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge 1951.

Τίρυνς

Avila, R., Grabungen in der Unterburg 1971. Die keramischen Befunden, *Tiryns IX, Forschungen und Berichte*, Mainz 1980, 9-85.

Βερδέλης, Ν., Τίρυνς. Μυκηναϊκή επίχωση ἐξώθεν τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως, *ΑΔ* 20, 1965, Α' Μελέται, 137-152.

Gercke, P., G. Hiesel et al., *Tiryns V, Forschungen und Berichte*, Mainz 1971.

Gercke, P. und Wendula & G. Hiesel, *Tiryns-Stadt 1971: Graben H., Tiryns VIII, Forschungen und Berichte*, Mainz 1975, 7-36.

- Grossmann, P. & J. Schäfer, Tiryns: Unterburg 1968. Grabungen im Bereich der Bauten 3 und 4, *Tiryns VIII, Forschungen und Berichte*, Mainz 1975, 55-96.
- Podzuweit, Chr., Ausgrabungen in Tiryns 1976. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *AA* 1978, 471-498.
- , The Development of Late Mycenaean Pottery at Tiryns in the Light of the Most Recent Excavations, *BICS* 25, 1978, 175-177.
- , Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *AA* 1979, 412-440.
- , Ausgrabungen in Tiryns 1978-1979. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *AA* 1981, 359-402.
- , Ausgrabungen in Tiryns 1981. Bericht zur Spätmykenischen Keramik, *AA* 1983, 359-402.
- , Ausgrabungen in Tiryns 1982-1983. Keramik der Phase SH III C-Spät aus der Unterburg von Tiryns, *AA* 1988, 213-225.
- Schönfeld, G., Ausgrabungen in Tiryns 1982-1983. Bericht zur bemalten mykenischen Keramik, *AA* 1988, 153-211.
- Siedentopf, C. et al., *Tiryns VI, Forschungen und Berichte*, Mainz 1973.
- Ζυγouriές*
- Thomas, P. M., *LH III B1 Pottery from Tsoungiza and Zygouries*, Dissertation, University of North Carolina 1992.

Ρυθμοί

Ἀνακτορικός ρυθμός

- Hiller, St., *Das minoische Kreta nach den Ausgrabungen des letzten Jahrzehntes*, Wien 1977 (γιά την κατάγωγη τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ).
- Niemeier, W. D., *Die Palaststilkeramik von Knossos. Chronologie und historischer Kontext*, Berlin 1985.
- Vermeule, Emily T., The Fall of Knossos and the Palace Style, *AJA* 67, 1963, 195-199.

Εἰκονιστικός ρυθμός

- Åkerstrom, Å., *Berati II. The Pictorial Pottery*, Stockholm 1987.
- Crouwel, J. H., *WBM Fasc. 21. Mycenaean Pictorial Pottery*, Oxford 1991.
- Immerwahr, Sara A., *The Mycenaean Pictorial Style of Vase Painting in the Thirteenth Century*, Dissertation, Bryn Mawr College 1943, Ann Arbor University Microfilms International 1983.
- Karageorghis, V., Les personnages en robe sur les vases mycéniens, *BCH* 83, 1959, 193-205.
- Sakellarakis, J. A., *The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum of Athens*, Athens 1992.
- Slenczka, E., Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns, *Tiryns VII, Forschungen und Berichte*, Mainz 1974.

Vermeule, Emily T. & V. Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Cambridge Mass. 1982.

Θαλάσσιος ρυθμός

Mountjoy, Penelope A., R. E. Jones and J. F. Cherry, Provenance studies of the LM IB/LH IIA Marine style, *BSA* 73, 1978, 143-172.

—, The Marine style pottery of LM IB/LH IIA: towards a corpus, *BSA* 79, 1984, 161-220.

Έφυραϊκός ρυθμός

Mountjoy, Penelope A., The Ephraean Goblet Reviewed, *BSA* 78, 1983, 265-271.

Wace, A. J. B., Ephraean Ware, *BSA* 51, 1956, 123-127.

Έπικασσιτερωμένα άγγεία

Immerwhar, Sara A., The Use of Tin on Mycenaean Vases, *Hesperia* 35, 1966, 381-396.

Παντελίδου, Μαρία, Έπικασσιτερωμένα άγγεία έξ 'Αττικής, *AAA* IV, 3, 1971, 433-438.

Εϊδικά θέματα

«Βαρβαρική κεραμική»

Catling, H. W., Barbarian Pottery from the Mycenaean Settlement at the Menelaion, Sparta, *BSA* 76, 1981, 71-82.

French, Elizabeth B. & J. B. Rutter, The Handmade Burnished Ware of the Late Helladic III C Period. Its Historical Context, *AJA* 81, 1977, 111-112.

Karageorghis, V., Barbarian Ware in Cyprus, *Cyprus between the Orient and the Occident, Acts of the International Archaeological Symposium. Nicosia 1985*, Nicosia 1986, 246-253.

Rutter, J. B., Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the LH III C Period, *AJA* 79, 1975, 17-31.

Υπομυκηναϊκή κεραμική

Styrenius, C. G., *Submycenaean Studies. Examination of Finds from Mainland Greece with a Chapter on Attic Protogeometric Graves*, Lund 1967.

Πρωτογεωμετρική κεραμική

Desborough, V. R. d'A., *Protogeometric Pottery*, Oxford 1952.

Λάβρακες

Alexiou, Margaret, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge 1974 (δημοτική ποίηση καί πένθιμες παραστάσεις).

Δημακοπούλου, Καίτη, Πήλινη ζωγραφιστή λάρνακα από τη Βρασέρκα Άργολίδας, *Εϊλαπίνη. Τόμος τιμητικός γιά τόν Νικόλαο Πλάτωνα*, Ήράκλειο 1987, 69-78.

Ginouvès, R., "Balaneutiké". *Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, Paris

- 1962 (Σχετικά με τις μινωικές και μυκηναϊκές λάρνακες σ. 29, 34, 59, 157, 158, 162, 244, 263, 423).
- Hägg, R. & F. S. Sieurin, On the Origin of the Wooden Coffin in Late Bronze Age Greece, *BSA* 77, 1982, 175-186.
- Immerwahr, Sara A., *Aegean Painting in the Bronze Age. II. The Tanagra Larnakes*, The Pennsylvania State University Press 1990, 154-158.
- Long, Charlotte R., *The Ayia Triadha Sarcophagus: A Study of Late Minoan and Mycenaean Funerary Practices and Beliefs*, SIMA 41, Göteborg 1974.
- Mavriyannaki, Caterina, *Recherches sur les larnakes minoennes de la Crète Occidentale*, Roma 1972 [Incunabula Graeca 54].
- Μιχαηλίδου-Παππά, Άννα, Κρητική λάρνακα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, *Κρητικά Χρονικά* 24, 1972, 325-359.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ., Άνασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου Τανάγρας, *ΠΑΕ* 1969, 5-15.
- , Άνασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου Τανάγρας, *ΠΑΕ* 1970, 29-36.
- , Άνασκαφή μυκηναϊκού νεκροταφείου Τανάγρας, *ΠΑΕ* 1971, 7-14.
- , Άνασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 1974, 9-33.
- , Άνασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 1975, 415-427.
- , Άνασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 1976, 61-68.
- Vermeule, Emily T., Painted Mycenaean Larnakes, *JHS* 85, 1965, 123-148.
- , Mycenaean Tombs beneath the Middle Stoa, *Hesperia* 35, 1966, 55-78 (πληροφορίες σχετικά με τὰ φέρετρα).
- Watrous, V. L., The Origin and Iconography of the Late minoan Painted Larnax, *Hesperia* 60, 1991, 285-307.

Μεταλλοτεχνία

Γενικά

- Branigan, K., *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974.
- Forbes, R. J., *Studies in Ancient Technology*, VIII, Leiden 1971, Tools and Methods of Early Metallurgy (105-154), Gold (155-195), Silver and Lead (196-266).
- , *Studies in Ancient Technology*, IX, Leiden 1972, Copper (1-133), Tin and Bronze, Antimony and Arsenic (134-186), The Early Story of Iron (187-305).
- Maryon, H., Metal Working in the Ancient World, *AJA* 53, 1949, 93-125.
- Muhly, J. D., Metals and Metallurgy in Crete and the Aegean at the Beginning of the Late Bronze Age, *TUAS* 5, 1980, 25-36.
- Σακελλαρίου, Άγνή, Η Μυκηναϊκή Μεταλλοτεχνία, *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος*, 52-55.
- Strong, D. E., *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, London 1966.

Ἀγγεία ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα

Davis, Ellen N., *The Vapheio Cups and Aegean Gold and Silver Ware*, New York & London 1977.

Hurwit, J., The Dendra Octopus Cup and the problem of Style in the fifteenth century Aegean, *AJA* 75, 1979, 413-426.

Laffineur, R., *Les vases en métal précieux à l'époque mycénienne*, Göteborg 1977.

Thomas, H., The Acropolis Treasure from Mycenae, *BSA* 39, 1938-9, 65-87.

Ξενάκη-Σακελλαρίου, Ἀγνή, Ἀναζήτηση τοῦ ἐργαστηρίου τῶν χρυσῶν κυπέλων τοῦ Βαφειοῦ, *AE* 1991, 45-64.

Εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ ρυτοῦ πολιορκίας

Σακελλαρίου, Ἀγνή, Ἡ κρητικὴ καταγωγὴ ἐνὸς μυκηναϊκοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου, *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976*, Ἀθήνα 1981, 532-538.

Sakellariou, Agnès, Scène de bataille sur un vase mycénien en pierre?, *RA* 1971, 3-14.

—, Un cratère d'argent avec scène de bataille provenant de la IVe tombe de Mycènes, *AK* 17, 1974, 3-20.

—, La scène du siège sur le rhyton d'argent de Mycènes d'après une nouvelle reconstitution, *RA* 1975, 195-208.

«Ζωγραφικὴ μὲ μέταλλα»

Davis, Ellen N., Metal Inlaying in Minoan-Mycenaean Age, *TUAS* 1, 1976, 3-6.

Laffineur, R., L'incrustation à l'époque mycénienne, *Antiquité Classique* 43, 1974, 5-37.

Picard, Ch., De Midea à Salamis de Chypre, *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοποῦλλου*, Ἀθήναι 1953, 1-16.

Xenaki-Sakellariou, Agnès & Ch. Chatziliou, *Peinture en métal à l'époque mycénienne*, Athènes 1989 (βασικὸ ἔργο γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς «ζωγραφικῆς μὲ μέταλλα»).

Χαλκουργία

Catling, H.W., *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, Oxford 1964.

Deshayes, J., *Les outils de Bronze de l'Indus au Danube*, Paris 1960, Vol. I-II.

Iakovides, Sp., The Mycenaean Bronze Industry, *Early Metallurgy in Cyprus*, 213-230.

Matthäus, H., *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*, Prähistorische Bronzefunde, II, 1, München 1980.

Κοσμηματοτεχνία

Avila, R., Das Kuppelgrab von Volos, Kapakli, *PZ* 58, 1983, 15-60.

- Blinkenberg, C., *Fibules grecques et orientales*, Copenhagen 1926.
 Higgins, R., *Greek and Roman Jewellery*, London 1961.
 Kilian-Dirlmeier, Imma, *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, Prähistorische Bronzefunde XIII, 8. München 1984.
 Kilian, Kl., Violinbogenfibeln und Blattbügelfibeln des griechischen Festlandes aus mykenischer Zeit, *PZ* 60, 1985, 145-203.
 Kling, B., Evidence for Local Style on the Shaft Grave Diadems, *TUAS* 6, 1981, 29-38.

Ὅπλοτεχνία

Γενικά

- Snodgrass, A. M., *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B. C.*, Edinburgh 1964.
 —, *Arms and Armour of the Greeks*, London 1967.
 Yalouris, N., Mykenische Bronzeschutzwaffen, *AM* 75, 1960, 42-67.

Ἄρμα

- Crouwel, J. H., *Chariots and other Means of Land Transport in Bronze Age —Greece*, Amsterdam: Allard Pierson Series, 3, 1981.
 Åkerström, Å., Mycenaean Problems, I. On the Mycenaean Chariot, *OAth* 12, 1978, 19-37.
 Littauer, M. A., The Military Use of the Chariot in the Aegean in the Late Bronze Age, *AJA* 76, 1972, 145-157.

Ἀσπίδα

- Borchhardt, H., *Frühe griechische Schildformen*, [Archaeologia Homerica I, E, 1, Kriegswesen], Göttingen 1977, 1-57.

Δόρατα

- Höckmann, O., *Lanze und Speer*, [Archaeologia Homerica I, E, 2, Kriegswesen], Göttingen 1980, 275-319].
 —, Lanze und Speer im spätminoischen und mykenischen Griechenland, *JRGZM* 27, 1980, 13-158.
 Marinatos, Sp., «Σιγύνη», *BSA* 37, 1936-1937, 187-191.

Θώρακας

- Catling, H. W., *Panzer*, [Archaeologia Homerica I, E, 1, Kriegswesen], Göttingen 1977, 74-118.
 Verdelis, N., στὸ P. Åström, *The Cuirass Tomb and other Finds at Dendra*, *SIMA* 4, Lund 1977, 28-65.

Κνημίδες

- Catling, H. W., *Beinschienen*, [Archaeologia Homerica I, E, 1, Kriegswesen], Göttingen 1977, 143-161.

Κράνος

Βαρβαρήγος, Α., *Τὸ ὀδοντόφρακτο μυκηναϊκὸ κράνος*, Ἀθήναι 1981.

Borchhardt, H., *Helme*, [Archaeologia Homerica I, E, 1, Kriegswesen], Göttingen 1977, 58-74.

Borchhardt, J., *Homerische Helme: Helmformen der Ägäis in ihren Beziehungen zu orientalischen und europäischen Helmen in der Bronzezeit und frühen Eisenzeit*, Mainz 1972.

Κορρές, Γ. Σ., Ὀδοντόφρακτα κερατοφόρα κράνη. Τὸ κράνος τοῦ πολεμιστοῦ τῶν Σπάρτων, *AE* 1966, 119-126.

Kukahn, E., *Der griechische Helm*, Marburg 1936.

Sakellariou, Agnès, La représentation du casque à dents de sanglier, *BCH* 77, 1953, 46-58.

—, A propos des cimiers du casque en dents de sanglier, *Antichità Cretesi, Studi in onore di Doro Levi*, I, Catania 1977-1978, 127-131.

Ξίφη - Έγχειρίδια

Catling, H. W., Bronze Cut-and-Thrust Swords in the East Mediterranean, *PPS* 1956, 102-126 (ειδικὰ γιὰ τὰ ξίφη Naue II).

Driessen, J. & C. MacDonald, Some Military Aspects of the Aegean in the Late Fifteenth and Early Fourteenth Centuries B. C., *BSA* 79, 1984, 49-74.

Foltiny, S., Flange-Hilted Cutting Swords of Bronze in Central Europe, Northeast Italy and Greece, *AJA* 68, 1964, 247-257.

—, *Schwert, Dolch und Messer*, [Archaeologia Homerica I, E, 2], Göttingen 1980, 231-274.

Kilian-Dirlmeier, Imma, Die Schwerter in Griechenland ausserhalb de Peloponnes, Bulgarien und Albanien, *Prähistorische Bronzefunde* IV, 12, Stuttgart 1993.

Sanders, Nancy K., The First Aegean Swords and their Ancestry, *AJA* 65, 1961, 17-29.

—, Later Aegean Bronze Swords, *AJA* 67, 1963, 117-153.

Xenaki-Sakellariou, Agnès, Poignées ouvragées d'épées et de poignards mycéniens, *Aux origines de l'Hellénisme*, 129-138.

Ξενάκη-Σακελλαρίου, Ἀγνή, Ἡ χρυσοκέντηση στὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ, *Ἀρχαιογνωσία* 3, 1982-1984, 29-38.

Σημ. Γιὰ τὰ ἐγχειρίδια ποὺ ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ τὴν ἐμπέστη τεχνικὴ (τεχνικὴ τῆς ἐνθεσης ἢ «ζωγραφικὴ μὲ μέταλλα»), βλ. καὶ στὴ Μεταλλοτεχνία.

Σφραγιδογλυφία

Betts, J. H., The Seal from Shaft Grave Gamma. A "Mycenaean Chieftain"? *TUAS* 6, 1981, 3-8.

Blegen, K. W., Early Greek Portraits, *AJA* 62, 1962, 245-247.

Boardman, J., *Greek Gems and Finger Rings*, London 1970.

- Furtwängler, A., *Die Antiken Gemmen*, Leipzig-Berlin 1900.
- Kenna, V. E. G., *Cretan Seals with a Catalogue of the Minoan Gems in the Ashmolean Museum*, Oxford 1960.
- Κρυστάλλη-Βότση, Καλλιόπη, Τὰ δαχτυλίδια ἀπὸ τὰ Ἀηδόνια Κορινθίας, *Φίλια Ἔπη*, Γ', 34-43.
- Pini, I., Chronological Problems of Some Late Minoan Signet Rings, *TUAS* 8, 1983, 39-49.
- , Ἡ Κρητομυκηναϊκὴ Σφραγιδόγλυφία, *Μυκηναϊκὸς Κόσμος*, 47-51.
- Sakellarakis, J. A., *Die Chronologie der Siegelringe und Siegel aus Grab 91 von Mykene, Die Kretisch-mykenische Glyptik und ihre gegenwärtigen Probleme*, CMS, Deutsche Forschungsgemeinschaft, München 1974, 115-132.
- Sakellariou, Agnès, *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*, CMS I, Berlin 1964.
- Σακελλαρίου, Ἀγνή, *Μυκηναϊκὴ Σφραγιδόγλυφία*, Ἀθήνα 1966.
- Sakellariou, Agnès, Techniques et évolution de la bague-cachet dans l'art créto-mycénien, *Fragen und Probleme der Bronzezeitlichen Ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5 - 7 September 1985*, CMS Beiheft 3, Berlin 1989, 323-338.
- Younger, J. G., *The Iconography of Late Minoan and Mycenaean Sealstones and Finger Rings*, Bristol 1988.
- , *A Bibliography for Aegean Glyptic in the Bronze Age*, CMS Beiheft 4, Berlin 1991.

Λιθοτεχνία

Ἐπιτύμβιες Στήλες

- Ἀνδρόνικος, Μ., Ἑλληνικὰ ἐπιτάφια Μνημεῖα, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Α' Μελέται, 152-176.
- Heurtley, A., The Grave Stelai, *BSA* 25, 1921-1923, 126-146.
- Mylonas, G. E., The Figured Mycenaean Stelai, *AJA* 55, 1951, 134-147.

Λίθινα Ἀγγεῖα

- Evely, D., WBM, Fasc. 27, *Stone Vases and other Objects*, Oxford 1992.
- Sakellarakis, J. A., Mycenaean Stone Vases, *SMEA* 43, Roma 1976, 173-187.
- Warren, P. M., *Minoan Stone Vases*, Cambridge 1969.

Πλαστική

- Amandry, P., Sièges mycéniens tripodes et trépied pythique, *Φίλια Ἔπη*, Α', 167-184.
- Caskey, Miriam E., *The Temple of Ayia Irini. Part I. The Statues*, *Keos II*, Princeton N. J. 1986.
- French, Elizabeth B., The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66, 1971, 101-184.

- , The Figures and Figurines, στο C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, BSA Suppl. 18, London 1985, Chapter VI, 209-280.
- Mylonas, G. E., Seated and Multiple Mycenaean Figurines in the National Museum in Greece and the Near East, *The Aegean and the Near East. Studies Presented to Hetty Goldman*, New York 1956, 110-121.
- Nicholls, R. V., Greek Votive Statuettes and Religious Continuity c. 1200-700 B.C., B. Harris (ed), *Auckland Classical Essays Presented to E. M. Blaiklock*, Oxford and Auckland University Press 1970, 1-38.
- Verlinden, Colette, *Les statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plomb du IIIe millénaire au VIIe s. av. J. -C.*, Providence - Louvain la-Neuve 1984.
- Weber-Hiden, Ingrid, Die mykenischen Terrakottafigurinen aus den Syringen von Tiryns, *Tiryns IX. Forschungen und Berichte*, Mainz 1980, 35-85.

Ἑλεφαντουργία

- Gallet de Santerre, H., Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l'Artemision à Délos, *BCH* 71-72, 1947-1948, 148-247.
- Hayward, Lorna, The origin of the raw elephant ivory used in Greece and the Aegean during the Late Bronze Age, *Antiquity* 64, 1990, 103-108.
- Hughes-Brock, Helen, Ivory and Related Materials and Some Recent Work on Bronze Age Relations between Egypt and the Aegean, *Discussions in Egyptology* 23, 1992, 23-37.
- Iliaki-Patrianakou, Alexandra, *Mycenaean Ivories: a Study of Three Classes of Objects—Combs, Pyxides and Mirror Handles*, Dissertation, Bryn Mawr College 1976, Ann Arbor University Microfilms International 1989.
- Kantor, Helen, Ivory carving in the Mycenaean Period, *Archaeology* 13, 1960, 14-25.
- Krzyszowska, Olga, *The bone and ivory industries of the Aegean Bronze Age: a technological study*, Ph. D. thesis, University of Bristol 1981.
- , Ivory from hippopotamus tusk in the Aegean Bronze Age, *Antiquity* 58, 1984, 123-125.
- , Ivory in the Aegean Bronze Age: elephant tusk or hippopotamus Ivory, *BSA* 83, 1988, 209-234.
- Loud, J., *The Megiddo Ivories*, Chicago 1939.
- Poursat, J.-C., *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes*, Athènes 1977.
- , *Les ivoires mycéniens. Essai sur la formation d'un art mycénien*, Athènes 1977.
- Σακελλαράκης, Ι., *Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια*, Ἀθῆναι 1979.

Φαγεντιανή, Γυαλί

- Brill, R. H., *Ancient Glass*, *SciAm* 209, 1963, 120-130.
- Forbes, R. J., *Studies in Ancient Technology V*, Leiden 1966², Glass (112-155).
- Foster, Karen P., *Aegean Faïence of the Bronze Age*, New Haven 1979.
- Haevernick, T. E., Beiträge zur Geschichte des antiken Glases. III. Mykenisches Glas, *JRGZM* 7, 1960, 36-53.
- , Mycenaean Glas, *Archaeology* 16, 1963, 190-193.
- Lucas, A. & J. P. Harris, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London 1962, 155-194.
- Noble, J. V., The Technique of Egyptian Faïence, *AJA* 72, 1968, 169.
- Peltenburg, E. J., Greeting gifts and Luxury Faïence: a Context for orientalising Trends in Late Mycenaean Greece, *Bronze Age Trade*, 162-179.
- Stone, J. F. S. & L. C. Thomas, The Use and Distribution of Faïence in the Ancient East and Prehistoric Europe, *PPS* 22, 1956, 37-84.
- Wiener, Jana, *Glass Finds and Glassmaking in Mycenaean Greece, an Archaeological Study*, Los Angeles 1983.
- Αὐτὰ Στρουθοκαμήλου
- Sakellarakis, J. A., The Fashioning of Ostrich-Egg Rhyta in the Creto-Mycenaean Aegean, *TAW* III, 1, 285-308.

ΓΡΑΦΗ

- Baumbach, Lydia, *Studies in Mycenaean Inscriptions and Dialect 1953-1964, a complete Bibliography and Index*, Roma 1968 [Incunabula Graeca 20].
- , *Studies in Mycenaean Inscriptions and Dialect 1965-1978, a complete Bibliography and Index*, Roma 1986 [Incunabula Graeca 86].
- Bennett, E., *The Pylos Tablets. Texts of the Inscriptions Found 1939-1954*, Princeton 1955.
- Bennett, E. & J.-P. Olivier, *The Pylos Tablets transcribed, Part I: Texts and Notes*, Roma 1973 [Incunabula Graeca 51].
- , *The Pylos Tablets transcribed, Part II: Hands, Concordances, Indices*, Roma 1976 [Incunabula Graeca 59].
- Chadwick, J., *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1973².
- , *The Decipherment of Linear B*, Cambridge 1979¹.
- , *The Mycenaean World*, Cambridge 1980⁴.
- Chadwick, J. & Lydia Baumbach, The Mycenaean Greek Vocabulary, *Glotta* 41, 1963, 157-271.
- Chadwick, J., L. Godart, J.-P. Olivier, J.-T. Killen, I. A. Sakellarakis, A. Sacconi, *Corpus of the Mycenaean Inscriptions from Knossos, I-II*, Roma 1986 [Incunabula Graeca 88].

- Chadwick, J. & M. Ventris, Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives, *JHS* 73, 1955, 84-103.
- , *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956.
- Hiller, S. & O. Panagl, *Die frühgriechischen Texte aus mykenischer Zeit*, Darmstadt 1986².
- Hooker, J. K., Minoan and Mycenaean Administration: A Comparison of the Knossos and Pylos Archives, *Function of Minoan Palaces*, 313-316.
- , *Linear B: an Introduction*, Bristol 1980.
- , *Εἰσαγωγή στὴ Γραμμικὴ Β*, Ἀθήνα 1994 (μτφρ. Χαρ. Ε. Μαραβέλιας).
- Killen, J. T., The Linear B tablets and the Mycenaean Economy, Anna Morpurgo-Davies & Y. Duhoux (eds), *Linear B: a 1984 Survey*, Louvain la Neuve 1985, 241-305.
- Κουρμούλης, Γ. Ι., Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Ε', Ἑλλάς, Ἀθήναι 1957, 121-136.
- Lindgren, Margareta, *The People of Pylos. Prosopographical and Methodological Studies in the Pylos Archives*, Uppsala 1973.
- Morpurgo-Davies, Anna & Y. Duhoux (eds), *Linear B: a 1984 Survey*, Louvain la Neuve 1985.
- Olivier, J.-P., Étude d'un nom de métier mycénien, *Antiquité Classique* 28, 1959, 165-185.
- Olivier, J.-P. & T. G. Palaima, *Texts, tablets and scribes*, *Minos Suppl.* 10, Salamanca 1988.
- Olivier, J.-P., L. Godart, C. Seydel, Christiane Sourvinou, *Index généraux du Linéaire B*, Roma 1973 [Incunabula Graeca 52].
- Palaima, T. G., Evidence for the Influence of the Knossian Graphic Tradition at Pylos, *16th International Eirene Congress, 31.8-4.9.1982*, Prague 1983, III, 80-84.
- , Maritime matters in the Linear B tablets, *Thalassa*, 273-309.
- Palmer, L. R., *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford 1963.
- Ruijgh, C. J., *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien*, Amsterdam 1967.
- Λεξικὰ**
- Adrados, F. R., (red. F. A. Jorro) *Diccionario Micénico*, I-II, Madrid 1985, 1993
- Chantraine, P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1968-1980.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Γενικά ἔργα

- Adrados, F. R., Les institutions religieuses mycéniennes, *Acta Mycenaea I. Proceedings of the Fifth International Colloquium on Mycenaean Studies. Held in Salamanca 30 March - 3 April 1970*, M. S. Ruiperez (ed), Salamanca 1972, *Minos* XI, 171-202.

- Ἀλεξίου, Στ., Ἡ Μινωικὴ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, *Κρητικά Χρονικά* 12, 1958, 179-299.
- Baumbach, Lydia, The Mycenaean Contribution to the Study of the Greek Religion in the Bronze Age, *SMEA* 70, 1979, 143-160.
- Bloch, R., *D'Heraklès à Poseidon. Mythologie et Protohistoire*, Genève - Paris 1985.
- Boulotis, C., *Synnaoi theoi: a cult phenomenon of the Aegean Late Bronze Age, Celebrations of Death and Divinity*, 199-200.
- Burkert, W., *Greek Religion*, Oxford 1985.
- Coldstream, N. J., *Deities in Aegean Art before and after the Dark Age, Inaugural Lecture*, Bedford College, London 1977.
- Δανιηλίδου, Δέσποινα, *Βιβλιογραφία γιὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία*, Ἀθήνα 1993.
- Δημακοπούλου, Καίτη, *Τὸ μυκηναϊκὸ ἱερό στοῦ Ἀμυκλαῖο καὶ ἡ ΥΕ III περίοδος στὴ Λακωνία*, Ἀθήνα 1982.
- Dietrich, B., *The Origins of Greek Religion*, Berlin - New York 1974.
- Evans, A., Mycenaean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean Relations, *JHS* 21, 1901, 99-204.
- Gerard-Rousseau, M., *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, Roma 1968 [Incunabula Graeca 29].
- Gesell, Geraldine Cornelia, *Town, palace and house cult in Minoan Crete*, *SIMA* 67, Göteborg 1985.
- Goodison, Lucy, *Death, women and the sun*, Institute of Classical Studies, Bulletin Supplement 53, London 1989.
- Hägg, R., Official and Popular Cults in Mycenaean Greece, *Sanctuaries and Cults*, 35-39.
- , Mycenaean Religion: the Helladic and Minoan components, Anna Morpurgo-Davies & Y. Duhoux (eds), *Linear B: a 1984 Survey*, Louvain la Neuve 1985, 203-225.
- Jost, Madeleine, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, Paris 1985 [Poseidon, 279-296].
- Marinatos, Nanno, *Art and Religion in Thera*, Athens 1984.
- , *Minoan Sacrificial Ritual: Cult Practice and Symbolism*, Stockholm 1986.
- , *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol*, University of South Carolina Press 1993.
- Moore, A., *The Cult Rooms from the Citadel House Excavations at Mycenae*, Thesis submitted to the University of Manchester 1988 (ὑπὸ ἔκδοσιν).
- Μυλωνᾶς, Γ. Ε., *Τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηναίων*, Ἀθήνα 1972.
- , *Μυκηναϊκὴ θρησκεία: Ναοί, βωμοὶ καὶ τεμένη*, Ἀθήνα 1977.
- Mylonas, G. E., *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton N. J. 1961.
- Nilsson, M. P., *The Minoan Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund 1950².
- , *Geschichte der Griechischen Religion*, I-II, München 1967-1974².

- , *The Mycenaean Origin of Greek Mythology*, Berkeley, University of California 1972.
- Palmer, L. R., *Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets*, London 1965².
- Persson, A., *The Religion of Greece in Prehistoric Times*, Berkeley and Los Angeles University of California 1942.
- Renfrew, C., *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, London 1985.
- Rutkowski, B., *Frühgriechische Kultdarstellungen*, MDAI Beiheft 8, Berlin 1981.
- , *The Cult Places of the Aegean*, New Haven and London 1986.
- Simon, Erika, *Die Götter der Griechen*, München 1985.
- Taylor, W. D., Mycenae 1968, *Antiquity* 43, 1969, 91-97.
- , New Light on Mycenaean Religion, *Antiquity* 44, 1970, 270-280.
- Vermeule, Emily T., *Götterkult*, [Archaeologia Homerica, III, V], Göttingen 1974.

Εἰδικὰ θέματα

- Buchholz, H.-G., Das Symbol des gemeinsamen Mantels, *JDAI* 102, 1987, 1-55.
- Buck, R. J., Mycenaean human sacrifices, *Minos* 24, 1989, 131-137.
- Caskey, M. E., Ayia Irini Kea. The Terracotta Statues and the Cult in the Temple, *Sanctuaries and Cults*, 127-135.
- Chadwick, J., Potnia, *Minos* V, 1957, 117-129.
- Δανηλίδου, Δέσποινα, Sitorotiniija τῶν Μυκηνῶν καὶ μυκηναϊκὴ Πότνια, *Φίλια Ἔπη*, Α', 323-342.
- Dietrich, B. C., A Minoan Symbol of Renewal, *JPR* 2, 1988, 12-24 (διπλοῦς πέλεκυς).
- , The Functional and Symbolic Value of the Minoan Double Axe, *Ἔκτο Διεθνὲς Συνέδριο Προϊστορικοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1987 (ὑπὸ ἔκδοσιν).
- , The Instrument of Sacrifice, *Early Greek Cult Practice, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, R. Hägg, Nanno Marinatos, G. Nordquist (eds), Stockholm 1988, 35-40.
- Hägg, R., The House Sanctuary at Asine Revisited, *Sanctuaries and Cults*, 91-94.
- Herrmann, H.-V., Zum Problem des Mykenischen Ursprungs griechischen Heiligtümer: Olympia und Delphi, *Forschungen zur ägäischen Vorgeschichte: das Ende des Mykenischen Welt, Akten des Internationalen Kolloquiums 7-8 Juli 1984*, E. Thomas (ed), Köln 1987, 151-172.
- Hiller, St., Te-o-po-ri-ja, *Aux origines de l'Hellénisme*, 139-150.
- Hood, S., A Mycenaean Horns of Consecration, *Φίλια Ἔπη*, Α', 148-151.
- Hughes, Dennis D., *Human Sacrifice in Ancient Greece: The Literary and Archaeological Evidence*, Dissertation, The Ohio State University 1986, Ann Arbor University Microfilms International 1989.
- Kilian, Kl., Patterns in the Cult Activity in Mycenaean Argolid: Haghia Triada (Klenies), the Profitis Ilias Cave (Haghios Hadrianos) and the Citadel of Tiryns, *Celebrations of Death and Divinity*, 185-197.

- Konsolaki, Helen, *The Mycenaean Sanctuary on Methana*, Mycenaean Seminar, University College London 1-12-1993 (ὕπὸ ἐκτύπωση στὸ BICS).
- Laffineur, R., La mer et l'au-delà dans l'Égée préhistorique, *Thalassa*, 231-238.
- Lambrinoudakis, V., Remains of the Mycenaean Period in the Sanctuary of Apollo Maleatas, *Sanctuaries and Cults*, 59-65.
- Leuven, J.-C. van, Mycenaean Goddesses called Potnia, *Kadmos* 18, 1979, 112-129.
- Marinatos, Nanno, The Tree as a Focus of Ritual Action in Minoan Glyptic Art, *Fragen und Probleme der bronzzeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5-7 September 1985*, CMS, Beiheft 3, Berlin 1989, 127-143.
- Μπουλῶτης, Χρ., Στοιχεῖα μαγείας στὴ Μινωικὴ Κρήτη, *Ἀρχαιολογία* 20, 1986, 8-15.
- Niemeier, W. D., Zur Ikonographie von Gottheiten und Adoranten in den Kultszenen auf minoischen und mykenischen Siegeln, *Fragen und Probleme der bronzzeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium, 5-7 September 1985*, CMS, Beiheft 3, Berlin 1989, 163-186.
- , Cult Scenes of Gold Rings from the Argolid, *Celebrations of Death and Divinity*, 165-170.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Νάγια, Μυκηναϊκὲς τριποδικὲς τράπεζες προσφορῶν, *AE* 121, 1982, Χρονικά, 20-33.
- Προμπονάς, Ι. Κ., *Ἡ μυκηναϊκὴ ἐορτὴ θronoelκτήρια καὶ ἡ ἐπιβίωσίς της στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους*, Ἀθήναι 1974.
- Rehak, P., New Observations of the Mycenaean Warrior Goddess, *AA* 1984, 535-545.
- Warren, P. M., Of Baetyls, *OAth* 18, 1990, 193-206.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ,
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΑΦΕΣ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ
ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Γενικά

- Barber, E. J. W., *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*, Princeton, N. J. 1991.
- Bouzek, J., *The Aegean, Anatolia and Europe. Cultural Interrelations in the Second Millenium B.C.*, *SIMA* 29, Göteborg 1985.
- Cline, E., *Orientalia in the Late Bronze Age Aegean: a Catalogue and Analysis of Trade and Contacts between the Aegean and Egypt, Anatolia and the Near East*, Dissertation, University of Pennsylvania 1991, Ann Arbor University Microfilms International 1991.

- Crowley, Janice L., *The Aegean and the East. An Investigation into the Transference of Artistic Motifs between the Aegean, Egypt and the Near East in the Bronze Age*, Jonsered 1989.
- Dickinson, O. T. P. K., *Early Mycenaean Greece and the Mediterranean*, *Traffici Micenei*, 271-276.
- Foster, Ellen D., *The Manufacture and Trade of Mycenaean Perfumed Oil*, Dissertation, Duke University 1974, Ann Arbor University Microfilms International 1989.
- French, Elizabeth B., *Mycenaean Greece and the Mediterranean World in LH III*, *Traffici micenei*, 277-282.
- , *Minoans and Mycenaeans in Anatolia*, *The Archaeology of Anatolia: An Encyclopedia* (ὕπὸ ἔκδοσιν).
- Harding, A. F., *The Mycenaeans and Europe*, London 1984 (καλύπτει πολλοὺς τομείς: ἐμπόριο πολυτελῶν εἰδῶν καθὼς καὶ εἰδῶν καθημερινῆς χρήσης, τέχνη, μεταλλοτεχνία, ὄπλα, κεραμικὴ καὶ ἰδιαίτερα «βαρβαρικὴ κεραμικὴ»).
- Kantor, Helen, J., *The Aegean and the Orient in the Second Millenium B. C.*, *AJA*, 51, 1947, 5-103.
- Knapp, A. B., *Ethnicity, entrepreneurship and exchange: Mediterranean inter-island relationships in the Late Bronze Age*, *BSA* 85, 1990, 115-153.
- McCaslin, D. E., *Stone Anchors in Antiquity: Coastal Settlements and Maritime Trade-Routes in the Eastern Mediterranean ca. 1600-1050 B.C.*, *SIMA* 61, Göteborg 1980.
- Mee, C. B., *Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millenium B.C.*, *AS* 28, 1978, 121-156.
- , *The First Mycenaeans in the Eastern Aegean*, *BICS* 27, 1980, 135-136.
- , *A Mycenaean Thalassocracy in the Eastern Aegean*, *Problems in Greek Prehistory*, 301-306.
- Robkin, A. H. L., *The agricultural year, the commodity SA and the linen industry of Mycenaean Pylos*, *AJA* 83, 1979, 469-474.
- Shelmerdine, Cynthia W., *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos*, *SIMA* 34, Göteborg 1985.
- Smith, Joanna S., *Bronzeworkers at Pylos: their place in Mycenaean economy and industry*, *AJA* 95, 1991, 316.
- Smith, W. S., *Interconnections in the Ancient Near East*, New Haven 1965 (ἰδιαίτερα γιὰ θέματα τέχνης).
- Tournavitou, Iphigenia, *Aspects of Trade and Production in Mycenaean Greece*, *Hydra* 7, 1990, 76-86.
- Younger, J. G., *Semi-precious stones to the Aegean*, *Archaeological News* (Tallahassee, Florida) 8, 40-44.

Ειδικά θέματα που σχετίζονται με όρισμένες περιοχές

Αίγυπτος

- Cline, E., Amenhotep III and the Aegean. A Reassessment of Egypto-Aegean Relations in the 14th Century B. C., *Orientalia* 56, 1987, 1-36.
- Hankey, Vronwy, The Aegean Deposit at El Amarna, *Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, 128-136.
- Kemp, B. J., *Ancient Egypt: anatomy of a Civilization*, London 1989.
- Kemp, B. J. & R. S. Merrillees, *Minoan pottery in second millenium Egypt*, Mainz 1980 (σχετικά με τις αιγυπτιακές χρονολογίες).
- Merrillees, R. S., *Mycenaeans Pottery from the Time of Akhenaton in Egypt, Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, 175-186.
- Phelps, Marshall T., *A Re-evaluation of the Importance of the Mycenaean Pottery Sherds from Tell El-Amarna*, Michigan State University M. A. 1978, Ann Arbor University Microfilms International 1983.
- Vercoutter, J., *Essai sur les relations entre Egyptiens et Préhellènes*, Paris 1954.
- , *L'Egypte et le Monde Egéen Préhellénique*, Cairo 1956.
- Wachsmann, Shelley, *Aegeans in the Theban Tombs*, Leuven 1987 (*Orientalia Lovaniensia Analecta* 20).

Αυτοκρατορία των Χεττιτών

- Bittel, K., Vorläufiger Bericht über Ausgrabungen in Bogazköy 1934, *MDOG* 1935, 13-28 (πλήλιο ομοίωμα υποδήματος, 24, Εικ. 14-15).
- , Vorläufiger Bericht über Ausgrabungen in Bogazköy 1935, *MDOG* 1936, 1-64 (μεταλλική ζώνη από χρυσό, άργυρο και χαλκό, 25 Εικ. 19-20).
- , *Les Hittites*, Paris 1976.
- Cline, E., Hittite Objects in Bronze Age Aegean, *Anatolian Studies* 41, 1991, 133-143.
- Garstang, J. & O. R. Gü rney, *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959.
- Genouillac, H. de, *Céramique cappadocienne inventoriée et décrite avec une introduction*, I-II, Paris 1926 (χεττιτικά π ήλινα ομοίωματα υποδήματος: I, 18-19 Εικ. 58-59 καί II, 41 ἄρ. 104, πίν. 28-29).
- Gü rney, O. R., *The Hittites*, Harmondsworth 1954².
- Güterbock, H. G., The Hittites and the Aegean World. The Ahhiyawa Problem reconsidered, *AJA* 87, 1983, 133-143.
- , Hittites and Akhaeans: A New Look, *PAPhS* 128, 1984, 114-122.
- Huxley, G. L., *Achaeans and Hittites*, Oxford 1960.
- Iakoyidis, Sp., Rhodes and Ahhiyawa, *Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, 189-192.
- Immerwahr, Sara A., Mycenaeans and Hittites: Cultural Connections, *Ἔκτο Διεθνές Συνέδριο προϊστορικοῦ Αἰγαίου, Ἀθήναι 1987* (ὑπό ἔκδοσιν).
- Macqueen, J. G., *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*, London 1975 (δὲν δέχεται τήν ταύτιση τῶν Ἀχιγιάβα με τοὺς Ἀχαιοὺς).

Otten, H., Die letzte Phase des hethitischen Großreiches nach den Texten, *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr., Akten des Symposiums von Stift Zwettl, 11-14 Oktober 1980*, Sigrid Deger-Jalkotzy (ed), Wien 1983, 13-24.

Schachermeyer, F., *Mykene und das Hethiterreich*, Wien 1986.

Εὐξεινος Πόντος

Hiller, St., The Mycenaeans and the Black Sea, *Thalassa*, 207-216.

Ἰταλία

Ceruti, M. L. F. et al., Minoici, Micenei e Ciprioti in Sardegna nella seconda metà del II millennio a. C., M. S., Balmuth, & R. J., Rowland (eds), *Studies in Sardinian Archaeology III*, BAR International Series 387, 1987, Michigan University Press, 7-34.

Holloway, R. Ross, *Italy and the Aegean 3000-700 B.C.*, *Archaeologia Transatlantica I*, Louvain la Neuve 1981.

Hiller, St., The Mycenaeans and their Northern Neighbours, *TUAS* 9, 1984, 14-30.

Marazzi, M. & S. Tusa, Die mykenische Penetration im westlichen Mittelmeerraum, *Klio* 61, 1979, 309-351.

Peruzzi, E., *Mycenaeans in Early Latium*, Roma 1980 [Incunabula Graeca 75].

Vagnetti, Lucia, Quindici Anni di Studi e Ricerche sulle Relazioni tra il Mondo Egeo et l'Italia Protostorica, *Magna Grecia e Mondo Miceneo, Nuovi Documenti XXII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 7-11 Ottobre 1982*, L. Vagnetti (a cura), Taranto 1982, 9-40.

Μικρά Ἀσία

Ἰασός

Benzi, M., I Micenei a Iasos. Studi su Iasos di Caria, *Bolletino d'Arte*, Supplemento al No 31-32, 1985, Roma 1987, 29-34.

Μίλητος

Gödecken, Karin B. A Contribution to the Early History of Miletus, *Problems in Greek Prehistory*, 307-315

Schiering, W., Die minoisch-mykenische Siedlung in Milet vor dem Bau der großen Mauer, *IM* 25, 1975, 9-15.

Voigtländer, W., Die mykenische Stadt in Milet und einzelne Wehranlagen der später Bronzezeit, *IM* 25, 1975, 17-34.

Παναζτεπε

Erkanal, A. & H., A New Archaeological Excavation in Western Anatolia: Panaztepe, *Turkish Review Quarterly Digest* 1986, 67-76.

Ταρσός

French, Elizabeth B., A Reassessment of the Mycenaean Pottery at Tarsus, *AS* 25, 1975, 53-75.

Τροία

French, Elizabeth B., Ceramic Relations between Troy and Mycenae in the LBA, *IVth International Colloquium in Aegean Prehistory: Troy, History and Contacts*, 1977 (ἀδημοσίευτο).

Podzuweit, C., Die mykenische Welt und Troja, *Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa I*, Berlin 1982, 65-88.

Ἀνάκτορα καὶ ἀνακτορικὴ οἰκονομία στὴ Μέση Ἀνατολή

Foster, B. R., The Late Bronze Age Palace Economy: A View from the East, *Function of Minoan Palaces*, 11-16.

Heltzer, M., Royal Economy in Ancient Ugarit, *Proceedings of the International Conference Organised by the Katholieke Universiteit Leuven from 10th to the 14th of April 1978*, Ed. Lipinski (ed), Leuven 1979, 459-496.

Klengel, H., Die Palast Wirtschaft in Alalah, *Proceedings of the International Conference Organised by the Katholieke Universiteit Leuven from 10th to the 14th of April 1978*, Ed. Lipinski (ed), Leuven 1979, 435-457.

Kraus, F. R., "Der Palast" Produzent und Unternehmer im königreich Babylon nach Hammurabi (ca 1750-1600 v. Chr.), *Proceedings of the International Conference Organised by the Katholieke Universiteit Leuven from 10th to the 14th of April 1978*, Ed. Lipinski (ed), Leuven 1979, 423-434.

Margueron, J., Les palais syriens à l'âge du Bronze, *Le système palatial*, 127-158.

——, L'apparition du palais au Proche Orient, *Le système palatial*, 9-38.

Pelon, Ol., La naissance des palais en Orient et dans l'Égée. Contribution à l'étude du développement d'un système architectural, *L'Habitat Egéen Préhistorique*, 265-279.

Watrous, L. V., The Role of the Near East in the Rise of Cretan Palaces, *Function of Minoan Palaces*, 65-70.

Τὸ ἤλεκτρο (κεχριμπάρι) καὶ ἡ διακίνησή του πρὸς τὴν Ἑλλάδα

Beck, C. W., Analysis and Provenience of Minoan and Mycenaean Amber I, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7, 1966, 191-211.

——, Analysis and Provenience of Minoan and Mycenaean Amber II (Tiryns), *Greek, Roman and Byzantine Studies* 9, 1968, 5-19.

——, Analysis and Provenience of Minoan and Mycenaean Amber III (Kakovatos), *Greek, Roman and Byzantine Studies* 11, 1970, 5-22.

——, Analysis and Provenience of Minoan and Mycenaean Amber IV (Mycenae), *Greek, Roman and Byzantine Studies* 13, 1972, 359-385.

Harding, A. & Helen Hughes-Brock, Amber in the Mycenaean World, *BSA* 69, 1974, 145-172.

Hughes-Brock, Helen, Amber and the Mycenaeans, *Journal of Baltic Studies* 16:3, 1985, 257-257.

Μέταλλα καὶ Τάλαντα

Gale, N. H., Copper Oxhide Ingots: Their Origin and their Place, in the Bronze Age Metals Trade in the Mediterranean, *Bronze Age Trade*, 197-239.

- Gale, N. H. & Zofia, A. Stos-Gale, Oxhide Copper Ingots in Crete and Cyprus and the Bronze Age Metals Trade, *BSA* 81, 1986, 81-100.
- , Oxhide Ingots from Sardinia, Crete and Cyprus and the Bronze Age Copper Trade: New Scientific Evidence, M. S., Balmuth & R. J., Rowland (eds), *Studies in Sardinian Archaeology III*, 1987, BAR International Series 387, University of Michigan Press, 135-177.
- Gillis, Carole, Tin in the Aegean Bronze Age, *Hydra* 8, 1991, 1-27.
- Mossman, Susan, Mycenaean lead, *BICS* 38, 1991-1993, 270
- Muhly, J. D., The Nature of Trade in LBA Eastern Mediterranean: The Organisation of the Metals Trade and the Role of Cyprus, *Early Metallurgy in Cyprus*, 251-269.
- , *Copper and Tin. The Distribution of Mineral Resources and the Nature of the Metal Trade in the Bronze Age*, Connecticut Academy Transactions 43, New Haven, Connecticut 1973.
- , *Supplement to Copper and Tin*, Hamden Connecticut 1976.
- Stos-Gale, Zofia & C. F. Macdonald, Sources of Metals and Trade in the Bronze Age Aegean, *Copper Age Trade*, 249-287 (μὲ κατάλογο τῶν ἀργυρῶν ἀντικειμένων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τάφους).
- Varoufakis, G., The Origin of the Mycenaean and the Geometric Iron on the Greek Mainland and in the Aegean Islands, *Early Metallurgy in Cyprus*, 315-324.
- Zaccagnini, C., Aspects of copper trade in the eastern Mediterranean during the late Bronze Age, *Traffici Micenei*, 413-424.

Πλοῖα καὶ Ναυάγια

- Bass, G. F., Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck, *Transactions of the American Philosophical Society* 57, Part 8, Philadelphia 1967.
- , Cape Gelidonya and Bronze Age Maritime Trade, *Orient and Occident, Essays presented to Cyrus H. Gordon*, Hoffner H. A. (ed), Neukirchen-Vluyn 1973, 29-38.
- , A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign, *AJA* 90, 1986, 269-296.
- , The Construction of a Seagoing Vessel of the Late Bronze Age, *First International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Piraeus 1985*, H. Tzalas (ed), Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, Piraeus 1989, 25-35.
- , Evidence of Trade from Bronze Age Shipwrecks, *Bronze Age Trade*, 69-82.
- Bass, G. F., C. Pulak et al., The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1986 Campaign, *AJA* 93, 1989, 1-29.
- Casson, L., Bronze Age Ships: The Evidence of the Thera Wall Paintings, *IJNA* 4, 1975, 3-10.
- Catling, H. W., The Date of the Cape Gelidonya Ship and Cypriot Bronzework, *RDAC* 1986, 68-71.

- Muhly, J. D., T. S. Wheeler. & R. Maddin, The Cape Gelidonya Shipwreck and the Bronze Age Metals Trade in the Eastern Mediterranean, *Journal of Field Archaeology* 4, 1977, 353-362.
- Pulak, C., The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign, *AJA* 92, 1988, 1-37.
- , The Late Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, *Fifth International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Nauplia 1993*, H. Tzalas (ed), Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, Piraeus (ὕπὸ ἐκδόσῃ).
- Shaw, J. W., Bronze Age Aegean Harboursides, *TAW III*, 1, 420-436.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Γενικά ἔργα

- Äström, P., Die Akropolis von Midea um 1200 v. Chr., *Forschungen zur ägäischen Vorgeschichte: das Ende der mykenischen Welt, Akten des Internationalen Kolloquiums, 7-8 Juli 1984*, E. Thomas (ed), Köln 1987, 7-11.
- Betancourt, P. P., The End of the Greek Bronze Age, *Antiquity* 50, 1976, 40-47.
- Desborough, V. R. d'A., *The Last Mycenaeans and their Successors. An Archaeological Survey c. 1200-1000 B. C.*, Oxford 1964.
- , The Greek Mainland c. 1150-1000 B. C., *PPS* 31, 1965, 213-228.
- , *The Greek Dark Ages*, London 1972.
- Ίακωβίδης, Σπ. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ σιδήρου εἰς τὴν Ἑλλάδα, *AAA* 3, 1970, 288-292.
- Iakovidis, Sp., Destruction Horizons at Late Bronze Age Mycenae, *Φύλια Ἑπη*, A', 233-260.
- Kilian, Kl., La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archaeologici, D. Musti (ed), *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, Roma 1985, 73-115.
- Lewartowski, K., *The Decline of the Mycenaean Civilization. An Archaeological Study of Events in the Greek Mainland*, Wroclaw 1989.
- Muhly, J. D., The Bronze Age Setting, *The Coming of the Age of Iron*, T. A. Wertime & J. D. Muhly, (eds), New Haven - London 1980, 25-67.
- , The Crisis Years in the Mediterranean World: Transition or Cultural Desintegration?, W. A. Ward & M. S. Jonkowsky (eds), *The Crisis Years: the 12th Century B. C. Dubuque, Iowa* (με πληροφορίες ἐπίσης γιὰ τὴν Χαττούσα, τὴν Οὐγκαρίτ, τὴν Αἴγυπτο).
- Snodgrass, A. M., *The Dark Age of Greece. An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B. C.*, Edinburgh 1971.
- Συριόπουλος, Κ. Τ., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἱστορίαν. Οἱ μεταβατικοὶ χρόνοι ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον, 1200-700 π. Χ., Α'-Β'*, Ἀθῆναι 1983-1984.

- Vanschoonwinkel, J., *L'Égée et la Méditerranée orientale à la fin du deuxième millénaire*, Louvain la Neuve 1991.
- Vermeule, Emily T., The Fall of the Mycenaean Empire, *Archaeology* 13, 1960, 66-75.
- Waldbaum, J. C., *From Bronze to Iron. The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean*, *SIMA* 54, Göteborg 1978.
- , The First Archaeological Appearance of Iron and the Transition to the Iron Age, *The Coming of the Age of Iron*, T. A. Wertime & J. D. Muhly (eds), New Haven - London 1980, 69-98.

Οἱ λαοὶ τῆς θάλασσης

- Brug, J., *A Literary and Archaeological Study of the Philistines*, Oxford 1985.
- Dothan, Trude, Philistine Material Culture and its Mycenaean Affinities, *The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, 187-188.
- , *The Philistines and their Material Culture*, Jerusalem 1982.
- Sandars, Nancy K., *The Sea-Peoples*, London 1978.
- Singer, J., The Origin of the Sea-Peoples and their Settlement on the Coast of Canaan, *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B. C.)*, *Proceedings of the International Symposium held at the University of Haifa 28/4 - 2/5 1985*, M. Heltzer & E. Lipinski (eds), Leuven 1988, 239-250.

Τρωικός πόλεμος

- Blegen C. W., *Troy and the Trojans*, London 1963.
- Caskey, J. L., Archaeology and the Trojan War, *JHS* 84, 1964, 9-11.
- Foxhall, L. & J.-K. Davies (eds), *The Trojan War: its Historicity and Context, Papers of the First Greenbank Colloquium Liverpool 1981*, Bristol 1984.
- Mellink, Machteld J. (ed), *Troy and the Trojan War, A Symposium held at Bryn Mawr College, October 1984*, Bryn Mawr 1986.
- Page, D., The Historical Sack of Troy, *Antiquity* 33, 1959, 25-31.
- Wood, M., *In Search of the Trojan War*, New York and Oxford 1985.

Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΟΜΗΡΟΣ

- Beye, C. R., *The Iliad, the Odyssey and the Epic Tradition*, New York 1976³.
- Bouzek, J., *Homerisches Griechenland im Lichte der archäologischen Quellen*, Prag 1969.
- Bowra, C. M., *Homer*, London 1972.
- Camps, W. A., *An Introduction to Homer*, Oxford 1980.
- Dickinson, O. T. P. K., Homer, the Poet of the Dark Age, *Greece and Rome* 33, 1986, 20-33.
- Fordsyke, E. J., *Greece before Homer*, London 1956.

- Heubeck, A., *Die homerische Frage*, Darmstadt 1974.
- Hope-Simpson, R., Mycenaean Greece and Homeric Reflections, *Approaches to Homer*, C. A. Rubino & C. W. Shelmerdine (eds), University of Texas Press, Austin 1983, 122-139.
- Hope-Simpson, R. & J. F. Lazenby, *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970.
- Κακριδής, Ι. Θ., *Όμηρικά θέματα*, Ἀθήνα 1954.
- Kirk, G. S., *The Songs of Homer*, Cambridge 1962.
- , *Homer and the Oral Tradition*, Cambridge 1976.
- Latacz, J. (ed), *Homer. Tradition und Neuerung*, Darmstadt 1979. Spezialbibliographie zur Oral-Poetry-Theorie in der Homerforschung.
- , *Homer. Die Dichtung und ihre Deutung*, Darmstadt 1991.
- Lorimer, Hilda L., *Homer and the Monuments*, London 1950.
- Luce, J. V., *Homer and the Heroic Age*, London - New York 1975.
- Meillet, A., *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, Paris 1965⁷, VI. La langue homérique (157-186).
- Negri, M., *Miceneo e lingua omerica*, Firenze 1981.
- Nilsson, M. P., *Homer and Mycenae*, London 1933.
- Packard, D. W. & T. Meyers, *A Bibliography of Homeric Scholarship*, Malibu, California 1974.
- Page, D. L., *History and the Homeric Iliad*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press 1959.
- Parry, Ad. (ed), *The Making of Homeric Verse*, The Collected Papers of Milman Parry, Oxford 1971.
- Patzek, B., *Homer und Mykene*, München 1992.
- Προμπονάς, Ι., *Ἡ μυκηναϊκή ἐπική ποίηση με βάση τὰ μυκηναϊκά κείμενα καὶ τὰ ὁμηρικά ἔπη*, Ἀθήνα 1980.
- Sherratt, E. S., Reading the Texts: Archaeology and the Homeric Question, *Antiquity* 64, 1990, 807-824.
- Siebler, M., *Troia - Homer - Schliemann*, Mainz am Rhein 1990.
- Thomas, C. G. (ed), *Homer's History*, New York 1970.
- Wace, A. J. B. & F. H. Stubbings, *A Companion to Homer*, London 1962.
- Warren, P., Of Squills, *Aux Origines de l'Hellénisme*, 17-28 (μινωική καταγωγή του Γοργονεΐου).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Κύπελλο σὲ σχῆμα σαλτσιέρας ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν. ΠΕ II (2500-2200 π.Χ.). Χρυσός. "Υψ. 0,17. Παρίσι, Μουσείο τοῦ Λούβρου. MNC 906 Cat. Bj 1885
2. Γκρίζο μινυακὸ κύπελλο ἀπὸ τὸ Σέσκλο (τάφος 28). ΜΕ III (1700-1600 π.Χ.). Πηλός. "Υψ. 0,17. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 6010.
3. Ἀμαυρόχρωμος γεφυρόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸν τάφο Β τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν. Τέλος τῆς ΜΕ περιόδου. Πηλός. "Υψ. 0,108. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 8580.
4. Πλακίδιο ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο μὲ παράσταση μυθικοῦ πτηνοῦ. ΥΜ IB (1500-1450 π.Χ.). Ἐλεφαντόδοντο. "Υψ. 0,07, πλ. 0,03. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 145.
5. Σφραγίδα-ψήφος σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου μὲ παράσταση γρύπα. Ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο IV στὸν Ἄνω Ἐγκλιανό (περιοχὴ ἀνακτόρου Νέστορος). 1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. 0,027, πλ. 0,021. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 7986 (CMS I, 293).
6. Τὸ βόρειο πρόπυλο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.
7. Ἡ κυρία εἴσοδος τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν.
8. Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α τῶν Μυκηνῶν. Ἀναπαράσταση Piet de Jong (A. J. B. Wace, *Mycenae. An Archaeological History and Guide*, Princeton, N. J. 1964², εἰκ. 22.).
9. Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α τῶν Μυκηνῶν καὶ τμῆμα τῆς ἀκροπόλεως. Κάτοψη (Sp. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983, 41 κάτοψη 6).
10. Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν. Κάτοψη. Σχέδιο Δ. Ρ. Θεοχάρης (Γ. Ε. Μυλωνάς, *Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν*, Ἀθήναι 1973, 2 πίν. 1).
11. Ὁ λακκοειδὴς τάφος Γ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν. Πρῶτο μι-
σὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Διαστ. 3,80 × 2,80 (στὸ ἄνω μέρος) 3,20 × 1,80 (στὸ
δάπεδο).
12. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.
Γύρω στὸ 1550 π.Χ. Ἀμμόλιθος. "Υψ. 1,34. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ
Μουσείο, 1428.
13. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν.

- Γύρω στο 1500 π.Χ. Ἀμμόλιθος. Ὑψ. 1,12. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1427.
14. Σπονδικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Λευκὸς ἀσβεστόλιθος. Ὑψ. 0,243 (μὲ τὶς λαβές). Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 389.
  15. Σπονδικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κάτω Ζάκρου. 1500-1450 π.Χ. Φλεβωτὸ μάρμαρο. Ὑψ. 0,39 (μὲ τὶς λαβές). Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2720.
  16. Κύμβα ἄπὸ τὸν τάφο Ο τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν. 1600-1550 π.Χ. Ὀρεῖα κρύσταλλος. Μῆκ. 0,132. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8638.
  17. Μόνωτο κύπελλο σὲ σχῆμα κόλουρου κώνου ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,14 (μὲ τὴ λαβή) 0,12 (χωρὶς τὴ λαβή), βάρος 176,70. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 628.
  18. Μόνωτο κύπελλο σὲ σχῆμα κόλουρου κώνου ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,125 (μὲ τὴ λαβή) 0,105 (χωρὶς τὴ λαβή), βάρος 254. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 629.
  19. Μόνωτη κύλικα ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,128 (μὲ τὴ λαβή) 0,108 (χωρὶς τὴ λαβή), βάρος 127. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 656.
  20. Κάνθαρος ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,115 (μὲ τὶς λαβές) 0,092 (χωρὶς τὶς λαβές), βάρος 205,2. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 440.
  21. Κύλικα ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,17 (μὲ τὴ λαβή) 0,15 (χωρὶς τὴ λαβή), βάρος 1004. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 351.
  22. Δίωτο κύπελλο, «τοῦ Νέστορος», ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,145, βάρος 295,8. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 412.
  23. Κύλικα ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,135, βάρος 314,7. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 959.
  24. Μόνωτη κύλικα ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Ἡλεκτρο, χρυσός, νιέλλο. Ὑψ. 0,155, βάρος 1057,5. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 390.
  25. Τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Ἀμνισὸ ποὺ εἰκονίζει ἀνθοδοχεῖα καὶ συμπλέγματα κρίνων. ΥΜ IB (γύρω στὸ 1500 π.Χ.). Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. 2,27, πλ. 1,85. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
  26. Μεταλλικὲς πρόχοι. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση. Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Ἀργυρὸς, βάση, χεῖλος ἐνισχυμένα μὲ χαλκὸ· δακτύλιος ὡμοῦ χάλκινος.

- χείλος ἐπιχρυσωμένο (α). Χαλκός (β). "Υψ. 0,345 (α, β). α. Ἀπό τον τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 855. β. Ἀπὸ το θησαυροφυλάκιο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 843. (Α. Evans, *The Palace of Minos at Knossos II*, London 1928, 646 εἰκ. 411).
27. Ψευδόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κάτω Ζάκρου. 1500-1450 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,26. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 13963.
28. Κωνικὸ ρυτὸ μὲ παράσταση πολιορκίας πόλεως ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν (λεπτομέρεια). 1550-1500 π.Χ. Ἀργυρὸς μὲ ἐπιθετὴ διακόσμηση ἀπὸ χρυσό· πιθανὴ ἐπινείλλωση· χεῖλος καὶ λαβὴ ἐνισχυμένα μὲ χαλκό. Χεῖλος καὶ παρυφὲς λαβῆς ἐπιχρυσωμένα. "Υψ. 0,229. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 481.
29. Ἀνάπτγμα τῆς παράστασης ποὺ εἰκονίζεται στὸ ἀργυρὸ ρυτὸ τῆς πολιορκίας. Σχέδιο S. Chapman (W. S. Smith, *Interconnections in the Ancient Near East*, New Haven 1965, εἰκ. 84).
30. Ταυρόμορφο ρυτὸ ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Ἀργυρὸς, χρυσός, χαλκός. "Υψ. 0,30, κεφαλὴς 0,155. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 384.
31. Ταυρόμορφο ρυτὸ ἀπὸ τὸ «Μικρὸ Ἀνάκτορο» τῆς Κνωσοῦ. Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Στεατίτης μὲ ἐνθέσεις ἀπὸ σεντέφι (μάρμαρο), ἱασπι καὶ ὀρεῖα κρύσταλλο. "Υψ. 0,206. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1368.
32. Λεοντόμορφο ρυτὸ ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. "Υψ. 0,20. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 273.
33. Ἐξαγωνικὴ πυξίδα ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Ξύλο, χρυσός. "Υψ. 0,085, δίαμ. 0,165-0,17. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 808-811.
34. Ἡ προσωπίδα «τοῦ Ἀγαμέμνονα» ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. "Υψ. 0,26, πλ. 0,26, βάρος 168,5. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 624.
35. Προσωπίδα ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. "Υψ. 0,205, πλ. 0,275. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 253.
36. Προσωπίδα ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. "Υψ. 0,215, πλ. 0,29. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 254.
37. Προσωπίδα ἀπὸ τὸν τάφο Γ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν. Πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Ἡλεκτρο. "Υψ. 0,22. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8709.
38. Προσωπίδα ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. "Υψ. 0,303, πλ. 0,29. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 259.

39. Προσωπίδα από τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου A των Μυκηνών. Γύρω στο 1500 π.Χ. Χρυσός. Ύψ. 0,315, πλ. 0,31. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 623.
40. Επιστήθιο με σπειροειδή έκτυπη διακόσμηση από τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου A των Μυκηνών. Δεύτερο μισό του 16ου αι. π.Χ. Χρυσός. Ύψ. 0,365, πλ. 0,53. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 625.
41. Χάλκινα σκεύη 1600-1200 π.Χ. (Sp. Iakovidis, *The Mycenaean Bronze Industry, Early Metallurgy in Cyprus*, 220-221, εικ. 15-26 και 42-46).
42. Ξίφη τύπου A και B (N. K. Sandars, *The First Aegean Swords and their Ancestry*, *AJA* 65, 1961, πίν. 17, 18, 19).
43. Επένδυση λαβής ξίφους από τον τάφο Δ του Ταφικού Κύκλου B των Μυκηνών. 1600-1550 π.Χ. Χρυσός. Μήκ. ξίφους 1,025 με τη λαβή, μήκ. λεπίδας 0,925, μέγ. πλ. λαβής 0,079. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 8710.
44. Επένδυση λαβής ξίφους από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου A των Μυκηνών. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός, όρεϊα κρύσταλλος, lapis lazuli. Συνολικό ύψος επένδυσης 0,117, μέγ. πλ. 0,07. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 294.
45. Επένδυση λαβής ξίφους από τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου B των Μυκηνών. Γύρω στο 1550 π.Χ. Χρυσός. Ύψ. 0,077, μέγ. πλ. 0,053. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 725.
46. Επένδυση επιμήλου και λαβής ξίφους τύπου B από τη Σκόπελο (αρχαία Πεπάρηθο). Γύρω στο 1500 π.Χ. Χρυσός. Μήκ. λαβής 0,24, διάμ. επιμήλου 0,14. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 6444.
47. Έγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου A των Μυκηνών. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός, χαλκός. Μήκ. 0,21, πλ. 0,045. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 395.
48. Έγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον τάφο IV του Ταφικού Κύκλου A των Μυκηνών. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός, άργυρος, χαλκός, νιέλλο. Μήκ. 0,237, πλ. 0,063. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 394.
49. Έγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου A των Μυκηνών (λεπτομέρεια). 1550-1500 π.Χ. Χρυσός, άργυρος, ηλεκτρο, χαλκός, νιέλλο. Μήκ. 0,163, πλ. 0,047. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 765.
50. Μικρογραφική ζωφόρος από τη Θήρα με παράσταση ποταμού. Δυτική οίκια, δωμάτιο 5, ανατολικός τοίχος, ΥΜ ΙΑ (γύρω στο 1550 π.Χ.) Ασβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,21, σωζόμενο μήκ. 1,75. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
51. Έγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον τάφο V του Ταφικού Κύκλου A των Μυκηνών. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός, χαλκός, νιέλλο. Μήκ. 0,24, πλ. 0,045. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 744.
52. Έγχειρίδιο με ένθετη διακόσμηση από τον θολωτό τάφο 2 στο Μυρσινοχώρι/Ρούθη (λεπτομέρεια). 1500-1450 π.Χ. Χρυσός, άργυρος, χαλκός, νιέλλο. Μήκ.

- 0,32 (με τη λαβή), πλ. 0,06. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8340.
53. Ἐγχειρίδιο με ἔνθετη διακόσμηση ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο 2 στὸ Μυρσινο-χώρι/Ρούτση. 1500-1450 π.Χ. Χρυσός, ἄργυρος, χαλκός, νιέλλο. Μῆκ. 0,25. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8339.
54. Ἐγχειρίδιο με ἔνθετη διακόσμηση ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα (τάφος XIV). ΥΕ II (1500-1400 π.Χ.) Χρυσός, ἄργυρος, χαλκός, εἶδος σμάλτου. Μῆκ. 0,185, πλ. 0,05. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8446.
55. Διάδημα ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Διαδημα: Ὑψ. 0,175, μῆκ. 0,65. Τριγωνικὰ ἐλάσματα: Μῆκ. 0,36, πλ. 0,10. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3,5.
56. Διάδημα ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. 0,625, ὕψ. 0,27. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1.
57. Κεφαλὴ περόνης με ἔκτυπη διακόσμηση ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Μέγ. μῆκ. ἐλασμάτων 0,192. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 19.
58. Περόνη ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χαλκός, ὀρεῖα κρύσταλλος. Μῆκ. βελόνης 0,231, ὕψ. κεφαλῆς 0,045, διάμ. κεφαλῆς 0,06. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 103.
59. Κεφαλὴ περόνης ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός, ἄργυρος. Μῆκ. βελόνης 0,215, ὕψ. κεφαλῆς 0,067. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 75.
60. Σκουλαρίκια ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Διάμ. 0,075. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 61.
61. Τοιχογραφία με παράσταση κροκοσυλλέκτριας ἀπὸ τὴ Θήρα (λεπτομέρεια). Ξεστὴ 3, δωμάτιο 3α (πρῶτος ὄροφος), ἀνατολικὸς τοῖχος. ΥΜ ΙΑ (γύρω στὸ 1550 π.Χ.) Ἀσβεστοκονίαμα. Διαστ. τοιχογραφίας: Ὑψ. 2,44, μῆκ. 2,66. Θήρα, Προϊστορικὸ Μουσεῖο.
62. Περιδέραιο με ψήφους ποὺ εἰκονίζουν ἀντίνωτους ἱέρακες. Ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. ψήφου: Ὑψ. 0,026, πλ. 0,041. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 689.
63. Στρογγυλὰ πλακίδια-δισκάρια ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Διάμ. 0,05-0,066, βάρος 1,5-3. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8, 4, 18, 11, 10, 13, 2, 14, 16, 12.
64. Περίτμητα ἐλάσματα με μορφὴ χταποδιοῦ. Τάφος IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διάμ. 0,068, βάρος 2,5. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 386.
65. Ἐλάσμα με μορφὴ τριμεροῦς ἱεροῦ. Τάφος III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Ὑψ. 0,079, πλ. 0,069. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 26, 1.

66. Ήλασμα με μορφή γυνῆς γυναικείας θεότητας ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. "Υψ. 0,051. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 27.
67. Ήλασμα-ἀνάρτημα με μορφή λιονταριοῦ. Τάφος III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. Μήκ. 0,036, ὕψ. 0,022, βάρος 3. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 22.
68. Ψήφος με μορφή λιονταριοῦ ἀπὸ τάφο στὴν Ἀγία Τριάδα. 1550-1500 π.Χ. Χρυσός. "Υψ. 0,027. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 124.
69. Δισκοειδὴς σφραγιδόλιθος, ἀπὸ τὸν τάφο Γ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν. 1600-1550 π.Χ. Ἀμέθυστος. Διάμ. 0,01. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8708 (CMS I, 5).
70. Φακοειδὴς σφραγιδόλιθος, ἀπὸ τὸ «Μικρὸ Ἀνάκτορο» τῆς Κνωσοῦ (σχέδιο). ΥΜ IB (γύρω στὸ 1500 π.Χ.) Σκοῦρος στεατίτης. Διάμ. 0,014-0,015. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1419 (CMS II 3, 13).
71. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν (ἀποτύπωμα). Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,035 × 0,021. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 241 (CMS I, 16).
72. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,034 × 0,021. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 240 (CMS I, 15).
73. Σφραγίδα-ψήφος σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. 0,02 × 0,015. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 33 (CMS I, 9).
74. Σφραγίδα-ψήφος σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. 0,02 × 0,015. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 34 (CMS I, 10).
75. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,034 × 0,025. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 992 (CMS I, 17).
76. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» τῆς Τίρυνθας. Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,034 × 0,02. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6209 (CMS I, 180).
77. Αἰγαιακὸ (κυκλαδικό;) πλοῖο. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο ποὺ εἰκονίζει νηοπομπή. Θῆρα. Δυτικὴ Οἰκία, δωμάτιο 5, νότιος τοίχος. ΥΜ ΙΑ (γύρω στὸ 1550 π.Χ.) Ἀσβεστοκονίαμα. Διαστ. ζωφόρου 0,43 × 3,90. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
78. Ὁμοιώματα ἱερῶν κόμβων ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 1550-1500 π.Χ. Φαγεντιανή. "Υψ. 0,095 (ἄνω ἥμισυ) 0,102 (κάτω ἥμισυ). Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 553, 554.
79. Ἀγὸ στρουθοκαμήλου διαμορφωμένο σὲ ρυτὸ ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. Τὸ στόμιο, ὁ λαίμους καὶ ἡ βάση εἶναι ἀπὸ φαγεντιανή. 1550-1500 π.Χ. "Υψ. αὐτοῦ 0,15, ὕψ. λαίμου 0,05. Ἀθήνα,

- Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 552.
80. Ρυτὸ σὲ σχῆμα κερασφόρου ζώου ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν. 16ος αἰ. π.Χ. Μεῖγμα ἀργύρου καὶ μολύβδου (2/3 πρὸς 1/3). Ὕψ. 0,162. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 388.
  81. Ταφὴ ἀλόγων στὸν δρόμο θολωτοῦ τάφου στὸν Μαραθῶνα. Τέλος τῆς ΥΕ ΙΙ περιόδου.
  82. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν (Γ. Ε. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, Ἀθήναι 1983, εἰκ. 119).
  83. Μυκῆνες. Ὁ δρόμος καὶ ἡ πρόσοψη τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως».
  84. Μυκῆνες. «Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως». Κάτοψη καὶ τομὴ (Α. J. B. Wace, *Mycenae. An Archaeological History and Guide*, Princeton, N. J. 1964², εἰκ. 5).
  85. Μυκῆνες. Ἀναπαράσταση τῆς πρόσοψης τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως». Α. J. B. Wace, Σπ. Μαρινᾶτος, Γ. Ε. Μυλωνᾶς (G. E. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton N. J. 1966, εἰκ. 114).
  86. Μυκῆνες. «Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως». Ἐσωτερικὸ ὑπέρθυρο.
  87. Θραῦσμα ζωφόρου μὲ ἀνάγλυφη σπειροειδῆ διακόσμηση ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως» στὶς Μυκῆνες. ΥΕ ΙΙΒ (13ος αἰ. π.Χ.) Λάρτιος (rosso antico). Ὕψ. 0,41, μῆκ. 0,88. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1479.
  88. Μυκῆνες. «Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως». Θόλος.
  89. Μυκῆνες. Ὁ δρόμος καὶ ἡ πρόσοψη τοῦ «τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας».
  90. Κτένι ἀπὸ τὸ Μυρσινοχώρι/Ρούτση (θολωτὸς τάφος 2). 1500-1450 π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,027, μῆκ. 0,134. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8357.
  91. Θολωτὸς τάφος στὴ Βοῖδοκοιλιά Πύλου. ΥΕ Ι (πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ.) Ὁ τάφος ταυτίστηκε ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο μὲ τὸν τάφο τοῦ Θρασυμίδου, γιοῦ τοῦ Νέστορα.
  - 92, 93, 94. Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ (κύπελλο Α). 1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Ὕψ. 0,079, μεγ. διάμ. 0,108, βάρος 280,5. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1759.
  - 95, 96, 97. Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ (κύπελλο Β). Χρυσός. Ὕψ. 0,084, μεγ. διάμ. 0,108, βάρος 276. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1758.
  98. Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο στὰ Δενδρά. Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Ὕψ. 0,07 (μὲ τὴ λαβὴ) 0,05 (χωρὶς τὴ λαβή), μεγ. διάμ. 0,185, βάρος 195. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7341.
  99. Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὰ Δενδρά (θαλαμωτὸς τάφος 10). Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Χεῖλος καὶ νεύρωση λαβῆς ἐνισχυμένα μὲ χαλκό. Ὕψ. 0,075, διάμ. 0,13, βάρος 98. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8743.
  100. Ψήφος μὲ κοκκιδωτὴ διακόσμηση σὲ σχῆμα ὀκτώσχημης ἀσπίδας, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο IV στὸν Ἀνω Ἐγκλιανό (περιοχὴ ἀνακτόρου Νέστορος).

- 1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Μήκ. 0,04, πλ. 0,0225 (άνω λοβός) 0,025 (κάτω λοβός). Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7987.
101. Περιδέραιο ἀπὸ τὴν κρύπτη τῆς πριγκίπισσας, στὸν θολωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν. Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διάμ. μεγάλου ρόδακα 0,024, μικροῦ ρόδακα 0,018. Μήκ. περιδεραιοῦ 0,756. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7342.
102. Περιδέραιο μὲ ψήφους σὲ σχῆμα κρινοπαπύρου καὶ ἀσπίδας, ἀπὸ τὰ Δενδρά (θαλαμωτὸς τάφος 10). Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Μήκ. περιδεραιοῦ 0,32, βάρος 22,8. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8748.
103. Σκουλαρίκια ἀπὸ τὰ Δενδρά (θαλαμωτὸς τάφος 10). Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Μεγ. διάμ. 0,052, διάμ. ἔσωτ. ρόδακα 0,025, βάρος 20,06. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8745.
104. Ρόδακες ποὺ ἀποτελοῦσαν διακόσμηση ζώνης ἀπὸ τὰ Δενδρά (θαλαμωτὸς τάφος 10). Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διάμ. ρόδακα 0,065, μήκ. ζώνης 0,68. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8744.
105. Ἐλάσμα ἀπὸ θολωτὸ τάφο στὸ Βόλο (Καπακλή 1). Ἀρχές ΥΕ ΙΙΙ (γύρω στὸ 1400 π.Χ.) Χρυσός. Ὑψ. 0,077, πλ. 0,082. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 5609.
106. Ἄνθος ἀπὸ θολωτὸ τάφο στὸ Βόλο (Καπακλή 1). Ἀρχές ΥΕ ΙΙΙ (γύρω στὸ 1400 π.Χ.) Χρυσός. Ὑψ. 0,086 (ὑψ. πετάλων 0,07, στελλεοῦ 0,055). Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 5607.
107. Δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ. 1500-1450 π.Χ. Χρυσός. Διάμ. στεφάνης 0,016. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1803.
108. Δαχτυλίδι ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ. 1500-1450 π.Χ. Χρυσός, ὑαλόμαζα. Περὶκλειστη τεχνική. Διάμ. στεφάνης 0,02, διάμ. ρόδακα 0,05. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1804.
109. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» τῆς Τίρυνθας. 15ος αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,057 × 0,035. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6208 (CMS I, 179).
110. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὴν κρύπτη τῆς πριγκίπισσας στὸν θολωτὸ τάφο τῶν Δενδρῶν. Τέλη τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,022 × 0,015. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7327 (CMS I, 189).
111. Φακοειδὴς σφραγιδόλιθος μὲ παράσταση Ποτινίας, ἀπὸ τὴν Κνωσό (τάφος ΙΙΙ Σανατορίου) (σχέδιο). 1450-1400 π.Χ. Ὀνυχας. Διάμ. 0,035-0,031. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1657 (CMS II, 63).
112. Φακοειδὴς σφραγιδόλιθος μὲ παράσταση Ποτινίας, ἀπὸ τὴς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 515) (σχέδιο). 1500-1450 π.Χ. Σάρδιος. Διάμ. 0,024-0,023. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6442 (CMS I, 44).
113. Φακοειδὴς σφραγιδόλιθος ἀπὸ τὴς Μυκῆνες ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ θολωτοῦ τάφου «τῆς Κλυταιμνήστρας» (σχέδιο). Τέλος 15ου αἰ. π.Χ. Ἀχάτης. Διάμ. 0,027. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8718 (CMS I, 167).
114. Τὸ βορειοδυτικὸ κυκλώπειο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Στὸ βά-

- θος ή είσοδος στην ἀκρόπολη, με την Πύλη των Λεόντων, 13ος αἰ. π.Χ.
115. Τὰ τείχη της Τροίας VI. Ἀνατολική είσοδος, 14ος αἰ. π.Χ.
116. Ἡ ἀκρόπολη της ἀρχαίας Χαττούσας (Μπογάζκιοϊ). Ἡ μεγάλη πυλίδα, 14ος αἰ. π.Χ.
117. Γενική ἄποψη της ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν.
118. Κάτοψη της ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Σχέδιο K. Schaar (Γ. Ε. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, Ἀθῆναι 1983, εἰκ. 72).
119. Ἡ ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Ἀεροφωτογραφία. Διακρίνονται ἡ κυρία είσοδος, ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α καὶ τὸ ἀνάκτορο.
120. Ἡ βαθμιαία ἀνάπτυξη τοῦ περιβόλου της ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν (Γ. Ε. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, Ἀθῆναι 1983, εἰκ. 57).
121. Ἡ Πύλη των Λεόντων: ἡ κυρία είσοδος της ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν.
122. Ἡ θύρα της Πύλης των Λεόντων. Ἐσωτερικὴ πλευρά. Ἀναπαράσταση (Sp. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983, 30 εἰκ. 6).
123. Τὸ ἀνάγλυφο της Πύλης των Λεόντων. 13ος αἰ. π.Χ. (γύρω στὸ 1250 π.Χ.) Ἀσβεστόλιθος. Ὑψ. 3,30.
124. Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Ἡ βόρεια πύλη ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρά. Ὑψ. 2,29, πλ. (ἄνω) 1,33 (κάτω) 1,38.
125. Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Νοτιοανατολικὴ πυλίδα.
126. Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Κάθοδος στὴν ὑπόγεια κρήνη. Ὑψ. σύριγγας 4, πλ. 1,60-2. Ὑψ. πύλης 2, πλ. 1,60.
127. Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ὑπόγεια κρήνη, κάτοψη καὶ τομὴ (G. Karo, *Die Perseia von Mykenai*, AJA 38, 1934, πίν. XII-XIII).
128. Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Ἡ μεγάλη ἀναβάθρα καὶ ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α.
129. Τὸ Ὁρησκευτικὸ Κέντρο της ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Ἀεροφωτογραφία.
130. Τὸ Ὁρησκευτικὸ Κέντρο της ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Κάτοψη Γ. Ε. Μυλωνᾶς (Sp. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983, 46 κάτοψη 7).
131. Ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Κλίμακα καὶ ὁχετὸς πλαί στὴν «Οἰκία Τσουντα» (μεταξὺ «Οἰκίας Τσουντα» καὶ Τομέως Α).
132. Τὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν. Κάτοψη Γ. Ε. Μυλωνᾶς. (Sp. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983, 55 κάτοψη 12).
133. Ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ἐστία τοῦ μεγάρου. Ἀναπαράσταση Εὐ. Ὀλύμπιος (Γ. Ε. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, Ἀθῆναι 1983, εἰκ. 79).
134. Ἡ ἀκρόπολη της Τίρυνθας. Ἀεροφωτογραφία.
135. Ἡ ἀκρόπολη της Τίρυνθας. Κάτοψη. Α. YE III A. Ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. π.Χ., K. Müller. Β. YE III B. Μέσα 13ου αἰ. π.Χ., K. Müller. Γ. YE III B. Τέλη 13ου αἰ. π.Χ., A. Rieger - W. Böser. Δ. YE III Γ. Ἡ κάτω ἀκρόπολη, K. Kilian (A. B: K. Müller, *Tiryns III*, πίν. 4. Γ: A. Rieger & W. Böser, *Tiryns XI*, κατ'ὄψεις 4, 8. Δ: K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns 1978-1979*, AA 1981, 155 εἰκ. 5).
136. Τίρυνθα. Ἡ ἀναβάθρα ποὺ ὁδηγεῖ στὴν κύρια είσοδο της ἀκρόπολης.

137. Τίρυνθα. Ἡ κυρία εἴσοδος τῆς ἀκρόπολης μὲ τὴ μεγάλη πύλη ἀπὸ τὸ Νότο. Διακρίνεται ἡ ὁδὸς ποὺ ὁδηγεῖ στὴν κάτω ἀκρόπολη.
138. Ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας. Ἡ νότια σύριγγα.
139. Ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας. Δυτικὸς προμαχῶνας.
140. Τὸ ἀνάκτορο τῆς Τίρυνθας. Κάτοψη (A. Rieger & W. Böser, *Tiryns* XI, κατόψεις 4, 8).
141. Τίρυνθα. Προοπτικὴ ἀναπαράσταση τῆς ἄνω ἀκρόπολης. Σχέδιο R. Restle (H. Luckenbach, *Kunst und Geschichte* I, München & Berlin 1904, εἰκ. 7).
142. Ἀνάκτορο τῆς Τίρυνθας. Τὸ δάπεδο τοῦ δόμου. Ἀναπαράσταση (R. Hackl, *Tiryns* II, πίν. 19).
143. Τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Κάτοψη I. Τραυλός (C. W. Blegen, M. Rawson et al., *The Palace of Nestor in Western Messenia* III, Princeton N. J. 1973, εἰκ. 303).
144. Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἀναπαράσταση τοῦ δόμου. Piet de Jong (C. W. Blegen & M. Rawson, *The Palace of Nestor in Western Messenia* I, Princeton N. J. 1966, Frontispiece).
145. Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἡ ἐστία τοῦ μεγάρου.
146. Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἀποψη τοῦ μεγάρου.
147. Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Τὸ δάπεδο τοῦ δόμου. Ἀναπαράσταση Piet de Jong (C. W. Blegen & M. Rawson, *The Palace of Nestor in Western Messenia* I, Princeton N. J. 1966, εἰκ. 73).
148. Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἡ αἶθουσα τοῦ λουτροῦ.
149. Ἀνάκτορο τῆς Πύλου. Ἡ πῆλινη λάρνακα λουτροῦ ἐντοιχισμένη.
150. Ἡ Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν στὴν YE III B περίοδο. Κάτοψη (Sp. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983, 79 κάτοψη 15).
151. Ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γλᾶ. Κάτοψη I. Θρεψιάδης καὶ I. Τραυλός (Sp. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983, 91 κάτοψη 17).
152. Γλᾶς. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρόπολης. Περίβολος, μέλαθρο καὶ κτιριακὰ συγκροτήματα τοῦ νοτίου περιβόλου. Κάτοψη I. Τραυλός (Sp. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983, 98 κάτοψη 18).
153. Ὁ «ρυτοφόρος». Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ νότιο πρόπυλο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. Γύρω στὸ 1450 π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. 1,194. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
154. Θραῦσμα τοιχογραφίας μὲ παράσταση ταυροκαθασιῶν ἀπὸ τὴν Τίρυνθα. 13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Μῆκ. 0,47, ὕψ. 0,29. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1595.
155. Τοιχογραφία μὲ παράσταση ταυροκαθασιῶν ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. 1450-1400 π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. Ὑψ. μὲ τὰ πλαίσια 0,70, ὕψ. μορφῶν 0,32. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
156. Τοιχογραφία μὲ παράσταση πομπῆς γυναικῶν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Θήβας. Ἀναπαράσταση. Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Ὑψ. 1,59. Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ

- Μουσείο, (H. Reusch, *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfrieses im böotischen Theben*, Berlin 1956, πίν. 15).
157. Θραύσμα τοιχογραφίας με παράσταση κεφαλής γυναίκας από την Τίρυνθα. (Τοιχογραφία της πομπής). 13ος αϊ. π.Χ. Άσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,39. Άθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 5883.
  158. Γυναικεία μορφή από την τοιχογραφία με παράσταση πομπής γυναικῶν από την Τίρυνθα. Ἀναπαράσταση Ε. Gilliéron υἱός. 13ος αϊ. π.Χ. Ύψ. 1,49. Άθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. (G. Rodenwaldt, *Tiryns II*, πίν. 8).
  159. Θραύσματα τοιχογραφίας, από την περιοχή τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν, με παράσταση γυναικείου χεριοῦ ποῦ κρατᾷ εἰδῶλιο. 13ος αϊ. π.Χ. Άσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,167, πλ. 0,116. Άθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 11635.
  160. Ἡ «Μυκηναία». Τοιχογραφία από την περιοχή τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Γύρω στοῦ 1250 π.Χ. Άσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,53, μῆκ. 0,76. Άθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 11670.
  161. Λατρεῦτρια. Τοιχογραφία από τὴ Θήρα (λεπτομέρεια). Ξεστή 3, δεξαμενὴ καθαρμῶν, βόρειος τοῖχος. ΥΜ ΙΑ (γύρω στοῦ 1550 π.Χ.) Άσβεστοκονίαμα. Διαστ. τοιχογραφίας: ὕψ. 1,43, μῆκ. 3,91. Θήρα, Προῖστορικὸ Μουσείο.
  162. Ἀνάγλυφη τοιχογραφία από τὴν Ψείρα. ΥΜ ΙΒ (γύρω στοῦ 1500 π.Χ.) Άσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,92, πλ. 0,62. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο.
  163. Ἀποσπασματικὴ τοιχογραφία από τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Κτίριο τῶν τοιχογραφιῶν. 13ος αϊ. π.Χ. Άσβεστοκονίαμα. Διατηρημένο μέγ. ὕψ. 1,86. Ἑσοχή: ὕψ. 0,56, πλ. 0,55. Ναῦπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο.
  164. Τοιχογραφία από τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Κτίριο τῶν τοιχογραφιῶν, ἔσοχὴ (λεπτομέρεια από τὴν εἰκ. 163).
  165. Θραῦσμα τοιχογραφίας από τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν με παράσταση ὀνοκέφαλων Δαιμόνων («Οἰκία Τσουντά»). 13ος αϊ. π.Χ. Άσβεστοκονίαμα. Μῆκ. 0,135. Άθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 2665.
  166. Τοιχογραφία από την περιοχή τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν, με παράσταση ἀσπίδων. 13ος αϊ. π.Χ. Άσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,744. Άθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 11672.
  167. Τοιχογραφία από τὴν Τίρυνθα ποῦ εἰκονίζει δύο γυναικεῖες μορφές σὲ ἄρμα. 13ος αϊ. π.Χ. Άσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,355. Άθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 5878-5882.
  168. Τοιχογραφία από τὴν Τίρυνθα ποῦ εἰκονίζει τὸ κυνήγι κάπρου (πρβ. εἰκ. 167). 13ος αϊ. π.Χ. Άσβεστοκονίαμα. Ύψ. 0,355. Άθήνα, Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 5878-5882.
  169. Ἡ αἴθουσα τοῦ θρόνου στοῦ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. Ἀποκατάσταση Ε. Gilliéron, υἱός. Γύρω στοῦ 1400 π.Χ. Διαστ. τοιχογραφίας: ὕψ. 1,60, μῆκ.

- 2,30 (A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos* IV, 2, London 1935, εικ. 895).
170. 'Αναπαράσταση της σκηνης συμποσίου πού κοσμούσε τὸν βορειοανατολικὸ τοῖχο τοῦ δόμου στὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου. 13ος αἰ. π.Χ. (M. Lang, *The Palace of Nestor in Western Messenia II. The Frescoes*, Princeton N. J. 1969, πίν. 125).
171. 'Η τοιχογραφία τοῦ «Δίφρου» ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. 'Αναπαράσταση. ΥΜ II-III A (γύρω στὸ 1400 π.Χ.) (N. Πλάτων, Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Μινωϊκῆς Τοιχογραφίας, *Κρητικά Χρονικά* 13, 1959, 319-345).
172. 'Ο «Μουσικός». Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ μέγαρο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου. 'Αποκατάσταση Piet de Jong. 13ος αἰ. π.Χ. 'Αβεστοκονίαμα. "Υψ. 0,61, πλ. 0,71. Χώρα, 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο (M. Lang, *The Palace of Nestor in Western Messenia II. The Frescoes*, Princeton N. J., 1969, πίν. 126, 43H6).
173. Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου (αἰθουσα 64 τῆς δυτικῆς πτέρυγας). 13ος αἰ. π.Χ. 'Αβεστοκονίαμα. "Υψ. 0,33. "Υψ. μορφῶν 0,23-0,25. 'Αρχικὸ ὕψ. τοιχογραφίας 0,64. Χώρα, 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
174. Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου (αἰθουσα 64 τῆς δυτικῆς πτέρυγας). 'Αποκατάσταση Piet de Jong. 13ος αἰ. π.Χ. 'Αβεστοκονίαμα. "Υψ. μορφῶν 0,23 - 0,25. Χώρα, 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο (M. Lang, *The Palace of Nestor in Western Messenia II. The Frescoes*, Princeton N. J. 1969, πίν. M 22H64).
175. Λεπτομέρεια μικρογραφικῆς ζωφόρου ἀπὸ τὴ Θήρα (Δυτικὴ οἰκία, δωματίο 5, βόρειος τοῖχος). Σκηνὴ ναυαγίου καὶ πομπῆ Μυκηναίων. ΥΜ ΙΑ (γύρω στὸ 1550 π.Χ.) 'Αβεστοκονίαμα. Διαστ. ζωφόρου: ὕψ. 0,45, μήκ. 0,86. 'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
176. 'Ο «Ναύαρχος». Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ μικρογραφικὴ ζωφόρὸ πού εἰκονίζει νηοπομπή (πρβ. εἰκ. 77).
177. Πλαστικὴ γυναικεία κεφαλὴ ἀπὸ τὴς Μυκῆνες (περιοχὴ τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου). Γύρω στὸ 1250 π.Χ. 'Αβεστοκονίαμα. "Υψ. 0,168. 'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 4575.
178. Νεαρὴ «ἰέρεια». Τοιχογραφία ἀπὸ τὴ Θήρα (Δυτικὴ οἰκία, δωματίο 5, ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς νοτιοανατολικῆς θύρας). ΥΜ ΙΑ (γύρω στὸ 1550 π.Χ.) 'Αβεστοκονίαμα. "Υψ. 1,51, πλ. 0,35. 'Αθήνα, 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
179. 'Η «μικρὴ θεὰ τῶν ὄψεων». Εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν κρύπτη τοῦ «κεντρικοῦ ἱεροῦ» στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. 1600-1550 π.Χ. Φαγεντιανή. "Υψ. 0,295. 'Ηράκλειο, 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 63.
- 180-188. Εἰδῶλια ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Γύρω στὸ 1200 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,57 (180), 0,62 (181), 0,67 (182), 0,555 (183), 0,61 (184), 0,57 (185), 0,70 (186), 0,595 (187), 0,575 (188). Ναύπλιο, 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15000 (188), 15002 (186), 15003 (181), 15004 (185), 15005 (183).

189. Ειδώλιο από τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν (Κτίριο τῶν Τοιχογραφιῶν, ἄδυτο). 1250-1200 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,29. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 14500.
190. Ειδώλιο από τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν (Κτίριο τῶν Ειδώλων). 1250-1200 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,33. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 15001.
191. Ειδώλιο γυναικείας θεϊκῆς μορφῆς ἀπὸ τῆ Φυλακωπῆ τῆς Μήλου. 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,18. Μήλος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 653. Σχέδιο Ε. French (C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, London 1985, 214 εἰκ. 6.4).
192. Κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου γνωστὴ ὡς «Ὁ Κύριος τῆς Ἀσίνης». 12ος αἰ. π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,118. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3313.
193. Ειδώλια τῶν τύπων Φί (Φ), Ταῦ (Τ) καὶ Ψί (Ψ) (S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece*, Harmondsworth 1978, εἰκ. 94).
194. Ειδώλιο κουροτρόφου ἀπὸ τίς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 41). 14ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ἐρυθρωπὴ διακόσμηση. "Υψ. 0,13. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2493.
195. Ειδώλιο «σιμαίων» —διδύμων— μορφῶν τύπου Φί. Στοὺς ὤμους τοὺς καθέτα παιδικὴ μορφή. Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 79). ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Καστανόμαυρη διακόσμηση. "Υψ. 0,12. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3230.
196. Ὁμοίωμα τριποδικοῦ «θρόνου» μὲ ἔνθρονη μικρὴ μορφὴ ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν. ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Καστανόμαυρη διακόσμηση. "Υψ. 0,075. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2397.
197. Ὁμοίωμα τριποδικοῦ «θρόνου» ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν. ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Καστανόμαυρη διακόσμηση. "Υψ. 0,07. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2260.
198. Ὁμοίωμα ἔρματος ἀπὸ θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν. ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Καστανέρυθη διακόσμηση. "Υψ. 0,10, μῆκ. 0,12. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2262.
199. Ὁμοίωμα πλοιαρίου ἀπὸ τίς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 79). Τὸ ὁμοίωμα εἶναι χειροποίητο, ἡ διακόσμηση ἔχει σβῆσει. ΥΕ ΙΙΙ Α-Β (14ος-13ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. "Υψ. 0,031, μῆκ. 0,07. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3099.
200. Τύποι ζωόμορφων εἰδωλίων (Ε. Β. French, *The Development of Mycenaean Terracotta Figurines*, BSA 66, 1971, 151 εἰκ. 11).
201. Κερνολεκάνη μὲ εἰδώλια γυναικῶν στὸ χεῖλος, ἀπὸ τὴν Περατὴ (θαλαμωτὸς τάφος 5). ΥΕ ΙΙΙ Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. "Υψ. 0,162, μεγ. διάμ. 0,239, ὕψ. εἰδωλίων 0,094-0,104. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 9143.
202. Ἀττικὴ μελανόμορφη λεκάνη ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ μὲ εἰδώλια γυναικῶν

- στό χεῖλος (λάκκος θυσιῶν φ). Ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Πηλός. Διάμ. 0,34. Ἀθήνα, Μουσείο Κεραμεικοῦ, 41.
203. Ὁμοίωμα ὑποδήματος ἀπὸ τῆ Βούλα Ἀττικῆς (θαλαμωτὸς τάφος Γ). 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὕψ. 0,15, μῆκ. 0,21. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8557.
204. Μυκηναϊκὰ ξίφη 1400-1100 π.Χ. (N. K. Sandars, *Later Aegean Swords*, AJA 67, 1963, πίν. 21, 23, 24, 25, 26 καὶ H. W. Catling, *Bronze Cut-and-Thrust Swords in the East Mediterranean*, PPS 1956, 105 εἰκ. 2).
205. Ὁ θώρακας ἀπὸ τὴν «Πανοπλία τῶν Δενδρῶν» (θαλαμωτὸς τάφος 12). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χαλκός. Διαστ. ἐλασμάτων ἐμπρός: ἐπιστήθιο 0,41, περιλαίμιο 0,15, ζωστήρες 0,17/0,173/0,17. Ἀντίστοιχα πίσω: 0,52/0,15/0,15/0,155/0,15. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
206. Μόνωτη φιάλη μὲ ἔνθετη διακόσμηση, ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 24). ΥἼ III A (14ος αἰ. π.Χ.) Ἀργυρὸς, χρυσός, νιέλλο. Ὕψ. 0,06, διάμ. 0,162. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2489.
207. Ἀνδρικές γενειοφόρες κεφαλές ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ διακόσμηση ἀργυρῆς φιάλης. Ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου. ΥἼ III B (γύρω στὸ 1250 π.Χ.) Χρυσός, νιέλλο. Διαστ. μικρότερης κεφαλῆς: 0,013 × 0,17, μεγαλύτερης: 0,02 × 0,015. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7842, 7843.
208. Μυκηναϊκὲς ψηφοὶ 1400-1100 π.Χ. (R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London 1980², εἰκ. 13).
209. Μυκηναϊκὲς περόνες 1600-1100 π.Χ. (I. Kilian-Dirlmeier, *Nadeln der früh-helladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, Prähistorische Bronzefunde XIII, München 1984, πίν. 1, 2, 5).
210. Μυκηναϊκὲς πόρπες 13ου-11ου αἰ. π.Χ. (V. R. d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, London 1972, εἰκ. 34).
211. Ἀνάρτημα σὲ σχῆμα ροδιοῦ μὲ κοκκιδωτὴ διακόσμηση, ἀπὸ τὴν Ἐγκωμη. 13ος αἰ. π.Χ. Χρυσός. Ὕψ. (μὲ τὸν κρίκο ἀνάρτησης) 0,047, διάμ. 0,032. Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο, 1954/III-24/1.
212. Δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Παλαίπαφὸ (τάφος 8, ἀρ. 33). Τέλος 13ου αἰ. π.Χ. Χρυσός, σμάλτο. Διάμ. σφενδόνης 0,022. Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο.
213. Φιάλη ἀπὸ τὴν Ἐγκωμη (τάφος 2, ἀρ. 4207). Ἀρχές 14ου αἰ. π.Χ. Ἀργυρὸς, χρυσός, νιέλλο. Ὕψ. 0,06, διάμ. 0,157. Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο.
214. Σκήπτρο ἀπὸ τὸ Κούριο. Γύρω στὸ 1200 π.Χ. Χρυσός, σμάλτο. Ὕψ. 0,165. Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο, J-99.
215. Ἀποτύπωμα σφραγίδας σχήματος πεπιεσμένου κυλίνδρου μὲ παράσταση ἀκροβατῶν. 1600-1550 π.Χ. Χαλκηδόνιος. Διαστ. 0,021 × 0,018. Ὁξφόρδη, Ashmolean Museum, 1938, 955.
216. Ἀποτύπωμα φακοειδοῦς σφραγίδας ἀπὸ τὶς Μυκῆνες μὲ παράσταση ἀκροβατῶν (θαλαμωτὸς τάφος 91). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χαλκηδόνιος. Διάμ. 0,0135. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3208 (CMS I, 131).
217. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 91). Τέλος 15ου

- αί. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης $0,03 \times 0,018$. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 3179 (CMS I, 126).
218. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 91). Τέλος 15ου αἰ. π.Χ. Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης $0,0255 \times 0,015$. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 3180 (CMS I, 127).
219. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (θαλαμωτὸς τάφος 84). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. $0,03 \times 0,0195$. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 3148 (CMS I, 119).
220. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες μὲ θρησκευτικὴ παράσταση: «*Sacra conversazione*» (θαλαμωτὸς τάφος 66). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. $0,027 \times 0,0175$. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 2971 (CMS I, 101).
221. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες μὲ παράσταση πομπῆς γυναικῶν (θαλαμωτὸς τάφος 55) (σχέδιο). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. $0,025 \times 0,0155$. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 2853 (CMS I, 86).
222. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες μὲ παράσταση σφίγγας (θαλαμωτὸς τάφος 91). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. $0,021 \times 0,011$. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 3182 (CMS I, 129).
223. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες μὲ παράσταση καθιστῆς μορφῆς καὶ γρύπα (θαλαμωτὸς τάφος 91). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Διαστ. $0,019 \times 0,012$. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 3181 (CMS I, 128).
224. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες (θολωτὸς τάφος Β). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Χρυσός. Μεγ. διάμ. σφενδόνης 0,011. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 1017.
225. Πυξίδα ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (θαλαμωτὸς τάφος Ι). Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,16, διάμ. 0,112. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, Β 1511.
226. Πυξίδα ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν. Ἀνάπτυγμα Piet de Jong (L. Shear, Excavations in the Athenian Agora. The Campaign of 1939, *Hesperia* 9, 1940, 288 εἰκ. 29).
- 227-228. Ὀλόγλυφο σύμπλεγμα ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Γύρω στὸ 1300 π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,078. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 7711.
229. Ἀνδρική κεφαλὴ ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν (Κτίριο τῶν Τοιχογραφιῶν). 13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,068. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 15022.
230. Πλακίδιο μὲ παράσταση καθιστῆς γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. 14ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,082. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 5897.
231. Ὀκτώσχημη ἀσπίδα ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. 13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,143, πλ. 0,095. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, 1027.
232. Κεφαλὴ πολεμιστῆ μὲ κερασφόρο ὀδοντόφρακτο κράνος, ἀπὸ θαλαμωτὸ

- τάφο στὰ Σπάτα Ἀττικῆς. 13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,074. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2055.
233. Κεφαλὴ πολεμιστῆ με ὀδοντόφρακτο κράνος, ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (θαλαμῶς τάφος 27). 13ος αἰ. π.Χ. Δόντι ἵπποποτάμου. Ὕψ. 0,08. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2468.
234. Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ τὴν «Οἰκία τῶν Σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες. 13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,081, πλ. 0,065. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7525.
235. Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Δήλου. 13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,118, πλ. 0,064. Δήλος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Β 7069.
236. Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ θαλαμῶς τάφο στὰ Σπάτα Ἀττικῆς. 13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,065, μῆκ. 0,092. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2046.
237. Κάλυμμα πυξίδας ἀπὸ τὴ Μινὲτ-ελ-Μπεϊντά, ἐπίνειο τῆς Οὐγκαρίτ/Ras-Shamra (τάφος ΙΙΙ). Τέλη 13ου αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,137. Παρίσι, Μουσεῖο τοῦ Λουβρου, ΑΟ 11601.
238. Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (θαλαμῶς τάφος 49). 13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,075, πλ. 0,036. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2473, 2475.
239. Ἀνάγλυφο πλακίδιο ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Μεγιδώ. 13ος αἰ. π.Χ. Ἐλεφαντόδοντο. Ὕψ. 0,037, μῆκ. 0,093. Σικάγο, Oriental Institute Museum, Α 22212.
240. Ὅπισθόστητη πρόχους ἀπὸ τῆς Μυκῆνης (θαλαμῶς τάφος 518). ΥΕ Ι (1550-1500 π.Χ.) Πηλός. Ὕψ. 0,32. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2786.
241. Ὅπισθόστητη πρόχους ἀπὸ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Α τῶν Μυκηνῶν (τάφος Ι). ΥΕ Ι-ΙΙ (γύρω στὸ 1500 π.Χ.) Πηλός. Ὕψ. 0,335. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 199.
242. Φιάλη ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (τάφος XVI, «τάφος τῆς φιάλης με τὰ κρίνα»). ΥΕ ΙΙ (μέσα 15ου αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ὕψ. 0,078, διάμ. 0,177. Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, Π 21300.
243. Τρίωτος γεφυρόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα (θαλαμῶς τάφος XXV). Γύρω στὸ 1500 π.Χ. Πηλός. Ὕψ. 0,28. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6694.
244. Τρίωτος ἀμφορέας ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα (τάφος XXX). 1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ὕψ. 0,245. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6956.
245. Ραμφόστομη πρόχους ἀπὸ τὸ Μυρσινόχωρι/Ρούτση (θολῶς τάφος 2). 1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ὕψ. 0,31. Χώρα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8379/Π 676.
246. Ψευδόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸ Μυρσινόχωρι/Ρούτση (θολῶς τάφος 2). 1500-1450 π.Χ. Πηλός. Ὕψ. 0,215. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8376.

247. Πιθαμοφορέας θαλάσσιου ρυθμού από τὸν Κακόβατο Τριφυλίας (θολωτὸς τάφος Α). 1500-1450 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,78. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 13721.
248. Πρόχους θαλασσίῳ ρυθμῷ ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κάτω Ζάκρου. Γύρω στὸ 1500 π.Χ. "Υψ. 0,285. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.
249. Πίθος ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἀποθήκες τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. ΥΜ ΙΙ (1500-1450 π.Χ.) Πηλός. "Υψ. 1,35. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7757.
250. Τρίωτος ἀμοφορέας ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴ Δειράδα τοῦ Ἀργους. 1500-1450 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,3555. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7107.
251. Τρίωτος ἀμοφορέας ἀπὸ τὴν Πρόσυμνα (θαλαμωτὸς τάφος ΙΙ). ΥΕ ΙΙ Α-Β (μέσα 15ου αἰ. π.Χ.) Πηλός. "Υψ. 0,51. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6725.
252. Ἐφυραϊκὴ κύλινκος ἀπὸ τὸ Κοράκου (οἰκισμός). 15ος αἰ. π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,085. Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, CP-333.
253. Ὑψίποδη κύλινκος ἀπὸ τὶς Ζυγουριές («Ἀγγειοπλαστεῖο»). 1300-1250 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,191. Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 6457 (Ζ 80).
254. Ὑψίποδη κύλινκος ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ (:) 1300-1250 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,182. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 13218.
255. Ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες. 1400-1300 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,0508, διάμ. 0,14. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο, Α-781.
256. Ὑδρία ἀπὸ τὸ Μπερμπάτι (θαλαμωτὸς τάφος ΧΙΙ). Τέλος 14ου-ἄρχὲς 13ου αἰ. π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,155, μεγ. διάμ. 0,135. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 8431.
257. Ψευδόστομος ἀμοφορέας ἀπὸ τὴν Αἴγινα. 1400-1300 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,20. Ὁξφόρδη, Ashmolean Museum, ΑΕ 300.
258. Ἀπιδόσχημος πιθαμοφορέας ἀπὸ τὴν Αἴγινα. 1400-1300 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,20. Ὁξφόρδη, Ashmolean Museum, ΑΕ 299.
259. Ραμφόστομη πρόχους ἀπὸ τὴν Ἱαλυσὸ τῆς Ρόδου. Γύρω στὸ 1400 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,255. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο, Α 877.
260. Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (Παναγιά, Οἰκία Ι). 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,159, μεγ. διάμ. 0,174. Μουσεῖο Μυκηνῶν.
261. Παράσταση ἄρματος (λεπτομέρεια). Ἀπὸ κρατήρα τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ ποῦ βρέθηκε στὴν Ἐγκωμη. ΥΕ ΙΙΙ Β (γύρω στὸ 1250 π.Χ.) Πηλός. "Υψ. 0,39. Στοκχόλμη, Medelhavsmuseet, Ε 11:33. Σχέδιο Β. Millberg (Ε. Sjöqvist, *Problems of the Late Cypriot Age*, εἰκ. 20. 1).
262. Κρατήρας ἀπὸ τὸ Δίπυλο. 750-730 π.Χ. Πηλός. "Υψ. 1,23. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 990.
263. Ἡ σαρκοφάγος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Στενὴ πλευρά. ΥΜ ΙΙΙ Α (γύρω στὸ 1400 π.Χ.) Ἀσβεστόλιθος. "Υψ. 0,895, μῆκ. 1,375, πλ. 0,45, ὕψ. εἰκονογραφημένης ζώνης 0,25. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

264. Ὁ «Κρατήρας τοῦ Διός». Ἀμφοροειδῆς κρατήρας ἀπὸ τὴν Ἐγκωμη (τάφος 17, ἀρ. 1). 1400-1350 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,375. Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο.
265. Παράσταση γυναικείας μορφῆς ποὺ κρατᾷ ἄνθος (λεπτομέρεια). Ἀπὸ τὸν «Κρατήρα μὲ τὰ παράθυρα» ποὺ βρέθηκε στὸ Κούριο. 1400-1350 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,435, διάμ. 0,432. Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο, 1971/XII-6/1.
266. Σκύφος ἀπὸ τὴν Ἐγκωμη (τάφος 48). ΥΕ III Β (ἀρχὲς 13ου αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,25. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο, C 397.
267. Ἀμφοροειδῆς κρατήρας μὲ παράσταση ἄρματος, ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Βρέθηκε σὲ λάκκο κοντὰ στὴν «Ιουλία» Βασιλική. Γύρω στὸ 1250 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,451, μεγ. διάμ. 0,335. Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, C-48-164.
268. Ἀμφοροειδῆς κρατήρας μὲ παράσταση ἀντιμέτωπων ταύρων, ἀπὸ τὴν Κύπρο. 14ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,43, μεγ. διάμ. 0,26. Λευκωσία, Κυπριακὸ Μουσεῖο, A 1647.
269. Ἀλάβαστρο ἀπὸ τὴ Φαιστό (ἀπὸ τάφο στὰ Καλύβια). 1350-1300 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,285. Ἡράκλειο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1587.
270. Σκύφος πυκνοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν (Σιταποθήκη). 1200-1100 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,07. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2563.
271. Ψευδόστομος ἀμφορέας μὲ διακόσμηση τοῦ «ρhythμοῦ τοῦ πολύποδος». ΥΕ III Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,243. Κοπεγχάγη, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, 13517.
272. Διακοσμητικὸ θέμα τοῦ «κροσσωτοῦ ρhythμοῦ» ἀπὸ ἀγγεῖο ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὸ Καρφί. Γύρω στὸ 1100 π.Χ. (M. Seiradaki, Pottery from Karphi, BSA 55, 1960, 33 εἰκ. 23A1).
- 273-274. Ὁ «Κρατήρας τῶν πολεμιστῶν» ἀπὸ τὴν «Οἰκία τοῦ κρατήρα τῶν πολεμιστῶν» στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. ΥΕ III Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,41. Ἀθήνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1426.
275. Ἀλάβαστρο μὲ γωνιώδες περίγραμμα ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ Εὐβοίας (οἰκισμός). ΥΕ III Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,183, μεγ. διάμ. 0,196. Ἐρέτρια, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 12805.
276. Κρατήρας τοῦ ρhythμοῦ τῆς «Σιταποθήκης». ΥΕ III Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός. Ὑψ. 0,25. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2808. Σχέδιο Α. Παπαηλιόπουλος (G. E. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton N. J. 1966, εἰκ. 149ε).
277. Ψευδόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸν Κεραμεῖο (τάφος 98), 1100-1050 π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0,153. Ἀθήνα, Μουσεῖο Κεραμεικοῦ, 508.
278. Μόνωτο κύπελλο ἀπὸ τὸ Λευκαντὶ Εὐβοίας (οἰκισμός). ΥΕ III Γ (12ος αἰ. π.Χ.) Πηλός ἐρυθρῶπος. Ὑψ. 0,107. Ἐρέτρια, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, LK/65 P 107.
279. Λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα (θαλαμῶτὸς τάφος 6). 1300-1250 π.Χ. Πηλός. Μῆκ. 1,05, πλ. 0,38, ὕψ. 0,75. Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 7.
280. Ἀμφορέας μὲ ἀγκύλες λαβὲς ἀπὸ τὸ Δίπυλο (λεπτομέρεια). Γύρω στὸ 750

- π.Χ. Πηλός. "Υψ. 1,55. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 804.
281. Λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα (θαλαμωτὸς τάφος 6). 1300-1250 π.Χ. Πηλός. Μῆκ. 0,60, πλ. 0,30, ὕψ. 0,60. Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 16.
- 282-283. Λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα (θαλαμωτὸς τάφος 22). 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Μῆκ. 0,73, πλ. 0,31, ὕψ. 0,59. Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1.
284. Λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα μὲ εἰδώλια στὸ κάλυμμα (θαλαμωτὸς τάφος 6). 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Μῆκ. 0,63, πλ. 0,29, ὕψ. 0,45. Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 13.
285. Λάρνακα ἀπὸ τὴν Τανάγρα (θαλαμωτὸς τάφος 51). 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Μῆκ. 0,69, πλ. 0,24, ὕψ. 0,51. Θήβα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 14.
286. Τὰ βασικὰ συλλαβογράμματα τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β (J. Chadwick, *Linear B and Related Scripts*, British Museum Publications, London 1987, εἰκ. 70).
287. Γραμμικὴ γραφὴ Β. Ἀριθμητικὰ σημεῖα (J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1973², 53).
288. Σχεδιογράφημα τῆς πινακίδας Cn 131, εἰκ. 289 (E. Bennett, *The Pylos Tablets*. Texts of the Inscriptions found 1939-1954, Princeton 1955, 17 καὶ E. Bennett & J.-P. Olivier, *The Pylos Tablets transcribed*, Roma 1973 [Incunabula Graeca 51], 69, 77).
289. Ἐνεπίγραφη σελιδόσχημη πινακίδα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου. 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,205, πλ. 0,11. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Cn 131.
290. Ἐνεπίγραφη πινακίδα φυλλοειδοῦς τύπου ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου. 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,038, μῆκ. 0,265. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Ta 709-712.
291. Πλακίδιο ἀπὸ τὸ Ὀρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνηῶν μὲ παράσταση παλαδίου. 13ος αἰ. π.Χ. Ἀσβεστοκονίαμα. "Υψ. 0,11, μῆκ. 0,19. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2666.
292. Τράπεζα προσφορῶν. Ἀναπαράσταση Εὐ. Ὀλύμπιος (Γ. Ε. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, Ἀθῆναι 1983, εἰκ. 156).
293. Φακοειδὴς σφραγιδόλιθος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργούς (σχέδιο). ΥΕ II (1500-1400 π.Χ.) Σκουρόχρωμος ἀχάτης. Διάμ. 0,018. Βερολίνο, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, 638 (CMS XI, 259).
294. Φακοειδὴς σφραγιδόλιθος ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ (σχέδιο). ΥΕ II (1500-1450 π.Χ.) Ἀχάτης. Διάμ. 0,0185-0,0195. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1776 (CMS I, 231).
295. Ὁμοίωμα φιδίου ἀπὸ τὸ Ὀρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνηῶν (Κτίριο τῶν Εἰδώλων). 13ος αἰ. π.Χ. Πηλός. "Υψ. 0,095, διάμ. 0,245. Ναύπλιο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 14998.
296. Δαχτυλίδι-σφραγίδα ἀπὸ τῆς Μυκῆνης μὲ παράσταση σφιγγῶν (θαλαμωτὸς τάφος 55) (σχέδιο). ΥΕ III A (ἀρχές 14ου αἰ. π.Χ.) Χρυσός. Διαστ. σφενδόνης 0,0235 × 0,016. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2854 (CMS I, 87).

297. Δαχτυλίδι-σφραγίδα από τις Μυκήνες με παράσταση γρυπών (θαλαμωτός τάφος 68). ΥΕ III Α (άρχες 14ου αϊ. π.Χ.) *Ηλεκτρο. Διαστ. σφενδόνης 0,03 × 0,017. *Αθήνα, *Εθνικό *Αρχαιολογικό Μουσείο, 2970 (CMS I, 102).
298. Πλακίδιο από τις Μυκήνες (θαλαμωτός τάφος 93). ΥΕ III Α. *Υαλόμαζα. *Υψ. 0,045, πλ. 0,029. *Αθήνα, *Εθνικό *Αρχαιολογικό Μουσείο, 4551.
299. *Η σαρκοφάγος της *Αγίας Τριάδος (Πρβ. εικ. 263). Μακρά πλευρά.
300. *Αμυγδαλοειδής σφραγιδόλιθος με παράσταση ιερέως, από τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ (σχέδιο). 1500-1450 π.Χ. *Ονυχας. Διαστ. 0,0185 × 0,09. *Αθήνα, *Εθνικό *Αρχαιολογικό Μουσείο, 1798 (CMS I, 225).
301. Χάρτης τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου στὴν ΥΕ III περίοδο. Μυκηναϊκά εὐρήματα (οἱ κυπριακὲς θέσεις δὲν σημειώνονται) (Α. F. Harding, *The Mycenaean and Europe*, London 1984, 231 εικ. 53).
302. Τάλαντο. *Από ναυάγιο πὸν βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Κύμης στὴν Εὐβοία. 15ος-13ος αϊ. π.Χ. Χαλκός. Μέγ. μῆκ. 0,35, πλ. 0,22, βάρος 9,900. *Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο.
303. Χάρτης τῆς *Ιταλικῆς Χερσονήσου, Σικελίας, Σαρδηνίας καὶ Κορσικῆς στὴν ΥΕ III περίοδο. Μυκηναϊκά εὐρήματα (L. Vagnetti, *Quindici Anni di Studi e Ricerche sulle Relazioni tra il Mondo Egeo e l'Italia Protostorica, Magna Grecia e Mondo Miceneo. Nuovi Documenti, XXII Convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto 7-11 Ottobre 1982, Taranto 1982, 32 εικ. 2).
304. Χάρτης τοῦ μεσογειακοῦ χώρου στὴν ΥΕ III περίοδο (P. Demargne, *Naissance de l'art Grec*, Paris 1964, εικ. 344).
305. Χάρτης τῆς *Αργολίδας στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ (R. Hope-Simpson, *Mycenaean Greece*, Park Ridge N. J. 1981, χάρτης Α).
306. Χάρτης τῆς Μεσσηνίας στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ (R. Hope-Simpson, *Mycenaean Greece*, Park Ridge N. J. 1981, χάρτης F).
307. Χάρτης τῆς *Ελλάδας καὶ τῶν ὁμόρων περιοχῶν κατὰ τὴν ΥΕ III περίοδο (*Έρευνα Ντόρας Βασιλικοῦ βάσει τῶν: ΑΔ (Χρονικά) 38 (1983) 1989, *Chronique des Fouilles BCH*, 107-117, 1983-1993, N. G. L. Hammond, *Atlas of the Greek and Roman World in Antiquity*, Park Ridge 1981, χάρτης 4. K. I. Γαλλης, *Ατλας Προϊστορικῶν Οἰκισμῶν τῆς *Ανατολικῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδας, Λάρισα 1992. Φ. Ντάσιος, Συμβολὴ στὴν τοπογραφία τῆς *Αρχαίας Φωκίδας, *Φωκικά Χρονικά* 4, 1992, 95. Κ. Σουέρεφ, Παρατηρήσεις στὰ μυκηναϊκά δεδομένα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, *Μνημειακὴ κληρονομιά καὶ ἱστορία τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*, *Αγρίνιο 21-23 *Οκτωβρίου 1988, *Αγρίνιο 1991, σχέδιο I. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Κοζάνη, πόλη Ἑλλιμώτιδος*, Θεσσαλονίκη 1993, χάρτης II. E. Hallager, *Khania and Crete c. 1375-1200 B.C., Cretan Studies I*, W. F. Bakker, C. Davaras et al. (eds), Amsterdam 1988, πίν. LXVIII).

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

- Ἀγγλική Ἀρχαιολογική Σχολή, Ἀθήνα: 191, 275
- Ἀμερικανική Σχολή Κλασικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα: Agora Excavations 225-226, 242, Corinth Excavations 252, 253, 267 (Φωτ. Ι. Ἰωαννίδου-Λ. Μπαρτζιώτη: 252 καὶ 267)
- Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία: 81, 91, 115-116, 133, 178, 201, 245, 260, 281, 291, 298.
 Η. Ἡλιάδης: 13, 45, 87, 163-164, 180-188, 196, 229, 243-244, 254, 256, 270, 295
- Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου: 4, 68, 162, 224, 249, 269
 Ashmolean Museum, Ὁξφόρδη: 215, 257-258
 Βρετανικὸ Μουσεῖο: 255, 259, 266
- Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Ἀθήνα: 235
- Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο, Ἀθήνα: 25, 58, 60, 72, 92-94, 102, 104, 134, 136-139, 142, 158, 202, 277
- Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: 2-3, 5, 12, 14, 16-18, 20-21, 23-24, 28, 30, 33-40, 43-44, 46, 47-49, 51-56, 59, 63, 65-66, 71, 73-75, 79-80, 95-99, 101, 103, 105-110, 154, 157, 160, 165, 167-168, 177, 195, 197-198, 203, 206-207, 217-220, 222-223, 227-228, 230, 232-234, 236, 241, 246-247, 250, 274, 289-290, 297
- Ἑθνικὸ Μουσεῖο, Κοπεγχάγη: 271
- Σπ. Ἰακωβίδης: 11, 118-119, 129, 131, 159, 166, 189, 291
- ICOM: 27, 57, 62, 64, 67, 78, 194, 231, 278
- Γ. Κορρές: 90
- Κυπριακὸ Μουσεῖο: 211-214, 264-265, 268
- Μουσεῖο τοῦ Λούβρου: 1, 237
- Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν: 302
- Χρ. Ντούμας: 50, 61, 77, 161, 176
- Oriental Institute Museum, Σικάγο: 239
- I. Pini: 70, 111-113, 221, 293-294, 295, 300
- Ἀγνή Σακελλαρίου: 216, 238
- ΤΑΠΑ: 6, 15, 19, 22, 31-32, 76, 86, 89, 114, 124, 126, 145, 153, 155, 169, 175, 179, 190, 192, 199, 205, 240, 248, 251, 262-263, 273, 279-280, 282-285, 299
- University of Cincinnati: 100, 144, 146-149, 170, 172-174
- Ἀρ. Χριστόπουλος (Ἀρχεῖο Ν. Τομπάζη): 7, 69, 83, 88, 117, 121, 123, 125, 128

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἀγαμέμνων 2, 21, 25, 33, 35, 150, 151, 198, 356, 400, 403, θώρακας 78, λουτρὸ 180, 337, προσωπίδα 61
 Ἀγαμέμνων Αἰσχ. 346
 Ἀγαπήνωρ 390, 403
 Ἀγγλία 383
 Ἀγία Εἰρήνη (ιερὸ Κέα)· βλ. Κέα
 Ἀγία Τριάδα 21, 89
 ἀγωγὸς 164, 166, ἀποχετευτικὸς 172, 180
 Ἄδανα 397
 Ἄδης 266
 Ἀδριατικὴ 383
 Ἀηδόνια 108
 Ἀθαναποτνία 376
 Ἀθήνα 3, 20, 33, 107, 115, 144, 188, 198, 210, 211-213, 292, 334, 358, 380, 404· βλ. καὶ Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν
 Ἀθηναῖα 148, 167, 179, 188, 196, 230, 239, 370, 375, 376
 ἀθλητικὰ ἀγωνίσματα 321, 343, 365
 Αἴας 33, 93
 Αἴγινα 11, 365
 Αἴγισθος 150, 151, θολωτὸς τάφος 32, 109
 «αἰγυπτιακὸ μπλὲ» 222
 αἰγυπτιακός· ἀντιλήψεις 65, 107· ἀρχεῖα 390· γραφὴ 99· διακόσμηση 228· εἰκονογραφία 286· ἐπιδράσεις 4, 42, 83, 104· κόμβος 99 (βλ. καὶ ἄνκχ)· νεκρικὰ μνημεῖα 344· παραστάσεις 344· πρότυπο 5, 37, 65, 138, 347· σκηνὴ 75· τέχνη 5, 54, 280, 290, 391· τοιχογραφίες 221· τορευτικὴ 280
 Αἰγύπτιοι 31, 108, 240, 290, 391, 397, 401
 Αἴγυπτος 4, 5, 31, 34, 35, 37, 42, 62, 79, 85, 98, 100, 107, 124, 159, 210, 221, 222, 227, 228, 286, 290, 356, 375, 383, 387, 389, 390, 391, 395, 397, 398, 403, 406, 417
 Αἰθιοπία 290
 αἱματίτης 90, 222, 282, 406
 Αἰσχύλος 346
 Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν 20, 167, 188, 192, **211-213**· βλ. καὶ Ἀθήνα
 Ἀκρωτήριον Ἀκρίτας 209
 ἀλάβαστρο (λίθος) 34, 40, 68, 119, 192, (ἀγγεῖο) 307, 314, (ἀγγεῖο αἰγυπτιακὸ) 119
 Ἀλασία 390
 Ἀλβανία 336
 ἀλείφωμα 306
 Ἀλεξάνδρα 359
 Ἀλεξάνδρα Λυκόφρ. 78
 Ἀλέξανδρος 359
 Ἀλικαρνασσὸς 7, 388
 ἀλκαλικός· οὐσίες 98, 306· μείγμα 99
 Ἀλκίνοος 178
 Ἀλκμήνη 33
 ἄλογο 36, 37, 93, 108, 141, 177, 320, **321-322**, 325, 345, 376, 400
 Ἄλπει 383
 Ἄλυσ ποταμὸς 391
 Ἀλφειὸς 418

- Ἄμαζόνες 401
 ἀμέθυστος 91, 118, 141
 Ἀμένοφις Γ' 383
 Ἀμένοφις Δ' 383
 ἀμμόλιθος 36, 37
 Ἀμνισὸς 7, 48, 285
 ἀμυγδαλίτης (κροκαλοπαγής) λίθος
 111, 157, 162, 165, 179, 188, 196
 Ἀμύκλης 365
 ἀναβάθρα 155, 167, 183, 216, 218, 369
 Ἀναγέννηση ἰταλική 221
 ἀνάκτορα μινωικά 15, 143, 144, 147,
 207, 208, 214, 220, 246, 290, 364,
 368, 380
 ἀνάκτορα μυκηναϊκά 124, 137, 143,
144-148, 220, 223, 226, 228, 230,
 290, 314, 391, 417, ναοὶ κτισμένοι
 στὴ θέση ἀνακτόρων 179, 188,
 γραφή 348, 360, ὡς θρησκευτικὸ
 κέντρο 178, 364, 373, 377, ὡς κέν-
 τρο διοικητικὸ καὶ οἰκονομικὸ
 144, 291, 379, 380, 381, καταστροφή
 327, 328, 333, 335, 336, 385, 399,
 401, 402, 404, 405, (Γλᾶ 218, Θήβας
 214, 215, 404, Ἰωλκοῦ 220, Μυ-
 κηνῶν 151, 181, 207, Ὀρχομενοῦ
 219, Πύλου 208-211, Τίρυνθας 196),
 ὁμοιότητες ἀνακτόρων Μυκηνῶν-
 Τίρυνθας-Πύλου 196, 207, σύγκρι-
 ση μὲ μινωικά 15, 147, 148, 208
 ἀνάκτορο: Ἀθηνῶν 213, Θηβῶν 214,
 Κάδμου 20 (βλ. καὶ οἰκία τοῦ Κάδ-
 μου, ἀνάκτορο Θηβῶν καὶ Θήβα),
 Μυκηνῶν **174-181**, Νέστορος 20,
 197 (βλ. καὶ ἀνάκτορο Πύλου καὶ
 Πύλος), Ὀρχομενοῦ 20, 219, Πύλου
 147, 178, 179, **197-208**, Τίρυνθας 3,
 147, 148, 177, 178, 183, **192-197**,
 207, 211
 ἄναξ **356-357**, 359, 373, 379, 403, ὡς
 θρησκευτικὸς ἀρχηγὸς 356, 357,
 364· βλ. καὶ wa-na-ka
 ἄνασσα 357, 377
 ἄνασσαι 377
 Ἀναστενάρια 100
 Ἀνατολή 6, 12, 17, 34, 35, 37, 65, 67,
 143, 145, 159, 160, 215, 221, 228,
 233, 286, 290, 291, 292, 300, 302,
 304, 306, 361, 367, 383, 388, 389,
 393, 395, 399, 406, 410, ἀνατολικός:
 πρότυπα 71, 277
 ἀνάφορο 238
 ἀνεικονική παράσταση (τῆς θεότη-
 τας) 362, 372, 373
 ἀνθρωποθυσία 108, 121, 209, 377
 ἄνκχ, ankh 99, 344
 ἀντιθετικός: μορφές 139, 282, 370· συ-
 μπλέγματα 141, 370· διάταξη 139,
 162, 200, 323
 ἀντικίνηση 13, 128
 Ἄνω Ἐγκλιανὸς 19, 198, 209, θολωτὸς
 τάφος 139, 197
 ἀνωδομή τειχῶν (πλίνθινη) 144, 216,
 388· βλ. καὶ ὀχύρωση
 Ἀπόλλων 20, 375, Μαλεάτας (ναὸς)
 365
 ἀποτροπαϊκός: εἰδῶλια 256· σύμβολο
 295· σημασία 373, 406· μορφή 418
 Ἀραιθυρέα 108
 Ἀργεῖοι 151, 183
 Ἀργολίδα 4, 7, 9, 19, 20, 35, 39, 79,
 104, 114, 123, 150, 259, 305, 308,
 334, 335, 337, 380
 ἀργοναυτικά 415
 Ἀργοναυτική ἐκστρατεία 219, 401
 Ἄργος 3, 138, 149, 150, 334, 380,
 Ἄργεος ἱπποδότριο 148
 ἀργυρόηλα ξίφη 416
 ἄργυρος 34, 290, ἐμπόριο 383, 400,
 (λαβὲς ἐνισχυμένες μὲ) 43, 44, (στὴ
 μεταλλοτεχνία) 42, 51, 56, 73, 74,
 75, 78, 83, 85, 118, 120, 230, 272,
 416, (στὴ σφραγιδογραφία) 90
 Ἄρης 375, 376

- ἄρθρῆτις 35
 Ἀριάδνη 73, 97, 142, 402, 416
 Ἀριστοφάνης 280
 Ἀρκαδία 20, 33, 410, ἀρκαδικοὶ μῦθοι 376
 ἄρμα 35, 37, 38, 93, 94, 221, 226, 239, 241, 261, 319, 320, **321-322**, 323, 332, 338, 339, 343, 357, 391
 ἄρματοδρομία 37
 ἄρπαγή: Ἑλένης 402· Εὐρώπης 142· «μῦθος τῆς ἄρπαγῆς» 402
 Ἄρπυιες 345
 Ἀρρηφόροι 212
 Ἀρτεμις 167, 362, 363, 375, 376
 Ἀρτεμίσιο (Δήλου) 20, 300, 365
 Ἀρχαία Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν 20, 292
 Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ 1, 32, 33, 188, 213, 264, 266, 322
 Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 151
 Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία 118, 183
 Ἀρχάνες 284, 288
 Ἀρχιτεκτονικὴ 15, 103, **143-148**, 196, 207, 289, 393, ἀκροπόλεις **143-147**, (Ἀθηνῶν **211-213**, Γλᾶ **215-219**, Μυκηνῶν **154-174**, Τίρυνθας **182-192**), ἀνάκτορα 147-148, (Θηβῶν **214-215**, Μυκηνῶν **174-181**, Πύλου **198-208**, Τίρυνθας **192-197**), μινωικὴ 13, Τροίας 145, 400, Χετταίων 145· βλ. καὶ ἀνάκτορα, ὀχύρωση καὶ κυκλώπεια τεῖχη
 ἄσάμινθος 384
 ἀσβεστόλιθος 40, 144, 165, 194, 207, 216
 Ἀσία 2, 4, 56, 150, 160, 358, 389, 390, 400
 Ἀσιάτες 3
 Ἀσιάτισσες 358
 Ἀσίνη 4, 32, 144, 256, 365, 367, 380, 408
 ἄσπίδα 78, 245, 247, ἡμικυκλικὴ 232, στρογγυλὴ 372, ὀκτώσχημη 37, 51, 68, 73, 95, 173, 181, 237, 239, 284, 300, 301, 362, 370, 372, 373, πυργόσχημη 51, 73, 93, 416
 Ἀσσοῦρ 391
 Ἀσσυρία 80
 ἄσσυριακός: τέχνη 54· βασιλεία 356
 Ἀστάρτη 234
 ἀστρικό σύμβολο 96, 250
 Ἀθιδογράφοι 2
 Ἀτρεὺς 25, 117, 150, (Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως) 105, **110-117**, 118, 154, 157, 177, 219, 251, 252
 Ἀτρεΐδες 2, 25, 109, 150
 Ἀττικὴ 20, 144, 213, 263, 266, 329, 334, 337, 405
 αὐγὰ στρουθοκαμήλου 34, 100
 αὐλάκωση (γιά σπονδικὴ χρήση) 170, 200, 364, 367
 Ἄφα 365
 Ἀφαία 365
 ἀφαίρεση 60, 319
 ἀφαιρετικὴ: ἔκφραση 305, 308, 362· τάση 282
 Ἀφγανιστὰν 34
 Ἀφρικὴ 4
 Ἀφροδίτη 89, 363, ἱερό τῆς 212
 Ἀχαῖα 20, 75, 405
 Ἀχαϊκὴ κυριαρχία 12, 379
 Ἀχαιοὶ 2, 21, 33, 150, 349, 380, 387, 389, 392, 397, 399, 401, 402, 403, 404, 408, 417
 Ἀχάτης 90, 141, 276, 282
 Ἀχιγιάβα (Ahhiyawa) 21, 314, 392, 393
 Ἀχιλλεὺς 79, 108, 343, 359, 417, ἀσπίδα 78
 Alaca Hüyük 29, 30, 102
 Alasa 398
 Arzawa (ὁμοσπονδία) 388, 391
 Assuwa (ὁμοσπονδία) 389, 401, 404
 Βαβυλώνα 79

- Βαβυλώνιοι 322
 βαίτυλος 257, 284
 Βαλκάνια 267, 383, 393
 Βαλτική 34, 85, 119, 121, 394
 βαρίδια 235
 βασάλτης· βλ. λακεδαιμόνιος λίθος
 Βαφειό: θολωτός τάφος 19, **118-121**·
   ἐγγχειρίδια 75· κύπελλα 119, **125-130**
 Βελή πασὰς 118, 151
 Βερδελης 187
 Βερολίνο 115
 Βηρυτός 392
 Βιβάρα 393
 Βικτωριανή ἐποχή 5
 «βόθρος» (θυσιῶν) 32, 192, 367
 Βοϊδοκοιλιά 209
 Βοιωτία 10, 20, 33, 337
 Βοιωτοὶ 407
 Βόλος (θολωτός τάφος) 136
 Βούλα 266
 βραχιόλια (ψέλια) 83, 84, 85, 230, 233, 276, 302
 «βράχοι» (μινωικοῦ τύπου) 73, 92, 125, 130
 Βρετανία 394· βλ. καὶ Ἀγγλία
 Βύβλος 78, 143, 390
 βωμὸς 48, 162, 284, 285, 299, 323, 366, 369, 370, 375, 377, ἀμφίκουλος 160, 302, 366, κυκλικὸς 172, 174, 192, Πύλου 207, ὑπαίθριος 170, 366, φορητὸς 180, 366, Φυλακωπῆς 257
 Bennett 348
 Blegen 5, 197, 200, 205
 buon fresco 221, 222· βλ. καὶ νωπογραφία
 Γάζα 398
 Γάζι 21
 γαλόπετρες 89
 γενειάδα 61, 91, 256
 γεράκια 280
 Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο 183
 Γεωμετρικὴ ἐποχή 1, 31, 32, 33, 196, 213, 266, 277, 320, 332, 402
 Γῆ 20· βλ. καὶ Μητέρα-Γῆ
 γιρλάντα 83
 Γλᾶς 20, 144, **215-218**, 369, 380, 407
 γλυφίδα 43
 γοργεῖη κεφαλὴ 417
 Γοργόνειο 417
 Γουρνιά 21
 Γραφή: Γραμμικὴ Α 347, 348, 349·
   Γραμμικὴ Β 5, 17, 124, 130, 197, 208, 230, 247, 271, 290, 291, 346, **347-360**, 364, 375, 383, 405, 413, 415, 417, ἀποκρυπτογράφηση 5, 348, προσαρμογὴ 349· ἱερογλυφικὴ 347
 γραφειοκρατία 356, 379
 γραφεῖς 349, 351, 352, 358
 γραφικὸς χαρακτήρας 352, 358
 γρύπας 68, 86, 139, 162, 170, 200, 205, 207, 208, 237, 242, 281, **286**, 287, 292, 293, 304, 323, 370
 γυμνότητα 89
 γυνώλιθος 177, 179, 204, 251, 252
 Chadwick 4, 348, 349, 376
 Cowley 348
 Δαίδαλος 393, 416
 Δαίμονες: θολωτός τάφος 110· λεοντοκέφαλοι 138, 237, 281, 370, 373·
   ὄνοκέφαλοι 172, 237, 238
 δακτυλικὸ ἐξάμετρο 416
 Δαναὸς 2, 3, 35
 Δανάη 149
 Δαναοὶ 397, 398, 417
 δαχτυλίδια 34, 91, **92-94**, **95-97**, 118, 120, 132, **137-139**, 277, **283-288**
 Δέλτα (τοῦ Νείλου) 397, 398

δελφίνι 77, 78, 130, 194, 205, 225

Δελφοί 20, 365

Δενδρά (Μιδέα) 4, 19, 100, 380, ἀκρό-
πολη Μιδέας 144, 408, δαχτυλίδια
120, 138, θαλαμωτοὶ τάφοι 107,
132, 271, θολωτὸς τάφος **120-121**,
130, 131, 132, 138, 267, κenoτάφιο
104-105, κοσμήματα 132, ξίφη 267,
πανοπλία 271, χρυσὰ κύπελλα 120,
130-131

δένδρο (Χριστουγέννων) 366

δένδρο ἱερὸ· βλ. ἱερὸ δένδρο

δενδρολατρεία 284, 285

δέπας ἀμφικύπελλον 44

δέρμα ζώου (ὡς ἔνδυμα) 235, 245, 375

Δῆλος 20, 33, 291, 300, 365

Δημάρατος 411

Δήμητρα 284, 295, 375, 376, 377

Δημόδοκος 414

δήμος 358, 359

«δημοσίευση ἐμφανής» 188

Δία 375

διαβήτη 38, 40, 86, 221, 239

διάδημα 34, 80, 83, 131, 136, 256

διακόσμηση ἔκτυπη· βλ. τεχνική
ἔκτυπη

διακόσμηση ἔνθετη· βλ. τεχνική τῆς
ἐνθεσης μετ' πολύτιμα μέταλλα

διακόσμηση μεταπικὴ (στὴν κερα-
μική) 317

«διάλυση τῶν στύλ» (τοῦ ρυθμοῦ) 19,
288

«διαμέρισμα τῶν παραπετασμάτων»
180

Δίας 149, 160, 162, 188, 204, 214, 322,
362, 363, 370, 375, Ἔρκειος 370,

Κτήσιος 370, Μειλίχιος 370

«διεθνισμός» 6, 101

Διμήνι 144

διογενεῖς βασιλεῖς 160

διοίκηση 17, 18, 90, 144, 198, 348,
353, 356, 357, 358, 379, 380

Διομήδης 403

Διόνυσος 256, 363, 375

Διόσκουροι 402

Δίπυλο 340, 346

διφθέρα 375

Δίψιοι 377

δόρυ 73, 74, 93, 241, 267

δοῦλος 358, 377, 383, 414

δράκοντας βαβυλωνιακὸς 141

Δωδεκάνησα 329, 405

Δωριεῖς 2, 151, 211, 395, 407, 408, 409,
410, 417· βλ. καὶ Ἡρακλίδες

Denyen 396, 397, 398

di-pte-ra-ro-ro 375

Dörpfeld 183, 400

Ἑβραῖοι 408, ἑβραϊκὰ κείμενα 398

Ἑγκλιανός· βλ. Ἄνα Ἑγκλιανός

Ἑγκαμη 322, 390

ἐγχειρίδια 34, 48, 55, 68, **72-79**, 80,
119, 122, 267

εἰδώλια, εἰδωλοπλαστική 250, 252,
253-266, 295, 296, 365, ἀπὸ φαγε-
ντιανῆ 98, Ἀσίνης 256, θρηνηωδῶν
263-264, Θρησκευτικοῦ Κέντρου
172, **253-256**, μεγάλα πήλινα **253-
258**, μικρὰ πήλινα **259-265**, ὁμοίω-
μα ὑποδήματος 266, σὲ τοιχογρα-
φία 230, Τίρυνθας 187, τύπου Φ, Ψ,
Τ **259-260**, 344, φιλισταϊκὰ 398,
Φυλακωπῆς 257-258, χάλκινα 253,
ὡς μαρτυρία θρησκευτικοῦ αἰσθή-
ματος 375, τύπου Ρεσέφ 406

«εἰδωλο» (ψυχή) 235

Εἰλειθυία 167, 376

Ἐκτωρ 414

ἐκφορὰ (νεκροῦ) 321

ἐκφορικὸς τρόπος 106, 115, 155, 163,
166, 187, 188, 190

Ἑλ Ἀμάρνα 390, 391, ἑγγράφα τῆς 396
ἐλαιον 7

- Ἑλάμ 286
 Ἑλένη 33, 97, 142, 402
 Ἑλευσίνα 20, 365
 Ἑλευσίνη Μυστήρια 363
 Ἑλευσίνιο 213
 ἑλεφαντόδοντο (ἑλεφαντούργημα, ἑλεφαντοστό) 68, 71, 80, 90, 99, 121, 122, 144, 159, 181, 239, 253, 282, 286, 339, 360, 366, 373, ἐμπόριο 383, 400, κεφαλὴ Μυκηνῶν 172, **295**, λύρα 244, 296, πλακίδιο ἀπὸ τὴν Οἰκία τῶν Σφιγγῶν 299, πλακίδιο Δήλου 300, πλακίδιο Μυκηνῶν μὲ παράσταση θεᾶς 234, πλακίδια μὲ παράσταση κεφαλῆς πολεμιστῆ 298-299, πλακίδιο Σπάτων 301, πυξίδα Ἀρχαίας Ἀγορᾶς **292-293**, σύμπλεγμα Μυκηνῶν 175, **293-295**
 ἑλεφαντουργία **289-304**, 411, ἐπιδράσεις ἀνατολικές 291, 390· βλ. καὶ ἐργαστήρια
 Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ 156, 159, 170, 174, 179, 266, 365, 402
 ἔμβλημα 59, 60, 160, 278, 301
 ἐμβληματικός: τρόπος, διάταξη 60, 96, 102
 «ἐμπόρια» (στὶς Κλαζομενές) 389, (στὴ Χαλκιδική) 393
 ἐμπορικὰ πλοῖα 384-385· βλ. καὶ ναυὰγια
 ἐμπόριο (ἐμπορικὴ δραστηριότητα) 17, 328, 380, **381-385**, 388, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 404, 406, 410, ἑλεφαντόδοντου 291, μὲ Αἴγυπτο 391, μὲ Ἰταλία 393, μὲ Κύπρο 390, μὲ Συροπαλαιστινιακὴ ἀκτὴ 390, μεσοελλαδικὸ 6, μετάλλου 383-385, μινωικὸ 17, 90, Μυκηνῶν 148, ὅπλων 270
 ἔμποροι 383-385
 ἐμπρεσιονιστικός: τρόπος 13, 240· τέχνη 19
 Ἐμπυλὴ Ἄρτεμις 167
 ἔνδυμα μινωικοῦ τύπου 230, 259, 339
 Ἐννεάπυλο 213
 Ἐνοσίγαιος Ποσειδῶν 376
 Ἐνυάλιος Ἄρης 376
 ἐνώτια· βλ. σκουλαρίκια
 «ἐορτὴ τοῦ κρασιοῦ» 377
 Ἐπάνω Φοῦρνος (θολωτὸς τάφος) 109
 ἐπαύλεις 143, 364
 Ἐπίγονοι 404
 Ἐπίδαυρος 365, 380
 ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα 315
 ἐπίσημο 78
 ἐπιστήθιο 34, 64
 ἐπιστολὴ «Ταβαγκαλάβας» 392
 ἐπιτύμβια στήλη 16, 30, **36-39**, 60, 94, 101, 160, 251, 321, 332
 ἐπιφάνεια (θεότητας) 370
 Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου 395
 Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας, πόλεμος 2, 214
 ἐραλδικός: ἀπεικόνιση 292· ἀπόδοση 60· διάταξη 299· ἐμβλήματα 60· ζωὰ 26· σύνθεση 159, 282· τέχνη 60, 301· τοποθέτηση 139, 242, 325· τρόπος 18
 Ἐρατοσθένης 2
 ἐργαστήρια: «βασιλικά» 144, 181, 417· ἑλεφαντουργίας 168, 181, 291, 299, 302· ζωγράφον 220· κατεργασίας πολύτιμων ἀγαθῶν 291· κεραμικῆς 314, 319, 325, 327, 328, 390· μεταλλουργίας 129, 384· ὀπλοτεχνίας 267· Πύλου 207· σφραγιδογλυφίας 90, 136, 281· Τίρυνθας 187· χαλκοτεχνίας 65
 «Ἐργαστήριο Καλλιτεχνῶν» 181
 Ἐρεχθεὺς 20
 Ἑρμῆς 322, 362, 375, Ψυχοπομπὸς 266
 Ἑρως (ἱερὸ) 212
 ἐσθῆτα (ἱερή, τελετουργικὴ) 373, 374, 375, 377, προσφορά 230, 374, 377· βλ. καὶ ἱερατικὸς

ἔστια 104, 148, 170, **177-178**, 179, 194,
195, 200, 205, 207, 216, 218, 219,
364

«ἐσχάρα» (τοῦ Ventris) 349

ἐτρουσκική γλώσσα 348

Εὐανδρος 360

Εὐβοία 334, 335, 405

Εὐξείνιος Πόντος 394

Εὐριπίδης 79

εὐρυνάγνια 149

Εὐρυσθεὺς 150, 196, 410

Εὐρώπη: (ἡπειρος) 56, 400· (μυθολο-
γική ἡρώιδα) 142· Κεντρική 383·
Βόρεια 16, 64, 85, 122, 270

Ἐφεσος 389

Ἐφύρα 308

ἐφυραϊκὰ ἀγγεῖα· βλ. ρυθμὸς ἐφυ-
ραϊκὸς

Elgin 151

e-qe-ta (ἐπέται) 357, 417

Evans 4, 5, 13, 99, 125, 131, 347

Ζάκρος· βλ. Κάτω Ζάκρος

Ζάρα 148

ζαφορά 359

Ζεύς· βλ. Δίας

ζυγαριά 65, 322

Ζυγουριές 7, 405

«ζωγραφική με μέταλλα»· βλ. τεχνική
τῆς ἐνθεσης με πολύτιμα μέταλλα
ζώνη 85, 136

Ἡλέκτρα Εὐριπ. 79

ἤλεκτρο (μέταλλο) 48, 61, 73, 75, 91

ἤλεκτρο· βλ. κεχριμπάρι

Ἡλῖδα 20

ἥλιος 96, 138

Ἡλύσια 97

Ἡπειρος 393, 403, 409

Ἡρα 148, 188, 196, 251, 375

Ἡρακλείδες 1, 410, 417

Ἡρακλῆς 150, 183, 214, 401, 410

Ἡρόδοτος 2, 411

ἡρωολατρεία· βλ. λατρεία νεκρῶν

Ἡσίοδος (Ἄσπις) 53

Ἡφαιστος 375

Halstatt (πολιτισμὸς) 394

Hissarlik 400

horror vacui 38, 60, 96, 130

θάλασσα 7

θαλασσοκρατία 2, 3, 213

Θάμυρις 244

Θάψος 393

θεά: τῶν ἀλόγων 376· τῆς γονιμότη-
τας 322, 361· τῆς εὐφορίας 20, 83,
172, 237, 284, 402· τοῦ Λαβυρίνθου
376· Μεγάλη θεά 96, 139, 357, 361,
362, 363, 372, 376, 377· τῶν ὕφρων
251, 255· τοῦ πολέμου (ἐνοπλη θεά)
96, 239, 361, 372, 376· τῶν ὑδάτων
376· τῆς φύσης 284, 361, 372· βλ.
καὶ Πότνια καὶ Ἰπτεία

«θεά τῆς Φυλακωπῆς» 258

θεατρικὸς χώρος 416

θεὸς (Μεγάλος θεὸς) 357

Θεοδώρα 359

θεοφορία 230, 377

Θεσσαλία 3, 21, 143, 198, 403, 409

Θήβα 3, 20, 413, ἀνάκτορο 144, **214-
215**, 380, 401, πινακίδες 124, 347,
352, τοιχογραφίες 225, 229, 239, 373

Θηβαῖοι 404

Θηβαῖς 415

Θήρα 5, αὐγὸ στρουθοκαμήλου 100,
ἐγχειρίδιο 78, ἐκρηξη ἡφαιστείου
20, 247, τοιχογραφίες 55, 75, 84, 97,
222, 230, 232, 233, 234, 247, 250

θησαυρός: Ταφικοῦ Κύκλου A 95· Τί-
ρυνθας 97, 137

«Θησαυρὸς Ἀτρέως»· βλ. Ἀτρέας

«Θησαυρὸς Μινύου»· βλ. Μινύας

Θησεὺς 2, 20, 213, 402

- Θουκυδίδης 2, 150, 213, 403, 410
 θρήνυς 138
 θρηνώδοι 264, 338, 39, 343
 θρησκεία 17, 18, 20, 95, 96, 99, 137, 138, 203, 244, 281, 283-288, 322, 336, 342, 357, **361-378**, 372, 409, 413, 417, ἄναξ ὡς θρησκευτικός ἀρχηγός 364, δαχτυλίδια μὲ θρησκευτικές παραστάσεις 95-96, 137-139, 283-288, ἱερὰ κτίρια 364-365, ἱερὲς κατασκευὲς 366, μινωική **361-363**, παραστάσεις θεϊκῶν μορφῶν, ἱερέων καὶ λατρευτῶν 370-375, πηγὲς γιὰ τὴ μελέτη 363, 364, πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β 375-378, σύμβολα 367-370, τελετὲς 365· βλ. καὶ ἱεροτελεστία
 Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν 151, **169-174**, εἰδῶλια **253-256**, 258, καταστροφή 168, 182, κεφαλὴ ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο 295, λουτήρας 337, ὁμοιώματα φιδῶν 369, πλακίδιο ἀπὸ ἄσβεστοκοινίαμα 366, **372**, πλαστική κεφαλὴ 250, τοιχογραφίες **232-239**, 373
 θριγκὸς κυάνοιο 192
 θρονοελκτήρια 377
 θρόνος ἀνακτόρων 178, 194, 200, 203, 364, στὸ δαχτυλίδι τῆς Τίρυνθας 137, Τουταγχαμῶν 290, τριποδικός 322
 θρόνος ὁμηρικὸς 261
 «θρόνος» μυκηναϊκός 260
 «θυέστειο δεῖπνο» 150
 Θυέστης 25, 150
 θυσιά 105, 108, 121, 141, 238, 243, 321, 342, 364, 365, 367, 368, 372, 375, 377· βλ. καὶ ἄλογο
 θώρακας 78, 271, 332, 357
 Ἰακωβίδης 154, 213
 Ἰαλυσός 388, 405
 Ἰασὸς 388
 Ἰάσπις 90, 141
 Ἰδαῖον ἄντρον 262
 ἱερὰ κτίρια 261, 266, **364-365**, Ἀσίνη 256, 365, 367, Ἐπίδαυρος 365, Μπερμπάτι 365, Μυκῆνες 364-365, Πύλος 207, 365, Τίρυνθα 187, 365, Φυλακωπὴ 257, 365· βλ. καὶ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν
 «ἱερὰ συνομιλία» (sacra conversazione) 285
 ἱερατικός: ἐνδύματα 319, 321· στάση 340· χιτῶνας 137, 203, 244, 287, 322
 ἱερὴ δεξαμενὴ 362
 ἱερὸ πύλης 167, 186, 212
 ἱερέας 91, 141, 169, 172, 245, 283, 338, 357, 358, 359, 370, 373-375, 377
 ἱέρεια 95, 237, 283, 284, 345, 357, 372, 373, 377, τῶν ἀνέμων 375, e-ri-ta 358
 Ἱεριχά 390
 ἱερός: ἄλσος 270· δένδρον 95, 284, 285, 286, 366, 370, 372· γάμος 261, 377· κίων 160, 162, 286, 299, 345, 370· κλαριά 370· κόμβος **99**, 138, 369· κυνήγι 238· περίβολος 95, 283, 366· σύμβολα 367-370
 «ἱερὸς κισσός» 131, 308
 ἱεροτελεστία (ἱεροπραξία, τελεουργία) 138, 172, 178, 228, 230, 234, 237, 238, 239, 251, 255, 256, 283, 284, 285, 323, 339, 365, 369, 373
 ἱεουργοὶ 375
 Ἰθάκη 3, 405, 418
 Ἰλιάδα 21, 55, 78, 108, 121, 150, 215, 272, 342, 359, 379, 401, 404, 414, 416
 Ἰλισὸς 7
 Ἰλλυριοὶ 407
 Ἰναννά 100
 ἰνδικὲς βέδες 415
 ἰνδοευρωπαϊκός: διάλεκτος 416· λαοὶ 9, 359, 376· ρίζα 376· φύλλα 8, 9, 397

- Ἰνδοευρωπαῖοι 17, 363
 Ἰόνια Νησιὰ (Ἑπτάνησα) 3, 21, 208, 335
 Ἰόνιο πέλαγος 405
 «Ἰππεία» θεὰ 376
 Ἰππείος (Ποσειδῶν) 376
 Ἰππόκαμπος 89
 Ἰπποκρήνη 376
 Ἰππόλυτος 33
 ἰπτάμενος καλπασμὸς 38, 44, 59, 73, 240, 292
 Ἰρια 380
 Ἰσις 99
 ἰσοδομικός: λιθοδομία 110· σύστημα 106, 110, 114, 116, 157· τοιχοδομία 51, 154
 Ἰσπανία 383
 Ἰστάρ 373
 Ἰταλία 151, 266, 277, 336, 360, 393
 Ἰφιμέδεια 375
 Ἰωλκὸς 21, 144, 198, **219**, 380
 Ἰωνία 396, 414, 416, 418
 ἰωνικὲς πόλεις 388

 insignia dignitatis 78

 Κάδμεια 2, 214· βλ. καὶ Θήβα
 Κάδμος 2, 3, 20, 35, 214
 κάθαρμα 108
 καθρέπτης 65, 296
 Κακόβατος 143
 Καλαμάτα 44, 209
 Καλαπόδι (Λοκρίδος) 365
 κάλυμμα κεφαλῆς μὲ λοφίο 235, 236, 286, 287, 300, 339
 Κάμειρος 388
 Κάμπος (Λακωνίας) 253
 κάνθαρος (σκευὸς) 44
 κάρδαμο 359
 Κᾶρες 2
 Καρία 409
 Καρλσρούη 115

 Καρφί (Κρήτης) 410
 Κάς 384
 κασσίτερος 1, 292, 315, 383, 384, 385
 Καστελόριζο 385
 Καστρί (Σύρου) 144
 «κατάλογος τῶν πλοίων» (νηῶν κατά-λογος) 21, 215, 379, 404, 416
 καταστροφές στὴν Ἑλλάδα 388, 390, 395, **404-411**
 «κατοικία τῆς ἱέρειας» 187· βλ. καὶ οἰκία
 Κάτω Ζάκρος 5, 40, 207, 291
 Κάτω Σύμη (Βιάννου) 362
 Κάτω Φοῦρνος (θολωτὸς τάφος) 110
 Καύκασος 56, 102
 καύση νεκρῶν 31, 121, 406, 409, 410, 417
 Καφτὸρ 398
 «καφτορίτικο» μαχαίρι 72
 Κέα (ἱερὸ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης) 256, 365
 Κέκροψ 2, 3, 20
 κενοτάφιο (Δενδρῶν) 104-105
 κεντήματα 325, 329
 κεραμίδια 169, 217
 κεραμική 5, 150, 220, 258, **305-336**, 393, 404, 409, ἀμαυρόχρωμη 10, 11, 34, 307, «βαρβαρική» 335-336, διακόσμηση σὲ ζῶνες καὶ μετόπες 317, ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα 315, «κρατήρας τοῦ Διὸς» 322, «κρατήρας τῶν πολεμιστῶν» 330, 398, μινυακή 10, 11, 16, 34, 307, 308, 400, μυκηναϊκή στὴν Τροία 400, 401, 402, πρωτογεωμετρική 410, ρυθμὸς ἀνακτορικός 308, ρυθμὸς εἰκονιστικός 314, 318, 326, 329, 330, ρυθμὸς ἐφυραϊκὸς 314, ρυθμὸς κροσσωτὸς 330, ρυθμὸς πολύποδος 329, ρυθμὸς πυκνὸς 329, ρυθμὸς «Σιταποθήκης» 332-334, τεχνική τῆς διακόσμησης 306, ὑπομυκηναϊκή

- 334, Urfirnis (πρωτοβερνικωτή) 7, Φιλισταίων 398· βλ. καὶ ρυθμὸς κεραμικὸς τροχὸς 10, 40, 98, 217, 253, 259
 κέρατα καθοσιώσεως 217, 299, 323, 344, 362, 365, 368, 369
 κερνολεκάνη 263
 κέρνος 257, 263
 Κεφαλληνία 32, 289, 405
 Κεφτιοῦ 290
 κεχυμπάρι (ἤλεκτρο) 16, 34, 83, 119, 121, 282, 383
 Κῆρ 345
 Κιλικία 388, 405
 Κινύρας 390
 κισσὸς 7
 Κλαζομενὲς 389
 Κλασικὴ ἐποχὴ 151, 264
 Κλείδημος 213
 κλειδοῦχοι 375
 Κλυταιμνήστρα (θολωτὸς τάφος) 24, 32, 110, **117-118**, 141, 151, 157
 κνημίδες 271
 Κνίδος 358
 Κνωσὸς 4, ἀνάγλυφη ζωφόρος στὰ ἀνάκτορα 194, εἰδώλια 250, ἐλεφαντοστέινα πλακίδια 301, ἐργαστήρια 181, 220, θεὰ τῶν ὄψεων 251, 255, θεατρικὸς χώρος 416, καταστροφή ἀνακτόρου 272, 336, 351, 387, 396, 397, μυκηναϊκὴ ἐπικυριαρχία 20, 291, 348, 380, πινακίδες 5, 21, 124, 347, 349, 351, 352, 376, πλακίδια ἀπὸ φαγεντιανῆς 55, πρόχους ἀπὸ ὀρειχαλκο 51, τοιχογραφίες 85, 100, 132, 200, 220, 225, 226, 239, 242, 243, 373, σφραγίδες 91, σχέσεις μετ' Ἀθήνα 213
 κοῖλα θυράων 177
 «Κοινή» 6, 18, 151, 314, 326, 333, 360, 399, 404, 408, 409
 «κοινή γῆ» 359
 κολοκύνθη 7
 Κολοφών 389
 Κόρη· βλ. Περσεφόνη
 Κόρινθος 7, 149, 308, 325
 κοσμηματοτεχνία, κοσμήματα 65, **79-89**, 119, 120, **131-136**, 230, 233, 234, 256, 258, **272-280**· βλ. καὶ τεχνικὴ
 Κόκλα 105
 Κούριο 278
 κουροτρόφος 260
 κουφιστικὸ τρίγωνο 110, 111, 115, **159**
 κράνος 54, 73, 93, 95, 120, 271, 372, ἀκανθωτὸ 332, κερασφόρο 299, 332, μετ' ὀφίο 53, ὀδοντόφρακτο 34, 92, 93, 207, 247, 272, 298, 299, 300, 301, 416, Φιλισταίων 398
 κρανοφόρος θεὰ 170
 «κρατήρας τῶν πολεμιστῶν» 239, 330, 332, 340, 398
 «κρατήρας τοῦ Διὸς» 322
 κρήνη: Ἀκρόπολης Ἀθηνῶν 167, **212**, 405· ἀκρόπολης Μυκηνῶν **164-167**· ἀκρόπολης Τίρυνθας 167, **187-188**, 404· βλ. καὶ Περσεΐα Κρήνη
 Κρήτη 3, 4, 5, 7, 8, 12, 19, 36, 62, 78, 94, 159, 417, ἀνάκτορα 147, 148, 204, 207, 380, γραφὴ 15, 347-351, θαλαμωτοὶ τάφοι 118, θεατρικοὶ χώροι 416, θολωτοὶ τάφοι (καταγωγὴ) 122, θρησκεία 230, 342, 360 **361-363**, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 372, 378, καύση νεκρῶν 409, μινωικὴ τέχνη **13-17**, 51, 73, 129, 131, 142, 162, 286, 339, 345, ἀγγεῖα ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα 43, 47, εἰδώλια 253, 259, 263, ἐλεφαντουργία 291, κεραμικὴ 306, 308, 314, 317, 326, 327, 330, 335, κοσμηματοτεχνία 79, 80, 136, λάρνακες 336, 337, 338, 346, λίθινα ἀγγεῖα **39-42**, περί-

- κλειστή τεχνική 72, περισφύρια 84, σφραγίδες 89, 90, 119, 281, 282, 284, 285, τοιχογραφίες **220-227**, 246, φαγεντιανή 55, 99, 252), μυκηναϊκή ἐπικυριαρχία 20, 21, 348, 387, πρόσφυγες 405, 409, 410, σχέσεις με Ἀθήνα 213, σχέσεις με Θήβα 215, σχέσεις με Ἰταλία 393, σχέσεις με Κύπρο 389, σχέσεις με Λακωνία 118, 129, σχέσεις με Μεσσηνία 208, σχέσεις με Μικρὰ Ἀσία 398, σχέσεις με Φιλισταίους 398· βλ. καὶ Κνωσός
- κροκαλοπαγής (λίθος)· βλ. ἀμυγδαλίτης
- κροκοσυλλέκτες (πίθηκοι) 89, 226
- κρόσσια 235, 330, 339
- κτένι 122, 290, 296
- «Κτίριο τῶν Εἰδώλων» 172, 174, 253, 256· βλ. καὶ Ὁρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν
- «Κτίριο τῶν Τοιχογραφιῶν» 172, 174, 234, 337· βλ. καὶ Ὁρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν
- κύανος 192
- Κυκλάδες 1, 3, 4, 8, 20, 39, 55, 65, 143, 220, 306, 327, 329, 365
- «κυκλώπεια ἐκτέλεση» 165
- κυκλώπεια πόλη 149
- κυκλώπεια τείχη 2, 28, 115, 124, 145-147, 163, 164, 183, 187, 211, 214, 215, 216, 381, 393, 407, τεχνική 144, 216, τεχνοτροπία 28, 144, 156, 400, τοιχοδομία 145
- Κύκλωπες 145, 150, 182, 196
- Κυκλώπων (θολωτὸς τάφος) 109
- κύμβη 40, 42
- κύμινο 359
- κυνήγι 37, 73, 75, 92, 93, 219, 226, 228, 238, **239-241**, 247, 281, 323, 365
- Κυνόρτιο (ὄρος) 365
- Κυπαρισσία 209
- κύπελλα: Βαφειοῦ 119, **125-130**· Δενδρῶν 120, **130-131**· τύπου «ἀγίας κοινωνίας» 138· τύπου Βαφειοῦ 65, 67, 307
- κύπελλο «Νέστορος»· βλ. *δέπας ἀμφικύπελλον*
- Κύπρος 3, 151, 263, 277-278, 302, 319, 320, 322, 327, 336, 360, 383, 384, 389-390, 395, 397, 398, 399, 403, 406, 409, 417
- «Κύριος τῆς Ἀσίνης» 256
- Κῶς 329, 388
- Κωπαῖδα 20, 215, 218, 380
- Karo 68, 183
- ko-no-so 349
- ko-to-na ke-ke-me-na 359
- ko-to-na ki-ti-me-na 359
- Kober 348
- Kültepe 102
- Λαβδακτίδες 214
- Λαβύρινθος 147, 376
- λακεδαίμωνιος λίθος (lapis lacedaemonium) 40, 118
- Λακωνία 19, 20, 118, 129, 253
- «λαοὶ τῆς θάλασσης» 210, 332, 395, **396-399**, 403, 404, 407, 408, 409
- λάρνακες 18, 237, 239, 259, 323, **336-346**, 409
- λαΦαγέτα (ra-wa-ke-ta) 357, 359, 417
- λατρεία νεκρῶν 20, **31-33**, 346
- Λαύριο 383, 384
- Λέλεγες 2
- Λεόντων (θολωτὸς τάφος) 110
- Λέρνα 7, 8, 29, 90, 144
- Λέσβος 389
- Λευκάδα 10, 29
- Λευκαντὶ 334
- λέων 360
- Λῆμνος 389
- Λιβύη 290, 403

Λίβνοι 397

λίθοτεχνία 34, **36-42**, 68, 71, 251, 252,
διακόσμηση θησαυροῦ Ἀτρέως
115, 251, 252, ἐπιτύμβιες στήλες 36-
39, κοσμήματα 276, λίθινα ἀγγεῖα
40-42 (κύμβη ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο
40), Πύλη τῶν Λεόντων 159-162,
σφραγίδες, σφραγιδόλιθοι 34, 90-
91, 118, 119, 120, 122, 141-142, 282-
283

λιοντάρι 37, 44, 59, 60, 71, 73, 74, 86,
89, 94, 95, 138, 141, 160, 162, 200,
205, 242, 281, 286, 292, 301, 362,
370

Λιπάρες νῆσοι 151, 360, 393

λιπαρίτης λίθος 383

Λονδίνο 115

λουτήρας 205, 336, 337, 384

λουτρό 205, 337, 358, Ἀγαμέμνωνος
180, 337

λουτρό τελετουργικὸ 336, 337

Λυκαβηττός 7

Λυκία 145, 182, 388, 397

Λυκόφρων 78

λύρα 203, 244, 296, 322, 373

λυχνία, λυχνάρι 34, 36, 65, 119

lapis lazuli 34, 44, 71, 90, 144, 222, 276,
282

loggia 200

Lukka 396, 397

Μακεδονία 393

μακιγιάρισμα 255

μαλαχίτης 222, 276, 290

Μάλθη 144, 384

Μάλια 207

μαντικός τρίπους 261

Μαραθῶνας 108

Μάρι 72

Μαρινᾶτος 121

Μεγάλος βασιλεὺς (Χετταίων) 392, 393

μέγαρο 3, 9, 147, 148, 169, 175, 177,
178-179, 180, 192-196, 200, 204,
205, 216, 218, 219, 239, 242, 243,
257, 364, 369, 373, 413, 417

«μέγαρο τῆς βασίλισσας» 195, 204

μεγαροειδὲς κάτοψη 214

μεγαροειδές: κτίσμα 220· σχῆμα 187

Μεγιδῶ 291, 304, 390

Μέθανα 264

Μεθώνη 209

μέλαθρο 20, 216, 217, 218

Μενελάιο 19, 143

Μενέλαος 33, 97, 204, 403

Μενίδι 20, 32, 373

Μεντινὲτ Ἀμποῦ 397

Μερνεφθᾶ (Φαραῶ) 397, 403

Μεσαρά (τάφοι) 122, 123

Μεσόγειος 65, 78, 209, 289, 291, 332,
361, 380, 381, 383, 387, 395, 396,
399, 403, 404

Μεσοποταμία 72, 79, 89, 98, 100, 228,
286, 306, 367, 375

Μεσσηνία 4, 9, 19, 20, 76, 107, 123,
144, 197, 208, 246, 305

Μεσσηνιακὸς κόλπος 209

μεταλλοτεχνία 15, **42-97**, 101, **125-
142**, **266-289**, 393, 394, 416, ἀγγεῖα
ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα 42-48, 272
(ἄργυρος 51-56, ἥλεκτρο 48, κύπελ-
λο Νέστορος 44, ρυτὸ πολιορκίας
51, χρυσὰ κύπελλα Βαφειοῦ 125-
130, χρυσὰ κύπελλα Δενδρῶν 131-
131, χρυσὸς 44-48, 56-58), ἐργαστή-
ρια μεταλλοτεχνίας 90, 129, 136,
267, 281, 384, ζυγαριές 65· βλ. καὶ
τεχνική

μεταμφίεση 238, 239, 256

Μετάνειρα 284

Μῆλος 20, 257, 365

Μηριόνης (κράνος) 272

Μητέρα-Γῆ 361

Μητέρα-θεὰ 361, 376

- Μήτηρ θεῶν 377
 μήτρα 36, 43, 126, 127, 276, 282
 Μιδέα· βλ. Δενδρά
 Μικρά Ἀσία 4, 7, 29, 30, 47, 102, 145, 210, 328, 384, 388, 389, 391, 393, 397, 417
 Μίλητος 143, 314, 358, 383, 388, 392
 Μιλλαβάντα (Μίλητος) 392
 Μινύας 10, 219, (θησαυρός) 20, 105, 116, 219
 Μίνως 2, 3, 5, 213, 337, 393, 397
 Μινώταυρος 3
 μνημειώδης πλαστική/γλυπτική 39, 159, 249, 252, 289
 Μογγολία 56
 Μόναχο 115
 Μουσαῖος 244
 Μουσείο· Βρετανικό 115· Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ 115
 Μοῦσες 244
 μουσική 244, 373
 «Μουσικὸς» 244
 Μπερμπάτι 319, 365, 380, 405
 Μπογάζκιοῦ 85, 145, 390
 «Μυκηναία» (τοιχογραφία) 173, **232-234**· βλ. καὶ τοιχογραφίες καὶ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν
 Μυκῆνες 2, 3, 4, 5, 6, 19, 21, 124, 143, 188, 214, 392, 403, 417, 418· ἀκρόπολη 144, **148-181**, 183, 186, 187, 196, 197, 198, 211, 216, 408, 409· ἀνάκτορο 174-181, 366-380, (καταστροφή ἀνακτόρου 151, 181, 207, 404, σύμπλεγμα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο 293-295, τοιχογραφίες 223, 225, 230)· γραφή 347, 351, 352· θαλαμωτοὶ τάφοι **103-104**, (ἀργυρὸ κύπελλο 272, ἐπιτύμβια στήλη 332, πλακίδια ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο 298, 304, χρυσὰ δαχτυλίδια 283-288)· θολωτοὶ τάφοι 107, **109-118**· Θρησκευτικὸ Κέντρο **169-174**, 337, 364, 365, 367, 369, (εἰδώλια 250-252, 258, κεφαλὴ ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο 295, πλακίδιο ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα 366, **372**, πλαστικὴ κεφαλὴ 253-256, τοιχογραφίες **232-239**), 373· κέντρο ἐλεφαντουργίας 291, 299, 301, 181· κεραμικὴ 314, 329, 330, 334· κρήνη 164-167, 404· λακκοειδεῖς τάφοι **23-29**, 119, 125, 136, 276, 367, 372 (αὐγὰ στρουθοκαμήλου 100, ἐγχειρίδια 72-75, ἐπιτύμβιες στήλεις 36-39, ζυγαριῆς 65, κοσμήματα 80-89, μεταλλικὰ ἀγγεῖα 43-60, ξίφη 68-72, προσωπίδες 60-64, ρυτὸ σὲ σχῆμα κερασφόρου ζώου 101, σφραγίδες 91-97, φαγεντιανὴ 99-100)· μῦθοι καὶ ἱστορία 148-154· ναὸς Ἀθηνᾶς 179, 188· Οἰκία Σφιγγῶν 299· Οἰκία τοῦ «κρατήρα τῶν πολεμιστῶν» 168, 330)· «Σιταποθήκη» 1647-168· Ταφικοὶ Κύκλοι **23-33**, 34, 36, 37, 39, 40, 47, 48, 61, 68, 91, 92, 95, 99, 103, 104, 154, 155, 167, 168, 247, 251, 293, 307· τεῖχη καὶ πύλεις 154-157, (βόρεια πύλη 162, Πύλη τῶν Λεόντων 157-162)· βλ. καὶ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν, Πύλη τῶν Λεόντων καὶ Οἰκία μύκης ξίφους 150
 Μυλωνᾶς 121, 154, 174, 205, 232, 251
 Μυρσινοχώρι (Ρούτση) 76, 121-122
 Μυστήρια 363, 377· βλ. καὶ Ἐλευσί-
 νια Μυστήρια
 mason's marks 348· βλ. καὶ τεκτονικὰ σημεῖα
 Meillet 416
 metallmalerei 73· βλ. καὶ τεχνικὴ τῆς ἔνθεσης μετ' πολῦτιμα μέταλλα
 mo-to-qa 208
 Müsgebi 388

- Ναβαρίνο 209
 Νάξος 20, 144, 289, 388, 405
 νάρκισσος 7
 νατουραλισμός· βλ. φυσιοκρατία
 νανάγια 384, 385
 Ναύπλιο 118, 148, 151, 380
 ναυσιπλοΐα 210, 381, 385, 408
 νειλωτικός· σκηνή 35· τοπίο 122
 νεκρική τελετή 31, 32, 108, 121, 122,
 263, 320, 321, 323, 332, 338, 339,
 340, 342, 343, 344, 345, 346· βλ. καί
 ταφικά ἔθιμα
 νεκρόδειπνα 30, 31, 105
 «Νέο Καδμείο» 214· βλ. καὶ Θήβα καὶ
 ἀνάκτορο Θηβῶν
 Νεολιθικὴ ἐποχὴ 6, 143, 183, 186, 211,
 306, 361
 Νεῖλος ποταμὸς 75, 391, 397
 Νεοπτόλεμος 403
 Νέστωρ 44, 198, 204, 205, 210, 291,
 403
 Νηλεὺς 198, 219
 Νηλεΐδες 210
 Νησιὰ τῶν Μακάρων 97
 νιέλλο **48-49**, 51, 73, 74, 78, 120, 278,
 290
 νομαδικὴ τέχνη· βλ. τέχνη τῆς στέπας
 Νότια Οἰκία· βλ. Οἰκία
 Νουβία 34
 νοπογραφία 221, 222, 372

 Naue II (ξίφη) 270

 ξίφη 34, 36, **68-72**, 119, 120, 121, 150,
 235, **267-270**, 357, 372, 406, 410,
 416, τύπος A & B 68, τύπος C, D, E,
 F, G 267, 270, Naue II 270

 ὀδικὸ δίκτυο 149, 381, 410
 Ὀδύσσεια 3, 105, 178, 192, 193, 194,
 205, 291, 403, 414, 416
 Ὀδυσσεὺς 21, 78, 105, 359, 403, 418

 Οἰδίπους 20
Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ Σχόλ. 213
 Οἰκία· «A» & «B» 169· «τῆς Ἀκροπό-
 λεως» 168· «τῆς Ἀναβάθρας» 168·
 «τοῦ Ἀρχιερέως» 173, 232· «τῶν
 Ἀσπίδων» 181· «τῶν Γυναικῶν»
 (Θήρα) 230· Δυτικὴ (Θήρα) 75·
 «τοῦ Ἐμπορίου τοῦ Κρασιοῦ» 181·
 «τοῦ Κάδμου» 214· «τῶν κεράμων»
 7· «τῶν Κιόνων» 181· «τοῦ κρατή-
 ρα τῶν πολέμιστῶν» 168, 332· «τοῦ
 Λαδεμπορίου» 181· «M» & «N» 169·
 μεσοελλαδική 9· μυκηναϊκή 88,
 147, 148, **169**, 364· Νότια 168· πρω-
 τοελλαδική 7· «τῶν Σφιγγῶν» 181,
 299· «Τσουῖντα» 172, 173· «Wace»
 168
 Οἰκίες ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη 181
 οἶνος 7
 οἰκουρὸς ὄφης 369
 Ὀλυμπία 3
 ὀλυμπιακός· θρησκεία 363· πάνθεο
 376
 Ὀλύμπιοι θεοὶ 375, 417
 ὄλυνθος 7
 ὀμηρικὰ ἔπη, ποιήματα 21, 33, 55,
 138, 200, 223, 274, 290, 291, 338,
 346, 356, 401, 402, **413-418**
 ὀμηρικὴ· ἀναφορὰ 204, 376· ἔκφραση
 177· μάχη 247· περιγραφή 192, 205,
 271, 400, 401, 413, 417
 ὀμηρικὸς ὕμνος (πρὸς Δήμητρα) 284
 Ὅμηρος 1, 2, 3, 31, 35, 43, 79, 93, 105,
 138, 149, 160, 223, 263, 356, 359,
 363, 364, 400, 401, 402, **413-418**
 «ὁμοβροντία» πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ
 122
 ὀξειδία· ἀσβεστίου 222· σιδήρου 222,
 306· χαλκοῦ 99
 ὄπιο 359
 ὄπλα, ὄπλοτεχνία 1, 16, 34, 36, 37, 65,
67-79, 80, 119, 120, 121, 122, 208,

- 266-272**, 290, 357, 384, 408, 411, 417, ἐμπόριο 383, 400, 406, τεχνίτες ὀπλοποιοὶ 358· βλ. ἐπίσης ξίφη καὶ ἐγχειρίδια
 ὀπλολατρεία 372
 ὀρεῖα κρύσταλλος 40, 42, 71, 80, 90, 180, 276
 ὀρεῖχαλκος 1, 51, 56, 85, 384
 Ὀρέστης 33, 150, 417
 Ὀρόντης 390
 Ὀρφεὺς 244
 Ὀρχομενὸς 3, 10, 20, 105, 116, 147, **219**, 225, 240, 347, 380· βλ. καὶ Μινύου θησαυρὸς καὶ ἀνάκτορο Ὀρχομενοῦ
 Οὐγκαρὶτ 4, 104, 151, 291, 383, 390, 396, 399
 Οὐράλια 56
 ὀφίτης 282
 ὀχύρωση 12, 124, 143-147, 380, 381, 393, 404, 413, Ἀθηνῶν 211-213, Γλᾶ 215-216, Θήβας 214, Κλαζομενῶν 389, μεσοελλαδική 143, Μιλήτου 388, Μυκηνῶν 154-167, πρωτοελλαδική 143, τείχη μὲ πλίνθινη ἀνωδομή 144, 216, 388, Τίρυνθας 182-192, Τροίας 145, 400, ὑστεροελλαδική 144-147, Χαττούσας (Μπογάζκιοῦ) 145· βλ. καὶ κυκλώπεια τείχη, ἀνάκτορα, καὶ ἀκροπόλεις Ἀθηνῶν, Γλᾶ, Θήβας, Μυκηνῶν, Τίρυνθας
 ὀψιανὸς 40
 Παγασσητικὸς Κόλπος 220
 Παιάων (Ἀπόλλων) 375
 Παλαιστίνη 267, 304, 328, 374, 383, 390, 398
 παλλάδιο 95, 96, 170, 338, 372
 Παμφυλία 388
 Πᾶν (σπήλαιο) 213
 Παναγιά (Θολωτὸς τάφος) 110
 Παναθήναια 213, 375, 413
 πανοπλία (Δενδρῶν) 271· βλ. καὶ θώρακας
 Παπαδημητρίου 154
 πάπυρος 75, 83, 230, 242, 308
 παραδουνάβιες περιοχὲς 387
 Πάρος 20
 Παρθενῶν 1
 «Παριζιάνα» 100
 Πάριο χρονικὸ 2, 117
 Πάρις 402, 403
 πασίθεοι 377
 πατνὶ (σανσκρι.) 376
 Πάτροκλος 108, 121, 342, 343
 Πανσανίας 1, 151, 183, 188, 214
 Πάφος 390
 Πεισίστρατος 210, 413
 πελαργικὸ 109, 213
 πελασγικὰ τείχη 2
 Πελασγοὶ 7
 Πέλεια 375
 πέλεκυς: διπλοῦς 95, 96, 307, 308, 362, **367**, 368· μονόστομος 78, 367
 Πελίας 198, 219
 Πελοπίδες 2, 150, 160
 Πελοποννησιακὸς πόλεμος 32
 Πελοπόννησος 19, 20, 150, 198, 208, 263, 376, 390, 392, 410, 418
 Πέλοψ 3, 35, 150
 πέπλος 230, 259, 295, 395
 Περαιτὶ 263, 264, 283, 289, 329, 405, 406, 409
 περιβραχιόνιο 83, 84, 85
 περιδέραιο 85, 119, 121, 132, 173, 230, 233, 234, 253, 258, 259, 276, 277, 302, 373
 Περιστεριὰ 12, 367
 περισφύρια 84, 85
 περόνη 34, 83, 132, 276, 406
 Περσεὺς 117, 149, 150, 196
 Περσεΐα Κρήνη 150, 164, 196
 Περσεΐδες 78, 109, 150
 Πέρσες 151

- Περσεφόνη 142, 295, 377, 402
 Πήγασος 376
 πίθηκος 89· βλ. καὶ κροκοσυλλέκτης
 πίθηκος
 πινακίδες (πήλινες ἐνεπίγραφες) 5, 21, 130, 138, 197, 198, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 230, 247, 290, 291, **347-360**, 362, 379, 381, 404, 417, ἀποκρυπτογράφηση 348, εἰδικευμένοι τεχνίτες 358, 384, ἐμπόριο 383, κατανομή γαιῶν 359, δνόματα 359, περιγραφές ἐπίπλων 360, ὡς πηγὴ γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς θρησκείας 364, **375-378**, σχήματα 353, φυτὰ, μπαχαρικά 360, τίτλοι ἀξιοματουχῶν 356-357· βλ. καὶ Γραφὴ Γραμμικὴ Β
 πλακίδιο ἀπὸ ἀββεστοκονίαμα (Μυκηνῶν) 170, 239, 366, **372**
 πλαστικὴ 39, 60, 115, 159-160, 249-266· βλ. καὶ μνημειώδης πλαστικὴ/γλυπτικὴ
 «πλέσια» 28, 157, 159
 Πλοῖστιος 210
 Πολέμων 213
 πολιορκία πόλης 54, 55, 177, 226, 401
 πόλος 256, 259
 πολυδίψιον Ἔργος 138
 πολύχρυσοι Μυκῆναι 3, 35, 149
 πομπή 198, 203, 214, 225, 228, 229, 230-234, 242, 325, 332, 338, 339, 343, 365
 πομπικὴ: ὁδὸς 170, 250· τοιχογραφία 259
 πόρπη 277, 336, 406
 πορφύρετης λίθος (rosso antico) 40, 118
 Ποσειδῶν 167, 198, 362, 375, 376
 Ποσιδάχεια 375
 Πότνια 304, 372, 376
 Πότνια ἱππεία 376
 Πρίαμος 401
 «πρίγκιπας μετὰ τὰ κρίνα» 132, 237
 Προέλληνες 7
 προελληνικὰ φύλα 2
 πρόθεση (νεκροῦ) 321, 338, 343
 Προθυραία Εἰλειθυία 167
 Προῖτος 182, (θυγατέρες) 33, 188
 Προπύλαια (τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν) 192
 Πρόσυμνα 32, 75, 77, 105, 107, 132
 προσωπεῖο 64, 238, 257· βλ. καὶ προσωπίδα
 προσωπίδες 34, 35, **60-65**, 91, 92, 101, 251
 Προφήτης Ἡλίας 148, 164
 πτερόεντα πέδιλα 266
 Πύθιο 213
 Πυλαία Δήμητρα 164
 Πυλαῖος Ποσειδῶν 167
 Πυλᾶτις Ἀθηνᾶ 167
 Πύλη τῶν Λεόντων 24, 28, 47, 117, 151, 154, **157-162**
 Πύλος 4, 5, 19, 21, 219, 379, 403, 413, 418, ἀνάκτορο 147, 178, 179, **197-208**, 384, (καταστροφὴ **208-211**, 351, 380, 408, λατρεῖα 365, 366, 367, 369, ὁμοιότητες μετὰ ἀνάκτορα Τίρυνθας, Μυκηνῶν 204, 207, ὁμοιότητες μετὰ ἀνάκτορα Κρήτης 208, τοιχογραφίες 225, 239, **241-247**, 364, 373), πινακίδες 347, 348, 351, 352, 357, 358, 359, 376, 381, 405, τάφοι 32, 80, 107, 138
 πυξίδα: ἐλεφαντοστέινη 122, 290, 373· ἐλεφαντοστέινη ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν **292-293**· ξύλινη μετὰ χρυσοῦ ἐπικάλυψη **59**, 293· σὲ τοιχογραφία 230· συριακὴ 302
 πυραμίδα (αἰγυπτιακὴ) 124
 πύραυνα 65
 πυρεὶς (στοὺς τάφους) 108, 121, 343
 Peleset 398
 Persson 105, 120, 348

po-ro-ko-re-te 208
 po-ro-wi-to 210· βλ. καὶ Πλοῦστιος
 po-ti-ni-ja, po-ti-ni-ja i-qe-ja 376

Qadesh 383, 391, 397, 401
 qa-si-re-u (βασιλεὺς) 208, 357, 358

Ραμσῆς Β΄ 391, 406
 Ραμσῆς Γ΄ 397, 398
 Ρας-Σάμρα (Ras-Shamra) 4, 104, 151, 390

Ρέθυμνο 338
 Ρεσέφ (εἰδώλια) 406
 ρόδον 7
 Ρόδος 314, 329, 383, 388, 391, 397, 405
 Ρουμανία 336

ρυθμός: ἀνακτορικός 308· διακοσμη-
 τικός 307, 314, 315· δωρικός 114,
 413· εἰκονιστικός ἢ εἰκονογρα-
 φικός 18, 307, 314, **318-326**, 329,
330-332· ἐφυραϊκός 34, 308, 314,
 317· θαλάσσιος 34, 76, 125, 130,
 194, 208, 308, 315, 330· κροσσωτός
 330· τοῦ πολύποδος 329· πρωτογεω-
 μετρικός 334, 410· πυκνός 329, 333,
 338, 398· «Σιταποθήκης» (Σιτο-
 βολῶνος) 168, 329, 332, 333, 402·
 χλωρίδος (φυτικός) 34, 308, 315

ρυτὰ 34, 40, 42, 56, 100, 187, 290, 318,
 369, λεοντόμορφο **56-58**, 369, πο-
 λιορκίας **51-56**, 136, 247, 401, σὲ
 σχῆμα κερασφόρου ζώου 101, ταυ-
 ρόμορφο **56-58**, 369

ρυτοφόρος 85

Ρωσία 30

repoussé· βλ. τεχνική ἔκτυπη
 Roland, chanson de 415

Σαλαμίνα (Ἀττικῆς) 33, 334, 390, 403
 Σαλαμίνα (Κύπρου) 322, 390, 398
 Σαλαμίνα 33

«σαλτσιέρα» 7

Σάμος 365

Σάρδεις 135

Σαρδηνία 393

σάρδιος 90, 141

Σάρδοι 397

σαρκοφάγος 264, 266, 337, 339, 340,
 343, τῆς Ἀγίας Τριάδος 222, 321,
 346, 373, σὲ σχῆμα ὑποδήματος
 266· βλ. καὶ λάρνακες

Σαρπηδὼν 397

Σάτυροι 138, 239

Σείληνοὶ 239

Σειρῆνες 345

σελήνη 96, 138

σῆμα 30

Σθένης 183, 196

«σιγῦνες» 241

σίδηρος 119, 120, 222, 270, 277, 306,
 395, 406, 408, 410, 417· βλ. καὶ
 ὀξείδια (τοῦ σιδήρου)

Σικελία 387, 393

Σικελοὶ 397, 398

Σίνδος 64

Σινόπουλος 356

«Σιταποθήκη» 167-168· βλ. καὶ Μυκή-
 νες καὶ ρυθμός

Σιτοποτνία 376· βλ. καὶ Πότνια

σκαραβαῖοι 406

σκηπτοῦχοι 162

σκήπτρο 162, 235, 278-280

Σκόπελος 72

Σκοτεινοὶ Αἰῶνες 23, 33, 78, 80, 124,
 148, 270, 289, 304, 336, 395, 406,
 411, 416, 418

σκουλαρίκια (ἐνώτια) 83, 84, 132, 135

Σκριποῦ 219

σκυθικά ἔργα 56

σμάλτο 48, 78, 272, 278, ἐμπέστο 80,
 περὶ κλειστο 80, 272, 278· βλ. καὶ
 τεχνική

σμίρις 40

- Σομαλία 290
 σουμερικά βασίλεια 356
 Σουπιλουλιούμας Α' 391
 σουσάμι 359
 Σπάρτη 33, 143, 204
 Σπάτα 20, 299, 301
 σπήλαιο Πανός· βλ. Πᾶν
 σπονδικὰ σκεύη 369, 370
 σπονδὲς 105, 107, 121, 138, 170, 200,
 338, 364, 365, 367, 369· βλ. καὶ ἱε-
 ροτελεστία
 στεατίτης 40, 160, 282
 στεφάνη (κεφαλῆς) 259· δαχτυλιδίων
 91· περιβραχιονίου 85
 στεφάνι Πρωτομαγιάς 366
 στιγμορόδακες 250, 256
 στίλβωμα (στὶς τοιχογραφίες) 222
 συγκρητισμός 363
 συλλαβογράμματα 349, 352· βλ. καὶ
 Γραφή Γραμμικὴ Β
 Συμεώνογλου 214
 συμπόσιο 172, 188, 203, 208, 225, 228,
 243, 365
 «συνοικισμός» (Ἀθηνῶν) 213
 «συντεχνιακή» κοινότητα 338
 συντεχνίες 207
 Συρακοῦσες 393
 Συρία 4, 78, 79, 89, 99, 104, 151, 221,
 259, 263, 286, 290, 291, 302, 304,
 328, 374, 383, 389, 391, 392, 393
 σύριγγες 115, 166, 187, 188, 189, 212,
 404
 συροπαλαιστινιακὴ ἀκτὴ 390
 Σύρος 123, 144
 συροφοινικτικὸς κόσμος 391
 Σφίγγα 86, 162, 237, 251, 256, 281,
 286, 292, 323, 339, 345, 370
 σφραγιδογλυφία, σφραγίδες 15, 34,
 36, 89-97, 118, 119, 120, 122, 129,
 137-142, 159, 281-289, 290, 339,
 358, 366, 367, 370, 372, 373, 406,
 411, Λέρνας 90, κατασκευὴ 91
 σχηματοποίηση 18, 19, 89, 272, 282,
 287, 301, 308, 319
 σχιστόλιθος 40, 117
 σωρὸς λίθων 95, 370
 Schliemann 3, 24, 32, 35, 61, 68, 151,
 154, 183, 330, 400
 Shardana 396· βλ. καὶ Σάρδοι
 Shekelesh 396, 398· βλ. καὶ Σικελοὶ
 Sligo (λόφος) 151
 Sundwall 348
 τάλαντα 322, 384, 385
 Ταμμουζ 373
 Τανάγρα 237, 264, 409, λάρνακες **337-346**
 Ταοῦρτ (Θούρις) 138
 Τάρας 393
 ταρίχευση 31, 35
 τατουάζ 250
 ταυροκαθάψια 2, 100, 225, 338, 342,
 365
 ταυρομαχία· βλ. ταυροκαθάψια
 ταφή σὲ πίθους 9
 ταφικά ἔθιμα **30-33, 107-109**, 320,
 338, 342, 409, Φιλισταίων 398· βλ.
 καὶ νεκρική τελετὴ
 Ταφικοὶ Κύκλοι (ἢ περίβολοι) **23-30**,
 32, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 47, 48, 61,
 68, 91, 92, 95, 99, 104, 155, 167, 168,
 247, 251, 293, 307
 τάφοι βασιλικοὶ 3, 23, 33, 35, 60, 67,
 68, 79, 151· βλ. καὶ τάφοι λακκοει-
 δεῖς
 τάφοι θαλαμωτοὶ 9, 23, 24, 30, 32, 33,
 34, **103-104**, 106, 107, 122, 123, 197,
 406· (εὐρήματα θαλαμωτῶν: Δεν-
 δρὰ 130-132, 271· Μυκῆνες 272,
 283-288, 332· Τανάγρα 337)· καύση
 σὲ θαλαμωτὸ τάφο 409· κενοτάφιο
 Δενδρῶν 105-106
 τάφοι θολωτοὶ 9, 12, 17, 23, 24, 30, 32,

- 34, 67, 103, **105-107**, 281, 417· Βαφειοῦ **118-120**· Βόλου 136· Δενδρῶν **120-121**, 130, 132, 138, 267· στήν Ἡπειρο, Θεσσαλία, Καρία 409· στήν Κολοφώνα 389· Μενιδιοῦ 32, 373· Μυκηνηῶν **109-118** («Θησαυρὸς Ἀτρέως» 111-117, τάφος Κλυταιμνήστρας 117-118, 141)· Μυρσινοχωρίου **121-122**· Ὀρχομενοῦ («Θησαυρὸς Μινύου») 20, 105, 116, 219· στήν Περιστεριά 367· Πύλου 139, 197, 211· καταγωγή θολωτῶν τάφων **122-124**, 208
 τάφοι κιβωτιόσχημοι 7, 9, 23, 29, 122, 406, 410
 τάφοι λακκοειδεῖς 12, 67, 106, 107, 124· Αἰῶνα Hüyük 29· Λέρνας 29· Λευκάδας 29· Μυκηνηῶν **23-30**, 103, 104, 125, 136, 179, 251, 276, 281, 367, (εὐρήματα 36-65· ἀγγεῖα ἀπὸ πολύτιμα μέταλλα 42-60, ἐπιτύμβιες στήλεις 36-39, λίθινα ἀγγεῖα 39-42, προσωπίδες 60-64, ἐγχειρίδια 72-79, ἱεροὶ κόμβοι, αὐτὰ στρουθοκάμηλου 99-101, κοσμήματα 79-89, ξίφη 67-72, ρυτὸ σὲ σχῆμα κερασφόρου ζώου 101-102, σφραγίδες 91-97)· κατασκευὴ 28· Περαιτὶς 406· Σκοπέλου 72· βλ. ἐπίσης Μυκῆνες
 Τεγέα 33, 390, 403
 Τειρεσίας 105
 τεκτονικὰ σημεῖα 348· βλ. καὶ mason's marks
 τελεστῆς (te-re-ta) 357, 375, 417
 Τελεστήριο (Ἐλευσίνας) 20, 365
 τελετουργία· βλ. ἱεροτελεστία
 τελετουργικὸ ἔνδυμα· βλ. ἱερατικὰ ἐνδύματα
 Τεῦκροι 398
 Τεῦκρος 390, 398, 403
 τέχνη τῆς στέπας 56, 60
 τεχνική· ἔκτυπη, ἔκκρουστη, peroussé 33, **43**, 44, 49, 51, 59, 73, 79, 84, 86, 126, 130, 131, 132, 135, 136· τοῦ ἐμπέστου σμάλτου 80· τῆς ἔνθεσης μὲ πολύτιμα μέταλλα, ἐμπέστη ἢ ζωγραφικὴ μὲ μέταλλα, metallmalerei 48, 49, **72-73**, 86, 221, 239, 267, 272, 416· τῆς ἔνθεσης μὲ πολύτιμους λίθους (inlay) 79, 136, 272· τῆς κοκκίδωσης (granulation) **79**, 84, 136, 272· περικλείστη (cloisonnée) 72, **80**, 136· τοῦ περικλείστου σμάλτου (email cloisonné) **80**, 272, 278, 280· περίτμητη 84, 303· συρματερή, συρματοτεχνική (filigrane) **79**, 136, 272
 τεχνίτες «βασίλικοι» 291, 356
 τεχνίτες εἰδικευμένοι 358, 384· βλ. καὶ πινακίδες
 Τηλέμαχος 204, 205
 Τίρυνς 3, 7, 19, 33, 124, 149, 403, 405, 418, ἀκρόπολη 144, 150, 156, 167, **182-197**, 211, 216, 388, 404, 408, ἀνάκτορο 147, 148, 177, 178, **192-196**, 380, 367, (καταστροφή τοῦ ἀνακτόρου 196, ὁμοιότητες ἀνακτόρων Τίρυνθας – Μυκηνηῶν – Πύλου 196-197, 204, 207), εἰδώλια 256, 258, 261, πινακίδες 347, 352, τοιχογραφίες 225, **230**, **239-241**, 373, χρυσὰ σφραγιστικά δαχτυλίδια 97, 137
 τιτανόλιθος 156, 157, 159
 τίτλοι (ἀξιωματούχων)· βλ. πινακίδες
 «τοιχογραφία τῆς Νηοπομπῆς» 247
 «τοιχογραφία τοῦ Δίφρου» 243
 «τοιχογραφία τοῦ Ναυαγίου» 247
 τοιχογραφίες 15, 55, **220-249**, 281, 319, 325, 332, 339, 368, 401, 411, 417, Γλᾶ 216, διακοσμητικὴ καὶ λειτουργικὴ ιδιότητα 227-229, Θηβῶν 214, 225, **229-230**, 239, 373,

- Θήρας 55, 75, 84, 97, 222, 230, 232, 233, 234, 247, 250, κυνήγια 239-241, μινωικές 48, 85, 100, 132, 200, 220, 224, 225, 226, 230, 239, 242, 243, 246, 373, Μυκηνών 55, 170, 172, 173, 177, **232-239**, 373, Ὀρχομενοῦ 219, 225, 240, πομπές 229-239, Πύλου 198, 200, 203, 204, 205, 207, 225, 239, **241-247**, σχέση με Αἴγυπτο 221, 222, 227, 391, τεχνική 221-223, Τίρυνθας 225, **230**, **239-240**, 373· βλ. καὶ νοτογραφία τοξωτὸ σύμβολο (ὀφιοειδές) 139
 Τουνταλίγιας Δ' 392, 393
 Τουταγχαμών 290
 τράπεζα: θυσίων 170, 364· προσφορῶν 105, 122, 172, 177, 367
 τριάδα ἐλευσινιακή 295
 Τριάντα (Ρόδου) 388
 Τριφυλία 19, 121
 Τροία 3, 11, 143, 145, 150, 151, 333, 335, 388, 395, 399-404, 407, 410, 413, 416
 τρυπάνι (γαλλικὸ τρυπάνι, τοξοτρυπάνο) 40
 τρυπανισμὸς 35
 Τρῶες 11, 108, 145, 400
 Τρωικὸς Πόλεμος 2, 21, 150, 198, 214, 389, 390, 396, 398, **399-404**, 407, 410, 416, 418
 Τσοῦντας 5, 118, 154, 172, 174, 239, 250
 τύμβος 9, 10, 30, 31, 106, 122, 123, 409
 τυποποίηση 14, 18, 282, 288, 300
 Taylour 253
 Tell Aḡana (Alalakh) 391
 Tzekker 398
 ὑάκινθος 7
 Ὑάκινθος (θεότητα) 365
 ὑαλόμαζα 120, 132, 276, 282
 Ὑμηττός 7
 Ὑπερβόρειοι Παρθένες 20, 33
 ὑπόδημα (ὁμοίωμα) 266
 ὑπόστυλη αἵθουσα 207, 208
 ὑφαντά, ὑφαντική 325, 329, 358, 383, 400
 Ulu Burun 384
 Ur 80
 Urfirnis (κεραμική) 7
 φαγεντιανή 34, 55, **98-99**, 100, 276, 290, 406, τεχνική 98
 Φαραώ 34, 383, 397
 Φαρές (Ἀχαΐας) 75
 φέρετρο 107, 337
 φίδι 71, 139, 362, 369, 370
 Φίλισταῖοι 398, 408, 409
 Φοίνικες 4, 80, 417, φοινικικὸ ἀλφάβητο 360
 Φοινίκη 2, 35, 214
 φοινικική ἀκτή 387
 φορεῖο 107, 337
 φυλακτὸ 89, 99, 100, 119, 406
 Φυλακωπή (Μήλου) 257, 258, 365· βλ. καὶ Μῆλος
 φυσιοκρατία 13, 17, 56, 102, 224, 305
 φυσιοκρατικός: ἀντίληψη 281, 301· ἀπόδοση 305· θέματα 327· παράδοση 128, 129· παράσταση 125, 293· τρόπος 89, 94, 127
 Flinders Petrie 4
 fresco secco 222
 Ventris 4, 197, 348, 349
 wa-na-ka 356, 357, 404· βλ. καὶ ἄναξ
 Wace 5, 154, 174, 175, 180
 Χάβος 164, 175, 178
 Χαλέπι 391

χαλκηδόνιος 276, 282

Χαλκιδική 393

χαλκός, χαλκοτεχνία, χαλκουργία 1, 34, **65-67**, 121, 230, 290, αρχιτεκτονική (χάλκινες επενδύσεις) 115, 116, 177, 216, ειδικευμένοι τεχνίτες 358, 384, ειδώλια 253, ἔλλειψη 67, 208, 210, 385, ἐμπόριο 383-385, 406, ἐνίσχυση μὲ χαλκὸ 43, 44, 51, κοσμηματοτεχνία 83, 119, 120, 276-277, 406, ὀξειδια 99, ὀπλοτεχνία 67-79, 270, 271, 272, 384, 417, πινακίδες 356, 384, σκευή 51, 384, σφραγιδογλυφία 90, τάλαντα 322, 384, 385, τεχνική τῆς κοκκίδωσης 79

Χαναὰν 395, 399

Χαττούσα 145· βλ. καὶ Μπογάζκιοῦ

Χελιδονία ἄκρα 384

χελώνα 257

Χετταῖοι 4, 21, 85, 145, 147, 266, 322, 356, 388, 389, 391-393, 395, 399, 401, 403, 404, 408

χθόνιος: ζῶα 362· θεότητα 172, 376,

402· ιδιότητα 376· λατρεία 256, 363· ὑπόσταση 402· χαρακτήρας 370

Χίος 389, 405

χορὸς 284, 339, 343, 366, 373, 416

Χρύσιππος 150

χρυσὸς 33, 34, 230, 290, διπλοὶ πελέκεις 367, ἐμπόριο 35, 383, ζυγαριῆς 65, κοσμηματοτεχνία **79-89, 132-136, 276-280**, ὀπλοτεχνία 68, **71-79**, πινακίδες 208, 209, 290, 360, προσωπίδες **60-64**, σκευή **42-48, 56-60**, 118, 120, 121, **125-131**, 272, στὰ ἀνάκτορα 144, 181, 291, σφραγιδογλυφία 90, **92-99, 137-139, 283-288**, 365, 367, 372, τεχνίτες 358

Ψείρα (νῆσος) 234

ψευδοῖσοδομικὸ σύστημα 216· βλ. καὶ ἰσοδομικὸ σύστημα

ψευδόστομος ἀμφορέας 314, 328, 329, 334, 345

ψυχαστασία 65

ῶχρα 222

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, ΑΡ. 152 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ,
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1995 ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.